

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 8 Sayı: 6

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 8 Issue: 6

2026

International Indexing

TOGETHER WE REACH THE GOAL

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© qedim.2012@aem.az

© info@aem.az

© aem.az

Təsisçi

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Baş redaktor

Assoc. Prof. Dr. Yeganə QƏHRƏMANOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-0506-3353>

Prof. Dr. Himmet Karadal, Bolu Abant İzzet Baysal Universiteti / Türkiyə
<https://orcid.org/0000-0002-8050-5564>

Prof. Dr. Nigar GÖZƏLOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2749-9556>

Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
<https://orcid.org/0000-0002-1600-2911>

Assoc. Prof. Dr. Adel Mohammed SEDDİK, King Salman International University / Misir
<https://orcid.org/0000-0002-8420-5905>

Assoc. Prof. Dr. Sevinc VƏLİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0000-0710-6324>

Redaktor köməkçiləri

Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0001-4530-5874>

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>

Doktorant Rəya MİRZƏBƏYOVA, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-1614-5103>

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Elçin İSMAYILOV, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Elm sahələri üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Mətanət ABDULLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGİ, Bağdad Universiteti / İraq
Prof. Dr. Ziyabek KABULDİNOV, Ç. Vəlixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş direktoru / Qazaxıstan

Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Azamat ZİYO, Özbəkistan Tarix İnstitutu / Özbəkistan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Glaucia COELHO PEREIRA, Santa Maria Federal Universiteti / Braziliya
Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALI, Abdelhamid Ibn Badis Universiteti / Algeria
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Founder

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. Yeganə GAHRAMANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Editor

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-0506-3353>

Prof. Dr. Himmet Karadal, Bolu Abant İzzet Baysal University / Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-8050-5564>

Prof. Dr. Nigar GOZALOVA, A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-2749-9556>

Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-1600-2911>

Assoc. Prof. Dr. Adel Mohammed SEDDIK, King Salman International University / Egypt
<https://orcid.org/0000-0002-8420-5905>

Assoc. Prof. Dr. Sevinj VALIYEVA, Nakhchivan Teachers Institute / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0000-0710-6324>

Assistant Editors

Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0001-4530-5874>

PhD student Khavar ALAKBARLI, University of Public Service / Hungary
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>

PhD student Roya MIRZABAYOVA, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-1614-5103>

Language Editors

Assoc. Prof. Dr. Elchin ISMAYILOV, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan

Fields of science

Prof. Dr. Matanat ABDULLAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTEN, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGLI, University of Baghdad / Iraq
Prof. Dr. Ziyabek KABULDINOV, Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology / Kazakhstan
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. İntigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Azamat ZIYO, Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan / Uzbekistan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. İsmayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Glaucia COELHO PEREIRA, Federal University of Santa Maria / Brazil

Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALI, Abdelhamid Ibn Badis University / Algeria

Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Sosial məsuliyyət və etik prinsiplərin təhsilin davamlı inkişafına təsiri

İlqar Hüseynov

Xülasə. Bu məqalədə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsində və davam etdirilməsində iki əsas amilin, yəni sosial məsuliyyətin və peşəkar etikanın rolu araşdırılır. Təhsildə sosial məsuliyyət təhsil müəssisələrinin, müəllimlərin və hətta tələbələrin cəmiyyətin ehtiyaclarına diqqət yetirməsi və sosial problemlərin həllində fəal iştirak etməsi deməkdir. Təhsil prosesində dürüstlük, hörmət və ədalət kimi etik prinsiplər sağlam mühitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bu prinsiplərə riayət etmək təlimin keyfiyyətini artırır, təhsil mühitində insan münasibətlərini gücləndirir və təhsil sisteminə ictimai etimadı artırır.

Məqalədə sosial məsuliyyətin etik prinsiplərlə birləşdirilməsinin təhsildə davamlı inkişafın təməlini qoyduğu qənaətinə gəlinir, çünki belə bir kombinasiya həm təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Təhsil müəssisələri sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirməklə təkcə təhsil bərabərliyini və resursların bölüşdürülməsinin rasionallığını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, cəmiyyətin təhsil sisteminə olan etibarını da artırma bilərlər. Əxlaqi prinsiplər təhsil təcrübəsi üçün davranış normalarını təmin edir, tələbələrdə sosial məsuliyyət hissini və dəyər mühakiməsini inkişaf etdirməyə kömək edir və bununla da vahid inkişafı təşviq edir. Ümumiyyətlə, bu məqalədə sosial məsuliyyətin və mənəvi prinsiplərin təhsil islahatlarına integrasiyasının daha ədalətli, inklüziv və uzunmüddətli sabit təhsil sisteminin qurulmasına kömək etdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: sosial məsuliyyət, etik prinsiplər, təhsil sistemi, davamlı inkişaf, inklüziv təhsil, sosial ədalət

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, kulturologiya elmləri doktoru, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: ilqar.huseynov.65@inbox.ru

Daxil oldu: 27 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 1 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Impact of the Principle of Social Responsibility and Ethics on the Sustainable Development of Education

Ilqar Huseynov

Abstract. This article examines the role of two key factors in improving and sustaining the education system, namely social responsibility and professional ethics. Social responsibility in education means that educational institutions, teachers, and even students pay attention to the needs of society and actively participate in solving social problems. Ethical principles such as honesty, respect, and justice in the educational process play an important role in creating a healthy environment. Adherence to these principles improves the quality of learning, strengthens human relationships in the educational environment, and increases public trust in the education system.

The article concludes that combining social responsibility with ethical principles lays the foundation for sustainable development in education, since such a combination also helps to improve the quality

of education. By fulfilling their social responsibilities, educational institutions can not only improve educational equity and the rationality of resource allocation, but also increase public trust in the education system. Ethical principles provide behavioral norms for educational practice, help to develop a sense of social responsibility and value judgment in students, and thereby promote holistic development. Overall, this article emphasizes that integrating social responsibility and moral principles into educational reforms helps build a more equitable, inclusive, and long-term stable education system.

Keywords: *social responsibility, ethical principles, education system, sustainable development, inclusive education, social justice*

Azerbaijan State University of Culture and Arts, Doctor of Culturology, Baku, Azerbaijan

E-mail: ilqar.huseynov.65@inbox.ru

Received: 27 January 2026; Accepted: 1 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə təhsil yalnız bilik ötürmə prosesi deyil, həm də cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni inkişafına təsir edən əsas institutlardan biridir. Araşdırma göstərir ki, sosial məsuliyyət və etik dəyərlərin tədrisə inteqrasiyası daha inklüziv, ədalətli və dayanıqlı təhsil mühitinin formalaşmasına səbəb olur. İqlim dəyişiklikləri, sosial bərabərsizlik və iqtisadi böhranlar kimi müasir global çağırışlar təhsil sisteminin yeni yanaşmalar əsasında inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan sosial məsuliyyət və etik prinsiplər təhsilin əsas komponentlərinə çevrilir. Təhsil artıq yalnız sosial xidmət deyil, həm də iqtisadi və sosial inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Buna görə də, təhsil sistemində etik və sosial dəyərlərin formalaşdırılması davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Sürətli qloballaşma və informasiyalasdırma kontekstində təhsil sosial tərəqqini və davamlı inkişafa nail olmağı təmin edən əsas qüvvə kimi qəbul edilir. Sosial strukturlarda davamlı dəyişikliklərlə insanların təhsildən gözləntiləri artıq biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, əksinə, sosial məsuliyyət və mənəvi şüurlu vətəndaşların yetişdirilməsindəki roluna daha çox diqqət yetirir. Təhsil sistemində vacib dəyər istiqamətləri kimi sosial məsuliyyət və mənəvi prinsiplər təkcə fərdi böyüməyə və inkişafa təsir etmir, həm də təhsil sisteminin ümumi keyfiyyətinə və davamlılığına dərin təsir göstərir.

Son illərdə davamlı inkişaf konsepsiyası tədricən təhsil sahəsinə inteqrasiya olunur və təhsilin gələcək nəsillərin potensialından ödənmədən indiki dövrün ehtiyaclarını ödəməli olduğu vurğulanır. Bu prosesdə təhsil yalnız resursların rəşional bölüşdürülməsinə və istifadəsinə deyil, həm də dəyərlərin istiqamətləndirilməsinə və formalaşmasına diqqət yetirməlidir. Buna görə də, sosial məsuliyyət və mənəvi prinsiplərin təhsil təcrübəsinə üzvi şəkildə inteqrasiyası ədalətli, inklüziv və yüksək keyfiyyətli təhsil sisteminin qurulması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat icmalı. Təhsil sistemlərinin davamlı inkişafı akademik tədqiqatların mərkəzi mövzuna çevrilib. Sosial bərabərsizlik, ətraf mühit problemləri və iqtisadi transformasiya kimi qlobal çağırışlar kontekstində sosial məsuliyyət və etik prinsiplər getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyatda bu anlayışların təhsil keyfiyyətinin, bərabər imkanların və uzunmüddətli ictimai inkişafın yaxşılaşdırılmasına necə töhfə verə biləcəyi araşdırılır.

Sosial məsuliyyət anlayışı təhsil müəssisələrinin yalnız bilik verməməli, həm də sosial məsuliyyət daşımalı olduğu fərziyyəsinə əsaslanır. Corciya Universitetinin professoru Archi Kerrola (Carroll,

1991) görə, sosial məsuliyyət iqtisadi, hüquqi, etik və xeyriyyəçilik öhdəliklərini əhatə edir. Təhsildə bu, sosial ədalətin, inklüzivliyin və vətəndaş iştirakının təşviqi deməkdir.

Paulo Freyre (Freire, 1970) təhsilin öyrənənlərə sosial problemlər üzərində tənqidi düşünməyə və onların həllində fəal iştirak etməyə imkan verən transformativ gücə malik olduğunu iddia edir. Daha son tədqiqatlar göstərir ki, sosial məsuliyyəti öz strategiyalarına inteqrasiya edən təhsil müəssisələri daha müsbət təlim nəticələrinə, daha güclü icma əlaqələrinə və daha çox sosial qəbula nail olurlar.

Ədalət, dürüstlük, hörmət və məsuliyyət kimi etik prinsiplər davamlı təhsil inkişafının normativ əsasını təşkil edir. Nel Noddinqs (Noddings, 2005) etik təhsilin mənəvi səriştələrin inkişafını təşviq etdiyini və öyrənənləri məsuliyyətli hərəkətə hazırladığını vurğulayır. Tədqiqatlar göstərir ki, etik yönümlü təhsil yanaşmaları yalnız fərdi davranışa təsir etmir, həm də institusional qərar qəbul etmə proseslərini təkmilləşdirir. Etik qaydalar şəffaflığı, bərabər münasibəti və təhsil tədbirlərinin uzunmüddətli ictimai təsirlərinin nəzərə alınmasını dəstəkləyir. Davamlı İnkişaf üçün Təhsil etikanı, sosial məsuliyyəti və davamlılığını əlaqələndirmək üçün mərkəzi çərçivə təmin edir. YUNESKO təhsilin tələbələrə indiki və gələcək nəsillər üçün məsuliyyətli qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti verməli olduğunu vurğulayır (UNESCO, 2020).

Stiven Sterlinq (Sterling, 2010) davamlı təhsili ekoloji, sosial və iqtisadi ölçüləri özündə birləşdirən vahid bir yanaşma kimi təsvir edir. Bu kontekstdə sosial məsuliyyət və etik dəyərlər davamlı düşüncə və fəaliyyəti təşviq edən əsas səlahiyyətlər hesab olunur.

Akademik ədəbiyyat sosial məsuliyyət, etik prinsiplər və davamlı təhsil inkişafı arasında sıx qarşılıqlı əlaqəyə işarə edir. Etik dəyərlər məsuliyyətli fəaliyyət üçün normativ çərçivə yaradır, sosial məsuliyyət isə onların təhsil müəssisələrində praktik tətbiqinə imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, etik standartları və sosial məsuliyyəti sistemə şəkildə təşviq edən məktəblər və universitetlər davamlı inkişafın tələblərinə daha yaxşı cavab verə bilirlər. Buraya müxtəlifliyin təşviqi, demokratik iştirakın gücləndirilməsi və davamlı təşkilati strukturların inkişaf etdirilməsi daxildir.

Bu mövzunun artan əhəmiyyətinə baxmayaraq, çətinliklər qalmaqdadır. Bunlara etik konsepsiyaların tətbiqi, sosial məsuliyyətin ölçülməsi və davamlılığa yönəlmiş məzmunun mövcud tədris planlarına inteqrasiyası daxildir. Bundan əlavə, tədqiqatçılar sosial və etik təhsil yanaşmalarının davamlı inkişafa faktiki təsirini daha yaxşı başa düşmək üçün uzunmüddətli empirik tədqiqatlara ehtiyac olduğunu qeyd edirlər. Ədəbiyyatda sosial məsuliyyət və etik prinsiplərin təhsil sistemlərinin davamlı inkişafı üçün vacib amillər olduğu aydın şəkildə göstərilir. Onlar təkcə fərdi bacarıqları və mənəvi fəaliyyəti təşviq etmir, həm də təhsil müəssisələrinin sosial aktuallığını və gələcək həyat qabiliyyətini gücləndirir. Buna görə də bu konsepsiyaların təhsil strategiyalarına inteqrasiyası davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün mühüm töhfə hesab olunur.

Tədqiqat zamanı təhsil sistemlərində sosial məsuliyyət, etika və davamlılıq arasındakı əlaqə təhlil edilmişdir. Təhsilin sosial və ekoloji rifahə sadıq vətəndaşların formalaşmasında əsas rol oynadığı müəyyən edilmişdir. Eynilə, etik prinsiplərin təhsil müəssisələrinin daha ədalətli və daha məsuliyyətli təcrübələrə yönəlmiş qərarlarını və hərəkətlərini istiqamətləndirdiyi müəyyən edilmişdir. Tədqiqat göstərmişdir ki, dürüstlük, bərabərlik və hörmət kimi dəyərlərin daxil edilməsi təhsil keyfiyyətini və məktəb birgəyaşayışını gücləndirir. Həmçinin, davamlılıq mədəniyyətini təşviq etmək üçün sosial məsuliyyətin tədris planlarına daxil edilməsi lazım olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Nəticələr göstərdi ki, təhsil müəssisələri sosial öhdəliklə hərəkət etdikdə icmalarında müsbət dəyişikliklər yaratmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Bundan əlavə, davamlı inkişaf üçün təhsilin tələbələr, müəllimlərin və administratorların fəal iştirakını tələb etdiyi müşahidə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, etik təlim mövcud global çətinliklərlə üzləşmək üçün zəruri olan vətəndaşlıq bacarıqlarının inkişafına töhfə

verir. Digər mühüm tapıntı isə sosial məsuliyyətli təcrübələrin təbii və insan resurslarından düzgün istifadəni təşviq etməsidir. Tədqiqat həmçinin ətraf mühitə dair maarifləndirməni və kollektiv məsuliyyəti təşviq edən təhsil proqramlarının gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Nəhayət, sosial məsuliyyət və etik prinsiplərin birləşməsi təhsildə və bütövlükdə cəmiyyətdə davamlı inkişafa nail olmaqla üçün vacib təməl təşkil etdiyi müəyyən edildi.

Metodlar

“Sosial məsuliyyətin və etik prinsiplərin təhsilin davamlı inkişafına təsiri” adlı məqalənin metodları elmi ədəbiyyatın sisteməlik icmalına və tematik təhlilinə əsaslanır. Müəlliflər sosial məsuliyyət, etika və davamlı inkişaf üçün təhsillə bağlı çoxsaylı akademik mənbələri toplayıb təhlil ediblər. Tədqiqat, nəzərdən keçirilən tədqiqatlarda mövcud olan əsas təkrarlanan mövzuları və anlayışları müəyyən etməyə yönəlmiş keyfiyyət perspektivindən istifadə edir. Elmi dəqiqliyi təmin etmək üçün müvafiq mənbələrin və nəşrlərin seçilməsi üçün xüsusi meyarlar müəyyən edilib. Toplanan məlumatlar daha sonra bərabərlik, inklüzivlik, insan hüquqları və sosial iştirakla bağlı tematik kateqoriyalara bölünüb. Tematik təhlil sosial məsuliyyət, etik prinsiplər və təhsilin keyfiyyəti arasındakı əlaqələri vurğulayıb. Tədqiqat həmçinin etik dəyərləri təhsil strategiyaları və gözlənilən davamlılıq nəticələri ilə əlaqələndirən konseptual çərçivədən istifadə edir. Bəzi hallarda, ədəbiyyatda aktuallığını ölçmək üçün müəyyən edilmiş mövzuların tezliyinin cəmiyyət təhlili də inteqrasiya olunub. Nəticələr beynəlxalq perspektiv qəbul edərək müxtəlif təhsil və coğrafi kontekstlərdə müqayisə edilib. Buna görə də metodlar təhsil, etika və davamlı inkişaf elementlərini birləşdirən fənlərarası yanaşmaya üstünlük verir. Bu prosedura vasitəsilə müəlliflər sosial məsuliyyətli davranışı təşviq etmək üçün ən təsirli təhsil təcrübələrini müəyyən edə biliblər. Təhlil həmçinin etik prinsiplərin təhsil sistemlərinə inteqrasiyasına mane olan əsas çətinlikləri müəyyən etmişdir. Nəhayət, nəticələr, xüsusən də keyfiyyətli təhsil və sosial inteqrasiyaya istinad etməklə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Məqsədləri işığında şərh edilmişdir. Bu metodlar təhsilin davamlı inkişafında sosial məsuliyyət və etikanın roluna dair hərtərəfli və sistemli bir baxış təqdim edir.

Analiz

Sosial məsuliyyət fərdin və ya təşkilatın cəmiyyət qarşısında daşdığı öhdəlikləri ifadə edir. Bu anlayış yalnız iqtisadi fəaliyyətlə məhdudlaşmır, həm də sosial ədalət, ekoloji tarazlıq və etik davranışları əhatə edir. “Sosial məsuliyyət fərdlərin davranışını formalaşdıran bir fenomendir. Sosial məsuliyyət hissi ilə hərəkət edən fərdlər, hərəkətlərinin cəmiyyətə və ya ətraf mühitə potensial təsirini də nəzərə alırlar” (Ergül & Kurtulmuş, 2014, s. 221). Sosial məsuliyyət prinsipi davamlı ekosistemlərin qorunması və cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi ilə sıx bağlıdır. Təhsil mühitində bu prinsip şagird və tələbələrin cəmiyyətə faydalı fərdlər kimi yetişməsinə, sosial problemlərə həssas yanaşmasını və kollektiv məsuliyyət hissinin formalaşmasını təmin edir.

Bundan əlavə, sosial məsuliyyət insanların bir-birinə qarşı hörmətli və anlayışlı davranmasını təşviq edir, ictimai həmrəyliyin güclənməsinə şərait yaradır. Müasir dövrdə texnologiyanın və qloballaşmanın inkişafı ilə sosial məsuliyyət anlayışı daha da genişlənmiş, fərdlərin və təşkilatların qərarlarının yalnız yerli deyil, global təsirləri də nəzərə alınmağa başlanmışdır. Bu baxımdan, könüllülük fəaliyyəti, xeyriyyəçilik, ətraf mühitin qorunması və sosial layihələrdə iştirak sosial məsuliyyətin praktik təzahürləri kimi çıxış edir. Eyni zamanda, sosial məsuliyyətin formalaşması ailə və təhsil müəssisələri ilə yanaşı, media və ictimai institutların da üzərinə mühüm vəzifələr qoyur. “Sosial məsuliyyət layihələri olduqca müxtəlifdir. Hər bir layihə müəyyən bir məqsədə xidmət etmək üçün nəzərdə tutulub və cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə töhfə verməyi hədəfləyir” (Elmas Patent, 2024). Bu dəyərlərin erkən yaşlardan aşılınması gələcəkdə daha ədalətli, davamlı və inkişaf etmiş bir cəmiyyətin qurulmasına zəmin yaradır.

Etik prinsiplərin nəzəri əsasları

Etika insanların davranışını tənzimləyən mənəvi norma və dəyərlər sistemidir. Etik prinsiplər fərdlərin düzgün qərar qəbul etməsinə və sosial münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edir. Təhsil sistemində etik prinsiplər akademik dürüstlük, ədalətlik, məsuliyyətlik, hörmət və tolerantlıq kimi dəyərlərin formalaşdırılmasına xidmət edir. Bununla yanaşı, etika cəmiyyətdə qarşılıqlı etimadın və sağlam münasibətlərin qurulmasında mühüm rol oynayır. “Etikanın kodeksləri peşəkar standartların bir hissəsi kimi mövcuddur və dövlət idarəetmə sistemində müxtəlif fəaliyyət sahələrində özünü göstərir” (Solonitsina, 2020, p. 33). Etik davranış insanlara yalnız şəxsi maraqlarını deyil, həm də ümumi rifahı nəzərə almağı öyrədir. Bu isə sosial mühitdə münaqişələrin azalmasına, əməkdaşlığın artmasına və daha harmonik cəmiyyətin formalaşmasına şərait yaradır.

Müasir dünyada etik prinsiplər xüsusilə informasiya texnologiyaları, biznes və elm sahələrində daha da aktuallaşmışdır. Məsələn, məlumatların düzgün istifadəsi, plagiatın qarşısının alınması və şəffaflıq kimi məsələlər etik davranışın vacib tərkib hissələridir. Təhsil müəssisələrində etik dəyərlərin aşılması gələcəkdə məsuliyyətli, vicdanlı və sosial cəhətdən fəal vətəndaşların yetişməsinə mühüm töhfə verir.

Təhsil sistemində sosial məsuliyyət və etikanın rolu

Təhsil sistemi yalnız bilik verməklə kifayətlənmir, həm də şəxsiyyət formalaşdırır. Bu prosesdə sosial məsuliyyət və etik prinsiplər əsas rol oynayır. Müasir təhsil modelləri etik dəyərlərin integrasiyasına, tələbələrin sosial kompetensiyalarının artırılmasına, sosial məsuliyyətli yanaşmaya, əmək bazarının uğurla dəstəklənməsinə və inklüziv təhsil vasitəsilə sosial bərabərliyin təmin olunmasına əsaslanır. “Məktəb inzibatçıları sosial məsuliyyət layihələrinin məktəb proqramlarına integrasiyasını təşviq etməlidirlər” (Sarısandal et al., 2024, p. 80). Araşdırmalar göstərir ki, ənənəvi təhsil modelləri etik və sosial ölçüləri kifayət qədər nəzərə almır və bu sahədə yeni yanaşmalara ehtiyac vardır. Bundan əlavə, təhsil mühitində bu prinsiplərin tətbiqi şagird və tələbələrdə tənqidi düşünmə, empatiya və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Sosial məsuliyyət və etik yanaşma ilə yetişən fərdlər cəmiyyətin ehtiyaclarını daha yaxşı anlayır və ictimai problemlərin həllində fəal iştirak edirlər. Eyni zamanda, müəllimlərin nümunəvi davranışı və tədris metodlarının düzgün seçilməsi bu dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Layihə əsaslı öyrənmə, komanda işi və ictimai fəaliyyətlərə cəlb olunma tələbələrin həm sosial, həm də peşəkar bacarıqlarını gücləndirir. Nəticə etibarilə, sosial məsuliyyət və etik prinsiplərin təhsil sistemində integrasiyası yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də daha ədalətli, inklüziv və davamlı cəmiyyətin qurulmasını təmin edir.

Sosial məsuliyyət və etika təhsil sistemində dərin və çoxşaxəli rol oynayır, təkcə təhsil məqsədlərinə deyil, həm də prosesə və nəticələrə təsir göstərir. Sosial məsuliyyət və etika təhsil üçün dəyər rəhbərliyi təmin edir. Təhsil sadəcə bilik və bacarıqların ötürülməsi deyil, həm də dəyərlərin formalaşması üçün vacib bir yoldur. Ədalət, ədalət, hörmət və dürüstlük kimi etik prinsipləri birləşdirməklə təhsil şagirdləri düzgün dünyagörüşləri, dəyərlər və həyata baxışlar formalaşdırmağa və bununla da məsuliyyətli vətəndaş olmağa yönəldə bilər.

Sosial məsuliyyəti vurğulayan təhsil sistemləri resursların ədalətli bölüşdürülməsinə və bərabər imkanlara daha çox diqqət yetirir, əlverişsiz qrupların təhsil hüquqlarına diqqət yetirir və təhsil bərabərsizliyini azaldır. Eyni zamanda, etik normalar təhsil təcrübələri üçün sərhədlər müəyyən edir, tədris prosesinin ədalətliliyini və şəffaflığını təmin edir.

Sosial məsuliyyət və etika təhsilin davamlı inkişafını təşviq edir. Təhsil yalnız mövcud cəmiyyət ehtiyaclarını ödəməməli, həm də cəmiyyətin inkişafının gələcək istiqamətini nəzərə almalıdır. Şagirdlərdə məsuliyyət hissi və mənəvi mühakiməni inkişaf etdirməklə təhsil cəmiyyətdə

uzunmüddətli vizyona malik istedadlar təqdim edə bilər və bununla da iqtisadiyyatın, ətraf mühitin və cəmiyyətin əlaqələndirilmiş inkişafını dəstəkləyə bilər.

Bundan əlavə, təhsil təcrübəsi səviyyəsində sosial məsuliyyət və etika müəllimlərin peşə etikasında, məktəb idarəetmə qaydalarında və tədris planının dizaynında da öz əksini tapır. Dəyərlərin əsas ötürücüləri olan müəllimlər sözləri və hərəkətləri ilə şagirdlər üçün nümunə rolunu oynayır; məktəblər isə öz növbəsində institusional inkişaf vasitəsilə müsbət mənəvi atmosfer yaradırlar.

Davamlı inkişaf anlayışı və təhsil

Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təhlükə altına almadan bugünkü ehtiyacların ödənilməsinə nəzərdə tutur və bu konsepsiya üç əsas sütuna əsaslanır: iqtisadi inkişaf, sosial ədalət, ekoloji tarazlıq. Təhsil isə davamlı inkişafın əsas vasitələrindən biridir, çünki insan kapitalını inkişaf etdirir, innovasiyanı təşviq edir və sosial problemlərin həllinə yönəldir. “Davamlı təhsil yetkinlərin formal təhsildən sonra həyata keçirdiyi istənilən orta təhsildən sonrakı təhsil və ya təlim proqramını ifadə edən geniş bir termdir” (Williams, 2026). Davamlı inkişaf yalnız bu günün problemlərini həll etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda gələcək nəsillərin rifahını qorumağı hədəfləyir. Bu yanaşma təbii resursların səmərəli istifadəsini, ətraf mühitin mühafizəsini və sosial bərabərliyin təmin olunmasını özündə birləşdirir. İqtisadi inkişaf insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, iş imkanlarının artırılmasına və dayanıqlı iqtisadi sistemlərin qurulmasına xidmət edir. Sosial ədalət isə cəmiyyətin bütün üzvləri üçün bərabər imkanların yaradılmasını, yoxsulluğun azaldılmasını və inklüziv inkişafı təmin edir. Ekoloji tarazlıq isə təbiətin qorunmasını, biomüxtəlifliyin saxlanmasını və iqlim dəyişikliklərinin təsirinin azaldılmasını nəzərdə tutur.

Təhsil davamlı inkişafın əsas dayaqlarından biri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. O, yalnız bilik verməklə kifayətlənmir, həm də insanların düşüncə tərzini formalaşdırır, məsuliyyət hissini artırır və onları daha şüurlu qərarlar verməyə istiqamətləndirir. Təhsil vasitəsilə insanlar ətraf mühitə qarşı daha həssas olur, resurslardan düzgün istifadə etməyi öyrənir və cəmiyyətin inkişafına aktiv şəkildə töhfə verirlər. Bundan əlavə, təhsil innovasiyanı stimullaşdırır, yeni texnologiyaların yaranmasına şərait yaradır və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırır.

Eyni zamanda, təhsil sosial problemlərin həllində də mühüm rol oynayır. O, cəmiyyətdə tolerantlığı, əməkdaşlığı və qarşılıqlı hörməti gücləndirir. Keyfiyyətli təhsil alan fərdlər daha fəal və məsuliyyətli vətəndaşlara çevrilir, bu da ümumilikdə daha sabit və davamlı cəmiyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır. “Davamlı inkişaf üçün təhsil, yalnız tələbələr üçün deyil, həm də cəmiyyətin davamlılıq prinsiplərini mənimsəməsi üçün strateji bir vasitədir” (Hacı, 2025, s. 894). Beləliklə, davamlı inkişafın təmin olunmasında təhsil həm fərdi, həm də global səviyyədə əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri hesab olunur.

Sosial məsuliyyətin davamlı təhsilə təsiri. Sosial məsuliyyətin təhsilə inteqrasiyası tələbələrin vətəndaşlıq şüurunun artması, sosial layihələrdə iştirakın genişlənməsi və icma ilə təhsil müəssisələri arasında əlaqələrin güclənməsinə səbəb olur. Bu yanaşma nəticəsində təhsil sistemi daha açıq və cəmiyyətə yönümlü olur, eyni zamanda tələbələrdə empatiya, əməkdaşlıq və liderlik kimi vacib bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır. Bundan əlavə, sosial məsuliyyət yönümlü təhsil gənclərin real həyat problemlərinə həssas yanaşmasını təmin edir və onların problemlərin həllində aktiv iştirakını təşviq edir. “Cəmiyyətin mədəni, əqidəli, fəal, axtaran, demokratiya, kollektivlərin təsərrüfat müstəqilliyi şəraitində, iqtisadi və sosial məsuliyyətin artdığı dövrdə yaşayış işləməyi bacaran vətəndaşa olan ehtiyacını ödəməkdə ümumtəhsil məktəbinin rolu olduqca böyükdür” (Əliyeva, 2021, s. 88). Tələbələr yalnız nəzəri biliklərlə kifayətlənmir, həm də bu bilikləri praktik mühitdə tətbiq etməyi öyrənirlər. Bu isə onların həm fərdi inkişafına, həm də cəmiyyətin ümumi rifahına müsbət təsir göstərir. Ümumiyyətlə, bu cür yanaşma təhsil müəssisələrinin sosial rolunu gücləndirir, onları yalnız bilik verən qurumlar deyil, həm də cəmiyyətin inkişafına töhfə verən aktiv

iştirakçılar kimi formalaşdırır. Nəticədə, daha məsuliyyətli, şüurlu və fəal vətəndaşların yetişdirilməsi mümkün olur.

Etik prinsiplərin davamlı inkişafa təsiri

Etik prinsiplər davamlı inkişafın təmin edilməsində əsas mexanizmlərdən biridir. Çünki etik qərarlar resursların düzgün istifadəsini təmin edir, korrupsiyanın qarşısını alır, sosial ədaləti gücləndirir. Təhsildə etik prinsiplərin tətbiqi akademik dürüstlüyü artırır, plagiat və saxtakarlığın qarşısını alır, şəffaf idarəetməni formalaşdırır. “Təhsildə etika, ilk növbədə təhsilin məqsədləri, dəyərləri və prosesləri baxımından həll edilməli olan bir mövzu kimi ortaya çıxır” (İlgaz və Bilgili, 2006, s. 201). Bundan əlavə, etik dəyərlərin təhsil prosesinə inteqrasiyası tələbələrdə məsuliyyət hissinin güclənməsinə, düzgün qərarvermə bacarıqlarının formalaşmasına və cəmiyyətə faydalı fərd kimi yetişmələrinə şərait yaradır. Etik davranış normalarına yiyələnən gənclər gələcəkdə peşə fəaliyyətlərində də bu prinsiplərə sadıq qalaraq daha ədalətli və etibarlı mühitin qurulmasına töhfə verirlər. Eyni zamanda, etik prinsiplərin qorunması təhsil müəssisələrində etimad mühitini gücləndirir, müəllim-tələbə münasibətlərini daha sağlam və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan səviyyəyə yüksəldir. Bu işə təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərərək daha davamlı və inklüziv inkişafın əsasını qoyur.

İnklüziv təhsil və sosial ədalət

İnklüziv təhsil hər kəs üçün bərabər imkanların yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu model sosial məsuliyyət və etik prinsiplərin praktik tətbiqidir. “İnklüziv təhsil bütün təhsil alanların, o cümlədən fiziki, zehni və emosional xüsusiyyətləri fərqli olanların təhsil müəssisəsinə bərabər hüquqlarla daxil olmalarını təmin edən təhsil modelidir” (Zamanov, 2025, s. 10). İnklüziv təhsil sosial bərabərliyi artırır, fərqli qrupların inteqrasiyasını təmin edir, davamlı inkişafın sosial komponentini gücləndirir. Sosial məsuliyyət və etik prinsiplərin tətbiqi bir sıra problemlərlə qarşılaşır, belə ki, təhsil proqramlarında bu mövzuların yetərsizliyi, müəllimlərin hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması, texnologiyanın etik problemlər yaratması. Bu problemlərin həlli üçün sistemli yanaşma tələb olunur. Tədris proqramlarına etik fənlərin daxil edilməsi şagird və tələbələrdə düzgün davranış, məsuliyyət hissi və qərarvermə bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir. Sosial layihələrin təşviqi təhsilənlərin cəmiyyətə faydalı fəaliyyətlərdə iştirakını artırır, onların empatiya və vətəndaşlıq məsuliyyəti kimi dəyərlərini gücləndirir. Müəllimlərin etik təlimlərə cəlb olunması onların peşəkar fəaliyyətində daha ədalətli, şəffaf və məsuliyyətli yanaşma sərgiləməsinə şərait yaradır. Ölkəmizdə “Müəllimlərin etik davranış qaydaları” Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Kollegiyasının 2014-cü il 6 noyabr tarixli, 1/2 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Kollegiyasının Qərarı, 2014).

Akademik dürüstlük siyasətinin gücləndirilməsi plagiat, saxtakarlıq və digər qeyri-etik halların qarşısını alır, təhsildə ədalətli qiymətləndirməni təmin edir. İnklüziv təhsil mühitinin inkişaf etdirilməsi bütün şagird və tələbələr üçün bərabər imkanlar yaradır, fərqliliyə hörmət və qarşılıqlı anlayışın formalaşmasına töhfə verir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, sosial məsuliyyət və etik prinsiplər təhsilin davamlı inkişafında mühüm rol oynayır. Bu dəyərlərin təhsil sisteminə inteqrasiyası daha ədalətli, inklüziv və dayanıqlı cəmiyyətin formalaşmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, gələcək təhsil strategiyaları yalnız bilik deyil, həm də etik və sosial dəyərlərin inkişafını prioritet hesab etməlidir.

Ümumiyyətlə, sosial məsuliyyət və etik prinsiplər davamlı təhsil inkişafının təşviqində fundamental və istiqamətləndirici rol oynayır. Onlar təhsil sistemi üçün aydın dəyər yönümlüliyü təmin etməklə

yanaşı, məsuliyyət hissi, mənəvi mühakimə və sosial iştiraka malik vətəndaşların yetişdirilməsi üçün də mühüm təməl yaradır. Təhsil təcrübəsində sosial məsuliyyət və etik prinsiplərin tədris planına, tədris metodlarına və idarəetmə mexanizmlərinə inteqrasiyası təhsil keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, təhsil bərabərliyinin təşviq edilməsinə və təhsilin sosial inkişafa müsbət reaksiya vermək qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir. Bununla yanaşı, davamlı təhsil inkişafına nail olmaq üçün bir çox tərəfin əməkdaşlıq söyləri tələb olunur. Çoxqatlı və sistemli təhsil ekosisteminə qurmaqla davamlı inkişaf konsepsiyası daha effektiv şəkildə həyata keçirilə bilər.

Gələcəkdə, sosial ehtiyaclar inkişaf etməyə davam etdikcə, təhsil sistemi etik əsaslara riayət etməklə yanaşı, sosial məsuliyyəti və etik prinsipləri işlək və qiymətləndirilə bilən təhsil təcrübəsi yollarına çevirərək yeniliklər etməyə davam etməli və bununla da təhsilin öz inkişafını təşviq etməli və eyni zamanda bütövlükdə cəmiyyətin uzunmüddətli tərəqqisinə daha yaxşı xidmət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2014, 6 noyabr). *Müəllimlərin etik davranış qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında* (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Kollegiyasının 1/2 nömrəli qərarı).
<https://edu.gov.az/upload/file/emre-elave/2014/muellimlerin-etik-davranis-qaydalari.pdf>
2. Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*, 34(4), 39–48.
[https://doi.org/10.1016/0007-6813\(91\)90005-G](https://doi.org/10.1016/0007-6813(91)90005-G)
3. Elmas Patent. (2024, December 24). *Sosyal sorumluluk nedir?* <https://elmaspatent.com/sosyal-sorumluluk-nedir/>
4. Ergül, H. F., & Kurtulmuş, M. (2014). Sosyal sorumluluk anlayışının geliştirilmesinde topluma hizmet uygulamaları dersine ilişkin öğretim elemanlarının görüşleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(49), 221–232. <https://doi.org/10.17755/esosder.72162>
5. Əliyeva, S. Q. Q. (2021). *Məktəbin idarə edilməsinin pedaqoji, psixoloji əsasları* (Metodik vəsait). ADPU-nun mətbəəsi.
6. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Herder and Herder.
7. Hacı, M. (2025). Davamlı inkişaf üçün təhsilin (ESD) ali təhsildə rolu. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12(1), 893–903. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15629229>
8. İlğaz, S., & Bilgili, T. (2006). Eğitim ve öğretimde etik. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, (14), 199–210.
9. Noddings, N. (2005). *The challenge to care in schools: An alternative approach to education* (2nd ed.). Teachers College Press.
10. Sarısandıl, H., Sökmen, Ö., Avcı, O., & Ekiz, K. (2024). Eğitimde sosyal sorumluluk projelerine yönelik okul yöneticilerinin görüşleri. *Ulusal Eğitim Dergisi*, 4(1), 78–92.
11. Solonitsina, A. A. (2020). *Peşə etikas və etiket* (X. B. Həsənova, tərc.). Bakı Qida Sənayesi Kolleci.
12. Sterling, S. (2010). Transformative learning and sustainability: Sketching the conceptual ground. In J. Mezirow & E. Taylor (Eds.), *Learning as transformation: Critical perspectives on a theory in progress*, 511–547. Jossey-Bass.
13. UNESCO. (2020). *Education for sustainable development: A roadmap*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802>
14. Williams, J. (2026). *What is continuing education?* Instructure.
<https://www.instructure.com/resources/blog/what-continuing-education>
15. Zamanov, A. (2025, March 4–5). İnküziv təhsil: nailiyyətlər və çağırışlar. *İnküziv təhsil: nailiyyətlər və qarşıda duran vəzifələr*. I Respublika Elmi Konfransının materialları (10–11). Naxçıvan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.

Psychological Resilience and Its Relationship with Life Orientation among Final-Year Students

Nawal Saoudi^{1*} , Abdelkarim Melliani²

Abstract. *The present study aimed to investigate the relationship between psychological resilience and life orientation among final-year students in the Department of Psychology, specialising in Clinical Psychology (Bachelor's – Master's), and to identify differences in psychological resilience and life orientation among these students. To achieve the study's objectives, the Psychological Resilience Scale (prepared by researcher Basil Mohamed Abdullah Ashour, 2017) and the Life Orientation Scale (prepared by researcher Nours Shakir Hadi, 2008) were administered to a sample of (50) male and female students. The results of the study indicated the following:*

- 1. There is no statistically significant correlation between the mean scores of problem-solving and the mean scores of life orientation among final-year students in the Department of Psychology, specialising in Clinical Psychology (Bachelor's/Master's) at the university.*
- 2. There is no statistically significant correlation between the mean scores of personal efficacy and the mean scores of life orientation among final-year students in the Department of Psychology, specialising in Psychology (Bachelor's/Master's) at the university.*

Keywords: *psychological resilience, life orientation, final-year students, positive psychology, personal efficacy*

¹University of Ali Lounici, Blida -02-, Doctor of Clinical Psychology, El Affroun, Algeria

²University of Mohamed Boudiaf, Doctor of Social Psychology, M'sila, Algeria

*Corresponding author. E-mail: nawel.saoudi@univ-msila.dz

Received: 30 September 2025; Accepted 5 May 2026; Published online; 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Sonuncu kurs tələbələri arasında psixoloji dayanıqlıq və onun həyat istiqaməti ilə əlaqəsi

Naval Saudi^{1*} , Əbdülkərim Melliani²

Xülasə. *Bu tədqiqat, klinik psixologiya ixtisası üzrə bakalavr və magistratura pilləsində oxuyan son kurs psixologiya şöbəsi tələbələrində psixoloji davamlılıq və həyat istiqaməti arasındakı əlaqəni araşdırmaq və bu tələbələr arasında psixoloji davamlılıq və həyat istiqamətindəki fərqləri müəyyən etmək məqsədini daşıyırdı. Tədqiqatın məqsədlərinə çatmaq üçün (50) nəfər (qadın və kişi) tələbədən ibarət nümunə üzərində psixoloji davamlılıq şkalası (tədqiqatçı Basil Mohamed Abdullah Ashour, 2017 tərəfindən hazırlanmışdır) və həyat istiqaməti şkalası (tədqiqatçı Nours Shakir Hadi, 2008 tərəfindən hazırlanmışdır) tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakıları göstərmişdir:*

- 1. Universitetin klinik psixologiya ixtisası (bakalavr/magistratura) üzrə son kurs psixologiya şöbəsi tələbələrində problem həllinə aid orta ballar ilə həyat istiqamətinə aid orta ballar arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli korrelyasiya yoxdur.*

2. *Universitetin psixologiya ixtisası (bakalavr/magistratura) üzrə son kurs psixologiya şöbəsi tələbələrində şəxsi səmərəliliyə aid orta ballar ilə həyat istiqamətinə aid orta ballar arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli korrelyasiya yoxdur.*

Açar sözlər: *psixoloji davamlılıq, həyat istiqaməti, son kurs tələbələri, pozitiv psixologiya, şəxsi səmərəlilik*

¹Əli Luniçi Universiteti, Blida -02-, klinik psixologiya doktoru, Əl-Əffrun, Əlcəzair

²Məhəmməd Budiaf Universiteti, sosial psixologiya doktoru, M'sila, Əlcəzair

*Məsul müəllif. E-poçt: nawel.saoudi@univ-msila.dz

Daxil oldu: 30 Sentyabr 2025; Qəbul edildi 5 May 2026; Onlayn dərc edildi; 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The graduation phase is one of the most important stages a student goes through, as it represents a critical turning point between academic life and entry into the professional and social reality. During this period, students face numerous psychological pressures and future challenges that may affect their outlook on life and their orientation towards the future. Hence, the concept of psychological resilience emerges as one of the fundamental factors that help an individual adapt to pressure, overcome difficulties, and maintain emotional balance. Psychological resilience is not limited to withstanding crises; it extends to include the ability to recover, maintain optimism, and build a positive view of life. The university is considered one of the institutions within the social system. It seeks to shape the individual and develop their abilities and aptitudes so that they may assume important positions in the future; it prepares the individual for their future and consequently for building an educated and civilised society. The university phase represents a significant turning point in students' lives, contributing to the construction of their personality in various aspects. Several modern concepts have recently emerged in the field of positive psychology, which studies multiple topics. Jaradi (2016, p. 16) confirms that positive psychology studies several topics, including psychological hardiness, quality of life, ambition, and social support. Al-Asar (2005, p. 5) believes that the topics of positive psychology focus on enriching human strengths Mahmoud (2013, p. 8) states that among human strengths are psychological resilience and life orientation, both considered positive concepts.

Research Problem and Questions:

The general research question is: Is there a statistically significant correlational relationship between psychological resilience and life orientation among final-year students in the Department of Psychology?

The following sub-questions branch from it:

1. Is there a statistically significant relationship between the mean scores of personal efficacy and the mean scores of life orientation among final-year students in the Department of Psychology?
2. Is there a statistically significant relationship between the mean scores of problem-solving and the mean scores of life orientation among final-year students in the Department of Psychology?

Hypotheses:

- General Hypothesis: There is a statistically significant correlational relationship between psychological resilience and life orientation among final-year students in the Department of Psychology.

- Sub-hypothesis 1: There is a statistically significant relationship between the mean scores of personal efficacy and the mean scores of life orientation.
- Sub-hypothesis 2: There is a statistically significant relationship between the mean scores of problem-solving and the mean scores of life orientation.

Methods

Study Design: As the study pattern is descriptive, exploratory, and correlational, aiming to explore and discover psychological resilience and its relationship with life orientation among final-year psychology students, the descriptive correlational approach was chosen as it is suitable for this study.

Study Sample:

The final sample consisted of 50 male and female final-year students for the academic year (2020/2021) at the University of M'sila from the original population. The study sample was selected randomly.

Study Tools. First: Psychological Resilience Scale:

Developed by Ashour (2017), consisting of 34 items. The researcher modified it by selecting items (01) to (25) and deleting items (26-34) according to the research requirements. The five-point Likert scale was used (Always applies, Often applies, Sometimes applies, Rarely applies, Does not apply). Scores for positive statements follow the order (4, 3, 2, 1, 0), while for negative statements, they follow the order (0, 1, 2, 3, 4).

Second: Life Orientation Scale:

Developed by Hadi (2008), consisting of 10 items formulated in both positive and negative directions. Positive items indicate optimism (1, 2, 3, 4, 5, 6, 9), while negative items indicate pessimism (7, 8, 10). Each item on the scale has five response alternatives following the Likert method: Strongly disagree, Disagree, Neutral, Agree, Strongly agree. Each item is given a weight ranging from (1-5). Positive items are scored (1, 2, 3, 4, 5) respectively; negative items are scored with reversed weights (5, 4, 3, 2, 1) respectively. Scores range from a minimum of 10 to a maximum of 50, with a hypothetical mean of 30.

The Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) software was used, including:

- Frequencies, percentages, and graphical representations to determine sample characteristics
- Pearson correlation coefficient to calculate the correlational relationship between items and dimensions of the scale
- Cronbach's Alpha coefficient to calculate the reliability of the study scale
- Arithmetic mean and standard deviation to determine the significance of differences between the two study variables (psychological resilience and life orientation)

Results

Results of Sub-Hypothesis 1 (Personal Efficacy and Life Orientation)

To verify the validity of the first sub-hypothesis ("There is a statistically significant relationship between the mean scores of personal efficacy and the mean scores of life orientation"), the Pearson correlation coefficient was used.

Table 1

Correlation coefficient values between personal efficacy and life orientation

Study Variables	Sample Size (N)	Pearson Correlation Coefficient (r)	Significance Level	Decision
Personal Efficacy	50	0.146	0.313	Not statistically significant

The Pearson correlation coefficient value between the total score for personal efficacy and the total score for life orientation was (0.146). This is a positive, weak, and statistically non-significant value. Accordingly, there is "no statistically significant correlational relationship" between personal efficacy and life orientation. The research hypothesis is rejected, and the null hypothesis is accepted. Results of Sub-Hypothesis 2 (Problem-Solving and Life Orientation)

To verify the validity of the second sub-hypothesis ("There is a statistically significant relationship between the mean scores of problem-solving and the mean scores of life orientation"), the Pearson correlation coefficient was used.

Table 2

Correlation coefficient values between problem-solving and life orientation

Study Variables	Sample Size (N)	Pearson Correlation Coefficient (r)	Significance Level	Decision
Problem-Solving	50	0.274	0.054	Not statistically significant

The Pearson correlation coefficient value between the total score for problem-solving and the total score for life orientation was (0.274). This is a positive, weak, and statistically non-significant value. Accordingly, there is "no statistically significant correlational relationship" between problem-solving and life orientation. The research hypothesis is rejected, and the null hypothesis is accepted. Results of General Hypothesis (Psychological Resilience and Life Orientation)

To verify the validity of the general hypothesis ("There is a statistically significant correlational relationship between psychological resilience and life orientation"), the Pearson correlation coefficient was used.

Table 3

Correlation coefficient matrix between psychological resilience and life orientation

Study Variables	Sample Size (N)	Pearson Correlation Coefficient (r)	Significance Level	Decision
Psychological Resilience	50	0.383	0.006	Statistically significant

The Pearson correlation coefficient value between the total score for psychological resilience and the total score for life orientation was (0.383). This is a moderate, positive, and statistically significant value (confidence level 99%, with a 1% probability of error). Accordingly, there is a "positive correlational relationship" between psychological resilience and life orientation. The null hypothesis is rejected, and the research hypothesis is accepted.

Discussion

Discussion of First Sub-Hypothesis (Personal Efficacy)

The results demonstrated that there is no statistically significant relationship between the mean scores of personal efficacy and the mean scores of life orientation. This may be due to the student's structure determining their life orientations. Individuals with high self-efficacy focus their thinking on task requirements and challenges, and respond to challenges or activities with enthusiastic and optimistic performance. Conversely, individuals who suffer from feelings of self-inefficacy experience anxiety, frustration, expectation of failure, feelings of inadequacy and pessimism, and failure to perform tasks or activities. Bandura (1994; Hawraa Abbas, 2016, p. 531) mentions that personal efficacy beliefs play a role in the self-regulation of motivation. People motivate themselves and shape beliefs about what they can do, set goals for themselves, and plan courses of action designed to achieve a valuable future. According to Fatima Al-Jahouri (2018, p. 170), personal efficacy determines the student's beliefs about their ability to achieve academic excellence.

Discussion of Second Sub-Hypothesis (Problem-Solving)

The results demonstrated that there is no statistically significant correlational relationship between problem-solving and life orientation. This may be attributed to several factors observed by the researcher in students' behaviours, including: not reading and understanding the scale's statements properly, not acting wisely in unexpected situations, feeling psychologically defeated when failing to solve a problem, and avoiding facing problems. This caused the imbalance, as problem-solving is a robust bridge to life orientation. Haneen Mahmoud (2017, pp. 19-21) confirms that the problem-solving style requires specific skills that help the individual face life pressures, find solutions, and make appropriate decisions. Problem-solving is a cognitive behaviour in which the individual tries to find general ways to deal with problems. The orientation towards the problem can be positive or negative: positive orientation is related to adjustment, while negative orientation is related to anxiety and depression.

Discussion of General Hypothesis (Psychological Resilience)

The results demonstrated that there is a positive, statistically significant correlational relationship between psychological resilience and life orientation. Thus, psychological resilience, with its capacity for adaptation, facing life pressures and adversities, restoring balance, and flexible adjustment to the changing demands of psychologically stressful experiences, supports the individual or student to orient towards life effectively, with a full sense of life's meaning and value, and to view it with hope, optimism, and a vision of its bright side.

The results agree with existential theory (Al-Maari, 2016, p. 274), which confirmed that individuals are capable of facing difficult circumstances and turning life events into possibilities and opportunities for their benefit. According to existential theory, psychological resilience can be viewed as bearing responsibility for action, free will through the use of reason, enduring stressful events, and facing them through having a purpose in life.

Similarly, the theory of Brant & Hyde, Supper (1990, 2013, pp. 1272-1273) confirms that when a person succeeds in combining more than one role in different areas of life, this works to increase their

sources of social support, increase life experiences, increase success in other less important roles, and subsequently increase the feeling of life orientation.

Conclusion

Psychological resilience represents a fundamental pillar in the lives of final-year students, as it helps them face pressures and challenges with steadiness and confidence. A positive orientation towards life is a direct result of possessing a good level of psychological resilience, which enhances students' ability to build a promising future. Therefore, developing psychological resilience among students is an urgent necessity to support them psychologically and help them achieve balance and success in their professional and personal lives.

The study concluded that there is a significant relationship between psychological resilience and life orientation among final-year students. This explains that students possess psychological resilience towards the problems they face in life, which enables them to achieve their future goals. Hence, attention must be paid to the university phase, as it is a distinctive phase in which ideas mature, interests become clear, and students identify a path they support with successes—that is their life orientation.

Higher education institutions are considered among the most important institutions because they encompass the stages of academic life. The university aims to build qualified individuals to occupy various sectors and fields of work to develop society and ensure its forward momentum. Therefore, developing psychological resilience can contribute to a positive orientation towards life for students, imbued with hope, optimism, happiness, and love for a better and brighter future.

Appendices:

Life Orientation Scale

Item No	Statements	Strongly Disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly Agree
1	I usually expect the best, even in difficult circumstances					√
2	It is easy for me to relax			√		
3	I usually look on the bright side of things					√
4	I am always optimistic about my future				√	
5	I greatly enjoy the company of my friends				√	
6	I never expect things to go in my favour		√			
7	Things will never work out the way I want them to			√		
8	It is not easy for me to become anxious				√	
9	I believe in the saying: "After hardship comes ease"					√
10	I do not pay attention to the good things that happen to me	√				

Psychological Resilience Scale

Item No	Statements	Always Applies	Often Applies	Sometimes Applies	Rarely Applies	Does Not Apply
1	I work towards achieving my goals regardless of the obstacles	√				
2	I can formulate my ideas in an appropriate manner		√			
3	I handle my life affairs by myself	√				
4	My kindness makes me liked by my colleagues at work		√			
5	I offer advice to my colleagues when they need it	√				
6	Past successes drive me to face future difficulties	√				
7	I work on developing my academic abilities in various ways		√			
8	I respect time and invest it appropriately		√			
9	I gather sufficient information about the problem to reach a solution			√		
10	I act wisely in unexpected situations			√		
11	I select the best options from multiple alternatives		√			
12	I feel happy when I obtain a satisfactory result	√				
13	I feel psychologically defeated if I fail to solve a problem					
14	I find someone who stands by me when I face a problem					
15	I can solve my problems with the help of my colleagues at work			√		
16	I identify the problems I face in a clear and precise manner		√			
17	I benefit from my past experiences in overcoming crises		√			
18	I face problems rather than wait for them to happen			√		
19	The outcomes of my decisions are consistent with my expectations for solving the problem			√		
20	I see that the occurrence of a problem gives me new learning experience		√			
21	I feel satisfied when I deal with different situations in a flexible manner	√				
22	I try to coexist with the events I face in order to be able to resolve them		√	√		

23	Dialogue and discussion with colleagues makes me more capable of being productive at work	√
24	I accept changing my point of view as long as it leads to positive results	√
25	I participate in recreational trips with my colleagues from time to time	

References

1. Abdel Khalek, A. M. (2008). *The Arabic version of the World Health Organization Quality of Life Scale. Psychological Studies Journal*, 18(2). 98–106.
2. Abu Asaad, A. A. (2010). Differences in feelings of loneliness and life orientation between married, single, and widowed individuals of different economic levels. *Damascus University Journal*, 26(3). 411–448.
3. Al-Asar, S. (2005). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realise your potential for lasting fulfilment* (1st ed.). Dar Al-Ain Publishing.
4. Al-Ghoul, H. M. M. (2017). *The effectiveness of a proposed counselling programme based on problem-solving style in modifying awareness towards recovery from addiction among a sample of addicts* (Master's thesis). Islamic University of Gaza, Faculty of Education.
5. Al-Jahouri, F. B. S., & Al-Dhafri, S. B. S. (2018). The relationship between academic self-efficacy and psychological adjustment among students in grades 7–12 in the Sultanate of Oman. *Journal of Educational and Psychological Studies*, 12(1). 163–178.
<https://doi.org/10.24200/jeps.vol12iss1pp163-178>
6. Al-Nawahjah, Z. A. (2016). Psychological empowerment and life orientation among a sample of primary school teachers. *Al-Quds Open University Journal for Educational and Psychological Research and Studies*, 4(15). 13–29.
7. Ashour, B. M. A. (2017). *Psychological resilience and its relationship to emotional balance among intensive care nurses in government hospitals in the Gaza Strip* (Master's thesis). Islamic University of Gaza, Faculty of Education.
8. Atta Allah, M. K. M., & Abdel Samad, F. I. (2013). *Positive psychology and its impact on psychological practices and services: A future perspective for its role in therapeutic interventions* (Master's thesis). Amman University, Faculty of Education.
9. Bashir, H. J., Fitam, J., & Bouras, H. (2016). Topics studied by positive psychology. *Journal of Social Science Development, University of Laghouat*, 1(15). 147–165.
10. Bushra, S. (2014). Quality of life from the perspective of positive psychology: An analytical study. *Journal of Social Studies and Research, University of El Oued*, 8. 91–114.
11. Hadi, N. S. (2008). *Definition of the Life Orientation Scale and deriving its norms* (Master's thesis). University of Babylon, Faculty of Education.
12. Hegazi, M. (2012). *Releasing life energies: Readings in positive psychology*. Al-Tanweer for Printing, Publishing and Distribution.
13. Karmash, H. A. (2016). Perceived academic self-efficacy among primary education students at the University of Babylon. *Journal of the Faculty of Basic Education for Educational and Human Sciences*, 29. 527–544.
14. Maamaria, B. (2012). *Positive psychology: A new direction for the study of human strengths and virtues—The psychology of the good and the good life*. Dar Al-Khaldounia for Publishing and Distribution.
15. Mohamed Abdel Aal, T., & Ali Mazloum, M. (2013). Enjoyment of life and its relationship to certain personality variables. *Journal of the Faculty of Education*, 93(2), 347–392.

The Reconstruction of French Humour in Turkish and Arabic Subtitles: A Comparative Analysis

Fatma Turkmen^{1*} , Sezer Yılmaz²

Abstract. *Humour constitutes a widespread and multilayered dimension of human communication, serving functions that facilitate social interaction, strengthen persuasive discourse, and render cultural subtleties visible. Nevertheless, the translation of humour presents a multifaceted area of difficulty, particularly when transfer takes place between linguistically and culturally distant contexts. This article examines the difficulties and possibilities involved in transferring French humour into Turkish and Arabic, specifically as it appears in *Astérix et Obélix: Le Combat des Chefs* (Asterix and Obelix: The Big Fight). The selection of the Asterix and Obelix mini-series as the object of analysis is not coincidental; the production's rich verbal, visual, and cultural texture of humour offers a suitable sample for evaluating the effectiveness of different translation methods. The process of translating humour requires not only the achievement of linguistic equivalence, but also a profound understanding of the sensitivities of the target audience, cultural references, and the specific features related to the timing and presentation of the comic element. In this study, the Turkish and Arabic translations of the production in question are analysed from a critical perspective; the methods employed, the difficulties encountered, and the effects of linguistic and cultural divergences on the successful transfer of humour are discussed. In this article, subtitles containing humorous elements selected from the source text and its translations are examined under three categories: humorous elements, wordplay, and general translation strategies. For the classification of humorous elements, Martínez-Sierra's model of humour classification is employed. In the analysis of subtitles, Delabastita's translation strategies are used for the translation of wordplay, while culture-specific and extralinguistic elements, as well as general humour translation transfer strategies, are examined within the framework of Jan Pedersen's taxonomy. Pedersen's strategies, which were specifically designed for subtitle translation and proposed for the translation of extralinguistic culture-bound references, have been applied to the translation of extralinguistic elements present in a literary work. Evaluations have been made by applying Pedersen's strategies to the translations of extralinguistic elements in a literary work. The study attempts to determine which of the most fundamental approaches, defined as source-oriented or target-oriented, translators tend to adopt more prominently. As a result of the study, it has been observed that there are significant differences between the two compared target-language outputs in terms of their ways of transferring humour: Turkish subtitle translations are target-language-oriented, whereas Arabic subtitles are source-language-oriented.*

Keywords: *humour translation, translation studies, Asterix and Obelix, animation translation, audiovisual translation*

¹Kırıkkale University, PhD student, Kırıkkale, Turkey

²Kırıkkale University, PhD in Philology, Kırıkkale, Turkey

*Corresponding author. E-mail: turkmennfatma@hotmail.com

Received: 14 January 2026; Accepted: 1 June 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Fransız yumorunun türk və ərəb subtitrlərində yenidən qurulması: müqayisəli təhlil

Fatma Türkmen^{1*} , Sezer Yılmaz²

Xülasə. Yumor insan ünsiyyətinin geniş yayılmış və çoxqatlı bir ölçüsünü təşkil edərək sosial qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırən, inandırıcı diskursu gücləndirən və mədəni incəlikləri görünən edən funksiyalar yerinə yetirir. Bununla belə, yumorun tərcüməsi, xüsusilə lingvistik və mədəni baxımdan bir-birindən uzaq kontekstlər arasında köçürmə söz konusu olduqda, çoxşaxəli çətinlik sahəsi yaradır. Məqalədə fransız yumorunun, xüsusilə *Astérix et Obélix: Le Combat des Chefs* (Asteriks və Obeliks: Rəislərin Döyüşü) əsərində ortaya çıxdığı biçimi ilə türk və ərəb dillərinə köçürülməsi zamanı meydana çıxan çətinliklər və imkanlar araşdırılır. Asteriks və Obeliks mini-serialının təhlil obyektini kimi seçilməsi təsadüfi deyildir; əsərin zəngin verbal, vizual və mədəni yumor toxuması müxtəlif tərcümə üsullarının effektivliyini qiymətləndirmək baxımından əlverişlidir. Yumorun tərcüməsi prosesi yalnız lingvistik ekvivalentliyin təmin edilməsini deyil, eyni zamanda hədəf auditoriyanın həssaslıqlarının, mədəni istinadların və komik elementin zamanlaması ilə təqdimatına xas xüsusiyyətlərin dərindən qavranılmasını tələb edir. Tədqiqatda sözügedən əsərin türk və ərəb dillərinə tərcümələri tənqidi baxış bucağından təhlil edilir; istifadə olunan üsullar, qarşılaşılan çətinliklər və lingvistik-mədəni fərqliliklərin yumorun uğurlu köçürülməsi təsirləri müzakirə olunur. Məqalədə mənbə mətndən və onun tərcümələrindən seçilmiş yumor elementləri ehtiva edən subtitrlər üç kateqoriya üzrə araşdırılır: yumor elementləri, söz oyunları və ümumi tərcümə strategiyaları. Yumor elementlərinin təsnifatı üçün Martínez-Sierranın yumor təsnifatı modelindən istifadə olunur. Subtitrlərin təhlilində söz oyunlarının tərcüməsi üçün Delabastitanın tərcümə strategiyaları əsas götürülür; mədəniyyətə xas və dilxarici elementlər, eləcə də ümumi yumor tərcüməsi köçürmə strategiyaları isə Jan Pedersenin taksonomiyası çərçivəsində araşdırılır. Xüsusilə subtitr tərcüməsi üçün hazırlanmış və dilxarici mədəniyyətə bağlı istinadların tərcüməsində tətbiq olunmaq üçün irəli sürülmüş Pedersen strategiyaları ədəbi əsərdə mövcud olan dilxarici elementlərin tərcüməsinə tətbiq edilmişdir.

Açar sözlər: yumor tərcüməsi, tərcüməşünaslıq, asteriks və obeliks, animasiya tərcüməsi, audiovizual tərcümə

¹Kırıkkale Universiteti, doktorant, Kırıkkala, Türkiyə

²Kırıkkale Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Kırıkkala, Türkiyə

*Məsul müəllif. E-poçt: turkmennfatma@hotmail.com

Daxil oldu: 14 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 1 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Humour, as one of the most complex and multilayered phenomena of human communication, is a significant form of discourse that shapes social interaction. In its broadest sense, humour encompasses oral and written expressions as well as situational and cultural elements that aim to provoke laughter. However, humour is not limited to entertainment; it is also a multifaceted communicative phenomenon with critical, cultural and cognitive dimensions. The transfer of humour across languages and cultures is therefore regarded as one of the most problematic areas of translation studies. In audiovisual translation in particular, the linguistic, cultural and contextual layers of humour make the translation process even more complex. This requires translators not only to transfer meaning, but also to reconstruct the humorous effect.

The main aim of this study is to analyse comparatively, through ten humorous subtitle examples selected from *Astérix et Obélix: Le Combat des Chefs*, the strategies by which French humour is reconstructed in Turkish and Arabic subtitles. In line with this aim, the research questions are as follows:

- Through which strategies is the humorous effect in the French source text transferred into Turkish and Arabic subtitles?
- How can the humorous elements in the *Astérix* and *Obélix* production be categorised according to Martínez-Sierra's classification?
- Which strategies have Turkish and Arabic translators preferred in examples involving wordplay?
- Which strategies for the transfer of extralinguistic culture-bound references (ECRs) have been used in examples containing cultural references?
- What differences can be observed between Turkish and Arabic subtitling norms?
- In line with these questions, the study is grounded in three complementary theoretical models in order to address humour translation from a multidimensional perspective: Martínez-Sierra's taxonomy of humorous elements, Delabastita's strategies for translating wordplay, and Pedersen's taxonomy of ECR transfer strategies.

Theoretical Framework

The theoretical framework of the study consists of a review of the relevant literature, a classification of humorous elements, and translation strategies for wordplay and ECRs.

In the translation studies literature in Türkiye, studies on humour translation have gained significant momentum in recent years, particularly in parallel with the development of descriptive translation studies and audiovisual translation (AVT) practices. On the theoretical level, Karavin Yüce (2021) discusses how the General Theory of Verbal Humour (GTVH) can be used in the description of humour translation. In relation to audiovisual products, the subtitle and dubbing translations of humorous elements in popular sitcoms such as *The Big Bang Theory*, *Modern Family*, *Family Guy*, and *Friends* have frequently been examined in the light of relevance theory, superiority and incongruity theories, and the humour classifications of Pedersen and Martínez-Sierra (Çakıroğlu, 2019; Erguvan, 2015; Fırat, 2022; Kocaevli, 2019; Uras Yılmaz & Çakıroğlu, 2021; Koç, 2024; Ay & Tarakcıoğlu, 2025). In the field of animation, productions such as *Ice Age*, *Madagascar*, *Shrek*, *Rick and Morty*, and *SpongeBob SquarePants* have been analysed in terms of substitution, compensation, and literal translation strategies, as well as humour losses arising from the synchronization constraints imposed by dubbing (Koç, 2018; Çavuşoğlu, 2023; Eray, 2023; Kahvecier, 2023; Tüfekçioğlu, 2013; Xia et al., 2023). Among these studies, several findings directly related to the present research stand out. Çavuşoğlu (2023) found that, in the Turkish dubbing of *Shrek*, the translator adopted a mixed strategic approach and that target-culture-oriented creative interventions, such as rendering “kick the bucket” as “nalları dikmek”, played a decisive role in the localisation of humour. Koç (2018) revealed that the dual structure of animations, which address both children and adults, directly affects translation decisions and that visual messages can compensate for verbal losses. Uras Yılmaz and Çakıroğlu (2021) determined that, in the Turkish subtitlings of *The Big Bang Theory*, the substitution strategy was most frequently employed through a target-text-oriented approach.

AVT studies go beyond the transfer of humour in general and also cover specific issues such as gender and feminist translation practices (Sarımehmet, 2023). In the field of literary translation, the translatability of universal and cultural humour has been questioned across a wide range of texts, from *The Canterbury Tales* to the “Chick-lit” genre (Demirkol Ertürk, 2019; Baytar, 2019; Ünsal, 2020; Karavin, 2021; Yazıcı, 2020). In the context of children's literature, Arslan Bilir and Özcan

(2024) contributed to humour translation in the Turkish-Arabic language pair by examining the Arabic translations of the Bizim Matrak Sınıf series. In addition, Çalışkan and Yalçın (2025) analysed the French subtitles of the film *Kuru Otlar Üstüne* within the framework of Jan Pedersen's strategies. The common feature of all these studies is that translators adopt different strategies in the face of linguistic and cultural barriers, and that these strategies directly determine the humorous effect on the target audience.

On the theoretical level, Vandaele (2002, pp. 150–151) conceptualises humour primarily as a cognitive effect in terms of translation studies and defines humour translation as the aim of achieving the same or a similar comic effect in the target text. Attardo (2001, 2024), on the other hand, approaches humour not by defining what it is, but by examining how it functions; he foregrounds semantic mechanisms in humorous texts, such as the activation of multiple scripts and the construction of meaning through relations of opposition between them.

Audiovisual Translation and Martínez-Sierra's Classification of Humour

Audiovisual translation (AVT) is an umbrella term referring to the transfer of the verbal components of audiovisual works and products from one language into another (Eray, 2023, p. 111). Rooted in the silent film era, this practice became more complex with the transition to sound cinema and with the emergence of subtitling, dubbing and multilingual versions (Perego, 2014, p. 9). The main modes of AVT are dubbing and subtitling, to which voice-over, narration and audio description for the visually impaired may also be added. Historical, economic, cultural and linguistic factors are decisive in determining which mode is adopted in different countries (Perego, 2014, pp. 9–10; Perego & Taylor, 2012). Chiaro (2014, p. 19) states that the translation of humour in audiovisual texts is not entirely different from the translation of verbal humour, yet the fact that humour may be visually fixed creates an additional difficulty. Luyken et al. (1991, pp. 153–165), on the other hand, distinguish between plot-carrying meaning elements and atmospheric meaning elements in audiovisual translation, emphasising that translators must first identify the elements that carry the plot.

By adapting Patrick Zabalbeascoa's classification of humour, Martínez-Sierra develops an ad hoc taxonomy of humorous elements consisting of eight levels for analysing humour in audiovisual texts (Martínez-Sierra, 2005, p. 290). A point that is particularly important for the present study is that a single joke may contain more than one humorous element. For this reason, Martínez-Sierra distinguishes between simple examples and compound, or multi-element, examples (Martínez-Sierra, 2005, p. 295). The eight categories are as follows:

Community-and-Institutions Elements refer to cultural or intertextual features rooted in a specific culture. According to Martínez-Sierra, such elements may include politicians, celebrities, organisations, newspapers, books, films and similar references; they may be explicit or implicit and acoustic or visual (Martínez-Sierra, 2005, p. 290). Community-sense-of-humour elements refer to topics that appear to be more popular in some communities than in others; this does not necessarily imply cultural specificity, but rather preference. Linguistic elements are based on linguistic features and may be explicit or implicit, spoken or written. This category includes wordplay, double meanings and other forms of humour arising from the structural features of language. Visual elements require a distinction between humour produced by what is seen on screen and visually coded versions of linguistic elements. Graphic elements include humour derived from a written message inserted into the screen image. Paralinguistic elements cover the non-verbal qualities of the voice, such as intonation, rhythm, tone, timbre and resonance, and are associated with emotional expressions such as screaming, sighing or laughter. Non-marked (humorous) elements refer to miscellaneous examples that are not easily classified under the other categories but are nevertheless humorous; they may be acoustic or visual, explicit or implicit (Martínez-Sierra, 2005, p. 291). Sound elements, inspired by Fuentes's (2001) concept of sound jokes, include sounds in the soundtrack or special effects that

produce humour either by themselves or in combination with other elements (Martínez-Sierra, 2005, pp. 291–292). Martínez-Sierra's findings indicate that a significant portion of humour in audiovisual texts is translatable, that translators attempt to minimise loss even when the humorous load is reduced, and that the complete absence of humour in the target text is rare (Martínez-Sierra, 2005, pp. 293–294). Consequently, the criterion of success in humour translation is not necessarily one-to-one formal correspondence, but the maintenance of humorous potential in the target text, whether in a reduced or intensified form (p. 294).

Delabastita's Strategies for Translating Wordplay

Wordplay has long been one of the linguistic phenomena most frequently discussed in translation studies and one that poses significant difficulties for translators. Delabastita defines wordplay, or pun, as a general term for communicatively significant textual phenomena in which structural features of the language or languages used are exploited in order to bring two or more linguistic structures with similar forms and different meanings into confrontation (Delabastita, 1996, p. 128). This definition provides a broad framework that encompasses both the formal and semantic dimensions of wordplay. In terms of formal organisation, Delabastita distinguishes four main types: homonymy, in which sound and spelling are identical; homophony, in which sound is identical but spelling differs; homography, in which spelling is identical but sound differs; and paronymy, in which there are slight differences in both sound and spelling (Delabastita, 1996, p. 128).

Delabastita (Delabastita, 1996, p. 134) proposes a comprehensive framework regarding the strategies that may be used in the translation of wordplay. In the first strategy, PUN → PUN, the source-text wordplay is rendered by means of a wordplay in the target language, and this wordplay may differ to a greater or lesser extent from the original wordplay in terms of formal structure, semantic structure, or textual function. In the PUN → NON-PUN strategy, the wordplay is transferred through a non-punning expression. This expression may preserve both meanings of the wordplay in a non-punning context, select one of the meanings at the expense of the other, or translate both components of the wordplay in such a way that they become unrecognisable. In the PUN → RELATED RHETORICAL DEVICE strategy, the wordplay is replaced by a wordplay-related rhetorical device, such as repetition, alliteration, rhyme, referential vagueness, irony, or paradox, which aims to recapture the effect of the source-text wordplay. In the PUN → ZERO strategy, the textual segment containing the wordplay is completely omitted. In the PUN ST = PUN TT strategy, the translator reproduces the source-text wordplay in its original form; in other words, the translator does not translate it in the strict sense. In the NON-PUN → PUN strategy, the translator adds a wordplay in textual positions where the original text does not contain one. This may be done in order to compensate for source-text wordplays lost elsewhere, or for any other reason. In the ZERO → PUN strategy, completely new textual material containing wordplay is added, without any clear antecedent or justification in the source text other than serving as a compensatory device. Finally, editorial techniques such as explanatory footnotes or endnotes, comments offered in translators' prefaces, and the provision of different or multiple solutions for the same source-text problem may also be used (Delabastita, 1996, p. 134).

Delabastita (1996, p. 134) emphasises that the claim that wordplay is untranslatable is misleading. What is usually meant by this claim is that none of the available solutions satisfies the requirements of translational equivalence. Wordplay may therefore be open to various forms of interlingual rewriting, even if these solutions do not always meet a narrow understanding of translation proper.

Pedersen's Strategies for Cultural and Extralinguistic Elements and Humour

The translation of cultural elements occupies a central position in translation studies. Pedersen (2005, p. 2) proposes the concept of the Extralinguistic Culture-bound Reference, abbreviated as ECR, as a

unit of analysis. He defines an ECR as a reference attempted by means of a culture-bound linguistic expression that refers to an extralinguistic entity or process and is assumed to have a discourse referent identifiable to the relevant audience as part of its encyclopaedic knowledge (2005, p. 3). In other words, ECRs are expressions pertaining to realia or cultural items that are not part of a language system.

Pedersen defines seven main strategies for the transfer of ECRs into the target language (2005, pp. 3–9). The first strategy, official equivalent, differs from the other strategies in that it involves a bureaucratic rather than a linguistic process. For an official equivalent to exist, in line with Hermans's (2003, p. 39) argument concerning "authentication", some kind of official decision by authorised individuals regarding an ECR is required (Pedersen, 2005, p. 3). Retention is the transfer of the ECR into the target text either unchanged or adapted to the orthographic/morphological rules of the target language. According to Pedersen, this strategy is the most source-language-oriented strategy oriented towards the source language (Pedersen, 2005, p. 4). Specification refers to leaving the ECR in its untranslated form while making the ECR in the target text more explicit or more specific than the ECR in the source text by adding information that is not present in the source text. This is carried out through explicitation or addition. Explicitation may be regarded as any strategy that expands the text or makes explicit something that is implicit in the source text. It covers cases in which the added information is implicit in the source-text ECR as part of the name of the ECR expression. Addition, on the other hand, refers to cases in which the added information is implicit as part of the meaning or connotations of the ECR. According to Pedersen, when this strategy is used, the translator intervenes in order to provide guidance for the target-culture audience (Pedersen, 2005, pp. 4–5). Direct translation, although it is not frequently used for proper names, is common in the transfer of items such as company names, official institutions, and technical devices. Unlike the strategies of specification and generalisation, the semantic load of the source-text ECR remains unchanged, and no addition or omission is made. This strategy is divided into two subcategories according to its result: calque and shifted translation (Pedersen, 2005, p. 5). Calque is the result of a strict word-for-word translation and may sound foreign to the target audience. When a calque is produced, the shifts made are only obligatory shifts; that is, changes required by the differences between the source and target languages. The more common and less source-language-oriented option is to make certain optional shifts that render the ECR less obtrusive; this is referred to as shifted translation. Therefore, the strategy of direct translation occupies a kind of intermediate position between source-language- and target-language-oriented strategies, between the "exotic" and the "domesticating" (Pedersen, 2005, p. 5).

Generalisation refers to replacing an ECR that refers to something specific with something more general; this strategy typically involves translation, although it does not necessarily require it. It generally involves a relationship of hypernymy, yet the form of the target-text ECR may or may not preserve the uniqueness of the referent (Pedersen, 2005, p. 6). Indeed, there are similarities between the strategies of generalisation and addition, since in addition the information added is often a hypernym. Thus, addition may be seen as a practice that emerges as a result of generalisation plus retention. The difference between the strategies is linguistic and derives from the perspective adopted towards the ECR in the source text. In generalisation, there is an upward movement on the hypernymic scale, and the resulting target-text element is less specific than the ECR in the source text. In addition, however, the movement is in the opposite direction and involves a part-whole relation rather than a technical hypernym. Substitution involves removing the source-text ECR and replacing it with a different ECR or some form of paraphrase. Two types of substitution are possible. In cultural substitution, the source-text ECR is removed and replaced with a different ECR. In its least marked form, a transcultural ECR expected to be known by the target-text audience is used in place of the source-text ECR. Paraphrase, on the other hand, involves reformulating the ECR, either through reduction to sense or by completely removing all traces of the ECR and using a paraphrase that fits the context (Pedersen, 2005, pp. 6–9). Paraphrase is also carried out in two ways: sense-transfer

paraphrase and situational paraphrase. In sense-transfer paraphrase, the source ECR is removed, but its meaning or relevant connotations are preserved through a paraphrase. It is generally used to solve ECR problems that are too complex for the strategies of generalisation or specification (p. 8). In situational paraphrase, however, the meaning of the source ECR is completely removed, and another expression that fits the situation is inserted independently of the meaning of the source-culture ECR. For this reason, it is also referred to as a “quasi-omission” strategy. This method is often observed in the transfer of ECRs containing puns, or wordplay (p. 9). The final strategy, omission, means not replacing the source-text ECR with anything; in other words, it is not included in the target text. Certain conditions may make omission an applicable option, but it may also be preferred out of convenience. In Leppihalme’s (1994, p. 93) words, “a translator may choose omission responsibly after rejecting all alternative strategies, or may resort to it irresponsibly in order to avoid the trouble of researching something unfamiliar” (as cited in Pedersen, 2005, p. 9).

Pedersen also identifies parameters that influence translators’ decision-making processes (2005, pp. 10–14). The most functional parameters for the present study are transculturality, extratextuality, centrality of reference, intersemiotic redundancy and media-specific constraints. Transculturality concerns the degree to which an ECR is accessible to source- and target-text audiences and includes transcultural, monocultural and microcultural ECRs. Extratextuality concerns whether an ECR exists outside the source text: Text external ECRs exist independently of the text, whereas text internal ECRs are constructed for the text or series of texts at hand. Centrality of reference indicates whether the ECR is central at the macro or micro level. Intersemiotic redundancy concerns the extent to which the visual and auditory channels support the reference. Finally, media-specific constraints refer to the temporal and spatial limitations of subtitling and to the semiotic shift from spoken to written language.

The theoretical approaches discussed in this section offer an integrated framework for analysing both the linguistic and cultural dimensions of humour translation. The following methodology section explains how this framework is applied to the corpus.

Methods

This study employs a qualitative research design, in which phenomena and perceptions are examined holistically in their natural setting, as indicated by Yıldırım and Şimşek (2021). Among qualitative research methods, the case study design has been adopted. A case study is appropriate when a contemporary phenomenon is examined within its real-life context, when the boundaries between the phenomenon and its context are not clearly defined, and when multiple sources of evidence or data are available (Yin, 1984; Yıldırım & Şimşek, 2021, p. 301). In this context, the translation of humorous elements in *Astérix et Obélix: Le Combat des Chefs* is treated as a specific case situated within a particular platform, period and adaptation context: Netflix, 2025 and a contemporary animated miniseries.

The corpus of the study consists of the original French subtitles of *Astérix et Obélix: Le Combat des Chefs* available on Netflix, together with the official Turkish and Arabic subtitlings provided on the same platform. The five episodes of the miniseries were watched scene by scene, and ten examples were selected according to their suitability for humour analysis, their applicability to the three theoretical models — Martínez-Sierra, Delabastita and Pedersen — the diversity of humorous elements, and the representativeness of translation strategies. The humorous units were manually entered into an Excel table. These units include linguistic and extralinguistic elements that may lead viewers to laugh, feel surprise, recognise irony or perceive exaggeration. Within this scope, wordplay, figures of speech, formulaic expressions, references to social institutions, celebrities, historical events and contemporary cultural items were recorded. The Turkish and Arabic subtitles are treated as

professional subtitling outputs because they are the official subtitles provided by Netflix. For each humorous unit, Martínez-Sierra's taxonomy was first applied in order to identify the humorous element; subsequently, depending on the linguistic or extralinguistic structure of the example, the relevant strategy was identified within Delabastita's or Pedersen's model.

The analyses carried out in line with this methodological framework are presented in the findings section on an example-by-example basis. For each example, the humorous element is first identified, the translation strategies employed are then determined, and finally the degree to which the humorous effect is preserved in the target text is evaluated.

Findings and Evaluation

In this section, ten humorous subtitle examples selected from *Astérix et Obélix: Le Combat des Chefs* are systematically analysed within the framework of the three models discussed above: Martínez-Sierra's (2005) taxonomy of humorous elements, Delabastita's (1996) strategies for translating wordplay, and Pedersen's (2005) strategies for rendering ECRs. For each example, the humorous element is first identified, the translation strategy used is then determined, and finally the degree to which the humorous effect is preserved in the target text is evaluated.

For each example, the French-Turkish-Arabic subtitle segment is first presented in tabular form. The channels through which humour is constructed — linguistic elements, community-and-institutions elements, non-marked (humorous) elements and so forth — are then explained, together with the ways in which the humorous load changes in the target texts. Where wordplay or sound similarity is present, the example is coded within Delabastita's framework; where cultural references or proper names are involved, it is coded within Pedersen's framework. At the final stage, the reasons why the Turkish and Arabic solutions preserve, partially preserve or weaken the humorous effect are discussed, after which the findings are examined in terms of strategy frequencies and norm tendencies.

Example 1

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Toujours sur ta potion tragique? Magique.	Zehirli iksir mi? Sihirli	أما زلت تعمل على شرابك المأساوي؟ "السحري" صحيح

Context. The village chief asks Getafix, who is preparing a potion.

Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Linguistic Elements

Type: Paronymy

Elements: tragique [tʁazik] ↔ magique [mazik]

Mechanism: Sound similarity in the final syllable (-agique)

Martínez-Sierra (2005, p. 291) defines Linguistic Elements as elements based directly on linguistic features, which may be explicit or implicit and spoken or written. In this example, the humorous effect is produced through paronymy — similar sound with different meaning — between tragique “tragic” and magique “magical”. The surprise created by this unexpected sound similarity functions as the comic trigger.

Secondary Category: Paralinguistic Elements

Martínez-Sierra (2005, p. 291) defines Paralinguistic Elements as the non-verbal qualities of the voice, such as intonation, rhythm, tone, timbre and resonance. In this scene, the character's emphatic correction and tone of voice contribute to the humorous effect; however, this element cannot be fully transferred into subtitles, which inevitably reduces part of the humorous load.

Analysis from the Perspective of Delabastita

Turkish Translation Strategy: PUN → PUN

Delabastita (1996, p. 134) defines this strategy as the rendering of a source-text wordplay by means of a target-text wordplay, even when the target wordplay differs from the original in form, semantics or function. The Turkish subtitle uses the paronymic pair *zehirli* “poisonous” and *sihirli* “magical”, thereby preserving the sound similarity in the final two syllables (-*hirli*). Although there is a semantic shift from “tragic” to “poisonous”, the function of the misunderstanding-and-correction sequence is preserved.

Arabic Translation Strategy: PUN → NON-PUN

In the Arabic translation, the expressions “المأساوي” (*al-ma’sāwī* — tragic) and “السحري” (*al-sihrī* — magical) preserve the semantic contrast. However, since the final syllables of the Arabic words (-*āwī* / -*rī*) do not create a comparable paronymic relation, the humorous trigger is largely neutralised. This solution therefore corresponds to Delabastita’s PUN → NON-PUN strategy.

Evaluation

In this example, the comic trigger is the misunderstanding created by the paronymic relation between *tragique* and *magique*. The humorous effect emerges at the moment of mishearing or misreading and is closed by the correction. From Martínez-Sierra’s perspective, the main humorous element is linguistic; therefore, the reconstruction of phonological or morphological proximity in the target text is decisive for preserving the humorous load.

The Turkish subtitle, based on the pair *zehirli/sihirli* “poisonous/magical,” constitutes an instance of Delabastita’s PUN → PUN strategy and preserves both readability and the rhythm of misunderstanding plus correction. In the Arabic subtitle, however, semantic transfer is preserved but the sound-based trigger is weakened; thus, the effect is reduced largely to the level of information transfer and corresponds to PUN → NON-PUN.

Translation Suggestion for Arabic: If sound proximity cannot be established in a one-to-one manner, a short and rhythmic misreading followed immediately by a correction may strengthen the humorous function without disrupting subtitle layout. For example: “شرباك الشقي؟ ...السحري، صحيح” “Your mischievous potion? Magical, right.”

Example 2

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Chapeau blanc et taches rouges, on ne touche	Ak başlı, kırmızı benekliyse elleme!	قبعة بيضاء وبقع حمراء، لا تلمسه
Taches rouges et chapeau blanc, fiche le camp !	Kırmızı benekli, ak başlıysa aman ha!	بقع حمراء وقبعة بيضاء، ابتعد عنه

Context. This is a rhyme used as a clue to determine whether the mushroom is poisonous.
Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Linguistic Elements

These examples draw on didactic formulaic structures based on rhyme. Such formulas produce humour not only through sound patterning and formal arrangement, but also through a style that imitates folk wisdom, proverbs or advisory sayings. In this respect, the source of humour is grounded in the linguistic organisation of the text, particularly in rhyme, rhythm and formulaic expression, which fall under Martínez-Sierra’s Linguistic Elements (2005, p. 291).

Secondary Category: Community-and-Institutions Elements

These didactic formulas transform nursery-rhyme-like warning formulas, often transmitted to children, through ironic rewriting. They therefore also carry humour at the level of social practices and institutionalised habits. This secondary layer corresponds to Martínez-Sierra's Community-and-Institutions Elements, which include humour constructed through references connected to the traditions, habits and institutional culture of a particular society (2005, p. 290).

Analysis from the Perspective of Delabastita

French Structure:

The expressions *touche* [tuʃ] and *camp* [kɑ̃] do not form a perfect rhyme; nevertheless, they create a rhythm-oriented structure.

Turkish Translation Strategy: PUN → RELATED RHETORICAL DEVICE

Delabastita (1996, p. 134) defines the use of a related rhetorical device as the replacement of wordplay by a wordplay-related device such as rhyme, alliteration, repetition, irony or paradox. In the Turkish translation, the expressions *elleme / aman ha* preserve rhythm, brevity and formulaic closure rather than reproducing a full rhyme; the nursery-rhyme format is thus adapted to Turkish.

Arabic Translation Strategy: PUN → NON-PUN

In the Arabic subtitle, plain imperative sentences are used in the form of “لا تلمسه” (do not touch it) and “ابتعد عنه” (stay away from it); rhyme and rhythm are lost, and the didactic formulaic structure based on rhyme is not preserved.

Evaluation

In this example, the discourse pattern proceeds through the ironic reconstruction of an advisory warning that imitates a nursery-rhyme form. Through description, rhythm and half-rhyme, the source text produces a memorable formulaic expression. Humour therefore does not rely merely on the semantic play of individual words, but on the holistic functioning of the formulaic discourse pattern. For this reason, rhythmic organisation, brevity, density and the imperative closure become decisive in the target-text reconstruction.

Although the Turkish subtitle does not produce a perfect rhyme, it provides compensation through a related rhetorical device by preserving the one-beat closure and the nursery-rhyme tone. The Arabic subtitle, however, shifts towards a more informative tone through plain imperative sentences; consequently, the formulaic effect and ironic imitation are significantly weakened.

Translation Suggestion for Arabic: While preserving the accuracy of the content, a two-part and rhythmic closure that captures the nursery-rhyme tone may be preferred. For example: “قبة بيضاء... لا تلمسها، ابتعد عنها”

Example 3

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Ah, voilà. Potion de grand-mère...	İşte burada! Kocakarı iksiri ama işe yarıyor.	ها هو ذا! وصفة منزلية لكنها فعالة

Context. Getafix, finds the potion he had previously prepared.

Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Community-and-Institutions Elements

Martínez-Sierra (2005, p. 290) defines Community-and-Institutions Elements as cultural or intertextual features rooted in a specific culture. In this example, *grand-mère* “grandmother” evokes

traditional family structures and the intergenerational transmission of knowledge. The humorous effect arises from the irony of presenting a homemade remedy as an alternative to scientific or formulaic expertise.

Analysis from the Perspective of Pedersen

This example contains both an idiomatic expression and a cultural reference.

Turkish Translation Strategy: Cultural Substitution

Pedersen (2007, p. 35) defines Cultural Substitution as one of the most domesticating strategies for rendering ECRs, since the source-culture element is removed and replaced with a target-culture or transcultural element.

“Kocakarı ilacı/iksiri” “old wives’ remedy/potion” is an established idiom in Turkish culture. It may be described as approaching the status of a quasi-official equivalent in Pedersen’s sense, since it is not an official equivalent in the strict sense but is familiar enough in the target culture to function as an entrenched cultural substitute.

Arabic Translation Strategy: Generalization

Pedersen (2005, p. 6) states that Generalization involves replacing an ECR referring to something specific with something more general. In the Arabic subtitle, the expression “وصفة منزلية” (homemade recipe/remedy) removes the specific grandmother reference, weakens the connotations of intergenerational knowledge, and opts for a more general expression.

Evaluation

The expression *potion de grand-mère* in this example carries an implicit form of cultural humour that evokes the tradition of the “grandmother’s remedy” or “homemade cure” in collective memory. In such cases, if a word-for-word translation does not evoke a similar tradition in the target culture, the humorous load carried by the expression may be significantly reduced.

In the Turkish subtitle, the tradition is localised through the expression *kocakarı iksiri* “old wives’ potion,” and the comic effect becomes more pronounced thanks to its ironic tone. In the Arabic subtitle, however, although the expression “وصفة منزلية” (homemade recipe/remedy) preserves the general meaning, it cannot sufficiently convey the connotations of “grandmother/elderly wisdom”; therefore, the humorous effect is largely diminished.

Translation Suggestion for Arabic: An expression such as “وصفة جدتي”, or a more suitable alternative that activates a similar tradition in the target culture, may help preserve the humorous tone.

Example 4

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Tais-toi et mets une toge. C'est quoi, ces braies de barbare ?	Sus da ihram giy. Bu barbar pantolonu ne böyle?	اصمتي وارندي التوجة الرومانية لم ترتدين سروال الهمج هذا؟

Context. A Roman scolds his niece because of the clothes she is wearing.
Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Community-and-Institutions Elements

This example contains a historical reference based on the opposition between Rome and Gaul. The Roman character’s description of Gallic clothing as barbarian reflects an Ancient Roman perspective. The humour is therefore linked to a culturally specific stereotype and corresponds to Martínez-Sierra’s Community-and-Institutions Elements (2005, p. 290).

Secondary Category: Non-Marked (Humorous) Elements

In this example, humour is also constructed through a derogatory tone and situational irony. It therefore contains a secondary Non-Marked (Humorous) Element, because part of the humour does not depend solely on the historical reference and remains broadly understandable in an intercultural context.

Analysis from the Perspective of Pedersen

Turkish Translation Strategy: Cultural Substitution + Generalization

Pedersen (2007, p. 35) defines this strategy as the most domesticating strategy for rendering ECRs, whereby the foreign element is completely removed and replaced with a local element. In the Turkish subtitle, the choice of *ihram* for *toge* may be evaluated as cultural substitution, since the source-culture-specific garment name is removed and replaced with another cultural element that has strong associations in the target culture. The rendering of *braies* as *barbar pantolonu* “barbarian trousers,” on the other hand, approaches the strategy of generalisation, since it conveys the specific garment name through a more general term.

Arabic Translation Strategy: Explication + Generalization

In the Arabic subtitle, the expression “التوجة الرومانية” (Roman toga) reflects Specification. Since the term *toge* is retained through transliteration and the qualifier “Roman” is added in order to make the referent more explicit, the solution corresponds more specifically to Explication. The rendering of *braies* as “سروال الهمج” (trousers of the barbarians) can be coded as generalization, since the specific garment term is replaced by a more general noun.

In this example, humour is constructed through the Roman-centred tone of superiority and the discursive framework marked by the label “barbarian.” Therefore, in the transfer of garment names, a balance is sought between the cognitive load placed on the target audience and the rapid activation of stereotypical humour.

Parameter of Transculturality

Within Pedersen’s framework, a transcultural ECR is one that is more or less equally accessible to both the source-text and target-text audiences. In this context, the concepts of the “Roman Empire” and “barbarian” point to a historical field of reference widely shared across Mediterranean and Middle Eastern cultural geographies. Therefore, the accessibility of the ECR is relatively high for the target audience. In this example, a direct equivalent for *toga*, possibly with a brief qualifier, would be sufficient to preserve the reference while keeping the humorous stereotype visible.

Evaluation

In this example, humour is produced through the cultural stereotype based on the Rome/barbarian opposition. The comparison between *toga* and *braies* makes the conflict of identity visible through garment names. Therefore, in the transfer of object names functioning as ECRs, it is necessary to strike a balance between the cognitive load placed on the target audience and the humorous function of the expression. In the Turkish subtitle, the choice of *ihram* for *toga* may produce a comic allusion; however, it may also be considered problematic in terms of historical and systemic consistency. Moreover, it may cause the viewer to ask momentarily, “Why *ihram*?”, thereby delaying the humorous effect. In the Arabic subtitle, by contrast, the preservation of the name belonging to the source culture strengthens the informational dimension of the reference; however, when no discursive tone is established to support the stereotypical humorous aspect, the effect may remain limited.

Translation Suggestion: In the Turkish subtitle, rendering *toga* through a more direct equivalent such as “*toga*/Roman robe” may activate the cultural stereotype more rapidly and avoid delaying the

humorous effect. In the Arabic subtitle, a short qualifier such as “التوجة الرومانية” may clarify the reference and make the direction of the stereotypical humour more visible.

Example 5

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Bienvenue, envahisseurs bien-aimés	Selam olsun! Hoş geldiniz işgalciler	مرحبا يا أعزاء الغزاة التحية لك
Peut-on envahir ta demeure pour discuter, Aplusbégalix ?	Selam olsun. Evinize de girip sohbet etsek mi Egasus Seramiks?	أتسمح لنا بغزو منزلك لتتحدث يا ألباسينيك "؟"

Context. Cassius Ceramix welcomes the Romans and asks the Roman Gallic chief a question.
Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Linguistic Elements

Character names in the *Astérix* series are systematically based on wordplay. The name Aplusbégalix consists of the mathematical formula $A + B = X$ and the Gallic name suffix “-ix,” as in *Astérix* and *Obélix*.

Secondary Category: Community-and-Institutions Elements

The reference to the mathematical formula $A + B = X$ is an ironic allusion to school knowledge and scientific discourse.

Analysis from the Perspective of Delabastita

Turkish Translation Strategy: PUN → PUN, with a different wordplay

In Turkish, the name “Egasus Seramiks” creates a sound play through a possible reference to “Pegasus,” the mythological horse, and the word “seramik” “ceramic,” while also maintaining a connection with the *Asterix* naming tradition through the preservation of the “-iks” suffix. Indeed, Delabastita (1996, p. 134) states that source-language wordplay may be transferred into the target language through a different yet equivalent form of wordplay.

Arabic Translation Strategy: PUN ST = PUN TT (Direct Transfer)

Delabastita (1996, p. 134) notes that wordplay may, in certain cases, be preserved without translation, especially when proper names are involved, corresponding to the strategy of PUN ST = PUN TT. In this example, the Arabic subtitle renders the form “ألباسينيك” through transliteration, in a way that approximates the French pronunciation. However, since this transfer cannot reconstruct the wordplay mechanism of the source text in the target text, the humorous effect is significantly weakened. Therefore, although the solution appears to be a direct transfer, in functional terms it comes close to reducing the wordplay to a non-punning form, namely PUN → NON-PUN.

Analysis from the Perspective of Pedersen

Turkish Translation Strategy: Cultural Substitution

Pedersen (2007, p. 34) emphasises that cultural substitution is unusual from the perspective of the minimax principle because finding an appropriate substitute requires research and effort. In this context, the Turkish subtitle may be read as a domesticating move aimed at increasing the target audience’s immediate accessibility.

Arabic Translation Strategy: Retention

Pedersen (2005, p. 4) states that retention is the most SL-oriented strategy, yet it is not always the most suitable solution for Monocultural ECRs because it offers no guidance to the TT audience. In this example, although retention through transliteration formally preserves the reference, it limits the

humorous effect because it does not provide clues that would enable the target audience to reconstruct the wordplay.

Evaluation

In this example, humour arises from the combination of irony based on a contradiction, such as showing affection to an “invader,” and a sarcastic question form. Thus, the basic mechanism operates largely at the discursive/pragmatic level. For this reason, tone is at least as decisive as lexical choice in reproducing the humorous effect.

Although the Turkish subtitle makes the irony more visible, when the level of explicitness increases too much, there is a risk that the subtlety of sarcasm may be weakened. The Arabic subtitle, on the other hand, shifts towards a more neutral discourse; as a result, the contrast between “beloved” and “invader” becomes blurred, and the humorous load is significantly reduced.

Translation Suggestion: In both languages, a short exclamation or marker of irony may make the sarcasm visible without requiring additional explanation; for instance, Turkish sözde “so-called,” or an Arabic marker such as “يا...!” could fulfil this function.

Example 6

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Tu ne feras qu'une bouchée d'Abraracourcix	Toptoriks'i paspas edersin	ستنهزم "هيبيديكس" شر هزيمة

Context. A Roman motivates the Gallic chief.

Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Linguistic Elements

In this example, two linguistic elements coexist:

Character name: Abraracourcix = à bras raccourcis, meaning “to attack vigorously / to set to work energetically.”

Idiom: Faire qu'une bouchée de = “to swallow in one bite / to defeat easily.”

Secondary Category: Non-Marked (Humorous) Elements

Situational irony is produced through the exaggeratedly confident tone of the discourse.

Analysis of the Turkish Subtitle Translation — Name

Analysis from the Perspective of Delabastita: PUN → PUN

Toptoriks evokes a connotation of stoutness or heaviness and preserves the “-iks” suffix.

Analysis from the Perspective of Pedersen: Cultural Substitution

Analysis of the Turkish Subtitle Translation — Idiom

Analysis from the Perspective of Delabastita: PUN → RELATED RHETORICAL DEVICE

The expression paspas etmek “to wipe the floor with someone” functions as a Turkish idiom.

Analysis from the Perspective of Pedersen: Cultural Substitution

Analysis of the Arabic Subtitle Translation — Name

Analysis from the Perspective of Delabastita: PUN ST = PUN TT

Analysis from the Perspective of Pedersen: Retention

Analysis of the Arabic Subtitle Translation — Idiom

Analysis from the Perspective of Delabastita: PUN → NON-PUN

Analysis from the Perspective of Pedersen: Generalization, in relation to the idiom.

Combination of Strategies

In examples of this kind, it is common for strategies to operate in combination. Pedersen notes that, in actual translation practice, strategies are frequently combined (2005, p. 9). In this example, the Turkish translator's use of two separate cultural substitutions for two distinct linguistic elements

demonstrates a clearly interventionist approach aimed at preserving the function of humour in the target text.

Evaluation

In this example, the idiom *ne faire qu'une bouchée de X* produces comic exaggeration by connecting the concrete image of “a single bite” with the metaphorical meaning of “defeating someone easily.” In such structures, when the concrete image can be preserved, the humorous effect generally becomes activated more rapidly.

In the Turkish subtitle, the humorous load is preserved by reconstructing a similar exaggeration through the choice of an everyday and effective idiom. In the Arabic subtitle, however, a more general action is selected, the image of “a single bite” becomes blurred, and humour is largely reduced to the level of a display of power.

Translation Suggestion for Arabic: A rendering such as “سألتهم لقمة واحدة” “I will swallow him in one bite,” which preserves the concrete image of the idiom while remaining brief, may be proposed as a more suitable option in terms of both fluency and comic effect.

Example 7

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Mais c'était un petit coup	Ama hafifçe attım...	لكنها كانت رمية خفيفة
Pas de quoi en faire un dolmen	Pireyi mozole yapma	لا تهوّل الأمر

Context. Obelix claims that the stone was not hard and argues that the matter should not be exaggerated.

Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Linguistic Elements

This is a parody of the French idiom *en faire tout un fromage* “to make a cheese out of it,” meaning “to exaggerate something / to make a big deal out of it.” By replacing *fromage* “cheese” with *dolmen* “a megalithic stone monument,” a cultural element appropriate to the *Astérix* universe is added, and sound similarity is also established.

Secondary Category: Community-and-Institutions Elements

“Dolmen” is a symbol of Celtic/Gallic culture and corresponds to the historical context of the production.

Analysis from the Perspective of Delabastita

Turkish Translation Strategy: PUN → RELATED RHETORICAL DEVICE

Delabastita (1996, p. 134) defines this strategy as the replacement of wordplay by a related rhetorical device rather than the direct reproduction of the pun. The subtitle solution *Pireyi mozole yapma* “Do not turn a flea into a mausoleum” offers a two-layered reconstruction. On the one hand, the Turkish idiom *pireyi deve yapmak* “to make a camel out of a flea / to exaggerate” is adapted, thereby preserving the pattern of exaggeration. On the other hand, by replacing *deve* “camel” with *mozole* “mausoleum,” an ancient funerary structure, an image compatible with the historical setting is introduced. Thus, although the wordplay is formally replaced by idiomatic reconstruction, the humorous effect and the historical connotation specific to the fictional universe are preserved together.

Arabic Translation Strategy: PUN → NON-PUN

In the Arabic subtitle, the general meaning is conveyed through the expression “لا تهوّل الأمر” (do not exaggerate the matter)” Since both the wordplay and the historical reference are lost simultaneously, the humorous effect is weakened.

Analysis from the Perspective of Pedersen

Turkish Translation Strategy: Cultural Substitution — target-language idiom + historical adaptation
 Pedersen (2007) shows that a cultural substitute may make a reference more accessible to the target audience in a space-efficient manner, even though the direct referent is not preserved. In this example, the Turkish subtitle uses such a substitute while also adapting the idiomatic structure.

Arabic Translation Strategy: Sense-Transfer Paraphrase

Pedersen (2005, p. 8) states that in sense-transfer paraphrase, the source ECR is removed, while its meaning or relevant connotations are preserved through paraphrase. In this example, “dolmen” is completely removed and only the meaning of exaggeration is transferred. The world-building function is lost, and the humorous effect becomes markedly ordinary.

Evaluation

In this example, the expression *en faire un dolmen* simultaneously activates both wordplay and an ECR by combining an object specific to the *Astérix* universe, namely the stone structure “dolmen,” with the formula of “exaggeration.” Humour is produced through this dual construction that evokes the fictional universe.

The Turkish subtitle offers a functionally strong reconstruction because, through its compensation-based solution, it maintains both idiomatic exaggeration and the image of a stone structure. In the Arabic subtitle, however, since a general expression of exaggeration is used, the world-building function of the dolmen disappears, and the humorous effect becomes significantly conventionalised.

Translation Suggestion for Arabic: A solution preserving the ECR, such as “لا تجعل منها دولماً” “do not make a dolmen out of it,” or a brief compensatory expression evoking a similar image of a “large/imposing stone structure” in the target culture, may render the universe-specific humour more visible.

Example 8

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
On a beau chasser les Gallo-Romains, ils reviennent toujours	Bu Galya-Romalılar hiç vazgeçmiyor	مهما طردنا الرومانيين من أصول غالية فإنهم يعودون
Chassez le Gallo, il revient au naturel	Galesizce geliyorlar	يعودون مهرولين دوماً

Context. Asterix and the village chief speak among themselves.
 Martínez-Sierra Classification

Primary and Secondary Categories: Linguistic Elements + Community-and-Institutions Elements

The French proverb *chassez le naturel, il revient au galop* — “drive out the natural, and it returns at a gallop,” meaning that a person’s or thing’s nature inevitably returns — is inverted and reconstructed in a humorous and ironic manner. While *galop* “gallop” produces sound play through its phonetic proximity to Gallo “Gaul,” *naturel* “natural” is also connected to the historical context of “Gallo-Roman,” thereby expanding the cultural association. This example therefore combines Linguistic Elements and Community-and-Institutions Elements rather than belonging to a single category.

Analysis from the Perspective of Delabastita

Turkish Translation Strategy: PUN → ZERO, partially + NON-PUN → RELATED RHETORICAL DEVICE, as compensation

In the Turkish subtitle, due to the substantial loss of the proverbial irony, the translation moves partially towards PUN → ZERO, that is, loss of the source wordplay. Subsequently, compensation is attempted through a new target-language sound play, corresponding to NON-PUN → RELATED RHETORICAL DEVICE as a compensatory move. However, the compensation remains functionally limited because it cannot reconstruct the full multilayered structure of the source text — proverb, sound play and historical reference — to the same degree.

Arabic Translation Strategy: PUN → NON-PUN

In the Arabic subtitle, the wordplay is entirely deactivated and only the general meaning is transferred. From Delabastita's perspective, this corresponds to a "PUN → NON-PUN" solution.

Analysis from the Perspective of Pedersen, for both target languages: Situational Paraphrase

Pedersen (2005, p. 9) states that situational paraphrase involves the complete removal of the meaning of the source ECR and the insertion of another expression that fits the situation; he also refers to this as "quasi-omission." In this example, the parody of the proverb and the cultural reference are both lost.

Parameter of Transculturality

When the level of transculturality is evaluated within Pedersen's framework, the proverb in question may be said to function as a microcultural ECR. Pedersen (2005, p. 11) defines a microcultural ECR as a reference bound to the source culture but too specialised or local to be assumed to be within the encyclopaedic knowledge of either the ST or the TT audience. The limited recognisability of the proverb even among source viewers increases both the reception threshold and the difficulty of translation.

Evaluation

This example makes visible one of the most challenging cases in the corpus. The difficulty arises from: (i) its status as a microcultural ECR with limited recognisability even within the source culture; (ii) the multilayered humorous structure produced through the inversion of a proverbial formula; and (iii) its high degree of language-dependence, grounded in French-specific phonological proximity. In examples of this kind, humour requires marked intertextual competence, since it depends on the viewer's prior recognition of the formula and ability to notice the deviation from it. Therefore, in Turkish and Arabic, when no correspondence can be established with a similar formula in the target culture, the mere transfer of meaning renders the comic deviation invisible and significantly weakens the humorous effect.

Example 9

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Ça, c'est tout petit, comme toi	Bel altından vurdun. Çünkü bacak kadarsın	هذا فعل دنيء. يكاد يكون مثلك

Context: Obelix feels hurt by Asterix and speaks in an offensive manner.

Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Linguistic Elements

Humour is constructed through the polysemy of the word petit "small/low." On the one hand, reference is made to the "smallness/lowness" of the action; on the other hand, the addressee's short stature is implied, thereby turning the insult into a two-layered one.

Secondary Category: Visual Elements

In the target text, this linguistic mechanism is reinforced by the visually prominent presentation of the short character, and the visual dimension of humour comes into play. Martínez-Sierra (2005, p. 291) defines Visual Elements as humour produced by what is seen on screen or by visually coded versions of linguistic elements. In this scene, the visual presence of the character reinforces the verbal disparagement and intensifies its effect.

Analysis from the Perspective of Delabastita

Turkish Translation Strategy: PUN → PUN, expanded

In this example, two separate idiomatic resources are employed together in the target text in response to a single wordplay in the source text. The expression *bel altından vurmak* “to hit below the belt” carries connotations of moral baseness or unfairness, whereas *bacak kadar* “knee-high / as short as a leg” directly points to physical shortness. Thus, a single polysemous mechanism in the source text is reconstructed and intensified in the target language through two idioms. This shows that Delabastita’s (1996, p. 137) principle of compensation is applied here as a form of enrichment. The single-layered wordplay in the source text is transferred into the target text by being divided into two more visible layers.

Arabic Translation Strategy: PUN → NON-PUN

The Arabic subtitle, by contrast, moves towards a more general formulation: “هذا فعل دنيء. يكاد يكون مثلك” (This is a low act. Almost like you). Although the semantic field of “low/base” is partially preserved through the word “دنيء”, the “short stature” dimension of the polysemy and the idiomatic force are considerably weakened. For this reason, the Arabic subtitle strategy approaches the category of PUN → NON-PUN from Delabastita’s perspective.

Analysis from the Perspective of Pedersen

Turkish Translation Strategy: Cultural Substitution + Addition

Pedersen (2005, p. 5) states that, in the strategy of addition, the translator intervenes in order to provide guidance for the target audience. Here, through an interventionist approach, the translator constructs a denser and more functional humorous pattern than that of the source text.

Arabic Translation Strategy: Generalization

The expression “هذا فعل دنيء. يكاد يكون مثلك” in the Arabic subtitle generalises the idiomatic expression in the source language and weakens the humorous effect.

Evaluation

In this example, humour is constructed by associating a disparaging insult with a physical characteristic; in other words, the linguistic play combines with character comedy and mockery to create a two-layered effect. In such cases, the everyday and established idioms of the target language function as an important lever in the reconstruction of humour.

In the Turkish subtitle, the simultaneous use of two idioms encodes both the sense of “unfairness/baseness” and the mockery of “shortness” at the same time, thereby increasing the humorous load. In the Arabic subtitle, however, since a more abstract formulation is preferred, the image of “shortness” and the sharpness of the insult are softened, and the humorous effect is weakened.

Translation Suggestion for Arabic: A rendering such as “وأنت قصير أصلاً... وضربة تحت الحزام” “A blow below the belt... and you are already short!” which combines the dimensions of attack and mockery in a brief and idiomatic structure, may strengthen the effect by carrying both the criticism of the action and the physical mockery together.

Example 10

Source Text (FR)	Target Text (TR)	Target Text (AR)
Perdu pour perdu	Ya herrü ya merrü	ليس لدينا ما نخسره

Context: The Gallic chief utters this expression to indicate that, since they have reached a point of no return, he is ready to risk everything.

Martínez-Sierra Classification

Primary Category: Linguistic Elements

The French idiom *Perdu pour perdu* condenses, in a short and rhythmic expression, an attitude of courage and risk-taking born out of desperation, along the lines of “since we have lost / if we are going to lose anyway, then we might as well...”

Analysis from the Perspective of Pedersen

Turkish Translation Strategy: Cultural Substitution + Official Equivalent

The expression *ya herrü ya merrü* “all or nothing” is a Turkish idiom of Arabic origin. If it is treated as a culturally entrenched target-language idiom, the Turkish solution can be interpreted as Cultural Substitution; however, because the source expression *Perdu pour perdu* does not itself constitute an ECR in Pedersen’s strict sense, this example should primarily be evaluated as an idiomatic-functional replacement rather than a full Official Equivalent. In the Turkish translation, not only is the meaning transferred, but the rhythmic and decisive tone of the source text is also maintained.

Arabic Translation Strategy: Situational Paraphrase

In the Arabic subtitle, the source text is rendered through the expression “ليس لدينا ما نخسره” (we have nothing to lose). Thus, although the basic meaning is transferred, the idiomatic density, formulaic effect, and rhythm are largely weakened.

Strikingly, the idiom *ya herrü ya merrü*, which is of Arabic origin, is not used in the Arabic translation. This shows that translation choices are shaped not by the etymological origin of a word or expression, but rather by usage habits and discursive appropriateness in the target language.

Evaluation

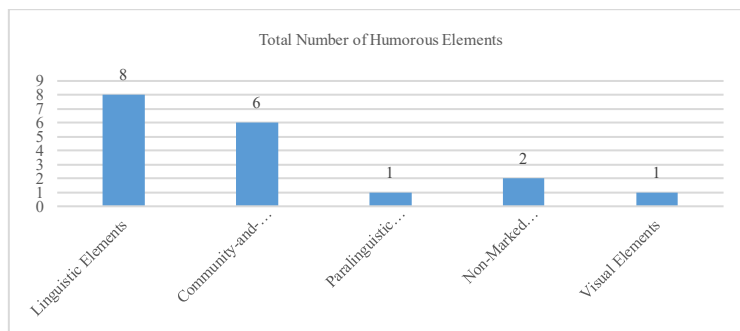
In this example, the formula *Perdu pour perdu* compresses a defiant attitude of “since that is the case, then...” into a short expression. When a similarly formulaic “all or nothing” expression can be found in the target language, the effect is significantly strengthened.

In the Turkish subtitle, the choice of *ya herrü ya merrü* creates a strong localisation through an established idiom and heightens the tone of the character. In the Arabic subtitle, although the meaning is rendered accurately, the formulaic and rhythmic effect is weak, and the discourse turns into a more serious motivational statement.

Translation Suggestion for Arabic: An idiomatic equivalent corresponding to “all or nothing,” such as “إما كل شيء أو لا شيء”, or a shorter and more forceful expression, may help capture the traditional/formulaic tone of the source text.

General Findings and Summary Tables

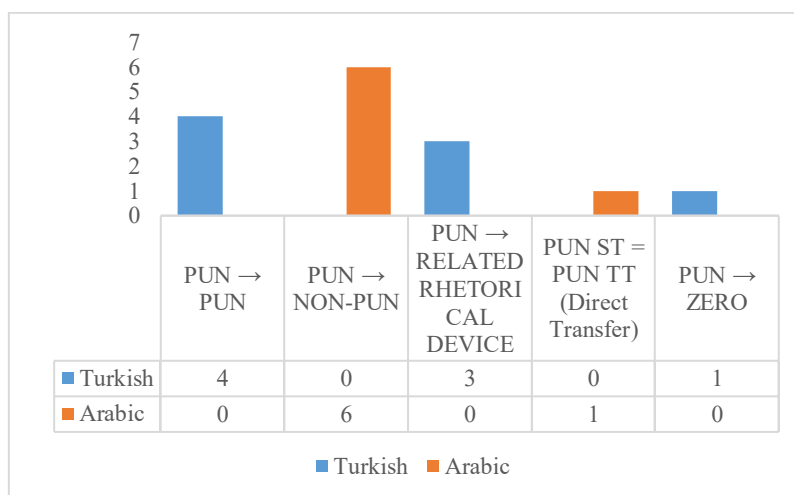
Table 1
Distribution of Martínez-Sierra's classification

Finding 1. Eight of the ten examples contain Linguistic Elements. This is consistent with the humour tradition of the Astérix series, which is strongly based on wordplay.

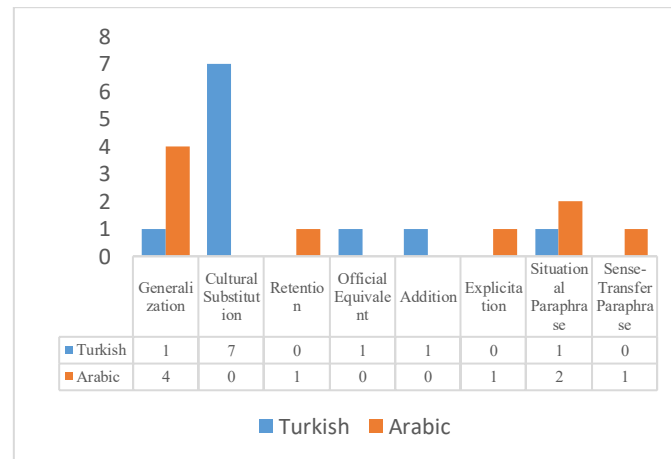
Finding 2. Likewise, eight of the ten examples fall into more than one category. This confirms the usefulness of Martínez-Sierra's taxonomy for identifying multilayered humorous elements in audiovisual texts.

Table 2
Distribution of delabastita's strategies

Finding 3. While the strategies of PUN → PUN and PUN → RELATED RHETORICAL DEVICE are dominant in the Turkish translations, accounting for 88%, the strategy of PUN → NON-PUN is dominant in the Arabic translations, accounting for 75%.

Finding 4. Delabastita's (1996, p. 134) rejection of the myth of untranslatability is supported by the Turkish translations. Wordplay can be transferred, albeit through different forms and with varying degrees of functional equivalence.

Table 3*Distribution of Pedersen's Strategies*

Finding 5. Cultural Substitution is dominant in the Turkish subtitles, indicating a predominantly TL-oriented and interventionist tendency. In the Arabic subtitles, Generalization and Situational Paraphrase are more common; these strategies do not correspond to a strictly SL-oriented position in Pedersen's taxonomy, but rather indicate a more semantically oriented and less culturally substitutive mode of transfer.

Finding 6. In terms of the degree to which humour is preserved in the target text, the humorous effect is largely maintained in the Turkish translations, accounting for 80%, whereas in the Arabic translations humour is either partially preserved or entirely lost, with complete loss accounting for 30%.

Finding 7. The Turkish subtitle tradition in this corpus displays a TL-oriented and domesticating tendency, whereas the Arabic subtitles exhibit a more retentive and semantic/information-oriented tendency rather than consistent cultural substitution.

Discussion and Conclusion

This study has shown that the integrated use of three complementary models offers a strong framework for analysing the translation of audiovisual humour. Martínez-Sierra's taxonomy reveals the multilayered nature of humorous elements; Delabastita's model enables the systematic analysis of wordplay translation strategies; and Pedersen's taxonomy explains how ECRs are rendered in subtitling. As suggested by Delabastita (1996, p. 134), wordplay is not simply "untranslatable"; rather, it requires creative intervention on the part of the translator. Indeed, in Çavuşoğlu's (2023) study on the Turkish dubbing of *Shrek*, the translator's use of the expression *nalları dikmek*, which is familiar to Turkish viewers, instead of the idiom "kick the bucket," constitutes a concrete example of such creative intervention. While the Turkish translations in the present corpus support this claim, the Arabic translations demonstrate the role of norm differences. The success of audiovisual humour translation depends on the translator's ability to identify the relevant humorous element, prioritise functional equivalence, decide whether interventionist strategies are required, and make effective use of the idiomatic resources of the target culture. When the findings of this study are compared with previous research, both convergences and divergences emerge. In Eray's (2023) Turkish-Arabic comparative study on the *Ice Age* series, it was similarly found that Turkish translations displayed a target-culture-oriented tendency, whereas Arabic translations were more source-retentive. This convergence suggests that the observed norm difference may point to a broader translation tradition rather than a feature of one particular production. Similarly, in the studies conducted by Çavuşoğlu

(2023) on Shrek dubbing and by Uras Yılmaz and Çakıroğlu (2021) on the subtitles of The Big Bang Theory, a target-culture-oriented approach was found to be dominant in Turkish translations, and the substitution strategy was frequently preferred. These findings support the interventionist tendency observed in the Turkish subtitles in the present study.

Delabastita's (1996, p. 134) approach to the translatability of wordplay is supported in this study through the Turkish translations. The fact that the PUN → PUN strategy could be applied in several Turkish examples demonstrates that wordplay can be transferred through functional equivalence even between different language pairs. In the study by Uras Yılmaz and Çakıroğlu (2021), it was likewise found that when the literal translation of linguistic play was impossible, the translator resorted to substitution and that, in general, the humorous effect was successfully transferred. By contrast, the fact that PUN → PUN was not used in the Arabic translations shows that Delabastita's theoretical possibility is conditioned in practice by translation norms and traditions.

When evaluated in terms of Pedersen's (2005, 2007) strategy classification, the Turkish subtitles are positioned strongly on the side of TL-oriented intervention through Cultural Substitution. The Arabic subtitles, however, are not simply SL-oriented in the strict sense: they also make frequent use of Generalization and Paraphrase, which reduce or neutralise the cultural and humorous load rather than replacing it with target-culture material. This finding overlaps with Koç's (2018) study on the Madagascar series, where the age group and cultural familiarity of the target audience were found to determine strategy choices: substitution or explicitation was used for references considered difficult for child viewers, whereas direct transfer was preferred for elements of global popular culture.

Martínez-Sierra's (2005, pp. 293–294) finding that humour in audiovisual texts is largely translatable is partially confirmed in this study. The preservation of the humorous effect in a large proportion of the Turkish examples supports this claim, whereas the occurrence of complete loss in some Arabic examples shows that translatability is dependent on norms and strategy choices. As emphasised by Çavuşoğlu (2023), in dubbing translation not only the translator but also the voice actor plays a vital role in the transfer of humour, for instance through accent. It may therefore be argued that, since subtitling lacks this additional dimension, linguistic and textual strategies become even more important.

Possible Reasons for the Norm Difference between Turkish and Arabic

Several factors may explain the Turkish-Arabic norm difference observed in this study. First, from the perspective of historical translation traditions, audiovisual translation in Türkiye has been shaped particularly by the dubbing tradition since the 1970s. This tradition has created a basis that encourages translators to make adaptations oriented towards the target audience. As Perego (2014) states, countries' translation traditions are shaped by historical, financial and cultural factors. In the Arabic-speaking context, by contrast, subtitling has historically been a more widespread mode of audiovisual translation; this may have produced a more retentive and semantically conservative translation habit. Second, translation decisions are shaped not by the etymological origin of an expression, but by its frequency of use and discursive appropriateness in the target language. In this study, the idiom *ya herrü ya merriü*, although of Arabic origin, is used in the Turkish subtitle but not in the Arabic translation. This shows that the historical circulation of an idiom does not guarantee its functional availability in a contemporary target text. Third, Cultural Substitution is not used in the Arabic translations, even though Arabic has a rich repertoire of idioms and proverbs. This finding suggests that the Arabic subtitling solutions in this corpus are more retentive and information-oriented, whereas the Turkish solutions are more culturally substitutive and interventionist.

In light of the findings of this study, the following suggestions may be offered for future research: 1) Comparative platform studies could examine how different global platforms such as Netflix, Amazon

Prime and Disney+ subtitle the same production, thereby revealing the effects of platform policies on translation norms. 2) Semi-structured interviews with professional subtitlers could illuminate the decision-making processes behind strategy preferences. 3) Historical norm analyses could trace the development of Turkish and Arabic subtitling norms and explain the origins of the current norm difference. In addition, studies on different language pairs may contribute to a broader understanding of humour translation norms.

References

1. Académie française. (2024). *Humour*. In *Dictionnaire de l'Académie française (9e éd.)*. Retrieved December 25, 2025. <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A9H1125>
2. Abend-David, D. (Ed.). (2014). *Media and translation: An interdisciplinary approach*. Bloomsbury Academic.
3. Aliyeva, T. (2025). Dijital kültürde internet deyimlerinin Türkçeye çevirisi: Mizah, argo ve yerelleştirme üzerine bir inceleme. *Abant Journal of Translation and Interpreting Studies*, 3(2), 76–100. <https://doi.org/10.58830/ajtis.1732291>
4. Arslan Bilir, H., & Özcan, M. (2024). Çeviri Çocuk Edebiyatı ve Mizah: “Bizim Matrak Sınıf” Serisinin Arapça Çevirilerinin İncelenmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 1084-1106. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1471534>
5. Attardo, S. (2002). Translation and humour: An approach based on the General Theory of Verbal Humour (GTVH). *The Translator*, 8(2), 173–194. <https://doi.org/10.1080/13556509.2002.10799131>
6. Ay, E., & Tarakcıoğlu, A. Ö. (2025). Of horses, puns, and punchlines: Humor translation in the Turkish subtitles of BoJack Horseman. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 15(4), 1622–1639. <https://doi.org/10.7456/tojdac.1736287>
7. Baytar, İ. (2020). *Mizah çevirisi bağlamında Chick-Lit türünde yazılmış romanlardaki mizah unsurlarının Türkçeye aktarımının incelenmesi*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi.
8. Baytar, İ., & Temur, N. (2019). Edebî çeviri ve mizah: Bridget Jones's Diary adlı eserin Türkçe çevirisinin mizah unsurlarının aktarımı açısından analizi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(42), 2802–2822. <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.1417>
9. Chaume, F. (2004). *Cine y traducción*. Ediciones Cátedra.
10. Chiaro, D. (2014). Laugh and the world laughs with you: tickling people's (transcultural) fancy. In G. L. De Rosa, F. Bianchi, A. De Laurentiis, & E. Perego (Eds.), *Translating humour in audiovisual texts*. 15–24.
11. Çakıroğlu, K. (2019). *The big bang theory' ('Büyük Patlama') dizisinin Türkçe altyazı çevirisinde mizah aktarımı*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
12. Çalışkan, D., & Yalçın, P. (2025). “Kuru Otlar Üstüne” isimli Türk filminin Fransızca altyazı çevirilerinin Jan Pedersen stratejileriyle incelenmesi. *International Journal of Language Academy*, 13(3), 57-79. <http://dx.doi.org/10.29228/ijla.82748>
13. Çavuşoğlu, E. (2023). Is Shrek still funny in Turkish? An analysis of the strategies employed during the Turkish dubbing translation of humor in the animated film Shrek. *Istanbul University Journal of Translation Studies*, 19, 95–106. <https://doi.org/10.26650/ijuts.2023.1362904>
14. De Rosa, G. L., Bianchi, F., De Laurentiis, A., & Perego, E. (Eds.). (2014). *Translating humour in audiovisual texts*. Peter Lang.
15. Delabastita, D. (1996). Introduction. *The Translator*, 2(2), 127–139.
16. Demirkol Ertürk, Ş. (2019). Ambrose Bierce'in Şeytanın Sözlüğü yapısının Türkçe çevirilerinde mizah öğelerinin aktarımı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 11–33. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.477120>

17. Díaz-Cintas, J. (2009). Introduction: Audiovisual translation: An overview of its potential. In J. Díaz-Cintas (Ed.), *New Trends in Audiovisual Translation*. 1–18. Multilingual Matters.
18. Díaz-Cintas, J., & Remael, A. (2014). *Audiovisual translation: Subtitling*. Routledge.
19. Eray, A. (2023). Görsel-işitsel medyada mizah çevirisi: Ice Age (Buz Devri) animasyon film serisinin Türkçe ve Arapça altyazı çevirileri. *NÜSHA*, 56, 107–137.
<https://doi.org/10.32330/nusha.1251564>
20. Erguvan, M. (2015). *Family Guy dizisindeki mizahi kültürel unsurların Türkçe çevirisine bağlıntı kuramı açısından yaklaşım*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
21. Fuentes Luque, A. (2001). *A. La recepción del humor audiovisual traducido: estudio comparativo de fragmentos de las versiones doblada y subtitulada al español de la película "Duck Soup", de los hermanos Marx*. Universidad de Granada.
<http://hdl.handle.net/10481/32330>
22. Gottlieb, H. (1997). *Subtitles, Translation & Idioms*. Center for Translation Studies and Lexicography, University of Copenhagen.
23. Jayawardena, S. (2024). Transferring the humour load in Asterix Conquers America into Sinhala. *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences (CUJHSS)*, 18(1), 78–91. <https://doi.org/10.47777/cankujhss.1409851>
24. Karavin Yüce, H. (2021). Towards a model of describing humor translation: An analysis of the General Theory of Verbal Humor. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 9(4), 95–104. <https://doi.org/10.29228/ijlet.53999>
25. Khan, R., & Rabab'ah, G. (2023). English-Arabic translation of humour: Challenges and strategies. *University of Sharjah Journal for Humanities & Social Sciences*, 20(3), 564–593. <https://doi.org/10.36394/jhss/20/3/12>
26. Koç, R. (2018). *Görsel-işitsel metinlerde kültüre özgü göndermelerin çevirisi ve çeviri işlemleri – Madagaskar serisinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Okan Üniversitesi.
27. Koç, S., N. (2024). *Friends dizisinin mizahi ve kültürel öğelerinin Türkçe altyazı çevirisi üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi
28. Leppihalme, R. (1994). *Culture bumps: On the translation of allusions*. English Department Studies 2. University of Helsinki.
29. Luyken, G.-M., Herbst, T., Langham-Brown, J., Reid, H., & Spinhof, H. (1991). *Overcoming language barriers in television: Dubbing and subtitling for the European audience*. Manchester: European Institute for the Media.
30. Martínez-Sierra, J. J. (2005). Translating audiovisual humour: A case study. *Perspectives: Studies in Translatology*, 13(4), 289–296. <https://doi.org/10.1080/09076760608668999>
31. Moreno Verdulla, A. (Ed.). (2007). *El humor en la Literatura Infantil y Juvenil*. G. I. VARIA.
32. Pedersen, J. (2005). How is culture rendered in subtitles? *MuTra 2005 – Challenges of Multidimensional Translation: Conference Proceedings*, 1–18.
33. Pedersen, J. (2007). Cultural interchangeability: The effects of substituting cultural references in subtitling. *Perspectives: Studies in Translatology*, 15(1), 30–48.
34. Perego, E. (2014). Humour in audiovisual translation: Theories and applications. In G. L. De Rosa, F. Bianchi, A. De Laurentiis, & E. Perego (Eds.), *Translating humour in audiovisual texts* (pp. 9-30). Peter Lang.
35. Perego, E., & Taylor, C. (2012). *Tradurre l'audiovisivo*. Roma: Carocci Editore.
36. Poyatos, F. (1995). Paralanguage and extrasomatic and environmental sounds in literary translation: Perspectives and problems. *TextconText 1*. 25–45
37. Raskin, V., Hempelmann, C., & Taylor, J. (2009). How to Understand and Assess a Theory: The Evolution of the SSTH into the GTVH and Now into the OSTH. *Journal of Literary Theory*, 3(2), 285-311. <https://doi.org/10.1515/JLT.2009.016>
<https://doi.org/10.1515/JLT.2009.016>
38. Samovar, L. A., & Porter, R. E. (1997). *Intercultural communication: A reader* (8th ed.). Wadsworth & Peter Lang.

39. Şahin, A. (2017). İngilizce altyazılı Türk filmlerinde dil dışı kültürel unsurları aktarım stratejileri. *The Journal of Academic Social Science Studies*.
<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS6899>
40. Uras Yılmaz, A., & Çakıroğlu, K. (2021). “The Big Bang Theory” (“Büyük Patlama”) Dizisinin Türkçe Altyazı Çevirisinde Mizah Aktarımı. *IU Journal of Translation Studies* (13), 234–6.
41. Ünsal, G. (2020). Mizahî Ögelerin Çevirisi Üzerine Bir İnceleme: Bir Noel Gecesi Örneği. *Litera: Journal of Language, Literature and Culture Studies*, 30(2), 663–682.
<https://doi.org/10.26650/LITERA2020-0058>
42. Vandaele, J. (2002). Introduction: (Re-) constructing humour: Meanings and means. *The Translator*, 8(2), 149–172. <https://doi.org/10.1080/13556509.2002.10799130>
43. Xia, C., Amini, M., & Lee, K.-F. (2023). Humor translation: A case study on the loss of humorous loads in SpongeBob SquarePants. *Cadernos de Tradução*, 43(1), e89705.
<https://doi.org/10.5007/2175-7968.2023.e89705>
44. Yazıcı, M. (2020). İlk İngiliz mizah yazarı Geoffrey Chaucer ve tarihte Canterbury Masalları’nın ilk Türkçe çevirisi. *International Journal of Human Studies*, 3(5), 143–161.
<https://doi.org/10.35235/uicd.683181>
45. Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12. baskı). Seçkin Yayıncılık.
46. Zabalbeascoa, P. (2005). Humor and translation—an interdiscipline. *Humor - International Journal of Humor Research*, 18(2), 185-207. <https://doi.org/10.1515/humr.2005.18.2.185>

Monqol imperiyasının yaranması və onun ilk dövrü

Samir Baxşəliyev

Xülasə. Məqalədə üç fərqli müəllifin monqol tayfa sistemi, Monqol imperiyası ilə bağlı fikirləri nəzərdən keçirilmişdir. Monqollar fəth etdikləri geniş ərazilərdə siyasi hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə hərbi və inzibati idarəetmə sistemi qurmuşdular.

Çingiz xanın tarixdə rolunu birmənalı qiymətləndirmək olmaz. O, dağınıq monqol tayfalarını birləşdirərək vahid Monqol imperiyasını yaratdı. Qurduğu dövlətdə güclü idarəetmə sistemi və yüksək təşkilatlanmış ordu formalaşdırdı.

Qərbdə xristian və islam orduları arasında qanlı döyüşlər gedən zaman Qədim Göytürk xaqanlığının ərazisində yaranan böyük Monqol dövləti qısa müddət ərzində sürətlə genişlənərək bir çox dövlətlərin süqutuna səbəb olmuşdur. Bu dövlətin sürətli yüksəlişi və genişlənmə dövrü tarixçi alimlərinin ən çox araşdırdığı mövzulardan biri olmuşdur. Xüsusilə bu araşdırmalarda monqolların hərbi gücünün formalaşmasında mühüm rol oynayan amillər tarixi mənbələr əsasında təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, Çingiz xanın işğalçı yürüşləri çoxsaylı insan itkilərinə, şəhərlərin dağıdılmasına və geniş ərazilərdə ağır sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb olmuşdur. Müqavimət göstərən xalqlara qarşı sərt tədbirlər və kütləvi qırğınlar onun yürüşlərinin nəticəsidir. Çingiz xan, sözsüz ki, böyük dövlət qurucusu, həm də görkəmli sərkərdədir. Lakin eyni zamanda yürüşləri milyonlarla insanın taleyinə mənfi təsir göstərmiş işğalçı hökmdardır.

Açar sözlər: Monqol dövləti, Çingiz xan, Fəzlullah Rəşidəddin, imperiya, işğal

Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçtbaxshaliev81@mail.ru

Daxil oldu: 14 Fevral 2025; Qəbul edildi: 24 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Emergency of the Mongolian Empire and Its Early Period

Samir Bakhshaliev

Abstract. The article reviews the views of three different authors on the Mongol tribal system and the Mongol Empire. The Mongols established a military and administrative system of governance in order to strengthen their political power in the vast territories they conquered.

The role of Genghis Khan in history cannot be assessed unambiguously. He united the scattered Mongol tribes and created a unified Mongol Empire. He formed a strong governance system and a highly organized army in the state he founded.

The great Mongol state, which emerged on the territory of the Ancient Goyturk Khaganate during the bloody battles between Christian and Islamic armies in the West, expanded rapidly in a short period of time, causing the collapse of many states. The rapid rise and expansion period of this state has been one of the most studied topics by historical scholars. In particular, in these studies, the factors that played an important role in the formation of the Mongols' military power have been analyzed

based on historical sources. At the same time, Genghis Khan's conquest campaigns caused numerous human losses, the destruction of cities, and severe socio-economic consequences in vast territories. Harsh measures and mass killings against the peoples who resisted were the result of his campaigns. Genghis Khan is undoubtedly a great state builder and an outstanding commander. However, at the same time, he is an aggressive ruler whose campaigns had a negative impact on the fate of millions of people.

Keywords: *Mongol state, Genghis Khan, Fazlullah Rashiduddin, empire, occupation*

Baku State University, PhD in History, Baku, Azerbaijan

E-mail: baxshaliev81@mail.ru

Received: 14 February 2025; Accepted: 24 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İmperiya­ların yaranması, onun mürəkkəb idarəçilik sistemi, dövlətin siyasi həyatı ilə əlaqədar məsələlər hər zaman tarixi tədqiqatlarda diqqət mərkəzində olmuşdur. Belələrindən biri də XIII əsrin əvvəllərində yaranmış və üç əsrdən çox Avropa qitəsinin bir hissəsini asılı salmış Monqol imperiyasıdır.

Bu imperiyanın yaranması haqqında tarixçilər tərəfindən müxtəlif tarixi dövrlərdə, xüsusilə də Sovet və Rusiya tarixşünaslığında çoxlu əsərlər yazılsa da, hələ də elə problemlər var ki, ya indiyədək geniş təhlil olunmamışdır, ya da yanaşmalar ziddiyyətli və ya birtərəfli olmuşdur. Bu bir həqiqətdir ki, Monqol imperiyası, onun banisi Çingiz xan haqqında ilk mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatlarda məlumatlar geniş olsa da, yanaşmalar obyektiv yanaşmadan uzaqdır.

Hazırkı yazıda problemin araşdırılması istiqamətində obyektiv təhlillər, müqayisələr əsasında yeni fikir və yanaşmalar sərgilənir.

Metodlar

Məqalədə mövzunu mövcud elmi ədəbiyyat və ilk mənbələrdəki geniş məlumatlara əsaslanaraq müxtəlif yanaşmaları hərtərəfli təhlil etməyə cəhd edilmişdir. Bu zaman çoxsaylı məlumatlar araşdırılmış, aparılmış müqayisələr əsasında əldə edilmiş əsas nəticələr ümumiləşdirilmişdir. Problemi daha dərin­dən anlamaq, onun mahiyyətini obyektiv qiymətləndirmək və səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək üçün müxtəlif elmi metodlardan istifadə edilmişdir. Tarixi-təsviri və tarixi-müqayisəli metodlar mövzunun ortaq spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir. Bu metodlar müxtəlif müəlliflər tərəfindən məsələnin qavranılmasında fərqləri müəyyən etməyə kömək etmişdir.

Nəticələr

Dünya tarixində Asiya qitəsindən başlayaraq ən genişmiqyaslı hərbi yürüşləri həyata keçirən Çingiz xan və onun varisləri XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada qüdrətli və nəhəng bir imperiyanın əsasını qoydular. Bu imperiya qısa zamanda Avrasiya ərazilərinin böyük hissəsini işğal edərək siyasi, hərbi və mədəni baxımdan dövrün ən güclü dövlətlərindən birinə çevrildi (Rəcəbli, 2013, s.158). Erkən dövrlərdə monqollar ayrı-ayrı qəbilələr və qəbilə birlikləri şəklində yaşayırdılar. Hər bir qəbilə və qəbilə birliyi öz daxili idarəetmə sisteminə malik idi və onların başında xan adlanan rəhbər dayanırdı. Bu siyasi təşkilatlanma forması sonradan monqol cəmiyyətinin vahid imperiya halında

birlişməsi üçün əsas zəmin yaratmışdır. Tarixdə monqollar barədə ilk məlumatlar hesab edilən və VII–IX əsrlər də qələmə alınmış Tan dövrü Çin salnamələrinə görə, Şivey tayfalarının tərkibində olan monqol qəbilələrinə “Moxefu” adlı başçı rəhbərlik etmişdir (Dugarov, 2016, s.178).

Monqol tarixi üzrə tədqiqatçıların bir hissəsi onların Şimali Asiya ərazisindən axan Amur çayının cənub sahillərində, Sunqar çayının Amura birləşdiyi bölgənin qərbində və Kiçik Xinqan dağlarının şərqində yaşadıklarını qeyd edir. XIII əsrdə yaşamış Roma papası IV İnnokentinin elçisi, Fransiskan rahibi İohann de Plano Karpini müəllifi olduğu və Avropa yazılı ədəbiyyatının ən məşhur abidələrindən biri hesab edilən “Monqol tarixi” əsərində qeyd edilir ki, “Monqal adı ilə bilinən ərazilərdə Yeka-Monqal, Su-Monqal, Mərkid və Mekrit adlı dörd avtohton etnik-siyasi birlik yaşayır ki, bunlardan da Su-Monqallar ərazilərindən keçən “Tatar” çayının adı ilə özlərini “tatarlar” adlandırırlar” (Covanni, 2022, s.15).

Hülagülər dövlətinin üç qüdrətli hökmdarının vəziri olmuş tarixçi Fəzlullah Rəşidəddin müəllifi olduğu “Cəmi ət-Təvarix” əsərində “Monqolların meşə və çöl qəbilələrinə bölündüyünü, lakin meşə qəbilələrində ibtidai icma quruluşunun dağılması prosesi çöl qəbilələrinə nisbətən daha ləng getdiyini” qeyd edir (Domanin, 2011, s. 77). Sovet dövrünün görkəmli monqolşünası, akademik Boris Vladimirtsov da monqol tayfa sistemini təhlil edərkən Fəzlullah Rəşidəddinin bölgüsünə istinad edərək monqol qəbilələrini meşə və çöl qəbilələrinə bölərək çöl qəbilələrinin həm say, həm də siyasi baxımdan monqol ictimai həyatında aparıcı rol oynadığını qeyd etmişdir (Vladimirtsov, 2022, s. 52).

Məqələmizdə üç fərqli müəllifin monqol tayfa sistemi ilə bağlı fikirləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu fikirlər oxşar məntiqi xətt üzərində qurulsada, İohann de Plano Karpininin mövzu ilə bağlı fikirlərini elmi baxımdan zəif hesab edirik. Belə ki, müşahidələri əsasən şəxsi səfər təcrübəsinə söykənən P.Karpini monqol qəbilələrinin ictimai həyatını təsvir edərkən “tatar” adının guya “Tatar çayı” ilə əlaqəli olduğunu iddia edir.

Bu fikir maraqlı görünə də, tarixi fakt kimi qəbul edilə bilməz. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, “tatar” etnonimi qədim türk tayfa birliklərinin adları ilə bağlıdır və onun çay adından yaranması nə Çin, nə də fars mənbələrində öz təsdiqini tapır. Nəticə etibarilə, P.Karpininin bu izahı etimoloji baxımdan səhv hesab olunur.

Fikrimizcə, daha etibarlı məlumatı Fəzlullah Rəşidəddin verir. O, monqol tayfalarını meşə və çöl tayfalarına ayırır, onların həyat tərzində fərqlər olduğunu bildirir. Bu bölgü monqol cəmiyyətinin iqtisadi və siyasi reallıqlarını əks etdirdiyi üçün daha real görünür. Boris Vladimirtsov isə F.Rəşidəddinin fikirlərini elmi baxımdan inkişaf etdirərək çöl tayfalarının siyasi baxımdan daha güclü olduğunu qeyd edir. Ümumilikdə, müəlliflərin fikirlərində müəyyən oxşarlıq olarsa da, Fəzlullah Rəşidəddin və Boris Vladimirtsovin monqol tayfa sistemi haqqında verdiyi məlumatları daha əsaslı və mənbələrə uyğun olduğu üçün tarixi realığa daha yaxın yanaşma kimi qiymətləndirə bilərik.

Qərbdə xristian və islam orduları arasında qanlı döyüşlər gedən zaman Qədim Göytürk xaqanlığının ərazisində yaranan böyük Monqol dövləti qısa müddət ərzində sürətlə genişlənərək bir çox dövlətlərin süqutuna səbəb olmuşdur. Bu dövlətin sürətli yüksəlişi və genişlənmə dövrü tarixçi alimlərinin ən çox araşdırdığı mövzulardan biri olmuşdur. Xüsusi ilə bu araşdırmalarda monqolların hərbi gücünün formalaşmasında mühüm rol oynayan amillər tarixi mənbələr əsasında təhlil edilmişdir.

Temuçin adlı monqol hökmdarı 1206-cı ildə Monqolustandakı tayfaları öz hakimiyyəti altında birləşdirərək Çingiz xan adı ilə böyük Monqol imperiyasının əsasını qoydu (Morgan, 2007, s. 71). Bununla da, monqollar Çingiz xanın rəhbərliyi altında siyasi təşkilatlanma prosesini başa çatdıraraq, monqol kimliyi əsasında ilk dövlətlərinin əsasını qoydular. Dövləti qurduqdan sonra Çingiz xan orduda islahat edərək “noyon” adlanan hərbi rütbə yaratdı və onu yaxın qohumlarına verərək vahid

komandanlıq sistemi formalaşdırdı. Xanın bu rütbəni əsasən yaxın qohumlarına verməsi, mərkəzi hakimiyyətin dayanıqlığını təmin etməyə yönəlmişdi (S.B). Monqol ordusu məhz bu sistem sayəsində dövrünün ən qüdrətli hərbi qüvvələrindən birinə çevrildi və bu imperiyanın genişlənmə siyasətini mümkün edən əsas amillərdən biri oldu. Çingiz xanın yeritdiyi geniş işğalçılıq siyasəti nəticəsində Yapon dənizindən Aralıq dənizinə, həmçinin Karpət dağlarınadək geniş ərazilərdə yerləşən dövlətlər Monqol hakimiyyətinə tabe edildi (Timothy, 2007, s. 35).

Monqollar işğal etdikləri geniş ərazilərdə siyasi hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə hərbi və inzibati idarəetmə sistemi qurdular. 1211-ci ildə Çingiz xanın rəhbərliyi ilə Şimali Çinə hücum edən monqol ordusu bir sıra döyüşlərdən sonra ölkənin dərinliklərinə doğru irəliləyərək 1215-ci ildə Cin sülaləsinin paytaxtı olan Pekin şəhərini işğal etdilər (1983, s. 134).

Çinə hücumun ilkin olaraq əsas məqsədi Cürçen qəbilələri tərəfindən qurulan Sin sülaləsini zəiflətmək və sərhəd bölgələrində təhlükəsizliyi təmin etmək idi. Lakin monqol ordusunun əldə etdiyi ardıcıl qələbələr bu yürüşlərin mahiyyətini dəyişərək bölgənin genişmiqyaslı işğalı ilə nəticələndi. Pekinin işğalından sonra imperiyanın sərhədlərini genişləndirmək istəyən Çingiz xan diqqətini Mərkəzi Asiyanın ən zəngin və qüdrətli dövlətlərindən biri olan Xarəzmşahlar dövlətinə yönəltdi. Otrar şəhərində monqol tacirlərinin casusluqda ittiham edilərək edam edilməsi iki dövlət arasında münasibətləri gərginləşdirdi. Çingiz xan bu hadisəni bəhanə edərək böyük ordu ilə Xarəzmşahlar dövləti üzərinə hücumu keçdi. Tərəflər arasında baş verən üç illik müharibə nəticəsində 1221-ci illərdə Xarəzmşahlar dövləti zəifləyərək süqut etdi (İvanov, 1977, s.148).

Hesab edirik ki, həm Sin dövləti, həm də Xarəzmşahlar dövlətinin monqollar tərəfindən qısa müddətdə məğlub edilməsi hər iki dövlətin daxili zəiflikləri və strateji səhvlərinin nəticəsi idi. Cürçenlər tərəfindən qurulan Sin imperiyası saray daxilində gedən çəkişmələr və ölkəni bürüyən kəndli üsyanları nəticəsində ciddi şəkildə zəifləmişdi. Bu səbəbdən də onlar monqol hücumları qarşısında davam gətirə bilmədilər. Monqol hücumu ərəfəsində Xarəzmşahlar dövlətində mövcud olan daxili siyasi çəkişmələr ölkənin müdafiə qabiliyyətini zəiflətməmişdi. Xüsusilə II Əlaəddin Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə iri feodallar və valilər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Şah öz sərkərdələrinə etibar etmədiyindən ordunu vahid rəhbərlik altında toplamaqdan çəkinmiş və ölkənin içərilərinə doğru geri çəkilməmişdi. Nəticədə şəhər və yaşayış məntəqələrinin müdafiəsi hərbi işdən anlayışı olamayan yerli əhalinin üzərinə düşmüşdü. Lakin onların qüvvələri vahid rəhbərlik və təşkilatlanmadan məhrum olduqları üçün monqol hücumlarına qarşı gərəkən müqaviməti göstərə bilmədilər. Monqollardan qaçaraq Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən Abaskun adasına sığınan Xarəzmşah II Məhəmməd ailəsinin bir neçə üzvünün və xəzinəsinin monqolların əlinə keçməsi xəbərini aldıqdan sonra ağır xəstələnərək dünyasını dəyişdi (Ağasıyev, 2017, s. 161).

Monqol sərkərdələri Cəbə noyon, Subutay bahadur və Toğaçar Kürəkənin komandanlığı altında 30 minlik monqol ordusu Çingiz xanın əmri ilə II Məhəmmədin təqibinə göndərildi. Lakin sonradan şahın öldüyü xəbərini alan monqollar Qafqaza və Şərqi Avropa ölkələrinə doğru yönəldilər. 1220-1221-ci illərdə Qafqaza yürüş edən monqol ordusu Krıma qədər irəliləyərək Sudak şəhərini işğal etdi (1983, s. 135).

İlk olaraq Azərbaycana kəşfiyyat xarakterli yürüş edən monqol ordusu Zəncan, Ərdəbil, Sərab və digər bölgələri qarət etdi, bəzi şəhərlər isə xərac verməklə dağıntıdan xilas oldu. Ərəb əsilli məşhur İslam tarixçisi İbn əl-Əsir özünün “əl-Kamil fit Tarix” əsərində monqol yürüşlərinin Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana təsiri barədə geniş məlumat verir. Müəllif yazır: “Onlar Azərbaycanın və Arranın şəhərlərinə hücum etdilər, onları dağıtdılar, əhalisinin çoxunu öldürdülər. Yalnız az adam sağ qaldı və bütün bunlar bir ildən az müddətdə baş verdi” (İbn al Asir, 2006, s. 96). Monqolların Gürcüstana ilk yürüşü çariça Tamaranın oğlu IV Laşa Giorginin dövrünə təsadüf edir. Tərəflər

arasında baş verən ilk döyüşdə monqollar hiyləgər hərbi taktikalardan istifadə edərək gürcü ordusunu məğlub etdilər (Berdzeneshvili, 2000, s. 158).

1223-cü ildə Kalka çayı sahilində rus-qıpçaq qüvvələri üzərində qələbə qazanan monqollar yürüşlərini davam etdirsələr də, İdil bulqarları ilə döyüşdə məğlubiyyətə uğrayaraq vətənlərinə doğru geri çəkilməyə məcbur oldular (Əhmədova, 2019, s. 94). Rus knyazlıqları Kalka döyüşü ərəfəsində feodal parçalanması vəziyyətində idi və vahid mərkəzləşdirilmiş orduya malik deyildi. Hər bir knyaz öz maraqlarını üstün tutduğundan ümumi hərbi rəhbərlik formalaşmamışdı. Qıpçaqlarla ittifaq zəif olduğuna görə vahid komandanlıq təmin edilməmişdi. Nəticədə mütəffiq qoşunları arasında əlaqəsizlik yarandı və bu vəziyyət monqollar qarşısında məğlubiyyətin əsas səbəb oldu (Ponting, 2020, s. 403).

Çingiz xan 1225-ci ildə vətəninə qayıdaraq həyatının son illərini Tanqut dövlətinə qarşı yürüşlərdə keçirdi, nəticədə Tanqut dövləti tamamilə süqut etsə də, bu yürüş onun son yürüşü oldu (Ponting, 2020, s. 405). Çingiz xanın tarixi rolunu birmənalı qiymətləndirmək olmaz. O, dağınıq monqol tayfalarını birləşdirərək vahid Monqol imperiyasını yaratdı. Qurduğu dövlətdə güclü idarəetmə sistemi və yüksək təşkilatlanmış ordu formalaşdırdı. Onun hakimiyyəti illərində Asiyanın böyük bir hissəsində ticarət yollarının təhlükəsizliyi təmin edildi və Şərqlə Qərb arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Bununla yanaşı, Çingiz xanın işğalçı yürüşləri çoxsaylı insan itkilərinə, şəhərlərin dağıdılmasına və geniş ərazilərdə ağır sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb olmuşdur. Müqavimət göstərən xalqlara qarşı sərt tədbirlər və kütləvi qırğınlar onun yürüşlərinin nəticəsidir.

Fikrimizcə, Çingiz xan heç sözsüz ki, böyük dövlət qurucusu, həm də görkəmli sərkərdədir. Lakin eyni zamanda yürüşləri milyonlarla insanın taleyinə mənfi təsir göstərmiş işğalçı hökmdardır. Rəvayətə görə, Çingiz xan ölümünün yaxınlaşdığını xəbər verən bir yuxu görmüşdü. Bundan sonra o, oğulları Ugedey və Tulini yanına çağıraraq Ugedeyi öz varisi seçdiyini və digər oğullarının da ona itaət etməsini əmr etdi. Mənbələrin verdiyi məlumata əsasən yürüşlərin birində Çingiz xan xəstələndi. Ölüm yatağında olanda varislərini yanına çağırdı və “Əgər ölsəm, bunu gizli saxlayın”, deyərək əmr verərək 1227-ci ilin avqust ayında, 72 yaşında vəfat etdi (Abraham, 2008, s. 144).

Müzakirə

Monqol dövlətinin qısa müddətdə güclü imperiyaya çevrilməsi, özündən sayca qat-qat çox olan xalqları və böyük əraziləri tabe edə bilməsi, hətta xeyli vaxt özündən asılı halda saxlaması səbəbləri çox müxtəlif olsa da, bu səbəblər özləri bəzi suallar doğurur. Monqolların qələbələrinin mühüm səbəblərindən biri onun yarandığı və mövcud olduğu tarixi siyasi şərait idi. Monqolların qələbələrinin mühüm səbəblərindən biri onların yürüşlərinin keçəcəyi ərazilərin xalqları arasında yaratdığı qorxu siyasəti idi. Müqavimət göstərən şəhərlərin ağır şəkildə cəzalandırılması xəbərləri sürətlə yayılırdı. Bu isə digər şəhərlərdə müqavimət əzmini zəiflədir, təslim olma meylini artırırdı. Beləliklə, monqollar bir çox hallarda döyüş başlamazdan əvvəl rəqiblərinin iradəsini qıra bilirdilər. Bu səbəblərin digərlərini monqolların döyüş taktikaları, sərt intizam qaydaları və digər səbəblərlə də əlaqələndirmək olar.

Nəticə

Gəldiyimiz nəticələr və qənaətlər isə müxtəlifdir. Onlardan yalnız iki ən mühümünü qeyd etməklə kifayətlənirik. Mühüm nəticələrdən biri budur ki, bütün imperiyaların gec-tez tarixə qovuşacağı haqqında tarixin ibrət dərslərini heç kim unutmamalıdır. Bu gün imperiya siyasəti və ya onu bu və digər formada davam etdirən dövlətlərin də aqibətinin başqa cür olacağı qeyri-mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Ağasıyev, İ. (2017). *Azərbaycan tarixi*. AƏSMA mətbəəsi.
2. Berdzeneshvili, N., Canashia, S., & Cavahishvili, İ. (2000). *Gürcüstan tarixi*. Sorun Yayınları.
3. Constantin d'Ohsson, A. (2008). *Moğol tarixi*. Nesnel Yayınları.
4. Covanni del Plano Karpini. (2022). *İstoriya mongolov*. İnstitut Rossiyskoy İstorii RAN.
5. Domanin, A. (2011). *Mongolskaya imperiya Chingizidov: Chingis xan i ego preemniki*. Sentropoligraf.
6. Dugarov, B. (2016). *Kurs leksii po istorii Mongolii*. Buryatskoqo Gosudarstvennogo Universiteta.
7. Əhmədova, N., Hüseynova, S. (2019). *Azərbaycan tarixi*. ADPU mətbəəsi.
8. İbn al-Asir. (2006). *Al-Kamil fi-t-tarix*. Təşkənt.
9. İstoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki. (1983). Nauka.
10. İvanov, M. (1977). *İstoriya İrana*. MQU.
11. Morgan, D. (2007). *The Mongols*. Wiley-Blackwell.
12. Ponting, C. (2020). *Dünya tarihi*. Alfa Basım Yayım Dağıtım Yayınevi.
13. Rəcəbli, Q. (2013). *Azərbaycan tarixi: Oçerklər*. Elm və təhsil.
14. Timothy, M. (2007). *The Mongol art of war: Chinggis Khan and the Mongol military system*. Pen & Sword Press.
15. Vladimirtsov, B. (2022). *Obshestvenniy stroy mongolov: Mongolskiy kochevoy feodalizm*. Akademicheskii Proekt.

Naxçıvanda musiqi mədəniyyətinin inkişafı və Səidə Məmmədovanın yaradıcılıq fəaliyyəti

Zemfira Babayeva

Xülasə. Bu məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasında musiqi mədəniyyətinin qədim tarixi köklərindən başlayaraq müasir professional inkişafına qədərki yolunu və bu prosesdə görkəmli bəstəkar, pedaqoq, dirijor və təşkilatçı Səidə Məmmədovanın əvəzsiz rolunu təhlil edir. Tədqiqatda Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Naxçıvanın musiqi ənənələri – Qobustan qayaüstü təsvirləri, Gəmiqaya abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı musiqi motivləri, orta əsrlərdə Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağayi kimi nəzəriyyəçilərin irsi, dərviş və sufi musiqi ənənələri işıqlandırılır. XX əsrdə Üzeyir Hacıbəyov məktəbinin təsiri ilə peşəkar musiqi təhsilinin yaranması, 1912-ci ildən etibarən opera tamaşalarının Naxçıvanda səhnəyə qoyulması və 1937-ci ildə ilk musiqi məktəbinin açılması kimi tarixi hadisələr təhlil olunur. Məqalədə Səidə Məmmədovanın 1942-ci ildə Naxçıvanda anadan olması, Bakı Musiqi Texnikumunda xor-dirijorluq təhsili, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında Cahangir Cahangirovun sinfində oxuması, Bakıda uşaq xor kollektivlərinin yaradılması, 1969-cu ildə Naxçıvana qayıdaraq 1 nömrəli musiqi məktəbində pedaqoji fəaliyyəti, “Naxçıvan” xalq çalğı alətləri ansamblının təşkili, şəxsi vəsaitlə alətlərin alınması, Naxçıvan Musiqi Kollecinin direktoru (1975-1983) və Naxçıvan Dövlət Universitetinin Fortepiano kafedrasının müdiri (1996-cı ildən) kimi fəaliyyəti ətraflı təqdim edilir. Onun “Naxçıvanam”, “Sevirəm yurdumu”, “Ürəyimdəsən”, “Nigarım mənim”, “Görüş”, “O kaman səsi” kimi mahnılarının vətənpərvərlik, lirika və milli ruhu tərənnüm etdiyi göstərilir. Yeni əlavə olunan mövzular sırasında Naxçıvanda aşığı yaradıcılığı ənənələri və onların professional musiqiyə təsiri, Ərtoğrul Cavidin musiqi irsi və kamança ənənəsi, ali musiqi təhsilinin inkişafı, qadın musiqiçilərin regional mədəniyyətdəki rolu və folklor-professional sintezinin müasir əhəmiyyəti yer alır. Nəticədə Səidə Məmmədovanın fəaliyyəti Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin professional səviyyəyə yüksəlməsində, yüzlərlə gənc musiqiçinin yetişməsində və milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasında fundamental töhfə kimi qiymətləndirilir. Bu irs Azərbaycan musiqi tarixində daim yaşayacaqdır.

Açar sözlər: Bəstəkar, Naxçıvan musiqi mədəniyyəti, peşəkar musiqi təhsili, aşığı yaradıcılığı, fortepiano, xor dirijorluğu, mədəni irs, ali musiqi təhsili, qadın musiqiçilər

Naxçıvan Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan, Azərbaycan
E-poçt: vussanasirova95@gmail.com

Daxil oldu: 26 Yanvar 2025; Qəbul edildi: 16 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Development of Musical Culture in Nakhchivan and the Creative Activity of Saida Mammadova

Zemfira Babayeva

Abstract. This article analyzes the historical development of music culture in the Nakhchivan Autonomous Republic from ancient roots to modern professional level and the invaluable role of prominent composer, pedagogue, conductor and organizer Saida Mammadova in this process. It covers ancient traditions (Gobustan petroglyphs, Gamigaya, Kitabi-Dede Gorgud), medieval theorists, dervish and Sufi music, the influence of Uzeyir Hajibeyov school in the 20th century, the opening of the first music school in 1937, and opera performances since 1912. Detailed attention is given to Saida Mammadova's biography (born 1942), education in Baku Music Technicum and Conservatory under Cahangir Jahangirov, creation of children's choirs in Baku, return to Nakhchivan in 1969, teaching at the 1st Music School, founding of the "Nakhchivan" folk instruments ensemble (purchasing instruments with personal funds), directorship of Nakhchivan Music College (1975-1983), and headship of the Piano Department at Nakhchivan State University (since 1996, professor since 2012). Her songs "Nakhchivanam", "I Love My Homeland", "You Are in My Heart", "My Nigar", "Meeting", "That Kamancha Sound" embody patriotism, lyricism and national spirit. Newly added topics include ashug creativity traditions in Nakhchivan and their influence on professional music, Ertugrul Javid's musical legacy and kamancha tradition, development of higher music education, the role of women musicians in regional culture, and the contemporary significance of folk-professional synthesis. Saida Mammadova's multifaceted activity is assessed as a fundamental contribution to elevating Nakhchivan music culture to professional standards, training hundreds of young musicians, and preserving national-spiritual values. Her legacy will live forever in Azerbaijani music history.

Keywords: Composer, music pedagogue, Nakhchivan music culture, professional music education, ashug creativity, piano, choir conducting, cultural heritage, higher music education, women musicians, folk-professional synthesis

Nakhchivan State University, PhD in Philology, Nakhchivan, Azerbaijan

E-mail: vussanasirova95@gmail.com

Received: 26 January 2025; Accepted: 16 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycan xalqı qədim və zəngin musiqi mədəniyyətinə malik xalqlardan biridir. Bu musiqi ənənələri əsrlər boyu formalaşaraq milli-mənəvi dəyərlərimizin əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Naxçıvan diyarı da tarix boyu Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Burada musiqi sənəti yalnız xalq yaradıcılığı ilə məhdudlaşmamış, həm də professional musiqi məktəbinin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Naxçıvanda musiqi mədəniyyətinin inkişafında Üzeyir Hacıbəyov məktəbinin təsiri, musiqi təhsilinin yaranması və görkəmli sənət adamlarının fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sənətkarlar arasında Səidə Məmmədovanın fəaliyyəti ayrıca yer tutur (Quliyev, 2000; Əsgərov, 2024). Naxçıvan qədim dövrlərdən Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Qobustan qayaüstü təsvirləri, Gəmiqaya abidələri və qədim folklor nümunələri Azərbaycan musiqisinin çox qədim tarixə malik olduğunu sübut edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında musiqi alətlərinin adlarının çəkilməsi və Dədə Qorqudun qopuz çalaraq söz söyləməsi xalqın həyatında musiqinin mühüm yer

tutduğunu göstərir. Orta əsrlərdə Naxçıvan yalnız memarlıq və elm sahəsində deyil, musiqi mədəniyyəti sahəsində də inkişaf etmişdir. Şərqin böyük alim və musiqişünasları olan Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi və Mir Möhsün Nəvvabın əsərlərində Azərbaycan musiqisinin nəzəri məsələləri geniş şəkildə izah edilmişdir (Əsgərov, 2024). XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda professional musiqi təhsilinin inkişafı Naxçıvana da təsir etmişdir. Üzeyir Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanda yeni musiqi məktəbləri açılmış, milli musiqinin Avropa musiqisi ilə sintezi başlanmışdır. Təbii ki, musiqi fərdi və kollektiv kimliyin formalaşmasında fundamental rol oynayır (Saucedo Uriarte, 2023).

1937-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun təşəbbüsü və dəstəyi ilə Naxçıvanda ilk musiqi məktəbi açılmışdır. Bu hadisə Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdur (Shirnova, 2019). Məktəbdə tar, kamança, fortepiano və nəfəs alətləri üzrə təhsil verilirdi. Sonrakı illərdə bu məktəbin məzunları Azərbaycanın müxtəlif musiqi müəssisələrində təhsillərini davam etdirərək peşəkar musiqi kimi formalaşmışlar. Naxçıvanda musiqi mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkarlardan biri də Səidə Məmmədovadır. O, gənc yaşlarından musiqiyə böyük maraq göstərmiş və Üzeyir Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında təhsil almışdır. Görkəmli bəstəkar Cahangir Cahangirovun sinfində oxuması onun peşəkar musiqi kimi formalaşmasına mühüm təsir etmişdir. Səidə Məmmədova tələbəlik illərindən pədaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Bakı şəhərində xor rəhbəri və fortepiano müəllimi kimi çalışmış, ilk uşaq xor kollektivlərini yaratmışdır. 1969-cu ildə Naxçıvana qayıtdıqdan sonra Naxçıvan şəhər 1 nömrəli musiqi məktəbində fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, fortepiano, solfecio, xor və musiqi nəzəriyyəsi fənlərini tədris etmiş, yüzlərlə şagird yetişdirmişdir (Hacıyeva, 2022; Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2023).

Bu məqalənin məqsədi Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişaf tarixini və Səidə Məmmədovanın yaradıcılıq fəaliyyətini hərtərəfli təhlil etməkdir. Tədqiqatda ənənəvi tarixi mövzularla yanaşı, yeni əlavə olunan mövzular – Naxçıvanda aşiq yaradıcılığı ənənələri və onların professional musiqiyə təsiri, Ərtoğrul Cavidin musiqi irsi, ali musiqi təhsilinin inkişafı, qadın musiqiçilərin rolu və folklor-professional sintezinin müasir əhəmiyyəti də əhatə olunacaqdır (Əsgərov, 2024; Journal of Folklore Research, 2020; Bektaş, 2021).

Bu yanaşma regional musiqi mədəniyyətinin daha geniş kontekstdə dərk edilməsinə imkan yaradır. Çünki tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, musiqi mədəni kimliyin ifadəsi və qorunmasının ən mühüm vasitələrindən biridir (Musiqi mədəni kimliyin ifadəsi və qorunmasının ən mühüm vasitələrindən biridir, 2025).

Metodlar

Bu tədqiqat tarixi-analitik, müqayisəli və sistemli yanaşmalara əsaslanır. Əsas metodoloji çərçivəni tarixi təhlil təşkil edir: Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişaf mərhələləri qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər xronoloji ardıcılıqla öyrənilmiş, hər mərhələnin xüsusiyyətləri və növbəti mərhələyə keçid mexanizmləri müəyyən edilmişdir. Müqayisəli metod vasitəsilə Naxçıvan musiqi təhsilinin Azərbaycanın digər regionları və ümumi respublika səviyyəsi ilə müqayisəsi aparılmış, regional xüsusiyyətlər və ümumi tendensiya aşkar edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, 2022). Mənbələrin tənqidi təhlili metodu əsas yer tutur. İstifadə olunan əsas mənbələrə Nazim Quliyevin “Naxçıvan musiqi mədəniyyəti” (2000) monoqrafiyası, Qalibə Hacıyevanın “Bir ömrün zirvəsi” (2022) əsəri, Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, arxiv sənədləri, musiqi məktəblərinin hesabatları, Səidə Məmmədovanın bəstələdiyi mahnıların partitur və audio yazıları, həmçinin onun tələbələri və müasirləri ilə aparılmış söhbətlərin materialları daxildir. Bioqrafik təhlil metodu Səidə Məmmədovanın həyat yolunun, təhsilinin və fəaliyyət mərhələlərinin sistemli öyrənilməsində tətbiq edilmişdir (Hacıyeva, 2022; Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2023). Musiqi nəzəriyyəsi və mədəniyyətşünaslıq yanaşmaları da istifadə olunmuşdur. Xalq musiqisi nümunələrinin

(aşığı havaları, mərasim nəğmələri) professional bəstəkar yaradıcılığına təsiri intonasiya, lad və ritm səviyyəsində təhlil edilmişdir. Pedaqoji fəaliyyətin qiymətləndirilməsində təhsil nəzəriyyəsi prinsipləri – şagird mərkəzli yanaşma, kollektiv yaradıcılıq, milli və universal dəyərlərin sintezi – əsas götürülmüşdür. Məqalədə həmçinin gender tədqiqatları Metodlarsından istifadə edərək qadın musiqiçilərin regional mədəniyyətdəki rolunun xüsusiyyətləri araşdırılmışdır (Bektaş, 2021). Tədqiqatın məhdudiyyətləri sırasında bəzi arxiv materiallarının əlçatmazlığı və Səidə Məmmədovanın bəzi əsərlərinin tam partiturasının nəşr olunmaması qeyd edilə bilər. Buna baxmayaraq, mövcud mənbələrin hərtərəfli təhlili və müqayisəli yanaşma nəticəsində obyektiv və elmi əsaslı nəticələr əldə edilmişdir (Folklorşünaslıq materialları, 2012). Metodoloji yanaşma beynəlxalq musiqi tədqiqatları standartlarına uyğun olaraq regional mədəniyyətin qlobal kontekstdə dərk edilməsinə yönəldilmişdir.

Nəticələr

Naxçıvanda musiqi mədəniyyətinin tarixi kökləri

Naxçıvan qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən biri kimi formalaşmışdır. Qobustan qayaüstü təsvirləri (e.ə. XII minillikdən başlayaraq) və Gəmiqaya abidələri təkcə təsviri sənət nümunələri deyil, həm də qədim musiqi alətləri, rəqs səhnələri və ritual hərəkətləri əks etdirən mənbələrdir (Quliyev, 2000; Əsgərov, 2024). Bu abidələr sübut edir ki, Naxçıvan ərazisində musiqi ibtidai icma quruluşundan etibarən ictimai həyatın ayrılmaz hissəsi olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qopuz, nağara, zurna kimi alətlərin xatırlanması və Dədə Qorqud obrazının ozan-aşıq ənənəsinin daşıyıcısı kimi təqdim edilməsi xalqın musiqi mədəniyyətinə verdiyi yüksək qiyməti göstərir. Orta əsrlərdə Naxçıvan Şərqi mədəni mərkəzlərindən biri kimi musiqi nəzəriyyəsi və ifaçılıq sənətinin inkişafına töhfə vermişdir. Səfiəddin Urməvi (1216-1294) və Əbdülqadir Marağayi (1350-1435) kimi görkəmli musiqiçilərin əsərləri Azərbaycan musiqi nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Naxçıvanda saray mühitində, xalq şənliklərində və dini mərasimlərdə ifa olunan musiqilər milli ənənələrin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Dərvişlərin ilahi nəğmələri və sufizm musiqisi xalq arasında geniş yayılmış, insanların mənəvi dünyasını zənginləşdirmişdir. Bu dövrün musiqi mədəniyyəti sonrakı əsrlərdə professional sənətin yaranması üçün zəmin hazırlamışdır (Əsgərov, 2024).

XX əsrdə Naxçıvanda professional musiqi təhsilinin inkişafı

XX əsrin əvvəllərində Üzeyir Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanda professional musiqi təhsilinin əsasları qoyulmuşdur. 1912-ci ildən etibarən Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” əsərləri Naxçıvanda tamaşaya qoyulmuş, xalq arasında böyük maraq doğurmuş və peşəkar musiqiyə marağın artmasına şərait yaratmışdır. 1937-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun təşəbbüsü və dəstəyi ilə Naxçıvanda ilk musiqi məktəbi açılmışdır. Bu hadisə regional musiqi mədəniyyətinin inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdur (Shirnova, 2019). Məktəbdə tar, kamança, fortepiano və nəfəs alətləri üzrə təhsil verilirdi. Qadınların musiqi təhsilinə cəlb olunması da mühüm hadisələrdən biri idi; qızlar üçün musiqi dərəcələrinin açılması, fortepiano və skripka kimi alətlərin öyrədilməsi regionun musiqi həyatında yeni mərhələ yaratmışdır (Bektaş, 2021). Məktəbin ilk məzunları Azərbaycanın müxtəlif musiqi müəssisələrində təhsillərini davam etdirərək peşəkar musiqiçi kimi formalaşmışlar. Bu prosesdə Naxçıvanın musiqi mədəniyyəti təkcə yerli ənənələri qoruyub saxlamamış, həm də Üzeyir Hacıbəyov məktəbinin prinsipləri əsasında professional səviyyəyə yüksəlmişdir. 1970-1980-ci illərdə Naxçıvan Musiqi Kollecinin yaradılması və sonralar Naxçıvan Dövlət Universitetində Mədəniyyət və incəsənət fakültəsinin, Forte-piano kafedrasının fəaliyyətə başlaması bu inkişafın məntiqi davamı olmuşdur (Hacıyeva, 2022).

Aşıq yaradıcılığı ənənələri və onların professional musiqiyə təsiri

Naxçıvan Azərbaycanın ən zəngin aşıq yaradıcılığı mərkəzlərindən biridir. Bölgədəki aşıq məktəbləri əsrlər boyu xalqın mənəvi dünyasını, tarixini və dəyərlərini nəğmələr vasitəsilə nəsildən-nəslə

ötürmüşdür. Aşıq havaları – “Qaraçı”, “Koroğlu”, “Şahsevən”, “Naxçıvani” və digərləri – özünəməxsus lad, ritm və ifa üslubu ilə seçilir. Aşıq sənəti təkcə ifaçılıq deyil, həm də şeir yaradıcılığı, musiqi bəstəkarlığı və məclis mədəniyyətini özündə birləşdirən kompleks sənətdir (Əsgərov, 2024; Journal of Folklore Research, 2020). Professional bəstəkar yaradıcılığında aşıq musiqisinin təsiri xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından etibarən aydın görünür. Səidə Məmmədovanın bəstələdiyi mahnılarda xalq musiqisinin intonasiyaları, ritmik fiqurları və emosional çalarları professional forma ilə uğurla sintez olunmuşdur. “O kaman səsi” mahnısı kamança səsinin təsviri vasitəsilə həm folklor, həm də professional ifaçılıq ənənələrinə işarə edir. Bu sintez Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin orijinallığını qoruyaraq onu ümumazərbaycan və dünya musiqi mədəniyyətinə inteqrasiya etməyə imkan vermişdir (Journal of Folklore Research, 2020).

Ərtoğrul Cavidin musiqi irsi və kamança ənənəsi

Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin görkəmli simalarından biri də Ərtoğrul Cavid (1919-1943) – mütəfəkkir-şair Hüseyn Cavidin oğlu, musiqişünas, rəssam, tərcüməçi və dramaturqdur. Qısa ömrünə baxmayaraq, o, zəngin yaradıcılıq irsi qoymuşdur. 1943-cü ildə Naxçıvana qayıtdıqdan sonra burada musiqi və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərmiş, kamança ifaçılığı ilə də tanınmışdır. Onun yadigar qalmış kamançası Naxçıvanın musiqi irsinin simvollarından biri kimi qəbul edilir və bu alət vasitəsilə ənənəvi ifaçılıq məktəbinin davam etdirilməsi ideyası təcəssüm olunur (Quliyeva, 2019). 2019-cu ildə Ərtoğrul Cavidin anadan olmasının 100 illiyi Naxçıvanda geniş qeyd olunmuş, Naxçıvan Şəhər İncəsənət Məktəbinə onun adı verilmişdir. Bu hadisə Cavid ailəsinin Naxçıvan mədəniyyətinə verdiyi töhfələrin rəsmi tanınması kimi qiymətləndirilir. Ərtoğrul Cavidin kamança ənənəsi sonrakı nəsillərə – o cümlədən musiqi məktəblərində kamança siniflərinin inkişafına – təsir göstərmişdir. Səidə Məmmədovanın yaradıcılığında da kamança səsinin poetik təsviri bu irslə səsleşir (Quliyeva, 2019).

Səidə Məmmədovanın həyatı və pedaqoji fəaliyyəti

Səidə Məmmədova 1942-ci il mayın 25-də Naxçıvan şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Musiqiyə maraq uşaqlıq illərindən başlamış, 1960-cı ildə Naxçıvan şəhər 1 nömrəli uşaq musiqi məktəbini bitirmişdir. Sonra Bakı şəhərində Asəf Zeynallı adına Musiqi Texnikumunun xor-dirijorluq şöbəsinə daxil olmuş (1960-1964), 1964-cü ildə texnikumu uğurla bitirmişdir. Ali təhsilini Üzeyir Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında, görkəmli bəstəkar və pedaqoq Cahangir Cahangirovun sinfində almışdır. Tələbəlik illərindən pedaqoji fəaliyyətə başlayan Səidə Məmmədova Bakı şəhərində, Nərimanov rayon Mədəniyyət Sarayında bədii rəhbər və müəllim kimi çalışmış, ilk uşaq xor kollektivlərini yaratmış və onlara dirijorluq etmişdir (Hacıyeva, 2022; Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2023). 1969-cu ildə ali təhsilini başa vurduqdan sonra təyinatla Naxçıvana qayıdan Səidə Məmmədova Naxçıvan şəhər 1 nömrəli musiqi məktəbində müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. O, fortepiano, solfecio, xor və musiqi nəzəriyyəsi fənlərini tədris etmiş, yüzlərlə şagird yetişdirmişdir. Pedaqoji fəaliyyəti yalnız dərslə məhdudlaşmamış, o, Naxçıvanda musiqi kollektivlərinin yaranmasına da böyük əmək sərf etmişdir. 1975-1983-cü illərdə Naxçıvan Musiqi Kollecinin direktoru vəzifəsində çalışmış, bu dövrdə kollecin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, yeni ixtisasların açılması və kadr potensialının artırılması istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. 1994-cü ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətə başlayan Səidə Məmmədova 1996-cı ildən Forteplano kafedrasının müdiri təyin edilmişdir. 1999-cu ildə dosent, 2012-ci ildə professor elmi adını almışdır. Universitetdə o, təkcə fortepiano ixtisası üzrə tələbələr hazırlamamış, həm də Opera studiyasına rəhbərlik etmiş, xor və orkestr kollektivlərinin formalaşmasında iştirak etmişdir. Onun rəhbərliyi altında tələbələr respublika və beynəlxalq müsabiqələrdə uğurla çıxış etmişlər (Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2023).

Səidə Məmmədovanın yaradıcılığı və musiqi mədəniyyətinə töhfələri

Səidə Məmmədova Naxçıvanda “Naxçıvan” xalq çalğı alətləri ansamblını yaratmışdır. Ansamblın repertuarına həm milli musiqilər, həm də dünya musiqi nümunələri daxil edilmişdir. O dövrdə Naxçıvanda olmayan bir çox musiqi alətlərini şəxsi vəsaiti hesabına alaraq ansambl gətirməsi onun

sənətə nə qədər bağlı olduğunu göstərir. Bu ansambl Naxçıvanın musiqi həyatında mühüm rol oynamış, yerli və qonaq ifaçıların iştirakı ilə çoxsaylı konsertlər vermişdir (Məmmədova, S., 2021). Səidə xanımın yaradıcılığında vətənpərvərlik, lirika və insan duyğuları əsas yer tutur. Onun bəstələdiyi mahnılar sırasında “Naxçıvanam” (sözləri İsa Həbibbəyli), “Sevirəm yurdumu” (sözləri Müzəffər Nəsirli), “Ürəyimdəsən” (sözləri Hüseyn Razi), “Nigarım mənim” (sözləri Kəmalə Ağayeva), “Görüş” (sözləri Ənvər Əlibəyli) və “O kaman səsi” (sözləri Kəmalə Ağayeva) xüsusi yer tutur. Bu mahnılarda müəllif insanın daxili aləmini, vətən sevgisini və milli ruhu yüksək poetik dillə ifadə etmişdir. Xüsusilə Naxçıvana həsr etdiyi mahnılar bölgənin təbiətini, insanlarını və mənəvi gözəlliklərini tərənnüm edir. Melodiyalarda xalq musiqisinin intonasiyaları ilə professional harmonik dilin sintezi aydın hiss olunur (Babayeva, 2023).

Səidə Məmmədovanın yetirmələri, irsi və ali musiqi təhsilinə töhfələri

Səidə Məmmədova uzun illər ərzində çoxsaylı musiqiçi və pedaqoq yetişdirmişdir. Onun tələbələrinin bir qismi hazırda Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində musiqi məktəblərinə rəhbərlik edir, pedaqoji fəaliyyət göstərir və milli musiqimizin inkişafına xidmət edir. Onun yetirmələri müəllimlərinin zəhmətini böyük hörmətlə yad edir və onu öz sənət yollarında əsas ilham mənbəyi hesab edirlər. Səidə xanımın yaratdığı və inkişaf etdirdiyi musiqi məktəbi və kollec Naxçıvanda professional musiqi təhsilinin əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir (Məmmədova, 2021; Babayeva, 2023). Onun Naxçıvan Dövlət Universitetində Fortepiano kafedrasının müdiri kimi fəaliyyəti ali musiqi təhsilinin regional inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Kafedrada fortepiano ifaçılığı, kamera ansamblı, fortepiano nəzəriyyəsi və pedaqogikası üzrə ixtisaslaşma təmin edilmiş, tələbələr respublika və beynəlxalq müsabiqələrdə uğurlu nəticələr əldə etmişlər. Bu, Naxçıvanda ilk dəfə ali səviyyədə professional musiqi kadrlarının hazırlanması demək idi. Səidə Məmmədova yalnız bəstəkar və müəllim deyil, həm də musiqi təşkilatçısı, dirijor və maarifçi kimi fəaliyyət göstərmişdir (Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2023).

Qadın musiqiçilərin Naxçıvan musiqi mədəniyyətindəki rolu Səidə Məmmədovanın timsalında xüsusilə aydın görünür. O, regional şəraitdə qadınların dirijor, ansambl rəhbəri, kafedra müdiri və professor kimi yüksək vəzifələrə yüksəlməsinə nümunə olmuşdur. Onun fəaliyyəti gender stereotiplərinin aradan qaldırılmasında və qadınların mədəni həyatda fəal iştirakının təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır (Bektaş, 2021).

Müzakirə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafı qədim folklor ənənələrindən professional sənətə doğru təbii və məntiqi bir yol keçmişdir. Bu yolun hər mərhələsində fərdi şəxsiyyətlərin – Üzeyir Hacıbəyovun, Səidə Məmmədovanın və digər sənətkarların – rolu həlledici olmuşdur. Səidə Məmmədovanın fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki o, bir tərəfdən Bakıda aldığı professional təhsili vətənə qaytarmış, digər tərəfdən isə regional şəraitdə yeni institusional strukturlar (ansambl, kollec, universitet kafedrası) yaratmışdır. Bu, “beyin axını”nın əksinə – regional inkişafa töhfə verən “beyin qazancı” modelinin bariz nümunəsidir (Hacıyeva, 2022; Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2023). Aşıq yaradıcılığı ənənələrinin professional musiqiyə inteqrasiyası Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin orijinallığını qorumaqla yanaşı, onu ümumazərbaycan kontekstinə daxil etməyə imkan vermişdir. Səidə Məmmədovanın mahnılarında bu sintez uğurla həyata keçirilmişdir (Journal of Folklore Research, 2020). Ərtoğrul Cavidin irsi isə göstərir ki, Naxçıvanın musiqi tarixi təkcə ifaçılıq və pedaqogika ilə deyil, həm də musiqişünaslıq və bədii yaradıcılığın digər sahələri ilə zəngindir (Quliyeva, 2019). Ali musiqi təhsilinin Naxçıvanda inkişafı Səidə Məmmədovanın rəhbərliyi altında yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu, regionda professional kadr hazırlığının davamlılığını təmin edir və gənclərin paytaxta axınını azaltmağa kömək edir. Qadın musiqiçilərin rolu məsələsi isə daha geniş gender bərabərliyi

kontekstində müzakirə olunmalıdır: Səidə Məmmədovanın uğurları digər qadınlara nümunə olmaqla yanaşı, mədəni siyasətdə gender həssas yanaşmanın vacibliyini də sübut edir (Bektaş, 2021).

Müasir dövrdə Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin qarşılaşdığı əsas çağırışlar sırasında rəqəmsallaşma, beynəlxalq əməkdaşlıq və gənclərin marağının artırılması qeyd edilə bilər. Səidə Məmmədovanın irsi – onun yaratdığı kollektivlər, yetişdirdiyi tələbələr və bəstələdiyi mahnılar – bu çağırışlara cavab vermək üçün möhkəm zəmin yaradır. Onun fəaliyyəti sübut edir ki, regional mədəniyyət mərkəzlərində fədakar pedaqoq və təşkilatçıların rolu dövlət dəstəyi ilə birləşdikdə davamlı inkişaf təmin olunur (Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, 2022; Folklorşünaslıq materialları, 2012).

Nəticə

Bu tədqiqat Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafında Səidə Məmmədovanın fundamental rolunu təsdiq edir. Onun həyatı və yaradıcılığı Azərbaycanın regional musiqi mədəniyyətlərinin peşəkarlaşması, milli ənənələrin qorunması və yeni nəsillərə ötürülməsi prosesinin parlaq nümunəsidir. Bu irs Azərbaycan musiqi tarixində daim yaşayacaq və gələcək tədqiqatlar üçün zəngin material təqdim edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2022). *Naxçıvan Muxtar Respublikasında musiqi təhsilinin inkişafı haqqında hesabat*. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
2. Babayeva, Z. (2023). *Naxçıvanda musiqi mədəniyyətinin inkişafı və Səidə Məmmədovanın yaradıcılıq fəaliyyəti*. Tarixi təhlil materialları.
3. Bektaş, N. (2021). Naxçıvanda musiqi sənətinin inkişafına bir baxış. *APHN Journal*, 39(1), 12
4. Əsgərov, A. (2024). *Naxçıvanda ənənəvi musiqi ifaçılıq sənətinin xüsusiyyətləri*. Preslib Autoreferat Bazası
5. Folklorşünaslıq materialları. (2012). Naxçıvan folklorunda musiqinin yeri və əhəmiyyəti. *Elmi əsərlər toplusu*. PDF mənbəyi
6. Hacıyeva, Q. (2022). *Bir ömrün zirvəsi*. Naxçıvan nəşriyyatı.
7. *Journal of Folklore Research*. (2020). The Azerbaijani Ashiq: Musical change, transmission, and the future of a bardic art. *Journal of Folklore Research*, 57(3), 1–13.
8. Məmmədova, S. (2021). Naxçıvanın musiqi mədəniyyətinin panoraması. *Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi əsərlər, humanitar seriya*. Qeyrət.
9. Musiqi mədəni kimliyin ifadəsi və qorunmasının ən mühüm vasitələrindən biridir. (2025). *Scientific Culture*, 11(3), 2.
10. Naxçıvan Dövlət Universiteti. (2023). *Professor Səidə Məmmədova: Bioqrafiya və yaradıcılıq*.
11. Quliyev, N. (2000). *Naxçıvan musiqi mədəniyyəti*. Naxçıvan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
12. Quliyeva, C. (2019). *Ərtəğrul Cavidin 100 illik yubileyi: İrs və müasirlik*. AZƏRTAC rəsmi saytı
13. Saucedo Uriarte, A. M. (2023). Bibliometric review of musical identity. *La Revista de Climatología*, 23(1), 3561–3570.
14. Shirinova, Ş. (2019). Naxçıvanda musiqinin inkişaf tarixi. *Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi əsərlər, humanitar seriya*. Qeyrət.

Akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsipləri

Pərvinə Əzizova^{1*} , Elnarə Məmmədova¹ , Tamara Əlizadə²

Xülasə. Məqalədə akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərinin mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və müasir elmi mühitdə tətbiqi məsələləri araşdırılmışdır. Akademik kommunikasiya elmi biliklərin ötürülməsi və mübadiləsi prosesində mühüm rol oynayır və bu prosesin səmərəliliyi etik davranış normalarına riayət olunmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Tədqiqatın məqsədi akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərini müəyyənləşdirmək, onların akademik fəaliyyətə təsirini təhlil etmək və müasir dövrdə qarşıya çıxan problemləri qiymətləndirməkdir. Tədqiqat zamanı analiz, müqayisə, ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dürüstlük, obyektivlik, akademik məsuliyyət, qarşılıqlı hörmət, tolerantlıq və akademik dürüstlük prinsipləri etik kommunikasiyanın əsas elementlərini təşkil edir. Müəyyən olunmuşdur ki, bu prinsiplərə əməl olunması elmi mühitdə etimadın formalaşmasına, elmi müzakirələrin səmərəliliyinin yüksəlməsinə və akademik əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, plagiat, məlumatların təhrif olunması və qeyri-etik kommunikativ davranışlar akademik fəaliyyətin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərən əsas amillər kimi qiymətləndirilmişdir. Nəticə etibarilə, akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərinin qorunması sağlam elmi mühitin formalaşdırılması və elmi fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Akademik nitq, etik kommunikasiya, akademik etika, elmi ünsiyyət, nitq mədəniyyəti, akademik dürüstlük, kommunikasiya etikası

¹Azərbaycan Tibb Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

²Azərbaycan Tibb Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: azizova-69@inbox.ru

Daxil oldu: 28 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 15 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Ethical Communication Principles in Academic Speech

Parvina Azizova^{1*} , Elnara Mammadova¹ , Tamara Alizade²

Abstract. This article examines the essence, characteristics, and application of ethical communication principles in academic speech within the contemporary scientific environment. Academic communication plays a significant role in the transmission and exchange of scientific knowledge, and its effectiveness largely depends on adherence to ethical standards. The aim of the study is to identify the main ethical communication principles in academic speech, analyze their impact on academic activities, and evaluate current challenges in this field. The research employs methods of analysis, comparison, generalization, and systematization. The findings indicate that honesty, objectivity, academic responsibility, mutual respect, tolerance, and academic integrity constitute the fundamental principles of ethical communication.

The study reveals that compliance with these principles contributes to the development of trust in the academic community, enhances the effectiveness of scientific discussions, and promotes academic cooperation. Furthermore, plagiarism, distortion of information, and unethical communicative behavior are identified as major factors negatively affecting the quality of academic activities. The results demonstrate that ethical communication is an essential component of academic culture and a prerequisite for maintaining credibility and professionalism in scientific discourse. Consequently, adherence to ethical communication principles in academic speech is of great importance for fostering a healthy academic environment and improving the quality of scientific research and education.

Keywords: *academic speech, ethical communication, academic ethics, scientific communication, speech culture, academic integrity, communication ethics*

¹ Azerbaijan Medical University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

² Azerbaijan Medical University, Baku, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: azizova-69@inbox.ru

Received: 28 December 2025; Accepted: 15 April 2026; Published online: 28 June 2028

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə akademik kommunikasiya yalnız elmi informasiyanın ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də etik davranış və peşəkar münasibətlərin formalaşdığı mühüm sahə hesab olunur. Tədqiqat zamanı akademik nitqin etik normaları, obyektivlik, dürüstlük, plagiatdan uzaq olmaq, elmi diskussiyalarda tolerantlıq və akademik məsuliyyət prinsipləri təhlil edilmişdir. Məqalədə etik kommunikasiya prinsiplərinin akademik mühitdə qarşılıqlı etimadın formalaşmasına və elmi fəaliyyətin keyfiyyətinə təsiri müəyyən edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, etik kommunikasiya akademik mühitdə sağlam elmi münasibətlərin əsas şərtlərindən biridir (Abdullayev, 2018).

Müasir ali təhsil sistemində akademik kommunikasiya yalnız elmi biliklərin ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də akademik mədəniyyətin formalaşmasına xidmət edən mühüm sosial prosesdir. Elmi konfranslar, seminarlar, mühazirələr, müdafiələr və elmi nəşrlər vasitəsilə həyata keçirilən akademik ünsiyyət iştirakçılardan yüksək nitq mədəniyyəti və etik davranış tələb edir (Cəfərov, 2019). Akademik nitqin əsas məqsədi elmi həqiqətlərin aydın, əsaslandırılmış və obyektiv şəkildə təqdim edilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün etik kommunikasiya prinsiplərinə riayət olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Etik kommunikasiya qarşılıqlı hörmət, dürüstlük, məsuliyyət, obyektivlik və tolerantlıq kimi dəyərlərə əsaslanır (Hüseynova, 2023). Akademik mühitdə bu prinsiplər elmi fəaliyyətin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, sağlam elmi münasibətlərin formalaşmasına da şərait yaradır. Tədqiqatçıların, müəllimlərin və tələbələrin bir-biri ilə Azərbaycan dilində etik normalar çərçivəsində ünsiyyət qurması elmi əməkdaşlığın inkişafına, yeni ideyaların yaranmasına və bilik mübadiləsinin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir (Məmmədli, 2021).

Akademik nitqdə etik prinsiplərin pozulması isə müxtəlif problemlərə səbəb ola bilər. Plagiat, müəllif hüquqlarının pozulması, elmi nəticələrin təhrif edilməsi, qeyri-etik tənqid və şəxsi maraqların elmi obyektivlikdən üstün tutulması akademik mühitdə etimadın azalmasına gətirib çıxarır (Həsənov, 2021). Bu baxımdan akademik etika yalnız fərdi davranış norması deyil, həm də bütövlükdə elmi cəmiyyətin inkişafını təmin edən vacib mexanizmdir.

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və rəqəmsal təhsil mühitinin genişlənməsi akademik kommunikasiya qarşısında yeni çağırışlar yaratmışdır (Əbdülhəsənov və Əmrəhova, 2021). Onlayn təhsil, elektron elmi bazalar və sosial media platformaları akademik ünsiyyət imkanlarını artırsa da, etik davranış qaydalarına əməl olunmasını daha da vacib etmişdir. Bu səbəbdən müasir dövrdə akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktual elmi problemlərdən biri hesab olunur.

Akademik kommunikasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması gələcək mütəxəssislərin peşəkar inkişafında mühüm rol oynayır (Əliyeva, 2022). Buna görə də ali təhsil müəssisələrində etik kommunikasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, akademik dürüstlük prinsiplərinin təbliği və nitq mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi müasir təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Akademik nitq elmi biliklərin təqdim olunması, müzakirəsi və ötürülməsi prosesində istifadə edilən xüsusi kommunikasiya formasıdır. Bu nitq forması yalnız elmi informasiyanın dəqiq və sistemli şəkildə çatdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda etik normaların qorunmasını da tələb edir. Müasir qloballaşma və rəqəmsallaşma dövründə akademik kommunikasiya daha geniş auditoriyanı əhatə etdiyindən etik prinsiplərin rolu daha da aktuallaşmışdır.

Akademik kommunikasiya prosesində etik davranış prinsipləri elmi mühitdə etibarın formalaşmasına, obyektivliyin qorunmasına və sağlam elmi münasibətlərin inkişafına xidmət edir. Akademik etikaya riayət edilməməsi plagiat, elmi saxtakarlıq, qeyri-etik sitat gətirmə, məlumatların təhrif olunması və kommunikativ konfliktlər kimi problemlərə səbəb olur. Buna görə də akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərinin öyrənilməsi mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın məqsədi akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərini araşdırmaq, onların akademik mühitdə rolunu müəyyənləşdirmək və müasir elmi kommunikasiya prosesində tətbiq xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- akademik nitqin mahiyyətini müəyyənləşdirmək;
- etik kommunikasiya anlayışını izah etmək;
- akademik mühitdə etik prinsiplərin tətbiq xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- etik kommunikasiya pozuntularının nəticələrini təhlil etmək;
- akademik nitqin inkişafında etik davranışın rolunu qiymətləndirmək.

Akademik kommunikasiya yalnız informasiyanın ötürülməsi deyil, həm də elmi dəyərlərin qorunması prosesidir (Qəhrəmanova və Paşayeva, 2023). Bu baxımdan etik prinsiplər akademik fəaliyyətin əsas dayaqlarından biri hesab olunur.

Metodlar

Tədqiqat zamanı keyfiyyət metodlarından istifadə edilmişdir. Mövzu ilə bağlı yerli və xarici elmi mənbələr müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, akademik kommunikasiya və etik davranışla bağlı müasir nəzəri yanaşmalar öyrənilmişdir (Məmmədova, 2017). Analiz, müqayisə, ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə metodları tətbiq olunmuşdur.

Ədəbiyyat icmal zamanı akademik etika, kommunikasiya etikası və nitq mədəniyyəti sahəsində aparılmış müasir tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məqalədə son on ildə nəşr olunan elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir. Bu mənbələr etik kommunikasiya prinsiplərinin müasir akademik mühitdə tətbiqi və problemlərinin araşdırılmasına imkan yaratmışdır.

Tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı istiqamətlər üzrə analiz aparılmışdır:

- Akademik nitqin struktur xüsusiyyətləri;
- Akademik etik davranış normaları;
- Elmi diskussiyalarda etik münasibətlər;
- Rəqəmsal mühitdə etik kommunikasiya problemləri;
- Akademik dürüstlük prinsipləri.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsipləri elmi fəaliyyətin effektivliyini və etibarlılığını təmin edən əsas amillərdəndir. Akademik etikaya riayət edilməsi elmi mühitdə qarşılıqlı hörmət və inam yaradır.

Tədqiqat göstərmişdir ki, akademik kommunikasiya prosesində aşağıdakı prinsiplər xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

1. Dürüstlük prinsipi
2. Elmi nitqdə təqdim olunan məlumatların doğru və etibarlı olması vacibdir. Faktların təhrif olunması və saxta məlumatların təqdim edilməsi akademik etikaya zidd hesab edilir.
3. Obyektivlik prinsipi
4. Akademik nitqdə şəxsi münasibətlərdən uzaq olmaq, elmi faktlara əsaslanmaq mühüm şərtidir. Obyektiv yanaşma elmi tədqiqatın keyfiyyətini artırır.
5. Hörmət və tolerantlıq prinsipi
6. Elmi diskussiyalar zamanı fərqli fikirlərə hörmətlə yanaşmaq akademik etik davranışın əsas göstəricilərindən biridir. Təhqir, aqressiv münasibət və etik normalara zidd çıxışlar elmi mühitə mənfi təsir göstərir.
7. Akademik dürüstlük prinsipi
8. Plagiatdan uzaq olmaq, istifadə olunan mənbələri düzgün göstərmək və müəllif hüquqlarına hörmət etmək akademik kommunikasiya mədəniyyətinin vacib hissəsidir (Rüstəmov, 2020).
9. Məsuliyyət prinsipi
10. Elmi nitq söyləyən şəxs təqdim etdiyi məlumatlara görə məsuliyyət daşmalıdır. Bu məsuliyyət həm elmi cəmiyyət, həm də ictimaiyyət qarşısında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müzakirə

Akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərinin tətbiqi tədris prosesinin səmərəliliyini artıran mühüm amillərdəndir. Müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ünsiyyət mühiti akademik fəaliyyətin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Müasir rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin geniş yayılması akademik ünsiyyətdə etik davranış normalarının daha da aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Onlayn təhsil mühitində yazılı və şifahi ünsiyyət zamanı etik prinsiplərin qorunması, müəllif hüquqlarına hörmət edilməsi və akademik dürüstlüyün təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan etik kommunikasiya yalnız nitq mədəniyyətinin deyil, həm də akademik məsuliyyətin göstəricisi hesab edilir. Müasir dövrdə akademik kommunikasiya yalnız ənənəvi auditoriya mühiti ilə məhdudlaşmır. Onlayn konfranslar, rəqəmsal platformalar və sosial media akademik nitqin yeni formalarını yaratmışdır. Bu isə etik kommunikasiya məsələlərinin daha da aktuallaşmasına səbəb olmuşdur.

Rəqəmsal akademik mühitdə etik problemlər daha çox aşağıdakı istiqamətlərdə müşahidə olunur:

- müəllif hüquqlarının pozulması;
- plagiat halları;
- qeyri-dəqiq məlumatların yayılması;
- etik olmayan diskussiya üsulları;
- elmi manipulyasiya (Vəliyev, 2024).

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, etik kommunikasiya prinsipləri akademik mühitdə elmi məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir göstərir. Akademik etika yalnız fərdi məsuliyyət deyil, həm də institusional mədəniyyətin göstəricisidir. Universitetlərdə etik kommunikasiya qaydalarının tədris olunması tələbə və müəllimlər arasında sağlam elmi münasibətlərin formalaşmasına kömək edir. (Teymurlu, Qəmbərova, 2025). Eyni zamanda sosial media və rəqəmsal kommunikasiya akademik nitqin etik çərçivələrinin yenidən müəyyənləşdirilməsini zəruri etmişdir.

Akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərinin qorunması gələcək elmi fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də ali təhsil müəssisələrində akademik etika və kommunikasiya mədəniyyəti ilə bağlı xüsusi təlimlərin keçirilməsi məqsəduyğun hesab olunur.

Nəticə

Aparılmış təhlillər göstərir ki, akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsiplərinə riayət olunması elmi fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Hörmət, dürüstlük, obyektivlik və məsuliyyət kimi prinsiplər akademik mühitdə sağlam ünsiyyətin formalaşmasına xidmət edir.

Bu prinsiplərin təhsil prosesində sistemli şəkildə tətbiqi tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının inkişafına, akademik mədəniyyətin möhkəmləndirilməsinə və elmi əməkdaşlığın genişlənməsinə müsbət təsir göstərir. Aparılmış araşdırma göstərir ki, etik prinsiplərə riayət edilməsi akademik mühitdə etimadın, obyektivliyin və elmi məsuliyyətin formalaşmasına xidmət edir. Müasir rəqəmsal dövrdə etik kommunikasiya problemlərinin artması bu sahənin daha dərinədən öyrənilməsinə zəruri edir. Akademik etikaya əsaslanan kommunikasiya modeli elmi inkişafın və sağlam akademik mühitin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A. (2018). *Nitq mədəniyyəti və kommunikasiya etikas*. Müəllim nəşriyyatı.
2. Cəfərov, N. (2019). *Azərbaycan dilinin müasir problemləri və akademik ünsiyyət məsələləri*. Elm.
3. Əbdülhəsənov, T., Əmrahova, M. (2021). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənni üzrə tədris proqramı*. UNEC nəşriyyatı.
4. Əliyeva, L. (2022). *Akademik yazı və elmi üslubun əsasları*. Təhsil nəşriyyatı.
5. Həsənov, R. (2021). Azərbaycan siyasi xadimlərinin XX əsrin əvvəllərində mövcud olan siyasi sistemlərdəki yeri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(2), 703–718. DergiPark məqaləsi
6. Hüseynova, N. (2023). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya*. Bakı MMC.
7. Məmmədli, N. (2021). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya*. Elm və təhsil.
8. Məmmədova, S. (2017). *Elmi kommunikasiya və nitq mədəniyyəti*. ADPU nəşriyyatı.
9. Qəhrəmanova, Ç., Paşayeva, A. (2023). *Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya* (Dərslük). UNES nəşriyyatı.
10. Rüstəмова, A. (2020). *Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin inkişafının fəlsəfi problemləri: Dil və kommunikasiya*. Azəri Poliqrafiya.
11. Teymurlu, Z., Qəmbərova, S. (2025). Akademik kommunikasiyada Azərbaycan dilinin yeri. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, Xüsusi buraxılış, 82–91. <https://doi.org/10.48445/z3812-3348-2221-h>
12. Vəliyev, E. (2024). *Rəqəmsal mühitdə akademik kommunikasiya problemləri*. Elm və təhsil nəşriyyatı.

Mechanisms of Money Creation in the Digital Economy: Endogenous Monetary Theory and Theoretical Analysis of Digital Currency Systems

Gunay Musayeva

Abstract. *The rapid development of cryptocurrencies and Central Bank Digital Currencies has revived debates concerning the mechanisms of money issuance and the relevance of traditional monetary theories. This study examines money creation in the digital age through the perspectives of Endogenous Money Theory, the Quantity Theory of Money, and emerging digital currency systems. The findings indicate that while commercial bank lending remains the primary mechanism of money creation, digital currencies have introduced additional channels that operate alongside the traditional banking system. To explain this transformation, the study proposes a Three-Tier Model of Money Creation consisting of sovereign money, credit-based money, and decentralized digital money. The analysis suggests that future monetary systems are likely to evolve toward a hybrid architecture in which Central Bank Digital Currencies, cryptocurrencies, commercial bank money, and central bank money coexist. The study contributes to the literature by extending Endogenous Money Theory to digital currency environments and providing a broader theoretical framework for understanding contemporary money creation mechanisms.*

Keywords: *endogenous money theory; digital currencies; central bank digital currency; cryptocurrencies; monetary sovereignty; quantity theory of money*

Azerbaijan Technical University, PhD in Economics, Baku, Azerbaijan

E-mail: gunay.musayeva@aztu.edu.az

Received: 28 February 2026; Accepted 21 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Rəqəmsal iqtisadiyyatda pulun yaradılması mexanizmləri: endogen pul nəzəriyyəsi və rəqəmsal valyuta sistemlərinin nəzəri təhlili

Günay Musayeva

Xülasə: *Kriptovalyutaların və Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyutalarının sürətli inkişafı pulun emissiyası mexanizmi və ənənəvi monetar nəzəriyyələrin aktuallığı ilə bağlı müzakirələri yenidən gündəmə gətirmişdir. Bu tədqiqat rəqəmsal dövrdə pul yaradılmasını endogen pul nəzəriyyəsi, Pulun Kəmiyyət Nəzəriyyəsi və yeni formalaşan rəqəmsal valyuta sistemləri prizmasından araşdırır. Nəticələr göstərir ki, kommersiya banklarının kredit fəaliyyəti pul yaradılmasının əsas mexanizmi olaraq qalmaqda davam etsə də, rəqəmsal valyutalar ənənəvi bank sisteminə paralel fəaliyyət göstərən əlavə pul yaradılması kanalları formalaşdırır.*

Bu transformasiyanı izah etmək məqsədilə tədqiqatda suveren pul, kredit əsaslı pul və mərkəzsizləşdirilmiş rəqəmsal puldan ibarət olan Pul Yaradılmasının Üçsəviyyəli Modeli təklif olunur. Təhlil göstərir ki, gələcək monetar sistemlər Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyutalarının, kriptovalyutaların, kommersiya bankı pullarının və mərkəzi bank pullarının birgə mövcud olduğu hibrid arxitektura doğru inkişaf edəcəkdir. Tədqiqat endogen pul nəzəriyyəsinin rəqəmsal valyuta mühitinə uyğunlaşdırılması və müasir pul yaradılması mexanizmlərinin daha geniş nəzəri çərçivədə izah edilməsi baxımından mövcud ədəbiyyata töhfə verir.

Açar sözlər: *Endogen pul nəzəriyyəsi; rəqəmsal valyutalar; mərkəzi bank rəqəmsal valyutası; kriptovalyutalar; monetar suverenlik; pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi.*

Azərbaycan Texniki Universiteti, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: gunay.musayeva@aztu.edu.az

Daxil oldu: 28 Fevral 2026; Qəbul edildi 21 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Money creation has long been a central issue in monetary economics. Traditional approaches, particularly the Quantity Theory of Money (QTM), view money supply as an exogenous variable controlled by central banks through monetary policy instruments. In contrast, endogenous money theory argues that money is primarily created through commercial bank lending, with central banks influencing this process indirectly through interest rates and regulatory frameworks (Gross & Siebenbrunner, 2019; Kuypers et al., 2021).

The emergence of digital currencies has intensified this debate. Cryptocurrencies have introduced decentralized forms of money that operate outside conventional banking structures (Bibi, 2023; Scheau et al., 2020), while Central Bank Digital Currencies (CBDCs) represent a new form of sovereign digital money designed to enhance payment efficiency, financial inclusion, and monetary sovereignty (Auer et al., 2021; Guo et al., 2025). These developments raise important questions about whether existing theories of money creation remain adequate in an increasingly digitalized monetary environment.

Although a growing body of research examines cryptocurrencies, CBDCs, and their monetary implications (Viñuela et al., 2020; Cunha et al., 2021; Luo et al., 2021; Helmi et al., 2023), the literature remains fragmented. Most studies focus on technological characteristics, financial market effects, or monetary policy issues, while limited attention has been devoted to integrating digital currency developments with endogenous money theory. Consequently, a comprehensive theoretical explanation of money creation in systems where commercial bank money, cryptocurrencies, and CBDCs coexist is still lacking.

To address this gap, this article synthesizes insights from monetary economics, endogenous money theory, cryptocurrency studies, and CBDC research to examine the evolving nature of money creation in the digital age. The study is guided by two research questions:

RQ1: How do cryptocurrencies and CBDCs challenge traditional and endogenous theories of money creation?

RQ2: What are the implications of digital currency systems for the future of monetary creation and monetary sovereignty?

The primary objective of the article is to develop a theoretical understanding of money creation mechanisms in digital monetary systems by comparing fiat money, bank-created money, cryptocurrencies, and CBDCs. Through a conceptual analysis, the study evaluates whether digital currencies represent an extension of existing monetary arrangements or a fundamental transformation of the monetary system.

The article contributes to the literature in three ways. First, it integrates previously disconnected research streams on endogenous money, cryptocurrencies, and CBDCs into a unified analytical framework. Second, it reassesses the relevance of the Quantity Theory of Money in digital monetary environments. Third, it develops a conceptual model that explains the evolving relationships among central banks, commercial banks, and digital currency systems.

The remainder of the article is organized as follows. Section 2 reviews the theoretical foundations of money creation and digital currencies. Section 3 outlines the conceptual review methodology. Section 4 presents the theoretical synthesis and conceptual framework. Section 5 discusses the implications for monetary theory and policy, while Section 6 concludes and identifies directions for future research.

Literature Review

Quantity Theory of Money and Money Creation

The Quantity Theory of Money (QTM) views money supply as an exogenous variable controlled by central banks and assumes a close relationship between monetary aggregates, prices, and economic activity. However, financial innovation and digitalization have weakened the stability of this relationship, raising questions about the continued explanatory power of traditional monetary models (Focacci & Focacci, 2024; Kumar et al., 2025). The emergence of digital currencies further challenges the assumption that central banks exercise exclusive control over money creation.

Endogenous Money Theory

Endogenous money theory argues that money is primarily created through commercial bank lending rather than direct central bank actions. According to this perspective, loans create deposits, making money supply responsive to credit demand (Gross & Siebenbrunner, 2019). Recent studies support the central role of bank credit in money creation while also suggesting that macroeconomic conditions and financial structures may influence the effectiveness of endogenous money mechanisms (Kuypers et al., 2021; Metelski & Sobieraj, 2026).

Cryptocurrencies as Alternative Monetary Systems

Cryptocurrencies have introduced decentralized forms of digital money that operate independently of traditional banking systems. By enabling value transfer outside state-controlled monetary structures, they challenge conventional assumptions regarding money creation and monetary sovereignty (Bibi, 2023). The growing diversity of digital assets, including stablecoins and tokenized assets, has expanded alternative monetary arrangements and increased competition with traditional forms of money (Scheau et al., 2020). At the same time, their volatility and interconnectedness raise concerns regarding financial stability (Ferreira & Pereira, 2019).

CBDCs and the Future of Monetary Sovereignty

In response to the rise of private digital currencies, central banks have accelerated the development of Central Bank Digital Currencies (CBDCs). CBDCs combine the credibility of sovereign money with the efficiency of digital payment systems and may strengthen monetary policy transmission while preserving monetary sovereignty (Viñuela et al., 2020; Cunha et al., 2021). However, widespread CBDC adoption could alter traditional bank-based money creation by affecting commercial bank deposits and lending capacity (Auer et al., 2021). Consequently, CBDCs represent

both an innovation in sovereign money and a potential transformation of existing monetary structures (Guo et al., 2025; Luo et al., 2021).

Overall, the literature suggests that digital currencies are reshaping traditional understandings of money creation. While endogenous money theory continues to explain the dominant role of bank credit, cryptocurrencies and CBDCs introduce new mechanisms that require a broader theoretical framework for understanding money creation in the digital age.

Methods

Research Design

This study employs a qualitative conceptual research design based on an integrative literature review. Rather than relying on primary data, the study synthesizes existing theoretical perspectives to examine money creation mechanisms in the digital age. This approach is particularly appropriate given the evolving nature of cryptocurrencies and Central Bank Digital Currencies (CBDCs) and the fragmented literature spanning monetary economics, banking, and digital finance. Through a systematic synthesis of these research streams, the study develops a theoretical framework for understanding money creation in contemporary digital monetary systems.

Data Sources and Literature Selection

The theoretical analysis is based on peer-reviewed journal articles, working papers, and institutional publications addressing money creation, endogenous money theory, cryptocurrencies, central bank digital currencies, and monetary policy. The literature was selected according to its theoretical relevance to the study's research questions rather than through strict bibliometric criteria.

Results

Theoretical Synthesis and Conceptual Framework

The literature suggests that digitalization is transforming money creation from a predominantly bank-centered process into a multi-source monetary ecosystem. While traditional monetary theory emphasizes central bank control and endogenous money theory highlights commercial bank lending, digital currencies introduce additional channels of monetary creation that operate beyond conventional banking structures. Based on the reviewed literature, this study proposes a Three-Tier Model of Money Creation. The first tier consists of sovereign money, including cash, reserves, and CBDCs issued by central banks. The second tier comprises credit-based money created through commercial bank lending, which remains the dominant source of money creation in modern economies. The third tier includes decentralized digital money, such as cryptocurrencies, generated through algorithmic and blockchain-based mechanisms. The analysis indicates that digital currencies do not replace existing money creation mechanisms but coexist with them. CBDCs strengthen the digital presence of sovereign money, whereas cryptocurrencies create parallel monetary networks operating outside traditional banking systems. As a result, contemporary monetary systems increasingly combine public, private, and decentralized forms of money.

The findings further suggest that endogenous money theory remains highly relevant because bank lending continues to drive money supply expansion. However, the emergence of CBDCs, cryptocurrencies, and stablecoins requires extending the theory beyond its traditional focus on commercial banks. Similarly, digital currencies expose limitations of the Quantity Theory of Money by complicating the definition of money supply and weakening the relationship between conventional monetary aggregates and economic activity. Overall, the study argues that future monetary systems are likely to evolve toward a hybrid monetary architecture in which sovereign money, commercial bank money, CBDCs, and digital assets coexist. Consequently, understanding money creation in the digital age requires moving beyond the traditional exogenous–endogenous dichotomy and adopting a broader ecosystem perspective that incorporates multiple sources of monetary creation.

Discussion

Money Creation in the Digital Age

The findings provide direct answers to the two research questions. Regarding RQ1, cryptocurrencies and CBDCs challenge both the Quantity Theory of Money and traditional endogenous money theory by introducing additional channels of money creation that operate alongside central bank money and commercial bank credit. Regarding RQ2, the results suggest that future monetary systems are likely to evolve toward hybrid structures in which sovereign money, bank-created money, and decentralized digital assets coexist, requiring new approaches to monetary governance and sovereignty.

The Relevance of Endogenous Money Theory

Despite the rise of digital currencies, endogenous money theory remains highly relevant, as commercial bank lending continues to be the primary source of money creation. However, cryptocurrencies, stablecoins, and CBDCs expand the monetary landscape and require a broader interpretation of money creation mechanisms. Rather than replacing endogenous money theory, digital currencies extend its scope and highlight the need for a more comprehensive framework capable of explaining both traditional and digital forms of money.

Digital Currencies and Monetary Sovereignty

Digital currencies are reshaping traditional notions of monetary sovereignty. While cryptocurrencies introduce privately generated forms of money outside direct government control, CBDCs represent a policy response aimed at preserving the role of central banks in digital economies. The findings suggest that future monetary sovereignty will depend not only on money issuance but also on the ability of public institutions to regulate and coordinate multiple forms of money within integrated financial ecosystems.

Quantity Theory of Money in the Digital Era

The findings indicate that digital currencies expose important limitations of the Quantity Theory of Money. The growing diversity of monetary instruments, including cryptocurrencies, CBDCs, and stablecoins, complicates the measurement of money supply and weakens the traditional relationship between monetary aggregates and economic activity. Nevertheless, rather than rejecting the Quantity Theory entirely, the results suggest the need to adapt it to increasingly complex and digitalized monetary systems by integrating insights from both quantity-based and endogenous money approaches.

Implications of the Three-Tier Model

The proposed Three-Tier Model suggests that money creation in the digital age is increasingly characterized by the coexistence of sovereign money, credit-based money, and decentralized digital money. By moving beyond the traditional exogenous–endogenous distinction, the model provides a broader framework for understanding the interaction of public, private, and digital forms of money within contemporary monetary systems.

This study contributes to the literature by integrating endogenous money theory, cryptocurrencies, and CBDCs into a unified conceptual framework. It further proposes a Three-Tier Model of Money Creation and reassesses the relevance of the Quantity Theory of Money in digital environments. Future research should empirically examine the effects of CBDCs, stablecoins, and decentralized finance on bank lending, monetary sovereignty, and monetary policy effectiveness. As digital currencies continue to expand, understanding the interaction between traditional and digital forms of money will remain an important research agenda.

Conclusion

This study examined money creation in the digital age through the perspectives of endogenous money theory, cryptocurrencies, and Central Bank Digital Currencies (CBDCs). The findings suggest that neither the Quantity Theory of Money nor traditional endogenous money theory alone can fully explain contemporary monetary systems. While commercial bank lending remains the dominant source of money creation, digital currencies have introduced new channels that operate alongside traditional banking mechanisms. The study argues that modern monetary systems are evolving toward a hybrid structure in which sovereign money, commercial bank money, CBDCs, and cryptocurrencies coexist. To explain this transformation, a Three-Tier Model of Money Creation was proposed, integrating sovereign, credit-based, and decentralized forms of money creation within a single framework. Theoretically, the study extends endogenous money theory to digital currency environments and highlights the limitations of conventional monetary approaches in increasingly digitalized economies. Overall, the findings indicate that understanding future monetary systems requires moving beyond the traditional exogenous–endogenous debate and adopting a broader perspective that recognizes multiple sources of money creation and monetary governance.

References

1. Auer, R., Frost, J., Gambacorta, L., Monnet, C., Rice, T., & Shin, H. S. (2021). *Central bank digital currencies: Motives, economic implications and the research frontier* (BIS Working Paper No. 976). Bank for International Settlements.
2. Bibi, S. (2023). Money in the time of crypto. *Research in International Business and Finance*, 65, 101964.
3. Cunha, P. R., Melo, P., & Sebastião, H. (2021). From Bitcoin to central bank digital currencies: Making sense of the digital money revolution. *Future Internet*, 13(7), 165.
4. Ferreira, P., & Pereira, É. (2019). Contagion effect in cryptocurrency market. *Journal of Risk and Financial Management*, 12(3), 115.
5. Focacci, A., & Focacci, A. (2024). A re-appraisal of the role of monetary policy: The quantity theory of money through a structural vector autoregressive approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 17(8), 355.
6. Gross, M., & Siebenbrunner, C. (2019). *Money creation in fiat and digital currency systems* (IMF Working Paper No. WP/19/285). International Monetary Fund.
7. Guo, Y., Yousef, E., & Naseer, M. M. (2025). Cryptocurrencies and central bank digital currencies in global perspective. *Journal of Risk and Financial Management*, 18(11), 644.
8. Helmi, M. H., Çatık, A. N., & Akdeniz, C. (2023). The impact of central bank digital currency news on the stock and cryptocurrency markets: Evidence from the TVP-VAR model. *Research in International Business and Finance*, 65, 101968.
9. Kumar, N. N., Bibi, K., & Mohnot, R. (2025). From boom to bust: Unravelling the cyclical nature of Fiji's money demand. *Journal of Risk and Financial Management*, 18(7), 381.
10. Kuypers, S., Goorden, T., & Delepierre, B. (2021). Computational analysis of the properties of post-Keynesian endogenous money systems. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(7), 1–25.
11. Luo, S., Zhou, G., & Zhou, J. (2021). The impact of electronic money on monetary policy: Based on DSGE model simulations. *Mathematics*, 9(20), 2614.
12. Metelski, D., & Sobieraj, J. (2026). The credit–deposit paradox in a high-inflation, high-interest-rate environment—Evidence from Poland and the limits of endogenous money theory. *Sustainability*, 18(1), 389.
13. Scheau, M. C., Crăciunescu, S. L., Brici, I., & Achim, M. V. (2020). A cryptocurrency spectrum short analysis. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(8), 184.
14. Viñuela, C., Sapena, J., & Wandosell, G. (2020). The future of money and the central bank digital currency dilemma. *Sustainability*, 12(22), 9697.

The May 8, 1945 Massacres: The Problem of Non-Retroactivity in the Nuremberg Charter Between Legal Interpretation and Political Perspective

Samir Haddadi^{1*} , Fadila Khalfoun²

Abstract. *The massacres of May 8, 1945, in Algeria (Sétif, Guelma, and Kherrata) constitute a pivotal turning point in French colonial history. Peaceful demonstrations demanding independence were met with systematic and brutal repression that resulted in the deaths of thousands of Algerians. Despite their historical significance, these events continue to generate legal and political controversy, particularly because the Nuremberg Charter, which formally established the concept of crimes against humanity, was adopted on August 8, 1945—only ninety-two days after the massacres. This article examines this paradox through a dual analytical framework combining legal analysis and critical political inquiry. From a legal perspective, it investigates whether customary international law that existed prior to the Nuremberg Charter—particularly the Martens Clause of 1899—provides sufficient legal grounds to overcome the principle of non-retroactivity of criminal laws. From a political perspective, the study explores how France has selectively invoked this principle to shield its colonial crimes from accountability while disregarding the same principle during the prosecution of Nazi war criminals. The study concludes that the May 8, 1945 massacres fulfilled both the material and mental elements of crimes against humanity under customary international law. Consequently, the strict application of the principle of non-retroactivity in this context reflects a selective and inconsistent interpretation of international criminal law. The article also discusses transitional justice mechanisms and state responsibility as alternative avenues for achieving recognition, accountability, and reparations.*

Keywords: *Crimes against humanity, transitional justice, customary international law, colonialism, non-retroactivity, Martens Clause*

¹University of May 8, 1945, Doctor of Public Law, Guelma, Algeria

²Constantine 3 University, Doctor of Political Science, Constantine, Algeria

*Corresponding author. E-mail: haddadisamir123@gmail.com

Received: 22 December 2025; Accepted: 11 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

8 may 1945-ci il qırğınları: Nürnberq xartiyasında hüquqi təfsir və siyasi perspektiv arasında qeyri-retroaktivlik problemi

Samir Haddadi^{1*} , Fadila Xalfun²

Xülasə. *8 may 1945-ci ildə Əlcəzairdə (Sétif, Guelma və Kherrata) baş verən qırğınlar Fransa müstəmləkə tarixində mühüm dönüş nöqtəsi təşkil edir. Müstəqillik tələb edən dinc nümayişlər minlərlə əlcəzairin ölümünə səbəb olan sistemik və qəddar repressiyalarla qarşılandı.*

Tarixi əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu hadisələr, xüsusən də bəşəriyyətə qarşı cinayətlər anlayışını rəsmi olaraq təsis edən Nürnberq Xartiyası 8 avqust 1945-ci ildə - qırğınlardan cəmi doxsan iki gün sonra qəbul edildiyi üçün hüquqi və siyasi mübahisələrə səbəb olmağa davam edir.

Bu məqalə bu paradoksu hüquqi təhlil və tənqidi siyasi araşdırmanı birləşdirən ikili analitik çərçivə vasitəsilə araşdırır. Hüquqi baxımdan, Nürnberq Xartiyasından əvvəl mövcud olan beynəlxalq adət hüququnun, xüsusən də 1899-cu il Martens maddəsinin - cinayət qanunlarının geriə qüvvəsi olmaması prinsipini aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər hüquqi əsaslar təmin edib-etmədiyini araşdırır. Siyasi baxımdan, tədqiqat Fransanın müstəmləkə cinayətlərini məsuliyyətdən qorumaq üçün bu prinsipi necə seçici şəkildə tətbiq etdiyini və eyni zamanda nasist müharibə cinayətkarlarının təqibi zamanı eyni prinsipi necə nəzərə almadığını araşdırır.

Tədqiqat nəticəsində 8 may 1945-ci il qırğınlığının beynəlxalq adət hüququ çərçivəsində bəşəriyyətə qarşı cinayətlərin həm maddi, həm də mənəvi elementlərini yerinə yetirdiyi qənaətinə gəlinir. Nəticə etibarilə, geriə qüvvəsi olmaması prinsipinin bu kontekstdə ciddi şəkildə tətbiqi beynəlxalq cinayət hüququnun seçici və ziddiyyətli şərhini əks etdirir. Məqalədə həmçinin tanınma, hesabatlılıq və təzminat əldə etmək üçün alternativ yollar kimi keçid ədalət mexanizmləri və dövlət məsuliyyəti müzakirə olunur.

Açar sözlər: *bəşəriyyətə qarşı cinayətlər, keçid ədaləti, beynəlxalq adət hüququ, müstəmləkəçilik, geriə qüvvənin olmaması, Martens bəndi*

¹8 may 1945-ci il Universiteti, dövlət hüququ üzrə doktor, Quelma, Əlcəzair

²Konstantin 3 Universiteti, siyasi elmlər üzrə doktor, Konstantin, Əlcəzair

*Məsul müəllif. E-poçt: haddadisamir123@gmail.com

Daxil oldu: 22 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 11 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The first half of the twentieth century witnessed profound transformations in international law. The international community gradually moved from the traditional doctrine of the state's unrestricted right to wage war (*jus ad bellum*) toward the establishment of legal and moral constraints governing armed conflict. This evolution ultimately contributed to the emergence of the principle of individual criminal responsibility for serious violations of human rights. The Second World War (1939–1945) represented the most significant turning point in this process, culminating in the establishment of modern international criminal justice through the Nuremberg Tribunal.

While Europe and much of the world celebrated the Allied victory over Nazism on May 8, 1945, Algeria was experiencing one of the most tragic episodes of modern colonial history. In the cities of Sétif, Guelma, and Kherrata, peaceful demonstrations organized by Algerians demanding freedom and independence were met with unprecedented violence by French colonial authorities and armed settler militias. Ground, naval, and air forces were deployed against largely unarmed civilians, resulting in the deaths of tens of thousands of victims.

The legal study of these massacres extends beyond historical narration and seeks to determine their proper characterization under international law. At the center of this inquiry lies a significant historical and legal paradox: the May 8 massacres occurred exactly three months before the signing of the London Charter on August 8, 1945, which established the International Military Tribunal at Nuremberg and formally articulated the concept of crimes against humanity for the first time. This chronology raises a complex legal question regarding the principle of *nullum crimen sine lege* (no

crime without prior law), a cornerstone of criminal law requiring that conduct be criminalized before it can give rise to criminal liability.

Although this principle serves an important protective function against arbitrary state power, its application within international criminal law has often been selective. In some instances, it has been invoked to justify impunity for certain crimes, while in others it has been set aside in the pursuit of justice. International judicial practice demonstrates that the principle of non-retroactivity did not constitute an insurmountable obstacle in the prosecution of Nazi war criminals. Instead, courts relied upon customary international law to establish criminal responsibility. This raises an important question: why should the same principle be invoked today to prevent accountability for colonial crimes?

Accordingly, this study seeks to answer the following central research question:

Does the principle of non-retroactivity in international criminal law constitute a genuine legal obstacle to the international criminal characterization of the May 8, 1945 massacres, or does pre-Nuremberg customary international law provide a sufficient legal basis to overcome this obstacle?

Two subsidiary questions emerge from this broader inquiry:

1. To what extent do the May 8, 1945 massacres satisfy the material and mental elements of crimes against humanity under customary international law as it existed before August 1945?
2. What legal and political mechanisms are available to overcome the challenge of non-retroactivity in pursuit of accountability and reparations?

This article argues that a careful legal analysis of the facts reveals a clear correspondence between the constituent elements of crimes against humanity and the events of May 8, 1945. Furthermore, customary international law existing prior to the Nuremberg Charter provided an adequate legal basis for criminalization, rendering reliance on the principle of non-retroactivity a selective argument inconsistent with the broader objectives of international justice. The article also contends that transitional justice mechanisms and the doctrine of state responsibility offer viable legal and political alternatives for achieving recognition and redress.

To address these issues, the study is divided into two main sections. The first examines the May 8, 1945 massacres from both a historical and international legal perspective, demonstrating how the events satisfy the constituent elements of crimes against humanity under customary international law. The second analyzes the principle of non-retroactivity in international criminal law and explores possible avenues of accountability, highlighting the double standards associated with its application and evaluating transitional justice and state responsibility as alternative mechanisms for redress.

Section I: The May 8, 1945 Massacres Between Historical Reality and International Legal Characterization

The Legal Status of Algerians Under French Colonial Rule and the Course of the Massacres

The Legal Structure of the Colonial System: Between Law and Politics

The massacres of May 8, 1945, were neither accidental events nor spontaneous security responses. Rather, they constituted the logical outcome of a deeply entrenched colonial legal order that had evolved over more than a century of French domination in Algeria. Since the French conquest of Algeria in 1830, a dual legal system had been established, creating a profound distinction between European settlers who enjoyed full French citizenship and indigenous Muslim Algerians, who were classified as *indigènes* (natives) and subjected to a separate legal regime (Manceron, 2003).

This distinction was not merely administrative; it functioned as a mechanism of political control and economic exploitation. Indigenous Algerians were governed by the *Code de l'Indigénat*, formally

enacted in 1881, which remained influential in practice until 1944. Under this exceptional legal framework, Algerians were deprived of fundamental political and civil rights and were treated as French subjects rather than citizens. Although the Ordinance of March 7, 1944, officially abolished the *Code de l'Indigénat* and granted limited citizenship rights to a restricted segment of the Algerian population, colonial institutions and administrative practices continued to operate according to principles of racial hierarchy and segregation.

From the perspective of contemporary international legal scholarship, this system may be characterized as a form of institutionalized racial discrimination. Rather than reflecting isolated acts of prejudice, it constituted a comprehensive legal structure designed to legitimize inequality and maintain colonial domination. As Manceron (2003) argues, the *Code de l'Indigénat* was more than an exceptional legal instrument; it embodied a colonial ideology that systematically constructed the colonized population as inherently inferior and therefore subject to domination.

Moreover, the colonial judicial system itself reflected this discriminatory structure. European settlers and indigenous Algerians were often subject to different legal procedures and judicial mechanisms, resulting in unequal access to justice and undermining even the legal guarantees recognized within metropolitan French law. Consequently, the colonial legal order created conditions in which large-scale violence against Algerians could be exercised with limited legal accountability.

It is therefore essential to understand the May 8 massacres not as isolated incidents but as manifestations of a broader colonial system that normalized political exclusion, racial discrimination, and state violence.

The Course of Events: Official Narratives and Historical Reality

On the morning of May 8, 1945, Algerians participated in peaceful demonstrations in Sétif and several other cities. These demonstrations coincided with celebrations marking the Allied victory in Europe and were intended to remind France of its promises regarding self-determination and political reform. Participants carried Algerian flags and displayed slogans demanding independence and the release of nationalist leader Messali Hadj.

According to numerous historical accounts, violence erupted when a French police officer shot Bouzid Saâl, a young demonstrator who refused to lower the Algerian flag. This incident rapidly escalated into widespread unrest and served as the catalyst for a large-scale campaign of repression.

However, the demonstrations themselves did not emerge spontaneously. They were organized within the broader framework of the Algerian nationalist movement, particularly by the Algerian People's Party (*Parti du Peuple Algérien*) and the Friends of the Manifesto and Liberty movement (*Amis du Manifeste et de la Liberté*). These organizations had intensified their political demands during the final years of World War II, drawing upon international discussions concerning self-determination and anti-colonial reform. The demonstrations therefore represented a coordinated political expression rather than the disorderly uprising portrayed in official French accounts.

The French response assumed the character of collective punishment. Military forces under the command of General Raymond Duval, together with naval and air units, were deployed against civilian populations. Armed settler militias, organized under so-called "self-defense committees," actively participated in the repression. Historical records document widespread extrajudicial executions, the destruction of villages, arbitrary arrests, and efforts to conceal evidence of atrocities, including the disposal of bodies in lime kilns near Guelma (Peyroulou, 2009).

An examination of competing historical narratives reveals a persistent effort within official French discourse to minimize the organized political character of the demonstrations and portray the events as spontaneous disturbances requiring restoration of public order. Such representations have been criticized by historians as attempts to justify disproportionate repression and to obscure the political and legal responsibility of the colonial administration.

Casualty Figures and Historiographical Debates

One of the most controversial aspects of the May 8 massacres concerns the number of victims. Estimates vary significantly depending on the source consulted, reflecting broader political and historiographical disputes concerning memory, accountability, and recognition.

Official French reports, including the findings of the Tubert Commission, estimated the number of Algerian victims at approximately 1,500. Other French historians have proposed figures ranging from 3,000 to 8,000 deaths. By contrast, Algerian national sources and organizations have consistently maintained that the death toll exceeded 45,000 victims.

Research conducted by historian Jean-Pierre Peyroulou (2009), particularly regarding the events in Guelma, suggests that the violence exhibited characteristics of systematic persecution carried out by settler militias with the support or acquiescence of colonial authorities. British intelligence reports produced during the period also estimated approximately 14,000 deaths and 6,000 injuries, substantially exceeding official French figures.

The divergence among casualty estimates is not merely a technical disagreement among historians. Rather, it reflects a broader struggle over historical memory and political responsibility. Lower estimates tend to support interpretations of the events as localized disturbances met with excessive but limited force, whereas higher estimates reinforce arguments that the repression constituted a systematic campaign directed against a civilian population.

From a legal perspective, however, the precise number of victims does not fundamentally determine the nature of the crime. International criminal law focuses not only on quantitative factors but also on the systematic or widespread character of the attack and the existence of a deliberate policy targeting civilian populations. Consequently, even the most conservative estimates raise serious questions regarding the legality of the colonial response.

International Legal Characterization of the Massacres Under Pre-Nuremberg Customary International Law

Customary International Law as a Basis for Criminalization

The central legal issue raised by the May 8 massacres concerns whether conduct that occurred prior to the adoption of the Nuremberg Charter may nevertheless be characterized as a crime against humanity. Addressing this question requires an examination of customary international law as an independent source of legal obligation.

Article 38 of the Statute of the International Court of Justice recognizes international custom as one of the principal sources of international law. Accordingly, the absence of a treaty provision explicitly defining crimes against humanity before August 1945 does not necessarily imply the absence of applicable legal norms.

A particularly significant source in this regard is the Martens Clause, first incorporated into the Hague Convention and later reaffirmed in subsequent humanitarian instruments. The clause provides that,

in situations not specifically regulated by treaty law, civilians and combatants remain under the protection of the principles of humanity and the dictates of public conscience (Saadallah, 2005).

The legal significance of the Martens Clause extends beyond its symbolic value. It serves as a normative mechanism for addressing gaps in positive law by recognizing broader principles of humanity as sources of legal protection. This interpretation was later affirmed by the International Court of Justice, which acknowledged the independent legal significance of the clause in its Advisory Opinion on the Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (International Court of Justice, 1996).

Viewed in this context, the Martens Clause provides a compelling legal foundation for arguing that large-scale and systematic attacks against civilian populations were already contrary to international law before the formal codification of crimes against humanity in the Nuremberg Charter.

Historical and Political Precedents

Additional evidence supporting the customary status of crimes against humanity can be found in earlier international practice. In their joint declaration of May 24, 1915, France, Britain, and Russia condemned the Ottoman massacres of Armenians as "crimes against humanity and civilization" (Bassiouni, 1999). This declaration demonstrates that the concept was already present within international legal discourse decades before the end of the Second World War.

Similarly, the Commission on Responsibilities established at the Paris Peace Conference in 1919 recommended the prosecution of individuals responsible for atrocities committed during World War I. Although political considerations prevented the implementation of these recommendations, the discussions themselves reflected an emerging belief that certain acts violated fundamental principles of humanity irrespective of their codification in treaty law.

These developments indicate that the concept of crimes against humanity did not suddenly emerge in 1945. Rather, it evolved gradually through state practice, diplomatic declarations, and moral-legal principles that increasingly recognized the need to protect civilian populations from systematic violence.

Consequently, the Nuremberg Charter should be understood primarily as a codification and clarification of pre-existing norms rather than the creation of entirely new legal principles.

Application of the Elements of Crimes Against Humanity to the Events of May 8, 1945

When the constituent elements of crimes against humanity, as later codified in Article 6(c) of the Nuremberg Charter and subsequently elaborated in Article 7 of the Rome Statute of the International Criminal Court, are applied to the events of May 8, 1945, a striking degree of correspondence emerges.

The material element (*actus reus*) of crimes against humanity encompasses acts such as murder, extermination, persecution, and other inhumane acts committed against civilian populations. Historical evidence concerning the repression in Sétif, Guelma, and Kherrata indicates the widespread killing of civilians, the destruction of villages, arbitrary arrests, and the persecution of Algerians on both political and ethnic grounds. These actions were not isolated incidents but formed part of a broader campaign directed against a civilian population perceived as threatening colonial authority.

Equally important is the contextual element requiring that the prohibited acts be committed as part of a widespread or systematic attack against civilians. Available historical records demonstrate that the violence extended across multiple cities and rural areas over a prolonged period. The participation of

military forces, police units, administrative authorities, and armed settler militias indicates a coordinated response rather than spontaneous acts of violence. The scale of operations, together with the deployment of aircraft, naval forces, and heavy weaponry against civilian communities, strongly suggests the existence of a systematic policy of repression.

The mental element (*mens rea*) also appears to be satisfied. Crimes against humanity require knowledge that the prohibited acts form part of a broader attack directed against civilians. The organization of the repression, the targeting of nationalist demonstrators, and the discriminatory treatment of Algerians as a collective group support the conclusion that the perpetrators acted with awareness of the broader context in which their actions occurred.

Furthermore, modern international criminal jurisprudence has consistently emphasized that widespread or systematic attacks against civilians need not occur during an international armed conflict in order to constitute crimes against humanity. What is decisive is the organized nature of the attack and the deliberate targeting of civilian populations. The events of May 1945 satisfy these criteria to a considerable extent.

Consequently, the characterization of the massacres as crimes against humanity cannot be dismissed as a purely retrospective or politically motivated interpretation. Rather, it is supported by legal principles that were already emerging within customary international law before the formal adoption of the Nuremberg Charter.

France Between Nuremberg and Algeria: The Political Paradox

Perhaps the most striking aspect of the May 1945 massacres lies in the historical paradox they reveal. At the very moment when France was participating in the construction of a new international legal order based on accountability for atrocities, its colonial authorities were engaged in acts that closely resemble the conduct later condemned at Nuremberg.

France was among the victorious Allied powers responsible for drafting and approving the London Charter of August 1945, which established the International Military Tribunal and provided the first formal definition of crimes against humanity. The Nuremberg trials subsequently affirmed that such crimes were punishable not merely because of the Charter itself but because they violated pre-existing principles of international law (Cassese, 2008).

This reasoning carries important implications for the legal assessment of colonial violence. If crimes against humanity were already prohibited under customary international law before the adoption of the Nuremberg Charter, then the same legal logic applied to Nazi crimes could also be applied to colonial atrocities committed during the same period.

Yet, while the principle of customary international law was invoked to justify the prosecution of Nazi leaders, similar arguments have rarely been accepted in relation to colonial crimes. This discrepancy has led many scholars to argue that international criminal law has historically been shaped by political considerations as much as by legal principles. The selective application of legal norms raises important questions regarding equality before international law and the consistency of global accountability mechanisms.

The French case illustrates this tension particularly clearly. On the one hand, France contributed to the development of international criminal justice and promoted the prosecution of crimes against humanity in Europe. On the other hand, it has been reluctant to recognize the legal implications of comparable acts committed within its colonial territories. The result is a profound contradiction between the universalist ideals proclaimed after World War II and the realities of colonial governance.

From a broader perspective, this paradox highlights the enduring influence of colonial legacies on international law. It demonstrates that legal concepts are not applied in a political vacuum but are often shaped by power relations, historical narratives, and competing interpretations of justice. The reluctance to extend the same standards of accountability to colonial violence that were applied to European atrocities reflects a persistent asymmetry in the international legal order.

Therefore, the debate surrounding the May 8, 1945 massacres is not solely a question of historical interpretation. It also concerns the credibility of international criminal law itself. If the principles established at Nuremberg are genuinely universal, then their application cannot be restricted to certain victims, regions, or historical contexts. A consistent application of these principles requires confronting colonial violence with the same legal and moral standards applied to other crimes against humanity.

Section II. The Principle of Non-Retroactivity in International Criminal Law and the Prospects for Accountability

The Meaning and Limits of the Principle of Non-Retroactivity in International Criminal Law

The Three Dimensions of the Principle

The principle of legality, commonly expressed through the maxim *nullum crimen, nulla poena sine lege* (“no crime and no punishment without prior law”), constitutes one of the foundational principles of modern criminal justice. It is recognized in major international human rights instruments, including Article 11 of the Universal Declaration of Human Rights and Article 15 of the International Covenant on Civil and Political Rights.

At its core, the principle prohibits the retroactive application of criminal law. Individuals may not be prosecuted or punished for conduct that was not criminalized at the time it was committed. This safeguard serves several important functions.

First, it fulfills a warning function by ensuring that individuals have notice of the legal consequences of their actions. Second, it serves a political function by protecting individuals against arbitrary exercises of state power. Third, it performs a procedural function by reinforcing the rule of law and legal certainty within criminal justice systems.

In domestic legal systems, these objectives are generally uncontroversial. However, their application becomes significantly more complex in the context of international criminal law, particularly when addressing mass atrocities that shock the conscience of humanity but may not have been explicitly codified at the time of their commission.

Critiquing the Principle in the Colonial Context

The principle of non-retroactivity occupied a central position during the Nuremberg proceedings. Defense counsel for Nazi leaders argued that crimes against humanity and crimes against peace had not been formally defined under international law when the alleged acts were committed. Consequently, they contended that prosecution would violate the principle of legality.

The International Military Tribunal rejected this argument. It distinguished between written law and customary international law, emphasizing that certain acts were so fundamentally contrary to the principles of humanity that their criminal nature could not reasonably be disputed. The Tribunal concluded that the absence of a specific treaty provision did not negate the existence of broader legal norms prohibiting such conduct (Cassese, 2008).

This reasoning has had a lasting influence on the development of international criminal jurisprudence. Later tribunals increasingly recognized that customary international law may establish criminal responsibility independently of treaty obligations. As a result, international courts have often focused not solely on whether a rule was formally codified but also on whether the conduct in question was already prohibited under customary norms recognized by the international community.

The implications for the May 8, 1945 massacres are substantial. If customary international law was sufficient to overcome objections based on non-retroactivity in the prosecution of Nazi crimes, then a similar approach could potentially be adopted when evaluating colonial atrocities committed during the same historical period.

Application of the Elements of Crimes Against Humanity to the Events of May 8, 1945

When the constituent elements of crimes against humanity, as later codified in Article 6(c) of the Nuremberg Charter and subsequently elaborated in Article 7 of the Rome Statute of the International Criminal Court, are applied to the events of May 8, 1945, a striking degree of correspondence emerges.

The material element (*actus reus*) of crimes against humanity encompasses acts such as murder, extermination, persecution, and other inhumane acts committed against civilian populations. Historical evidence concerning the repression in Sétif, Guelma, and Kherrata indicates the widespread killing of civilians, the destruction of villages, arbitrary arrests, and the persecution of Algerians on both political and ethnic grounds. These actions were not isolated incidents but formed part of a broader campaign directed against a civilian population perceived as threatening colonial authority.

Equally important is the contextual element requiring that the prohibited acts be committed as part of a widespread or systematic attack against civilians. Available historical records demonstrate that the violence extended across multiple cities and rural areas over a prolonged period. The participation of military forces, police units, administrative authorities, and armed settler militias indicates a coordinated response rather than spontaneous acts of violence. The scale of operations, together with the deployment of aircraft, naval forces, and heavy weaponry against civilian communities, strongly suggests the existence of a systematic policy of repression.

The mental element (*mens rea*) also appears to be satisfied. Crimes against humanity require knowledge that the prohibited acts form part of a broader attack directed against civilians. The organization of the repression, the targeting of nationalist demonstrators, and the discriminatory treatment of Algerians as a collective group support the conclusion that the perpetrators acted with awareness of the broader context in which their actions occurred.

Furthermore, modern international criminal jurisprudence has consistently emphasized that widespread or systematic attacks against civilians need not occur during an international armed conflict in order to constitute crimes against humanity. What is decisive is the organized nature of the attack and the deliberate targeting of civilian populations. The events of May 1945 satisfy these criteria to a considerable extent. Consequently, the characterization of the massacres as crimes against humanity cannot be dismissed as a purely retrospective or politically motivated interpretation. Rather, it is supported by legal principles that were already emerging within customary international law before the formal adoption of the Nuremberg Charter.

France Between Nuremberg and Algeria: The Political Paradox

Perhaps the most striking aspect of the May 1945 massacres lies in the historical paradox they reveal. At the very moment when France was participating in the construction of a new international legal

order based on accountability for atrocities, its colonial authorities were engaged in acts that closely resemble the conduct later condemned at Nuremberg.

France was among the victorious Allied powers responsible for drafting and approving the London Charter of August 1945, which established the International Military Tribunal and provided the first formal definition of crimes against humanity. The Nuremberg trials subsequently affirmed that such crimes were punishable not merely because of the Charter itself but because they violated pre-existing principles of international law (Cassese, 2008).

This reasoning carries important implications for the legal assessment of colonial violence. If crimes against humanity were already prohibited under customary international law before the adoption of the Nuremberg Charter, then the same legal logic applied to Nazi crimes could also be applied to colonial atrocities committed during the same period.

Yet, while the principle of customary international law was invoked to justify the prosecution of Nazi leaders, similar arguments have rarely been accepted in relation to colonial crimes. This discrepancy has led many scholars to argue that international criminal law has historically been shaped by political considerations as much as by legal principles. The selective application of legal norms raises important questions regarding equality before international law and the consistency of global accountability mechanisms.

The French case illustrates this tension particularly clearly. On the one hand, France contributed to the development of international criminal justice and promoted the prosecution of crimes against humanity in Europe. On the other hand, it has been reluctant to recognize the legal implications of comparable acts committed within its colonial territories. The result is a profound contradiction between the universalist ideals proclaimed after World War II and the realities of colonial governance.

From a broader perspective, this paradox highlights the enduring influence of colonial legacies on international law. It demonstrates that legal concepts are not applied in a political vacuum but are often shaped by power relations, historical narratives, and competing interpretations of justice. The reluctance to extend the same standards of accountability to colonial violence that were applied to European atrocities reflects a persistent asymmetry in the international legal order.

Therefore, the debate surrounding the May 8, 1945 massacres is not solely a question of historical interpretation. It also concerns the credibility of international criminal law itself. If the principles established at Nuremberg are genuinely universal, then their application cannot be restricted to certain victims, regions, or historical contexts. A consistent application of these principles requires confronting colonial violence with the same legal and moral standards applied to other crimes against humanity.

Section II. The Principle of Non-Retroactivity in International Criminal Law and the Prospects for Accountability

The Meaning and Limits of the Principle of Non-Retroactivity in International Criminal Law

The Three Dimensions of the Principle

The principle of legality, commonly expressed through the maxim *nullum crimen, nulla poena sine lege* (“no crime and no punishment without prior law”), constitutes one of the foundational principles of modern criminal justice. It is recognized in major international human rights instruments, including Article 11 of the Universal Declaration of Human Rights and Article 15 of the International Covenant on Civil and Political Rights.

At its core, the principle prohibits the retroactive application of criminal law. Individuals may not be prosecuted or punished for conduct that was not criminalized at the time it was committed. This safeguard serves several important functions.

First, it fulfills a warning function by ensuring that individuals have notice of the legal consequences of their actions. Second, it serves a political function by protecting individuals against arbitrary exercises of state power. Third, it performs a procedural function by reinforcing the rule of law and legal certainty within criminal justice systems.

In domestic legal systems, these objectives are generally uncontroversial. However, their application becomes significantly more complex in the context of international criminal law, particularly when addressing mass atrocities that shock the conscience of humanity but may not have been explicitly codified at the time of their commission.

Critiquing the Principle in the Colonial Context

The principle of non-retroactivity occupied a central position during the Nuremberg proceedings. Defense counsel for Nazi leaders argued that crimes against humanity and crimes against peace had not been formally defined under international law when the alleged acts were committed. Consequently, they contended that prosecution would violate the principle of legality.

The International Military Tribunal rejected this argument. It distinguished between written law and customary international law, emphasizing that certain acts were so fundamentally contrary to the principles of humanity that their criminal nature could not reasonably be disputed. The Tribunal concluded that the absence of a specific treaty provision did not negate the existence of broader legal norms prohibiting such conduct (Cassese, 2008).

This reasoning has had a lasting influence on the development of international criminal jurisprudence. Later tribunals increasingly recognized that customary international law may establish criminal responsibility independently of treaty obligations. As a result, international courts have often focused not solely on whether a rule was formally codified but also on whether the conduct in question was already prohibited under customary norms recognized by the international community.

The implications for the May 8, 1945 massacres are substantial. If customary international law was sufficient to overcome objections based on non-retroactivity in the prosecution of Nazi crimes, then a similar approach could potentially be adopted when evaluating colonial atrocities committed during the same historical period.

The Political Critique: Double Standards in the Application of Non-Retroactivity

From the perspective of contemporary international criminal law scholarship, the first applications of the principle of legality at the international level were highly controversial. Many legal scholars acknowledge that the Nuremberg model was not based exclusively on a strict positivist interpretation of the law. Rather, it reflected a pragmatic and moral response to unprecedented atrocities that demanded accountability.

Antonio Cassese (2008) argues that the legal reasoning employed at Nuremberg was shaped by the exceptional nature of the crimes under consideration. The Tribunal relied on customary international law and general principles of humanity to avoid allowing perpetrators of mass atrocities to escape punishment merely because of the absence of explicit treaty provisions. In this sense, the Nuremberg approach prioritized substantive justice over a rigid formalistic interpretation of legality.

This reasoning is particularly relevant to the debate surrounding the May 8, 1945 massacres. The same legal arguments used to justify accountability for Nazi crimes could be invoked in relation to colonial crimes committed during the same historical period. Nevertheless, international and domestic responses to these two categories of crimes have differed considerably.

A critical examination of this discrepancy reveals a pattern of selective application. Western states, including France, accepted the flexibility of the non-retroactivity principle when prosecuting defeated enemies after World War II. However, they have often insisted upon a strict and literal interpretation of the same principle when confronted with demands for accountability concerning their own colonial conduct.

Such inconsistency raises fundamental questions about equality before international law. If international criminal norms are genuinely universal, their application should not depend upon the identity of the perpetrators, the nationality of the victims, or the political interests of powerful states.

Moreover, crimes against humanity are generally regarded as violations of *jus cogens* norms—peremptory rules of international law from which no derogation is permitted. These norms occupy the highest position within the international legal hierarchy because they protect fundamental values shared by the international community as a whole. From this perspective, arguments based solely on technical issues of codification appear increasingly difficult to reconcile with the gravity of the underlying conduct.

The debate over the May 8 massacres therefore extends beyond legal doctrine. It reflects broader tensions concerning historical memory, post-colonial justice, and the continuing influence of power relations within the international legal system. The selective invocation of non-retroactivity may be interpreted not merely as a legal argument but as a political strategy aimed at limiting responsibility for colonial violence.

To illustrate this contrast, it is useful to compare the treatment of non-retroactivity in the context of Nuremberg and the May 1945 massacres.

Table 1

Comparative application of the Principle of Non-Retroactivity

Criterion	Nuremberg Trials (1945–1946)	May 8, 1945 Massacres
State concerned	Nazi Germany	France
Legal objection	Absence of explicit prior codification	Same argument invoked
Judicial response	Objection rejected based on customary international law	No international judicial determination
French position	Supported rejection of the objection	Relies on the objection
Geographic context	Europe	Colonial Algeria
Principal victims	European populations	Colonized Algerians

This comparison demonstrates how identical legal arguments may produce different outcomes depending on political context. The principle itself remains legally valid; however, its application has not always been consistent.

Transitional Justice and State Responsibility as Alternative Paths to Accountability
State Responsibility. A Legal and Political Avenue

Even if practical obstacles limit the possibility of criminal prosecution—whether because perpetrators are deceased or because evidentiary difficulties have increased over time—the issue of state responsibility remains distinct from individual criminal liability. Under international law, states possess a continuing legal personality that survives changes in government and the passage of time. Consequently, international responsibility for wrongful acts does not automatically disappear because decades have elapsed since the events occurred. The International Law Commission's Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001) establish that every internationally wrongful act attributable to a state entails international responsibility. This principle applies regardless of whether individual perpetrators can still be prosecuted. Particularly relevant is the concept of a continuing wrongful act. A wrongful situation may persist when a state continues to deny responsibility, refuses access to historical records, or fails to provide adequate remedies to victims and their descendants. Under this interpretation, the legal consequences of past violations may continue into the present.

In the case of the May 8 massacres, demands for official recognition, access to archives, public acknowledgment, and reparations may therefore be framed not merely as historical claims but as contemporary legal issues arising from an ongoing failure to address past wrongdoing. This approach offers an important alternative to criminal prosecution. Rather than focusing exclusively on punishment, it emphasizes recognition, accountability, and the restoration of historical justice.

Transitional Justice as a Framework for Historical Redress

Transitional justice provides another promising framework for addressing the legacy of colonial violence. Unlike traditional criminal justice, which focuses primarily on prosecution and punishment, transitional justice seeks to confront historical injustices through a broader range of mechanisms.

According to Teitel (2000), transitional justice is founded upon four interconnected pillars:

1. The right to truth
2. The right to justice
3. The right to reparations
4. Guarantees of non-repetition

These principles aim not only to acknowledge victims' suffering but also to transform the social and political conditions that enabled abuses to occur.

Applied to the May 8 massacres, the right to truth would require unrestricted access to colonial archives and a comprehensive historical investigation. The right to justice would involve official acknowledgment of responsibility and, where possible, legal accountability. The right to reparations could include symbolic, educational, and material measures designed to address the consequences of the massacres. Finally, guarantees of non-repetition would require educational reforms and public remembrance initiatives to ensure that colonial violence is neither forgotten nor repeated.

Table 2*Transitional Justice Mechanisms and their application to the May 8, 1945 massacres*

Pillar	Definition	Application to the Franco-Algerian Context
Right to Truth	Disclosure of historical facts	Full access to colonial archives
Right to Justice	Accountability and recognition	Official acknowledgment of responsibility
Right to Reparations	Material and symbolic compensation	Compensation programs and memorial initiatives
Guarantees of Non-Repetition	Institutional and educational reforms	Inclusion of colonial history in public education

From the standpoint of international human rights law, victims possess a right to an effective remedy. This principle is recognized in Article 8 of the Universal Declaration of Human Rights and Article 2(3) of the International Covenant on Civil and Political Rights. The United Nations Human Rights Committee has repeatedly emphasized that states must provide effective remedies for serious human rights violations, including those whose consequences continue to affect contemporary generations.

For this reason, transitional justice may represent the most realistic and constructive path toward addressing the legacy of the May 8 massacres. While criminal prosecutions may no longer be feasible, acknowledgment, truth-seeking, reparations, and institutional reform remain viable mechanisms for promoting historical justice and reconciliation.

International Precedents and Lessons for the Algerian Case

Several international examples demonstrate that acknowledgment and reparative measures concerning historical injustices are both legally and politically possible.

In 2021, Germany officially recognized the atrocities committed against the Herero and Nama peoples in present-day Namibia between 1904 and 1908 as genocide and pledged substantial financial support as part of a reconciliation process.

Similarly, in 2013, the United Kingdom formally apologized to Kenyan victims of torture during the Mau Mau uprising and agreed to provide compensation following extensive litigation before British courts.

Canada has also recognized the severe harms caused by its residential school system and has implemented compensation and reconciliation measures aimed at Indigenous communities.

These examples suggest that historical distance does not necessarily preclude acknowledgment or redress. Rather, they demonstrate that states can address past injustices through a combination of political recognition, public apology, and reparative policies.

Conclusion

Findings and Recommendations Findings

The analysis conducted in this study demonstrates that the legal and political debate surrounding the May 8, 1945 massacres extends far beyond historical interpretation. Rather, it concerns fundamental questions of accountability, legal consistency, and the universality of international criminal law.

1. Legal Finding

From a substantive legal perspective, the May 8, 1945 massacres satisfy the principal constitutive elements of crimes against humanity as recognized in customary international law. The systematic and widespread nature of the violence, the deliberate targeting of civilian populations, and the discriminatory character of the repression collectively support such characterization. Furthermore, the existence of pre-Nuremberg legal principles, including the Martens Clause and earlier international condemnations of mass atrocities, undermines arguments that no legal basis for criminalization existed before August 1945.

2. Political Finding

The strict reliance on the principle of non-retroactivity to shield colonial crimes from legal scrutiny reflects a selective application of international law. The same international community that accepted the use of customary international law to prosecute Nazi leaders at Nuremberg has generally been reluctant to apply similar reasoning to colonial atrocities. This inconsistency raises concerns regarding double standards in the administration of international justice.

3. Historical Finding

A striking historical paradox emerges from the chronology of events. France participated in the establishment of the Nuremberg system and actively promoted international accountability for crimes against humanity while simultaneously facing allegations of having committed comparable acts in its colonial territories only months earlier. This contradiction continues to shape contemporary debates concerning historical responsibility and collective memory.

4. Procedural Legal Finding

A distinction must be drawn between individual criminal responsibility and state responsibility. Although the passage of time and the death of alleged perpetrators may hinder criminal prosecution, these factors do not extinguish the international responsibility of the state. Under international law, states remain accountable for internationally wrongful acts, particularly where acknowledgment, truth-seeking, and reparative measures remain absent.

5. Practical Finding

Transitional justice mechanisms provide the most realistic framework for addressing the legacy of the May 8 massacres. Truth commissions, archival transparency, public acknowledgment, symbolic recognition, and reparations can contribute to historical justice even when criminal proceedings are no longer feasible.

6. Symbolic and Political Finding

Statements acknowledging the injustices of colonialism, while politically significant, remain insufficient in the absence of concrete legal and institutional measures. Genuine reconciliation requires formal recognition, access to historical records, meaningful reparative initiatives, and a commitment to preserving historical memory.

Overall, the findings support the conclusion that the May 8, 1945 massacres cannot be reduced to a legitimate exercise of colonial authority or a mere public-order operation. Rather, they represent a serious episode of mass violence that continues to raise unresolved legal, political, and moral questions within both Algerian and international contexts.

Recommendations

1. International Legal Recommendation

The Algerian state should consider pursuing avenues within the United Nations system, including support for a request to the International Court of Justice for an advisory opinion concerning the legal characterization of colonial crimes and the applicability of principles governing historical accountability.

2. Institutional Recommendation

A joint independent commission on memory, truth, and historical documentation should be established. Such a body should include legal scholars, historians, archivists, and representatives of civil society from both Algeria and France and should be granted unrestricted access to relevant archival materials.

3. Parliamentary and Diplomatic Recommendation

Parliamentary diplomacy and international advocacy should be strengthened in order to encourage formal recognition of the May 8 massacres and to promote dialogue concerning historical responsibility and reconciliation.

4. Academic Recommendation

Researchers should continue documenting survivor testimonies, collecting archival evidence, and conducting interdisciplinary studies in accordance with international scholarly and evidentiary standards. Such efforts would contribute to preserving historical memory and strengthening future legal and historical assessments.

5. Human Rights Recommendation

International human rights institutions should adopt a more comprehensive approach to transitional justice in post-colonial contexts. Greater attention should be devoted to historical colonial violence and its continuing consequences for affected societies.

6. Educational Recommendation

Educational systems should incorporate balanced and evidence-based accounts of colonial history. Increased awareness of historical injustices can promote mutual understanding and contribute to the prevention of future violations.

References

1. Ambos, K. (2013). *Treatise on international criminal law: Volume I. Foundations and general part*. Oxford University Press.
2. Bassiouni, M. C. (1999). *Crimes against humanity in international criminal law* (2nd ed.). Kluwer Law International.
3. Cassese, A. (2008). *International criminal law* (2nd ed.). Oxford University Press.
4. Cole, J. (2010). Massacres and their historians. *French Politics, Culture & Society*.
5. International Court of Justice. (1996, July 8). *Legality of the threat or use of nuclear weapons (Advisory opinion)*. <https://www.icj-cij.org/case/95>

6. International Law Commission. (2001). *Draft articles on responsibility of states for internationally wrongful acts, with commentaries. Yearbook of the International Law Commission, 2001*, 2(Part Two).
7. Liauzu, C. (Ed.). (2003). *Violence et colonisation: Pour en finir avec les guerres de mémoires*. Syllepse.
8. Manceron, G. (2003). *Marianne et les colonies: Une introduction à l'histoire coloniale de la France*. La Découverte.
9. Peyroulou, J.-P. (2009). *Guelma, 1945: Une subversion française dans l'Algérie coloniale*. La Découverte.
10. Prosecutor v. Tadić, IT-94-1-AR72, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, Appeals Chamber, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, October 2, 1995. <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm>
11. Saadallah, A. (2005). *Al-Qanun al-Dawli lil-Insaniya [International humanitarian law]*. Diwan Al-Matbouat Al-Jamiaa.
12. Schabas, W. A. (2011). *An introduction to the International Criminal Court* (4th ed.). Cambridge University Press.
13. Stora, B. (1991). *La gangrène et l'oubli: La mémoire de la guerre d'Algérie*. La Découverte.
14. Teitel, R. G. (2000). *Transitional justice*. Oxford University Press.

İqtisadi münasibətlərdə insan resurslarının idarə olunması

Sədaqət Əhmədova^{1*} , Aslı Beyhan Acar² ,
Rahibə Əbdülhəsənova³ , Ülviyyə Nemətova⁴

Xülasə. İnsan resurslarının idarə olunması müasir iqtisadi münasibətlər sisteminin ayrılmaz və getdikcə daha çox strateji əhəmiyyət kəsb edən bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu məqalədə də insan resurslarının idarə olunması (İRİ) anlayışı iqtisadi münasibətlər sistemi ilə əlaqəsi kontekstində araşdırılmış, insan kapitalı nəzəriyyəsiindən strateji insan resursları menecmentinə, oradan rəqəmsal transformasiya dövrünün yeni tələblərinə qədər inkişaf yolu izlənmişdir. Tədqiqatda məsələyə həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi perspektivdən yanaşılmış, bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan resursları idarəetməsinin institusional, struktural və funksional aspektləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırmanın əsas nəticəsi bundan ibarətdir ki, insan resurslarının idarə olunması mexanizmləri iqtisadi münasibətlər sistemini yalnız xaricdən deyil, daxildən formalaşdırıcı bir amildir; yəni bu idarəetmə sisteminin keyfiyyəti iqtisadi rəqabət qabiliyyətini, məhsuldarlığı və uzunmüddətli inkişaf potensialını birbaşa müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstindən çıxış edilərək milli inkişaf prioritetlərinin insan resursları idarəetməsi siyasəti ilə əlaqəsi müzakirə edilmiş, gələcək tədqiqatlar üçün potensial istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: insan resursları, iqtisadi münasibətlər, insan kapitalı, strateji idarəetmə, rəqəmsal transformasiya, əmək bazarı, təşkilati effektivlik, yaşıl iqtisadiyyat

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan, Azərbaycan

²İstanbul Universiteti, İstanbul, Türkiyə

³Naxçıvan Dövlət Universiteti, doktorant, Naxçıvan, Azərbaycan

⁴Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: sedaqetahmedova@ndu.edu.az

Daxil oldu: 12 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 2 May 2026 Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Human Resources Management in Economic Relations

Sadagat Ahmadova^{1*} , Aslı Beyhan Acar² ,
Rahiba Abdulhasanova³ , Ulviya Nematova⁴

Abstract. Human resource management has become an integral and increasingly strategic part of the modern economic relations system. This article examines the concept of human resource management in the context of its relationship with the economic relations system, tracing the developmental path from human capital theory to strategic human resource management and then to the new demands of the digital transformation era. The research adopts both macroeconomic and microeconomic perspectives, comparing the institutional, structural, and functional aspects of human resource management in a market economy. The main conclusion of the study is that human resource management mechanisms are a factor that shapes the system of economic relations not only from outside but from within; that is, the quality of this management system directly determines economic

competitiveness, productivity, and long-term development potential. In addition, drawing from the Azerbaijani economic context, the relationship between national development priorities and human resource management policy is discussed, and potential directions for future research are identified.

Keywords: *human resources, economic relations, human capital, strategic management, digital transformation, labor market, organizational effectiveness, green economy*

¹Nakhchivan State University, PhD in Economics, Nakhchivan, Azerbaijan

²Istanbul University, Turkey

³Nakhchivan State University, PhD student, Nakhchivan, Azerbaijan

⁴Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: sedaqetehmedova@ndu.edu.az

Received: 12 January 2026; Accepted: 2 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Hər hansı bir ölkənin və ya müəssisənin iqtisadi gücünü müəyyənləşdirən amillər arasında insan resursu hər zaman xüsusi yer tutmuşdur. Lakin bu “xüsusi yer”in elmi olaraq qavranılması, nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və idarəetmə praktikasında öz əksini tapması nisbətən gec baş verdi. Sənaye inqilabının ilk illərindən uzun müddət işçi yalnız istehsal prosesinin mexaniki bir hissəsi sayıldı. Sonradan bu yanaşma tədricən dəyişməyə başladı, insan amili iqtisadi münasibətlər sisteminin ayrılmaz komponenti kimi dəyərləndiriləcək qədər önəmli bir yerə sahib oldu.

Bu gün biz tamamilə fərqli bir mənzərə ilə üz-üzəyik. Qloballaşma prosesləri, rəqəmsal texnologiyaların sürətli yayılması, bilik iqtisadiyyatının formalaşması — bütün bunlar insan resursunu iqtisadi inkişafın mərkəzi dayağına çevirmişdir. Maraqlısı budur ki, bu dəyişim iqtisadiyyat elmi ilə idarəetmə elminin kəsişməsindən doğmuşdur. İnsan resursları idarəetməsi (İRİ) artıq nə yalnız kadr xidmətinin funksiyasıdır, nə də sadəcə iş psixologiyasının tətbiqi sahəsi. O, iqtisadi strategiyanın ayrılmaz bir parçasına çevrilmişdir.

Tədqiqatın mövzusu olan iqtisadi münasibətlər kontekstində insan resurslarının idarə olunması, bir neçə baxımdan aktualdır. Birincisi, Azərbaycanın “2030-cu ilə qədər milli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” çərçivəsində insan kapitalının inkişafı iqtisadi diversifikasiyanın açarı olaraq müəyyənləşdirilmişdir. İkincisi, qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi missiyası, eyni zamanda, ixtisaslı insan resurslarına ciddi tələb yaradır. Üçüncüsü, dünya iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyət qazanmağa başlayan yaşıl keçid prosesləri yeni tip insan resursları siyasəti tələb edir. Bu üç amil birlikdə insan resursları idarəetməsini iqtisadi münasibətlər nəzəriyyəsinin mərkəzinə yerləşdirir.

Metodlar

Məqalədə aşağıdakı əsas suallara cavab axtarılmışdır: İnsan kapitalı nəzəriyyəsi iqtisadi münasibətlər sisteminə necə inteqrasiya olunur? Strateji insan resursları menecmentinin müəssisə və milli iqtisadiyyat səviyyəsindəki effektivliyi nə dərəcədə sübut olunmuşdur? Rəqəmsal transformasiya insan resursları idarəetməsini necə yenidən şərtləndirir? Azərbaycan iqtisadiyyatının cari inkişaf modelindən çıxış edilsə, bu sahədə hansı siyasət öncəlikləri ön plana çıxır?

Məqalədə bu suallara cavab vermək məqsədilə metodoloji baxımdan sistematik ədəbiyyat təhlili, müqayisəli analiz və nəzəri sintez üsullarından istifadə edilmişdir. Elmi mənbələr Scopus indeksli jurnallardan, o cümlədən yerli iqtisad elmi ədəbiyyatından seçilmişdir.

1. Nəzəri çərçivə: insan kapitalından insan resurslarına keçid

İqtisadiyyat elminin insan amilinə münasibəti onun tarixi boyu dəyişib-dönüşmüşdür. Klassik siyasi iqtisadda əmək yalnız bir istehsal faktoru sayılır, maaş isə bu faktorun qiyməti kimi müəyyənləşdirilirdi. Lakin XX əsrin ikinci yarısında bu mənərə kökündən dəyişdi. Nobel mükafatlı iqtisadçı Schultz (1961) “İnsan kapitalına investisiya” adlı məşhur əsərindən bu tərəfə iqtisad elmi əmək amilini tamamilə fərqli bir prizmadan görməyə başladı: insan yalnız fiziki enerji deyil, bilik, bacarıq, sağlamlıq və motivasiya kimi qeyri-maddi kapital daşıyıcısıdır. Becker (1964) isə bu fikri daha da inkişaf etdirərək insanın özünə qoyulan investisiya ilə, yəni təhsil, peşəkar hazırlıq, sağlamlıq xidmətləri kimi fiziki kapital investisiyasını birbaşa müqayisəyə qoydu və hər ikisinin iqtisadi gəlirinin oxşar mexanizmlərə söykəndiyini sübut etdi.

Bu nəzəri irəliləyiş iqtisadi münasibətlər sisteminə bir neçə istiqamətdə töhfə verdi. Makroiqtisadi müstəvidə dövlətlər təhsil, sağlamlıq və sosial xidmətlərə ayırdıqları vəsaiti artıq “sosial xərc” kimi deyil, “insan kapitalına investisiya” kimi görməyə başladılar. Bu perspektiv dəyişikliyi büdcə siyasətindən iqtisadi planlaşdırmaya qədər geniş bir sahəni əhatə etdi. Mikroiqtisadi səviyyədə isə müəssisələr öz işçilərini artıq canlı xərc elementi kimi deyil, mümkün gəlir mənbəyi kimi dəyərləndirməyə başladılar; kadr hazırlığı, motivasiya sistemləri, işçi saxlama strategiyaları bu anlayışın praktiki ifadəsi oldu.

Son illərin empirik araşdırmaları bu klassik müddəaların müasir şəraitdə də keçərliliyini təsdiqləyir. 195 ölkəni əhatə edən və 1990-2016-cı illəri əhatə edən hərtərəfli tədqiqat insan kapitalı göstəriciləri ilə iqtisadi artım tempi arasındakı müsbət korrelyasiyanı statistik olaraq sübut etmişdir. Tədqiqata görə, insan kapitalının inkişafında üst kvartildə yer alan ölkələrin illik ÜDM artım tempi alt kvartildəkilərlə müqayisədə xeyli yüksək olmuşdur (GBD 2016 Human Capital Collaborators, 2018). Bu ölçüm baxımından da böyük önəm daşıyır: insan kapitalı artıq soyut bir anlayış deyil, kəmiyyətə edilən, müqayisə edilən, siyasi qərarları istiqamətləndirən bir göstərici halına gəlmişdir.

İnsan kapitalının strukturuna, yəni ümumi bilik bazasından ixtisaslaşmış sahəvi biliyə nisbətində aid daha son araşdırma göstərir ki, bu nisbət özü iqtisadi artım prosesinin müstəqil bir determinantıdır. Bayesian kvantil regressiya metodunu tətbiq edən bu tədqiqat insan kapitalı komponentlərinin sənaye strukturlaşmasına heterojen, lakin ümumilikdə müsbət təsir etdiyini müəyyən etmiş, eyni zamanda bu təsirin iqtisadi inkişafın fərqli mərhələlərindəki müxtəlifliyi barədə yeni empirik dəlillər ortaya qoymuşdur (Shi & Wang, 2024). Ənənəvi regressiya metodlarının gizlətdiyi bu nüanslar iqtisadi siyasət üçün böyük əhəmiyyət daşıyır: eyni insan kapitalı investisiyasının fərqli iqtisadi kontekstlərdə fərqli gəlir verə biləcəyi faktı, siyasətin “bir ölçü hər kəsə uyğundur” məntiqindən uzaq olması zərurətini vurğulayır.

2. Strateji insan resursları menecmenti: nəzəri əsaslar və empirik sübutlar

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin müəssisə idarəetməsindəki əksi strateji insan resursları menecmenti (SİRM) anlayışıdır. SİRM-in klassik dövr olan 1980-1990-cu illər müəllifi hesab etdiyimiz Schuler, Walker kimi tədqiqatçılar insan resursları funksiyasını müəssisənin strateji planlaşdırma prosesinin mərkəzinə yerləşdirməyi önəmli saydılar. Lakin SİRM-in müstəqil bir anlayış kimi yerini möhkəmləndirməsi yalnız empirik sübutların gəlməsi ilə mümkün oldu. Bu baxımdan Huselid və Becker-in (1997) *Academy of Management Journal*-da yayımlanan tədqiqatı dönüm nöqtəsi sayıla bilər: işçi fəaliyyətinin həm texniki, həm də strateji idarəetmə mexanizmləri tərəfindən şərtləndirildiyi, bu ikisinin birlikdə müəssisə effektivliyini müəyyən etdiyi empirik olaraq sübut edildi. O günün bu irəliləyişi sonrakı onilliklərdə güclü bir tədqiqat ənənəsini doğurdu.

Müasir dövrdə SİRM-in texnoloji dönüşüm şəraitindəki roluna həsr edilmiş araşdırmalar xüsusilə maraq doğurur. Strateji insan resursları menecmentinin işçilərin “səs yüksəltmə” davranışını, yəni iş mühitindəki boşluqlara, problemlərə açıq şəkildə münasibət bildirməsini əhəmiyyətli dərəcədə

artırdığını göstərən tədqiqat bu baxımdan əhəmiyyətlidir (Li et al, 2022). İşçilərin bu davranışı birbaşa innovasiya fəallığına çevrilir; innovasiya fəallığı isə müəssisənin iqtisadi münasibətlər sistemindəki rəqabət mövqeyini möhkəmləndirir. Beləliklə, bir zəncir ortaya çıxır: SİRM → işçi davranışı → innovasiya → rəqabət üstünlüyü → iqtisadi performans.

İnsan resursları idarəetməsi mütəxəssislərinin özünün effektivliyinə gəldikdə, bu məsələ də son illərin tədqiqatlarında diqqət mərkəzində olmuş mühüm bir sualdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sektoru üzrə aparılmış empirik araşdırma göstərmişdir ki, insan resursları mütəxəssislərinin peşəkar kompetensiyaları ilə bu mütəxəssislərə institutla göstərilən dəstək mexanizmləri birgə insan resursları idarəetməsinin ümumi səmərəliliyini müəyyənləşdirən həlledici amillərə çevrilir (Ahmad et al., 2022). Bu nəticə idarəetmə üçün açıq bir mesaj daşıyır: yalnız insan resurslarını idarə etmək kifayət deyil, insan resursları idarəetmə sisteminin özünü də idarə etmək lazımdır.

SİRM-in iqtisadi effektivliyə makro səviyyəli təsiri isə dövlətlər üçün siyasi bir tövsiyəyə çevrilmişdir. Strateji insan resurslarının planlaşdırılmasının işçi fəaliyyəti ilə yüksək müsbət korrelyasiya göstərdiyi, bu planlaşdırmanın səviyyəsi artdıqca müəssisənin maliyyə məhsuldarlığının da yüksəldiyi müşahidəsi Özbəkistan kapital bazarı şirkətləri üzərindəki empirik araşdırma ilə sübut edilmişdir (Elmirzaev & Tursunova, 2024). Coğrafi cəhətdən Azərbaycana yaxın olan bu tədqiqat, eyni zamanda, keçid iqtisadiyyatlarında SİRM-in iqtisadi göstəricilərə müsbət töhfəsini ümumiləşdirmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

3. Əmək bazarı dinamikası: iqtisadi münasibətlər sisteminin görünən özəyi

İnsan resursları idarəetməsi ilə iqtisadi münasibətlər sistemi arasındakı əlaqənin ən bariz nümunəsi əmək bazarıdır. Əmək bazarı eyni zamanda makroiqtisadi göstəricilərin, yəni məşğulluq, əmək haqqı, məhsuldarlıq, büdcə gəlirlərinin formalaşdığı, mikroiqtisadi qərarların, yəni işə qəbul, kadr saxlama, həvəsləndirmənin verildiyi bir kəsişmə nöqtəsidir. Bu ikili xarakter əmək bazarını iqtisadi münasibətlər nəzəriyyəsi üçün qeyri-adi bir laboratoriyaya çevirir.

Son beş ildə Scopus bazasında insan resursları menecmenti üzrə dərc olunan ədəbiyyatın biblioqrafik analizi göstərir ki, iqtisadi qloballaşma, texnoloji inqilab, rəqabətin kəskinləşməsi, demoqrafik dalğalar kimi çoxsaylı qlobal problemlər ənənəvi SİRM paradigmasını kökündən dəyişdirməkdədir (Aji et al., 2023). Bu dəyişim, hər şeydən əvvəl, əmək bazarında özünü göstərir: tələb olunan işçi profili sürətlə yenilənir, texniki ixtisasla yanaşı, “yumşaq bacarıqlar” - kommunikasiya, kritik düşüncə, emosional zəka ön plana çıxır, çeviklik və sürətli uyğunlaşma bacarığı klassik sertifikat standartlarından daha dəyərli sayılmağa başlayır.

Əmək bazarında bir işçinin işəgötürənlə münasibəti artıq əvvəlki dövrə nisbətən daha mürəkkəb bir quruluş daşıyır. İşçinin öhdəliyi, yəni üzv olduğu təşkilata psixoloji bağlılığı ilə bu öhdəliyin əmək nəticələrinə təsir etməsi arasındakı zəncir insan resursları idarəetməsinin mərkəzi problemlərindən birinə çevrilmişdir. Bangladeşin hazır geyim sektoru üzrə aparılmış araşdırma göstərmişdir ki, insan resursları idarəetmə tətbiqləri ilə işçi bağlılığı arasında güclü müsbət əlaqə mövcuddur; bu münasibəti bilavasitə rəhbərin, xətti menecerin davranışı tənzimləyir (Uddin et al., 2024). Başqa sözlə, insan resursları siyasəti nə qədər düzgün qurulmuş olsa belə, onu tətbiq edən rəhbər kadrların keyfiyyəti bu siyasətin effektivliyini yüksəldə də bilər, aşağı da sala bilər. Bu isə iqtisadi münasibətlər sistemindəki bir paradoksu gündəmə gətirir: strukturlar vacibdir, lakin strukturları işlədən insanlar daha vacibdir.

Azərbaycan kontekstini nəzərə aldıqda, yerli tədqiqatçıların bu mövzudakı töhfəsi xüsusi önəm daşıyır. Abdulhasanova, Əhmədova və Abdulhasanov (2026) tərəfindən aparılmış araşdırma Azərbaycan iqtisadiyyatında yaşıl sektora keçidin insan resurslarına olan tələbi necə yenidən formalaşdırdığını təhlil etmişdir. Tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, investisiya prioritetlərinin yaşıl istiqamətə doğru dəyişdirilməsi ixtisaslı işçi qüvvəsi üçün yeni tələb strukturu yaradır, bu isə mövcud

insan resursları idarəetmə siyasətlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Beləliklə, iqtisadi islahatlar prosesinin idarəsi elə bu prosesin özü qədər insan resursları idarəetməsi məsələsidir.

4. İnsan resursları idarəetməsinin iqtisadi effektivliyə təsiri

İnsan resursları idarəetməsinin müəssisə effektivliyinə, dolayısı ilə isə iqtisadi nəticələrə birbaşa təsiri elmi ədəbiyyatda geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu sahənin erkən empirik araşdırmaları, xüsusilə Huselid (1995) kimi tədqiqatçıların iş yüksək performanslı iş sistemləri üzərindəki işləri dövrün aparıcı iqtisadçıların böyük marağını çəkdi, çünki insan resursları investisiyasının geri dönüş nisbətinin ölçülə biləcəyini sübut edir, kadr xərclərini “gəlir yaradan kapital qoyuluşu” olaraq refreyminq etməyə imkan verirdi.

Müasir dövrün tədqiqatları bu müddəanı daha dəqiq metodoloji alətlərlə yenidən sınaqdan keçirməyə davam edir. İnsan resursları idarəetməsinin işçi rifah halı üzərindəki effektini araşdıran sistemik ədəbiyyat icmal müəyyən etmişdir ki, işçilərin rifahı, fiziki, psixi və sosial sağlamlılıqlarının toplamı həm fərdi, həm də təşkilati nəticələr üçün güclü bir vasitəçi kimi çıxış edir; başqa sözlə, yaxşı qurulmuş insan resursları idarəetmə sistemi, işçinin rifah halını yüksəltməklə, müəssisənin iqtisadi göstəricilərinə dolayı yolla töhfə verir (Diep & Horváthová, 2026). Bu əlaqənin zənciri İRİ siyasəti → işçi rifahı → məhsuldarlıq → iqtisadi nəticə insan resurslarına edilən investisiyanın yalnız humanist bir məqsəd daşımadığını, eyni zamanda rəşional iqtisadi qərar olduğunu göstərir.

İnsan resursları idarəetməsinin qeyri-kommersiya sektoru üçün effektivliyini araşdıran tədqiqat isə bu sahənin daha geniş iqtisadi münasibətlər kontekstini əhatə etdiyini ortaya qoyur. Nəşr olunan araşdırmaya görə, insan resursları idarəetməsi bir təşkilatın texniki, inzibati və yaradıcı bütün proseslərində enerji və dinamizmin əsas mənbəyidir; bu resursun düzgün idarəsi həm iqtisadi cəhətdən gəlirli, həm də sosial cəhətdən davamlı nəticələr verə bilər (Hamdan, 2025). Bu fikirlə ziddiyyət təşkil edən heç bir ciddi empirik tapıntı ədəbiyyatda indiyə qədər qeyd edilməmişdir.

İqtisadi effektivlik mövzusunda diqqəti çəkən daha bir aspekt isə insan resursları inkişafının maliyyə sektoru müəssisələri üçün nə dərəcədə kritik olduğudur. Maliyyə təşkilatlarında insan resurslarının inkişafının iş və təşkilat performansına təsirini araşdıran empirik tədqiqat həm keyfiyyət, həm kəmiyyət metodlarını birlikdə tətbiq edərək işçilərin peşəkar inkişafına qoyulan investisiyanın bilavasitə müəssisənin maliyyə göstəricilərinə müsbət yansıdığını sübut etmişdir (Siahaan et al., 2024). Bu nəticə xüsusilə maliyyə xidmətlərinin iqtisadi münasibətlər sisteminin kritik bir dayağı olduğunu nəzərə alıqda, böyük əhəmiyyət kəsb edir.

5. Rəqəmsal transformasiya: insan resursları idarəetməsinin yeni çağırışları

Müasir iqtisadiyyatın ən güclü tərəflərindən biri şübhəsiz ki, rəqəmsallaşmadır. Bu proses insan resursları idarəetməsini iki istiqamətdə eyni vaxtda dəyişdirməkdədir: bir tərəfdən, idarəetmə alətləri olan işə qəbul platformalarından performans izləmə sistemlərinə qədər özü rəqəmsallaşır; digər tərəfdən, idarə olunan insan resurslarından tələb olunan bacarıqlar profili köklü surətdə dəyişir. Bu ikili dəyişim birlikdə insan resursları idarəetmə sistemini tamamilə yenidən çərçivəyə salır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitindəki strateji insan resursları menecmentini, xüsusilə kiçik və orta müəssisələr bazasında araşdıran tədqiqat müəyyən etmişdir ki, SİRM bu mühitdə rəqəmsal bacarıqların inkişafı, işçi qüvvəsinin optimallaşdırılması və yeni texnologiyaların uğurla integrasiyası üçün həlledici rol oynayır (Fridayani, Chiang & Soekiman, 2025). Lakin həmin tədqiqat eyni zamanda bir paradoksu da üzə çıxarır: rəqəmsal transformasiyanın insan resursları idarəetməsini mükəmməlləşdirə biləcəyi bir zamanda, bu transformasiyanın özü məhdud rəqəmsal savadlılıq, infrastruktur qeyri-bərabərliyi, maliyyə məhdudiyyətləri ciddi maneələr yaradır. Başqa sözlə, problemin həllini təqdim edən alət, eyni zamanda, yeni problemlər də gətirir.

Rəqəmsal transformasiya prosesinin insan resurslarına olan tələbi necə dəyişdirdiyini başa düşmək üçün bilik iqtisadiyyatı anlayışına müraciət etmək faydalıdır. Müasir iqtisadiyyatın bilik işçisinə yükləndiyi kompetensiya tələblərini araşdıran bir tədqiqat müəyyən etmişdir ki, kritik düşüncə, şəxslərarası münasibət bacarıqları və emosional zəka müasir iş mühitinin ən dəyərli kompetensiyaları arasındadır; bunlar heç bir texnoloji avtomatlaşdırmanın tam əvəzini verə bilmədiyi bacarıqlardır (Müller et al., 2022). Bu nəticə insan resursları idarəetmə siyasəti üçün praktiki bir tövsiyəyə çevrilir: rəqəmsal dövrün işçisini yetişdirmək üçün yalnız texniki bacarıqlara deyil, insani əlaqə və analitik düşüncə qabiliyyətinə də ciddi investisiya tələb olunur.

Azərbaycan iqtisadiyyatı baxımından bu məsələnin xüsusi bir yeri var. Rəqəmsal texnologiyaların yayılmasının yüksək ixtisaslı insan resurslarına tələbi sürətlə artırdığı bir şəraitdə ölkəmizin iki paralel strateji xəttə ehtiyacı var: birincisi, müasir iqtisadiyyatın ehtiyaclarına cavab verən yeni məzmunlu təhsil sistemi; ikincisi isə mövcud insan resurslarının yenidən ixtisaslaşdırılması üçün ömürboyu öyrənmə imkanlarının yaradılması (Abdulhasanova et al., 2026). Bu iki xətt bir-birini tamamlayır, lakin hər ikisini eyni vaxtda, uyğunlaşmış şəkildə idarə etmək güclü bir insan resursları idarəetmə siyasəti tələb edir.

Elmi-tədqiqat məqalələrinin effektiv oxunması Metodlarsını araşdıran tədqiqat bu prosesi insan resurslarının özünüinkışafının əsas aləti olaraq dəyərləndirmiş, həm praktikantlar, həm də akademiklər üçün kritik bacarıq sahəsi kimi müəyyənləşdirmişdir (Hüseynov, 2025a). Elmi araşdırma məqalələrindəki etik standartlar üzərindəki analiz isə tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyətinin özünün bir insan resursu idarəetmə məsələsi olduğunu vurğulayır (Hüseynov, 2025b).

6. Yaşıl insan resursları menecmenti: yeni bir sahənin yüksəlişi

Müasir iqtisadi münasibətlər sisteminin ən dinamik dəyişim meyllərindən biri yaşıl keçiddir, istehsal, istehlak, investisiya və idarəetmə modellərinin ekoloji davamlılığa uyğunlaşdırılması prosesi. Bu proses insan resursları idarəetməsini özündən keçirmiş, “yaşıl insan resursları menecmenti” (Yaşıl İRM) adı altında tamamilə yeni bir sahə formalaşmışdır.

Yaşıl İRM-in müəssisə performansına iqtisadi, sosial və ekoloji performansın üçünü birlikdə əhatə edən üçlünün təsirini araşdıran sistemətik tədqiqat 2020-2024-cü illəri əhatə edən ədəbiyyatı ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: müəssisə mədəniyyəti və liderlik tərzəi Yaşıl İRM-in effektivliyini şərtləndirən ən əsaslı kontekstual amillərdir (Lawter & Garnjost, 2025). Bu o deməkdir ki, ekoloji davamlılığa yönəlmiş insan resursları siyasəti yalnız əmək haqqı sisteminə yaşıl meyarlar əlavə etməklə deyil, bütöv bir müəssisə mədəniyyəti çərçivəsindən keçməklə real nəticə verə bilər.

Empirik cəhətdən Yaşıl İRM ilə iqtisadi performans arasındakı müsbət əlaqə artıq müxtəlif sektorlarda sübuta yetirmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı istehsal sektorunda aparılmış araşdırma göstərmişdir ki, yaşıl bacarıqların inkişafı, yaşıl motivasiya, yaşıl iştirak və yaşıl güclənmə kimi İRM tətbiqləri müəssisənin ekoloji bacarıqlarına statistik cəhətdən əhəmiyyətli müsbət təsir göstərir; bu bacarıqlar da öz növbəsində ekoloji performansı yüksəldir (Alshaya, 2024). Bu zəncirin iqtisadi münasibətlər üçün mənası aydındır: ekoloji performans yaxşılaşan müəssisə həm tənzimləyici uyğunluq xərclərini azaldır, həm bazar mövqeyini möhkəmləndirir, həm də uzunmüddətli investisiya cəlbediciliyini artırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının yaşıl keçid prosesini və onun insan resursları tələbinə yansımalarını araşdıran tədqiqat bu əlaqəni yerli kontekstdə sənədləşdirmişdir. Araşdırmaya görə, Azərbaycanda bərpa olunan enerji sektoru və digər yaşıl sahələrə yönəlmiş investisiyaların artması bərabərində bu sahələrdə ixtisaslı kadr kəsirini də gündəmə gətirir (Abdulhasanova et al., 2026). Bu kəsirin aradan qaldırılması üçün təhsil sistemi, peşəkar hazırlıq proqramları və işəgötürənlərin öz kadr inkişaf siyasəti arasında koordinasiyalı bir yanaşma vacibdir.

7. İnsan resursları idarəetməsinin institusional çərçivəsi

İqtisadi münasibətlər yalnız bazar mexanizmləri ilə deyil, institusional çərçivə olan qanunlar, normalar, standartlar, ənənələr ilə müəyyənləşir. İnsan resursları idarəetməsi bu institusional mühitin həm məhsulu, həm də formalaşdırıcısıdır. Bu ikili münasibəti nəzərdən qaçırmmaq ciddi analitik səhvlərə yol açır.

Əmək qanunvericiliyi birbaşa insan resursları idarəetməsinin hüquqi çərçivəsini müəyyən edir: işə qəbul qaydaları, əmək haqqı tənzimi, sosial müdafiə öhdəlikləri, işçi hüquqları, bunların hamısı həm müəssisənin insan resursları siyasətini, həm də əmək bazarının ümumi strukturunu şərtləndirir. Dövlət əmək bazarı siyasəti olan aktiv məşğulluq tədbirləri, peşə hazırlığı proqramları, işsizlik sığortası sistemi isə makroiqtisadi səviyyədə insan resurslarının idarəsinə müdaxilənin əsas mexanizmidir.

Lakin institusional çərçivə yalnız formal qaydalardan ibarət deyil. Qeyri-formal normalar, yəni müəssisə mədəniyyəti, işyeri ənənələri, rəhbərlik etik kodları, kollektiv həmrəylik hissi insan resursları idarəetməsinin effektivliyini müəyyənləşdirən eyni dərəcədə güclü amillərdir. 1998-ci ildən 2024-cü ilə qədərki dövrü əhatə edən araşdırmaların biblioqrafik analizi iş yeri mədəniyyəti anlayışının insan resursları menecmentinin institusional inkişafında güclü bir determinant olduğunu sübut edir; belə ki, formal institusional qaydalarla yanaşı, qeyri-formal dəyər sistemlərinin işçinin məhsuldarlığını, sadıqlığı və iş effektivliyini müəyyənləşdirdiyi görülmüşdür (Suifan et al., 2024). Bu müşahidə iqtisadi münasibətlər nəzəriyyəsi üçün mühüm bir töhfədir: iqtisadi aktor, yəni müəssisəni, işçini, dövlət institutunu yalnız rəşional fayda maksimizatoru kimi deyil, həm də sosial normaların daşıyıcısı olaraq dəyərləndirmək daha gerçəkçi bir analitik çərçivə yaradır. İnsan resursları idarəetməsi elə bu perspektivdən baxıldıqda iqtisadi münasibətlər nəzəriyyəsinin tam mərkəzinə oturur.

8. Rəqabət üstünlüyü baxımından insan resursları

Yuxarıda müzakirə edilən bütün aspektləri birləşdirən bir çərçivəyə ehtiyac var. Bu çərçivə “insan resursları idarəetməsi davamlı rəqabət üstünlüyünün mənbəyi kimi” tezisidir. Bu müddəə sırf nəzəri iddia deyil, on illər boyunca yığılmış empirik ədəbiyyatın ümumiləşdirilmiş nəticəsidir.

Rəqabət üstünlüyünün qaynaqları haqqında düşündükcə, bir faktı xüsusi qeyd etmək lazım gəlir: maddi kapital, texnologiya, patent, bazar mövqeyi kimi ənənəvi üstünlük mənbələri artıq daha asan surətdə kopyalanır. Rəqibinin istehsal texnologiyasını almaq, onun bazarına girmək, hətta bəzən patentini lisenziyalamaq mümkündür. Lakin bir müəssisənin öz işçilərinin bilik bazasını, kollektiv öyrənmə qabiliyyətini, müəssisə mədəniyyətini kopyalamaq son dərəcə çətindir, bəzən isə qeyri-mümkündür. Buradan çıxan nəticə açıqdır: iqtisadi münasibətlər sistemindəki rəqabətin getdikcə daha çox qeyri-maddi, insan resurslarına əsaslanan amillərlə müəyyənləşəcəyi güclü bir ehtimaldır. Davamlı insan resursları menecmentinin ənənəvi SİRM anlayışının həddlərini aşdığını daha iyirmi il əvvəl müddəə edən Kramar (2014) bu baxımdan öngörülü idi. Bu iddia o vaxt kifayət qədər cəsarətli görünürdü; lakin sonrakı dövrün araşdırmaları onu empirik olaraq təsdiq etdi. Dayanıqlı insan resursları strategiyalarının müəssisə effektivliyini artıran prinsiplərini araşdıran tədqiqat, yəni insan kapitalına uzunmüddətli baxışın, işçilərin inkişafına ardıcıl investisiyanın, çevik uyğunlaşma qabiliyyətinin birgə rolunun, bunların hamısının bir-birini gücləndirən sistem olaraq çalışdığını sübut edir (Alrashedi, 2024).

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu münasibətin praktiki mənası böyükdür. Qeyri-neft sektoru müəssisələri, xüsusilə ixracata yönümlü sahələr, rəqabət üstünlüyü üçün getdikcə daha az maddi resurslara, daha çox isə ixtisaslı insan resurslarına söykənmək məcburiyyətindədir. Bu iqtisadi reallıq insan resursları idarəetməsini artıq yalnız idarəetmə elminin bir fənni kimi deyil, iqtisadi inkişaf siyasətinin əsas aləti kimi dəyərləndirməyi zəruri edir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat bir sıra mühüm nəticəni üzə çıxarmışdır.

İlk olaraq, insan resurslarının idarə olunması ilə iqtisadi münasibətlər sistemi arasındakı əlaqə sırf tabelilik münasibəti deyil, kompleks, çoxistiqamətli, qarşılıqlı bir asılılıqdır. İqtisadi şərait insan resursları idarəetməsini formalaşdırdığı kimi, insan resursları idarəetməsinin keyfiyyəti iqtisadi göstəriciləri, rəqabət mövqeyini, iqtisadi münasibətlər sisteminin sabitliyini geri formalaşdırır. Bu ikitərəfli münasibəti nəzərə almayan nə iqtisadi nəzəriyyə, nə də idarəetmə praktikası tam ola bilər.

İkinci olaraq, insan kapitalı nəzəriyyəsindən SİRM-ə, oradan yaşıl insan resursları menecmentinə qədərki intellektual yol göstərir ki, insan resurslarına qoyulan investisiya iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində, müəssisədən milli iqtisadiyyata qədər uzunmüddətli müsbət nəticə verir. Bu nəticəni sübut edən empirik ədəbiyyat son illər həm coğrafi əhatə, həm metodoloji müxtəliflik baxımından xeyli genişlənmişdir.

Üçüncü olaraq, rəqəmsal transformasiya dövrü insan resursları idarəetməsini iki istiqamətdə eyni vaxtda yenidən çərçivəyə salır: idarəetmə alətlərinin özü rəqəmsallaşır, eyni zamanda idarə olunan işçilərdən tələb olunan bacarıq profili kökündən dəyişir. Bu ikiqat dəyişim qarşısında hər iki istiqaməti birlikdə idarə edə bilən strateji yanaşmalar inkişaf etdirilməlidir.

Dördüncü olaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstindən çıxış edilərsə, insan resursları idarəetməsinin strateji prioritet kimi dəyərləndirilməsi zərurəti açıq şəkildə ortaya çıxır. Qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, yaşıl iqtisadiyyata keçid, beynəlxalq rəqabətə hazırlıq, bu proseslərin hamısı ixtisaslı, uyğunlaşmağa qadir, yeniliklərə açıq insan resurslarını tələb edir. Bu tələbin ödənilməsi üçün institusional, siyasət və müəssisə səviyyəsindəki ardıcıl, koordinasiyalı bir yanaşma şərtidir.

Nəhayət, insan resursları idarəetməsi ilə iqtisad nəzəriyyəsinin daha sıx integrasiyasına ehtiyac olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu iki sahənin kəsişməsindəki araşdırmalar, xüsusilə keçid iqtisadiyyatları, diversifikasiya prosesləri, yaşıl dönüşüm şəraitindəki empirik tədqiqatlar Azərbaycanda da güclü bir elmi gündəm ola bilər. Bu istiqamətdə aparılacaq gələcək işlər üçün qeyri-neft sektorunun ilk əldən məlumat bazası xüsusilə perspektivli bir sahədir.

Ədəbiyyat

1. Abdulhasanova, R., Əhmədova, S., Abdulhasanov, T., Nuriyeva, N., Mohsumova, V. (2026). The role of investment priorities in ensuring ecological sustainability in Azerbaijan's economy. *Scientific Work*, 20(3), 149–158. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/127/149-158>
2. Ahmad, A., Fareed, M., Mohd Isa, M. F., & Mohd Salleh, S. S. M. (2022). Revealing the moderating role of organizational support in HR professionals' competencies, willingness, and effectiveness relationship: Empirical evidence from a developing economy. *Frontiers in Psychology*, 13, 756255. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.756255>
3. Aji, A., Anshori, M., Ludin, M., Muhammad, M., & Hartini, S. (2023). Human resource management research in the last 5 years from the Scopus database: A bibliometric review. *Journal of Management Research*, 15(3), 45–62. <https://www.researchgate.net/publication/374029702>
4. Alrashedi, A. K. (2024). The key sustainable strategies criteria for effective human resource management practices. *Sustainability*, 16(12), 5250. <https://doi.org/10.3390/su16125250>
5. Alshaya, H. (2024). Green HRM practices, green capability and green performance: The avenues towards greener economy. *Cogent Business & Management*, 11(1), 2418418. <https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2418418>
6. Becker, G. S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education* (3rd ed.). The University of Chicago Press.

7. Diep, T. P. T., & Horváthová, P. (2026). Human resource management, employee well-being, and performance: A systematic review. *SAGE Open Medicine*, 13. <https://doi.org/10.1177/01672533251355886>
8. Elmirzaev, S., & Tursunova, N. (2024). The role of human resource management on employee performance and financial productivity. *Economic Annals-XXI*, 208(3–4), 10–14. <https://doi.org/10.21003/ea.V208-02>
9. Fridayani, H. D., Chiang, A., & Soekiman, A. (2025). Strategic human resource management in the digital economy era: An empirical study of challenges and opportunities among MSMEs and startups in Indonesia. *Cogent Business & Management*, 12(1), 2528436. <https://doi.org/10.1080/23311975.2025.2528436>
10. GBD 2016 Human Capital Collaborators. (2018). Measuring human capital: A systematic analysis of 195 countries and territories, 1990–2016. *The Lancet*, 392(10154), 1217–1234. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31941-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31941-X)
11. Hamdan, A. M. (2025). The role of human resources efficiency in organizational effectiveness. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 7(2), 103–112. <https://www.aem.az/uploads/posts/2025/03/QD%207.2-97-106.pdf>
12. Huselid, M. A., & Becker, B. E. (1997). Technical and strategic human resources management effectiveness as determinants of firm performance. *Academy of Management Journal*, 40(1), 171–188. <https://doi.org/10.5465/257025>
13. Hüseynov, V. (2025a). Elmi araşdırma məqalələrində riayət olunmalı əsas prinsiplər. *Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 5(6), 95–102. <https://doi.org/10.36719/2789-6919/46/95-102>
14. Hüseynov, V. (2025b). Elmi-tədqiqat məqalələrinin effektiv oxunması metodologiyası. *Azərbaycan məktəbi*, 710(1), 45–56. <https://doi.org/10.30546/32898065.2025.1.012>
15. Kramar, R. (2014). Beyond strategic human resource management: Is sustainable human resource management the next approach? *The International Journal of Human Resource Management*, 25(8), 1069–1089. <https://doi.org/10.1080/09585192.2013.816863>
16. Lawter, L., & Garnjost, P. (2025). Green human resource management and organizational performance: A systematic review. *Sustainability*, 17(7), 3132. <https://doi.org/10.3390/su17073132>
17. Li, Y., Zhang, L., & Yan, X. (2022). How does strategic human resource management impact on employee voice behavior and innovation behavior with mediating effect of psychological mechanism. *Frontiers in Psychology*, 13, 920774. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.920774>
18. Müller, E., Hopmann, N., & Schwark, D. (2022). The challenges of modern economy on the competencies of knowledge workers. *Journal of the Knowledge Economy*, 14, 2965–2987. <https://doi.org/10.1007/s13132-022-00979-y>
19. Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1–17. <https://www.jstor.org/stable/1818907>
20. Shi, S., & Wang, X. (2024). Analysis of human capital effects introducing Bayesian quantile regression in the process of industrial structural upgrading. *PLOS ONE*, 19(7), e0304730. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0304730>
21. Siahaan, R., Sofyan, A., Oktaviani, V. M., Hasyim, N., & Amir, J. (2024). Human resource development effects on staff and the organization performance. *Economic Annals-XXI*, 207(1–2), 34–39. <https://doi.org/10.21003/ea.V207-05>
22. Suifan, T. S., Abdallah, A. B., & Al Janini, M. (2024). Workplace spirituality and human resource management: A bibliometric review (1998–2024). *Journal of Management Development*, 43(4), 310–330. <https://doi.org/10.1108/JMD-11-2023-0334>
23. Uddin, M. A., Hoque, N., & Rahman, M. M. (2024). Human resource management practices and employee engagement: The moderating effect of supervisory role. *Cogent Business & Management*, 11(1), 2318802. <https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2318802>

13-14 yaşlı gənc futbolçularda oyun texnikasının və taktikasının təlimi metodikasının tədqiqi

Arif İbrahimli^{1*} , Fərrux Fərzəliyev²

Xülasə. Futbol oyun texnikasının icrasının tətbiqi fəaliyyəti böyük mənada oyun intizamı ilə izah olunur. Belə ki, oyun işgörmə qabiliyyətinin göstəriciləri və qazanılan nəticələr futbolçular üçün çox vacib faktor hesab olunur. Odur ki, futbolçuların ehtiyat imkanları, intizamı futbolçuların oyun vaxtı buraxdığı səhvlər, onların işinə və nəticəsinə təsir edən faktorların təhlili və araşdırılması çox aktualdır. Müasir futbolda oyun texnikasının yüksək intensivlikli şəraitdə və fəaliyyət prosesində effektiv tətbiq olunması, geniş mənada idmançıların oyun və taktiki intizamına riayət etmə dərəcəsi ilə izah olunur. Futbolçunun fərdi texniki arsenalı nə qədər zəngin və mükəmməl olsa da, onun real matç şəraitində realizasiya səviyyəsi bilavasitə müəyyən olunmuş komanda strategiyasına, oyun intizamına və gərgin mübarizə zamanı psixofizioloji dayanıqlığa tabedir. Belə ki, futbolçuların ekstremal fiziki yüklənmələr fonunda nümayiş etdirdiyi dinamik işgörmə qabiliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, habelə qarşılaşma zamanı qazanılan kinetik nəticələr idmançılar üçün funksional hazırlığın ən vacib meyarlarından biri hesab olunur. Bu yüksək işgörmə qabiliyyəti oyunçunun matç boyu fəallığını qorumasına, texniki fəaliyyətdə stabilliyə nail olmasına və komandanın ümumi qələbəsinə birbaşa töhfə verməsinə zəmin yaradır.

Açar sözlər: oyun texnikası, texnikanın təkmilləşdirilməsi, oyun intizamı, futbolçu, taktiki gediş

¹ Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı, Azərbaycan

² Azərbaycan İdman Akademiyası, magistrant, Bakı, Azərbaycan

* Məsul müəllif. E-poçt: arif.ibrahimli@sport.edu.az

Daxil oldu: 7 Mart 2026; Qəbul edildi: 22 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Research of Game Technique, Tactics, Method of Teaching in Children age 13-14

Arif İbrahimli^{1*} , Farrukh Farzaliyev²

Abstract. The application and execution of football technique are, in a broad sense, explained by match discipline. Indeed, indicators of match work capacity and achieved results are considered crucial factors for football players. Therefore, analyzing and investigating players' reserve capacities, discipline, the errors they commit during the match, and the factors influencing their performance and results hold great relevance. In modern football, the effective execution of technique under high-intensity conditions and during the gameplay process is explained by the degree of athletes' compliance with match and tactical discipline. No matter how rich and flawless a player's individual technical arsenal may be, its level of realization in real match conditions is directly subordinate to the established team strategy, match discipline, and psychophysiological resilience during intense competition. Thus, the quantitative and qualitative indicators of dynamic work capacity demonstrated by football players against the background of extreme physical loads, as well

as the kinetic outcomes achieved during the match, are considered among the most vital criteria of functional fitness for athletes. This high work capacity enables the player to maintain activity throughout the match, achieve stability in technical performance, and directly contribute to the team's overall victory. Consequently, scientifically examining the structure of technical-tactical errors committed by football players under intense match rhythm, especially during the final stages where fatigue increases, as well as a comprehensive analysis and investigation of specific factors negatively affecting their overall work efficiency and the final match outcome, stands as a highly relevant and priority problem in modern sports science.

Keywords: *game technique, the improvement technique and game discipline, football player, tactical move*

¹Azerbaijan Sports Academy, Baku, Azerbaijan

²Azerbaijan Sports Academy, Master student, Baku, Azerbaijan

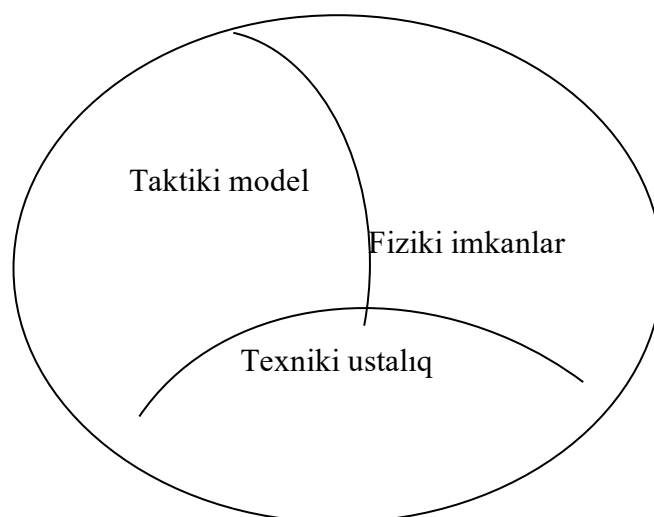
*Corresponding author. E-mail: arif.ibrahimli@sport.edu.az

Received: 7 March 2026; Accepted: 22 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir futbolda baş verən inkişafın bünövrəsi 13-14 yaşda (“qızıl dövr”) yəni uşaq və gənclərin təlimində formalaşan vərdiş və bacarıqların təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi mərhələsində baş verir. Bu isə Şəkil 1-dən göründüyü kimi, onların texniki ustalıqna, taktiki gedişinə və fiziki imkanlarına təsir etmiş olur (Əliyev və Alışov, 2023).

Şəkil 1

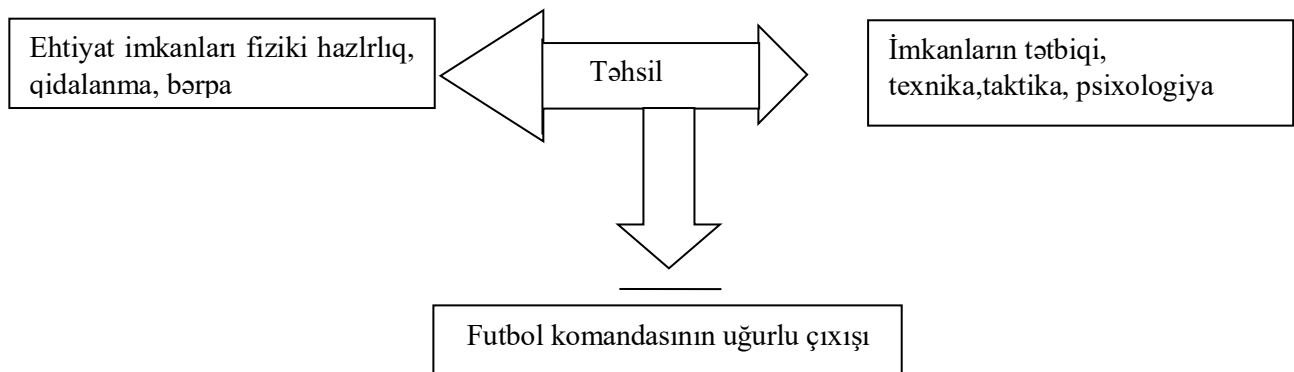
Futbolçuların əsas oyun faktorlarının nisbəti

Mənbə. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bir çox tədqiqatçı alimlər futbolçuların uğurlarının əsas mənbəyinin üç istiqamətini müəyyən etmişlər: fizioloji imkanları, futbolçunun texniki ustalıq və oyunda tətbiq etdiyi taktiki modeli. Bu faktorların uğur qazanılmasında eyni səviyyədə rolu vardır. Bu sxemdə psixoloji faktorun nəzərə alınması bir qədər çətindir, amma futbolçuların motivasiyası və bir çox başqa faktorları nəzərə alınması lazımdır:

Ehtiyat imkanlar faktoru;

İmkanların həyata keçirilməsi faktoru (Şəkil 2).

Şəkil 2
İmkanların həyata keçirilməsi sxemi

Mənbə. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, bu faktorlara futbolçunun fizioloji imkanları, genetikadan irəli gələn bacarıqları, oyuna hazırlıq səviyyəsi, yaxşı qidalanma, bərpa tədbirləri və s. bir çoxları aiddir. Bunlar hər biri uğur qazanmağa təsir edən amillərdir. Belə ki, futbolçunun yaxşı fiziki hazırlığı ona inam verir, psixologiyasına müsbət təsir edir. Bu isə oyuna və məşqə lazımi motivasiyanı yaradır ki, fiziki kondensiyanı möhkəmlədir. Əlbəttə, qələbə futbolçuların psixoloji vəziyyətini yaxşı səviyyədə saxlayır (Bağırov, Əliyev, 2012).

13-14 yaşlı futbolçuların bu səviyyədə hazırlığı onların “funksional hazırlığı” adlanır. Futbolda “funksional hazırlığı” bir termin olaraq aşağıdakı formada qəbul edilir:

Çox geniş formada “funksional hazırlıq” fizioloji olaraq (fiziki hazırlıq, enerji mənbələrinin sərf edilməsi vəziyyəti), futbolçunun bu tempdə texniki-taktiki ifadəlilişində olmasıdır.

Başqa bir izahı “funksional hazırlıq” oyunçunun meydana xüsusi işi icra etməsi üçün bioloji imkanlardan tam istifadə edə bilmək səviyyəsidir (Qarayev, 1990; Qarayev, 2012).

Metod

Beləliklə, bu ideya və məqalənin elmi-praktiki əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, aparılmış pedaqoji eksperimentdə iştirak etmiş qruplardan (nəzarət və eksperimental) alınan nəticələrə əsasən 13-14 yaşlı futbolçularda yüklənmənin nizamlanmasına, bərpasına, təlim-məşq prosesində baş verən düzəlişləri etməyə imkanlar yaradır (Soltanov, t.g.). Bu hər iki qrupda icra edilən oyun texnikası üzrə normativlər (Cədvəl 1). Onun eksperimentdən əvvəl və sonrakı nəticələri göstərir ki, bu yaşda olan uşaqlar texniki olaraq, fiziki olaraq hazır olmalıdır ki, oyuna verilən taktiki tapşırıqları yüksək psixoloji motivasiyası ilə həyata keçirsinlər (Lisenchuk et al, 2021). Bu cədvəldə qeyd olunan oyun texnikası üzrə normativlərin qiymətləndirilməsi on (10) bal sistemi ilə aparılır (Əliyev, 2022). Oyun texnikasına daxil olan hərəkət texnikası, zərbələr (başla, ayaqla-diyirlənən topa sağ və sol ayaqla m/say) top saxlama, aldadıcı hərəkətlər, top atmalar uğurlu, uğursuz (+, -) olaraq dəyərləndirilir. Bu nəticələr təhlil edildikdən, araşdırıldıqdan sonra eksperimentin qarşısına qoyulan texniki imkanların yoxlanılması, taktiki vəzifələrin həyata keçirilməsi və psixoloji motivasiyası məşqçi-pedaqoqlar tərəfindən nəzarət edilməklə, qiymətləndirilir (Şərifov, 2018). Bunun üçün yaradılmış xüsusi heyətə (baş məşqçi, fiziki hazırlıq üzrə məşqçi, psixoloq və həkim) bunlar daxildir (Bağırova, 2010). Əlbəttə

bu heyət 13-14 yaşlı futbolçuların hazırlığı üçün məsuliyyət daşıyır, onların uğur və uğursuzluğuna cavabdeh olurlar (Ordzhonikidze & Pavlov, 2008; Memmert, 2010).

Cədvəl 1. Pedaqoji eksperimentdə iştirak edən futbolçuların (13-14 yaş) eksperimentdən əvvəl və sonrakı nəticələrin müqayisəli təhlili.

Nəticə

Cədvəl 1

Pedaqoji eksperimentdə iştirak edən futbolçuların (13-14 yaş) eksperimentdən əvvəl və sonrakı nəticələrin müqayisəli təhlili

№	Qruplar, nəticələr və qiymətləndirmə	Standart nəticələr		Nəzarət qruppa (18 nəf.)				Eksperimental qruppa (18 nəf.)			
		Nəticə	Qiymət	Eksp.əvvəl		Eksp.sonra		Eksp.əvvəl		Eksp.sonra	
		Nəticə	Qiymət	Nəticə	Qiymət	Nəticə	Qiymət	Nəticə	Qiymət	Nəticə	Qiymət
	Normativlər və onun icra texnikası										
1.	Hərəkət texnikası (san.)	35-45	10-1	41,0	1	40	2	41,5	0,5	39	2,5
2.	Diyirlənən və uçan topa sağ və sol ayaqla, başla zərbə (M)	<u>10-15m</u> 10-15 s.	<u>1-5</u> 1-5s	<u>13,5</u> 9,5	<u>3</u> 3	<u>14</u> 4	<u>4</u> 4	<u>14,0</u> 10,0	<u>3,5</u> 3,5	<u>15</u> 10	<u>6</u> 4
3	Başla zərbə (M)	5-10	5-10	6	1	9	4	6	1	10	5
4	Top saxlama (+, -)	1t. 5s	3-5 dəfə	-	-	-	-	-	-	+	+
5	Top aparma (M)	10 m 10 s.	5-10 b	6	1	8	3	3,5	0,5	8,5	3,5
6	Aldadıcı hərəkət (+, -) (say)	5s.	3-5	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Top alma (+, -) say	5s.	3-5s	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Top atma (m) Yerində hərəkət (s.)	5-10 m	3-5	3/4	7/8	6/7	4/6	4/5	3/4	8/9	7/8

Mənbə. Eksperiment müəllif və elmi rəhbər tərəfindən hazırlanmışdır.

Müzakirə

Elmi- tədqiqat 13-14 yaşlı gənc futbolçularda oyun texnikasının və taktikasının təlimi metodikasının tədqiqi mövzusu üzrə apardığı pedaqoji eksperiment nəticələrini müzakirə edib aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir:

13-14 yaşlı futbolçuların oyun texnikasının düzgün tətbiqi imkanlarını araşdırmaqla, onların ehtiyatlarını təhlil edib fiziki, texniki və taktiki hazırlığını inkişaf etdirmək olar (Şəkil 1, 2).

Alınan nəticələrə görə bu yaşda olan futbolçuların (13-14 yaş) təlim-məşqin yüklənməsində, bərpanın nizamlanmasında nəzarət etmək imkanlarını artırmış olurlar (Qarayev, 2005).

Bu elmi-tədqiqat işi gənclərin “keçid” dövründə, onların peşəkarlığına, texniki, ustalığında və taktiki dünyagörüşündə həlledici faktorların olduğunu isbat etməklə, ona ciddi əməl etmələrini tövsiyə edib (Cədvəl 1).

Ədəbiyyat

1. Bağirov, R. K., Əliyev, İ. Ş. (2012). *Futbol. AİA tələbələri üçün dərslik.*
2. Bağirova, R. M. (2010). *Hərəkəti keyfiyyətlərin fizioloji səviyyəsi. Dərs vəsaiti.* Mütərcim.
3. Lisenchuk, G., Mulik, V., Shamardin, V., Kraynik, Y., Bairachny, O., & Slavitiak, O. (2021). Physical and technical training of 13–14-year-old football midfielders. *Journal of Physical Education and Sport*, 21(4), Article 227, 1798–1805. <https://doi.org/10.7752/jpes.2021.04227>
4. Əliyev, İ. S. (2022). Gənc futbolçuların taktiki hazırlıqları üzrə işin təşkili. *Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının Elmi Xəbərləri.*
5. Əliyev, İ. S., Alışov, N. E. (2023). Müasir futbolda qapıçıların texniki hazırlığının təlim və təkmilləşdirilməsinin tədqiqi. *Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının Elmi Xəbərləri*, 5(1), 18–25.
6. Qarayev, G. Q. (1990). *Gənc futbolçuların hazırlığının səmərəli təşkilinin vasitə və metodları* (Tədris vəsaiti).
7. Qarayev, G. Q. (2005). *Futbol: Təlim, məşq və oyun nəzəriyyəsi: Dərs vəsaiti.* Müəllim.
8. Qarayev, G. Q. (2012). *Məşqçi lider: Fəlsəfə və nəzəriyyəsi: Dərs vəsaiti.* ARDNŞ.
9. Memmert, D. (2010). Testing of tactical performance in youth elite soccer. *Journal of Sports Science and Medicine*, 9(2), 199–205.
10. Ordzhonikidze, Z. G., & Pavlov, V. I. (2008). *Fiziologiya futbola.* Chelovek; Olimpiya.
11. Soltanov, H. (t.g.). *Futbolçuların texniki-taktiki hazırlığının tədqiqi (Dissertasiya).* Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası.
12. Şərifov, H. İ. (2018). *Uşaq-gənclər idman məktəblərinin idarə olunmasının modernləşdirilməsi.* Mütərcim.

BLEU-dan COMET-ə: ərəb–türk audiovizual tərcüməsində ənənəvi və müasir qiymətləndirmə metriklərinin müqayisəli təhlili

Yasemin Yazal

Xülasə. Tərcümə müasir dövrün əsas ehtiyaclarından biri kimi insanlar və mədəniyyətlər arasında mühüm ünsiyyət körpüsü rolunu oynayır. Tərcüməyə artan tələbat avtomatik tərcümə sistemlərinin inkişafını qaçılmaz etmiş və rəqəmsal dövrdə bu sistemlərin istifadəsi sürətlə genişlənməmişdir. Bu sistemlər tərcümə prosesini daha sürətli həyata keçirməyə imkan versə də, onların çıxışları mədəni transfer, semantik ardıcılıq, kontekstual adekvatlıq və ümumi mətn bütövlüyü baxımından hələ də müəyyən məhdudiyyətlər göstərə bilər. Bu səbəbdən maşın tərəfindən yaradılan tərcümələrin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün avtomatik qiymətləndirmə metrikləri getdikcə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat maşın tərcüməsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan ənənəvi metriklərin, yəni BLEU, ROUGE və METEOR-un, eləcə də müasir metriklərin, yəni BERTScore, LaBSE və COMET-in nəzəri və praktik baxımdan müqayisəli təhlilini təqdim edir. Ənənəvi metriklər əsasən namizəd və istinad mətnləri arasındakı səthi leksik uyğunluğa əsaslandığı üçün türk və ərəb kimi morfoloji baxımdan mürəkkəb dil cütliklərində semantik və kontekstual ekvivalentliyin qiymətləndirilməsində məhdud qala bilər. Buna görə də tədqiqatın empirik hissəsi müasir qiymətləndirmə metrikləri vasitəsilə aparılan çoxdillə təhlilə yönəlmişdir. Nəticələr göstərir ki, Language Reactor altyazı tərcümələri mənbə mətnlə semantik uyğunluq baxımından müasir metriklərdə çox vaxt daha yüksək nəticələr əldə edir, insan tərcümələri isə mədəni transfer, axıcılıq və kontekstual təbiilik baxımından daha uğurlu nəticələr ortaya qoyur.

Açar sözlər: maşın tərcüməsi; COMET; BERTScore; LaBSE; language reactor

Kırıkkale University, doktorant, Kırıkkala, Türkiyə

E-poçt: yaseminyazal9@gmail.com

Daxil oldu: 29 Yanvar 2026; Qəbul edildi 21 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

From BLEU to COMET: A Comparative Analysis of Traditional and Modern Evaluation Metrics in Arabic–Turkish Audiovisual Translation

Yasemin Yazal

Abstract. Translation, one of the fundamental needs of the modern era, serves as a vital bridge of communication between people and cultures. The growing demand for translation has made the development of automated translation systems inevitable, and their use has rapidly expanded in the digital age. Although these systems enable faster translation processes, their outputs may still remain limited in terms of cultural transfer, semantic consistency, contextual adequacy, and overall coherence. Consequently, automatic evaluation metrics have become increasingly important for assessing the quality of machine-generated translations.

This study provides a comparative theoretical and practical analysis of traditional metrics, namely BLEU, ROUGE, and METEOR, and modern metrics, namely BERTScore, LaBSE, and COMET, used in machine translation evaluation. Since traditional metrics mainly rely on surface-level lexical overlap between candidate and reference texts, they may remain limited in evaluating semantic and contextual equivalence in morphologically complex language pairs such as Turkish and Arabic. Therefore, the empirical section of this study focuses on multilingual analysis through modern evaluation metrics. The findings indicate that Language Reactor subtitle translations often achieve higher scores in modern metrics in terms of semantic alignment with the source text, whereas human translations yield more successful results in terms of cultural transfer, fluency, and contextual naturalness.

Keywords: machine translation; COMET; BERTScore; LaBSE; language reactor

Kırıkkale Universiteti, PhD Student, Kırıkkale, Turkey

E-mail: yaseminyazal9@gmail.com

Received: 29 January 2026; Accepted 22 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Tərcümə müxtəlif mədəniyyətlər arasında yeni bilik mənbələrinin və elmi sahələrin ötürülməsində mühüm rol oynayan əsas vasitələrdən biridir. Tarix boyunca bir çox sivilizasiya tərcümə vasitəsilə fərqli mədəni və elmi qaynaqlara çıxış əldə etmiş, bunun nəticəsində öz maariflənmə dövrlərini formalaşdırmışdır. Məlumdur ki, incəsənət, elm və fəlsəfə sahələri tərcümə sayəsində zənginləşmiş və daha geniş auditoriyalara çatmışdır (Göktürk, 1994). Yazılı dilin meydana çıxmasından etibarən insanlar ünsiyyəti təkmilləşdirmək üçün davamlı şəkildə müxtəlif yollar axtarmışdır. Heroqliflərlə başlayan yazılı ünsiyyət bu günün rəqəmsal audiovizual vasitələrinə qədər əhəmiyyətli dəyişikliklər keçirmişdir. Müasir dövrdə cəmiyyətlərin audiovizual tərcümə mərhələsinə tam şəkildə inteqrasiya olunduğu müşahidə edilir (Diaz Cintas, 2012). Rəqəmsal transformasiyaların sürətli inkişafı və insanlar arasında audiovizual ünsiyyətin geniş yayılması Tərcüməşünaslığın alt sahələrindən biri hesab edilən audiovizual tərcümənin inkişafını sürətləndirmişdir (Diaz Cintas & Remael, 2021). Bu gün ünsiyyətin getdikcə daha sosial xarakter alması ilə audiovizual tərcümə altyazı, dublyaj, üst yazı və audio təsvir kimi müxtəlif formaları əhatə edən daha geniş bir tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir (Maestri, 2021). Qloballaşma şəraitində beynəlxalq şirkətlərin, xüsusilə biznes və xarici ticarət sahələrində qarşılaşdıqları əsas problemlərdən biri dil bəyridir. Bu problemin aradan qaldırılması istiqamətində uzun illərdir sistemli şəkildə müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülür. Bu bəyri aradan qaldırmaq üçün inkişaf etdirilən aparıcı yanaşmalardan biri isə maşın tərcüməsidir (MT) (Yılmaz, 2023).

Maşın tərcüməsi

Maşın tərcüməsi (MT) həm nəzəri, həm də metodoloji mənada istifadə olunan bir anlayışdır. İlk olaraq, o, mətn və ya nitq girişinin mənbə dildən hədəf dilə ötürülməsində proqram əsaslı vasitələrin istifadəsini araşdıran kompüter dilçiliyinin bir alt sahəsi kimi müəyyən edilir. İkinci olaraq isə maşın tərcüməsi insan müdaxiləsi olmadan, proqram və ya tətbiqlər vasitəsilə məzmunun mənbə dildən hədəf dilə avtomatik şəkildə çevrilməsi prosesini ifadə edir. Bu kontekstdə insanın rolu yalnız sistem proqram təminatının hazırlanması və inkişaf etdirilməsi ilə məhdudlaşır (Sadıkov & Sarıgül, 2021).

Maşın tərcüməsi anlayışı ilk dəfə 1947-ci ildə, ilk kompüterin inkişafından bir il sonra Warren Weaver tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ortaya çıxmasından bu günə qədər maşın tərcüməsi təbii dil emalı (NLP) sahəsinin ən mürəkkəb tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilmişdir (Wang et al., 2022).

Maşın tərcüməsi maşın əsaslı sistemlərin bir dili başqa bir dilə çevirmək üçün necə istifadə edilə biləcəyini araşdıran tədqiqat sahəsidir. Warren Weaver tərəfindən 1947-ci ildə irəli sürülən MT anlayışı elektron kompüterlərin inkişafından bir il sonra meydana çıxmışdır (Wang et al., 2022).

Maşın tərcüməsi anlayışının iki əsas funksiyası vardır: Birincisi, o, mətn və ya nitqin dillərarası tərcümə prosesini proqram vasitələri baxımından araşdıran kompüter dilçiliyinin bir sahəsidir. İkincisi, proqram və ya tətbiqlər vasitəsilə hər hansı bir mətnin mənbə dildən hədəf dilə insan müdaxiləsi olmadan avtomatik şəkildə çevrilməsi prosesini ifadə edir (Sadıkov & Sarıgül, 2021). Elmi mühitdə ilk dövrlərindən etibarən maşın tərcüməsi əhəmiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Dünyanı dəyişdirən texnoloji yenilik dalğaları tərcümə sahəsini də yenidən formalaşdırmışdır (Barut, 2022).

Əlaqəli tədqiqatlar

Maşın tərcüməsinin qiymətləndirilməsi üçün inkişaf etdirilən ilk modellər əsasən n-qram uyğunluğu və səthi səviyyəli ekvivalentliyə əsaslanmışdır. Bu metriklər ənənəvi qiymətləndirmə metrikləri hesab edilir. İlk mərhələlərdə BLEU (Papineni et al., 2002), ROUGE (Lin, 2004) və METEOR (Lavie & Agarwal, 2007) kimi metriklər formal ekvivalentlik ilə insan tərcüməsi arasındakı korrelyasiyanı ölçmək üçün geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Lakin bu metriklərin eyni semantik məkan daxilində fəaliyyət göstərməməsi, semantik ekvivalentliyi və kontekstual mənanı tam şəkildə əhatə edə bilməməsi onların tənqid edilməsinə və sonradan təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Bu məhdudiyyətlər tədqiqatçıları insan mühakiməsi ilə daha yüksək korrelyasiya göstərən müasir metriklər hazırlamağa yönəlmişdir. BERTScore (Zhang et al., 2020), LaBSE (Feng et al., 2022) və COMET (Rei et al., 2020) kimi metriklər yalnız səthi oxşarlığa əsaslanmaq əvəzinə, kontekstual və semantik uyğunluğu təmin edən, insan tərəfindən annotasiya edilmiş məlumatlar əsasında hazırlanmış modellər kimi ön plana çıxır. Son illərdə neyron əsaslı quruluşlarına görə bu müasir metriklər tərcümə keyfiyyətinin daha dəqiq qiymətləndirilməsi üçün ənənəvi metriklərdən daha çox üstün tutulur.

Əvvəlki tədqiqatlar nəzərdən keçirildikdə, müqayisəli təhlillərin əksəriyyətinin ingilis dili əsaslı dil cütlikləri üzərində aparıldığı, ərəb və türk kimi morfoloji baxımdan mürəkkəb dillərlə bağlı araşdırmaların isə məhdud qaldığı müşahidə edilir. Maşın tərcüməsi sistemləri əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etsə də, ərəb dili morfoloji zənginliyi, sintaktik çevikliyi, dialekt müxtəlifliyi və kontekstdən asılı məna quruluşu səbəbindən avtomatik tərcümə üçün çətin hədəf dil olaraq qalır. Bu dil xüsusiyyətləri, keyfiyyətli təlim məlumatlarının məhdudluğu ilə birlikdə, ərəb dilinə maşın tərcüməsi çıxışlarının dəqiqliyini və etibarlılığını azalda bilər (Slimani, 2025). Buna görə də bu tədqiqat Language Reactor əlavəsindən əldə edilən avtomatik altıyazı tərcümələrini insan tərcümələri ilə müasir qiymətləndirmə metrikləri vasitəsilə müqayisə edərək bu boşluğu doldurmağı hədəfləyir.

Maşın tərcüməsi modelləri

Maşın tərcüməsi nəticələrinin keyfiyyəti istifadə olunan tərcümə modellərindən asılı olaraq dəyişir və modellər fərqləndikcə onların tərcümə performansını da dəyişiklik göstərir (Yılmaz, 2023).

Maşın tərcüməsi modelləri üç əsas kateqoriya üzrə təsnif edilir:

- *Qayda əsaslı maşın tərcüməsi (RBMT):*

Avtomatik tərcümədə tarixən istifadə olunan ilk metod kimi qayda əsaslı model mənbə dil məlumatlarını əvvəlcədən kodlaşdırılmış kompüter dilinə çevirir və onları hədəf dil kodlarına ötürür (Ayık Akça, 2022). Sintaktik, qrammatik və struktur uyğunluğu təmin etməklə bu model qarşılaşdırılan dillərin sistemlərini və cümlə quruluşlarını modelləşdirir, nəticədə sözbəsöz tərcümələr yaradır (Ramizoğlu, 2024). Lakin lüğətlərdə yer almayan sözlər və ya idiomatik ifadələrlə

qarşılaşdıqda onun performansını və tərcümə keyfiyyəti azalır, bu da səhvlərin yaranmasına səbəb olur (Yılmaz, 2023).

- *Statistik maşın tərcüməsi (SMT):*

Statistik maşın tərcüməsi ilk dəfə Brown et al. (1990) tərəfindən ehtimala əsaslanan bir yanaşma kimi irəli sürülmüşdür. Sistem geniş ikidilli məlumat bazalarından söz ekvivalentliyi ehtimallarını hesablayaraq rəqəmsal proqnozlaşdırma yolu ilə tərcümə həyata keçirir. Bu ehtimalları təhlil etməklə verilmiş cümlə üçün ən mümkün tərcüməni avtomatik şəkildə yaradır (Brown et al., 1990). Statistik model geniş ikidilli məlumat bazaları üzərində işləyir və mənbə cümləni hədəf dilə ən ehtimal olunan qarşılıq cümlə əsasında tərcümə edir (Banitz, 2020).

Statistik model geniş ikidilli məlumat bazaları üzərində işləyir və mənbə cümləni hədəf dilə ən ehtimal olunan qarşılıq cümlə əsasında çevirir. Statistik maşın tərcüməsi iki alt qrupa ayrılır: söz əsaslı model və ifadə əsaslı model (Banitz, 2020).

- *Neyron maşın tərcüməsi (NMT):*

Bu model günümüzdə ən inkişaf etmiş tərcümə sistemlərindən biri hesab edilir. Onun fərqləndirici xüsusiyyəti öyrənmə qabiliyyətinə malik olmasıdır (Yılmaz, 2023, s. 344). Neyron maşın tərcüməsi modeli əvvəlcə mənbə mətni bütövlükdə oxuyur və təhlil edir, daha sonra cümlənin kontekstinə uyğun olaraq hədəf cümləni söz-söz yenidən qurur (Wang et al., 2022).

Language Reactor

Texnologiyanın inkişafı və süni intellekt vasitələrinin geniş yayılması tərcümə və dil öyrənmə proseslərini asanlaşdıran platformaların inkişafına şərait yaratmışdır. Bu gün tərcümə sahəsində bacarıqlarını inkişaf etdirmək istəyən fərdlər və peşəkarlar üçün çoxsaylı rəqəmsal tərcümə vasitələri hazırlanmışdır. Bu sahədə inkişaf etdirilən və geniş istifadə olunan vasitələrdən biri Language Reactor (LR) əlavəsidir. İnnovativ veb-brauzer əlavəsi kimi Language Reactor audiovizual tərcümə məhsulları vasitəsilə istifadəçilərə həm avtomatik tərcümə, həm də dil öyrənmə imkanları təqdim edir, eyni zamanda tədqiqatçılara akademik araşdırmalarda məlumat toplamaq və müqayisəli təhlillər aparmaq imkanını yaradır.

Language Reactor Netflix, YouTube və digər onlayn yayım platformalarında fərqli dillərdə altı yazılarla məzmun izləməyə imkan verən brauzer əlavəsi kimi hazırlanmışdır. Bu əlavə dil öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə bütün dil bacarıqlarını bir araya gətirir. İlk dövrlərdə Language Reactor with Netflix və Language Reactor with YouTube adları ilə təqdim edilən əlavə son dövrlərdə sadəcə Language Reactor adı ilə tanınır. O, Google Chrome brauzerinə əlavə kimi quraşdırılır.

Bu əlavə vasitəsilə istifadəçilər audiovizual məzmunu dil səviyyələrinə uyğun şəkildə filtrləyə bilirlər. Bu mühitdə istifadəçilər sözlərin mənalərini ətraflı şəkildə görə və onların tələffüzünü dinləyə bilirlər. Language Reactor ani tərcümə ehtiyacını qarşılayır. O, yalnız dil öyrənmək istəyən şəxslər üçün deyil, eyni zamanda bilmədikləri dildə audiovizual məhsulları izləmək istəyən istifadəçilər və eşitmə məhdudiyyəti olan şəxslər üçün də faydalıdır; çünki bütün məzmun izləmə üçün altı yazılarla təqdim edilir.

Əlavə həmçinin kitablar, podkastlar və veb-saytlar üçün tərcümə və öyrənmə dəstəyi təqdim edir. İkidilli altı yazı və lüğət dəstəyi sayəsində Language Reactor tərcümə müqayisələrini xeyli asanlaşdırır və istifadəçilərə həm hədəf dili, həm də mənbə/ana dili eyni vaxtda görmək imkanını verir. LR fərdiləşdirilə bilən istifadəçi interfeysi, oxutmaya nəzarət, Chatbot Aria və PhrasePump kimi xüsusiyyətlər təqdim etməklə dil öyrənmə təcrübəsini daha cəlbedici və fərdiləşdirilmiş hala gətirir.

Qiymətləndirmə metrikləri

Müasir dövrdə tərcümə yalnız mənanın mənbə dildən hədəf dilə ötürülməsi ilə məhdudlaşmır; o, həm də avtomatik tərcümə vasitələrinin iş prinsiplərini və tərcümə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi prosesini əhatə edir. İnsanlar arasında rəqəmsallaşmanın sürətlə artması və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin genişlənməsi müxtəlif cəmiyyətlərdə audiovizual məhsulların geniş şəkildə istehlak edilməsinə səbəb olmuşdur. Dil öyrənənlər üçün dinləmə və oxuma təkrarına olan ehtiyac da ani tərcümə tələbatını ortaya çıxarmışdır. Audiovizual materiallar üçün avtomatik altıyazı tərcüməsinin inkişafı ilə insanlar artıq ani tərcümə ehtiyaclarını sürətli və səmərəli şəkildə qarşılaya bilirlər.

Bununla belə, avtomatik tərcümə sistemlərinin sürətli şəkildə yaratdığı çıxışların nə dərəcədə dəqiq olduğu və insan tərcüməsi ilə nə dərəcədə ekvivalentlik təşkil etdiyi hələ də tam müəyyən deyil. Maşın tərcüməsi sistemlərinin insan tərcüməçilərin xüsusi diqqət yetirdiyi mədəni ifadələri, emosional tonları və idiomatik istifadələri effektiv şəkildə nəzərə alıb-almadığı hələ də müzakirə mövzudur. Mədəniyyət daxilində formalaşan və dilə xas mənalara daşıyan sözlər, xüsusilə struktur və mədəni baxımdan bir-birindən uzaq dil cütlükləri arasında transferi çətinləşdirən elementlər kimi qiymətləndirilir (Benmessaoud et al., 2025). Buna görə də insan tərcümələri ilə maşın tərcümələrinin müqayisə edilməsi zərurətə çevrilmişdir. Avtomatik tərcümələr yüksək sürətlə hazırlandığı üçün qiymətləndirmə prosesinin də sürətli olması tələb olunur. Bu səbəbdən avtomatik keyfiyyət qiymətləndirmə metrikləri inkişaf etdirilmişdir.

Bu metriklər iki kateqoriyaya ayrılır. Ənənəvi metriklər əsasən n-qram əsaslıdır və səthi səviyyədə ekvivalentlik ölçümü aparır; buna görə də ənənəvi metriklər adlandırılır. Müasir metriklər isə qabaqcıl təbii dil emalı metodlarına əsaslanır və cümlə səviyyəsində semantik oxşarlığı və kontekstual əlaqələri qiymətləndirir. Bu metriklər insan mühakiməsi ilə uyğunlaşan daha əhatəli qiymətləndirmələr təqdim edir. Bu tədqiqatın təhlil bölməsində səthi qiymətləndirmədən daha dərin və insan yönümlü qiymətləndirmə imkanı verdiyi üçün müasir metriklərə üstünlük verilmişdir.

Təhlil prosesində bütün müasir metriklər tətbiq edilmişdir. BERTScore metriyi semantik oxşarlığı qiymətləndirir; LaBSE semantik ekvivalentliyi ölçür; COMET isə insan mühakiməsinə yönəlmiş semantik və dərin təhlil əsasında nəticələr yaradır. Tək bir metrik əsasında aparılan ölçmələr tərcüməni yalnız bir perspektivdən qiymətləndirir və məhdud nəticə təqdim edir. Bütün metriklərin birlikdə istifadə edilməsi ilə tərcümə səhvləri, semantik itkilər və kontekstual uyğunsuzluqlar kimi müxtəlif aspektlər daha əhatəli şəkildə qiymətləndirilir və daha etibarlı tərcümə keyfiyyəti nəticəsi əldə edilir.

Ənənəvi metriklər

BLEU

Papineni et al. (2002) tərəfindən inkişaf etdirilən BLEU dil müstəqilliyi, hesablanma asanlığı və insan mühakimələri ilə orta səviyyədə korrelyasiya göstərməsi səbəbindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu metrik tokenləşdirmə, qısalıq cəzası və n-qram uyğunluğu kimi bir sıra parametrlər əsasında qiymətləndirmə aparır (Kuwa et al., 2018; Post, 2018). Lakin onun bir neçə parametrdən asılı olması nəticələrin ardıcılığını tez-tez azaldır və müxtəlif tədqiqatlar arasında müqayisə edilə bilməyən skorların ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq və eyni şərtlər altında təkrarlana bilən qiymətləndirməni təmin etmək məqsədilə tədqiqatçılar BLEU-nun standartlaşdırılmış versiyası kimi SacreBLEU modelini təqdim etmişlər (Post, 2018). Statistik maşın tərcüməsi üzərində çalışan tədqiqatçılar BLEU-dan model etibarlılığını yoxlamaq üçün tez-tez istifadə edirlər; çünki bu metrik avtomatik və xərc baxımından səmərəlidir (Tran et al., 2019). Bununla belə, BLEU əsasən səthi leksik uyğunluğa əsaslandığı üçün morfoloji baxımdan mürəkkəb və ya terminoloji cəhətdən zəngin dillərdə məhdud nəticələr göstərə bilər.

ROUGE

Mətn xülasələşdirməsinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün 2004-cü ildə inkişaf etdirilən ROUGE, maşın tərəfindən yaradılan xülasələrlə insan tərəfindən yazılmış xülasələr arasındakı n-qram oxşarlığını ölçən, xatırlama əsaslı bir metrikdir (Steffes et al., 2023). ROUGE avtomatik sistemlər tərəfindən hazırlanan xülasələrlə insan tərəfindən yazılmış xülasələr arasındakı n-qram örtüşməsinə araşdırır (Ganesan, 2018). Liu və Yang (2010) tərəfindən yayımlanan məqalədə bu xülasələrin insan mühakimələri ilə yüksək korrelyasiya göstərdiyi bildirilmişdir. Bununla belə, ROUGE xülasələşdirmə qiymətləndirməsində standart metrik kimi qəbul edilsə də, sinonim sözləri və mövzu əhatəliliyini tanımaqda məhdud qaldığı üçün xülasələrin həqiqi keyfiyyətini tam əks etdirə bilmir (Ganesan, 2018). Buna görə də yalnız səthi səviyyədə oxşarlıq təqdim edir (Steffes et al., 2023).

METEOR

METEOR metriyi ilk dəfə Lavie və həmkarları tərəfindən 2004-cü ildə irəli sürülmüş, 2005-ci ildə Banerjee və Lavie tərəfindən inkişaf etdirilmiş, daha sonra isə 2007-ci ildə Lavie və Agarwal tərəfindən yenidən işlənmişdir (Lavie & Agarwal, 2007). BLEU-nun n-qram əsaslı oxşarlıq təhlilindəki məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq məqsədilə inkişaf etdirilən METEOR yalnız söz səviyyəsində dəqiqlik göstəricilərini deyil, həm də xatırlama dəyərlərini nəzərə alır. Bu metrik kök uyğunluğu, sinonim tanıma və parafraz uyğunlaşdırmasını da əhatə edən çevik və struktur baxımından sərbəst qiymətləndirmə yanaşması təqdim edir. Uyğunlaşdırmalar əsasında dəqiqlik, xatırlama və onların harmonik ortalaması olan F-skör hesablanır. Kök və sinonim kimi morfoloji, leksik və semantik variasiyaları tanımaqla METEOR əvvəlki modellərlə müqayisədə səthi səviyyəli semantik oxşarlığı daha effektiv şəkildə müəyyən edə bilir (Lee et al., 2023).

Müasir metriklər

BERTScore

Zhang et al. (2020) tərəfindən inkişaf etdirilən BERTScore tərcümə çıxışlarının dəqiqliyini və ümumi keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün hazırlanmış semantik qiymətləndirmə metriyidir. Bu metrik namizəd və istinad cümlələri arasındakı oxşarlığı onların kontekstual vektor təmsillərini müqayisə etməklə ölçür (Tang, Yousuf, & Jin, 2024). BERTScore-un nəzəri əsası Goldberg-in araşdırması ilə dəstəklənir; həmin araşdırmada BERT modelinin neyron şəbəkə kimi həm semantik, həm də qrammatik təhlillərdə uğurlu nəticələr göstərdiyi müəyyən edilmişdir (Goldberg, 2019).

BERTScore-un semantik səviyyədə istifadə etdiyi oxşarlıq ölçmə metodu kosinus oxşarlığıdır. Açıq gözlü uyğunlaşdırma texnikasından istifadə etməklə token səviyyəsində uyğunlaşdırmalar aparılır və dəqiqlik, xatırlama və onların harmonik ortalaması olan F1 skörləri hesablanır. Ənənəvi metriklərdən fərqli olaraq, 104 dili dəstəkləyən bu modelin insan qiymətləndirmələri ilə yüksək korrelyasiyaya malik olduğu qəbul edilir və o, müasir ədəbiyyatda ön plana çıxan metriklərdən biri hesab olunur (Zhang et al., 2020).

LaBSE

Google AI tədqiqatçıları tərəfindən 2020-ci ildə inkişaf etdirilən LaBSE (Language-agnostic BERT Sentence Embedding) dil-müstəqil cümlə vektorlaşdırma modelidir (Feng et al., 2022). Bu metriyin məqsədi çoxdilli təbii dil emalı sistemləri üçün yüksək keyfiyyətli, dil-müstəqil cümlə vektorları yaratmaqdır.

LaBSE BERT arxitekturası üzərində qurulmuş və cümlə səviyyəsində semantik təmsillər yaratmaq üçün hazırlanmış bir modeldir. Model ümumi cümlə mənasını CLS pooling və sıx qatlar vasitəsilə emal edir; bu qatlar əhatəli kontekstual vektor təmsilləri çıxarır. Hər bir dil üçün ayrı təmsil məkanları yaratmaq əvəzinə, LaBSE yüzdən artıq dildə paralel cümlələri ortaq semantik məkanda uyğunlaşdırır. Bu çoxdilli uyğunlaşdırma kontrastiv tərcümə sıralaması məqsədi vasitəsilə həyata keçirilir və bu da

müxtəlif dillərdə semantik baxımdan ekvivalent cümlələrin oxşar vektor təmsilləri əldə etməsinə imkan verir (Krasner et al., 2025).

Ədəbiyyatda aparılan tədqiqatlar LaBSE-nin müxtəlif dil cütlüklərində insan mühakimələri ilə yüksək korrelyasiya əldə etdiyini göstərir və bu xüsusiyyət onu ən etibarlı müasir qiymətləndirmə metriklərindən biri kimi ön plana çıxarır (Feng et al., 2022).

COMET

2020-ci ildə Rei et al. tərəfindən inkişaf etdirilən COMET, avtomatik tərcümə çıxışları ilə insan qiymətləndirmələri arasında yüksək korrelyasiya əldə etməyi hədəfləyən müasir qiymətləndirmə metriyidir (Rei et al., 2020). Bu metrik mənbə cümlə, hipotez tərcümə və istinad tərcümədən ibarət üçlü giriş strukturunu emal edən dərin öyrənmə modeli vasitəsilə skorlar yaradır.

COMET modelinin insan mühakimələri ilə yüksək korrelyasiya göstərməsi onun tərcümə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi olaraq uyğunlaşdırılmış, əvvəlcədən öyrədilmiş çoxdilli modelin incə tənzimlənmiş versiyası olmasından irəli gəlir (Zouhar et al., 2024). Ənənəvi metriklər kimi yalnız səthi söz uyğunluğuna əsaslanmaq əvəzinə, COMET tərcümə keyfiyyətini semantik adekvatlıq, axıcılıq və mənanın qorunması kimi meyarlar əsasında qiymətləndirir. İnsan mühakimələri ilə yüksək korrelyasiya göstərən COMET modeli yalnız cümlə səviyyəsində qiymətləndirmə aparmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda tərcümə səhvlərini müəyyən etmək və daha ətraflı təhlil təqdim etmək üçün də inkişaf etdirilmişdir. Bu təkmilləşdirmələr nəticəsində xCOMET kimi genişləndirilmiş variantlar təqdim edilmişdir (Guerreiro et al., 2024).

Metodlar

Bu tədqiqat ərəb–türk dil cütlüyündə insan tərcümələri ilə avtomatik tərcümələri təhlil etmək üçün müqayisəli tədqiqat dizaynından istifadə edir. Məqalənin ümumi həcmi və əhatə dairəsi nəzərə alınaraq Language Reactor əlavəsi vasitəsilə Netflix serial və filmlərindən beş audiovizual nümunə seçilmişdir. Həm insan tərəfindən hazırlanmış altı yazılar, həm də sistem tərəfindən yaradılmış altı yazılar insan qiymətləndirməsi ilə güclü uyğunluq göstərən üç müasir metrik — BERTScore, LaBSE və COMET — vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Hər bir tərcümə cütü eyni şərtlər altında müstəqil şəkildə araşdırılmışdır. Təhlilin əsas məqsədi insan tərcümələri ilə maşın tərcümələri arasındakı semantik, struktur və kontekstual uyğunluğu müəyyən etməkdir. Bu tədqiqatda bütün metrik əsaslı təhlillər Google Colab mühitində, BERTScore, LaBSE və COMET modellərinin açıq mənbəli tətbiqlərindən istifadə edilməklə aparılmışdır. Qiymətləndirmə prosesi tam avtomatlaşdırılmış və obyektiv şəkildə həyata keçirilmiş, əldə edilən bütün nəticələr heç bir manuel müdaxilə və ya dəyişiklik edilmədən olduğu kimi təqdim edilmişdir.

Nəticələr və müzakirə

Nümunə 1

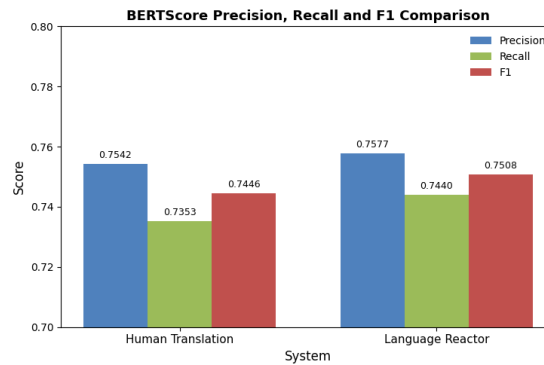
Növ	Tərcümə (ərəb dili)
İnsan tərcüməsi	الحياة مجرد لحظة. يبدأ كل شيء بلحظة.
Language Reactor tərcüməsi	الحياة مجرد لحظة. كل شيء يبدأ بلحظة.

Mənbə. Hayat dediğin sadece bir an. Her şey bir anla başlar (Midnight at the Pera Palace, 2022).

Mənbə mətn və istinad tərcümələri nəzərdən keçirildikdə hər iki ərəb dili tərcüməsinin orijinal mətnin əsas mənasını dəqiq və paralel şəkildə ötürdüyü görünür. İnsan tərcüməsi mənbə mətnin mənasına

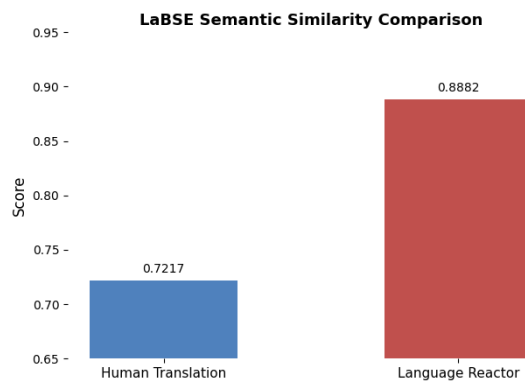
sadiq qalmaqla yanaşı, daha özünəməxsus sintaktik quruluş təqdim edir; bu isə axıcılığı və təbiiliyi artırır. Buna qarşılıq olaraq, Language Reactor tərcüməsi həm mənanı, həm də orijinal mətnin quruluşunu qoruyur və leksik vahidlərin ardıcılığını daha birbaşa şəkildə təkrarlayır. Bu, düzgün tərcümə nəticəsi yaratsa da, insan tərcüməsi ilə müqayisədə daha mexaniki görünür. Cümlədə mədəni referans və ya məcazi ifadə olmadığı üçün hər iki tərcümə semantik itkiyə yol vermədən ekvivalent mənanı uğurla çatdırır.

BERTScore təhlili

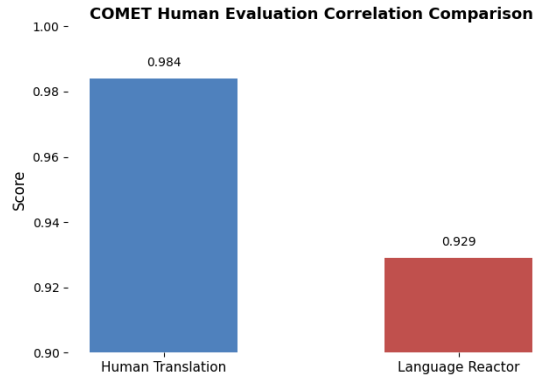
BERTScore təhlili nəzərdən keçirildikdə, Language Reactor (LR) tərcüməsinin insan tərcüməsindən (İT) daha yüksək nəticə əldə etdiyi görünür. Bu göstərici LR çıxışının mənbə mətnlə daha güclü semantik ekvivalentlik nümayiş etdirdiyini göstərir. LR və İT skorlarının bir-birinə yaxın olması isə hər iki tərcümənin bir-biri ilə yüksək dərəcədə uyğun nəticələr ortaya qoyduğunu göstərir. LR tərcüməsinin İT ilə müqayisədə daha yüksək skor əldə etməsi BERTScore-un iş prinsipi ilə əlaqələndirilə bilər. BERTScore daha yüksək semantik ekvivalentlik nümayiş etdirən tərcümələri müsbət qiymətləndirdiyi üçün bu nəticə avtomatik sistemin tərcümədə semantik və leksik uyğunluğu uğurla müəyyən edib əks etdirdiyini göstərir.

LaBSE təhlili

LaBSE təhlilinə görə, LR tərcüməsi 0.8882 skor əldə etmişdir və bu nəticə insan tərcüməsinin 0.7217 skorundan yüksəkdir. LaBSE cümlə səviyyəsində çoxdillli semantik uyğunluğu ölçdüyü üçün LR tərcüməsinin daha yüksək nəticə əldə etməsi onun qiymətləndirilən semantik təmsillə daha güclü uyğunluq nümayiş etdirdiyini göstərir. İki skor arasındakı fərğin nisbətən məhdud olması və nəticələrin 1.0-a yaxınlaşması hər iki tərcümənin ümumi baxımdan semantik uyğunluq nümayiş etdirdiyini göstərir. Bununla yanaşı, LR tərcüməsinin daha yüksək nəticəsi onun mənbə mətnə daha yaxın struktur və semantik düzülüş təqdim etməsi ilə izah oluna bilər.

COMET təhlili

COMET metriyi BERTScore və LaBSE ilə müqayisədə fərqli nəticə ortaya qoymuşdur. İnsan mühakimələri əsasında öyrədilmiş neyron metrik kimi COMET insan tərcüməsini LR tərcüməsindən daha yüksək qiymətləndirmişdir. İki nəticə arasındakı fərqin çox böyük olmaması isə bu nümunədə LR tərcüməsinin insan tərcüməsinə yaxın performans göstərdiyini ortaya qoyur.

Tərcümə nümunələri nəzərdən keçirildikdə, hər iki çıxışın leksik seçim baxımından demək olar ki, eyni olduğu, yalnız söz sırası baxımından müəyyən fərqlər göstərdiyi müşahidə edilir. Bu nümunə COMET-in sadəcə səthi səviyyəli bir metrik olmadığını, əksinə semantik ekvivalentliyi və hədəf dil axıcılığını qiymətləndirərək insan yönümlü qiymətləndirmə meyarlarını skorlaşdırma prosesinə daxil etdiyini göstərir.

Nümunə 2

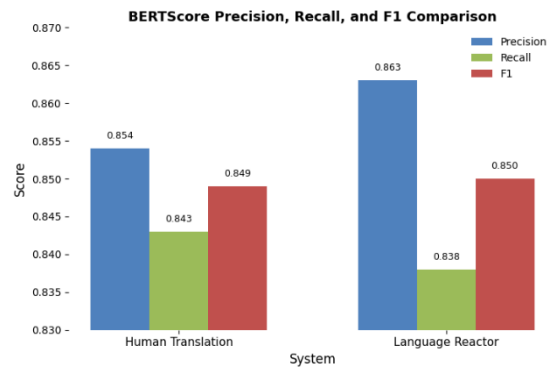
Növ	Tərcümə (ərəb dili)
İnsan tərcüməsi	يتطلب السعي وراء الأحلام الشجاعة.
Language Reactor tərcüməsi	يتطلب الأمر شجاعة لتحقيق الأحلام.

Mənbə. Hayallerin peşindən gitmek cesaret ister (My Brother 2, 2017).

Mənbə mətnində insanın məqsədlərinin ardınca qətiyyətlə getməsinə və arzularını həyata keçirmək üçün səy göstərməsini ifadə edən idiomatik bir ifadə yer alır. Hər iki tərcümə əsas semantik mənanı uğurla çatdırırsa da, dil təbiiliyi və üslub seçimi baxımından bir-birindən fərqlənir. İnsan tərcüməsi idiomatik ifadəni وراء الأحلام الشجاعة şəklində verir; bu ifadə “arzuların ardınca getmək” mənasına daha yaxındır və gündəlik ərəb dili istifadəsinə uyğun, təbii və axıcı bir quruluş təqdim edir.

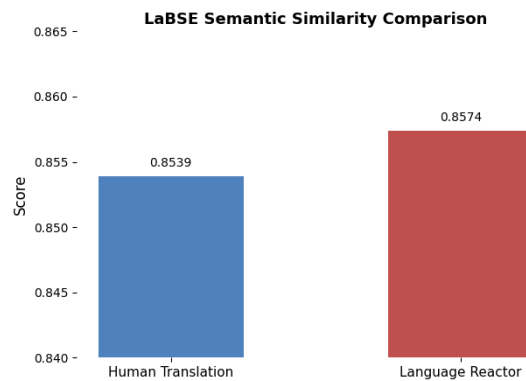
Buna qarşılıq olaraq, Language Reactor tərcüməsi eyni semantik məzmunu يتطلب الأمر شجاعة لتحقيق الأحلام ifadəsi ilə çatdırır. Bu isə arzuların ardınca getməkdən daha çox onların həyata keçirilməsini vurğulayan, izahlı və təsviri bir ifadə kimi görünür. Semantik baxımdan düzgün olsa da, bu quruluş daha rəsmi və idiomatiklik baxımından nisbətən zəif təsir bağışlayır. Hər iki tərcümə əsas mesajı qoruyur; bununla belə, insan tərcüməsi hədəf dildə daha yüksək axıcılıq və idiomatik dəqiqlik nümayiş etdirir.

BERTScore təhlili

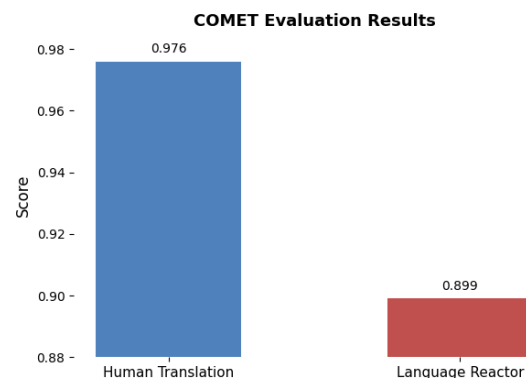
BERTScore təhlilinə görə, hər iki tərcümə 1.0-a yaxın skorlar əldə etmişdir. Bu nəticə onların mənbə mətnin mənasını dəqiq şəkildə çatdırdığını göstərir. Xüsusilə dəqiqlik və xatırlama göstəricilərinin 112emantic ortalamasını ifadə edən F1 dəyəri Language Reactor (LR) tərcüməsinin mənbə mətnin leksik düzülüşünü və kontekstual uyğunluğunu insan tərcüməsi ilə müqayisədə bir qədər daha yaxşı qoruduğunu göstərir.

LaBSE təhlili

LaBSE skor təhlilinə görə, həm insan tərcüməsi, həm də Language Reactor (LR) tərcüməsi bir-birinə çox yaxın və 1.0-a yaxın skorlar əldə etmişdir. Bu nəticə hər iki tərcümənin mənbə mətnlə yüksək səviyyədə 112emantic oxşarlıq nümayiş etdirdiyini göstərir. Bununla belə, LR tərcüməsinin bir qədər yüksək skor alması onun 112emantic ekvivalentlik və leksik uyğunluq baxımından mənbə mətnə daha yaxın bir versiya yaratdığını göstərir.

COMET təhlili

COMET skor təhlilinə görə, insan tərcüməsi (İT) Language Reactor (LR) tərcüməsi ilə müqayisədə daha yüksək keyfiyyətli çıxış təqdim etmişdir. Hər iki tərcümənin 1.0-a yaxın yüksək skorlar əldə etməsi onların ümumi performansının güclü olduğunu göstərir. Bununla belə, COMET 113 semantic uyğunluğu və kontekstual adekvatlığı qiymətləndirdiyi üçün İT skorunun daha yüksək olması insan tərcüməsinin mənbə mətnlə məna uyğunluğu baxımından daha güclü ardıcılıq və axıcılıq təmin etdiyini göstərir.

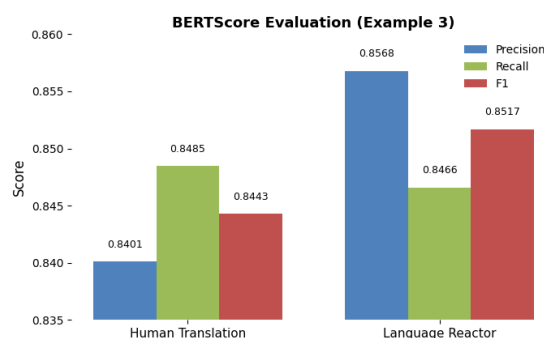
Nümunə 3

Növ	Tərcümə (ərəb dili)
İnsan tərcüməsi	كما أصدر الخبراء تحذيرا من هبوب عاصفة الليلة.
Language Reactor tərcüməsi	كما يحذر الخبراء من العواصف في المساء.

Mənbə. Uzmanlar, akşam saatleri için de fırtına uyarısı yapıyor
(Midnight at the Pera Palace, 2022).

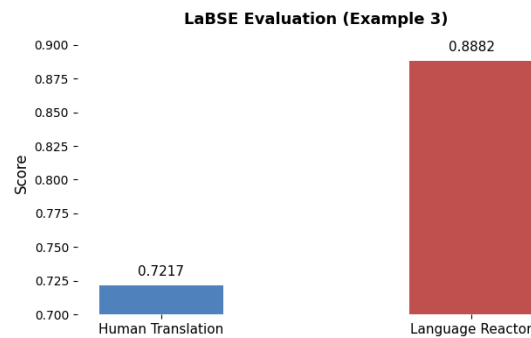
Mənbə mətn nəzərdən keçirildikdə dialoqun xəbər diskursuna xas məlumatlandırıcı bir tona malik olduğu müşahidə edilir. Üçüncü nümunə əsasında hər iki tərcümənin mənanı dəqiq və ardıcıl şəkildə çatdırdığı görünür. İnsan tərcüməsi ifadəni formal dəqiqliklə təqdim edir və xüsusilə zaman ifadəsi — “axşam saatları” — və xəbərdarlıq bildirən “fırtına xəbərdarlığı” kimi elementlərdə xəbər dili üslubunun normalarına daha yaxın qalır. Language Reactor (LR) tərcüməsi də düzgün şərh təqdim edir; lakin bir qədər fərqli leksik seçimlərdən istifadə etdiyi üçün semantik baxımdan doğru olsa da, xəbər mətninin kontekstində insan tərcüməsi qədər axıcı və təbii görünür.

BERTScore təhlili

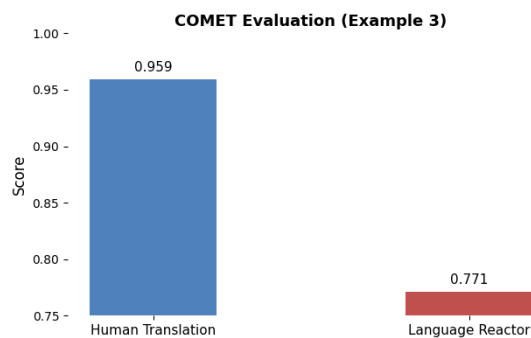
BERTScore nəticələri nəzərdən keçirildikdə insan tərcüməsi (İT) və Language Reactor (LR) skorlarının bir-birinə çox yaxın olduğu müşahidə edilir. Bununla belə, kiçik fərqlə LR tərcüməsi mənbə mətnlə daha yüksək uyğunluq nümayiş etdirir. Bu nəticə LR çıxışının İT ilə müqayisədə daha güclü leksik və kontekstual ekvivalentlik təqdim etdiyini göstərir.

LaBSE təhlili

LaBSE nəticələrində LR tərcüməsi İT-dən daha yüksək skor əldə etmişdir. LR-in daha yüksək nəticə göstərməsi onun tərcümə cümləsinin mənbə mətnə 114əməntic baxımdan daha yaxın olduğunu göstərir. LR çıxışı maşın tərcüməsi kimi həm mənanı, həm də mənbə mətnə yaxın sintaktik quruluşu qoruduğu üçün bu vəziyyət LaBSE qiymətləndirməsində daha yüksək ümumi oxşarlıq skoruna səbəb olmuşdur.

COMET təhlili

COMET nəticələrində İT 0.959, LR isə 0.771 skor əldə etmişdir. COMET tərcümə keyfiyyətini 114əməntic adekvatlıq, kontekstual uyğunluq və hədəf dil təbiiliyi əsasında qiymətləndirdiyi üçün İT skorunun daha yüksək olması insan tərcüməsinin daha təbii və ardıcıl quruluşa malik olduğunu göstərir. İT mənbə mətnlə tam səthi uyğunluq nümayiş etdirməsə də, onun axıcı və təbii ifadə quruluşu daha yüksək skorla nəticələnmişdir. LR çıxışı isə daha mexaniki təsir bağışladığı üçün müqayisədə daha aşağı nəticə əldə etmişdir.

Nümunə 4

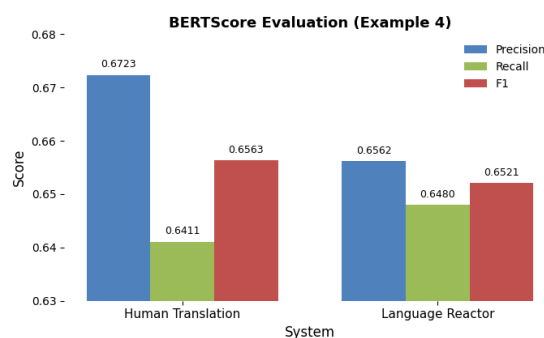
Növ	Tərcümə (ərəb dili)
İnsan tərcüməsi	توقفت عن الاكتراث لأراء الآخرين منذ زمن.
Language Reactor tərcüməsi	لقد مر وقت طويل منذ أن توقفت عن الاهتمام بما يعتقده الآخرون.

Mənbə. Başkalarının ne düşündüyüylə uğraşmayı bırakalı çok oldu (Another Self, 2022).

Mənbə mətn təhlil edildikdə cümlənin subyektiv ton və emosional dərinlik daşdığı müşahidə edilir. Hər iki tərcümə nəzərdə tutulan mənanı hədəf dilə dəqiq şəkildə ötürür. Bununla belə, İT cümləni daha birbaşa və minimalist şəkildə təqdim edir və mənbə mətnin emosional çalarını qoruyur. Buna qarşılıq olaraq, LR tərcüməsi mənbə mətndəki “çok oldu” ifadəsini لقد مر وقت طويل şəkildə daha açıq

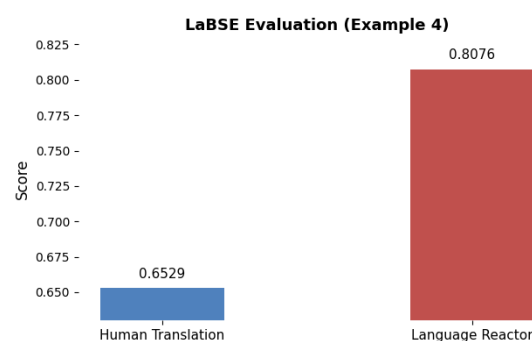
və zaman vurğusu güclü bir quruluşla təqdim edir. Bu seçim mənbə mətnin ümumi mənasını qorusa da, cümləni daha təsviri hala gətirir və insan tərcüməsinə nisbətən daha uzun bir ifadə yaradır.

BERTScore təhlili

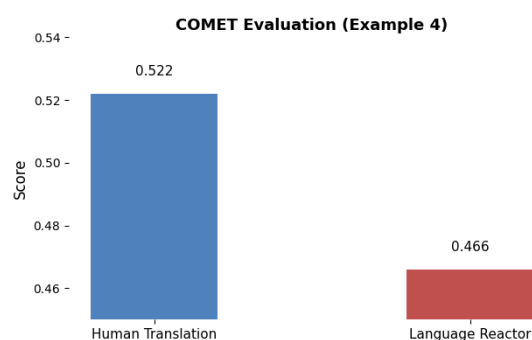
BERTScore nəticələrinə görə, İT LR ilə müqayisədə daha yüksək skor əldə etmişdir. Hər iki tərcümənin skorları bir-birinə yaxın olsa da, İT-nin daha yüksək nəticə göstərməsi onun mənbə mətnə semantik baxımdan daha yaxın olduğunu göstərir. LR tərcüməsi bir qədər aşağı skor əldə etsə də, BERTScore qiymətləndirməsinə görə hələ də qəbul edilə bilən və etibarlı bir çıxış təqdim edir.

LaBSE təhlili

LaBSE nəticələrinə görə, İT 0.6529, LR isə 0.8076 skor əldə etmişdir. Bu nəticə LR tərcüməsinin mənbə mətnlə daha güclü cümlə səviyyəli semantik uyğunluq nümayiş etdirdiyini göstərir. Bu nümunədə İT-nin daha aşağı skor alması onun daha yığcam və təbii ifadə quruluşu ilə bağlı ola bilər; belə bir yenidən ifadə etmə LaBSE qiymətləndirməsində semantik örtüşmənin daha aşağı görünməsinə səbəb olmuşdur.

COMET təhlili

COMET nəticələrinə görə, tərcümələrin heç biri xüsusilə yüksək skor əldə etməmişdir. İT-nin LR ilə müqayisədə bir qədər yüksək nəticə göstərməsi onun mənbə mətnə daha yaxın və hədəf dil baxımından daha təbii şəkildə qurulduğunu göstərir. Bununla belə, hər iki tərcümə çıxışının nisbətən aşağı skor alması onların orijinal kontekstdəki axıcılığı və təbiiliyi tam şəkildə qoruya bilmədiyini göstərir.

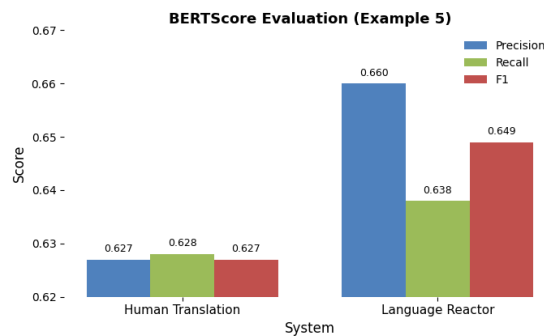
Nümunə 5

Növ	Tərcümə (ərəb dili)
İnsan tərcüməsi	ألن يزال من الممكن النهوض من ذلك الرماد؟
Language Reactor tərcüməsi	هل من الممكن أن تولد من جديد من هذا الرماد؟

Mənbə. Mümkün müdür o küllərdən yenidən doğmaq? (Another Self, 2022).

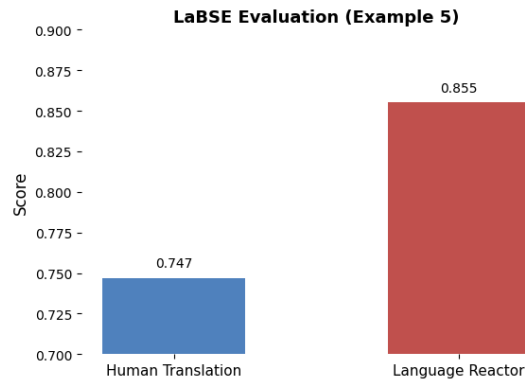
Mənbə mətn təhlil edildikdə “Mümkün müdür o küllərdən yenidən doğmaq?” ifadəsinin poetik və emosional yüklü bir ifadə olduğu görünür. Buradakı “yenidən doğmaq” ifadəsi metaforik xarakter daşıyır və sözün həqiqi mənasında doğulmanı deyil, yenilənmə, dirçəliş və özünü yenidən qurma mənasını ifadə edir. İnsan tərcüməsi “yenidən doğmaq” metaforunu النهوض ifadəsi ilə “yenidən ayağa qalxmaq” və ya “dirçəlmək” mənasına yaxınlaşdırır; bununla da mənbə mətnin poetik yenilənmə çəllərini hədəf dildə daha təbii şəkildə yenidən qurur. Buna qarşılıq olaraq, Language Reactor tərcüməsi تولد من جديد ifadəsi ilə “yenidən doğulmaq” mənasını daha birbaşa şəkildə təqdim edir. Bu səbəbdən LR tərcüməsi mənbə ifadəyə leksik baxımdan daha yaxın görünsə də, insan tərcüməsi hədəf dildə daha təbii, emosional və poetik bir yenidənqurma təqdim edir.

BERTScore təhlili

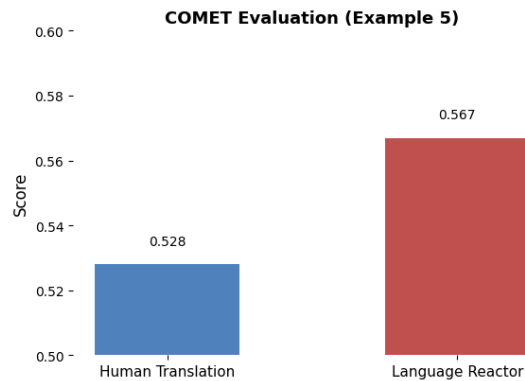
BERTScore təhlilinə görə, İT 0.627, LR isə 0.649 F1 skoru əldə etmişdir. Bu nəticələr hər iki tərcümənin mənbə mətnlə müqayisə edilə bilən səviyyədə semantik uyğunluq nümayiş etdirdiyini göstərir. Bununla belə, LR-in bir qədər yüksək skor əldə etməsi onun mənbə cümlənin mənasını semantik baxımdan daha yaxın şəkildə çatdırdığını göstərir. Hər iki tərcümə çıxışının oxşar nəticələr əldə etməsi onların struktur baxımından paralel olduğunu və semantik ekvivalentlik çərçivəsində etibarlı hesab edilə biləcəyini göstərir.

LaBSE təhlili

LaBSE nəticələrinə görə, İT 0.747, LR isə 0.855 skor əldə etmişdir. Semantik oxşarlığı ölçmək üçün hazırlanmış müasir bir metrik kimi LaBSE LR tərcüməsinə daha yüksək skor vermişdir; bu da onun mənbə mətnlə yüksək səviyyədə uyğunluq nümayiş etdirdiyini göstərir. İT-nin nisbətən aşağı skor əldə etməsi isə onun daha orijinal və yenidən qurulmuş ifadə formasının mənbə və hədəf cümlələr arasındakı semantik örtüşməni metrik baxımından bir qədər azaltması ilə izah oluna bilər.

COMET təhlili

COMET nəticələrinə görə, həm İT, həm də LR nisbətən yaxın skorlar əldə etmiş, LR isə bir qədər daha yüksək nəticə göstərmişdir. Məna dərinliyi, semantik adekvatlıq və dil uyğunluğu kimi meyarları nəzərə alan bir metrik kimi COMET bu nümunədə LR çıxışının mənbə mətnin semantik dərinliyini və nəzərdə tutulan mənasını İT ilə müqayisədə bir qədər daha effektiv şəkildə çatdırdığını göstərir.

Məhdudiyyətlər və gələcək tədqiqatlar

Bu tədqiqat ərəb–türk dil cütlüyünə əsaslanır və seçilmiş metriklərin performansını nümayiş etdirmək üçün kifayət edən təmsiledici nümunələr toplusunu əhatə edir. Gələcək tədqiqatlar nəticələrin etibarlılığını təmin etmək və daha da artırmaq məqsədilə fərqli dil cütlükləri və müxtəlif audiovizual tərcümə nümunələri üzərində aparıla bilər.

Nəticə

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı və süni intellekt əsaslı vasitələrin geniş istifadəsi audiovizual məzmunun çoxdilli transferini xeyli asanlaşdırmış və sürətli tərcüməyə olan artan tələbatın daha səmərəli şəkildə qarşılanmasına imkan yaratmışdır. Bu tədqiqat ərəb–türk dil

cütlüyündə insan tərcümələri ilə Language Reactor əlavəsi vasitəsilə yaradılan avtomatik maşın tərcümələrini müasir qiymətləndirmə metrikləri əsasında kəmiyyət baxımından müqayisə etmişdir.

Audiovizual tərcümələrin dil öyrənmə məqsədilə getdikcə daha geniş istifadə edilməsi, eləcə də ani və sürətli tərcüməyə olan ehtiyac bu sahənin məhdudiyyətlərini aradan qaldırmağa yönəlmiş müxtəlif vasitələrin inkişafını təşviq etmişdir. Bu vasitələrdən biri olan Language Reactor əlavəsi istifadəçilərə audiovizual materiallardan altı yazı tərcümələrini ani şəkildə əldə etmək və onları insan tərcümələri ilə müqayisə etmək imkanı verir. Tədqiqatın analitik hissəsində audiovizual məhsullarda yer alan insan altı yazıları ilə Language Reactor çıxışları müqayisə edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Maşın tərcüməsinin inkişafı onun mədəni çalarları və dilin semantik dərinliyini insan tərcüməçilər qədər dəqiq və axıcı şəkildə ötürüb-ötürə bilməməsi ilə bağlı suallar doğurur. Bu səbəbdən maşın tərəfindən yaradılan çıxışların keyfiyyətini sürətli və etibarlı şəkildə qiymətləndirmək üçün müxtəlif qiymətləndirmə metrikləri inkişaf etdirilmişdir. N-gram əsaslı səthi oxşarlığa əsaslanan BLEU, ROUGE və METEOR kimi ənənəvi metriklər kontekstual əhatə dairələrinin məhdud olması səbəbindən bu tədqiqatın skorlaşdırma prosesində əsas qiymətləndirmə vasitəsi kimi istifadə edilməmişdir. Bunun əvəzinə semantik dəqiqlik, kontekstual ekvivalentlik və insan mühakiməsinə daha yaxın qiymətləndirmə imkanı təqdim edən BERTScore, LaBSE və COMET metriklərindən istifadə edilmişdir.

Təhlillər göstərmişdir ki, insan tərcümələri kontekstual dəqiqlik, axıcılıq və mədəni çalarların ötürülməsi baxımından Language Reactor tərcümələri ilə müqayisədə daha uğurlu nəticələr ortaya qoyur. Bununla belə, Language Reactor tərcümələri semantik uyğunluq və sintaktik ardıcılıq baxımından daha yüksək skorlar əldə etmişdir.

BERTScore nəticələrinə əsasən, Language Reactor tərcümələri beş nümunədən dördündə daha yüksək performans göstərmişdir. BERTScore token və alt-token səviyyəsində semantik ekvivalentliyi qiymətləndirdiyi üçün Language Reactor çıxışlarının yüksək skorları sistemin mənbə mətnə əsaslanan və struktur uyğunluğa yönəlmiş tərcümə quruluşu ilə əlaqələndirilə bilər. İnsan tərcümələri isə daha yaradıcı, təbii və mədəni baxımdan uyğunlaşdırılmış ifadələr təqdim etmişdir.

LaBSE təhlilləri Language Reactor-un bütün beş nümunədə daha yüksək nəticələr əldə etdiyini göstərmişdir. LaBSE cümlə səviyyəsində vektor təmsilləri vasitəsilə semantik ekvivalentliyi qiymətləndirdiyi üçün sistemin mənbə mətnə yaxın və uyğunlaşdırma yönümlü quruluşu BERTScore nəticələrinə bənzər şəkildə ardıcıl olaraq daha yüksək skorlarla nəticələnmişdir.

COMET təhlillərində insan tərcümələri ilə Language Reactor tərcümələri ümumilikdə müqayisə edilə bilən nəticələr ortaya qoymuşdur. Bununla yanaşı, insan tərcümələri bir sıra nümunələrdə daha yüksək axıcılıq və kontekstual uyğunluq nümayiş etdirmişdir. COMET insan mühakiməsinə əsaslanan qiymətləndirmə çərçivəsindən yararlandığı üçün insan tərcümələrinin semantik dərinlik və hədəf dil təbiiliyi baxımından üstün olduğu məqamları daha aydın şəkildə göstərmişdir.

Ümumilikdə, təhlillər insan və maşın tərcümələrinin müəyyən hallarda paralel və müqayisə edilə bilən nəticələr verdiyini göstərir. İnsan tərcümələri struktur uyğunluq baxımından bəzən mənbə mətnə uzaqlaşsa da, onların orijinallığı, mədəni uyğunlaşdırma qabiliyyəti və hədəf dildə təbiiliyi üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, süni intellekt əsaslı tərcümə vasitələrinin sürətli inkişafı maşın tərcümələrinin keyfiyyətinin getdikcə insan tərcüməsinə daha yaxın nəticələr verə biləcəyini göstərir. Müəllifin məlumatına görə, Language Reactor çıxışlarının ərəb–türk audiovizual tərcüməsi kontekstində müasir qiymətləndirmə metrikləri vasitəsilə təhlilinə yönəlmiş tədqiqatlar hələ də məhduddur. Bu baxımdan hazırkı tədqiqat gələcək araşdırmalar üçün ilkin və istiqamətləndirici bir çərçivə təqdim edə bilər.

References

1. Ayık Akça, T. (2022). Edebi metinlerde ve uzmanlık alan metinlerinde makine çevirisinin olanakları/olanaksızlığı: Çevirmenin değişen görev tanımlarına yeniden bakmak. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, 1321–1343. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1188804>
2. Banitz, B. (2020). Machine translation: A critical look at the performance of rule-based and statistical machine translation. *Cadernos de Tradução*, 40(1), 54–71. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2020v40n1p54>
3. Barut, E. (2022). İstatistiksel makine çevirisi ile nöral makine çevirisinin dilbilimsel parametrelerle karşılaştırılması: Google Translate. *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 4(1), 103–118. <https://doi.org/10.54132/akaf.1116949>
4. Benmessaoud, S., Alzumar, F., & Abdulla, A. K. (2025). Preserving cultural difference in the translation of proverbs: A cultural linguistics approach. *Jordan Journal of Modern Languages and Literatures*, 17(3), 867–886. <https://doi.org/10.47012/jjml.17.3.6>
5. Brown, P. F., Cocke, J., Della Pietra, S. A., Della Pietra, V. J., Jelinek, F., Lafferty, J. D., Mercer, R. L., & Roossin, P. S. (1990). A statistical approach to machine translation. *Computational Linguistics*, 16(2), 79–85.
6. Díaz Cintas, J. (2012). Clearing the smoke to see the screen: Ideological manipulation in audiovisual translation. *Meta*, 57(2), 279–293.
7. Díaz Cintas, J., & Remael, A. (2021). *Subtitling: Concepts and practices*. Routledge.
8. Feng, F., Yang, Y., Cer, D., Arivazhagan, N., & Wang, W. (2022). Language-agnostic BERT sentence embedding. In *Proceedings of the 60th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers)* (pp. 878–891). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/2022.acl-long.62>
9. Ganesan, K. (2018). ROUGE 2.0: Updated and improved measures for evaluation of summarization tasks. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1803.01937>
10. Goldberg, Y. (2019). Assessing BERT's syntactic abilities. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1901.05287>
11. Göktürk, A. (1994). *Çeviri: Dillerin dili*. Yapı Kredi Yayınları.
12. Guerreiro, N. M., Rei, R., van Stigt, D., Coheur, L., Colombo, P., & Martins, A. F. T. (2024). xCOMET: Transparent machine translation evaluation through fine-grained error detection. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 12, 979–995. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2310.10482>
13. Karga Seven Pictures. (2022). *Midnight at the Pera Palace* [TV series]. Karga Seven Pictures.
14. Krasner, N., Vasselli, J., Ticona, B., Anastasopoulos, A., & Lo, C.-K. (2025). Machine translation metrics for Indigenous languages using fine-tuned semantic embeddings. In *Proceedings of the Fifth Workshop on NLP for Indigenous Languages of the Americas (AmericasNLP)* (pp. 100–104). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/2025.americasnlp-1.11>
15. Kuwa, R., Kato, T., & Yamamoto, S. (2018). Classification of utterances based on multiple BLEU scores for translation-game-type CALL systems. *IEICE Transactions on Information and Systems*, E101-D(3), 750–757. <https://doi.org/10.1587/transinf.2017EDP7151>
16. Language Reactor. (n.d.). *Language Reactor*. <https://www.languagereactor.com/>
17. Lavie, A., & Agarwal, A. (2007). METEOR: An automatic metric for MT evaluation with high levels of correlation with human judgments. In *Proceedings of the Second Workshop on Statistical Machine Translation* (pp. 228–231). Association for Computational Linguistics.
18. Lee, S., Lee, J., Moon, H., Park, C., Seo, J., Eo, S., Koo, S., & Lim, H. (2023). A survey on evaluation metrics for machine translation. *Mathematics*, 11(4), Article 1006. <https://doi.org/10.3390/math11041006>
19. Lin, C.-Y. (2004). ROUGE: A package for automatic evaluation of summaries. In *Text Summarization Branches Out* (pp. 74–81). Association for Computational Linguistics.

20. Liu, F., & Yang, L. (2010). Exploring correlation between ROUGE and human evaluation on meeting summaries. *IEEE Transactions on Audio, Speech, and Language Processing*, 18(1), 187–196. <https://doi.org/10.1109/TASL.2009.2025096>
21. Maestri, A. (2021). Audiovisual translation at the service of the EU public communication 2.0. *Journal of Audiovisual Translation*, 4(3), 126–148. <https://doi.org/10.47476/jat.v4i3.2021.186>
22. OGM Pictures. (2022). *Another Self* (TV series). OGM Pictures.
23. Papineni, K., Roukos, S., Ward, T., & Zhu, W.-J. (2002). BLEU: A method for automatic evaluation of machine translation. In *Proceedings of the 40th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics* (pp. 311–318). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.3115/1073083.1073135>
24. Post, M. (2018). A call for clarity in reporting BLEU scores. In *Proceedings of the Third Conference on Machine Translation: Research Papers* (pp. 186–191). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/W18-6319>
25. Ramizoğlu, R. (2024). Modern makine çevirisi teknolojilerine yönelik bir karşılaştırma. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 13(1), 126–137. <https://doi.org/10.7884/teke.1317796>
26. Rei, R., Stewart, C., Farinha, A. C., & Lavie, A. (2020). COMET: A neural framework for MT evaluation. In *Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*. 2685–2702. Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.emnlp-main.213>
27. Sadıkov, T., & Sarıgül, K. (2021). Makine çeviri yöntemleri ve makine çevirisinin bugünkü durumu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 10(1), 192–205.
28. Slimani, S. (2025). Machine translation into Arabic: Challenges and alternatives. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal (Ancient Land International Scientific Journal)*, 7(2), 361–371. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/44/361-371>
29. Steffes, B., Rataj, P., Burger, L., & Roth, L. (2023). On evaluating legal summaries with ROUGE. In *Proceedings of the Nineteenth International Conference on Artificial Intelligence and Law* (pp. 457–461). ACM. <https://doi.org/10.1145/3594536.3595150>
30. TAFF Pictures. (2017). *My Brother 2* [Motion picture]. TAFF Pictures.
31. Tang, G., Yousuf, O., & Jin, Z. (2024). Improving BERTScore for machine translation evaluation through contrastive learning. *IEEE Access*. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2024.3406993>
32. Tran, N., Tran, H., Nguyen, S., Nguyen, H., & Nguyen, T. N. (2019). Does BLEU score work for code migration? In *Proceedings of the 27th International Conference on Program Comprehension*. 165–176. IEEE. <https://doi.org/10.1109/ICPC.2019.00034>
33. Wang, H., Wu, H., He, Z., Huang, L., & Church, K. W. (2022). Progress in machine translation. *Engineering*, 18, 143–153. <https://doi.org/10.1016/j.eng.2021.03.023>
34. Yılmaz, S. (2023). Arapça–Türkçe çeviri türlerinde nöral makine çeviri modellerinin verimliliği: ChatGPT örneği. *Şarkiyat Mecmuası*, 43, 339–355. <https://doi.org/10.26650/jos.1324416>
35. Zhang, T., Kishore, V., Wu, F., Weinberger, K. Q., & Artzi, Y. (2020). BERTScore: Evaluating text generation with BERT. In *Proceedings of the International Conference on Learning Representations*.
36. Zouhar, V., Chen, P., Lam, T. K., Moghe, N., & Haddow, B. (2024). Pitfalls and outlooks in using COMET. In *Proceedings of the Ninth Conference on Machine Translation*. 1272–1288. Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/2024.wmt-1.121>

The Level of Faculty Members' Knowledge of the New Assessment Strategies

Khadra Hallab^{1*} , Souad Arioua¹

Abstract. The current study aimed to identify the level of knowledge and use of new assessment strategies by faculty members at Mohamed Boudiaf University in M'sila, Algeria. To achieve the aim of the study, the descriptive analytical method was adopted. A purposive sample of 20 male and female teachers from the Department of Psychology was selected. A questionnaire was constructed by the researchers, consisting of five axes (performance strategy, paper and pencil strategy, observation strategy, self strategy, and communication strategy). The psychometric properties of the questionnaire were verified after applying it to an exploratory sample of 15 teachers. Cronbach's Alpha reliability coefficient reached 0.83, indicating high reliability. The results revealed that the level of faculty members' knowledge of the new assessment strategies is high, while the level of their use of these strategies is moderate. The study recommends working on using and generalizing new assessment strategies across Algerian universities and schools, as they contribute to achieving quality in education, as well as holding seminars and lectures on the importance of evaluation and its strategies.

Keywords: new assessment strategies, faculty members, university education, educational evaluation, LMD system (licence-master-doctorate)

¹University of Mohamed Boudiaf, M'Sila, Algeria

*Corresponding author. E-mail: khadra.hallab@univ-msila.dz

Received: 13 May 2025; Accepted: 7 January 2026 Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Fakültə üzvlərinin yeni qiymətləndirmə strategiyaları haqqında bilik səviyyəsi

Xadra Həllab^{1*} , Souad Arioua¹

Xülasə. Hazırkı tədqiqat Əlcəzairin M'sila şəhərindəki Məhəmməd Boudiaf Universitetinin müəllim heyəti tərəfindən yeni qiymətləndirmə strategiyalarının bilik və istifadə səviyyəsini müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı. Tədqiqatın məqsədinə çatmaq üçün təsviri analitik metoddan istifadə edilmişdir. Psixologiya kafedrasından 20 kişi və qadın müəllimdən ibarət məqsədyönlü nümunə seçildi. Tədqiqatçılar tərəfindən beş oxdan (performans strategiyası, kağız və qələm strategiyası, müşahidə strategiyası, özünü strategiyası və ünsiyyət strategiyası) ibarət anket tərtib edildi. Anketin psixometrik xüsusiyyətləri 15 müəllimdən ibarət tədqiqat nümunəsinə tətbiq edildikdən sonra yoxlanıldı. Kronbaxın Alfa etibarlılıq əmsali 0,83-ə çatdı ki, bu da yüksək etibarlılığı göstərir. Nəticələr göstərdi ki, müəllim heyətinin yeni qiymətləndirmə strategiyaları haqqında bilik səviyyəsi yüksəkdir, bu strategiyalardan istifadə səviyyəsi isə orta səviyyədədir. Tədqiqatda Əlcəzair universitetləri və məktəblərində yeni qiymətləndirmə strategiyalarının təhsildə keyfiyyətə nail olmağa

töhfə verdiyi üçün onlardan istifadə və ümumiləşdirmə üzərində işləmək, eləcə də qiymətləndirmənin və onun strategiyalarının əhəmiyyəti barədə seminarlar və mühazirələr keçirmək tövsiyə olunur.

Açar sözlər: *yeni qiymətləndirmə strategiyaları, müəllim həyatı, universitet təhsili, təhsil qiymətləndirməsi, LMD sistemi (lisenziya-magistr-doktorantura)*

¹Məhəmməd Budiaf Universiteti, M'Sila, Əlcəzair

*Məsul müəllif. E-poçt:khadra.hallab@univ-msila.dz

Daxil oldu: 13 May 2025; Qəbul edildi: 7 Yanvar 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The teaching process is the pillar of every educational system, because it includes all parties of the teaching-learning process (the teacher, the student, the course content), and it is also linked to a set of dimensions represented in: social, human, psychological, dynamic, and others. It aims to bring about desirable behavioral changes among learners, whether from the mental side such as knowledge, inference, criticism, and ways of thinking, or from the emotional side such as taste, appreciation, and enjoyment of arts, or from the motor side and the skills it includes. Its success depends on a set of objective scientific foundations. Dunkalobidel (1974) sees that it is an activity that includes four stages: the planning stage, the intervention stage (including educational strategies), the stage of determining the means and tools of measurement, and the evaluation stage with its resulting feedback (Jaber, 2005, p. 85).

The teaching process is based on major stages, the most important of which are: teaching objectives, behavioral inputs of learners, educational experiences and activities, then measurement and evaluation. The latter is considered the basic structure of the teaching process insofar as it is the indicator for judging its effectiveness and the effectiveness of its different stages. Today, evaluation has developed and become a dynamic element that interacts continuously with other elements and directs them in order to improve learning. It benefits learners and teachers alike, as it enables the student to obtain feedback that helps in improving his learning, and also enables teachers to use the results of evaluation in reconsidering their teaching methods and their planning for this educational process. On this basis, John Lind (1976) sees that evaluation is a systematic process that determines the extent of achieving educational objectives by students and that it includes a quantitative and qualitative description in addition to judgment of value (Melhem, 2000, p. 41).

The Algerian educational system has witnessed—since independence—a set of reforms through which it sought to respond to different challenges imposed by new developments in all fields of life such as globalization, scientific and technological development, as well as total quality. What is noticed about these reforms is that they touched the educational system as a whole, which reflected on educational evaluation in particular and affected students' achievement and performance. Despite different efforts, this process still faces many difficulties when planning evaluation or implementing it, or when correcting and announcing its results. All this makes it necessary to keep pace with the changes taking place in this field, which have shown a set of practices of a practical character falling under the name of new assessment strategies. The assessment strategy is considered "the art of using the available possibilities and means in an optimal way to achieve the desired goals in the fullest way. That is, it is a set of procedures planned in advance and directed to implement teaching effectively in

a way that ensures achieving the objectives, according to what is available of possibilities in order to achieve the best possible educational outputs" (Al-Hariri, 2008, p. 161).

The importance of the evaluation process increases in the Algerian university, since university education is the most prominent strategic reserve that provides society with qualified human capital to serve society and undertake the burdens of development in all political, economic, social, and cultural fields. The new changes require the person in charge of the evaluation process to deal with them quickly and adapt to them, highlighting these different strategies in order to provide efficient university education.

Research Problem and Questions:

The current study aims to identify faculty members' knowledge and use of new assessment strategies. The main research questions are:

1. What is the level of faculty members' knowledge of the new assessment strategies?
2. What is the level of faculty members' use of the new assessment strategies?

Research Objectives:

The study aims to achieve the following objectives:

1. Identify the level of faculty members' knowledge of the new assessment strategies.
2. Identify the level of faculty members' use of the new assessment strategies.

Research Hypotheses:

1. Hypothesis 1: The degree of knowledge of university education teachers of the new assessment strategies is high.
2. Hypothesis 2: The degree of use of university education teachers of the new assessment strategies is moderate.

Conceptual Definitions:

- **Strategy:** An organized process for collecting and analyzing information about a specific subject by using a scientific and practical method.
- **Assessment Strategy:** The totality of procedures and steps aimed at collecting objective and truthful data by using varied tools in the light of specific objectives, with the aim of reaching quantitative estimations and descriptive evidence on which judgments and suitable decisions are based.
- **Evaluation:** A comprehensive process that benefits from the different processes preceding it and aims at modifying and developing the educational process and providing judgments about it.
- **Faculty Members (Procedurally):** The lecturers who teach in the Department of Psychology, University of M'sila, during the academic year 2025-2026.

Methods

Study Design. The descriptive analytical method was adopted to achieve the aims of the study.

Study Population. The study population consisted of all teachers of the Department of Psychology at the University of M'sila.

Study Sample. The study was conducted on a non-probability purposive sample consisting of 20 male and female teachers (15 for the exploratory sample and 20 for the original sample), selected by convenience sampling.

Study Tool: Questionnaire. A questionnaire was constructed by the researchers, titled "New Assessment Strategies." It consisted in its final form of five axes:

Axis Number	Axis Name
1	Performance Strategy
2	Paper and Pencil Strategy
3	Observation Strategy
4	Self Strategy
5	Communication Strategy

Scoring System

Response	Score
Always	3
Sometimes	2
Never	1

Interpretation Levels:

Level	Range
Medium	1 – 1.66
High	1.66 – 2.32
Very High	2.32 – 3

Validity of the Tool:

To verify the validity of the tool, it was presented to a group of arbitrators (5 faculty members from the Department of Psychology) to express their opinion about the suitability of the items to the fields of the tool.

Reliability of the Tool:

The reliability coefficient of the tool was extracted using Cronbach's Alpha equation. The value of the reliability coefficient for the total score reached "0.83", which is a high reliability coefficient.

Statistical Methods:

The following statistical methods were used with the help of SPSS version 20:

- Descriptive statistics (arithmetic means and standard deviations) to determine the degrees for each hypothesis
- Cronbach's Alpha reliability coefficient

Results*Results of Hypothesis 1: Level of Knowledge*

Hypothesis 1 stated: The degree of knowledge of university education teachers of the new assessment strategies is high.

Table 1

Degree of faculty members' knowledge of new assessment strategies

Item No.	Strategy	Arithmetic Mean	Standard Deviation	Rank	Degree
01	Performance Strategy	2.400	0.607	3	Very High
02	Paper and Pencil Strategy	2.562	0.592	1	Very High
03	Observation Strategy	2.487	0.527	2	Very High
04	Self Strategy	2.125	0.670	5	High
05	Communication Strategy	2.262	0.670	4	High
Total	Questionnaire as a whole	11.81	3.00		High

Key Findings from Table 1

- The arithmetic means of the items ranged between "1.66–3.00"
- Item No. 02 (Paper and Pencil Strategy) ranked first (M = 2.56, SD = 0.59)
- Item No. 03 (Observation Strategy) ranked second (M = 2.48, SD = 0.52)
- Item No. 01 (Performance Strategy) ranked third (M = 2.40, SD = 0.60)
- Item No. 05 (Communication Strategy) ranked fourth (M = 2.26, SD = 0.67)
- Item No. 04 (Self Strategy) ranked fifth (M = 2.12, SD = 0.67)
- Total questionnaire arithmetic mean: 11.81 (High degree)

Conclusion for Hypothesis 1. The degree of faculty members' knowledge of the new assessment strategies is "high". The hypothesis is confirmed.

Results of Hypothesis 2. Level of Use

Hypothesis 2 stated: The degree of use of university education teachers of the new assessment strategies is moderate.

Table 2

Degree of faculty members' use of new assessment strategies

Item No.	Strategy	Arithmetic Mean	Standard Deviation	Rank	Degree
01	Performance Strategy	2.275	0.655	4	Very High
02	Paper and Pencil Strategy	2.600	0.541	2	Very High
03	Observation Strategy	2.612	0.490	1	Very High
04	Self Strategy	2.037	0.701	5	Very High
05	Communication Strategy	2.287	0.659	3	High
Total	Questionnaire as a whole	11.812	1.721		Moderate

Key Findings from Table 2:

- The arithmetic means of the items ranged between "1.66–3.00"
- Item No. 03 (Observation Strategy) ranked first (M = 2.61, SD = 0.49)
- Item No. 02 (Paper and Pencil Strategy) ranked second (M = 2.60, SD = 0.54)
- Item No. 05 (Communication Strategy) ranked third (M = 2.28, SD = 0.65)
- Item No. 01 (Performance Strategy) ranked fourth (M = 2.27, SD = 0.65)
- Item No. 04 (Self Strategy) ranked fifth (M = 2.27, SD = 0.70)
- Total questionnaire arithmetic mean: 11.81 (Moderate degree)

Conclusion for Hypothesis 2: The degree of faculty members' use of the new assessment strategies is "moderate". The hypothesis is confirmed.

Discussion

Discussion of Hypothesis 1 (Knowledge of New Assessment Strategies)

The results showed that the degree of faculty members' knowledge of the new assessment strategies is high. This can be interpreted by the fact that most university teachers have a high degree of awareness and knowledge and a wide acquaintance with these new strategies. Most of them work

with these strategies in their evaluation of students' work because these strategies help the teacher and make easier all the difficulties.

The assessment strategy is a set of procedures used by the teacher inside the classroom in evaluating students during, after, and before the teaching process. Teachers indeed use all these strategies, as well as receiving training and having wide acquaintance with these strategies throughout their scientific career.

This result agrees with previous studies, particularly:

- The study of Kamal Ouaiissi ("Modern methods for the evaluation process in university education"), which dealt with the most important modern methods of the evaluation process and their role in solving problems to which the student is exposed in academic achievement (Kamal Awaisi, n.d.).
- The importance of this field as the mechanism that leads to achieving quality in education.

Discussion of Hypothesis 2 (Use of New Assessment Strategies)

The results showed that the degree of faculty members' use of the new assessment strategies is moderate. This can be interpreted by the fact that most teachers know these strategies (as revealed through interviews and questionnaire responses). Although assessment represents a basic pillar of the teaching process and is an integral part of it—because through it the teacher can achieve desired objectives—despite teachers' knowledge of these strategies, the degree of use came as moderate. This is due to the fact that many teachers use only one or two strategies among these strategies (as revealed through interviews conducted with them)—specifically the strategy that is easier, more applicable, and simpler. Accordingly, the degree of use came as moderate.

This result agrees with previous studies, particularly:

- The study of Saida Khalaifiya and Salima Qasi ("The style of continuous evaluation in the Algerian university under the LMD system from the point of view of teachers"), which found no statistically significant differences among teachers in using the style of continuous evaluation attributed to specialization or experience (Khalaifiyyah & Qasi, n.d.).

Comparison of Knowledge and Use

Aspect	Level
Knowledge of new assessment strategies	High
Use of new assessment strategies	Moderate

This discrepancy suggests that while faculty members are aware of modern assessment approaches, practical implementation lags behind theoretical knowledge. Factors contributing to this gap may include:

- Preference for easier, more applicable strategies
- Limited training in implementing certain strategies (e.g., self strategy ranked lowest in both knowledge and use)
- Institutional constraints or lack of resources

Conclusion

The current study aimed to identify the level of knowledge and use of new assessment strategies by faculty members at Mohamed Boudiaf University in M'sila. The descriptive analytical method was adopted, and a questionnaire was administered to a purposive sample of 20 teachers from the Department of Psychology (Manasirah et al., n.d.).

Summary of Findings

1. Hypothesis 1 (Knowledge): Confirmed. The level of faculty members' knowledge of new assessment strategies is ““high””. The performance strategy, paper and pencil strategy, and observation strategy showed "very high" knowledge levels, while self strategy and communication strategy showed "high" knowledge levels.
2. Hypothesis 2 (Use): Confirmed. The level of faculty members' use of new assessment strategies is ““moderate””. Despite high knowledge, practical application remains at a moderate level.

Recommendations

Based on the findings, the following recommendations are proposed:

1. Work on using the new assessment strategies in Algerian universities more broadly.
2. Work on generalizing these strategies to different universities of the country and schools, as they work to achieve the quality of university education.
3. Hold seminars and lectures on the topics of evaluation and its strategies and the extent of their importance for the university.
4. Provide targeted training programs focusing on less-used strategies, particularly the self strategy which ranked lowest in both knowledge and use.
5. Encourage faculty members to diversify their assessment approaches beyond preferred or easier strategies.

References

1. Abd al-Latif al-Farabi, et al. (1994). *Dictionary of educational sciences: Terms of pedagogy and didactics* (1st ed.). Al-Najah Al-Jadidah.
2. Abd al-Nasir al-Zahrani, & Small, W. W. (2005). *Strategies* (1st ed.). Lebanon Printing and Publishing.
3. Ahmad Husayn al-Laqrani, & Muhammad, F. H. (1995). *Effective teaching* (3rd ed.). Alam Al-Kutub.
4. Al-Bashir Buqaidah. (n.d.). The evaluation system in the Algerian university between sound construction mechanisms and effectiveness requirements: The closed question as a model. *Journal of Educational and Pedagogical Research*, 9(1), 79–102.
5. Al-Jumhuriyyah al-Jazairiyyah al-Dimuqratiyyah al-Shabiyyah, Wizarat al-Tarbiyah wa al-Ta'lim. (2003). *Second-year middle school curricula*. Dar al-Qasbah.
6. Hariri, R. (2008). *Educational evaluation*. Dar Al-Manahij for Publishing and Distribution.
7. Harun, A. (2019). *University education between the stakes of quality and the challenges of sustainable development: A sociological approach to the reality and prospects of university education* (Doctoral dissertation).
8. Jaber, W. A. (2005). *General teaching methods: Planning them* (2nd ed.). Dar Al-Fikr.
9. Kamal Awaisi. (n.d.). Modern methods of evaluation in university education. *Al-Haqiqah Journal for Human and Social Sciences*, 19(1).

10. Khalaifiyyah, S., & Qasi, S. (n.d.). The continuous assessment method in the Algerian university under the LMD system from the perspective of professors: A field study in the Department of Social Sciences and the Department of Arabic Language and Literature at Oum El Bouaghi University.
11. Khayri Wanis, & Bousnoubrah, A. A.-H. (2006). *[Title not provided]*. Ministry of National Education & National Office for Distance Education and Training.
12. Manasirah, M., et al. (n.d.). Evaluation methods in the Algerian university under the LMD system. *Muqarabat Journal*, 6(3), 55–67.
13. Melhem, S. M. (2000). *Measurement and evaluation in education and psychology* (1st ed.). Dar Al-Masirah.
14. Mansi, H., & Mansi, H. U. (2000). *Instructional design* (2nd ed.). Dar Al-Kindi for Publishing and Distribution.

The Influence of Saussure's Linguistics on Modern Literary Criticism

Sayah Djoudi

Abstract. *The emergence of the linguistics has had a significant impact on the literature, particularly on literary criticism, which has witnessed the development of a range of critical approaches that have themselves expanded, spread, and gained wide currency such as the structuralist, semiotic, and stylistic approaches. Accordingly, this study seeks to elucidates the impact of Saussurean linguistics on modern literary criticism. Surely Saussure's ideas were the cornerstone for structuralism and its various directions, and that through the famous opposing dualities that he brought and through which it is possible to describe linguistic systems. Certainly there is a relation between linguistics and Saussure's views in the modern linguistic lesson and modern literary criticism, and this is what this study seeks (to clarify the relation between them). Thus there is a strong relationship between literary criticism and linguistics—and a number of researchers have pointed to this relation. Surely Saussure's ideas were the cornerstone for structuralism and its various directions, and that through the famous opposing dualities that he brought and through which it is possible to describe linguistic systems. Certainly there is a relation between linguistics and Saussure's views in the modern linguistic lesson and modern literary criticism, and this is what this study seeks.*

Keywords: linguistics, Saussure, literary criticism, structuralism, semiotic

University of Béjaïa, Bejaia, Algeria

E-mail: djoudi.sayah@univ-bejaia.dz

Received: 10 May 2025; Accepted: 22 November 2025; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Sössür dilçiliyinin müasir ədəbi tənqidlərə təsiri

Sayah Djoudi

Xülasə. *Dilçiliyin yaranması ədəbiyyata, xüsusən də ədəbi tənqiddə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir ki, bu da öz növbəsində genişlənmiş, yayılmış və strukturist, semiotik və stilistik yanaşmalar kimi geniş yayılmış bir sıra tənqidi yanaşmaların inkişafına şahid olmuşdur. Buna uyğun olaraq, bu tədqiqat Saussur dilçiliyinin müasir ədəbi tənqiddə təsirini aydınlaşdırmağa çalışır. Şübhəsiz ki, Saussurun ideyaları strukturizm və onun müxtəlif istiqamətləri üçün təməl daşı idi və bu, onun gətirdiyi məşhur əks ikiliklər vasitəsilə dil sistemlərini təsvir etmək mümkündür. Əlbəttə ki, müasir dilçilik dərində və müasir ədəbi tənqiddə dilçiliklə Saussurun baxışları arasında əlaqə var və bu tədqiqatın məqsədi (aralarındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq) budur. Beləliklə, ədəbi tənqidlə dilçilik arasında güclü bir əlaqə var və bir sıra tədqiqatçılar bu əlaqəyə işarə etmişlər. Şübhəsiz ki, Saussure-un ideyaları strukturizm və onun müxtəlif istiqamətləri üçün təməl daşı idi və bu, onun gətirdiyi məşhur əks ikiliklər vasitəsilə dil sistemlərini təsvir etmək mümkündür.*

Əlbəttə ki, müasir dilçilik dərində və müasir ədəbi tənqiddə dilçiliklə Saussure-un baxışları arasında bir əlaqə var və bu tədqiqatın məqsədi budur.

Açar sözlər: *dilçilik, Sossür, ədəbi tənqid, strukturizm*

Bejaia Universiteti, Becayə, Əlcəzair

E-poçt: djoudi.sayah@univ-bejaia.dz

Daxil oldu: 10 May 2025 Qəbul edildi: 22 Noyabr 2025 Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

There is an important accumulation produced by the structural studies that cannot be ignored as it achieved a great revolution, especially in those works that benefited in deepening the awareness of literary works, and this is result of what the modern theories and methods have reached—and branched out mainly—from the linguistic lesson, and also its role in directing the recipient to it. Likewise no one can ignore that dialectical relationship that connects the litterateur with his social, political, economic and general cultural environment to which he belongs "literature is a social institution, its tool is language and it is the eternity of society"(Al-Tabbal Baraka, 1993, p. 190). But the question raised how linguistics affected the modern criticism, what are the methods that were affected or the methods that appeared as a result of this affect?

The Impact of Linguistics on Modern Arabic Criticism:

The emergence of linguistics *linguistique* has had a great impact on literary criticism that this science linguistics as its owner Saussure says: "language is the study of language in itself and for itself"(Al-Masdi, 1994, p. 62). Language is the basic subject from which the researcher starts to reveal the essence, nature and function of the text, regardless from this particular vision. And consequently linguistics has established itself as a science with its method and field and goals, then it removed the barriers between it and other sciences in influence and being influenced. Certainly modern criticism was affected alot by linguistics as the latter defined a group of critical methods, which in turn witnessed expansion and spread and great popularity for example the structural method and the semiotic method and also the stylistic, these methods that dominated the western critical and literary scene, where they were closely linked to linguistics, as it is noticed that they derived their origins and principles from numerous knowledge fields most important of which is linguistics especially Saussure's views in his book "Course in General Linguistics".

And what linguistics has reached and what it achieved in various sciences and knowledges, is considered as pillars or theoretical preliminaries invested by contemporary critical methods for example the semiotic *la sémiotique* (Semiotics: It is the study of signs and systems of signs, and how meaning is produced, and its use in different contexts, whether linguistic or visual or social or cultural. Semiotics aims to how signs work in producing signification and communication between individuals and societies). Also the crystallization of these methods in literary and critical thought and in humanistic studies was not suddenly, but rather result of numerous portents. Just as it is also noticed regarding the semiotic method and its great connection with linguistics, most researchers agree that semiotics derives its origins from linguistics.

The emergence also of many critical currents like stylistics *la stylistique* (Stylistics: *La stylistique* or science of style is a branch from branches of applied linguistics, and it is study of texts from all types or spoken language and interpreting it in relation to stylistic features that distinguish the text on linguistic or psychologic level. So it is not independant field by itself, and it can be applied in

understanding literature and journalism and linguistics) and its founder Charles Bally one of Saussure's students who along with his colleague Sechehaye collected the famous lectures of their professor Saussure, and all of them if they were fruits of the development of the linguistic lesson. In modern stylistic studies, the influence of linguistics on modern literary criticism is examined (Verdonk, 2002; Prasannata, 2017; Rzayeva və b., 2025; Hamid, 2023)

Surely Saussure's ideas were the cornerstone for structuralism and its various directions, and that through the famous opposing dualities that he brought and through which it is possible to describe linguistic systems. Certainly there is a relation between linguistics and Saussure's views in the modern linguistic lesson and modern literary criticism, and this is what this study seeks (to clarify the relation between them). Thus there is a strong relationship between literary criticism and linguistics—and a number of researchers have pointed to this relation.

In the West:

- **Sigmund Freud:** Austrian neurologist, founded the school of psychoanalysis and modern science, became famous for theories of mind and unconscious reveals the depths of inner science
- **Darwin** (1809-1882 AD) British natural history scientist and biologist and geologist, gained his fame as founder of evolution theory, as it reveals the origin of man according to evolutionary theory.
- **Karl Marx** (1818-1883 AD) German philosopher and economic critic and historian, his philosophical thought had huge impact on world intellectual and economic history, and his name was used to express a school of thought with many developments which is the Marxist school, and among his most important ideas it shows the dialectical relationship binding the individual and society.
- **C. Levi-Strauss** (1908-2009 AD) French anthropologist one of the most important contemporary structuralists and most famous—he is nicknamed dean of structuralists for his use of structural method in all fields he researched especially in anthropology. He derives from linguistics a method in his anthropological studies relying on studies of linguistic phenomena of peoples through their customs and traditions. So for him literature had only to be affected by that, so from creative side we witnessed "the new novel" and its modern techniques.
- **Ferdinand de Saussure** (1857-1913 AD) Swiss linguist considered father of modern linguistics made a linguistic revolution, considered founder of linguistics science and one of the most famous scientists of modern age, was first who considered linguistics as branch of broader science that studies sound signs. He proposed calling it semiology, currently known as semiotics or science of sign, and among his views also language is social phenomenon and institution emphasizing importance of language among humans.
- **The Russian Formalist School:** It was one of the influential doctrines in the field of literary criticism in Russia (1915-1930) and it includes many influential Russian thinkers on the literary scene like Shklovsky and Roman Jakobson and others. They were affected by structuralism in studying literature and subjecting it to scientific measures, and establishing its methods based on linguistics especially. Which made it obligatory for the literary critic to equip himself with solid renewed linguistic culture, and thus both the linguist and the literary critic are required today, and by tightening the connection between them to unlock the closures of the text. Roman Jakobson (1886-1982 AD) is considered one of the most prominent pioneers of this school, Russian linguist and literary critic, one of the linguists of the twentieth century, and that for his pioneering efforts in developing structural analysis of language and poetry and art, he called for documenting the relationship between linguistics and literature where he says "the boundaries between linguistics and textual criticism are abolished" (Al-Masdi, 1994, p. 75).

Among Arab Researchers:

Modern Arabic criticism up to now is captive to taking not giving. And we believe that there must be after this evaluation reading the modern Arabic critical heritage and modernizing important critical principles from several great critics like Qudamah ibn Ja'far, Ibn Rashi al-Qayrawani, Ibn Tabataba al-Alawi and Hazim al-Qartajanni. As for the moderns we find:

- **Abd al-Salam al-Masdi** in his book "Language and Modernity": Academic and writer and diplomat and Minister of Higher Education in Tunisia, one of the most important researchers whose names have been established in the movement of literary criticism and in linguistics. This influence is highlighted in the following points:

- a- What became clear evidently through his book "Language and Modernity" we notice his interest in the relationship of literary criticism with linguistics: where he showed the synergy between linguistics with its various schools and modern criticism, and put the linguistic foundations that became the general tributary, rather the only one for today's critic and manifestations of this interaction" (Hijazi, n.d., p. 5).

- b- Al-Masdi insists on the necessity for modern criticism to benefit from stylistics science and linguistics science and semantics (and semiotics), for what is in that of rich fertilization for criticism he says: "We must extend the bridge between criticism and linguistics science through stylistics—we refuse fragmentation on this interaction between language sciences and literary criticism hangs all hope. Human knowledge owes linguistics a great favor, whether in its research methods or critical or its scientific yield" (Al-Masdi, 2024, p. 85). Thus literary criticism was at the forefront of the fields benefiting from the achievements of general linguistics, through investing a number of its concepts and its procedural mechanisms.

- **Dr. Tawfiq al-Zubaidi** in his book "The Impact of Linguistics on Modern Arabic Criticism": He summarizes this influence in the following points:

- a- He addressed the relationship of linguistics and modern Arabic criticism and its impact, so according to him he sees that there is an intimate relationship between language science with all its methods and schools and directions, and literary criticism in its contemporary perspective which analyzes the poetic or literary text as a linguistic artistic structure. Where stylistics intersects with language science and criticism. Especially since levels of literary speech are linguistic levels (artistic also with semantic dimensions" (Jakobson, 1988).

The abundance of interest in linguistic studies with its methods in literary studies made modern linguistic theory as a helping system in literary criticism. And linguistics grants the critic a theoretical support, so the foundations of linguistic approach the literary critic cannot dispense with it, especially since any literary criticism cannot exceed the dimensions of its language. Just as the linguistic method transferred from anthropological study then philology then structuralism and semiotics appeared (science of sign/science of signs) first known as: science of semiology, deconstruction (Awad, 2016, p. 590)

- b- Emergence of linguistic critical methods in studying and analyzing the literary text, and among them the critical structural method "which sees that the word in itself, a verbal type of signs its signification from the value of the word in some culture does not form meaning except the semantic value linked to the word, example: word (la) in Arabic (negation) does not signify anything in English.

- c- Emergence of what is called critical analysis which turned into linguistic critical analysis through the sentence or into stylistic critical analysis through the text, that is the sentence and the text are the

pillar of literary linguistic analysis which was found in stylistics. And the progress that the linguistic field gained recently seeped into the critical field of literature which was not isolated from the general atmosphere represented by the revolution of humanistic knowledge with its modern terms, so it linked literary critical culture and linguistic culture as specialization and concept and method.

Conclusion

From what preceded it can be concluded the following:

- There is an intimate relation between language science with all its methods and schools and directions, and literary criticism in its contemporary perspective which analyzes the poetic or literary text as linguistic artistic structure. Where stylistics intersects with language science and criticism. Especially since levels of literary speech are linguistic levels (artistic also with semantic dimensions" (Al-Zubaidi, 1984, p. 36)
- The field of literary linguistic studies is fertile field needs intensification of researches and studies in it, and because such researches with linguistic literary orientation have great importance.
- Caring by researchers for the linguistic phenomenon in light of modern linguistics what produced several valuable researches in various branches of linguistics.
- In the West after emergence of linguistics by Saussure critical methods were affected and other new methods appeared like the literary method which benefited alot from Saussure's views in analyzing literary texts.
- Among Arabs it goes back to determining the subject of linguistic research, so there who counted language as subject of linguistics, so they described term (linguistics science). Then it is a field that can be arena for criticism which is linguistics so was the process of transferring the linguistic model to modern Arabic criticism through books and articles.

References

1. Al Masdi, A. S. (1994). *Stylistics and stylistic*. Arab Thought World.
2. Al Masdi, A. S. (2024). *Language and modernity*.
3. Al Tabbal Baraka, F. (1993). *Roman Jakobson's linguistic theory* (1st ed.).
4. Al Zubaidi, T. (1984). *The impact of linguistics on modern literary criticism*. Arab House for Books.
5. Awad, A. Q. (2016). The critical and linguistic term with Muhammad Ghoneim Helal. *Issues in Language and Literature*, 3(8).
6. Hamid, I. K. (2023). Methodological foundations in modern stylistic studies: *Stylistics and Style* by Abd Al-Salam Al-Masdi as a model. *Journal of Positive School Psychology*, 7(4), 1384–1391.
7. Hijazi, M. F. (n.d.). *Linguistic foundations of terminology science* (1st ed.). Gharib House for Printing, Publishing and Distribution.
8. Jakobson, R. (1988). *Poetics issues* (M. Al Arabi & M. Hanoun, Trans.; 1st ed.). Tobkal House.
9. Prasannata, R. (2017). Style and stylistics: An overview. *Pune Research World: An International Journal of Interdisciplinary Studies*, 1(4).
10. Rzayeva, Z., Nasibova, S., Qurbanova, G., Efendiyeva, A., & İsmayilova, S. (2025). The subject of stylistics as a linguistic discipline. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(10), 16–19.
11. Saussure, F. de. (1985). *General linguistics* (Y. Y. Aziz, Trans.). Afak Arabiya House. (Original work published 1916)
12. Verdonk, P. (2002). *Stylistics*. Oxford University Press.

Gənc nəslin formalaşmasında fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti

Xəqani İsmayilov^{1*} , Rəşid Məmmədov²

Xülasə. Məqalədə xüsusilə qeyd olunan cəhət orqanizmin sabitliyinin və möhkəmləndirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə insanın tez-tez dəyişən xarici aləmlə fiziki tərbiyə sistemini üzvi şəkildə əlaqələndirməyin başlıca vasitəsi kimi elmi şəkildə əsaslandırılmışdır. Hərəkəti bacarıqların formalaşdırılması, yəni hərəkəti fəaliyyətin müxtəlif formalarının — səhər gimnastikası, mütəhərrik oyunlar və idman çalışmalarının imkanları, yeri və rolu xüsusi qeyd olunmuş və işıqlandırılmışdır. Diqqət çəkən məqamlardan pədaqoji və tibbi müşahidə materiallarının toplanması və sistemləşdirilməsi vacibliyidir. Deməli, müasir şəraitdə bədən tərbiyəsi dərində yeniyetmələrin fiziki tərbiyəsi üzrə ümumi məqsədləri starteji təhsil vəzifələrinin şəklində yönəltmək lazımdır. Bir sözlə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bədən tərbiyəsi və idmana verilən qiymət hər bir dövrdə hər bir dövləti maraqlandırmış, onun əsas müddəalarını təşkil etmişdir. Bədən tərbiyəsi ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Onun başlıca məqsədi ümumilikdə əhəlinin sağlamlığını qoruyub təkmilləşdirməkdir. Fiziki tərbiyə insanların vətənlərini müdafiə etməsində xüsusi rol oynayır. Fiziki tərbiyənin zəhnin formalaşmasında, mənəvi keyfiyyətlərin təkmilləşdirilməsində, xoş əhval-ruhiyyənin yaradılmasında, yaddaş və psixoloji xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsində də əhəmiyyəti böyükdür.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, hərəkəti bacarıq, idman, fiziki təlim, fiziki çalışmalar

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, pədaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan, Azərbaycan

²Naxçıvan Dövlət Universiteti, magistrant, Naxçıvan, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: xeqaniismayilov984@gmail.com

Daxil oldu: 13 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 17 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Importance of Physical Education in the Formation of the Young Generation

Khagani Ismayilov^{1*} , Rashid Mammadov²

Abstract. The aspect that is especially mentioned in the article is scientifically substantiated as the main means of organically connecting the physical education system with the frequently changing external world of a person in order to ensure the stability and strengthening of the organism. The possibilities, place and role of the formation of motor skills, that is, various forms of motor activity, such as morning gymnastics, active games and sports, are specially noted and highlighted. One of the points that deserves attention is the importance of collecting and systematizing pedagogical and medical observation materials. Therefore, in modern conditions, it is necessary to direct the general goals of physical education of adolescents in the form of strategic educational tasks in physical education lessons. In short, it can be concluded that the value given to physical education and sports has interested every state in every era and formed its main provisions.

Physical education is an integral part of universal culture. Its main goal is to maintain and improve the health of the population as a whole. Physical education plays a special role in helping people defend their homeland. Physical education plays a major role in shaping the mind, perfecting moral qualities, creating a good mood, and developing memory and psychological characteristics.

Keywords: *physical education, motor skills, sports, physical training, physical exercises*

¹Nakhchivan State University, PhD in Pedagogy, Nakhchivan, Azerbaijan

²Nakhchivan State University, Master's student, Nakhchivan, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: xeganiismayilov984@gmail.com

Received: 13 January 2026; Accepted: 17 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Fiziki tərbiyə iki spesifik cəhəti ilə fərqlənir: hərəkətverici fəaliyyət (hərəkət təlimi) və fiziki keyfiyyətlərin (qabiliyyətlərin) tərbiyəsi fiziki fəaliyyətin məktəblilərin həyatında müstəsna rolu vardır. Tədqiqatların nəticəsi sübut etmişdir ki, fiziki təmrinlərlə məşğul olmaq hiss orqanlarının, xüsusilə əzələ-hərəkət hissiyyatının və müşahidə qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu zaman şagirdlərdə müşahidəçilik qabiliyyəti artır, ətrafdakılara qarşı diqqətlik hissi formalaşır. Fiziki hərəkətlərlə mütəmadi məşğul olmaq əsəblərin sağlamlığı üçün əhəmiyyətlidir ki, bu da uşağın müvafiq əqli yüksəlişinə, hafizənin möhkəmliyinə əsaslı təsir göstərir. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, uşaqların gün rejiminə hərəkət fəaliyyətin daxil edilməsi onlarda mənimsəmənin səviyyəsini 0,3-0,7 bal yüksəldir. “Bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm surətdə məşğul olmaq beynin qidalı, təmiz qanla təchizini yaxşılaşdırır, mərkəzi sinir sisteminin funksional imkanlarını bütün sahələrdə yüksəldir ki, bu da, öz növbəsində, beynin əsas fizioloji fəaliyyəti olan oynama və tormozlanmanı tənzim edir. Bu proseslər daim qarşılıqlı əlaqədə olur. Orqanizmin hərəkəti sinir sistemində fəallıq yaradır, eləcə də sinir sistemində tormozlanma prosesinin baş verməsi fəallığın dayandırılması ilə bağlıdır” (Əhmədov, Rzayev, s. 34).

Beləliklə, insanın fiziki keyfiyyətlərinin tərbiyəsi (inkişafın idarəedilməsi) və hərəkətlərin öyrədilməsi (hərəkət fəaliyyəti) xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən fiziki tərbiyə ümumi tərbiyə işinin bir növü, tərkib hissəsi kimi meydana çıxır. Fiziki tərbiyə insanın fiziki hazırlıq prosesinin sosial fəaliyyət (əmək, hərbi və s.) zamanı şərti yerində çıxış edir. Tərbiyənin digər növlərinin birliyində fiziki tərbiyə hərtərəfli inkişafın əsas amillərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət qazanır. Fiziki tərbiyə – ictimai hadisədir. O cəmiyyətin qanunları üzrə cəmiyyətlə birlikdə inkişaf edir, yüksəlir. Fiziki tərbiyə təcrübəsinin sosial istiqaməti və onun təşkili formaları konkret ictimai münasibətlərdən asılıdır. “Fiziki tərbiyə sistemi” anlayışı fiziki tərbiyənin müəyyən tarixi dövrdə sosial təcrübə tipini ifadə edir. Konkret ictimai formasiyanın şərtlərindən asılıdır. Onun təşkili forması və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi ictimai formasiyanın tələb və ehtiyaclarının məcmuyuna bağlıdır. Fiziki tərbiyə sistemində yalnız fiziki tərbiyə üzrə ayrı-ayrı praktik hadisələr yox, həm də bu sistemin konkret olaraq cəmiyyətdə təşkili və məqsədyönlü istifadəsi şərti olur. Fiziki tərbiyə sisteminin inkişafı şərtləri elementar və yüksək inkişaf münasibətlərindən, geniş sferada yayılması üçün məhdudiyyətlərin aradan götürülməsi məqsədilə təşəbbüslərdən, onun yaranması və inkişafına dövlətin qayğı və diqqətindən çox asılıdır (Kazımov, 2006).

Metodlar

Məqalənin metodoloji bazası pedaqogika, psixologiya və fiziologiya elmlərinin qabaqcıl prinsiplərinə əsaslandığından tədqiqat zamanı sistemli yanaşma metodu ilə fiziki tərbiyənin gənc nəslin fiziki, psixoloji və sosial inkişafına təsiri bir bütün olaraq təhlil edilmişdir. Şəxsiyyətyönümlü yanaşma təhsilalanların fərdi, yaş və cins xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının təməlini təşkil etmiş, fəaliyyət yönümlü yanaşma ilə gənclərin fiziki hərəkəti aktivliyinin formalaşması prosesi öyrədici və təşkilati fəaliyyətlər kontekstində araşdırılmışdır. Məqalədə istifadə edilən nəzəri, empirik, statistik və digər metodlar mövzu ilə bağlı elmi-metodik ədəbiyyatın təhlil və ümumiləşdirilməsini, fiziki tərbiyə dərslərinin və şagirdlərin aktivliyinin pedaqoji müşahidəsini, statistik metodlar: rəqəmsal məlumatların (məsələn, şagirdlərin fiziki hazırlıq səviyyəsinin dəyişməsi) riyazi və statistik təhlilini həyata keçirməyə imkan yaratmışdır.

Nəticələr

Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsində bir sıra anlayışlar vardır ki, bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: fiziki mədəniyyət; fiziki tərbiyə; fiziki inkişaf; fiziki kamillik; fiziki təhsil; fiziki hazırlıq; fiziki məşğələ; hərəkəti fəallıq; hərəkəti fəaliyyət; idman. Fiziki mədəniyyət cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biri olub, insanın öz sağlamlığını möhkəmləndirməsi, fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsi, onun çevik və gümrah böyüməsi üçün tarix boyu əldə edilmiş nailiyyətlərinin məcmuunu ifadə edir. Geniş anlayış kimi mədəniyyət üç yerə bölünür:

- 1) Cəmiyyətə aid fiziki mədəniyyət. Fiziki mədəniyyətin bu növü müəyyən konkret tarixi dövrdə cəmiyyətin əldə etmiş olduğu fiziki mədəniyyət təcrübəsindən ibarətdir.
- 2) Kollektivə aid fiziki mədəniyyət. Kollektivin fiziki mədəniyyəti kollektiv üzvlərinin fiziki qabiliyyətlərinin inkişafını əks etdirir.
- 3) Fərdin fiziki mədəniyyəti. Bu növ mədəniyyət fərdin öz fiziki qabiliyyətlərinin inkişafı qayğısına qalması, sağlamlığını mühafizə etməsi, gümrah və çevik olmaqdan ömrü həyata keçirdiyi tədbirlər sistemidir.

İdman kollektivlərində rəğbətləndirmə metodlarından da istifadə etməklə, idmançıların düzgün hərəkətlərini, müvəffəqiyyətlərini qiymətləndirirlər. Bu zaman rəğbətləndirmə vasitələrindən istifadə edilir. Tərifləmə, təşəkkür etmək, mükafatlandırma və s. metodları misal göstərmək olar. Rəğbətləndirmə metodlarından istifadə edən məşqçilər idmançılarda özünə inamı gücləndirirlər. Çünki hər bir idmançıya (istər zəif, istərsə güclü) böyük inamla yanaşdıqda o, daha da qələbə əzmi ilə çalışır.

İdman kollektivlərində bu üç metoddan başqa cəza vasitələrindən də istifadə olunur.

Məzəmmət etmək, danlamaq, töhmət vermək, maraqlı oyunlardan maraqsız oyunlara keçmək, oyundan xaric etmək, nəhayət, komandadan xaric etmək və s. vasitələrindən istifadə etdikdə kollektivdə sağlam əqidənin yaranmasına müvəffəq olunur (Aslanlı, 1993, s. 43–44).

Müzakirə

Uşaq dünyaya gəldiyi ilk gündən həyat üçün, yaşayış üçün uyğunlaşmağa başlayır. O, həyatın əsas qanunlarını mənimsəyir, xarici aləmin təsirlərinə məruz qalır. Bu andan da uşaq tədricən ətraf aləmə uyğunlaşma qabiliyyəti, bacarığını qazanır. Uşağın potensial imkanlarını nəzərə alan yaşlılar onlara müəyyən tərbiyəvi təsirlər göstərirlər. Hər şeydən əvvəl, uşağın fiziki sağlamlığı, onun mənəvi, intellektual, estetik inkişafı haqqında qayğıya əks olunur.

Orqanizmin sabitliyi, möhkəmləndirilməsi məqsədilə uşağın tez-tez dəyişən xarici aləmlə fiziki tərbiyə sistemini üzvi şəkildə əlaqələndirməyin başlıca vasitəsi kimi elmi şəkildə əsaslandırılmış rejimin, hərəkəti bacarıqların formalaşdırılması, yəni hərəkəti fəaliyyətin müxtəlif formalarının — səhər gimnastikası, mütəhərrik oyunların və idman çalışmaları imkanları, yeri və rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Burada hava şəraitini nəzərə almaq vacibdir. Günəş, su və hava orqanizmin həyat qabiliyyətini, funksional imkanlarını genişləndirir, beynin inkişafına məşqləndirici təsir göstərir, şəxsi keyfiyyətləri zənginləşdirir, fərd kimi xarici aləmə uyğunlaşmağa kömək edir, həmyaşıdlar və yaşlılarla ünsiyyət və münasibətlərin yaranmasına yardım göstərir (İsmayılov, 2015).

Professor Bəşir Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi, hələ ötən əsrdə pedaqoji-metodik ədəbiyyatda rus dilindəki “fizkultura” anlayışını Azərbaycan dilində “bədən tərbiyəsi” şəklində tərcümə etmək ənənə halını almışdır. Bunu düzgün hesab etmək çətindir ona görə ki, həqiqətdə “fiziçeskaya” sözünü “bədən”, “kultura” sözünü isə “tərbiyə” kimi tərcümə etməyi elmi cəhətdən əsaslandırmaq qeyri-mümkündür. Bundan əlavə, “tərbiyə” məfumu pedaqoji anlayışdır, lakin “fizikultura” pedaqoji anlayışlar sırasına daxil deyildir. Qeyri-pedaqoji anlayış olan “fizikultura” ifadəsini pedaqoji anlayış olan “bədən tərbiyəsi” məfumu ilə ifadə etməyə ixtiyarımız yoxdur (Əhmədov, Rzayev, s. 292-293) Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsində “fiziki kamillik” anlayışı daha çox və geniş anlamda işlədilən bir anlayışdır. Fiziki kamillik şəxsiyyətin fəaliyyətə (əməyə, təlimə və s.) fiziki cəhətdən hazır olması zəruriliyi ilə şərtləndirilən fiziki inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Başqa sözlə, fiziki kamillik cəmiyyətin konkret tarixi dövrdə əldə etdiyi fiziki mədəniyyətlə şəxsiyyətin həmin mədəniyyətə optimal yiyələnməsi arasındakı nisbəti ifadə edir. Bu mənada o adamlara fiziki cəhətdən kamil şəxslər deyə bilərik ki, onlar fiziki mədəniyyətdən maksimum dərəcədə faydalanmış olsunlar, özlərini fəaliyyətə fiziki baxımdan günün tələbləri səviyyəsində hazırlaya bilsinlər.

Orqanizmin normal inkişaf şərti hərəkəti fəallıqdır. Məhz hərəkəti fəallıq uşaq orqanizminin həyat təminatının əsası kimi onun qamətinə, psixi-emosional vəziyyətinin inkişafına, funksional inkişafına və iş qabiliyyətinə təsir göstərir. Hərəkəti fəallığın azalması orqanizmin vəziyyətini, daxili orqanların funksiyasını və əzələ-əsbəb sistemi fəaliyyətini pisləyir. Hərəkəti fəallıq yalnız uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı deyildir. Bu həm də sosial şəraitdən — uşaq müəssisələri və ailənin təşkilindən çox asılıdır (Kazımov, 2006). Bu bir həqiqətdir ki, böyük elmi-texniki nailiyyətlər insanın sağlamlığını bədən tərbiyəsi və idman qədər möhkəmlədə bilmir. Əksinə, elmi-texniki nailiyyətlər tədricən fiziki əməyi sıxışdırıb aradan çıxardığına görə, təbiətən mütəhərrik olan insanın fiziki hərəkətlərini məhdudlaşdırır, bədən üzvlərinin ahəngdar inkişafına mane olur. Ümumi rəy göstərir ki, sağlamlığı möhkəmləndirmək üçün ən yaxşı amil bədən tərbiyəsi və idmandır. Sağlam bədənsiz kifayət qədər təmin olunmuş həyat, həqiqi insan xoşbəxtliyi mənasızdır. Sağlamlıq heç bir xəzinə ilə müqayisə edilməyəcək dərəcədə insan həyatına şənlik və xoşbəxtlik verir (Aslanlı, 1993, s. 173).

Müasir fiziki tərbiyə sistemində idman daha çox görünən “yer” tutur. İdmanın nüvəsində yarış fəaliyyəti spesifik xüsusiyyətdir. Güc, qabiliyyət, bacarıq nümayiş etdirə bilmək idmançı üçün səciyyəvi keyfiyyətdir. İdmanda yarış fəaliyyəti ilk əvvəl mübahisə, bəhsləşmə, münaqişəli məsələləri həll etmək kimi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir ki, burada yoldaşlıq münasibətlərinin qurulmasına sözləri birləşdirmək zərurəti yaranır. İdman çoxtərəfli ictimai hadisədir. Özünün tarixi inkişaf prosesində idman cəmiyyət mədəniyyətində fiziki və mənəvi rolunu açıq-aydın göstərə bilmişdir. Beləliklə, geniş mənada «idman anlayışı» – xüsusi yarış fəaliyyəti, ona xüsusi hazırlıq, insanlar arasında xüsusi münasibətlər və həmin münasibətlərin bu fəaliyyət sferasında yaradılması, onun nəticələrinin ictimai əhəmiyyəti ilə seçilir.

Tərbiyə üzrə fəaliyyət və şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Burada mühüm rol oynayan növlərindən biri kimi sinifdənəknar və məktəbdənəknar tərbiyə işlərini göstərmək olar. Sinifdənəknar tərbiyə işləri tədrisdənəknar vaxtlarda şəxsiyyətin sosiallaşması üçün zəruri şərtlərin

təmin edilməsi, onların müxtəlif növ fəaliyyətinin təşkili prosesidir. Bu növ işlər müəllimin müstəqil şəkildə tərbiyə tədbirləri, dərslə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsidir. Sınıfənkənar işlər fənn müəllimi, valideynlər və fəal şagirdlər tərəfindən aparılır.

Tərbiyə prosesində birinci və ikinci signal sisteminin qarşılıqlı təsiri zamanı şərti reflekslə əlaqə formalaşır. Uşağın sosial aləmə fərdi uyğunlaşması onun şəxsi inkişafının harmoniyası, ətraf aləmə şüurlu münasibət, davranış mədəniyyəti, həyat rejimi, müxtəlif adətlər və vərdislər qazanmasına kömək edir (Nərimanov və b., 2004). İnsanın fərdiliyi hələ ilk uşaqlıq dövründən təzahür edir. Bu fərdiliyin əsasını əzəb sisteminin xüsusiyyətləri, anadangəlmə və irsi, yaş və sonradan qazanılmış keyfiyyətlər təşkil edir. Uşağın müxtəlif yaş dövründə psixi-əsəb xüsusiyyətləri onun inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Orqanizmin potensial imkanları əzəb sisteminin xüsusiyyətlərindən, fiziki tərbiyənin düzgün təşkilindən asılıdır (Aslanlı, 1993, s. 28–29). Məktəbdənkənar tərbiyə işləri isə yetişən nəslin təhsil və tərbiyə sisteminin tərkib hissəsidir. Bu növ işlər şəxsiyyətin qabiliyyət və maraqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə tədrisdən (məktəbdən) kənar həyata keçirilən tədbirlərdir. Bu zaman idraki tələbatlar, ünsiyyət, praktik fəaliyyət, gücün bərpa edilməsi və sağlamlığın möhkəmləndirilməsi işləri diqqətə cəkilir. Məktəbdənkənar işlər məktəbdə təlim-tərbiyə prosesi ilə, yaşayış yerləri üzrə tərbiyə işləri ilə və məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri ilə sıx əlaqədədir (Ağayev və Hüseynov, 1989, s. 55).

Sınıfənkənar və məktəbdənkənar işlər öz məqsəd, vəzifə, məzmun və metodikasına görə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu növ işlərin həyata keçirilməsində bir sıra prinsiplər özünü göstərir. Hər şeydən əvvəl, sınıfənkənar və məktəbdənkənar işlər könüllülük prinsipi əsasında qurulur. Bu zaman şagirdlər öz maraqları əsasında məşğələ formasını seçir. Bu cəhət fakültativ məşğələlər, dərnlər, bölmələr və digər sınıfənkənar iş formaları, həmçinin məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri üçün xarakterikdir. Ətraf mühitin və orqanizmin harmoniyası fiziki müalicədə əsas amildir. Doğulduğu ilk gündən uşaq həyata uyğunlaşmağa başlayır. O, həyatın əsas qanunlarını qəbul etmir, xarici aləmlərin təsiri altındadır. Bu uşaq tədricən ətraf aləmə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə yiyələnir. Uşağın potensial imkanlarını nəzərə alan aşıqqallar onlara müəyyən tərbiyəvi təsirlər göstərilir. Uşağın fiziki sağlamlığı, ilk növbədə, onun mənəvi, intellektual, estetik inkişafı ilə bağlı qayğıda özünü göstərir.

Uşağın xüsusi hazırlanmış tərbiyə vasitələri sistemində psixofizioloji inkişafı onun bir şəxsiyyət kimi dünyaya qoşulmasını və müəyyən təbii şəraitlə əhatə olunmasını zəruri edir. Bütün bu cəhətlər orqanizmin funksional imkanlarının hərtərəfli inkişafına yönəlib (Mehrabov və b., 2005). Bədən tərbiyəsi sisteminin tez-tez dəyişən xarici aləmlə üzvi əlaqələndirilməsinin əsas vasitəsi kimi orqanizmin dayanıqlığını və möhkəmlənməsini gücləndirmək üçün elmi əsaslandırılmış rejim, hərəkət bacarıqlarının formalaşdırılması, yəni hərəkətli fəaliyyətin müxtəlif formaları — hərəkətli gimnastika, aktiv oyun və idmanın imkanları, yeri və rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Burada hava şəraitini nəzərə almaq lazımdır. Su və hava orqanizmin yaşamaq qabiliyyətinin funksional imkanlarını genişləndirir, beyin inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərir, şəxsi keyfiyyətləri yaxşılaşdırır. Bu təbii amillər uşağın bir şəxsiyyət kimi xarici dünyaya uyğunlaşmasına kömək edir, həmyaşıdları və yaşlılarla cinsiyyət və münasibətlərin formalaşmasına kömək edir.

Bir orqanizmin normal inkişafının şərti fiziki fəaliyyətdir. Məhz fiziki fəaliyyət uşağın orqanizminin həyatına, psixi və emosional vəziyyətin inkişafına, funksional inkişafına və əmək qabiliyyətinə təsir göstərir. Hərəkət fəaliyyətinin azalması orqanizmin vəziyyətini, daxili orqanların fəaliyyətini və dayaq-hərəkət aparatının fəaliyyətini pisləşdirir (Mehrabov və b., 2005, s. 47). Motor fəaliyyəti yalnız uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı deyil. Bu, həm də sosial şəraitin — uşaq müəssisələrinin və ailənin təşkilindən çox şey asılıdır. Motor rejimi müxtəlif motor fəaliyyətlərinin təşkilini təmin edir. Tərbiyə prosesində birinci və ikinci signal sistemlərinin qarşılıqlı təsiri zamanı şərtli reflekslə əlaqə formalaşır. Buna görə də ikinci stimula fizioloji və psixoloji proseslərə təsir göstərir. Uşağın sosial aləmə fərdi uyğunlaşması onun şəxsi inkişafının harmoniyasına, ətraf aləmə müsbət münasibətə,

davranış mədəniyyətinə, həyat tərzinə, müxtəlif adət və vərdislərə yiyələnməyə kömək edir (Orta ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün bədən tərbiyəsi proqramları, 1996). İnsanın fərdiliyi hələ də erkən uşaqlıq dövründə özünü göstərir. Bu fərdiliyin əsasını sinir sisteminin xüsusiyyətləri, doğuş və irsi, yaş və sonradan qazanılmış keyfiyyətlər təşkil edir. Uşağın müxtəlif yaşlarda olan psixi və emosional xüsusiyyətləri onun inkişafında mühüm rol oynayır. Orqanizmin potensial imkanları kompüter sisteminin xüsusiyyətlərindən və bədən tərbiyəsinin düzgün təşkilindən asılıdır.

Yaxşı təhsil uşağın hərtərəfli inkişafı üçün qeyri-məhdud məzmunu malikdir. Bədən tərbiyəsi uşağın motor qabiliyyətlərinin inkişafına, zehni və fiziki gücünün səfərbər edilməsinə təsir göstərir, tənəffüs sisteminə, bədənin əhəmiyyətli gücünə, psixofiziki keyfiyyətlərin formalaşmasına diqqət yetirmək mümkündür. Bu zaman mədəni hisslər, əxlaqi və intellektual xüsusiyyətlər, jestlərin gözəlliyi meydana çıxır, inkişaf formalaşır (Nəsrullayev, 2003).

Bədən tərbiyəsi bədən quruluşunun harmoniyasını yaratmaq, sağlam bədən və bədən formalaşdırmaqla estetik aspektlərdə tərbiyəyə kömək edir. Onsuz bədənin sağlamlıq prosesini başa düşmək mümkün deyil. Bədən tərbiyəsi yaradıcılığı, fəal hərəkət fəaliyyəti sferasında özünü ifadə edə bilmək işini məhdudlaşdırmır, əksinə, təfəkkürün inkişafına, təxəyyülün yaradıcılığına, yenilik ruhunda olmağa və bununla da öz ideyalarını praktikada reallaşdırmağa imkanlar yaradır. Fərdi olan uşağın bədən tərbiyəsi üçün qayğı və diqqət lazımdır. Fiziki və əqli güc nəslin inkişafı və yaradıcılıq enerjisi ilə bağlıdır (Nəsrullayev, 2003, s. 48).

Müasir dövrdə respublikamızın təhsil sisteminə aparılan islahat gənclərin fiziki tərbiyəsi və idman sahəsində də iş üsulları və metodlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Son illər respublikamızda bütün sahələrdə olduğu kimi, bədən tərbiyəsi və idmanın da inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərilir (Əhmədov və Rzayev 1983). İdman kollektivinin yaxşı nəticələr əldə etməsi üçün onların iş üslubu düzgün qurulmalıdır.

İdman kollektivlərinin iş üslubunu aşağıdakı prinsiplər əsasında qurmaq daha çox fayda verir:

1. Fəalları aşkar edilməsi
2. Ənənələr
3. Perspektiv xətlər

Məşqçi həmişə yaradıcı olmalıdır. O, kollektiv içərisində ən fəal idmançını aşkar etməli və ona tərbiyə prosesində özünün ən yaxın köməkçisi kimi baxmalıdır.

Ənənələri şərti olaraq iki tipə bölmək olar (Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə 2013–2020-ci illər üzrə milli strategiyanın layihəsi, 2013):

4. Daxili intizam qaydalarına aid olan ənənələr;
5. Kütləvi tədbirlərə aid olan ənənələr.

İdman kollektivlərində Vətənin müdafiəsində iştirak etmiş idmançılar, idman veteranları ilə, incəsənət xadimləri ilə görüş keçirmək, bayrağa hörmət etmək, yarışların təntənəli surətdə açılışı, idman bayramlarının keçirilməsi və s. ənənələrdən geniş istifadə olunur. İdman kollektivlərində üç cür perspektiv xətlərdən istifadə olunur:

6. Yaxın perspektivlər;
7. Orta perspektivlər;
8. Uzaq perspektivlər.

İdman kollektivlərinin iş üslubu tez-tez yeniləşərsə, kollektiv həmişə müvəffəqiyyət qazana bilər.

Nəticə

“Bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm surətdə məşğul olmaq beynin qidalı, təmiz qanla təchizini yaxşılaşdırır, mərkəzi sinir sisteminin funksional imkanları bütün sahələrdə yüksəkdir ki, bu da öz növbəsində beynin əsas fizioloji fəaliyyəti olan oynama və tormozlanmanı tənzim edir. Bu proseslər daim qarşılıqlı əlaqədə olur. Orqanizmin hərəkəti sinir sistemində fəallıq yaradır, eləcə də sinir sistemində tormozlanma prosesinin baş verməsi fəallığının dayandırılması ilə bağlıdır”. “Fiziki mədəniyyət” ifadəsini pedaqoji mənada “bədən tərbiyəsi” kimi ifadə etməyə haqqımız yoxdur (Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri, 2015, s. 292-293). Bədən tərbiyəsi və idman sağlamlığın möhkəmləndirilməsi üçün vacib və təsirli vasitələrdəndir. Ümumi rəy belədir ki, sağlamlığı möhkəmləndirmək üçün ən yaxşı amillərdən biri məhz bədən tərbiyəsi və idmandır. Sağlam bədən olmadan, insanın kifayət qədər təmin olunmuş yaşayış şəra-itində belə, həyatının mənası olmur. Sağlamlıq heç bir xəzinə ilə müqayisə edilə bilməz, çünki o, insan həyatına mənəvi rahatlıq və xoşbəxtlik bəxş edir (Aslanlı, 1993, s. 173).

Sinifdənkənar tərbiyə işləri tədrisdənkənar vaxtlarda şəxsiyyətin sosiallaşması üçün zəruri şərtlərin təmin edilməsi, onların müxtəlif növ fəaliyyətinin təşkili prosesidir. Bu növ işlər müəllimin müstəqil şəkildə tərbiyə tədbirləri, dərslə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsidir. Sinifdənkənar işlər fənn müəllimi, valideynlər və fəal şagirdlər tərəfindən aparılır.

Məktəbdənkənar tərbiyə işləri isə yetişən nəslin təhsil və tərbiyə sisteminin tərkib hissəsidir. Bu növ işlər şəxsiyyətin qabiliyyət və maraqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə tədrisdən (məktəbdən) kənar həyata keçirilən tədbirlərdir. Bu zaman idraki tələbatlar, ünsiyyət, praktik fəaliyyət, gücün bərpa edilməsi və sağlamlığın möhkəmləndirilməsi işləri diqqətə çəkilir. Məktəbdənkənar işlər məktəbdə təlim-tərbiyə prosesi ilə, yaşayış yerləri üzrə tərbiyə işləri və məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri ilə sıx əlaqədardır (Ağayev, Hüseynov, 1989, s. 55).

Sinifdənkənar və məktəbdənkənar tərbiyə işləri aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir:

1. fiziki tərbiyə üzrə biliklərin möhkəmləndirilməsi, zənginləşdirilməsi, dərinləşdirilməsi, dünyagörüşünün genişləndirilməsi, özünütəhsil bacarıq və vərdislərinə formalaşdırılması;
2. şagirdlərin idmanın müxtəlif sahələri üzrə fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, meyil və həvəslərinin üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi;
3. şagirdlərin asudə vaxtlarının, mədəni istirahətinin düzgün təşkil edilməsi;
4. müxtəlif tərbiyə istiqamətləri üzrə şagirdlərə tərbiyəvi təsirlərin artırılması;
5. idman və bədən tərbiyəsi – sağlamlaşdırıcı işlərə kütləvi maraq və adətlərin formalaşdırılması (Aslanlı, 1993, s. 35).

Ekskursiyalar, gəzintilər, yürüşlər.

İdman yarışlarının ən yaxşı vaxtı tətillərdə – qış, yaz, yay və payız tətillərində keçirilməsidir. İbtidai məktəbdə yüngül atletika, gimnastika üzrə yarışlar daha yüksək səmərə verir. Proqramda nəzərdə tutulan yarışlar üzrə oyunlar kimi mütəhərrik oyunların öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Mütəhərrik oyunlar üzrə yarışlarda bütün sinfi cəlb etmək mümkündür (Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri, 2015, s. 141). Orqanizmin hərəkəti sinir sistemində fəallıq yaradır, eləcə də sinir sistemində tormozlanma prosesinin baş verməsi fəallığının dayandırılması ilə bağlıdır” (Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri, 2015, s. 34).

Professor Bəşir Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi, hələ ötən əsrdə pedaqoji-metodik ədəbiyyatda rus dilindəki “fizkultura” anlayışını Azərbaycan dilində “bədən tərbiyəsi” şəklində tərcümə etmək ənənə

halını almışdır. Bunu düzgün hesab etmək çətindir, ona görə ki, həqiqətdə “fizicheskaya” sözünü “bədən”, “kultura” sözünü isə “tərbiyə” kimi tərcümə etməyi elmi cəhətdən əsaslandırmaq qeyri-mümkündür. Bundan əlavə, “tərbiyə” məfumu pedaqoji anlayışdır, lakin “fizikultura” pedaqoji anlayışlar sırasına daxil deyil. Qeyri-pedaqoji anlayış olan “fizikultura” ifadəsini pedaqoji anlayış olan “bədən tərbiyəsi” məfumu ilə ifadə etməyə ixtiyarımız yoxdur (Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri, 2015, s. 292-293).

Fiziki tərbiyənin məqsədinin müvəffəqiyyəti üçün bir sıra vasitələrdən istifadə olunur. Əksər pedaqoji ədəbiyyatda fiziki tərbiyənin mühüm vasitələri kimi aşağıdakılar göstərilir:

- a) xüsusi çalışmalar;
- b) təbii amillər;
- c) gigiyenik amillər.

Lakin nədənsə son dövrlərdə pedaqogikaya aid dərsliklərdən birində “fiziki tərbiyənin əsas etibarilə dörd vasitəsi vardır” deyərək onların gimnastika, oyun, turizm və idman olduğu bildirilir (Kərimov, 2001, s. 386).

Ədəbiyyat

1. Ağayev, H. H., Hüseynov, C. C. (1989). *Azərbaycan uşaq mütəhərrik oyunları*. Maarif.
2. Aslanlı, M. (1993). *Fiziki mədəniyyət və mənəvi kamillik*. Maarif.
3. Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə 2013–2020-ci illər üzrə milli strategiyanın layihəsi. (2013, January 30).
4. Əhmədov, B., Rzayev, A. (1983). *Pedaqogikadan mühazirə konspektləri*. Maarif.
5. *Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri: Dərs vəsaiti*. (2015). Qeyrət.
6. İsmayılov, X. E. (2015a). *Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi hərtərəfli inkişafın tərkib hissəsi kimi* (Metodik vəsait). Qeyrət.
7. İsmayılov, X. E. (2015b). *Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası fənnindən mühazirə konspektləri* (Dərs vəsaiti). Qeyrət.
8. Kazımov, N. (2006). *Məktəb pedaqogikası*. Çarşıoğlu.
9. Kərimov, Y. (2001). *İbtidai sinif müəlliminin stolüstü kitabı*. Maarif.
10. Mehrafov, A., Abbasov, Ə., Zeynalov, Z., & Həsənov, R. (2006). *Pedaqoji texnologiyalar*. Mütərcim.
11. Nərimanov, Ə. A., Əliyeva, G. T., & Nərimanov, E. Ə. (2004). *İdman gimnastikası*. Müəllim.
12. Nəsrullayev, M. Ə. (2003). *Məktəblilərin fiziki tərbiyəsi*. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
13. *Orta ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün bədən tərbiyəsi proqramları*. (1996).

Mechanisms of Money Creation in the Digital Economy: Endogenous Monetary Theory and Theoretical Analysis of Digital Currency Systems

Gunay Musayeva

Abstract. The rapid development of cryptocurrencies and Central Bank Digital Currencies has revived debates concerning the mechanisms of money issuance and the relevance of traditional monetary theories. This study examines money creation in the digital age through the perspectives of Endogenous Money Theory, the Quantity Theory of Money, and emerging digital currency systems. The findings indicate that while commercial bank lending remains the primary mechanism of money creation, digital currencies have introduced additional channels that operate alongside the traditional banking system. To explain this transformation, the study proposes a Three-Tier Model of Money Creation consisting of sovereign money, credit-based money, and decentralized digital money. The analysis suggests that future monetary systems are likely to evolve toward a hybrid architecture in which Central Bank Digital Currencies, cryptocurrencies, commercial bank money, and central bank money coexist. The study contributes to the literature by extending Endogenous Money Theory to digital currency environments and providing a broader theoretical framework for understanding contemporary money creation mechanisms.

Keywords: endogenous money theory, digital currencies, central bank digital currency, cryptocurrencies, monetary sovereignty, quantity theory of money

Azerbaijan Technical University, PhD in Economics, Baku, Azerbaijan

E-mail: gunay.musayeva@aztu.edu.az

Received: 27 January 2025, Accepted: 6 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Rəqəmsal iqtisadiyyatda pulun yaradılması mexanizmləri: endogen pul nəzəriyyəsi və rəqəmsal valyuta sistemlərinin nəzəri təhlili

Günay Musayeva

Xülasə. Məqalədə əsas diqqət yetirilən məsələ bundan ibarətdir ki, kriptovalyutaların və Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyutalarının sürətli inkişafı pulun emissiyası mexanizmi və ənənəvi monetar nəzəriyyələrin aktuallığı ilə bağlı müzakirələri yenidən gündəmə gətirmişdir. Bu tədqiqat rəqəmsal dövrdə pul yaradılmasını endogen pul nəzəriyyəsi, Pulun Kəmiyyət Nəzəriyyəsi və yeni formalaşan rəqəmsal valyuta sistemləri prizmasından araşdırır. Nəticələr göstərir ki, kommersiya banklarının kredit fəaliyyəti pul yaradılmasının əsas mexanizmi olaraq qalmaqda davam etsə də, rəqəmsal valyutalar ənənəvi bank sisteminə paralel fəaliyyət göstərən əlavə pul yaradılması kanalları formalaşdırır.

Bu transformasiyanı izah etmək məqsədilə tədqiqatda suveren pul, kredit əsaslı pul və mərkəzsizləşdirilmiş rəqəmsal puldan ibarət olan Pul Yaradılmasının Üçsəviyyəli Modeli təklif olunur. Təhlil göstərir ki, gələcək monetar sistemlər Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyutalarının, kriptovalyutaların, kommersiya bankı pullarının və mərkəzi bank pullarının birgə mövcud olduğu hibrid arxitektura doğru inkişaf edəcəkdir. Tədqiqat endogen pul nəzəriyyəsinin rəqəmsal valyuta mühitinə uyğunlaşdırılması və müasir pul yaradılması mexanizmlərinin daha geniş nəzəri çərçivədə izah edilməsi baxımından mövcud ədəbiyyata töhfə verir.

Açar sözlər: *endogen pul nəzəriyyəsi, rəqəmsal valyutalar, mərkəzi bank rəqəmsal valyutası, kriptovalyutalar, monetar suverenlik, pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi*

Azərbaycan Texniki Universiteti, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: gunay.musayeva@aztu.edu.az

Daxil oldu: 27 Yanvar 2026, Qəbul edildi: 6 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Money creation has long been a central issue in monetary economics. Traditional approaches, particularly the Quantity Theory of Money (QTM), view money supply as an exogenous variable controlled by central banks through monetary policy instruments. In contrast, endogenous money theory argues that money is primarily created through commercial bank lending, with central banks influencing this process indirectly through interest rates and regulatory frameworks (Gross & Siebenbrunner, 2019; Kuypers et al., 2021).

The emergence of digital currencies has intensified this debate. Cryptocurrencies have introduced decentralized forms of money that operate outside conventional banking structures (Bibi, 2023; Scheau et al., 2020), while Central Bank Digital Currencies (CBDCs) represent a new form of sovereign digital money designed to enhance payment efficiency, financial inclusion, and monetary sovereignty (Auer et al., 2021; Guo et al., 2025). These developments raise important questions about whether existing theories of money creation remain adequate in an increasingly digitalized monetary environment.

Although a growing body of research examines cryptocurrencies, CBDCs, and their monetary implications (Vinuela et al., 2020; Cunha et al., 2021; Luo et al., 2021; Helmi et al., 2023), the literature remains fragmented. Most studies focus on technological characteristics, financial market effects, or monetary policy issues, while limited attention has been devoted to integrating digital currency developments with endogenous money theory. Consequently, a comprehensive theoretical explanation of money creation in systems where commercial bank money, cryptocurrencies, and CBDCs coexist is still lacking.

To address this gap, this article synthesizes insights from monetary economics, endogenous money theory, cryptocurrency studies, and CBDC research to examine the evolving nature of money creation in the digital age. The study is guided by two research questions:

RQ1: How do cryptocurrencies and CBDCs challenge traditional and endogenous theories of money creation?

RQ2: What are the implications of digital currency systems for the future of monetary creation and monetary sovereignty?

The primary objective of the article is to develop a theoretical understanding of money creation mechanisms in digital monetary systems by comparing fiat money, bank-created money, cryptocurrencies, and CBDCs. Through a conceptual analysis, the study evaluates whether digital currencies represent an extension of existing monetary arrangements or a fundamental transformation of the monetary system.

The article contributes to the literature in three ways. First, it integrates previously disconnected research streams on endogenous money, cryptocurrencies, and CBDCs into a unified analytical framework. Second, it reassesses the relevance of the Quantity Theory of Money in digital monetary environments. Third, it develops a conceptual model that explains the evolving relationships among central banks, commercial banks, and digital currency systems.

The remainder of the article is organized as follows. Section 2 reviews the theoretical foundations of money creation and digital currencies. Section 3 outlines the conceptual review methodology. Section 4 presents the theoretical synthesis and conceptual framework. Section 5 discusses the implications for monetary theory and policy, while Section 6 concludes and identifies directions for future research.

Literature Review

2.1. Quantity Theory of Money and Money Creation

The Quantity Theory of Money (QTM) views money supply as an exogenous variable controlled by central banks and assumes a close relationship between monetary aggregates, prices, and economic activity. However, financial innovation and digitalization have weakened the stability of this relationship, raising questions about the continued explanatory power of traditional monetary models (Focacci & Focacci, 2024; Kumar et al., 2025). The emergence of digital currencies further challenges the assumption that central banks exercise exclusive control over money creation.

2.2. Endogenous Money Theory

Endogenous money theory argues that money is primarily created through commercial bank lending rather than direct central bank actions. According to this perspective, loans create deposits, making money supply responsive to credit demand (Gross & Siebenbrunner, 2019). Recent studies support the central role of bank credit in money creation while also suggesting that macroeconomic conditions and financial structures may influence the effectiveness of endogenous money mechanisms (Kuypers et al., 2021; Metelski & Sobieraj, 2026).

2.3. Cryptocurrencies as Alternative Monetary Systems

Cryptocurrencies have introduced decentralized forms of digital money that operate independently of traditional banking systems. By enabling value transfer outside state-controlled monetary structures, they challenge conventional assumptions regarding money creation and monetary sovereignty (Bibi, 2023). The growing diversity of digital assets, including stablecoins and tokenized assets, has expanded alternative monetary arrangements and increased competition with traditional forms of money (Scheau et al., 2020). At the same time, their volatility and interconnectedness raise concerns regarding financial stability (Ferreira & Pereira, 2019).

2.4. CBDCs and the Future of Monetary Sovereignty

In response to the rise of private digital currencies, central banks have accelerated the development of Central Bank Digital Currencies (CBDCs). CBDCs combine the credibility of sovereign money with the efficiency of digital payment systems and may strengthen monetary policy transmission while preserving monetary sovereignty (Vinueza et al., 2020; Cunha et al., 2021). However, widespread CBDC adoption could alter traditional bank-based money creation by affecting

commercial bank deposits and lending capacity (Auer et al., 2021). Consequently, CBDCs represent both an innovation in sovereign money and a potential transformation of existing monetary structures (Guo et al., 2025; Luo et al., 2021).

Overall, the literature suggests that digital currencies are reshaping traditional understandings of money creation. While endogenous money theory continues to explain the dominant role of bank credit, cryptocurrencies and CBDCs introduce new mechanisms that require a broader theoretical framework for understanding money creation in the digital age.

Methods

3.1. Research Design

This study employs a qualitative conceptual research design based on an integrative literature review. Rather than relying on primary data, the study synthesizes existing theoretical perspectives to examine money creation mechanisms in the digital age. This approach is particularly appropriate given the evolving nature of cryptocurrencies and Central Bank Digital Currencies (CBDCs) and the fragmented literature spanning monetary economics, banking, and digital finance. Through a systematic synthesis of these research streams, the study develops a theoretical framework for understanding money creation in contemporary digital monetary systems.

3.2. Data Sources and Literature Selection

The theoretical analysis is based on peer-reviewed journal articles, working papers, and institutional publications addressing money creation, endogenous money theory, cryptocurrencies, central bank digital currencies, and monetary policy. The literature was selected according to its theoretical relevance to the study's research questions rather than through strict bibliometric criteria.

Results

Theoretical Synthesis and Conceptual Framework

The literature suggests that digitalization is transforming money creation from a predominantly bank-centered process into a multi-source monetary ecosystem. While traditional monetary theory emphasizes central bank control and endogenous money theory highlights commercial bank lending, digital currencies introduce additional channels of monetary creation that operate beyond conventional banking structures.

Based on the reviewed literature, this study proposes a Three-Tier Model of Money Creation. The first tier consists of sovereign money, including cash, reserves, and CBDCs issued by central banks. The second tier comprises credit-based money created through commercial bank lending, which remains the dominant source of money creation in modern economies. The third tier includes decentralized digital money, such as cryptocurrencies, generated through algorithmic and blockchain-based mechanisms.

The analysis indicates that digital currencies do not replace existing money creation mechanisms but coexist with them. CBDCs strengthen the digital presence of sovereign money, whereas cryptocurrencies create parallel monetary networks operating outside traditional banking systems. As a result, contemporary monetary systems increasingly combine public, private, and decentralized forms of money.

The findings further suggest that endogenous money theory remains highly relevant because bank lending continues to drive money supply expansion. However, the emergence of CBDCs, cryptocurrencies, and stablecoins requires extending the theory beyond its traditional focus on

commercial banks. Similarly, digital currencies expose limitations of the Quantity Theory of Money by complicating the definition of money supply and weakening the relationship between conventional monetary aggregates and economic activity.

Overall, the study argues that future monetary systems are likely to evolve toward a hybrid monetary architecture in which sovereign money, commercial bank money, CBDCs, and digital assets coexist. Consequently, understanding money creation in the digital age requires moving beyond the traditional exogenous–endogenous dichotomy and adopting a broader ecosystem perspective that incorporates multiple sources of monetary creation.

Discussion

5.1. Money Creation in the Digital Age

The findings provide direct answers to the two research questions. Regarding RQ1, cryptocurrencies and CBDCs challenge both the Quantity Theory of Money and traditional endogenous money theory by introducing additional channels of money creation that operate alongside central bank money and commercial bank credit. Regarding RQ2, the results suggest that future monetary systems are likely to evolve toward hybrid structures in which sovereign money, bank-created money, and decentralized digital assets coexist, requiring new approaches to monetary governance and sovereignty.

5.2. The Relevance of Endogenous Money Theory

Despite the rise of digital currencies, endogenous money theory remains highly relevant, as commercial bank lending continues to be the primary source of money creation. However, cryptocurrencies, stablecoins, and CBDCs expand the monetary landscape and require a broader interpretation of money creation mechanisms. Rather than replacing endogenous money theory, digital currencies extend its scope and highlight the need for a more comprehensive framework capable of explaining both traditional and digital forms of money.

5.3. Digital Currencies and Monetary Sovereignty

Digital currencies are reshaping traditional notions of monetary sovereignty. While cryptocurrencies introduce privately generated forms of money outside direct government control, CBDCs represent a policy response aimed at preserving the role of central banks in digital economies. The findings suggest that future monetary sovereignty will depend not only on money issuance but also on the ability of public institutions to regulate and coordinate multiple forms of money within integrated financial ecosystems.

5.4. Quantity Theory of Money in the Digital Era

The findings indicate that digital currencies expose important limitations of the Quantity Theory of Money. The growing diversity of monetary instruments, including cryptocurrencies, CBDCs, and stablecoins, complicates the measurement of money supply and weakens the traditional relationship between monetary aggregates and economic activity. Nevertheless, rather than rejecting the Quantity Theory entirely, the results suggest the need to adapt it to increasingly complex and digitalized monetary systems by integrating insights from both quantity-based and endogenous money approaches.

5.5. Implications of the Three-Tier Model

The proposed Three-Tier Model suggests that money creation in the digital age is increasingly characterized by the coexistence of sovereign money, credit-based money, and decentralized digital money. By moving beyond the traditional exogenous–endogenous distinction, the model provides a broader framework for understanding the interaction of public, private, and digital forms of money within contemporary monetary systems.

5.6. Theoretical Contributions and Future Research

This study contributes to the literature by integrating endogenous money theory, cryptocurrencies, and CBDCs into a unified conceptual framework. It further proposes a Three-Tier Model of Money Creation and reassesses the relevance of the Quantity Theory of Money in digital environments. Future research should empirically examine the effects of CBDCs, stablecoins, and decentralized finance on bank lending, monetary sovereignty, and monetary policy effectiveness. As digital currencies continue to expand, understanding the interaction between traditional and digital forms of money will remain an important research agenda.

Conclusion

This study examined money creation in the digital age through the perspectives of endogenous money theory, cryptocurrencies, and Central Bank Digital Currencies (CBDCs). The findings suggest that neither the Quantity Theory of Money nor traditional endogenous money theory alone can fully explain contemporary monetary systems. While commercial bank lending remains the dominant source of money creation, digital currencies have introduced new channels that operate alongside traditional banking mechanisms.

The study argues that modern monetary systems are evolving toward a hybrid structure in which sovereign money, commercial bank money, CBDCs, and cryptocurrencies coexist. To explain this transformation, a Three-Tier Model of Money Creation was proposed, integrating sovereign, credit-based, and decentralized forms of money creation within a single framework.

Theoretically, the study extends endogenous money theory to digital currency environments and highlights the limitations of conventional monetary approaches in increasingly digitalized economies. Overall, the findings indicate that understanding future monetary systems requires moving beyond the traditional exogenous–endogenous debate and adopting a broader perspective that recognizes multiple sources of money creation and monetary governance.

References

1. Auer, R., Frost, J., Gambacorta, L., Monnet, C., Rice, T., & Shin, H. S. (2021). *Central bank digital currencies: Motives, economic implications and the research frontier* (BIS Working Paper No. 976). Bank for International Settlements.
2. Bibi, S. (2023). Money in the time of crypto. *Research in International Business and Finance*, 65, Article 101964. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2023.101964>
3. Cunha, P. R., Melo, P., & Sebastião, H. (2021). From Bitcoin to central bank digital currencies: Making sense of the digital money revolution. *Future Internet*, 13(7), 165. <https://doi.org/10.3390/fi13070165>
4. Ferreira, P., & Pereira, É. (2019). Contagion effect in cryptocurrency market. *Journal of Risk and Financial Management*, 12(3), 115. <https://doi.org/10.3390/jrfm12030115>
5. Focacci, A., & Focacci, A. (2024). A re-appraisal of the role of monetary policy: The quantity theory of money through a structural vector autoregressive approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 17(8), 355. <https://doi.org/10.3390/jrfm17080355>
6. Gross, M., & Siebenbrunner, C. (2019). *Money creation in fiat and digital currency systems* (IMF Working Paper No. WP/19/285). International Monetary Fund.
7. Guo, Y., Yousef, E., & Naseer, M. M. (2025). Cryptocurrencies and central bank digital currencies in global perspective. *Journal of Risk and Financial Management*, 18(11), 644.

8. Helmi, M. H., Çatık, A. N., & Akdeniz, C. (2023). The impact of central bank digital currency news on the stock and cryptocurrency markets: Evidence from the TVP-VAR model. *Research in International Business and Finance*, 65, Article 101968. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2023.101968>
9. Kumar, N. N., Bibi, K., & Mohnot, R. (2025). From boom to bust: Unravelling the cyclical nature of Fiji's money demand. *Journal of Risk and Financial Management*, 18(7), 381.
10. Kuypers, S., Goorden, T., & Delepierre, B. (2021). Computational analysis of the properties of post-Keynesian endogenous money systems. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(7), 1–25. <https://doi.org/10.3390/jrfm14070310>
11. Luo, S., Zhou, G., & Zhou, J. (2021). The impact of electronic money on monetary policy: Based on DSGE model simulations. *Mathematics*, 9(20), 2614. <https://doi.org/10.3390/math9202614>
12. Metelski, D., & Sobieraj, J. (2026). The credit–deposit paradox in a high-inflation, high-interest-rate environment—Evidence from Poland and the limits of endogenous money theory. *Sustainability*, 18(1), 389.
13. Scheau, M. C., Crăciunescu, S. L., Brici, I., & Achim, M. V. (2020). A cryptocurrency spectrum short analysis. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(8), 184. <https://doi.org/10.3390/jrfm13080184>
14. Vinuela, C., Sapena, J., & Wandosell, G. (2020). The future of money and the central bank digital currency dilemma. *Sustainability*, 12(22), 9697. <https://doi.org/10.3390/su12229697>

Ordubad tətbiqi sənət məmulatlarında ornamental motivlərin semantik qatı və simvolizmi

Fəridə Əlizadə

Xülasə. Müasir sənətsünaslıq elmində regional sənətkarlıq məktəblərinin fərqli bədii dillərinin, vizual kodlarının və lokal spesifikasının araşdırılması xüsusi elmi aktualıq kəsb edir. Naxçıvan bədii arealının ən qədim və orijinal qollarından birini təşkil edən Ordubad lokal məktəbi özünəməxsus coğrafi, tarixi və sosial-iqtisadi mühiti sayəsində fərqli texnoloji və formal-stilistik bədii sistem yaratmağa nail olmuşdur. Məqalədə Azərbaycan xalq sənətinin mühüm ocaqlarından olan Ordubad bölgəsinin dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrindəki naxış və ornament sistemi tədqiq olunur. Tədqiqat zamanı bölgənin misgərlik, daşoyma, xalçaçılıq və bədii tikmə məmulatlarında rast gəlinən həndəsi, nəbati və zoomorf motivlərin gizli semantik qatları, rəmzi mənalara və arxetipləri sənətsünaslıq müstəvisində təhlil edilmişdir. Ornamentlərin qədim türk mifologiyası, kosmoqonik təsəvvürlər və İslam fəlsəfəsi ilə bağlılığı işıqlandırılmış, "Ordubad butası" və su-atəş kultlarının vizual təzahürləri müəyyən edilmişdir. Türk-İslam mifik təfəkküründə və ümumi Şərq ornament sənətində ən fundamental həndəsi rəmlərdən sayılan "Səkkizbucaqlı ulduz" (Süleyman möhürü) arxetipi Ordubad şəbəkə məktəbində xüsusi plastik çəkiyə malikdir. Ordubad şəbəkələrində istifadə olunan rəng palitrası xüsusi bədii qanunauyğunluqlar əsasında seçilir.

Açar sözlər: Ordubad, ornament, semantika, simvolizm, buta, kosmoqoniya, zoomorf motivlər, Azərbaycan xalq sənəti

Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: alizadafarida960@gmail.com

Daxil oldu: 21 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 3 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Semantic Layer and Symbolism of Ornamental Motifs in Ordubad Applied art Products

Farida Alizadeh

Abstract. In modern art criticism, the study of the different artistic languages, visual codes and local specifics of regional craft schools is of particular scientific relevance. The Ordubad local school, which constitutes one of the oldest and original branches of the Nakhchivan artistic area, has managed to create a different technological and formal-stylistic artistic system due to its unique geographical, historical and socio-economic environment. The article studies the pattern and ornament system in the decorative and applied art samples of the Ordubad region, one of the important centers of Azerbaijani folk art. During the research, the hidden semantic layers, symbolic meanings and archetypes of geometric, floral and zoomorphic motifs found in the coppersmithing, stone carving, carpet weaving and artistic embroidery products of the region were analyzed at the level of art criticism.

The connection of the ornaments with ancient Turkic mythology, cosmogonic concepts and Islamic philosophy was highlighted, and the visual manifestations of the "Ordubad butas" and water-fire cults were identified.

Keywords: Ordubad, ornament, semantics, symbolism, buta, cosmogony, zoomorphic motifs, Azerbaijani folk art

Azerbaijan Academy of Arts, PhD student, Baku, Azerbaijan

E-mail: alizadafarida960@gmail.com

Received: 21 January 2026; Accepted: 3 June 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin maddi mədəniyyət irsində dekorativ-tətbiqi sənət xalqın bədii təfəkkürünü, estetik dünyagörüşünü və mənəvi dəyərlərini əks etdirən ən mühüm sahələrdən biridir. Müasir sənətsünaslıq elmində regional sənətkarlıq məktəblərinin fərqli bədii dillərinin, vizual kodlarının və lokal spesifikasının araşdırılması xüsusi elmi aktuallıq kəsb edir. Naxçıvan bədii arealının ən qədim və orijinal qollarından birini təşkil edən Ordubad lokal məktəbi özünəməxsus coğrafi, tarixi və sosial-iqtisadi mühiti sayəsində fərqli texnoloji və formal-stilistik bədii sistem yaratmağa nail olmuşdur.

Ordubad sənətkarlığı (misgərlik, daşoyma, bədii tikmə, şəbəkə və xalçaçılıq) coğrafi təcrid olunma və eyni zamanda tarixi ticarət yollarının kəsişməsində yerləşmə sayəsində qədim ornamental arxetipləri saf şəkildə qoruyub saxlaya bilmişdir. Bölgənin sənət nümunələrində qədim türk mifologiyasından gələn totemizm və şamanizm elementləri, İslam dininin gətirdiyi fəlsəfi-abstrakt təfəkkür və yerli təbiətin təsirləri unikal şəkildə sintez olunmuşdur. Əsrlər boyu formalaşan naxış və ornamentlər sadəcə vizual-estetik bəzək vasitəsi olmayıb, hər biri konkret simvolik məna daşıyan, müəyyən bir dövrün dini, fəlsəfi və kosmik təsəvvürlərini gələcək nəsillərə ötürən "piktoqrafik dil" rolunu oynamışdır. Qloballaşma proseslərinin sürətləndiyi müasir dövrdə, milli ornamentallığın daxili semantik qatlarının, arxetiplərinin (məsələn, "Ordubad butası", "nar çiçəyi", çarxifələk motivləri) elmi pasportlaşdırılması və onların daşıdığı rəmzi fəlsəfənin sənətsünaslıq müstəvisində interpretasiyası milli-mədəni kimliyin gələcəyə daşınması və təbliği baxımından son dərəcə aktualdır. Bölgə memarlıq plastikasının mühüm qismini şəbəkə sənəti təşkil edir. Şəbəkə — metal tərkibli hər hansı bir mismar, yapışqan və ya kənar bərkidici vasitədən istifadə edilmədən, xüsusi yonulmuş kiçik taxta detalların (bənd və pərgərlərin) və rəngli şüşə parçalarının fəza bucaqları altında bir-birinə geyindirilməsi ilə ərsəyə gələn bədii arakəsmə konstruksiyasıdır (Əliyev, 2005. s. 145).

Azərbaycan sənətsünaslıq elmində şəbəkə sənəti əksər hallarda Şəki məktəbi kontekstində fundamental şəkildə araşdırılsa da, sənətin konstruktiv təkamülü, mühəndislik prinsipləri və vizual miqyası baxımından Ordubad şəbəkə məktəbi özünəməxsus texnoloji nizamnaməsi və estetik konsepsiyası olan müstəqil bir lokal sənət ocağı kimi formalaşmışdır (Müctəhidzadə, 2001. s. 312). Ordubad ustaları regional iqlimin kəskin kontinental xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, material seçiminə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, yerli qoz, çinar və fıstıq ağaclarından istifadə etmişlər. Bu sistemdə kəsik bucaqlarının hesablanması 1 millimetrik riyazi səhv belə ümumi gərginlik balansını pozur və şəbəkənin yığılmasını qeyri-mümkün edir. Mismarsız yığılan bu mühəndislik pəncərəyə seysmik təsir zamanı elastiklik və struktur davamlılığı qazandırır.

Tədqiqatın məqsədi. Məqalənin əsas məqsədi Ordubad lokal məktəbinə aid dekorativ-tətbiqi sənət məmulatlarında tətbiq olunan dominant ornamental motivlərin (həndəsi, nəbati, zoomorf) daxili

semantik qatlarını, simvolik mənalərini və onların qədim türk kosmoqoniyası, mifik inanclar və İslam fəlsəfəsi ilə bağlılığını sənətsünaslıq nöqteyi-nəzərindən kompleks şəkildə üzə çıxarmaq və şərh etməkdir.

Metodlar

Tədqiqat prosesində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün sənətsünaslıq elminin kompleks bədii-analitik metodoloji prinsiplərindən istifadə edilmişdir. Məqalənin metodoloji əsasını ornamentlərin tarixi inkişaf dinamikasını izləmək üçün *tarixi-müqayisəli analiz*, naxış qruplarını və formalarını tipoloji ardıcılıqla qruplaşdırmaq üçün *tipoloji analiz*, vizual təsvirlərin gizli, rəmzi və mifik mənalərini açmaq üçün *struktur-semiotik və ikonoloji analiz* metodları təşkil edir. Eyni zamanda, bölgənin muzeylərində və qədim abidələrində qorunan maddi materialların analizi zamanı *empirik müşahidə* və *sahə-etnoqrafik materialların sistemləşdirilməsi* metodlarına müraciət olunmuşdur.

Nəticə

1. Ordubad məktəbində müracət olunan kompozisiya sxemləri

Ordubad şəbəkə dühasının bədii dilini formalaşdıran əsas amil, fəza konstruksiyalarının daxili nizamını tənzimləyən ornamental riyaziyyat və repetitiv kompozisiya sxemləridir. Bölgə memarlığında təzahür edən həndəsi şəbəkə sistemləri sadəcə dekorativ pəncərə çərçivələri olmayıb, Şərq fəlsəfəsinin bədii harmoniya prinsiplərini interyerdə vizuallaşdıran mürəkkəb strukturlardır. Tədqiqat zamanı Ordubad lokal məktəbinə məxsus monumental abidələrdə və qədim mülklərdə dominantlıq təşkil edən dörd əsas kompozisiya strukturu müəyyənləşdirilmiş və sənətsünaslıq baxımından təsnif edilmişdir. Belə ki, Ordubad şəbəkə sənətində kainatın fəza nizamını və mərkəzi qüvvə ideyasını əks etdirən ən monumental və sakral kompozisiya sxemi "Şəms" (Günəş) strukturudur. Bu sxemdə pəncərə müstəvisinin tam həndəsi mərkəzində çoxşüalı (regional spesifikasiyaya uyğun olaraq əsasən 8, 12, 16 və ya 24 şüalı) mərkəzi ulduz-medalyon yerləşir. Həmin makro-mərkəzdən pəncərənin kənarlarına (haşiyələrinə) doğru vizual olaraq uzanan şüavari düz xətlər — bəndlər və pərgərlər sistemi qurulur. Semiotik və fəlsəfi baxımdan bu kompozisiya sxemi İslam kosmoqoniyasındakı "vahid mərkəzdən idarə olunan nizamlı kainat" modelini və ilahi mənəvi nurun (makrokosmosun) yer üzünə (mikrokosmosa) paylanması fəlsəfəsini vizual kodlarla rəmzləşdirir.

Ordubad pəncərə konstruksiyalarında funksionallıq ilə bədii ritmin vəhdətini nümayiş etdirən digər geniş yayılmış sxemlər "Cəfəri" və "Torlu" naxış sistemləridir. Bu sxemlərin bədii dramaturgiyası şaquli, üfüqi və diaqonal oxların millimetrik dəqiqliklə kəsişdirilməsi üzərində qurulur. Kəsişmələr nəticəsində pəncərə səthində ritmik şəkildə təkrarlanan rombvari, kvadrat və ya altıbucaqlı xırda həndəsi elementlərdən ibarət bütöv bir şəbəkəli tor formalaşır. Sənətsünaslıq-arkitektura baxımından bu kompozisiyalar otağın daxili insolyasiya (ışığılandırma) balansını tənzimləmək, günəş şüalarının birbaşa kəskin təsirini sındıraraq daxili məkana bərabər şəkildə paylamaq baxımından son dərəcə rəşadət və funksional xarakter daşıyır.

Türk-İslam mifik təfəkküründə və ümumi Şərq ornament sənətində ən fundamental həndəsi rəmzlərdən sayılan "Səkkizbucaqlı ulduz" (Süleyman möhürü) arxetipi Ordubad şəbəkə məktəbində xüsusi plastik çəkiyə malikdir. Yerli ustalar bu motivdən iki fərqli kompozisiya zonasında istifadə edirdilər: o, həm pəncərənin əsas daxili kompozisiya mərkəzi (gölü) kimi çıxış edir, həm də pəncərəni əhatə edən kənar haşiyələrin (yan zolaqların) künc tamamlayıcısı funksiyasını yerinə yetirirdi. Səkkizbucaqlı ulduzun bu cür universal tətbiqi, onun mənəvi kamillik və kosmik mühafizə (apotropik) rəmzi kimi daşıdığı sakral fəlsəfə ilə bağlı olmuşdur (Əliyev, 1990, Salamzadə, 1964).

Şəbəkə kompozisiyasının memarlıq-estetik cəhətdən tamamlanmasında, onun daxili fəza gərginliyini vizual sənət əsərinə çevirən ən əsas komponent vitraj — yəni rəngli şüşələrin tətbiqidir. Ordubad şəbəkələrində istifadə olunan rəng palitrası xüsusi bədii qanunauyğunluqlar əsasında seçilirdi. Ustalar əsasən göy (lacivərd), qırmızı (yaqut), sarı və yaşıl rəngli incə, zərif şüşə parçalarını mismarsız ağac yuvalarına geyindirirdilər.

Günəş şüalarının bu rəngli şüşə süzgəclərindən keçərək otağın daxili divarlarına və döşəməsinə süzülməsi interyerdə mistik, rəngarəng və dinamik işıq-kölgə oyunu (vizual effekt) yaradırdı (Əfəndiyev, 1984). Bununla belə, bu rəng spektri yalnız vizual-estetik effekt yaratmaqla məhdudlaşmırdı. Seçilən rəng kombinasiyaları yay aylarında interyerdə vizual və psixoloji sərinc hissi formalaşdırır, işığın gözü yormasının qarşısını alır və eyni zamanda, təbii rəng süzgəci funksiyasını yerinə yetirərək zərərli həşəratların otağın daxilinə keçməsinə mane olurdu. Bu xüsusiyyət Ordubad şəbəkə mühəndisliyində yüksək bədii zövq ilə xalq məişət təcrübəsinin və təbiət qanunlarının necə mükəmməl şəkildə sintez olunduğunu sübut edir.

2. Həndəsi ornamentlər və kosmoqonik təsəvvürlər

Ordubadın şəbəkə sənətində, memarlıq daşoymasında və xovsuz xalça növlərində (kilim, palaz, şəddə) həndəsi ornamentlər struktur əsas təşkil edir. Bu naxışların semantikasi qədim insanların kainatın quruluşu, zaman və məkan haqqındakı kosmoqonik təsəvvürləri ilə birbaşa bağlıdır. Ordubad şəbəkələrinin bədii-estetik dilinin bünövrəsində İslam fəlsəfəsi və kosmoqonik dünyagörüşü ilə bağlı olan həndəsi ornamentlər dayanır.

Ordubad misgərlik məmulatlarında (məcməyi, satıl) və qəbirüstü sənduqələrdə dairəvi və spiralvari cizma naxışlara tez-tez rast gəlinir. Dairə — günəşi, göy qubbesini, sonsuzluğu və yaradılışın ilkin nöqtəsini simvolizə edir. Spiral və çarxıfələk (svastika) motivləri isə zamanın dövriyyəsinə, fəsillərin dəyişməsinə, həyatın və enerjinin əbədi hərəkətini təmsil edirdi (Jean-Paul Roux.2008).

Şəbəkə pəncərələrin mərkəzi kompozisiyası olan səkkizbucaqlı ulduz (Süleyman möhürü) İslam fəlsəfəsində səkkiz cənnət qapısını, həmçinin dörd ana yönü (şimal, cənub, şərq, qərb) və dörd ara yönü simvolizə edərək makrokosmosun nizamını ifadə edir. "Şəms" (Günəş) motivi illuminates (ışığılandırır) və ilahi nurun yer üzünə paylanması mənasına gəlir.

Xalça və toxuculuq məmulatlarında rast gəlinən üçbucaq motivi qədim su kultu və rütubətlə, romb (dördbucaq) isə məhsuldarlıq, torpaq və dörd ünsürlə (su, od, hava, torpaq) əlaqələndirilirdi. Ordubadın bədii daşyonma, misgərlik, xalçaçılıq və bədii tikmə nümunələri bu gün müxtəlif muzeylərdə qorunmaqdadır (Babayev və b., 2017).

3. Nəbatəti motivlər və "ordubad butası" arxetipinin floristik simvolizmi

Ordubad lokal sənətkarlıq məktəbinin bədii-estetik dilində nəbatəti (floristik) ornamentlər vizual yaradıcılığın ən zəngin və rəngarəng sferasını təşkil edir. Sənət sahələrinin daxili struktur təhlili göstərir ki, bölgə sənətində materialın növündən və təyinatından asılı olaraq ornamentasiya prinsipləri fərqli semantik qanunauyğunluqlara tabe edilmişdir. Məsələn, memarlıq şəbəkələrində bitki təsvirlərinə, demək olar ki, rast gəlinmir; burada bütün vizual dramaturgiya İslam abstraksiyasının tələbi kimi sonsuz xətlərin nizamlı və sərt həndəsi kəsişməsi üzərində qurulur. Bunun tam əksinə olaraq, Ordubadın bədii tikmələrində, ənənəvi geyimlərində, hakkaklıq metal məmulatlarında və xovlu xalçalarında nəbatəti ornamentlər mütləq üstünlük təşkil edir. Bölgənin əlverişli mikroiqlim şəraitindən süzülən zəngin flora mühiti yerli sənətkarlar tərəfindən sadəcə naturalistik təsvir kimi deyil, dərin fəlsəfi, mifoloji və sakral rəmzi mənalara yüklənərək sənət əsərlərinin səthinə köçürülmüşdür. F. Xəlilov Naxçıvan və Ordubad tətbiqi sənətində nəbatəti ornamentlərin, buta və həyat ağacı motivlərinin məhsuldarlıq, təbiətin oyanışı və etnik yaddaşa əlaqəli semantik qatlarını dilçilik və mədəniyyətşünaslıq aspektində təhlil edir (Xəlilov, 2026).

Ordubad vadisinin bol sulu bağlarının vizual vizit kartı olan nar və nar çiçəyi (*gül-nar*) motivləri, bölgənin tətbiqi sənətində (xüsusilə tikmələrdə və mis qabların hakkaklıq bəzəklərində) çoxluq, ruzi-bərəkət, ailə səadəti, müqəddəs izdivac və nəsilartımı simvolu kimi çıxış edir. Sənətsünaslıq-fəlsəfi müstəvidə narın daxili strukturu xüsusi semiotik mənə daşıyır: narın tərkibindəki sıx, çoxsaylı dənələr vahid bir kökdən (Ulu əcdaddan və ya İlahi mərkəzdən) süzülüb gələn insan nəslini, eləcə də kainatın kəsilməz çoxşaxəliliyini və daxili harmoniyasını vizual kodlarla ifadə edir. Nar çiçəklərinin ritmik düzümü isə geyim və məişət əşyalarında həyatverici enerjinin və bahar intibahının rəmzi kimi tətbiq olunurdu.

Bədii tikmələrdə, xalça haşiyələrində və xüsusilə epiqrafik daş abidələrdə (XIV-XVIII əsrlərə aid sənduqələrdə) geniş rast gəlinən həyat ağacı motivi, insanın makrokosmosdakı koordinatlarını və dünya modelini əks etdirən ən qədim mifoloji arxetiplərdəndir. Bu motiv fəlsəfi baxımdan insanın yerlə göy arasındakı qırılmaz bağını nümayiş etdirir; ağacın kökləri ilə torpağa (maddi dünyaya, keçmişə), gövdəsi ilə real məkana (indiki zamana), budaqları və yarpaqları ilə isə göyə (mənəvi sferaya, gələcəyə) bağlılığı rəmzləşdirilir. Nəsil şəcərəsini, soyun davamlılığını və ölümsüzlük ideyasını təmsil edən bu struktur, əşyaların üzərinə simmetrik elementlərlə, çox vaxt iki qoruyucu quş və ya buta təsvirinin ortasında həkk edilərək məkana sakral toxunulmazlıq bəxş edirdi.

Azərbaycan ornament sənətinin vizual rəmzi sayılan buta motivi, Ordubad lokal məktəbində tamamilə orijinal, spesifik dizayna və bədii struktura malikdir. Sənətsünaslıq təhlili göstərir ki, Ordubad (Əylis) butasının qıvrımbaş zirvəsi digər regional məktəblərə (məsələn, Bakı, Gəncə, Qarabağ butalarına) nisbətən daha zərif, ensiz və uzun xətlərlə işlənir. Semantik qatda bu motiv, bir tərəfdən atəşpərəstlik (zərdüştlük) dövründən süzülüb gələn müqəddəs alov dilimini, mənəvi paklığı və od kultunu təmsil edir; digər tərəfdən isə ana bətnindəki rüşeymi — yəni bioloji həyatın başlanğıcını simvolizə edir.

Ordubad butasının ən səciyyəvi bədii xüsusiyyəti onun daxili sahəsinin relyef həllindədir. Ustalar butanın daxilini boş saxlamır, onun içərisini xırda nəbati elementlərlə, nar çiçəkləri, ləçəklər və qönçələrlə sıx şəkildə doldururdular. Naxış daxilində naxışın (bədii sırımanın) bu cür tətbiqi butanın "bərəkət, ruzi, bolluq və daxili zənginlik" semantikasını bədii cəhətdən maksimum səviyyəyə çatdırır və əşyaya xüsusi plastik dərinlik qazandırır.

Şəbəkələrdə bitki təsvirlərinə demək olar ki, rast gəlinmir, bütün vizual dramaturgiya sonsuz xətlərin nizamlı kəsişməsi üzərində qurulur. Ordubadın bədii tikmələrində, geyimlərində və xalçalarında nəbati ornamentlər üstünlük təşkil edir. Bölgənin flora zənginliyi sənətkarlar tərəfindən rəmzi mənalarla yüklənərək sənət əsərlərinə köçürülmüşdür.

Ordubad bağlarının rəmzi olan nar, sənətkarlıqda çoxluq, bərəkət, ailə səadəti və nəsilartımı simvoludur. Narın daxilindəki çoxsaylı dənələr vahid bir kökdən gələn insan nəslini və kainatın çoxşaxəliliyini ifadə edir. Tikmələrdə və daş üzərində həyat ağacı motivi insanın yerlə göy (kökləri ilə torpağa, budaqları ilə göyə bağlılıq) arasındakı bağını, nəsil şəcərəsini və ölümsüzlük ideyasını təmsil edir. Azərbaycan ornament sənətinin vizual vizit kartı olan buta, Ordubad lokal məktəbində özünəməxsus dizayna malikdir. Burada buta həm alov dilimini (atəşpərəstlik dövründən qalan paklıq və od kultu), həm də ana bətnindəki rüşeymi (həyatın başlanğıcı) simvolizə edir. Ordubad butasının içərisinin xırda çiçəklərlə doldurulması onun "bərəkət və bolluq" semantikasını daha da gücləndirir.

4. Zoomorf ornamentlər və mifoloji simvolizmin bədii təzaahürü

Ordubad lokal sənətkarlıq məktəbinə aid maddi mədəniyyət abidələrinin vizual dramaturgiyasında zoomorf (*heyvan və quş*) motivlərin sənətsünaslıq və semiotik analizi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bölgənin bədii metal (misgərlik və zərgərlik) məmulatlarında, toxuculuq-xalçaçılıq nümunələrində, bədii tikmələrində və xüsusilə monumental epiqrafik daş abidələrində heyvan formalı

elementlərə geniş yer verilmişdir. Bu motivlər sadəcə səthi, bəzək xarakterli təsvirlər olmayıb, kökləri preislam dövrünə — qədim türk mifik təfəkkürünə, şamanizmə, totemistik inanclara və animistik baxışlara dayanan dərin vizual kodlardır (Cəfərli, 2023). Sənətkarlar bu rəmzlər vasitəsilə əşyalara sakral güc, mühafizə funksiyası və fəlsəfi fərqlilik qazandırmışlar. Ordubad tətbiqi sənətində təzahür edən əsas zoomorf motivlərin semantik qatları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

Ordubad mis güyümlərinin yaxasında, bədii şəbəkəli sırğalarda və ipək tikmə kompozisiyalarında rast gəlinən quş təsvirləri (*göyərçin, bülbül, qaranquş*) Şərq və türk mifologiyasında birbaşa insan ruhunu və onun ilahi mənşəyini simvolizə edir. Qədim türk inanc sisteminə görə, quş — ruhun azadlığı, maddi dünyadan qoparaq səma mühiti (ilahi qüvvə) ilə rabitə qurması və xoş xəbər (müjdə) gətirməsi rəmzidir (Seyidov, 1983).

Bölgə sənətində xüsusi bədii çəkiyə malik olan tovuz quşu təsviri isə İslam esxatologiyası və təsəvvüf fəlsəfəsi ilə sintez olunaraq cənnəti, mənəvi gözəlliyi, əbədi gəncliyi və ruhun paklığını təmsil edirdi. Zərgərlik məmulatlarında quş formalı asmaların və qotazların dinamik hərəkəti vizual parıltı yaratmaqla yanaşı, səsi vasitəsilə pis qüvvələri uzaqlaşdıran magik mühafizə funksiyasını da yerinə yetirirdi.

Su qablarının — xüsusilə mis satılların, ləğanların və camların üzərində cızma-hakkaklıq üsulu ilə sıx şəkildə həkk olunan balıq təsvirləri bölgədə əsrlərlə qorunan qədim su kultu ilə birbaşa əlaqədardır. Ordubad vadisinin çeşmə və kəhriz arxitekturasına əsaslanan ekoloji iqlimi suyun müqəddəsliyi inancını daha da gücləndirmişdir. Semiotik baxımdan balıq motivi — təmizlik, mənəvi saflıq, ruhi, bolluq, bərəkət və suyun həyatverici sakral enerjisi mənasına gəlir. Hakkak ustaları balıq təsvirlərini qabın həndəsi strukturu daxilində elə bir ritmlə yerləşdirirdilər ki, qabın içərisinə su doldurulduğu zaman balıqların vizual olaraq hərəkət etməsi (canlanması) effekti yaranırdı.

Nadir hallarda da olsa, qədim Ordubad mülklərinin bürünc qapı toqqalarında (qapı döyəclərində), bədii kəmərlərdə toqqalarında və xüsusilə qədim qəbirüstü sənduqələrdə (qoç formalı daş abidələrlə yanaşı) rast gəlinən şir motivləri mütləq güc, qüdrət, sosial üstünlük və sarsılmaz mühafizə simvoludur. Şir — qoruyucu totem funksiyasını daşıyaraq, həm daxili məkan (evi), həm də sakral məkan (qəbiri) şər qüvvələrin və yad təsirlərin nüfuzundan qoruyan vizual qalxan rolunu oynayır. Ordubad xalçalarının bəzi kompozisiya haşiyələrində (əjdahlı xalça arxetiplərində) və qədim qapı bəzəklərində stilizə edilmiş, həndəsələşdirilmiş əjdaha təsvirlərinə rast gəlinir. Türk mifoloji təfəkküründə əjdaha (Ulu luu) fəslin dəyişməsinə, buludları və yağışı idarə edən kosmik qüvvə olmaqla yanaşı, dekorativ sənətdə pis qüvvələrdən qoruyan gözetçi (mühafizəçi) və gizli sakral xəzinələrin hamisi kimi çıxış edir. Əjdahanın üslublaşdırılmış təsviri sənət əsərinin daxili enerjisini artırır və məkana magik toxunulmazlıq bəxş edirdi. (Azizova, 2017). Ordubadın bədii metal (misgərlik) məmulatlarında və epigraflıq daş abidələrində heyvan və quş təsvirlərinə (zoomorf motivlər) xüsusi yer verilir. Bu motivlər birbaşa qədim totemistik və mifoloji inancların təzahürüdür.

Mis güyümlərin yaxasında və ya tikmələrdə rast gəlinən quş motivləri insan ruhunu simvolizə edir. Türk mifologiyasında quş — ruhun azadlığı, səma ilə rabitə və xoş xəbər rəmzidir. Tovuz quşu isə cənnəti, gözəlliyi və əbədi gəncliyi təmsil edirdi. Su qablarının (satılların) üzərində cızma üsulu ilə çəkilən balıq təsvirləri qədim su kultu ilə bağlıdır. Balıq təmizlik, ruhi, bolluq və suyun müqəddəsliyi mənasına gəlir. Nadir hallarda da olsa, qədim qapı toqqalarında və ya qəbirüstü sənduqələrdə rast gəlinən şir — güc, qüdrət və mühafizə rəmzidir. Əjdaha isə pis qüvvələrdən qoruyan gözetçi (mühafizəçi) və gizli xəzinələrin simvolu kimi çıxış edir.

5. Ornamentlərin sintetik semantikasi və “vahid bədii dil” konsepsiyası

Dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində təzahür edən naxış və ornamentlər sadəcə vizual-estetik tərtibat vasitəsi olmayıb, xalqın kollektiv yaddaşını, mifik təfəkkürünü, dini-fəlsəfi baxışlarını və

dünyagörüşünü nəsilən-nəslə ötürən xüsusi kodlaşdırılmış vizual işarələr sistemidir. Ordubad lokal sənətkarlıq məktəbinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun mürəkkəb, dərin elmi-nəzəri mənalara malik olan zəngin ornamental arxetipinə sahib olmasıdır. Bölgə sənətkarlarının şəbəkə, daşoyma, bədii metal, xalçaçılıq və tikmə nümunələrində yaratdığı bədii formalarda qədim türk kosmoqoniyası, şamanizm, atəşpərəstlik və su kultunun qalıqları, eləcə də İslam fəlsəfəsinin gətirdiyi abstrakt-həndəsi simvolizm unikal şəkildə sintez olunmuşdur.

Ordubad dekorativ-tətbiqi sənətinin sənətsünaslıq baxımından ən mühüm və fundamental özəlliyi, müxtəlif sənətkarlıq sahələrində təzahür edən ornamentlərin vahid bədii dil (vahid vizual sistem) konsepti daxilində birləşməsidir. Bu o deməkdir ki, eyni bir ornamental motiv (məsələn, mürəkkəb konstruksiyalı "Ordubad butası", "şəms" və ya "səkkizbucaqlı ulduz") həm soyuq daş abidənin üzərində, həm döymə mis qabda, həm mismarsız yığılan şəbəkədə, həm də zərif ipək xalça və güləbətin tikmədə eyni formal-stilistik xətlərlə təkrarlanır və tamamilə eyni semantik yükü daşıyır (Salamzadə, 2009). Bu sintez və bədii sarsılmazlıq bölgədə pərakəndə usta emalatxanalarının deyil, bir-biri ilə sıx təmasda olan və eyni fəlsəfi-estetik mühitdən qidalanan professional sex təşkilatlarının (*əsniflərin*) mövcudluğunu sübut edir. Ordubad sənətkarları (hakkaklar, toxucular, nəccarlar, xəttatlar və tikmə ustaları) eyni bədii-fəlsəfi mühitin daşıyıcısı olduqları üçün yaratdıqları əsərlərdə xalqın kollektiv şüuraltını eyni vizual kodlarla nümayiş etdirirdilər.

Vahid bədii dilin mövcudluğu məişət əşyalarını sadəcə maddi alət və ya utilitar vəsait olmaqdan çıxarır, onlara sakral (müqəddəs) və rəmzi mahiyyət kəsb etdirirdi. Daşoyma ustası qəbirüstü sənduqəyə xalça zərifliyi verir, xalçaçı isə şəbəkənin riyazi həndəsəsini ilmələrə köçürürdü. Belə ixtisaslaşmış bədii bütövlük Ordubad sənəti sahələrini sadəcə bir əyalət sənətkarlığı səviyyəsindən çıxararaq, onu yüksək fəlsəfi bünövrəyə və estetik qanunauyğunluqlara malik fundamental bir "lokal sənət məktəbi" statusuna yüksəldir.

6. Ordubad şəbəkə məktəbinin şəki regional məktəbindən fərqi

Azərbaycan şəbəkə sənətinin bu iki böyük qolunun sənətsünaslıq baxımından müqayisəli təhlili Ordubad məktəbinin özünəməxsusluğunu tam sübut edir. Şəki məktəbinə məxsus şəbəkələrdə (məsələn, Şəki xan sarayının pəncərələrində) detalların mikroskopik səviyyədə həddindən artıq kiçik, sıx və sıxılmış yığılmasına üstünlük verilir; bəzən 1 kv.metr sahədə detal sayı 12-14 minə çatır. Şəki ustaları həndəsi xətlərin daxilində bəzən bədii ağac oyma üsulu ilə zərif bitki (nəbat) motivləri də tətbiq edirdilər.

Müzakirə

Ordubad şəbəkə məktəbi monumental lakonizm prinsipi ilə seçilir. Ordubad ustaları naxış kompozisiyasını vizual baxımdan həddən artıq yükləməməyə, elementləri nisbətən iri və anlaşıqlı saxlamağa (1 kv.metrə 4-7 min detal) üstünlük vermişlər (Rəsulov, 1989). Bunun memarlıq-funksional səbəbi ondan ibarətdir ki, Ordubad yaşayış evlərində və ictimai binalarında pəncərə təkcə işıq və bəzək mənbəyi deyil (Nəsirli, 2012), həm də otağın daxilindən xarici mühitin (həyətyanı sahənin, bağın və ya kəhrizlərin) vizual təmasınının tamamilə kəsilməməsinə xidmət edirdi. Şəki şəbəkəsinin profilləri daha enli və relyefli olduğu halda, Ordubad şəbəkəsində taxta profillər daha ensiz, hamar və zərif işlənmişdir.

Ordubadın dekorativ-tətbiqi sənətində tətbiq olunan ornamental sistem Azərbaycan xalqının zəngin intellektual və mənəvi irsinin aynasıdır. Həndəsi, nəbatı və zoomorf naxışların semantik təhlili göstərir ki, Ordubad sənətkarları əsrlər boyu qədim kosmoqonik simvolları, mifoloji inancları və İslam fəlsəfəsinin prinsiplərini yüksək estetik formalarla sintez edə bilmişlər.

Nəticə

“Ordubad butası”, “şəms”, “nar çiçəyi” və digər arxetiplər sadəcə vizual gözəllik daşımır, həm də xalqın həyat, ölüm, zaman, kainat və ilahi qüvvə haqqındakı fəlsəfi düşüncələrini kodlaşdırır. Müasir sənətsüenaslıq elmi üçün bu ornamentlərin semantik qatlarının öyrənilməsi milli dekorativ sənətin tarixi köklərini dərinlən anlamaq və müasir dizayn sənətində milli üslubun (etno-dizaynın) düzgün, fəlsəfi əsaslarla tətbiqini təmin etmək baxımından böyük elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu naxışların və vahid bədii dilin elmi-semantik təhlili regional sənətin daxili fəlsəfəsini dərinlən anlamağa, milli dəyərlərin elmi pasportlaşdırılmasına və müasir dizayn sənətində milli üslubun (etno-dizaynın) düzgün, köklü əsaslarla tətbiqinə geniş elmi zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azizova, N. S. (2017). Geometric mathematics in medieval Azerbaijani shebeke windows. *Journal of Oriental Art and Architecture*, 14(3), 45–59.
2. Babayev, S., Səlimov, T., Quliyeva, F. (2017). *Naxçıvanda sənətkarlıq*. Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
3. Cəfərli, B. (2023). Yusif Küseyir oğlu türbəsinin səthləri üzərində şəbəkə formasında işlənmiş həndəsi ornamentlər. *Elmi əsərlər: İctimai və humanitar elmlər seriyası*, 19(1), 227–232.
4. Əfəndiyev, R. S. (1984). *Azərbaycan xalq sənəti*. Işıq.
5. Əliyev, K. M. (2005). *Azərbaycan ornamentinin təkamülü və semantikasi*. Təhsil.
6. Əliyev, V. H. (1990). *Naxçıvanın qədim sənətkarlığı*. Elm.
7. Jean-Paul Roux. (2008). *Türk mifologiyasının fəlsəfəsi və simvolları* (tərcümə nəşri). Elm.
8. Müctəhidzadə, C. (2001). *Azərbaycanda şəbəkə sənəti və onun memarlıqda rolu*. Azərnəşr.
9. Nəsirli, M. (2012). *Naxçıvanın sənətkarlıq ornamentləri və onların rəmzi mənalari*. Gəmiqaya.
10. Rəsulov, H. M. (1989). *Azərbaycanda şəbəkə və xalq sənətkarlığı ənənələri*. Işıq.
11. Salamzadə, Ə. Ə. (2009). *Tofiq Rəsulov. Şəbəkə*.
12. Salamzadə, Ə. V. (1964). *Azərbaycanın XVII–XVIII əsrlər memarlığı*. Azərnəşr.
13. Seyidov, M. M. (1983). *Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları*. Yazıçı.
14. Xəlilov, F. (2026). *Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: Tədqiqlər* (3-cü kitab). Elm.

Asiya ölkələri ilə Azərbaycan SSR arasında elmi əlaqələr

Günəl Yusifova

Xülasə. XX əsrin 70-80-ci illəri SSRİ üçün beynəlxalq münasibətlər sistemində nüfuzunun artırılması və hələ inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə əlaqələri daha da inkişaf etdirmək baxımından olduqca vacib dövr idi. SSRİ-nin apardığı siyasətdə elmi əməkdaşlıqların qurulması, təhsilin inkişaf etdirilməsi vacib məsələlərdən biri idi. Azərbaycan SSR Sovet hökumətinin xarici ölkələrlə mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində mərkəz yerini tuturdu. Bu əlaqələr totalitar rejimin mövcud olduğu bir dövrdə çox ciddi nəzarət altında baş verirdi. XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan SSR-in rəhbərliyinin Heydər Əliyevə tapşırılması, onun yürütdüyü uzaqgörən dövlət siyasəti Asiya ölkələri ilə Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrində yeni mərhələyə qədəm qoyması ilə yekunlaşdı. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan təhsil ocaqlarının, elmi institutlarının dünyanın bir sıra mühüm mərkəzləri ilə əlaqələri yaranıb, inkişaf edirdi. Azərbaycanda mövcud olan təhsil ocaqları və Azərbaycan Elmlər Akademiyası vasitəsilə Hindistan, İran, Əfqanıstan, Pakistandan olan tələbələrin hazırlanması, elmi konfransların təşkili və beynəlxalq təcrübə mübadiləsi həyata keçirilmişdir. Təqdim olunan məqalədə adları sadalanan Asiya ölkələri ilə Azərbaycan SSR arasında elm, təhsil istiqamətində qurulan əlaqələrin əsas istiqamətləri araşdırılaraq mühüm nəticələr əldə etmək qarşısına qoyulan əsas məqsədlərdən biridir.

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, elmi əlaqələr, təhsil, Asiya ölkələri, tələbə mübadiləsi, İran

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: gu_nel@yahoo.com

Daxil oldu: 6 Fevral 2026; Qəbul edildi: 19 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Scientific Cooperation Between the Azerbaijan SSR and Asian Countries

Günəl Yusifova

Abstract. The 1970s and 1980s represented a highly significant period for the USSR in terms of strengthening its position within the system of international relations and further developing cooperation with developing countries. One of the major priorities of Soviet policy during this period was the establishment of scientific cooperation and the advancement of education. The Azerbaijan SSR occupied a central place in the Soviet government's policy of expanding cultural and intellectual relations with foreign countries. These relations, however, were conducted under strict state supervision within the framework of the existing totalitarian regime. The appointment of Heydar Aliyev as the leader of the Azerbaijan SSR during the 1970s and 1980s, together with his far-sighted political strategy, marked the beginning of a new stage in Azerbaijan's international relations with Asian countries. During Heydar Aliyev's leadership, Azerbaijani educational institutions and scientific research centers established and developed connections with a number of important international academic and scientific centers worldwide.

Through higher educational institutions and the Academy of Sciences of Azerbaijan, the Azerbaijan SSR participated in the training of students from India, Iran, Afghanistan, and Pakistan, while also organizing scientific conferences and promoting international academic exchange programs. The primary objective of the present article is to investigate the main directions of scientific and educational cooperation established between the Azerbaijan SSR and the aforementioned Asian countries, as well as to identify and analyze the significant outcomes of these relations.

Keywords: Azerbaijan SSR, scientific cooperation, education, Asian countries, student exchange, Iran

Baku State University, PhD student, Baku, Azerbaijan

E-mail: gu_nel@yahoo.com

Received: 6 February 2026; Accepted: 19 May 2026; Published online: 28 June

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

XX əsrin 70-80-ci illərində SSRİ inkişaf etməkdə olan ölkələrlə münasibətlərində təhsil və elm sahəsində əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirirdi. Sovet rəhbərliyi bu sahəni yalnız humanitar əlaqə vasitəsi kimi deyil, həm də ideoloji təsir mexanizmi kimi qiymətləndirirdi. Çünki SSRİ-nin əsas məqsədlərindən biri özünün sosialist fikirlərinin bu ölkələrdə geniş yayılması sosializmin genişlənməsi demək idi. Bu baxımdan təhsil və elmi əməkdaşlıq Sovet xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdi. Ümumilikdə götürsək, Hindistan və Əfqanıstan daim SSRİ-yə yaxın olub və siyasi münasibətləri daim mövcud olmuşdu. Lakin sonradan SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi əməkdaşlığın məzmununa ciddi təsir göstərmişdi. Eləcə də 1979-cu ildəki İran İslam İnqilabı da İranla münasibətlərə təsir edərək bir müddət durğunluq dövrü olmuşdur. Pakistan isə daha çox Qərb dövlətlərinə yaxın siyasət yürütməsinə baxmayaraq, SSRİ onunla əlaqələri tam zəiflətməməyə çalışır, xüsusilə mədəni və elmi əməkdaşlıqlar sahələrində münasibətləri davam etdirirdi. Elmi əlaqələr daim ölkələrin mənəvi cəhətdən zənginləşməsində, eləcə də onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasında vacib yer tutan mədəni əlaqə formasıdır. Xüsusilə ikitərəfli elmi əməkdaşlıq həm təcrübə mübadiləsinə, həm də müxtəlif ölkələrin intellektual potensialının güclənməsinə şərait yaradırdı.

Metodlar

Tədqiqat zamanı tarixi, xronoloji, sistemli təhlil metodlarından istifadə edilərək, 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanın Asiya ölkələri arasında yaranmış elmi əlaqələri müqayisəli formada araşdırılmışdı. Bu münasibətlərin inkişaf tempi arxiv materialları, dövrü mətbuat, elmi əsərlər və digər sənədlər vasitəsilə öyrənilmişdi. Ümumi olaraq, məqalədə xarici tələbələrin statistik göstəriciləri müqayisə edilmişdi. Elmi əlaqələr sistemləşdirilmiş, elmi səfərlər, konfranslar və layihələr üzrə faktların ümumiləşdirilməsi metodlarından istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Mövzu üzərində aparılan araşdırmalara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan SSR beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm mövqeyə malik idi. Mədəni əlaqələrin bir forması olan elmi əlaqələrin xarici ölkələrlə inkişaf etdirilməsi məhz bu dövrə təsadüf edir. Bunu göstərən faktlardan biri bu illərdə Azərbaycanda təhsil alan xarici tələbələrin sayı ildən-ilə artırdı. 1970-ci illərlə müqayisədə artıq 80-ci illərdə Azərbaycanın ali məktəblərində təhsil alan xarici tələbələrin sayı 3000 nəfər idi. Daha bir fakt bu ölkələrlə elmi əlaqələr daha çox neft, qaz sənayesi,

geologiya, geofizika, mikrobiologiya, tibb, astronomiya sahələrini əhatə etmişdir. Elmi əməkdaşlıqlar çərçivəsində Xəzər dənizinin ekoloji problemləri, neft sənayesi ilə bağlı son texnologiyalar, və digər sahələr üzrə birgə fəaliyyət həyata keçirilmişdir. Tibb sahəsində isə Azərbaycan SSR-in mütəxəssisləri Hindistan, İran, Əfqanıstan, Pakistanda keçirilən beynəlxalq konfranslarda iştirak edərək bir sıra sahələr-oftalmologiya, kardiologiya, hemofiliya üzrə öz elmi nailiyyətlərini həmkarları ilə bölüşmüşdülər.

Müzakirə

Azərbaycan elm xadimləri Sovet elmini dünyada təmsil etdiyi üçün onlar SSRİ vətəndaşı olaraq çox mühüm beynəlxalq təşkilatların nümayəndəsi olurdular. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası və onun müxtəlif istiqamətlər üzrə fəaliyyət göstərən institutları getdikcə dünyanın nüfuzlu elmi mərkəzləri ilə səmərəli münasibətlərini qururdu (Manafova, Əfəndiyeva, 2008, s. 222). Bu ölkələrdə milli savadsızlıq səviyyəsi olduqca yüksək idi. Bu da onların asılı olduğu ölkələrin buraxdığı miras kimi qəbul edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrdəki savadsızlıq 80%-in üstündə olmuşdur və Azərbaycan bu yeni müstəqillik qazanan ölkələrə milli kadrların hazırlanmasında, yerli mütəxəssislərin olmasında böyük kömək olmuşdur. Azərbaycan SSR xaricdən təhsil almağa gələn tələbələrə böyük şərait quraraq, onları yataqxana, təqaüdlə təmin edirdi. Bunu da ildən-ilə ölkəmizə gələn tələbə axının çoxaldığını statistik rəqəmlərdə görə bilərik. Musa Qasımlının arxiv sənədləri üzərində apardığı tədqiqata istinad edərək qeyd etmək istərdim ki, 1974-cü ildə Azərbaycanın ali məktəblərində 55 ölkədən 1621 nəfər təhsil alırdısa, 1975-ci ildə 64 ölkədən 1647 nəfər, 1976-cı ildə 61 ölkədən 2077 nəfər, 1977-ci ildə 1746 tələbə və aspirant, 1978-ci ildə isə bu göstərici 70 ölkədən 2417 nəfərə çatmışdı. 1981-ci ildə isə respublikada təhsil alan xarici tələbələrin sayı 72 ölkədən 3000 nəfərə yaxın idi (Qasımlı, 2006, s. 130; Gasymlı, 2005). Əlbəttə bu tələbələrin içində say olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrin, eləcə də Hindistan, İran, Əfqanıstan və Pakistan vətəndaşları üstünlük təşkil edirdi. İldən-ilə xarici tələbələrin sayının çoxalması ölkəmizin təhsil sisteminin yüksək səviyyədə təşkili və tələbələrə geniş şəraitin yardılması Azərbaycan SSR-in beynəlxalq sistemdə rolunu artırırdı. Sovet hökumətinin beynəlxalq münasibətlərdə əlaqələrinin gücləndirilməsində ölkəmizin alimləri, elmi işçiləri əsas rol oynayırdı. Digər tərəfdən İran, Hindistan, Əfqanıstan, Pakistan kimi ölkələr elm və təhsil sahələrində çox geridə qaldıqları üçün Sovet elminin, təhsilinin, mədəniyyətinin, sovet alimlərinin təcrübələrindən öz ölkələrində istifadə edilməsində maraqlı idilər. 1970-1980-ci illərdə respublikada fəaliyyət göstərən 17 ali məktəbdə 100 mindən artıq tələbənin təhsil alması respublikanın regionun əsas təhsil mərkəzlərindən birinə çevrildiyini göstərirdi (Sultanova, 2020, s.310).

Bu dövrdə Azərbaycan SSR-in elmin müxtəlif sahələrindəki uğurları, yüksək ixtisaslı kadrların olması onun xarici ölkələr içərisində nüfuzunu qaldırmışdı. SSRİ-nin müttəfiq respublikası kimi tanınan Azərbaycan SSR alimləri, elmi işçiləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə Hindistan, İran, Əfqanıstan, Pakistanda BMT-nin xüsusi müşaviri kimi iştirak edirdilər. Bu ölkələrdə Sovet hökumətinin maddi yardımı ilə tikilən obyektlərdə fəaliyyət göstərirdilər. Belə ki, beynəlxalq konfranslarda, qurultaylarda məruzələrlə çıxış etmək, sənayenin və digər sahələrin inkişaf etdirilməsi, lazım olan dəstək üçün ölkəmizin alimləri ezam olurdular və bütün elmi problemləri həll etmək üçün birgə fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan elmi-texniki fikrinin ən vacib istiqamətləri bu əlaqələrdə iştirak etmiş və həmin əlaqələr bütün mümkün olan formalarda özünü göstərə bilmişdir (Sayadov, 2006, s. 134).

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan SSR və İran arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələr müəyyən dinamika ilə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə qarşılıqlı səfərlər, elmi müzakirələr və təcrübə mübadilələri iki tərəf arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Azərbaycan alimlərinin İrana səfərləri zamanı əsas diqqət Xəzər dənizinin eco sisteminin qorunmasına, xüsusilə balıqçılığın inkişaf etdirilməsinə, neft sənayesində tətbiq olunan texnologiyalara, eləcə də

məhsuldarlığa ziyan vuran müxtəlif qrup ziyanvericilərə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün birlikdə elmi təcrübədən faydalanmışdılar. 1970-ci ildə Azərbaycan SSR-də olan İran arxeoloqları, İranın milli muzeyinin direktoru Fövzi Rəşid Azərbaycan həmkarları ilə görüşərək onların elmi araşdırmaları ilə maraqlanmışdı (Qəniyev, 2017). Qonaqlar Azərbaycanın tarix və ədəbiyyat muzeylərinə səfər etmişdilər. İranlı alim Yusif Sübuti də Azərbaycana səfər etmişdir. Səfər zamanı Sübuti azərbaycanlı alimlərin maqnit ulduzların tədqiqatı üzrə apardığı araşdırmanı yüksək qiymətləndirmişdi. 1972-ci il 6-7 aprel tarixlərində İranın təhsil və elm naziri Hüseyn Kazımxadə xanımı ilə Azərbaycan SSR-ə səfər etdi (Zeynalov, 2024, s. 174). Bu səfər zamanı hər iki ölkənin təhsil naziri görüşlər keçirmişdilər. Azərbaycan SSR-in təhsil naziri Q. Əliyev öz həmkarını Bakı şəhəri ilə yaxından tanış etmiş, Opera və Balet Teatrında “Yeddi Gözəl” baletini izləmişdilər. Belə səfərləri azərbaycanlı elm xadimləri də edərək, 1973-cü ildə İranın bir sıra şəhərlərinə səfər etmişdilər. Həsən Abdullayevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nümayəndələri İranın bir sıra universitetlərində (Məşhəd, Tehran, Təbriz) olmuşdular. Bu səfər zamanı H.Abdullayev İranın təhsil naziri olan Hüseyn Kazımxadə ilə görüşərək mütəxəssislərin hazırlanmasında nə kimi kömək lazım olarsa azərbaycanlı mütəxəssisləri yardım edəcəyini bildirmişdi.

Mikrobiologiya sahəsində qurulan əməkdaşlıqlar sonradan bu sahə üzrə Təbriz universitetində şöbə müdiri olan Məhəmməd Naibi Azərbaycana səfər etmişdi. Elmlər Akademiyasında olan Naibi Azərbaycanın mikrobiologiya elmi sahəsində əldə etdiyi araşdırmalarla yaxından tanış olmuşdu. Azərbaycanlı alimlərin mikrobiologiya sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri yüksək qiymətləndirmişdi. Azərbaycan SSR və İran arasında 1978-ci ildə saziş imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən İran universitetlərinin işçi qrupunun Əhməd Kiyasatpurun rəhbərliyi ilə ölkəmizə səfərləri olmuş, onlar Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasına baş çəkmişdilər. Azərbaycanda aparılan tədqiqat işləri ilə yaxından tanış olmuşdular. 1975-ci ilin iyununda Bakıda SSRİ və İran gənclərinin dostluq həftəsi keçirildi və 1978-ci ilin mayında isə Bakıda Sovet-İran elmi-texniki əməkdaşlıq konfransı təşkil olundu (Manafova, 2008, s. 9; Manafova və Əfəndiyeva, 2008). Lakin İranda 1979-cu ildə baş verən inqilab bütün sahələrdə əlaqələrin zəiflədiyi kimi, elmi əlaqələrdə də zəiflədi. 80-ci illərdə isə vəziyyət yenə də ürəkaçan deyildi, amma zəif də olsa elmi və mədəni əlaqələr davam etdirilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan alimlərinin elmi nailiyyətlərinin dünyanın hər bir yerində tanınması olduqca qürurverici hal idi. Hindistan ilə qurulan beynəlxalq elmi əlaqələrdə əlbəttə Sovet hökumətinin vasitəsi ilə baş vermişdir. Çünki Azərbaycan SSR SSRİ-nin tərkibinə qatıldıqdan sonra məhz onun tərkibində elmi və elmi texniki yenilikləri əldə edib, dünyanın bir sıra ölkələri ilə elmi əlaqələrin qurulub, inkişaf etməsi çox effektiv olmuşdur.

Sovet hökuməti ilə Hindistan arasında mövcud olan əlaqələr içərisində elmi əlaqələr də vacib yer tuturdu. SSRİ Hindistanın elmi texniki vasitələr baxımından çatışmayan sifarişlərinin hazırlanmasında böyük köməyi olmuşdur. Kömək etməklə yanaşı, onun milli kadrlarının inkişaf etdirməsinə və iki ölkənin bir-biri ilə elmin müxtəlif sahələri üzrə əməkdaşlıq etməsi də bu əlaqələrin əsas forması idi. 1971-ci ildə Sovet İttifaqı ilə Hindistan arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında yeni müqavilə imzalanmışdı (Budaqova, 2003). Müqavilənin əsas bəndlərindən biri hər iki ölkənin elmi və texniki informasiya ilə bağlı bütün çətinliklərin həll olunmasında birgə əməkdaşlıq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birgə əməkdaşlığın nəticəsində Hindistanda yeni elmi mərkəzlər açıldı ki, burada tədqiqat işləri aparıla bilsin. Bombey, Heydərabad, Dehli və başqa şəhərlərdə yerləşən universitetlərdə elmi mərkəzlər açıldı. Bu mərkəzlər sənayenin bir sıra sahələri ilə neft, energetika, metallurgiya ilə bağlı olan çətinlikləri və problemləri həll edəcəkdi. Əlbəttə bu mərkəzləri, büroları işlətmək üçün yüksək ixtisaslı kadrlara da ehtiyac var idi. Bu dövrdə Azərbaycan elminin əsas tədqiqat mövzularından biri neft və qazın çıxarılması və emalı ilə bağlı idi. Ölkəmizin elm xadimləri, alimlərinin bu mövzularda yazdıqları əsərlər SSRİ-də neft və qazın çıxarılmasının özülünü qoymuşdur. Ona görə də Azərbaycan alimlərinin dəstəyi ilə Sovet hökuməti Hindistana milli

kadrların yetişdirilməsində çox kömək olmuşdu. Dostluq, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında imzalanan müqaviləyə əsasən Hindistanda neft sənayesinin inkişafı üçün yeni mərhələ açıldı (Hacıyev, 1985). Azərbaycan SSR-in bir qrup yüksək ixtisaslı neftçiləri, xüsusən Tofiq Səfəraliyev, Ağası Hacıyev bu sahədəki xidmətləri çox olmuşdur. Onlar Hindistanda həm quruda, həm suda yataqların tapılmasında fəal iştirak etmişdilər.

Azərbaycan neftçilərinin Hindistana etdiyi ezamiyyətlər kimi Hindistanın neft mütəxəssisi Mehrotra neftçilərimizin etdiyi köməkliklərə görə təşəkkürünü bildirmişdi. Hər iki ölkənin bir-birinə elmi-texniki sahədə etdiyi köməkliklər sonrakı illərdə də davam etmişdir. Elmi əlaqələrin möhkəmlənməsində səfərlərin olması, elmi mübadilələrin aparılması və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının rolunu qeyd etmək lazımdır. Qarşılıqlı səfərlərə misal olaraq 1971-ci ildə hind alimi, geofizika elmi üzrə professor olan Mohanlal Gupta Azərbaycan Elmlər Akademiyasını ziyarət etmiş, burada həmkarları ilə geofizika elminin müxtəlif sahələrini, məsələn zəlzələnin baş verməsinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasını, elektromaqnit dalğaları, yer maqnezitizmi haqqında diskussiyalar etmişdilər. Azərbaycandan müxtəlif illərdə alimlər Hindistana səfər edərək oradakı konqreslərdə iştirak etmişdilər. Riyaziyyat və Mexanika İnstitutundan Maqsudov, Fiziologiya İnstitutundan akademik H.Həsənov bu konqreslərdə öz elmi biliklərini bölüşmüşdülər. Azərbaycan və Hindistan arasında elmi əlaqələrin yeni mərhələsi kosmik tədqiqatlar bölməsində olmuşdur. 1975-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti H.Abdullayev və Hindistan Kosmik Tədqiqatlar Təşkilatının rəhbəri Mexonun iştirakı ilə razılıq müqaviləsi imzalanmışdı (Budaqova, 2003). 70-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının fəaliyyətindəki uğurlar Hindistanda da bilinirdi. Hindistandan fəxri qonaqlar Elmlər Akademiyasını ziyarət edərək müxtəlif elmi tədqiqat problemlərini, institutlarda aparılan işlər haqqında geniş müzakirələr aparırdılar. 1975-ci ildən sonra Hindistan daxilində baş verən siyasi proseslər, çəkişmələr bu əlaqələrə də öz mənfi təsirini göstərmişdi. 80-ci illərdən başlayaraq Hindistanla elmi əlaqələrin yeni mərhələsi başladı. Bu illərdə genetik sahəsi üzrə 2, yer haqqında elmlər üzrə 3 simpozium baş tutmuşdu. Bu simpoziumların təşkilində Azərbaycan Elmlər Akademiyası, xüsusilə Coğrafiya İnstitutunun direktoru H. Əliyevin əməyi böyük olmuşdur. 1980-1985-ci illərdə elmi əlaqələri daha da genişləndirmək məqsədilə “elmi əməkdaşlıq proqramı” hazırlanıb, qəbul edildi. Bu müqaviləni Azərbaycan SSR tərəfindən Elmlər Akademiyasının prezidenti H. Abdullayev, Hindistan tərəfdən isə Hindistan Milli Elmlər Akademiyasının rəhbəri V.Ramalingasvari imzaladı.

Azərbaycan SSR Əfqanıstan və Pakistan ilə elmi əlaqələrin qurulmasında da fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan alimlərinin bu ölkələrə səfərləri olmuş və burada həm elmi işlərdəki problemləri həll etməklə yanaşı, həm də Sovet hökumətinin yardımı ilə tikilən elmi müəssisələrdə məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərirdilər. Ölkəmizdən gedən alimlər Əfqanıstan, Pakistanda neftin çıxarılmasında iştirak ediblər. Pakistanda neft və qaz yataqlarının müəyyən edilməsində, eləcə də geoloji axtarış proseslərində Azərbaycandan olan elm xadimləri Ə.Tağıyev, M.Ağabəyov, H.Əhmədov məsləhətçi kimi iştirak edərək, öz tövsiyyələrini həmkarlarına bildirmişdilər. Azərbaycan bu dövrdə SSRİ-nin Afrika ölkələri, ərəb dövlətləri, Kuba, Əfqanıstan və digərləri üçün kadr (ən çoxu da neft sənayesi üzrə) hazırlayan başlıca mərkəzlərindən biri olmuşdur (İsmayıl, 2008, s. 480).

XX əsrin 70-80-ci illərində İran-SSRİ qaz kəmərinin çəkilişində Azərbaycan SSR EA-da fəaliyyət göstərən F.Şərifov bir sıra işlərdə korroziya, izolyasiya işlərinə rəhbərlik etmişdi. Ümumiyyətlə, bu dövrün alimlərinin və dövlətlərinin əsas diqqət etdiyi məsələ neft, neftin mənşəyi ilə bağlı məsələlər idi. Azərbaycan SSR-nin akademiki M.Əliyev Hindistanda keçirilən Ümumhind 45-ci konqresində iştirak edərək, elmi çıxışları ilə seçilmişdi. Eləcə də İranda neftin mənşəyi ilə bağlı beynəlxalq konfransda Azərbaycan SSR-ni akademik R.İsmayılov təmsil etmişdi. O, öz çıxışında neft kimyasına aid problemlər haqqında geniş məruzə vermişdir. Onun çıxışı konfrans iştirakçıları tərəfindən maraqla qarşılanmışdı. Azərbaycan SSR-dən Hindistan, Pakistan və 1982-ci ildə Əfqanıstana göndərilən Geofiziki kəşf üsulları institutunun nümayəndələri bir müddət bu ölkələrdə fəaliyyət

göstərmişdilər. Bitkilərin təsnifləşdirilməsi və qruplaşdırılmasına dair öz elmi fikirlərini bölüşmək üçün professor İ.M.Axundzadə İran və Əfqanıstana səfər etmişdir. 1989-cu il avqustun 1-də Sovet-İran sazişinə uyğun olaraq Azərbaycanın 84 nəfərdən ibarət neftçilər qrupu İrana səfər etmişdi. “Xəzər-2” üzən qazma qurğusu vasitəsilə 6 min metr dərinlikdə neft kəşfiyyatı aparılması nəzərdə tutulurdu (Məmmədzadə, 2004, s.44).

Bu sahələrlə yanaşı, tibb sahəsində xarici ölkələrdə, xüsusilə, Asiya, Afrika, Latin Amerikası ölkələrində çalışan həkimlərimiz barədə də gözəl xəbərlər gəlirdi. Bu ölkələrdə keçici xəstəliklərə qarşı uğurlu müalicə üsulu seçən həkimlərimiz xəstəliklərin daha da geniş yayılmasının qarşısını almışdılar. Tibbin müxtəlif sahələri üzrə, məsələn oftalmologiya (Asiya və Afrika oftalmoloqlarının III konqresi), kardiologiya (Hindistanda V Ümumdünya konqresi), hemofiliya (Tehrandə III Ümumdünya konqresi) ixtisaslaşmış professor, həkim heyəti konqreslərdə çıxış edərək öz elmi biliklərini paylaşmışdılar. İctimai elmlər sahəsinə daxil olan Azərbaycan alimləri bu ölkələrdə baş tutan beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdilər.

Elmi əlaqələrin inkişaf etdirilməsində elmi işçilərin səfərləri çox vacib fakt idi. Elmlər Akademiyasının 100-dən çox elmi işçisi bu ölkələrdə olmuş, eləcə də bu ölkələrdən olan elm nümayəndələri Azərbaycana səfər etmişdilər. 70-80-ci illərdə ali məktəb alimlərinin bu ölkələrə elmi məqsədlər adı ilə dəfələrlə səfərləri olmuşdur. Həmçinin Elmlər Akademiyasının elmi kitabxanasının dəstəyi ilə bu ölkələrə 8000-dən çox elmi əsərlər göndərilmiş, bu Asiya ölkələrindən isə bizim kitabxanalara 5900 ədəbiyyat gəlmişdi. Azərbaycan SSR-in elmi yenilikləri bu ölkələrdə təhsilin inkişaf etməsinə, bir çox sahələrin sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafına təsir etmişdir. Nəticədə Hindistanda neft sənayesi, Əfqanıstanda xalq təsərrüfatının əsas sahələrinin, eləcə də Pakistanda kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin yaranıb, inkişaf etməsində Azərbaycan elminin rolunu yüksək qiymətləndirmək lazımdır.

Nəticə

Azərbaycan SSR-in elmi əlaqələrinin beynəlxalq münasibətlər sistemində XX əsrin 70-80-ci illərində rolunun daha da artmasında Hindistan, Pakistan, İran, Əfqanıstan ilə olan əməkdaşlıq tellərinin də çox böyük rolu olmuşdur. Sovet hökuməti üçün Azərbaycan Cənubi və Qərbi Asiya ölkələri ilə əlaqələrin qurulmasında vacib elmi və mədəni mərkəzlərdən biri idi. Azərbaycan universitetləri və institutları bu ölkələrdən olan tələbələrin təhsil almasında fəal iştirak edərək tələbələrin müxtəlif sahələrdə əsasən də kənd təsərrüfatı, tibb, neft sənayesi, eləcə də humanitar sahələrdə təhsil almasında vacib rol oynamışdır. Təhsil və elmi əlaqələr SSRİ hökumətinin beynəlxalq dostluq və ideoloji baxımdan əsas siyasətinin bir hissəsi olmaqla yanaşı, Azərbaycan elminin dünya səviyyəsində tanınmasında müstəsna rol oynamışdır. Hindistan, İran, Əfqanıstan və Pakistan ilə qurulan əlaqələr humanitar, mədəni istiqamətdə inkişaf etmişdi. Bu ölkələrdən olan tələbələrin sovet universitetlərində təhsil alması, alim və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin qarşılıqlı olaraq səfərlərin təşkil edilməsi, beynəlxalq konfransların, müxtəlif elmi tədbirlərin keçirilməsi bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlar sayılır. Son olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan SSR-nin beynəlxalq elm və təhsil əlaqələrində iştirak etməsi Azərbaycan elminin inkişafına və xarici ölkələrlə mədəni yaxınlaşmasına və beynəlxalq təcrübənin qazanılmasına töhfə vermişdi. 1970-1980-ci illərdə qurulan əlaqələr müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə beynəlxalq təhsil və elmi əməkdaşlıqlarının inkişafında tarixi rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Budaqova, S. (2003). *Azərbaycan–Hindistan: İqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələri tarixindən (XX əsrin 50–80-ci illəri)*. Təfəkkür.
2. Gasymlı, M. Dzh. (2005). *Azerbaydzhan v mezhdunarodnykh kul'turnykh svyazyakh (1946–1990 gg.)*. Artanuchi.
3. Hacıyev, H. (1985). *Dostluq və əməkdaşlıq telləri*. Azər nəşr.
4. Manafova, M. (2008). *Azərbaycanın Şərqi Asiya ölkələri ilə mədəni əlaqələri*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
5. Manafova, M. C., & Əfəndiyeva, N. T. (2008). *Beynəlxalq mədəni əlaqələr*. Sabah.
6. Musa, İ. M. (2008). *Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920–oktyabr 1991-ci illər)*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
7. Məmmədşadə, G. (2004). *İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında mədəni əlaqələrin inkişafı*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
8. Qasımlı, M. C. (2006). *Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər)*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
9. Qəniyev, H. Q. (2017). *SSRİ–İran iqtisadi və mədəni əlaqələrində Azərbaycanın iştirakı (1960–1990-cı illər)*. Mütərcim.
10. Sayadov, S. (2006). *XX əsr: Azərbaycan və dünya*. Elm.
11. Sultanova, X. R. (2020). *Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti*. Mütərcim.
12. Zeynalov, İ. X. (2024). *Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində Heydər Əliyev zirvəsi: Dahi şəxsiyyətin şərəfli ömür yolu*. Füyuzat.

Student-Centered Learning: Principles, Models, and Benefits in Modern Education

Fagana Ahmadova^{1*} , Naira Mammadova² , Shafaq Rzayeva²

Abstract. *The education environment has changed radically over the last few years as more and more student-centered learning (SCL) is being used. This is a more participative approach to pedagogy since learners are seen as active participants in the construction of knowledge, opposed to passive consumers in a traditional teacher-dominated setting. It focuses on participation, interaction, and self-directed learning, and thus it changes the whole classroom experience. According to the Bologna Process and developed further by the European Standards and Guidelines on Quality Assurance (ESG), student-centered learning enhances autonomy, critical thinking, collaboration, and practical usage of knowledge in real-life situations. It also promotes lifelong learning, flexibility, and problem-solving skills, which are fundamental in contemporary society. This paper will discuss the main principles of SCL and popular models, which include the Flipped Classroom, Project-Based Learning (PBL), and Inquiry-Based Learning (IBL). These models encourage better comprehension of applying the theory to practice and engage active involvement. The analysis mentions the strategies of formative assessment, continuous feedback, student reflection, and flexible curriculum design, which can help achieve more meaningful, inclusive, and sustainable learning outcomes.*

Keywords: *student-centered learning (SCL), active learning, pedagogical innovation, critical thinking, and the Bologna process*

¹Military Institute named after Heydar Aliyev, PhD student, Baku, Azerbaijan

²Military Institute named after Heydar Aliyev, Baku, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: faqana220580@gmail.com

Received: 19 January 2026; Accepted: 31 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Tələbəyönümlü təlim: müasir təhsildə prinsiplər, modellər və üstünlüklər

Fəqanə Əhmədova^{1*} , Nairə Məmmədova² , Şəfəq Rzayeva²

Xülasə. *Son dövrlərdə təhsil mühitində köklü transformasiyalar baş verir və bu dəyişikliklərin mərkəzində tələbəyə yönəlmiş tədris Metodlarının tətbiqi dayanır. Bu yanaşma, biliklərin ötürülməsində müəllimin dominant rol oynadığı ənənəvi mühitdən, tələbələrin idraki proseslərdə fəal iştirakçı olduğu daha çevik və dinamik bir sistemə keçidi təmin edir. Bologna Prosesinin strateji hədəflərinə söykənən və Avropa Keyfiyyət Təminatı Standartları (ESG) ilə tənzimlənən bu model tələbələrin müstəqilliyini, analitik mülahizə yürütmə qabiliyyətini və əməkdaşlıq bacarıqlarını ön plana çəkir. Eyni zamanda, bu yanaşma fərdiləşdirilmiş təhsil imkanlarını genişləndirərək hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini, maraq dairəsini və öyrənmə tempini nəzərə almağa imkan verir.*

Müasir tədris modelləri sırasında “çevrilmiş sinif” (Flipped Classroom), layihə əsaslı təhsil (Project-Based Learning – PBL) və tədqiqat yönümlü öyrənmə (Inquiry-Based Learning – IBL) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu modellər tələbələrin tənqidi düşünmə, problem həlletmə və müstəqil qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tədqiqatda həmçinin formative qiymətləndirmənin rolu, davamlı geri bildirim mexanizmləri, tələbə refleksiya və kurikulumun fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması məsələləri geniş şəkildə təhlil edilir. Bu amillər təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *tələbə mərkəzli tədris (SCL), fəal öyrənmə, pedaqoji innovasiya, tənqidi düşüncə, Bologna prosesi*

¹Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, dissertant, Bakı, Azərbaycan

²Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: faqana220580@gmail.com

Daxil oldu: 19 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 31 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Educational systems all over the world have been changed radically, shifting from the strict, teacher-centered systems to the dynamic and learner-centered ones. This shift was officially acknowledged in 2007 by the London Communiqué in the Bologna Process, which made the student central to the design and delivery of education (European Higher Education Area, 2015). Student-centered learning was further promoted in 2015 when the European Standards and Guidelines of Quality Assurance (ESG) listed it as one of the main pillars of quality in the European Higher Education Area (European Association for Quality Assurance in Higher Education, 2015). These trends explain a more general reconsideration of knowledge construction, sharing, and use in contemporary educational settings, emphasizing that the modern learner must be active rather than passive.

Conventionally, the process of teaching was linear in the transfer of information, focusing on memorization and passive reception of material. Nevertheless, the requirements of the modern global economy, as well as the fast-changing processes in society, have highlighted the need for new competencies. Graduates are expected to exhibit high-level analytical skills, excellent communication skills in the interactive sphere, flexibility, and self-control. Consequently, the role of the educator has been changed drastically; it is no longer a major source of knowledge but rather a strategic facilitator who guides, supports, and challenges the learners. Simultaneously, learners have turned into co-creators and creators of their own intellectual and career growth (Weimer, 2023). This evolution suggests that the classroom is no longer a site of delivery, but a site of active production where knowledge is negotiated.

This is not a mere paradigm shift in terms of classroom space rearrangements or the introduction of new technologies. It is a more profound alteration of the power dynamics and relations in the learning room (Weimer, 2023). Under student models, the curriculum is not a pre-existing sequence of material but a flexible grid that can be modified to fit various cultural, cognitive, and experiential backgrounds. This flexibility promotes inclusivity and makes learning contextually and personally relevant. In this context, understanding the cognitive science behind how students actually process and retain information is vital for achieving visible learning outcomes (Hattie & Yates, 2024). Furthermore, the democratization of the classroom environment allows for a diverse range of voices to contribute to the collective understanding of complex subjects.

In addition, emphasis is placed on how to think rather than what to think, which promotes critical inquiry, creativity, and problem-solving. This method helps balance the gap between theory and practical application and thus prepares students to work in the complex real-world situations. This, in turn, makes learners not only consumers of information but also co-producers of their learning experiences. The feeling of ownership boosts motivation and engagement and leads to professional sustainability and lifelong learning over a long period of time. This sustainable approach ensures that the skills acquired are transferable across multiple industries and evolving societal roles.

Discussion

1. Basics of Student-Centered Learning

Student-centered learning architecture has four main pillars, including learner agency, active involvement, individual developmental paths, and authentic evaluation. Among the most vivid aspects of SCL, the emergence of learner autonomy, the concept that students should be expected to be in control of setting their own goals and monitoring their own progress, is one. This practice promotes accountability, personal discipline, and intrapersonal motivation, which leads to academic and career success in the long run. The instructor is a mentor and provides the required scaffolding and guidance, and transfers responsibility for a task to the learner in a systematic way (Tomlinson, 2017). This approach can help learners become more confident and gain self-reliance, fostering a sense of maturity that is essential for postgraduate success.

In addition, SCL also recognizes a natural variation in the speed and manner of learning; thus, differentiated instruction is paramount (Tomlinson, 2017). The strategies used in instruction suit the needs of visual, auditory, and kinesthetic learners with different backgrounds, prior knowledge, and cognitive capabilities. Active engagement levels ensure that information retention and cognitive mastery increase significantly as compared to the results of passive observation (Biggs & Tang, 2021). Discussion, simulation, and group work are other activities that further increase engagement and learning. By acknowledging these differences, educators can ensure that no student is left behind due to a rigid instructional pace.

In addition to these pillars, SCL firmly refers to the constructivist theory, which allows learners to develop new ideas by synthesizing newly acquired concepts from their original mental frameworks (Weimer, 2023). This makes the classroom a community of enquiry in which group conversation is attributed with equal credit to the research of oneself. The interaction between peers, problem-solving, and common knowledge is crucial in this process. SCL is a method that teaches students to be metacognitively clear, i.e., to be aware of the mechanics of their learning, focusing on the process of discovery, not on the final product. This focus on the "how" of learning prepares students to adapt to new information long after their formal education has concluded.

This capability of self-reflection is essential because it is the capability to make a choice and to struggle productively in a safe environment that allows students to sharpen the tool of problem-solving required to survive in the complexity of a modern career and lifelong learning. Continuous feedback and reflective practice are also useful to help the learners recognize their strengths and weaknesses and reinforce their growth mindset. Such environments cultivate emotional resilience, allowing students to view failures as necessary stepping stones toward mastery.

2. Student-Centered Learning Models

a) The Flipped Classroom: This is a method of educational process that reverses the usual sequence. Students learn simple content outside the classroom, typically through interactive courses or Web-based lectures, and use the time they would otherwise spend in the classroom to learn at a more advanced level, to argue and discuss, and to solve problems collectively (Bergmann & Sams, 2022;

Brame, 2023). Effective implementation requires a guided practice framework where the pre-class and in-class activities are seamlessly integrated to support deeper learning (Talbert, 2017). By transferring the initial encounter with the environment to the student, the educators will be able to transform the actual classroom into a realistic laboratory that allows to receive feedback that is both immediate and subtle. This model maximizes the value of face-to-face interaction between the facilitator and the students.

b) Project-Based Learning (PBL): PBL engages students in the exploration of complex, real-life problems over a long duration. The students develop and reach solutions in small groups, which helps boost internal motivation and the sustainability of knowledge (Bell & Miller, 2021). The so-called public product is one of the most important features of PBL, which is a final product or presentation delivered to a real audience. This truth forces students to live with uncertainty and perfect their ideas, which presents an accurate picture of collaborative requirements in modern workplace settings. PBL bridges the gap between abstract academic concepts and the tangible needs of the local and global community.

c) Inquiry-Based Learning (IBL): IBL does not start with a series of facts to memorize but with a complex question or a scenario to create the learning process. The students make their own questions and analyze the information by working through the subject (Barron & Darling-Hammond, 2020). This is especially powerful in building scientific literacy and high-level research skills. In contrast to conventional arrangements, in which the correct answer is given at the beginning, IBL puts the student in the role of the investigator. It creates a questioning mindset in the long run and implies that the graduates are not merely taking whatever they are reading but questioning themselves about the knowledge they are being taught. This inquisitive nature is a cornerstone of innovation in the 21st-century workforce.

3. Evaluation in Student-Centered Classrooms

Within a learner-based environment, assessment is viewed as a way of continuous development and not as a definite determination of performance (Black & Wiliam, 2018). It will need to leave behind the traditional, high-stakes testing, where temporary memorizing is given excessive emphasis, and instead embrace continuous formative assessment (Black & Wiliam, 2018). This shift also necessitates a focus on rethinking evaluative practices so that feedback becomes a dialogic tool for student empowerment (Nieminen & Carless, 2023). These diagnostic instruments give ongoing feedback to both the teacher and the student so that there is a quick pivot in instruction and customized assistance. Furthermore, this iterative process reduces the anxiety often associated with traditional testing.

Modern teachers use several authentic assessment strategies:

E-Portfolios: Online portfolios that constitute a visual record of academic growth and proficiency development over the years, allowing students to showcase their journey to potential employers.

Descriptive Rubrics: These provide students with the ability to demystify standards of success and engage in objective self-correction, fostering a sense of transparency.

Reflective Journals: Frequent journals promote metacognition, where students examine their learning patterns and record intellectual discoveries, turning everyday lessons into personalized insights.

4. Educator Knowledge and Skills

The teacher as a professional in this environment, is radically changed into a strategic facilitator. This transition demands a higher level of skills than traditional lecturing:

Instructional Design: Teachers create "scaffolding journeys" that can accommodate different levels of preparedness (Tomlinson, 2017).

Inclusivity and Differentiation: Ensuring that the process and the content are differentiated according to the strengths and backgrounds of individual students (Tomlinson, 2017).

Emotional Intelligence (EQ): High EQ assists educators in creating a culture of safety where learners feel at ease to take intellectual risks without fear of judgment.

Technological Literacy: Modern facilitators ought to be fluent in the usage of digital platforms and AI-based tools to enhance the learning experience (Weimer, 2023).

In this evolving landscape, the educator functions less as a gatekeeper of information and more as a mentor who navigates the unique curiosities of each student. They must orchestrate a classroom dynamic where individuals feel encouraged to progress at their own pace while remaining deeply integrated into the collective group. Mastery in this role involves sensing the unspoken emotional shifts within the room and channeling that energy into collaborative breakthroughs. Furthermore, the seamless integration of technology should feel like a natural extension of the lesson rather than a clinical addition, keeping the human connection at the forefront. Ultimately, the modern teacher's success is defined by their agility in adapting to real-time challenges while unlocking the hidden potential within every learner.

5. Challenges and Considerations

Although the theoretical and practical advantages of SCL are well-reported, its implementation is frequently faced with structural and cultural challenges:

Student and Parental Resistance: Students may be used to passive learning and may feel frustrated when they are involved in the liberty of SCL. Parents used to old grading methods might doubt the usefulness of student-based ones. This requires a strong communication strategy to explain the long-term benefits of the shift.

Institutional and Policy Barriers: Many school systems are still enslaved to standardized testing and time-bound curricula (Black & Wiliam, 2018). These systems focus on the quantity of material rather than the quality of the learning process. Breaking these systemic habits requires significant policy reform at the governmental level.

Resource and Time Constraints: PBL or the Flipped Classroom requires considerable preparation and support. Pre-planning takes a lot of time, and technology tools are needed for effective application. Educators often require additional administrative support to manage these intensive preparation phases effectively.

Conclusion

Student-centered learning is not exactly a recent trend in education; it is a radical reconsideration of the mechanics and objectives of the learning process. This methodology would develop competencies that go far beyond the classroom by putting the student in the driver's seat. Graduates gain self-confidence, intellectual inquisitiveness, and flexibility necessary to grow throughout their lives—qualities that are not negotiable in the contemporary dynamic and fast-changing world.

The use of models, including the Flipped Classroom, Project-Based, and Inquiry-Based Learning, offers flexible formats in which students can engage with challenging content, collaborate with peers, and apply theory to solve real problems. But the effectiveness of these methods does not depend only on the models. It requires a change in the concept of achievement, the abandonment of memory-based testing in favor of the reflective, formative form, and a drastic change in the professional capabilities demanded of modern teachers.

Although the challenges of applying student-centered learning, especially time management and institutional inertia, are practical, the fact that it promotes internal motivation, independence, and comprehensive development of people makes it the most relevant teaching model of the 21st century. A concerted action among educators, policy designers, and academic leadership is needed to make the latter more durable. We need to create an environment where students are not merely hoarding past knowledge but becoming the creative architects of tomorrow. With the ever-evolving world of education, the most important way forward is to keep the learner at the very center of everything. By fostering an ecosystem of curiosity, we ensure the continued advancement of human knowledge and capability.

References

1. Barron, B., & Darling-Hammond, L. (2020). *Inquiry-Based Learning: A Research Review*. Stanford Center for Opportunity Policy in Education.
2. Bell, S., & Miller, R. (2021). *The Power of Projects: Learning for the 21st Century*. Academic Press.
3. Bergmann, J., & Sams, A. (2022). *The Flipped Classroom: Methods for Modern Engagement*. ISTE.
4. Biggs, J., & Tang, C. (2021). *Teaching for Quality Learning at University (5th ed.)*. Open University Press.
5. Black, P., & Wiliam, D. (2018). *Classroom Assessment and the Culture of Learning*. Routledge.
6. Brame, C. J. (2023). *Flipping the Classroom: A Guide for Higher Education*. Vanderbilt University.
7. *European Association for Quality Assurance in Higher Education*. (2015). Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG).
8. Hattie, J., & Yates, G. C. (2024). *Visible Learning and the Science of How We Learn (2nd ed.)*. Routledge.
9. Nieminen, J. H., & Carless, D. (2023). *Feedback for Learning: Rethinking Evaluative Practices in Higher Education*. Oxford University Press.
10. Talbert, R. (2017). *Guided Practice for Flipped Learning*. Stylus Publishing.
11. Tomlinson, C. A. (2017). *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners (2nd ed.)*. ASCD.
12. Weimer, M. (2023). *Learner-Centered Teaching: Five Key Changes to Practice (2nd ed.)*. Jossey-Bass.

Rəqəmsal istehsal sistemlərinin maşınqayırmada rolu

Cavid Almazov

Xülasə. Bu məqalədə rəqəmsal istehsal sistemlərinin maşınqayırma sənayesində rolu, onların istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına təsiri və müasir sənaye müəssisələrində tətbiq imkanları araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı rəqəmsal texnologiyaların, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin, süni intellekt və robot texnologiyalarının maşınqayırma sahəsində yaratdığı yeniliklər geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Eyni zamanda istehsal proseslərinin sürətlənməsi, məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi, insan əməyindən daha səmərəli istifadə və istehsal xərclərinin azaldılması kimi üstünlüklər qiymətləndirilmişdir. Məqalədə Sənaye 4.0 konsepsiyası çərçivəsində rəqəmsal istehsal sistemlərinin əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmış, müasir proqram təminatlarının və ağıllı idarəetmə texnologiyalarının maşınqayırma müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinə təsiri göstərilmişdir. Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya prosesində qarşıya çıxan texniki, iqtisadi və kadr hazırlığı ilə bağlı problemlər də araşdırılmışdır. Aparılan təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsal istehsal sistemlərinin tətbiqi maşınqayırma sənayesinin davamlı inkişafı, məhsuldarlığın artırılması və innovativ istehsal modelinin formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu sistemlər eyni zamanda istehsal proseslərində çevikliyi yüksəldərək resursların daha səmərəli idarə olunmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: rəqəmsal istehsal, maşınqayırma, avtomatlaşdırma, süni intellekt, sənaye 4.0, robot texnologiyaları, ağıllı istehsal sistemləri, innovasiya, rəqəmsal transformasiya, istehsalın idarə olunması

Bakelektro Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: almazovcavid19@gmail.com

Daxil oldu: 6 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 4 May 2016; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Role of Digital Production Systems in Mechanical Engineering

Javid Almazov

Abstract. This article examines the role of digital production systems in the mechanical engineering industry, their impact on optimizing production processes, and their application opportunities in modern industrial enterprises. During the research, the innovations created by digital technologies, automated control systems, artificial intelligence, and robotic technologies in the field of mechanical engineering were extensively analyzed. At the same time, advantages such as accelerating production processes, improving product quality, using human labor more efficiently, and reducing production costs were evaluated. The article particularly emphasizes the importance of digital production systems within the framework of the Industry 4.0 concept and demonstrates the impact of modern software and smart management technologies on the competitiveness of mechanical engineering enterprises.

In addition, technical, economic, and workforce training problems arising during the process of digital transformation were also investigated. As a result of the conducted analysis, it was determined that the implementation of digital production systems is of great importance for the sustainable development of the mechanical engineering industry, increasing productivity, and forming an innovative production model. These systems also enhance flexibility in production processes, enabling more efficient management of resources.

Keywords: Digital production, mechanical engineering, automation, artificial intelligence, Industry 4.0, robotic technologies, smart production systems, innovation, digital transformation, production management

Bakelektro Open Joint Stock Company, Baku, Azerbaijan

E-mail:almazovcavid19@gmail.com

Accessed: 6 January 2026; Accepted: 4 May 2016; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı sənaye sahələrində köklü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların istehsal proseslərinə inteqrasiyası maşınqayırma sənayesində yeni imkanlar yaratmış, istehsalın daha səmərəli, sürətli və keyfiyyətli şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Rəqəmsal istehsal sistemləri müasir sənaye müəssisələrinin əsas inkişaf istiqamətlərindən biri hesab olunur və bu sistemlərin tətbiqi istehsalın avtomatlaşdırılması, məlumatların operativ idarə olunması, resurslardan səmərəli istifadə və məhsuldarlığın artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (Groover, 2016).

Maşınqayırma sənayesi dünya iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olmaqla yanaşı, digər sənaye sahələrinin inkişafında da əsas rol oynayır. Bu sahədə tətbiq olunan innovativ texnologiyalar istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsinə, məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkan verir. Son illərdə Sənaye 4.0 konsepsiyasının inkişafı ilə əlaqədar olaraq rəqəmsal istehsal sistemlərinin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Süni intellekt, robot texnologiyaları, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, böyük verilənlər bazası və ağıllı proqram təminatları maşınqayırma müəssisələrinin fəaliyyətində geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Müasir dövrdə rəqabət mühitinin güclənməsi müəssisələri innovativ yanaşmalardan istifadə etməyə məcbur edir və bu baxımdan rəqəmsal texnologiyalar sənayenin əsas inkişaf amillərindən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsal istehsal sistemlərinin inkişafı maşınqayırma sənayesində istehsal proseslərinin tamamilə yeni mərhələyə keçməsinə səbəb olmuşdur. Ənənəvi istehsal üsullarından fərqli olaraq rəqəmsal texnologiyalar istehsalın daha çevik və dəqiq şəkildə idarə edilməsinə imkan verir. Müasir maşınqayırma müəssisələrində kompüter dəstəkli layihələndirmə (CAD), kompüter dəstəkli istehsal (CAM) və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqi məhsulun hazırlanma müddətini qısaldır və istehsal keyfiyyətini artırır. Bu texnologiyalar vasitəsilə mürəkkəb mexaniki hissələrin hazırlanması daha yüksək dəqiqliklə həyata keçirilir və insan faktorundan yaranan səhvlər minimuma endirilir (Kalpakjian & Schmid, 2014).

Müasir rəqəmsal istehsal sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri məlumatların real vaxt rejimində emal olunması və idarə edilməsidir. Sensorlar, ağıllı idarəetmə sistemləri və süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə istehsal xəttində baş verən bütün proseslər daim nəzarətdə saxlanılır. Bu işə avadanlıqlarda yaranan nasazlıqların əvvəlcədən müəyyən edilməsinə və texniki xidmət prosesinin daha səmərəli təşkilinə imkan yaradır. Belə yanaşma istehsalda fasilələrin qarşısını alır və

müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyini artırır (Siemens Digital Industries. 2021). Süni intellekt texnologiyalarının maşınqayırmada tətbiqi istehsalın avtomatlaşdırılması səviyyəsini daha da yüksəltmişdir. Ağıllı robot sistemləri istehsal proseslərində yüksək sürət və dəqiqlik təmin edir. Robot texnologiyalarından xüsusilə avtomobil sənayesində, metal emalı və ağır sənaye sahələrində geniş istifadə olunur. Bu texnologiyalar insan əməyinin təhlükəli və ağır işlərdə iştirakını azaltmaqla yanaşı, istehsal təhlükəsizliyini də artırır. Eyni zamanda süni intellekt əsaslı sistemlər istehsal proseslərini analiz edərək daha optimal həll yolları təklif edir və resurslardan səmərəli istifadə olunmasına kömək edir (Autodesk, 2022).

Rəqəmsal transformasiya maşınqayırma müəssisələrinin idarəetmə strukturuna da ciddi təsir göstərmişdir. Müasir proqram təminatları vasitəsilə istehsalın planlaşdırılması, məhsul ehtiyatlarının idarə olunması və logistika prosesləri daha operativ şəkildə həyata keçirilir (Wang et al., 2015).

ERP və MES sistemləri müəssisədaxili məlumat axınının vahid platformada birləşdirilməsinə imkan verir. Bu isə qərarların daha sürətli qəbul edilməsinə və istehsalın effektiv idarə olunmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, rəqəmsal istehsal sistemlərinin tətbiqi ekoloji baxımdan da mühüm üstünlüklərə malikdir. Enerji sərfiyyatının optimallaşdırılması, xammaldan daha qənaətlə istifadə olunması və tullantıların azaldılması müasir istehsal müəssisələrinin əsas prioritetlərindən hesab olunur. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə istehsal proseslərinin dəqiq monitorinqi aparıldığından enerji itkisi minimuma endirilir və ətraf mühitə mənfi təsir azalır. Bu baxımdan rəqəmsal istehsal sistemləri yalnız iqtisadi deyil, həm də ekoloji davamlılığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Metodlar

Tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal istehsal texnologiyalarının mahiyyətini, onların maşınqayırma sənayesində tətbiq xüsusiyyətlərini və ümumi səmərəliliyini elmi əsaslarla araşdırmaqdır. Tədqiqatın nəzəri bazası elmi ədəbiyyatların, beynəlxalq standartların, sənaye 4.0 konsepsiyasına dair materialların və CAD, CAM, CAE kimi rəqəmsal sistemlər üzrə texniki mənbələrin öyrənilməsi və təhlili əsasında formalaşdırılmışdır. Bu yanaşma mövzunun nəzəri əsaslarının dərin şəkildə anlaşılmasına və mövcud elmi fikirlərin sistemləşdirilməsinə imkan vermişdir.

Müqayisəli təhlil vasitəsilə ənənəvi istehsal üsulları ilə rəqəmsal istehsal sistemləri arasında fərqlər müəyyən edilmişdir. Bu müqayisə texnoloji üstünlüklərin, xüsusilə də CNC texnologiyaları və rəqəmsal dizayn sistemlərinin gətirdiyi innovativ dəyişikliklərin daha aydın şəkildə ortaya çıxmasına şərait yaratmışdır (Kagermann et al., 2013). Rəqəmsal istehsal sistemləri maşınqayırma sənayesində yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, həm də iqtisadi və təşkilati transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Bu sistemlər istehsalın bütün mərhələlərini bir-biri ilə əlaqələndirərək vahid rəqəmsal ekosistem yaradır və müəssisələrin idarə olunmasını daha çevik və səmərəli edir.

Müasir maşınqayırma müəssisələrində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi istehsalın dəqiqliyini artırmaqla yanaşı, insan amilindən asılılığı da əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. CAD/CAM/CNC integrasiyası nəticəsində layihələndirmə və istehsal prosesləri arasında olan zaman fərqi minimuma enir, bu isə məhsulun bazara çıxma müddətini qısaldır (Xu, 2012). Eyni zamanda, rəqəmsal istehsal sistemləri müəssisələrdə resursların daha səmərəli istifadəsini təmin edir. Material itkisi azalır, enerji sərfiyyatı optimallaşdırılır və istehsal xərcləri daha dəqiq planlaşdırılır. Bu amillər müəssisələrin rəqəbat qabiliyyətini artıran əsas göstəricilərdən biri hesab olunur (Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022). Rəqəmsal texnologiyalar əsasında qurulan istehsal mühitində məlumatların toplanması və emalı mühüm rol oynayır. Böyük verilənlər (Big Data) analitikası vasitəsilə istehsal proseslərinin zəif və güclü tərəfləri müəyyən edilir, gələcək istehsal strategiyaları daha dəqiq planlaşdırılır. Bu isə qərarvermə prosesinin elmi əsaslara söykənməsinə şərait yaradır. (Tao & Qi 2019).

Maşınqayırma sənayesində rəqəmsal sistemlərin tətbiqi məhsul keyfiyyətinə də birbaşa təsir göstərir. Avtomatlaşdırılmış ölçmə və nəzarət sistemləri istehsal olunan detalların standartlara uyğunluğunu təmin edir və qüsurlu ehtimalını minimuma endirir. Bu, xüsusilə yüksək dəqiqlik tələb edən sahələrdə böyük əhəmiyyət daşıyır (International Organization for Standardization (ISO), 2021).

Sənaye 4.0 konsepsiyası çərçivəsində rəqəmsal istehsal sistemlərinin inkişafı daha da sürətlənmişdir. Süni intellekt, robotlaşdırma və IoT texnologiyalarının inteqrasiyası nəticəsində istehsal müəssisələri daha ağıllı və özünü idarə edən sistemlərə çevrilməkdədir. Bu isə sənaye istehsalının yeni mərhələyə keçidini təmin edir (Azərbaycan Texniki Universiteti, 2021).

Müzakirə

Rəqəmsal istehsal sistemlərinin inkişafı maşınqayırma sənayesində innovasiyaların sürətlənməsinə də ciddi təsir göstərir. Müəssisələr artıq ənənəvi istehsal modellərindən uzaqlaşaraq daha çox avtomatlaşdırılmış, proqramlaşdırılmış və süni intellekt əsaslı idarəetmə sistemlərinə üstünlük verirlər. Bu dəyişiklik istehsal proseslərinin daha çevik və adaptiv olmasına şərait yaradır (IBM. 2020). Maşınqayırma sahəsində rəqəmsal sistemlərin tətbiqi logistika və təchizat zəncirinin idarə olunmasına da təsir edir. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə material axını izlənilir, ehtiyatlar optimallaşdırılır və istehsal fasiləsiz şəkildə təmin olunur. Bu isə müəssisənin ümumi fəaliyyət səmərəliliyini artırır (McKinsey & Company, 2021).

Digər tərəfdən, rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi sənaye müəssisələrində innovasiya mədəniyyətinin formalaşmasına təkan verir. Mühəndislər və texniki personal yeni proqram təminatları, avtomatlaşdırma həlləri və analitik alətlərlə işləməyə daha çox yönəlir. Bu da bilik əsaslı iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edib bu proseslər göstərir ki, rəqəmsal istehsal sistemləri yalnız texnoloji yenilik, hətə sənaye strukturunun dərin transformasiyasını təmin edən əsas amillərdən biridir. Maşınqayırma sənayesi bu transformasiya nəticəsində daha yüksək məhsuldarlıq, keyfiyyət və rəqabət üstünlüyü əldə edir.

Nəticə

Rəqəmsal istehsal sistemlərinin maşınqayırma sənayesində tətbiqi müasir sənaye inkişafının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, CAD, CAM, CAE, CNC və Sənaye 4.0 texnologiyalarının inteqrasiyası istehsal proseslərini daha səmərəli, dəqiq və çevik hala gətirir.

Bu sistemlər istehsalın bütün mərhələlərində — layihələndirmə, emal, keyfiyyətə nəzarət və idarəetmə proseslərində — insan amilindən asılılığı azaldaraq avtomatlaşdırmanı gücləndirir. Eyni zamanda, məhsulun hazırlanma müddətini qısaldır, istehsal xərclərini azaldır və resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, rəqəmsal istehsal sistemləri maşınqayırma müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, innovasiya potensialını da yüksəldir. Xüsusilə süni intellekt, IoT və rəqəmsal əkiz texnologiyaları istehsalın daha ağıllı və proqnozlaşdırıla bilən modelə keçidini təmin edir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya müəyyən çətinliklər də yaradır. Yüksək ilkin investisiya xərcləri, kadr hazırlığı problemi və kiber təhlükəsizlik riskləri bu sahədə diqqət tələb edən əsas məsələlərdəndir. Buna görə də müəssisələrin texnoloji modernləşməsi ilə yanaşı, insan resurslarının inkişafı və informasiya təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi vacib hesab olunur.

Ümumilikdə, rəqəmsal istehsal sistemləri maşınqayırma sənayesini ənənəvi modeldən intellektual və avtomatlaşdırılmış istehsal modelinə doğru transformasiya edir və gələcək sənaye inkişafının əsasını formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Autodesk. (2022). *CAD/CAM technologies technical guide*.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2022). *Sənaye inkişaf strategiyası*. E-Qanun.
3. Azərbaycan Texniki Universiteti. (2021). *Maşınqayırma və avtomatlaşdırma üzrə metodik vəsait*. AzTU nəşriyyatı.
4. Groover, M. P. (2016). *Automation, production systems, and computer-integrated manufacturing* (4th ed.). Pearson Education.
5. Groover, M. P. (2020). *Fundamentals of modern manufacturing: Materials, processes, and systems* (7th ed.). Wiley.
6. Xu, X. (2012). From cloud computing to cloud manufacturing. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 28(1), 75–86.
7. IBM. (2020). *Industrial IoT and smart factory solutions overview*.
8. International Organization for Standardization. (2021). *Industry 4.0 and smart manufacturing standards report*.
9. Kagermann, H., Wahlster, W., & Helbig, J. (2013). *Recommendations for implementing the strategic initiative INDUSTRIE 4.0*.
10. Kalpakjian, S., & Schmid, S. R. (2014). *Manufacturing engineering and technology* (7th ed.). Pearson Education.
11. McKinsey & Company. (2021). *Industry 4.0: Digital manufacturing trends report*.
12. Siemens Digital Industries. (2021). *Digital manufacturing solutions documentation*.
13. Tao, F., & Qi, Q. (2019). *Digital twin driven smart manufacturing*. Elsevier.
14. Wang, L., Törngren, M., & Onori, M. (2015). Current status and advancement of cyber-physical systems in manufacturing. *Journal of Manufacturing Systems*, 37, 517–527.

Embodying Sufi Principles in Action: Ibn Arabi's Spiritual Legacy and Emir Abdelkader as a Practical Model of Peace

Amaria Senoussaoui

Abstract. Sheikh Muhyiddin ibn Arabi of Andalusia and Prince Abdelkader of Algeria are two figures who embodied the principles of Islam in religious tolerance and built the edifice of peaceful coexistence. Although separated by time, they are united by spiritual experience. Scholars agree that Prince Abdelkader is the legitimate heir of Ibn Arabi in the sciences of spiritual taste (“dhawq”), as he learned from his master's books and followed his example in pursuing the paths of truth, revealing the veils, and rising in the ranks of spiritual realization. This study examines the intellectual and spiritual relationship between Ibn Arabi and Emir Abdelkader, exploring how Sufi principles of love, tolerance, and ethical responsibility were translated into practical action. Through an analytical-descriptive methodology, the research demonstrates that Ibn Arabi provided the philosophical and metaphysical framework for peaceful coexistence through his doctrines of “wahdat al-wujūd” (Unity of Being) and “al-insān al-kāmil” (the Perfect Human), while Emir Abdelkader embodied these principles as a statesman, military leader, humanitarian, and spiritual exemplar. His protection of civilians, humane treatment of prisoners, and intervention to prevent massacres during the Damascus crisis of 1860 exemplify how metaphysical principles can guide practical ethical action. The study concludes that the union of these two figures reveals the inseparability of theory and practice in the Sufi conception of peace, offering an enduring model for interfaith harmony and ethical leadership in pluralistic societies.

Keywords: Ibn Arabi al-Andalusian, prince Abdelkader, sufism; peaceful coexistence, religious tolerance / spiritual tolerance

University of Abu Bakr Belkaid, PhD in Literary Studies, Tlemcen, Algeria

E-mail: ammariya13@gmail.com

Received: 11 May 2025; Accepted: 22 January 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Sufi prinsiplərinin fəaliyyətdə təcəssümü: İbn Ərəbinin Mənəvi İrsi və Əmir Əbdülqadir sülhün praktik modeli kimi

Amaria Senoussaoui

Xülasə. Əndəluslu Şeyx Mühiddin ibn Ərəbi və Əlcəzairli Əmir Əbdülqadir dini tolerantlıqda İslam prinsiplərini təcəssüm etdirən və dinc birgəyaşayış binasını ucaldan iki şəxsiyyətdir. Zaman baxımından ayrılıqlar da, mənəvi təcrübə baxımından birləşirlər. Alimlər razılaşırlar ki, Əmir Əbdülqadir zövq elmlərində İbn Ərəbinin qanuni varisidir, belə ki, o, ustadının kitablarından öyrənmiş və həqiqət yollarını izləməkdə, pərdələri açmaqda və mənəvi dərəcələrdə yüksəlməkdə onun nümunəsini ardıcıl olaraq təqib etmişdir.

Bu tədqiqat İbn Ərəbi ilə Əmir Əbdülqadir arasındakı intellektual və mənəvi əlaqəni araşdırır, təsəvvüfdə məhəbbət, tolerantlıq və əxlaqi məsuliyyət prinsiplərinin praktiki fəaliyyətə necə çevrildiyini öyrənir. Analitik-təsviri Metodlar vasitəsilə tədqiqat göstərir ki, İbn Ərəbi özünün "vəhdətül-vücut" (Varlığın Birliyi) və "əl-insanül-kamil" (Kamil İnsan) doktrinləri ilə dinc birləşmə üçün fəlsəfi və metafiziki çərçivə təqdim etmişdir. Əmir Əbdülqadir isə dövlət xadimi, hərbi lider, humanitar və mənəvi örnək kimi bu prinsipləri təcəssüm etdirmişdir. Onun mülki şəxsləri qoruması, hərbi əsirlərə insani rəftar etməsi və 1860-cı il Dəməşq böhranı zamanı qırğınların qarşısını alması metafizik prinsiplərin praktiki əxlaqi fəaliyyətə necə rəhbərlik edə biləcəyini nümunə göstərir. Tədqiqat belə nəticəyə gəlir ki, bu iki şəxsiyyətin birliyi təsəvvüfdə sülh anlayışının nəzəriyyə və təcrübənin ayrılmazlığını ortaya qoyur və plüralist cəmiyyətlərdə dinlərarası harmoniya və əxlaqi rəhbərlik üçün davamlı bir model təklif edir.

Açar sözlər: Əndəlüslü İbn Ərəbi, Əmir Əbdülqadir, təsəvvüf, dinc birləşmə, dini tolerantlıq / mənəvi tolerantlıq

Əbu Bəkr Belkaid Universiteti, ədəbiyyatşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, Tlemcen, Əlcəzair

E-poçt: amariya13@gmail.com

Daxil oldu: 11 May 2025; Qəbul edildi: 22 Yanvar 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Emir Abdelkader of Algeria is considered the legitimate heir of the great Andalusian Sufi, Muhyiddin Ibn Arabi, in the spiritual journey grounded in ethical principles. The path begins with undertaking spiritual struggle, eradicating blameworthy traits, severing all distractions, and turning with utmost sincerity toward God. When God takes charge of the heart, mercy overflows upon it. This path encompasses embracing coexistence with others in peace.

Sufism has long represented a unique spiritual experience in the Islamic world, one that extends beyond individual purification and ascension toward ethical perfection to encompass broader societal and humanistic dimensions. The Sufi perspective emphasizes the value of human beings and recognizes diversity in beliefs, cultures, and traditions as opportunities for enrichment rather than sources of conflict. Across history, Sufi thought has played a pivotal role in establishing cultures of peace, tolerance, and mutual respect among communities, particularly in multiethnic and multireligious contexts.

The Andalusian society offers a remarkable historical example of this phenomenon. Its strategic location as a bridge between Africa and Europe attracted waves of populations with diverse origins and faiths, including Arabs, Berbers, Slavs, as well as indigenous populations who had converted to Islam or remained Christian, Jewish, or otherwise, living under the protection of the dhimma. These various groups were integrated into a unique social fabric, creating one of humanity's most enduring legacies of scientific, intellectual, and literary civilization.

The Qur'an emphasizes respect for all humans: "O mankind, fear your Lord, who created you from a single soul and created from it its mate and dispersed from both of them many men and women" (Qur'an, 4:1). Freedom of belief was also guaranteed: "There is no compulsion in religion" (Qur'an, 2: 256). Such principles enabled Arab conquerors to preserve religious freedom for indigenous populations.

Research Problem: How can the spiritual legacy of Ibn Arabi and its embodiment by Emir Abdelkader inform contemporary understanding of peaceful coexistence and leadership grounded in Sufi ethical principles? **Research Aim:** To examine the intellectual and spiritual relationship between Ibn Arabi and Emir Abdelkader, and to demonstrate how Sufi principles of tolerance, love, and ethical responsibility can be translated into practical action for peacebuilding and interfaith harmony.

Methods

This study employs a qualitative, analytical-descriptive methodology grounded in historical and textual analysis. The research examines primary and secondary sources related to the lives, teachings, and practices of Ibn Arabi (560-638 AH / 1165-1240 CE) and Emir Abdelkader (1807-1883 CE).

Data sources include:

1. Primary texts: Ibn Arabi's major works including "Al-Futuhāt al-Makkiyya", "Fusus al-Hikam", "Tarjuman al-Ashwaq", and his poetry on love and religious tolerance. Emir Abdelkader's writings including "Dhikra al-Aqil" and "Tanbih al-Ghafil".
2. Secondary sources: Scholarly analyses by Claude Addas, William Chittick, Carl Ernst, Ahmed Bouyerdene, John Kiser, and Charles Henry Churchill, as well as historical records of Andalusian society and 19th-century Algerian resistance.
3. Historical documents: Accounts of peaceful coexistence in Al-Andalus, records of Emir Abdelkader's military campaigns and humanitarian interventions, and documentation of his imprisonment and later life in Damascus.

Analytical framework: The study applies a comparative thematic analysis, examining four interconnected dimensions: a) the concept of peaceful coexistence in Islamic Sufism; b) Ibn Arabi's philosophy of love and religious pluralism; c) Emir Abdelkader's formation and embodiment of Sufi principles; and d) the translation of metaphysical concepts into practical leadership and humanitarian action.

Results

1. *The Culture of Peace in Islamic Sufism*

The study found that one of the central tenets of Islamic Sufism (Tasawwuf) is the cultivation of inner and outer peace, extending beyond the individual to society at large. Sufi teachings emphasize that purification of the heart, ethical refinement, and development of divine love (maḥabba) are fundamental prerequisites for establishing harmonious relations among human beings (Chittick, 1989). The Sufi path encourages practitioners to transcend egoistic desires, which are often the source of conflict, and to embody compassion, tolerance, and patience in daily interactions (Ernst, 1997).

Sufi metaphysics promotes the principle of universal interconnectedness, whereby all creatures are seen as manifestations of the divine presence, fostering deep empathy and responsibility toward others regardless of faith, ethnicity, or social status (Cornell, 2007). Historically, Sufi orders engaged in social initiatives such as mediating disputes, hosting travelers, and assisting marginalized communities, demonstrating that spiritual cultivation and social responsibility are inseparable (Trimingham, 1998).

2. *Ibn Arabi's Representation of Peaceful Coexistence*

The analysis revealed that Ibn Arabi distinguished himself as exceptionally erudite, mastering both religious and intellectual traditions. His literary output exceeds 800 works, including "Al-Futuhāt al-Makkiyya", "Fusus al-Hikam", "Mahiyat al-Qalb", and "Tarjuman al-Ashwaq".

Central to Ibn Arabi's teaching is the concept of the heart as the seat of emotions, inclinations, and divine manifestations. Through purification and spiritual discipline, the heart becomes receptive to divine light and capable of embracing all of God's creation. His famous poem declares:

> "Before today, I rejected my companion if his religion differed from mine...

> My heart has become receptive to every form, a meadow for gazelles, a monastery for monks, a house for idols, a Kaaba for the pilgrims, the tablets of Torah, and the Qur'an. I follow the religion of love wherever its creatures turn; love is my faith and my belief" (Ibn Arabi, 2005, p. 62).

The refined heart perceives only mercy, reflected in a love encompassing all peoples: a monastery for Christians, a house for idols, a Kaaba for Muslims, Torah tablets for Jews—humanity and peaceful coexistence uniting all.

3. *Emir Abdelkader: Formation and Spiritual Heritage*

Emir Abdelkader ibn Muhyiddin al-Hasani was born in 1807 or 1808, growing up within a “zawiya” that functioned as a cultural center and social hub. Following a pilgrimage to Mecca with his father, he devoted himself to books, immersing in the works of Plato, Vitruvius, Aristotle, and prominent Islamic scholars, covering history, philosophy, language, astronomy, geography, and medicine. He deepened his knowledge of Sufism through the works of Muhyiddin Ibn Arabi.

After the colonial invasion of Algeria, he was proclaimed Emir on 4 February 1833 to lead the jihad. He achieved several decisive victories, including the Battle of Macta, which led to the removal of French commanders. On 23 December 1847, he surrendered under terms agreed upon with the French commander Lamoricière. After imprisonment in France, he was freed by Napoleon III and eventually settled in Damascus in 1855, where he devoted himself to study, Sufism, jurisprudence, Hadith, and Qur'anic exegesis. He passed away on 26 May 1883 and was interred beside the tomb of Ibn Arabi.

4. *Influence of Ibn Arabi on Emir Abdelkader*

The analysis demonstrated that Ibn Arabi's concept of “al-insān al-kāmil” (the Perfect Human) and the notion that divine love encompasses all creation resonated deeply with Emir Abdelkader, inspiring his inclusive approach to governance, interfaith relations, and humanitarian action (Ernst, 1997; Kiser, 2008). The Emir's commitment to protecting civilians, treating prisoners of war with dignity, and promoting religious tolerance directly reflects Ibn Arabi's ethical vision, which emphasizes empathy, universal responsibility, and the transcendence of sectarian divisions (Chittick, 1994).

Ibn Arabi's extensive literary and philosophical corpus provided Emir Abdelkader with a framework for integrating spiritual cultivation with practical action. The Emir's ethical rigor, combined with strategic and diplomatic acumen, demonstrates how Sufi metaphysical concepts can be actualized in the temporal realm (Bouyerdene, 2012; Morris, 2005).

5. Emir Abdelkader as an Icon of Peace

The study found that Emir Abdelkader's legacy is multidimensional:

Dimension	Manifestation
Statesman and military leader	United disparate tribal groups, achieved victories including the Battle of Macta, demonstrated strategic brilliance and ethical diplomacy
Humanitarian vision	Sheltered approximately fifteen thousand individuals during Damascus civil unrest (1860), protected prisoners of war, allowed freedom of religious practice
Scholar and philosopher	Authored <i>Dhikra al-'Aqil</i> and <i>Tanbih al-Ghafil</i> , fluent in multiple languages, well-versed in philosophy, theology, and sciences
Moral and spiritual exemplar	Internalized Ibn Arabi's vision of <i>al-insān al-kāmil</i> , promoted interfaith harmony and ethical governance

His heroic humanity earned global recognition including France's Legion of Honor, Russia's Order of the White Eagle, Prussia's Order of the Black Eagle, Turkey's Order of the Medjidie, and gifts from England and the United States (Churchill, 1994, p. 287). During the 1860 Damascus crisis between Druze and Christians, he sheltered approximately fifteen thousand individuals, using his homes as sanctuaries, exemplifying Sufi-inspired compassion (Merabet, 2007).

Discussion

The findings demonstrate that Ibn Arabi and Emir Abdelkader together exemplify a profound synthesis of spiritual insight and ethical action, demonstrating that cultivation of the heart and pursuit of justice are inseparable. Ibn Arabi as theoretician: The Andalusian mystic provided a philosophical and metaphysical framework for understanding the human condition and the ethical imperatives of coexistence. Through his doctrine of "wahdat al-wujūd" (Unity of Being) and the concept of "al-insān al-kāmil" (the Perfect Human), he emphasized that true knowledge of God manifests in love, mercy, and recognition of all creation as interconnected reflections of the Divine. Spiritual struggle (jihād al-nafs), purification of the heart, and refinement of ethical sensibilities are prerequisites for embracing humanity's diversity without prejudice or enmity. He envisioned a heart illuminated by divine light becoming a sanctuary for all peoples, all faiths, and all expressions of human dignity. Emir Abdelkader as practitioner: Inspired by this spiritual heritage, Emir Abdelkader translated these principles into concrete, transformative action in socio-political and humanitarian spheres. While Ibn Arabi offered the compass of inner vision, Abdelkader became the mapmaker of real-world application. Confronted with colonial aggression, inter-communal conflict, and political instability, he implemented the Sufi vision of love, mercy, and ethical responsibility. His protection of civilians, humane treatment of prisoners, and intervention to prevent massacres during the Damascus crisis of 1860 exemplify how metaphysical principles can guide practical decisions in the temporal world. Theoretical and practical inseparability: The union of these two figures—one as theoretician, the other as practitioner—reveals the inseparability of theory and practice in the Sufi conception of peace. Ibn Arabi provides the ethical and spiritual horizon, showing that love and empathy are not optional but

essential dimensions of the human journey. Emir Abdelkader manifests this horizon in the concrete realities of society, proving that spiritual principles can transform not only the individual soul but also communities and interfaith relations.

Contemporary relevance: Their combined legacy offers a model for leadership, moral courage, and intercultural harmony that transcends time and geography. The formation of a true "man of peace" requires harmonization of metaphysical understanding, moral integrity, and practical courage. Their example continues to inspire those seeking to reconcile faith, reason, and human solidarity in an increasingly pluralistic and complex world.

Conclusion

Ibn Arabi and Emir Abdelkader together exemplify a profound synthesis of spiritual insight and ethical action, demonstrating that the cultivation of the heart and the pursuit of justice are inseparable. Ibn Arabi provided the philosophical framework for understanding peaceful coexistence through love and divine unity. Emir Abdelkader translated these principles into concrete humanitarian and political action, protecting civilians, promoting religious tolerance, and demonstrating ethical leadership in times of conflict. Their combined legacy reveals that true peace requires the harmonization of metaphysical understanding, moral integrity, and practical courage. Ibn Arabi's vision illuminates the path; Emir Abdelkader walks it in the world. Together, they show that spiritual depth and social justice reinforce and sustain one another, offering an enduring model for interfaith harmony, humanitarian action, and ethical leadership in pluralistic societies.

References

1. Abaza, A. (1994). *Poems commemorating Emir Abdelkader*. Dar Al-Taliaa.
2. Addas, C. (2014). *Ibn Arabi: A life of unity and love*. Cambridge: Islamic Texts Society.
3. Al-Ghazali, A. H. (2006). *The revival of the religious sciences* (I. F. Rizvi, Trans.). Fons Vitae.
4. Bouyerdene, A. (2012). *Emir Abdelkader: Hero and statesman*. Editions Toufik.
5. Chittick, W. C. (1989). *The Sufi path of knowledge: Ibn Arabi's metaphysics of imagination*. State University of New York Press.
6. Chittick, W. C. (1994). *Imaginal worlds: Ibn Arabi and the philosophy of love*. Oxford University Press.
7. Churchill, C. W. (1994). *The life of Emir Abdelkader: The Algerian hero*. Routledge.
8. Cornell, V. J. (2007). *Voices of Islam: Understanding Sufi perspectives*. I.B. Tauris.
9. Dweidar, A. (2019). *Muslims and Christians in Al-Andalus: A historical overview*. Al-Andalus Press.
10. Ernst, C. W. (1997). *The Shambhala guide to Sufism*. MA: Shambhala.
11. Etienne, B. (1994). *Abdelkader le Magnifique: Saint, savant, et héros*. Cerf.
12. Ibn Arabi, M. (2002). *The perfect human and spiritual excellence* (R. W. J. Austin, Trans.). Dar al-Tawhid.
13. Ibn Arabi, M. (2005). *Fusus al-Hikam: The Bezels of Wisdom* (R. W. J. Austin, Trans.). Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
14. Kiser, J. M. (2008). Emir Abdelkader and humanitarian leadership in Islamic ethics. *Journal of Islamic Studies*, 19(3), 245–267. <https://doi.org/10.1093/jis/etn021>
15. Merabet, A. (2007). *Emir Abdelkader: Humanism and tolerance in action*. Dar El-Ilm.
16. Morris, J. (2005). *Peaceful coexistence and Sufi ethics*. Oxford University Press.
17. Peaceful Coexistence Between Muslims and Christians in Al-Andalus. (2019). *Historical Studies Journal*, 12(2), 21–34.
18. Sachedina, A. (2001). *Islamic messianism: The idea of universal peace in Sufi thought*. Oxford University Press.

Global Elites and the Algerian Revolution (Models)

Hadjersi Khadra

Abstract. *The Algerian Revolution represents a universal cause that united diverse components of humanity against colonialism. Rooted in universal human values and Islamic teachings, as well as the principles of liberty, fraternity, and equality, the revolution sought to secure the fundamental rights of the Algerian people. Consequently, intellectual elites from Europe, the Americas, and Asia—diverse in ethnicity, religion, and ideology—rallied to its cause. The primary driver for these elites was the moral and humanistic impulse to oppose colonial oppression. French, Belgian, Swiss, Italian, Austrian, Yugoslav, Argentine, and Japanese intellectuals translated their convictions into action, either theoretically through media propaganda or practically by establishing support networks, providing legal defence, forging documents, and offering material aid. This article examines models of these global elites and analyses their motivations and contributions. The results demonstrate that the Algerian Revolution attracted a diverse coalition of global elites whose motivations, while varied, converged on a belief in the justness of the Algerian cause. Several key patterns emerge from the analysis.*

Keywords: *global elites, Algerian revolution, intellectuals, support networks, anti-colonialism*

Mohamed Boudiaf University of Msila, Algeria

E-mail: khadra.hadjersi@univ-msila.dz

Received: 11 May 2025; Accepted: 11 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Qlobal elitalar və Əlcəzair inqilabı (modellər)

Hadjersi Xadra

Xülasə. *Əlcəzair İnqilabı, bəşəriyyətin müxtəlif komponentlərini müstəmləkəçiliyə qarşı birləşdirən universal bir səbəbi təmsil edir. Universal insan dəyərlərinə və İslam təlimlərinə, eləcə də azadlıq, qardaşlıq və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan inqilab Əlcəzair xalqının fundamental hüquqlarını təmin etməyə çalışırdı. Nəticə etibarilə, etnik mənsubiyyəti, dini və ideologiyası müxtəlif olan Avropa, Amerika və Asiyadan olan intellektual elitalar öz məqsədinə çatmaq üçün birləşdilər. Bu elitaların əsas hərəkətverici qüvvəsi müstəmləkə zülmünə qarşı çıxmaq üçün mənəvi və humanist impuls idi. Fransız, Belçika, İsveçrə, İtaliya, Avstriya, Yuqoslaviya, Argentina və Yapon ziyalıları nəzəri olaraq media təbliğatı vasitəsilə və ya praktik olaraq dəstək şəbəkələri yaratmaq, hüquqi müdafiə təmin etmək, sənədləri saxtalaşdırmaq və maddi yardım təklif etməklə inanclarını həyata keçirdilər. Bu məqalədə bu qlobal elitaların modelləri araşdırılır və onların motivasiyaları və töhfələri təhlil edilir.*

Nəticələr göstərir ki, Əlcəzair İnqilabı müxtəlif motivasiyaları olsa da, Əlcəzair işinin ədalətliyinə inam üzərində birləşən global elitaların müxtəlif koalisiyasını cəlb etmişdir. Təhlildən bir neçə əsas nümunə ortaya çıxır.

Açar sözlər: global elitalar, Əlcəzair inqilabı, ziyalılar, dəstək şəbəkələri, müstəmləkəçilik əleyhinə

Məhəmməd Budiaf Msila Universiteti, Əlcəzair

E-poçt: khadra.hadjersi@univ-msila.dz

Daxil oldu: 11 May 2025; Qəbul edildi: 11 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The Algerian revolutionary project is linked to a system of ideas and values that establish its legitimacy. These values were enshrined in the 1st November Declaration, which combined the principles of armed struggle with those of a humanitarian revolution rooted in Islamic teachings—brotherhood, tolerance, noble morals, and defence of one's country. Furthermore, the revolution was imbued with the principles of the French Revolution (liberty, fraternity, equality) and the right to self-determination for colonised peoples. Consequently, it earned the admiration of revolutionaries worldwide.

Many humanitarians, organisations, and individuals from around the world emerged to support the Algerian people. The cooperation of Arab, Islamic, and Third World countries is unsurprising. However, the cooperation of European countries allied with France, and even French nationals themselves, raises important questions: What motivated these people to defend and support the Algerian Revolution? Were their positions born of pure humanity, viewing freedom as a supreme value? Or were they driven by the higher interest of saving France's honour? This article explores these questions by examining specific models of European, American, and Asian elites who supported the Algerian cause.

Methods

This study adopts a historical and descriptive-analytical methodology. Primary sources include personal testimonies (such as an interview with the mujahida known as "The German Flower" conducted on 18 May 2021), published memoirs (e.g., Moureaux, 2000; Kaminsky, 2015), and contemporary newspaper articles from "El Moudjahid" (1957–1959). Secondary sources comprise doctoral theses (Ben Flic, 2007; Iddou, 2018), conference proceedings (Bagnato, 2010; Ould Kablia, 2010), and diplomatic documents from the Swiss archives (DDS, 1960). The study analyses the motivations, actions, and sacrifices of intellectual elites from Belgium, Switzerland, Italy, Austria, Yugoslavia, Argentina, and Japan, categorising their support into theoretical (media, writing) and practical (networks, legal aid, forgery, material assistance) forms.

Results

European Elites and the Algerian Revolution:

Belgian Intellectuals:

The Belgian lawyer Serge Moureaux believed in the humane nature of the Algerian Revolution and saw it as his duty to oppose injustice. Accompanied by Marc Decoke, André Merchie, and Cécile Draps, and coordinating with French lawyer Jacques Vergès, Moureaux defended FLN activists before French and Belgian courts (Moureaux, 2015, p. 9). He was dubbed the "lawyer of the fellagha"

(Algerian fighters). Moureaux and his colleagues saved dozens of activists sentenced to death, including Akli Rabah and Abdi Arzqui (Haroune, 2006, pp. 167-181). Despite facing disciplinary penalties, including temporary suspension from practising law (Moureaux, 2015, pp. 20-21), Moureaux stated on the 50th anniversary of the revolution: "None of those who helped Algeria regain its independence have regretted it" (Moureaux, 2004). Other Belgian supporters included Luc Somerhausen, Jacques Nagels, the Jacmain spouses, Jean Doneux, and Jean van Lierde (Algeria Press Service (APS), 2020), (APS, 2020). The Belgian ambassador to Algeria, Pierre Gillon (2017), noted: "Their motives were diverse, but one factor united them: their belief in a just cause."

Another example is Lontin Georgette Jarradah Qandanbeel, nicknamed the "German Flower." At age 19, she enlisted in the revolution, transporting suitcases, smuggling Algerians, and providing her home as a shelter. After her husband's imprisonment, she travelled to Algeria, worked as a nurse in the mountains with the mujahideen for eleven months, and settled in Algeria after independence (Interview with the mujahida, 18 May 2021).

Swiss Intellectuals

Switzerland maintained official neutrality but unofficially tolerated FLN activities. An FLN office was opened in Bern led by Tayeb Bouhrouf with the help of Frenchmen Serge Michel and Jack Bertoli (Favrod, 1984, p. 321). A Swiss memorandum (DDS, 1960, document no. 15172) concluded that Switzerland had no international obligation to arrest Muslim deserters fleeing France.

Journalist Charles Henri Favrod, after witnessing Algerian suffering, contributed by publishing articles exposing colonial practices and joined the Jeanson network, providing shelter to activists. His first book, "The Algerian Revolution", was refused by a French publisher who insisted on calling it an "insurrection" (Favrod, 1984, p. 139).

Italian Intellectuals

Enrico Mattei, founder of ENI and opponent of the global petroleum cartel, supported the Algerian cause politically and materially. He used his newspaper "Il Giorno" to criticise French policy and support Algerian self-determination (Bagnato, 2010, p. 33). Mattei financed a conference on peace in the Mediterranean in Florence (3–6 October 1958), where Ahmed Boumendjel of the Provisional Government spoke despite French protests (Droua, 2010, p. 51). He also sponsored the training of future Algerian petroleum executives at ENI schools (Bagnato, 2010, p. 34). In recognition, Krim Belkacem sent thanks to Mattei in June 1960. According to Abdelmadjid Chekhli (2010, p. 59), Mattei paid with his life for defending the Algerian cause. Other Italian supporters included Giorgio La Pira, Lelio Basso, Pietro Nenni, and journalist Mario Pirani (Malik, 1960, p. 61; Bataglia, 2010, p. 43).

Austrian Intellectuals

Austria adopted a policy of neutrality but embraced the Algerian cause. Rimer Holzinger, from the Austrian Socialist Youth Movement, was urged by Winfried Muller (Si Mustapha Muller) to support deserters from the Foreign Legion (Edo, 2018, p. 270). Other figures included Ismail Balisha, Karl Blecha, Peter Kreisky, and Rudolf Kirchschläger (Edo, 2018, p. 270). Journalist Georg Scheuer published FLN statements in "Neue Österreich", including a statement by Ferhat Abbas on 8 February 1960 (Friedrich, 2010, pp. 87-91). The Austrian orientalist Jantsch wrote: "The Algerian Revolution did not take place for supposed reforms... but for complete freedom and total independence" (El Moudjahid, 1957).

Yugoslav Intellectuals (Photographers and Journalists):

Stevan Labudović, the official photographer for President Tito, became known as the "Photographer of the Algerian Revolution". Sent to Algeria in 1959 for two months, he remained for years,

documenting battles. He stated: "They fought with weapons, and I fought with my camera" (Amraoui, 2016, p. 347). His archive included approximately 83 km of video film reels and 274 photographs (Yahyaoui, 2017). Journalist Zdravko Pečar, correspondent for "Borba", stayed with revolutionaries for a month and later earned a doctorate with a thesis titled "Algeria up to Independence" (Pečar, 2011, p. 7). He wrote: "The essence, strength, and ethic of the Algerian War lie in the people's determination to win their national freedom" (Pečar, 2011, pp. 11-12).

American Elites: The Argentine Photographer Adolfo Kaminsky:

Adolfo Kaminsky, an Argentine photographer of Russian-Jewish origin, was a forger for humanitarian reasons. After visiting Algeria in 1953, he stated: "Those scenes troubled me greatly; I often felt ashamed to be among the whites" (Kaminsky, 2015, pp. 205-209). In 1957, he joined Francis Jeanson's network, providing forged passports and identity cards for FLN activists for five years (Kaminsky, 2015, p. 125). He also sheltered wanted FLN activists. After independence, he burned counterfeit money intended to destabilise France's economy and settled in Algeria, marrying an Algerian woman (Kaminsky, 2015; www.blogs.mediapart.fr, 2019).

Asian Elites: The Japanese Journalist Suzumi Taniguchi:

In 1957, Algerian students Chawki Mostefaï and Mustapha Nekkadi were invited to Japan. A 21-year-old Japanese student, Suzumi Taniguchi, accompanied them as a translator for 15 days (Taniguchi, 2014, p. 110). He stated: "I was greatly impressed by their national enthusiasm, so I immediately decided to study the Algerian problem in depth" (Taniguchi, 2005). He published a bulletin titled "Algérie News" in Japanese and French. With Abdelkader Chanderli's help, he contributed to establishing the Japan-North Africa Friendship Association on 14 February 1961, which included parliamentarians Yasuhiro Nakasone and Takuma Utsunomiya (Kisaichi, 2014, p. 25). Other supporters included Nagano (President of the Japanese Lawyers' Association) and Dan Tokusaburō (Kiouane, 2009, pp. 36-39).

Discussion

The results demonstrate that the Algerian Revolution attracted a diverse coalition of global elites whose motivations, while varied, converged on a belief in the justness of the Algerian cause. Several key patterns emerge from the analysis.

First, "moral and humanistic impulses" were the most consistently cited motivation. Serge Moureaux (2015, p. 10) described his work as "the single most useful thing I have accomplished in my life." Adolfo Kaminsky (2015, p. 125) stated he was "convinced from the start that the Algerian people would win their independence." This suggests that the revolution's framing as a humanitarian struggle against colonial oppression resonated deeply with intellectuals across different cultural and political contexts.

Second, political ideology played a significant role, particularly among leftist and socialist circles. Italian supporters like Enrico Mattei and the Austrian Socialist Youth Movement acted within anti-colonial and anti-imperialist frameworks. However, the presence of Christian Democrats in Italy (Mattei) and conservative figures in Japan (Nakasone) indicates that support transcended strict ideological boundaries.

Third, personal relationships and direct exposure to Algerian suffering were critical catalysts. Charles Henri Favrod's trip to Algeria in 1952 and his meetings with Algerian soldiers in Indochina transformed his journalism. Suzumi Taniguchi's 15 days with Algerian students changed his life's trajectory. This highlights the importance of people-to-people contact in building transnational solidarity.

Fourth, national policies of neutrality (Switzerland, Austria) created enabling environments for support networks, even as France pressured these states. The Swiss memorandum (DDS, 1960) legalistically justifying non-arrest of deserters demonstrates how neutral states could tacitly accommodate anti-colonial movements.

Fifth, the costs of solidarity”“ were substantial. Serge Moureaux faced suspension from law practice. Enrico Mattei was assassinated—widely believed to be because of his opposition to French colonial interests (Chekhli, 2010, p. 59). Georges Laperches lost his life. Yet, none of the figures studied expressed regret, reinforcing the depth of their commitment.

Finally, the transition from wartime solidarity to post-independence friendships is notable. Many supporters—Kaminsky, the "German Flower," Taniguchi—settled in Algeria or maintained lifelong ties, becoming bridges between their home countries and the new Algerian state. This suggests that their engagement was not opportunistic but rooted in genuine human connection.

Conclusion

Thanks to the struggle of the Algerian people for freedom—a natural and legitimate right of every human being—and their adoption of armed struggle not as an end but as a means to achieve peace, the revolution came to represent the struggle of all humanity against colonialism worldwide. The solidarity of leaders, free people, and intellectuals from all races, ethnicities, religions, and ideological persuasions rallied to the Algerian Revolution. These global elites translated their convictions into action through legal defence, media propaganda, document forgery, material aid, and personal sacrifice. Their legacy continues to serve as a model of transnational solidarity for justice and human dignity.

References

1. DDS. (1960, September 1). *La Suisse est-elle obligée d'interner les déserteurs musulmans en Provence de la France?* (Document No. 15172). Diplomatic Documents of Switzerland 1848–1978. DODIS Archive
2. *El Moudjahid*. (1957, September 5). The Algerian problem by the great Austrian orientalist Janzet. *El Moudjahid*, (10).
3. Interview with the mujahida Lontin Georgette Jarradah Qandanbeel (“The German Flower”) at her home in Tiket, Batna Province. (2021, May 18). [Personal interview].
4. Favrod, C. H. (1984). *Quelques remarques en marge de la négociation franco-algérienne et les non-offices suisses: Les retentissements de la révolution algérienne*. ENAL.
5. Haroun, A. (2006). *La 7e Wilaya: La guerre du FLN en France, 1954–1962*. Casbah Éditions.
6. Kaminsky, S. (2015). *Adolfo Kaminsky: A life of forgery* (Original work published as *Une vie de faussaire*). Dar Al-Qasba.
7. Moureaux, S. (2000). *Avocats sans frontière: Le collectif belge et la guerre d'Algérie*. Casbah Éditions.
8. Pecar, Z. (2011). *Algeria: A Yugoslav journalist's testimony about the Algerian War* (F. Saidi, Trans.). Moufem Publishing. (Original work published in the 1960s)
9. Taniguchi, S. (2014). The National Liberation Front mission in the Far East in Tokyo: How the Japanese supported this newborn state. In H. Mas'oud et al. (Trans.), *Japan and Algeria: 50 years of friendship*. Dar Al-Qasba.
10. Benflis, A. (2007). *The foreign policy of the Algerian Revolution: Constants and variables (1954–1962)* (Doctoral dissertation). University of Algiers.
11. İddou, C. (2018). *Support networks for the Algerian Revolution in Western Europe (1957–1962)* (Doktorluq dissertasiyası). Djilali Liabes Universiteti, Sidi Bel Abbès.

12. Bagnato, B. (2010). Italy and the Algerian War (Government, parties, social forces). A. Azizi (Tərc.), *Enrico Mattei and Algeria During the National Liberation War* adlı konfrans materiallarında. Granada Nəşriyyatı.
13. Bataglia, M. (2010). Memoirs of a former ambassador or Mattei's special envoy for petroleum affairs in the Maghreb region. A. Azizi (Tərc.), *Enrico Mattei and Algeria During the National Liberation War* adlı konfrans materiallarında. Granada Nəşriyyatı.
14. Chekhli, A. (2010). The Evian Accords. A. Azizi (Tərc.), *Enrico Mattei and Algeria During the National Liberation War* adlı konfrans materiallarında. Granada Nəşriyyatı.
15. Droua, A. C. (2010). *Enrico Mattei and Algeria During the National Liberation War* adlı konfrans materiallarında. A. Azizi (Tərc.). Granada Nəşriyyatı.
16. Gillon, P. (2017). *International conference on the Northern Front: Belgians and the War of Liberation (1954–1962)*. Milli Kitabxana.
17. Kisaichi, M. (2014). Algerian–Japanese relations: A model of solidarity and cooperation. A. Azizi (Tərc.), *Enrico Mattei and Algeria* adlı konfrans materiallarında. Granada Nəşriyyatı.
18. Malik, R. (2010). The wealth of the Algerian Sahara in the Evian negotiations. A. Azizi (Tərc.), *Enrico Mattei and Algeria* adlı konfrans materiallarında. Granada Nəşriyyatı.
19. Ould Kablia, D. (2010). Enrico Mattei and the Algerian Revolution. A. Azizi (Tərc.), *Enrico Mattei and Algeria During the National Liberation War* adlı konfrans materiallarında. Granada Nəşriyyatı.
20. Amiri, L. (2010). Neighbourhood spaces in decolonisation conflicts: The case of Switzerland during the Algerian War of Independence. *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, (97–98), 50–57.
21. Amraoui, D. E. (2016, iyul–dekabr). Foreign photographers in the War of Liberation: Between profession and friendship. *Âges*, (30–31).
22. APS. (2020, 10 noyabr). *Serge Moureaux: "The work of Belgian lawyers was an attempt to highlight the intelligence of a people who had slavery imposed upon them"*. *Algerie Presse Service*.
23. Moureaux, S. (2004, 10 noyabr). *Speech by Serge Moureaux on the 50th anniversary of the outbreak of the Algerian Revolution*. Embassy of Algeria in Brussels.
24. Pečar, Z. (1958, 8 dekabr). Thirty days with the Algerian revolutionaries. *El Moudjahid*, (33).
25. Taniguchi, S. (2005, 27 aprel). *Distinction: Medal of Recognition awarded to Mr Susumu Taniguchi*. Japan-Algeria Centre.
26. Yahyaoui, D. (2017). *Friends of the Algerian Revolution*. Radio Algeria International.

Mətn komponentlərinin bağlanması morfoloji vasitələrin rolu

Fərqanə Məmmədova

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan dilində mətnin təşkili və onun sintaktik bütöv kimi formalaşması məsələsi araşdırılır. Göstərilir ki, mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki ardıcılığı deyil, müəyyən fikir mərkəzi ətrafında birləşən və daxili əlaqələr hesabına bütövləşən mürəkkəb nitq vahididir. Mətn komponentlərinin əlaqələnməsində prosodik, leksik vasitələrlə yanaşı, qrammatik vasitələrin də rolu mühümdür. İsim, əvəzlik, feil kimi əsas nitq hissələri ilə yanaşı, bağlayıcılar, ədatlar və modal sözlər kimi köməkçi nitq hissələri də cümlələr arasında qrammatik bağlılığın yaranmasına xidmət edir. Bu vasitələr mətn daxilində fikrin ardıcılığını təmin edir, cümlələr arasında əlaqəni gücləndirir və məzmunun bütövlüyünü qoruyur. Eyni zamanda, təkrarlardan qaçmağa və mətnin daha axıcı və anlaşıqlı olmasına şərait yaradır. Nəticədə mətn vahid fikir ətrafında formalaşaraq kommunikativ məqsədin daha effektiv ifadəsinə xidmət edir.

Açar sözlər: mətn, sintaktik bütöv, qrammatik vasitələr, nitq hissələri, mətn sintaksisi

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: ferqane.memmedova.92@inbox.ru

Daxil oldu: 30 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 14 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The role of morphological means in the connection of text components

Fergana Mammadova

Abstract. The article examines the organization of the text in the Azerbaijani language and its formation as a syntactic whole. It shows that a text is not a mechanical sequence of separate sentences, but a complex linguistic unit that is unified around a central idea and becomes coherent through internal connections. In the linking of text components, grammatical means, along with prosodic and lexical ones, also play an important role. Main parts of speech such as nouns, pronouns, and verbs, as well as auxiliary parts of speech such as conjunctions, particles, and modal words, contribute to the grammatical cohesion between sentences. These means ensure the continuity of thought within the text, strengthen the connection between sentences, and preserve the overall integrity of the content. At the same time, they help avoid repetition and make the text more fluent and comprehensible.

As a result, the text is formed around a single idea and serves the more effective expression of communicative purpose.

Keywords: text, syntactic whole, grammatical means, parts of speech, text syntax

Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

E-mail: fergane.memmedova.92@inbox.ru

Received: 30 January 2026; Accepted: 14 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Elmi qrammatikalarda dilin mətn səviyyəsində quruluşu və komponentlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi məsələsi xüsusi vurğulanır. Bu yanaşmalara görə sintaktik bütövün formalaşmasında müxtəlif leksik və qrammatik vasitələr əsas rol oynayır. Elmi ədəbiyyatda mətnin morfoloji, sintaktik və prosodik elementlərin köməyi ilə təşkil olunduğu qeyd edilir. Mətn daxilində anafirik və kataforik əlaqələr strukturun qurulmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sintaktik bütövün yaranmasında onun hissələri arasında qarşılıqlı əlaqə, semantik ziddiyyət və kommunikativ-paradigmatik amillər ön plana çıxır. Nəticədə sintaktik bütöv eyni mövzu ətrafında kommunikativ baxımdan birləşərək strukturlaşmış vahid kimi formalaşır.

Metodlar

Tədqiqatda Azərbaycan dilində mətn sintaksisi ilə bağlı elmi ədəbiyyatın təhlili aparılmışdır. Mətn komponentlərinin bağlanması iştirak edən morfoloji vasitələrin funksiyaları deskriptiv (təsviri) metod əsasında izah olunmuşdur. Material kimi müxtəlif elmi və bədii mətn nümunələrindən istifadə edilmiş, həmin nümunələrdə isim, əvəzlilik, feil, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin əlaqələndirici rolu kontekst daxilində araşdırılmışdır. Analiz zamanı komponentlərarası əlaqələrin növləri (anafirik və kataforik əlaqə) nəzərə alınmışdır.

Nəticələr

Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin formalaşmasında fəal rol oynayan dil-nitq vasitələrini dörd əsas qrupa ayırmaq mümkündür: prosodik, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr. Fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik mətnyaratma vasitələri arasında morfoloji vasitələr xüsusi çəkiyə malikdir. Sintaktik vasitələrdən təkrarlar qrammatik və üslubi vasitə kimi əsas mətnyaratma vasitəsidir (Rzayeva, 2025, s. 27). Prosodiya-nitqin seqmentüstü, fəvqəseqment xüsusiyyətlərinin ümumi adı olub, tonun yüksəkliyi, uzunluğu, gücü, amplitududur” (Kazımov, 2007, s. 457). “Prosodik vasitələr” dedikdə ümumiyyətlə nitq prosesində cümlənin ton dəyişimi, ritm-melodiya axını, sürət (temp), fasilələr, vurğu və digər bu kimi xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Hər bir sintaktik bütöv isə quruluşundan asılı olaraq özünəməxsus intonasiya ilə səciyyələnir.

Sintaktik bütöv digər sintaktik vahidlər kimi sözlərdən və leksik elementlərdən formalaşır. Bu səbəbdən onun yaranmasında sözlərin və ümumilikdə leksik vahidlərin rolu xüsusilə mühüm hesab olunur. Cümlələrin və sintaktik bütövlərin qurulması prosesində sözlər çevikliyi və dəyişkənliyi ilə seçilir, fikir axınının istiqamətlənməsinə xidmət edir. Bununla belə, mətnin formalaşması yalnız leksik vasitələrin hesabına başa çatmır; ayrı-ayrı müstəqil cümlələrin vahid mətn daxilində birləşməsi üçün başqa vasitələr də tələb olunur. Bu məqsədlə müxtəlif morfoloji göstəricilər, nitq hissələri və sintaktik elementlərdən istifadə edilir. Xüsusilə morfoloji vasitələr mətnin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müzakirə

Mətn komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələnməsində nitq hissələri daha çox semantik funksiya daşdığı üçün dilçilikdə bu cür vasitələr leksik əlaqələndirmə vasitələri kimi qəbul edilir. Biz də nitq hissələrinin mətn daxilində sinonimlik, omonimlik, müqayisə, dəqiqləşdirmə və digər semantik münasibətlər yaratdığını nəzərə alsaq, bu əlaqənin leksik bağlılıq kimi adlandırılmasını məqbul hesab edirik. Bununla yanaşı, diqqətdən qaçırılmamalıdır ki, bu sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olur və mətnin qurulmasında həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri mühüm rol oynayır.

Sintaktik bütövlərin müxtəlif hissələri arasında əlaqə yaradan isimlər isə iki əsas formada təzahür edir: birinci halda mətnin bir hissəsində haqqında danışılan isim digər hissədə konkretləşdirilir; ikinci halda isə həmin isim mətnin hər iki hissəsində təkrar olunaraq mətn parçalarını daha sıx şəkildə bir-birinə bağlayır və bütövlük yaradır. Məsələn: Mir Qadir ağa şükranlıqla: - “Çıxmayan cana həmişə ümid var! Mıxı mismar eləyən dünyadır. Kim bilir nə olacaq - dedi. Amma ağanın ümidləri doğrulmadı. Mıxı mismar eləyən dünya Şura hökumətinin işləkləri qarşısında aciz dayanmışdı. Ağanın ailəsini, oğlunu-uşağını, yaxın qohum-əqrabasını bir-birinə qatıb dəmiryol stansiyasına apardılar. Yük vaqonuna doldurdular. Bir daha onları görən olmadı. Hətta onun kəməgil oğluna da rəhm eləməmişdilər. Bu xəbəri eşidən Mir Qadir ağanın ürəyi hövüldədi. Müstəntiq onu növbəti dəfə dindirən vaxt nəfəsi getdi, daha qayıtmadı” (Camalzadə, 2016, s.103)

Nümunədə “ümid” mücərrəd ismi mərkəzi cümlədə əsas məna daşıyıcısı kimi çıxış edir. Digər cümlələr isə həmin ismi açmağa, izah etməyə yönəlir. Ümidin gerçəkləşməməsi Şura hökumətinin fəaliyyəti, ailə üzvlərinin, qohumlarının, hətta kəməgil oğlunun yük vaqonlarına doldurulması və onlardan heç bir xəbər alınmaması kimi hadisələrlə əsaslandırılır. Bütün bu detallar əvvəlcə adı çəkilən və doğrulmayan “ümid” anlayışının açıqlanmasına xidmət edir. Beləliklə, mətnin müxtəlif qütbləri arasında ardıcılıq, ziddiyyət, səbəb–nəticə münasibətləri formalaşır və isimlər fikrin vahid bir obyekt ətrafında cəmlənməsinə şərait yaradır.

Mətn komponentlərinin qütblər üzrə əlaqələnməsində təkrar olunan isimlər də mühüm rol oynayır. Mətnin hissələrini bir-birinə bağlayan əşya məzmunlu sözlər, yəni isimlər bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, isimlər dilin lüğət tərkibində ən əsas söz qruplarından birini təşkil edir. Bu barədə M. Hüseynzadə belə qeyd edir: “isimlər yalnız maddi varlıqların deyil, bütün mənəvi və abstrakt anlayışların da adlarını bildirir” (Hüseynzadə, 2007, s.19).

Mətnin məna və struktur əlaqələrinin qurulmasında iştirak edən isimlər iki qrupa bölünür: xüsusi və ümumi isimlər, konkret və abstrakt isimlər. Bu qruplar içərisində xüsusi isimlər mətn komponentlərinin bir-biri ilə bağlanması daha aktiv rol oynayır. Mətnə xüsusi ismin işlənməsindən sonra gələn cümlə çox vaxt həmin ismə məna baxımından bağlı olur və onun davamı kimi çıxış edir. Bu bağlılıq sinonim əvəzləmələr və əvəzliliklərin işlədilməsi ilə daha da gücləndirilir.

Sintaktik bütövün formalaşmasında əvəzliliklərin xüsusi rolu vardır. Şəxs əvəzlilikləri mətn hissələrini bağlayaraq onun mənasını zənginləşdirir və çoxqatlı edir. İşarə əvəzliliklərinin sayının az olmasına baxmayaraq, onların funksionallığı, işlənmə məqamı, tezliyi digər əvəzliliklərə nisbətən daha geniş və zəngindir. Bu əvəzliliklər ismi, sifəti, sayı, zərfi əvəz edə bilir (Hacıyev, 2025, s. 255).

Mətnin quruluşunda əvəzliliklər yeni bir funksiyada çıxış edir. Bu funksiya mətnin hissələri arasında zəncirvari əlaqənin yaradılmasında onların rolunu əhatə edir. Zəncirvari əlaqə mətnin elementləri arasında müxtəlif qrammatik vasitələrin birliyini əmələ gətirir (Kazımov, 2022, s. 84). Əvəzliliklər vasitəsilə mətnə şəxs, əlamət və kəmiyyət haqqında dinləyiciyə ümumi şəkildə sual vermək və ya onların adını birbaşa göstərmədən ümumiləşdirilmiş ifadə yaratmaq mümkündür.

Əvəzlilər sintaktik bütövün tərkibində olan cümlələri bir-biri ilə əlaqələndirməklə yanaşı, ayrı-ayrı sintaktik bütövlər arasında da bağlayıcı rol oynaya bilər. Əvvəlki cümlələrdə ifadə olunan fikrin sonrakı hissələrlə əlaqəsi müxtəlif əvəzlilik formaları vasitəsilə təmin edilir. Bu cür istifadə dildə təkrarçılığın qarşısını alan ən yaygın mexanizmlərdən biridir. Beləliklə, mətn daxilində hissələr arasında ardıcılıq yaranır və sintaktik bütövlər daha sıx şəkildə bir-birinə inteqrasiya olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzlilər dil sistemində yalnız təkrardan yayınma məqsədilə formalaşmamışdır. Bəzi hallarda əvəzliləri mətndən çıxarıb onların yerinə aid olduqları sözləri və ya söz birləşmələrini yerləşdirmək ya mümkün olmur, ya da bu, mətnin təbii axarını pozaraq onun üslubunu zəiflədir. Bu isə onu göstərir ki, əvəzlilər sadəcə əvəzetmə funksiyası daşımır, eyni zamanda müstəqil əlaqələndirici vasitə kimi də çıxış edir.

Əvəzlilər özlərinin işarə etdiyi obyektin və ya mərkəzi sözün əlamət və xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək bütöv şəkildə ifadə edir. Onların işlənməsi anaforik, kataforik və anaforo-kataforik əlaqə modelləri üzrə həyata keçirilə bilər. Anaforik işlənmə zamanı əvəzlilik artıq əvvəlki cümlələrdə adı çəkilmiş obyektə istinad edir. Kataforik istifadə isə əvəzliyin mətn daxilində daha sonra izah ediləcək elementlərə yönəlməsini bildirir. Anaforo-kataforik əlaqə zamanı isə əvəzliyin mənası həm əvvəlki, həm də sonrakı mətn hissələri vasitəsilə aydınlaşır və beləliklə, o, iki istiqamətli əlaqələndirici funksiya yerinə yetirir.

Mətn daxilində cümlələr arasında əlaqənin qurulmasında mühüm rol oynayan vasitələrdən biri də feillərdir. Bəzi feillərin semantik ümumiliyi müxtəlif müstəqil cümlələrdə konkretləşərək açılır. Bu proses mürəkkəb sintaktik vahidlərin qütblər üzrə təşkilinə şərait yaradır. Mətnin yaranmasında sayların, eləcə də zaman və məkan bildirən sözlərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bəzi hallarda mətndə işlənən qeyri-müəyyən saylar sonrakı fikirlərin ardıcılığını formalaşdırır və bu fikirlər daha sonrakı cümlələrdə izah edilərək dəqiqləşdirilir. Mətnlərarası əlaqəliliyi nəzərdən keçirərkən bu əlaqəliliyi aktuallaşdıran formal vasitələrin arasında çox mühüm yeri məhz müxtəlif tipli bağlayıcılar, zərflər və determinantların tutduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Belə ki, bu vasitələr zaman ardıcılığı, additivizm, səbəb-nəticə və qarşılaşdırma kimi semantik əlaqələri makromətnin formalaşmasında əsas amilə çevirirlər (Abdullayev və b., 2012, s. 185).

Qoşmalar digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq sintaktik bütövün komponentləri arasında məntiqi və qrammatik əlaqənin qurulmasında aktiv iştirak etmir. Buna baxmayaraq, bədii ədəbiyyatda bəzi qoşmaların işlədildiyi müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin formalaşmasında bağlayıcıların rolu olduqca böyükdür. Onların hamısı sintaktik bütövün hissələri arasında əlaqənin yaranmasına xidmət edir. Bu bağlayıcılar içərisində tabesizlik bağlayıcıları daha aktiv şəkildə çıxış edir. Ümumiyyətlə, mətnin komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcıların, ədatların, əvəzlilərin, köməkçi sözlərin və s. rolu çox mühümdür (Abdullayev, 2007, s. 402).

Birləşdirmə bağlayıcıları yalnız tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini birləşdirməklə kifayətlənmir, həm də sintaktik bütövün komponentlərini əlaqələndirərək onların arasında məntiqi və qrammatik bağlılıq yaradır. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlər daxilində qarşılaşdırma bağlayıcıları da geniş şəkildə istifadə olunur. Onlar ya eyni sintaktik bütöv daxilində verilmiş xüsusiyyətləri müqayisə edir, ya da bir-birinə zidd fikirləri qarşılaşdıraraq onların əlaqələndirilməsini təmin edir.

Bundan başqa, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, iştirak bildirən bağlayıcılar və da mətn komponentlərinin bağlanması fəal iştirak edir. Tabelilik bağlayıcıları da sintaktik bütövü təşkil edən hissələr arasında əlaqənin yaranmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində xüsusilə “ki” bağlayıcısı mətn daxilində geniş və fəal şəkildə istifadə olunur.

Sintaktik bütövün hissələri arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissələrindən biri də ədatlardır. Ədatlar mətnə müxtəlif məna çalarları əlavə edir, fikrin daha aydın və ardıcıl ifadə edilməsinə şərait yaradır. Onlar oxucunun diqqətini aid olduqları söz və ya ifadə üzərinə yönəldir, həmin hissənin məntiqi baxımdan daha çox vurğulanmasına kömək edir.

Ədatların müəyyən bir qrupu əşya və hadisələrə işarə etmək, eləcə də cümlə daxilində aid olduğu sözün mənasını gücləndirmək və ona xüsusi diqqət yönəltmək funksiyasını yerinə yetirir.

Qüvvətləndirici ədatlar aid olduğu komponentin mənasını qüvvətləndirir. Ədatların bu qrupuna *ən, lap, daha, daha da, bir daha, düm, ha, yenə* sözlərini daxil etmək olar (Kazımov, 2010, s. 374). Məsələn:

-Lap yanıb-töküldüm, bu gün elə onu məğlub etmək istəyirdim ki... Sənin üçün mürəbbə də gətirimmə? (Əfəndiyev, 2005, s. 162)

Ədatların bir qismi cümlə komponentinin və ya ifadənin mənasının daha dəqiq və konkret şəkildə müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Digər bir qrup ədat isə işlənən hissəyə məhdudlaşdırma çaları qatır.

Ədatların müəyyən bir qrupu cümlə komponentlərində arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə və diqqətin cəlb olunması kimi müxtəlif məna çalarlarının yaranmasına şərait yaradır. Əmr məzmunlu ədatlarla yanaşı, Azərbaycan dilində təsdiq və inkar bildirən ədatlar da sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqənin formalaşmasına xidmət edir.

Modal sözlər də sintaktik bütövü təşkil edən komponentlər arasında məntiqi və qrammatik əlaqənin yaranmasına təsir göstərir. Sintaktik bütöv daxilində modal sözlərin müxtəlif növləri fəal şəkildə işlənir. Onların müəyyən bir hissəsi həqiqilik mənası ifadə edir. Belə modal sözlər cümlə daxilində işlədilərək ifadə olunan fikrin gerçəkliyini daha da gücləndirir və modallıq çalarını artırır. Gerçəkliyə uyğunluğun qəti təsdiqini bildirənlər: əlbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, doğrudan, doğrudan da, doğrudan-doğruya, heç şübhəsiz ki, doğrusu və s. (Xəlilov, 2007, s. 333).

Ehtimalı ifadə edən modal sözlər sintaktik bütövün tərkib hissəsinə daxil edilərsə, cümlədə deyilən fikir şübhəli xarakter qazanır və inam azalır. Gerçəkliyə uyğunluğa ehtimal olunduğunu bildirən modal sözlər: bəlkə (də), deyəsən, görəsən, görən, yəqin (ki), olsun ki, olmaya, yoxsa, güman ki, tutaq ki (Hacıyev, 2025, s. 518). Məsələn:

Dadaş başını qaldırdı:

- Hə, hə, əlbəttə, yadımdadır. Yəhya, zəhmət çək, Təhminəni çağır, bir müqavilə doldursun.

Təhminə otağa girdi. Düyü mələri bağlanmışdı. Görəsən, Zaur deyib? Sıyırtmasından müqavilə çıxarıb doldurmağa başladı. Atanın adı, ünvanı... (Anar, 2004, s. 42)

Göstərilən nümunədə həm təsdiq, həm də güman-şübhə bildirən modal sözlərə rast gəlirik. Cümlələrdən aydın olur ki, bir modal sözün əlavə olunması bütün dialoqun kontekstinə hiss olunacaq dərəcədə təsir göstərir.

Nəticə

Ümumilikdə türk dillərində modal sözlər sintaktik bütövlərin yaranmasında qrammatik vasitə kimi iştirak edir və mətn daxilində komponentlər arasında əlaqənin qurulmasına şərait yaradır. Türkoloq A.N. Kononovun qənaətinə görə, mətnin struktur və semantik baxımdan tamlıq əldə etməsində modal sözlərin rolu olduqca mühümdür və bu baxımdan onların funksiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Anar. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Lider.
2. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., & Həsənov, A. (2007). *Müasir Azərbaycan dili: IV hissə. Sintaksis*. Şərq-Qərb.
3. Abdullayev, K. M., Məmmədov, A. X., Musayev, M. M., Üstünova, K., Novruzova, N. S., Hüseynov, Ş. Q., və b. (2012). *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər*. Mütərcim.
4. Camalzadə, Q. (2016). *Karxana*. Qanun.
5. Əfəndiyev, İ. (2005). *Seçilmiş əsərləri* (C. 1). Avrasiya Press.
6. Hacıyev, T. M. (2025). *Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası: Morfologiya*. Elm və təhsil.
7. Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya* (III hissə). Şərq-Qərb.
8. Kazımov, İ. (2022). Mətn sintaksisi, yaxud sintaksisin mətni. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, 2(272), 81–96.
9. Kazımov, Q. Ş. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Təhsil.
10. Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya: Ali məktəblər üçün dərslik*. Elm və təhsil.
11. Rzayeva, A. M. (2025). *İngilis və Azərbaycan bədii mətnlərində koheziya və informativlik* (Fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı). Azərbaycan Dillər Universiteti.
12. Xəlilov, B. Ə. (2007). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası* (II hissə, təkrar nəşr). Nurlan.

Xarici dil öyrənmədə əməkdaşlıq və qrup işinin təsiri

Ruqiyyə Həsənova^{1*} , Günay Nağıyeva²

Xülasə. İngilis dili beynəlxalq ünsiyyət, biznes və texnologiyanın dili kimi Azərbaycan təhsil sistemində də mühüm yer tutur. Bu kontekstdə qrup işi xarici dil öyrənmədə ən səmərəli metodlardan biri kimi təqdim olunur. Qrup işi şagirdlərin əməkdaşlıq, ünsiyyət, liderlik və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, motivasiyanı artırır və öyrənməni daha maraqlı və məhsuldar edir. Müəllimlər bu prosesdə fasilitator rolunda çıxış edir, şagirdlər isə aktiv iştirakçı olur. Qrup işi yalnız Azərbaycanda deyil, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərində də uğurla tətbiq olunur. Müəllimlər və tələbələr bu metodu motivasiyaedici, öyrənməni sürətləndirən və ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirən bir üsul kimi qiymətləndirirlər. Əlavə olaraq, qrup işi şagirdlərdə məsuliyyət hissini artırır, onların birgə qərar qəbul etmə bacarığını formalaşdırır və müasir əmək bazarında tələb olunan komanda işinə hazırlayır. Bu metod həm də şagirdlərin özünəinamını gücləndirir, onları gələcək peşə və sosial həyatda daha hazırlıqlı edir. Beləliklə, qrup işi dil öyrənmədə sadəcə yazı və oxu vərdişlərini deyil, həm də real ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdıran, müasir təhsil sistemində mühüm yer tutan bir yanaşmadır.

Açar sözlər: ingilis dili, qrup işi, əməkdaşlıq, motivasiya, ünsiyyət bacarıqları

¹Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, doktorant, Naxçıvan, Azərbaycan

²Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: hasanovarugiyya1992@gmail.com

Daxil oldu: 22 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 27 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Effect of Collaboration and Group Work in Foreign Language Learning

Ruqiyya Hasanova^{1*} , Gunay Naghiyeva²

Abstract. English is considered the language of international communication, business, and technology, and it also holds an important place in the Azerbaijani education system. In this context, group work is presented as one of the most effective methods in foreign language learning. Group work develops students' cooperation, communication, leadership, and social skills, increases motivation, and makes learning more interesting and productive. Teachers act as facilitators in this process, while students become active participants. Group work is successfully applied not only in Azerbaijan but also in the education systems of many countries. Both teachers and students evaluate this method as motivating, accelerating learning, and strengthening communication skills. In addition, group work increases students' sense of responsibility, helps them develop decision-making skills, and prepares them for teamwork, which is highly demanded in the modern labor market. This method also strengthens students' self-confidence and makes them more prepared for future professional and social life.

Thus, group work in language learning does not only improve reading and writing skills but also builds real communication abilities and plays an important role in modern education.

Keywords: *english, group work, collaboration, motivation, communication skills*

¹Nakhchivan Teachers' Institute, PhD student, Nakhchivan, Azerbaijan

²Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: hasanovarugiyay1992@gmail.com

Received: 22 December 2025; Accepted: 27 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İngilis dili beynəlxalq və böyük nüfuza malik bir dildir. Dünyanın elə bir yeri yoxdur ki, orada ingilis dilində bilməyən bir insan belə tapılsın. İngilis dili ünsiyyət dili olmaqla yanaşı həmçinin ticarətin, biznesin və texnologiyanın dili kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu gün demək olar ki, dünyanın hər bir yerində iqtisadiyyat və biznes ingilis dilində idarə olunur. Dünyada baş verən bir sıra dəyişikliklər ingilis dilinə olan tələbatı günü-gündən artırmaqdadır. Bu dəyişikliklərdən əlbəttə ki, Azərbaycan və onun təhsil sistemi də kənarda qala bilməz. Uzun müddət rus təhkimçiliyinə məruz qalmış Azərbaycan bu gün bütün sahələrində diqqətəlayiq inkişaf və tərəqqi əldə etmiş, sovet ideologiyasının vurduğu zərbələri aradan qaldırmağa nail olmuşdur. Bu inkişafdan təhsil sahəsi də öz payını almışdır. Məktəblərdə ingilis dili fənninə maraq artırılmış və dövlətin diqqəti daim bu yöndə olmuşdur. Məktəblər müasir texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunmuş və dərslərin keyfiyyəti də sözsüz ki, artmışdır. İngilis dilinin tədrisində məqsəd yalnız qrammatika və lüğət öyrətmək deyil, eyni zamanda bu bilikləri real ünsiyyət şəraitində tətbiq etmək bacarığını formalaşdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün interaktiv təlim metodları – xüsusilə qrup işi çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Sürətlə dəyişən cəmiyyət müstəqil və tənqidi şəkildə dialoqlarda iştirak edə bilən, öz fikirlərini ətraf realıqla ahəngdar şəkildə əlaqələndirən, problemlərə yaradıcı yanaşan və onları səmərəli şəkildə həll edən ingilis dili öyrənənlərə ehtiyac duyur (Zeynalova, 2025).

Müasir təhsil yanaşmalarında müəllim-mərkəzli, şagird-mərkəzli öyrənmə modelləri daha geniş tətbiq olunur. Bu modellər şagirdlərin müstəqil öyrənmə, araşdırma, ünsiyyət və əməkdaşlıq kimi bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu metodlardan istifadə zamanı şagirdlər daha çox fəaliyyət göstərir və özgüvəni artır. Müəllim isə sadəcə izləyərək, lazım gəldikdə şagirdlərin işlərinə müdaxilə edir. Ən səmərəli və çox istifadə olunan modellərdən biri qrup işidir. Al-azzawi və Al-Khazali (2019) düşünür ki, bu üsul həmçinin tələbənin layihə üzərində işləyərkən sərf etməli olduğu vaxtı azaldır, başqa sözlə desək, tələbənin vaxtına qənaət edir və onun üçün stresssiz olur. Onların fikrincə, qrup işi tələbələrin fərqli düşünməsinə və fikirlərini rahat ifadə etməsinə kömək edir. Başqa tələbələr isə əvvəlcədən düşünülməmiş ideyalar üzərində işləyə və ya boşluqları doldura bilərlər. Bu hər zaman işə yararır, çünki müəlliflər “iki baş bir başdan ağıllıdır” deyimi ilə razılaşırlar. Long (2014) bu metodun hər zaman effektiv olduğunu düşünür, çünki bir tələbə verilən tapşırığı izah edərkən digərləri sadəcə passiv şəkildə dinləyir. Müəllim nə qədər yaradıcı olsa da, yaranan narazılıq darıxmağa və ya ümitsizliyə çevrilə bilər və yenidən intizam problemlərinin başlanğıcı kimi özünü göstərə bilər. Onun fikrincə, qrup işi belə problemlərin tam həlli deyil, lakin onların qarşısını almağa və ya yüngülləşdirməyə kömək edə bilər.

Metodlar

Qrup işini uğurla həyata keçirmək üçün müəllimlər bir neçə əsas mərhələyə diqqət yetirməlidir. Tədris prosesində qruplar təşkil edilərkən şagirdlərin bilik səviyyəsinə, dil bacarığına, sosial bacarıqlarına və bir-birinə münasibətinə əsasən balanslı şəkildə olmasına diqqət yetirilməlidir.

Şagirdlər bəzən məqsədyönlü, bəzən isə təsadüfi seçim əsasında qruplaşdırıla bilər. Müəllim şagirdlərə tapşırıq hazırlayarkən ilk öncə şagirdlərin dil səviyyəsini və maraqlarını nəzərə almalıdır. Fərdi tələbələrin özünəməxsus üslubları, qabiliyyətləri və üstünlükləri vardır. Eyni zamanda, biri məlumatı konkretləşdirməyi və faktlarla, təcrübə və ya real hadisələrlə işləməyi daha çox sevir, digəri isə abstrakt işlərə üstünlük verərək nəzəriyyələr, modellər və konsepsiyalar üzərində araşdırma aparmaqdan zövq ala bilər. Digər tərəfdən, müəllimin tədris üsulu da onun öz üstünlükləri və üslublarından asılıdır (Hung & Mai, 2020).

Tapşırıqlar şagirdlərin ünsiyyət və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməsi üçün əməkdaşlıq tələb etməlidir. Tapşırıqlar müəllimin tərtib edəcəyi dərslərin mövzusunə uyğun olaraq mətnlər, şəkillər, kartlar, iş vərəqləri və ya texnoloji avadanlıqlar əvvəlcədən hazırlanır. Şagirdlər qruplara bölünəndən sonra müəllim tapşırığın məqsədini, qaydalarını, müddətini və qiymətləndirmə meyarlarını şagirdlərə aydın şəkildə izah etməli, hər hansı bir anlaşılmazlığın qarşısını almalıdır. Şagirdlər arasında iş bölgüsü aparılarkən onların bacarıqlarına uyğun rollar verilməlidir. Qruplar tapşırıqları yerinə yetirən zaman müəllim onları diqqətlə izləməli, prosesə nəzarət etməlidir. Bunu edərkən müəllim şagirdlərin sərbəstliyinə mane olmamalıdır. Kənarda qalan şagird olarsa, müəllim qrupun işini pozmadan şagirdi müəyyən vəzifə və ya tapşırıqla təmin etməlidir. Yerinə yetirilən tapşırıqlar qruplar tərəfindən sinif qarşısında təqdim olunur, fikirlər mübadilə edilir, təqdim olunan materiallar haqqında şagirdlər arasında səmərəli müzakirə aparılaraq rəylər bildirilir. Müəllim irəli sürülən ideyaları və rəyləri qiymətləndirmə meyarlarına uyğun olaraq dəyərləndirir. Bununla da qrup işi yekunlaşmış sayılır.

Naxçıvan Dövlət Universitetində bir sıra ingilis dili müəllimləri arasında sorğu aparılmışdır. Sorğuda ümumilikdə 14 müəllim iştirak etmişdir. Onlardan tələbələrə fərdi yanaşma, cütlüklərlə iş və qrup işi vasitəsilə dərslərin təşkili ilə bağlı mövqeləri öyrənilmişdir. Müəllimlərin cavabları müxtəlif olmuşdur. Sorğu nəticələrinə əsasən, ingilis dili müəllimlərindən 3 nəfəri fərdi yanaşmaya, 6 nəfəri cütlüklərlə işə, 5 nəfəri isə qrup işinə üstünlük vermişdir. Bu göstəricilər dil öyrənməsinin yalnız fərdi yanaşma ilə həyata keçirilmədiyini, əksinə, dialoqlar və müzakirələr əsasında təşkil olunduğunu ortaya qoyur. Müəllimlərin qeyd etdiyi kimi, bu cür yanaşma tələbələrin dərslərdə daha aktiv və kreativ olmalarına şərait yaradır və öyrənilən materialın daha sürətli mənimsənilməsinə imkan verir.

Xarici dil öyrənmə prosesində, şagirdlərin aktiv iştirakı, qarşılıqlı ünsiyyəti və əməkdaşlığı vacibdir. Sürətlə dəyişən cəmiyyət müstəqil və tənqidi şəkildə dialoqlarda danışa bilən, fikirlərini ətraf realıqla ahəngdar şəkildə əlaqələndirən, problemlərə yaradıcı yanaşan və onları həll edə bilən ingilis dili öyrənənlərə ehtiyac duyur (Phavadee, 2020). İngilis dili dərslərində qrup işindən istifadə, bu dərsləri daha səmərəli, maraqlı və məhsuldar hala gətirir. Qrup işi tamamilə fərqli bir anlayışdır; burada iki və ya üç tələbə əl-ələ verərək birlikdə məqsədlərə çatmaq üçün çalışırlar (Group work - Simple English Wikipedia, the free encyclopedia)

Qrup işinin müxtəlif xüsusiyyətləri vardır ki, onlar bu tədris metodunu fərqləndirir və effektiv edir. İlkin olaraq qrup işinin əsas xüsusiyyətlərindən biri əməkdaşlıq hissini inkişaf etdirməsidir. Qrup işi zamanı müəllimin verdiyi işi, tapşırığı şagirdlər yerinə yetirərkən bir-birlərinə yardım edir, fikirlərini bölüşür və bir-birindən yeni biliklər, informasiyalar əldə edirlər. Bu, şagirdlər arasında etimad, hörmət və məsuliyyət hissəsinin formalaşmasına səbəb olur. Həmçinin, şagirdlər arasında liderlik bacarığı olan şagirdləri ön plana çıxarmaqla, onlarda komandanı idarəetmə bacarığını daha da inkişaf etdirir. Komanda ruhu həmçinin şagirdlərin sosial bacarıqlarının inkişafına da tökan verir. Dil öyrənənlər texnoloji yeniliklərdən mütləq xəbərdar olmalıdır, çünki bu olmadan ingilis dilini öyrənmək darıxdırıcı və faydasız ola bilər. Bu səbəbdən Lin (2019) sorğudan əldə etdiyi məlumatları göstərir ki, kompüterdən istifadə etməklə qrupda öyrənən tələbələrin 60%-dən çoxu əməkdaşlığın əhəmiyyətini dərk etmiş və qrupda öyrənməyə müsbət münasibət bəsləmişdir. Onlar səbəb kimi başqaları ilə müzakirə aparmaq və birlikdə işləyərək tapşırığı tamamlamaq imkanına sahib olduqlarını göstərmişlər.

Qrup işi zamanı müəllim şagirdlərə istiqamət verir, lakin əsas rolu fasilitator kimi çıxış etməkdir. Xarici dil öyrənmədə şəxsi amillər arasında motivasiya və həvəsləndirmə mühüm rol oynayır. Motivasiya - bir işi görmək istəyinə əsaslanan və daxili bioloji, emosional, sosial və ya idrak qüvvələrini özündə birləşdirən bir hadisədir. O, məqsədyönlü davranışları başlatmaq, davam etdirmək və onlarda iştirak etmək funksiyasını daşıyır (Lin, 2019). Yəni, müəllim şagirdləri istiqamətləndirir, lakin onlara sərbəst düşünmək və qərar vermək üçün imkan yaradır. Qrup işi, rol oyunları və təqdimatlar tələbələrin həm nitq çevikliyini, həm də spontan ifadə bacarığını inkişaf etdirir. Məsələn, tələbələrin müəyyən bir sosial situasiyanı (məsələn, alış-veriş, restoran dialoqu, müsahibə) canlandırması onlara söz ehtiyatını kontekstə uyğun tətbiq etmək imkanı yaradır (Zeynalova, 2025). Belə etməklə müəllim şagirdlərin özünəinamını artırır və dil öyrənməyə marağını gücləndirir. Qrup tapşırıqları çox zaman problem həll etməyə, müzakirələr aparmağa əsaslanır. Bu isə şagirdlərin yaradıcı düşünmə və tənqidi yanaşma qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Müəllim qrup işini elə təşkil etməlidir ki, şagirdlərin hər biri müəyyən fəaliyyətlə məşğul olsun, kənarda qalmasın. Zəif və güclü şagirdlər tarazlı şəkildə elə yerləşdirilməlidirlər ki, zəif şagirdlər güclü şagirdlərdən öyrənmə imkanı əldə edə bilsinlər. Eyni zamanda qrup işi müəllimə şagirdlərin fəaliyyətini yaxından izləməyə imkan verir. Dərsliklərdəki danışiq fəaliyyətləri bütün tələbələrin danışmasına imkan vermir və onların əksəriyyəti danışmaq əvəzinə vizuallara baxır və ya müəllimi və dostlarını dinləyir. Başqa sözlə, bəzi tələbələr danışiq fəaliyyətlərində iştirak edə bilirlər, lakin qalan əksəriyyət passiv və səssiz qalır (İsmayilli et al., 2025). Buna görə də müəllim hər bir şagirdin yerinə yetirdiyi vəzifəni diqqətlə izləyərək ortaya çıxan nöqsanların, çatışmazlıqların qarşısını ala bilməlidir. Həmçinin müəllimlər qrup işindən istifadə edərək, hər bir şagirdin fərdi bacarıqlarını müşahidə etmək imkanı əldə etmiş olurlar. Nəzərə alsaq ki, müəllimlər dil öyrədikən daha çox qrammatika-tərcümə metoduna üstünlük verirlər, bu metodun əsas rolu qalmaqda davam etsə də, müəllimlər indi bu metodu daha çox aktiv ünsiyyəti təşviq edən texnikalarla - məsələn, qrup işi, rol oynama və s. mövzular üzrə müzakirələrlə birləşdirirlər (Nağıyeva, 2024).

Qrup işi əməkdaşlıq metoduna istinad edir; burada az sayda fərdlər ortaq məqsədə çatmaq, tapşırıqları yerinə yetirmək və ya problemləri həll etmək üçün birlikdə çalışırlar. Öyrənmə əməkdaşlığında daha yaxşı inkişaf edir (Maria & Mehmood, 2023). Xüsusilə, onlayn təhsildə qrup işi aktiv iştirakçılığı təşviq edir, müxtəlif baxış bucaqlarını ortaya qoyur və ortaq problem həllini dəstəkləyir, bununla da dinamik və dəstəkçi bir öyrənmə mühiti yaradır. Qrup işi tələbələrə müxtəlif mənbələrdən əldə olunan bilikləri birləşdirməyə imkan verir. Onlayn alətlər bu biliklərin fəaliyyətlərə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Kampusdaxili ünsiyyət məhdud olduqda, onlayn əlaqələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə əməkdaşlıq tələbələrin aidiyyət hissini gücləndirir. Bundan əlavə, ünsiyyət bacarıqları və onlayn komanda işi gələcəkdə işəgirmə qabiliyyəti üçün əsas şərtlərdən sayılır (OnlineGroupwork)

Nəticələr

Qrup işi xarici dil öyrənməsində ən səmərəli metodlardan biri kimi qəbul olunur. Bu yanaşma şagirdlərin ünsiyyət, əməkdaşlıq, liderlik və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, onların motivasiyasını artırır və öyrənməni daha maraqlı və məhsuldar edir. Müəllimlər bu prosesdə sadəcə fasilitator rolunda çıxış edir, şagirdlər isə aktiv iştirakçı olurlar. Qrup işi yalnız Azərbaycan təhsilində deyil, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərində də uğurla tətbiq olunur. Müxtəlif pedaqoji yanaşmalar və texnologiyaların istifadəsi bu metodun effektivliyini artırır. Müəllimlər qrup işini tələbələrin daha kreativ və aktiv olmasına şərait yaradan bir üsul kimi qiymətləndirirlər. Ümumilikdə, qrup işi dil öyrənmədə sadəcə qrammatika və lüğət biliklərini deyil, həm də real ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırır. Bu metod şagirdlərin özünəinamını gücləndirir, yaradıcı düşünməsini inkişaf etdirir və onları gələcək peşə və sosial həyatda daha hazırlıqlı edir.

Müzakirələr

Qrup işi tədris prosesində effektiv və öyrədici metod sayıldığından bir çox ölkənin təhsil sisteminin ayrılmaz tərkib hissələrindən biridir. Xüsusilə, ingilis dili kimi xarici dillərin öyrədilməsində bu üsul öyrənənlərin həm dil biliklərini, həm də sosial bacarıqlarını gücləndirir. Lakin qrup işinin tətbiqi ölkədən-ölkəyə fərqli yanaşmalar tələb edir. Bu fərqlər təhsil sisteminin strukturu, pedaqoji yanaşmalar, müəllim hazırlığı, texnologiyanın istifadəsi və sosial-mədəni faktorlarla sıx bağlıdır. Bu fərqlərə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan və digər xarici ölkələrdə tətbiq olunan qrup işi arasında bir sıra fərqlər var. Məsələn, Azərbaycanda qruplar çox zaman müəllim tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilir. Bəzən bu bölgü məhz sinif siyahısına və ya oturma planına uyğun qurulur. Şagirdlərin dil səviyyəsi, maraq və tələbatları nəzərə alınmaya bilər. Bu səbəbdən də bəzi qruplarda aktiv-passiv balansı pozulur. Xarici ölkələrdə isə qruplar xüsusilə məqsədli şəkildə təşkil olunur. Qrupların tərkibi qarışıq formada və müxtəlif bacarıqları əhatə edəcək şəkildə təşkil olunur. Vyetnamda ingilis dili mühiti sadəcə sinif otağında, imtahana hazırlaşmaq üçün yazılan kitablarla məhdudlaşır. Gənclər üçün dili öyrənmək bəzən bir travma olaraq qalır, çünki düşünürlər ki, onlar heç vaxt ingilis dili öyrənmə bilməyəcəklər. Qrup işindən tədris zamanı istifadə bu vəziyyətin yaxşıya doğru getdiyini göstərmişdir. Hung və Mai (2020) inanır ki, müxtəlif formatlarda qrup işi müəllimlər üçün bu travmanı aradan qaldırmaq üçün mümkün bir vasitə olmalıdır. Bu, tələbələr ingilis dili dərslərinə daxil olduqda mühitin təhlükəsiz, mənalı, öyrənilə bilən, əlverişli və zövqlü olmasına şərait yaradır və onu hədəf dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün həqiqətən xoş bir təcrübəyə çevirir. Türkiyədə ingilis dilinin tədrisində qrup fəaliyyətindən istifadə müsbət nəticələr vermişdir. Koç tərəfindən aparılmış təcrübəyə əsasən müəllim və şagirdlər qrup işini faydalı hesab etmişdir. Nəticələr göstərdi ki, ingilis dili müəllimləri kimi, tələbələr də hesab edirlər ki, qrup işi öyrənənləri motivasiya edir və onlara hədəf dildə məşq etməyə imkan yaradır. Demək olar ki, bütün tələbələr (91%) qrup işi fəaliyyətlərinin çox motivasiyaedici olduğunu bildirmişlər (Koç, 2018). Avropa ölkələrində, xüsusilə Finlandiya, Almaniya və Böyük Britaniyada qrup işinə böyük əhəmiyyət verilir. Bu ölkələrdə ingilis dilini inkişaf etdirmək üçün qrup işindən real həyatı situasiyalardan istifadə etməklə, qazanılan biliyi vərdişə çevirmək hədəf təşkil edir. İngilis dilindən şagirdlərin sərbəst şəkildə istifadə etmələri üçün bir sıra vasitələrə əl atılır. Müəllimlər daha çox problemyönlü tapşırıqlara üstünlük verirlər. Şagirdlər mövzu ilə bağlı müzakirə aparır, birgə nəticə hazırlayır və təqdim edirlər.

Ədəbiyyat

1. Al-Azzawi, Q. O., & Al-Khazali, A. B. (2019). Group work effectiveness in English language teaching. *University of Kufa Journal*, 11(41), 529–544.
2. Group work. (n.d.). In *Simple English Wikipedia*. Retrieved from https://simple.wikipedia.org/wiki/Group_work
3. Hung, D. M., & Mai, L. T. T. (2020). High school teachers' perceptions and implementations of group work in English speaking classes. *International Journal of Instruction*, 13(2), 445–462. <https://doi.org/10.29333/iji.2020.13231a>
4. Ibrahimli, N. (2024). Using authentic dialogues in teaching English. *Вісник післядипломної освіти: Серія «Педагогічні науки»*, 29(58), 81–93.
5. Ismayilli, T. M., Mammadova, K. M., & Asadova, A. A. (2025). The impact of educational games on speaking skills in the foreign language teaching process. *Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language)*, 19(1), 229–240.
6. Ismayilli, T., Mammadova, R., Mehdizade, N., Orujlu, A., & Heydarova, N. (2025). Barriers to foreign language skill development and strategies for effective improvement. *Elmi İş (International Scientific Journal)*, 20(3), 87–100. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/127/87-100>
7. Koç, E. (2018). Exploring collaborative learning with a focus on group activities in EFL classrooms. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(3), 582–597. <https://doi.org/10.17679/inuefd.406917>

8. Lin, S. F. (2019). Students' attitudes towards learning English vocabulary through collaborative group work versus individual work. *Journal of Education and Learning*, 8(4), 93–111. <https://doi.org/10.5539/jel.v8n4p93>
9. Long, M. H. (1977). Group work in the teaching and learning of English as a foreign language: Problems and potential. *ELT Journal*, 31(4), 285–292. <https://doi.org/10.1093/elt/31.4.285>
10. Naghiyeva, G. (2024). Choosing the right methods during the formation of speaking skills. *Euro Global Journal of Linguistics and Language Education*, 1(2), 58–64.
11. Orujlu, A. (2025). Evolution of language teaching methodologies: From grammar-translation to communicative approaches. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 144–155.
12. Phavadee, S. (2020). The way of teaching toward different students' learning styles: Teaching that takes into account different learning styles. *Opus et Educatio*, 7(2). <https://doi.org/10.3311/ope.388>
13. Zeynalova, R. (2025). Dənşiq bacarıqlarının formalaşması və inkişafında əsas amillər. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 261–267.

Changes in Play Patterns and Leisure Time Among Male Adolescents: A Comparative Study Between the 1980s Generation and the Contemporary Generation – Oued Rhum (El Qadous) Neighborhood as a Model

Boularaf Redhouane

Abstract. *This research aims to analyze the fundamental transformations in play patterns and leisure practices among adolescents through a comparative approach between two distinct generations: the 1980s generation (currently aged 37–40) and the contemporary adolescent generation (aged 11–16), using the Oued Rhum (El Qadous) neighborhood in Algiers as a field study site.*

The research problem is based on a central question: what transformations have occurred in play patterns and leisure activities across these two generations, and what are their sociological implications in the contemporary Algerian context?

The methodology relies on semi-structured interviews (35–40 respondents), direct ethnographic observation in various spaces, and photo-supported interviews. The study reveals a shift from collective play practices in physical public spaces to more individual and virtual practices, linked to the reconfiguration of family cultural capital.

The findings contribute to a deeper sociological understanding of socialization mechanisms and the role of space in shaping adolescents' recreational practices across generations.

Keywords: *play patterns, public spaces, generational comparison, collective memory, digital transformation*

Abu Al-Qasim Saadallah University, Algiers 2, Algeria

E-mail: boularaf@univ-alger2.dz

Received: 15 May 2025; Accepted: 21 September 2025; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Yeniyyətə oğlanlar arasında oyun tərzlərində və asudə vaxtlarda dəyişikliklər: 1980-ci illər nəsli ilə müasir nəsil arasında müqayisəli tədqiqat – Oued Rhum (Əl Qadous) məhəlləsi model kimi

Boularaf Redhouane

Xülasə. *Bu tədqiqatın məqsədi iki fərqli nəsil arasında müqayisəli yanaşma yolu ilə yeniyyətlər arasında oyun vərdişlərində və asudə vaxt təcrübələrində fundamental dəyişiklikləri təhlil etməkdir: 1980-ci illər nəsli (hazırda 37-40 yaş arası) və müasir yeniyyətə nəsli (11-16 yaş arası), Əlcəzairdəki Oued Rhum (Əl Qadous) məhəlləsi tədqiqat sahəsi kimi istifadə edilmişdir.*

Tədqiqat probleminin əsas sualı budur: bu iki nəsil arasında oyun və asudə vaxt fəaliyyətlərində hansı dəyişikliklər baş verib və onların müasir Əlcəzair kontekstində sosioloji nəticələri nələndir?

Metodologiya yarı strukturlaşdırılmış müsahibələrə (35-40 respondent), müxtəlif məkanlarda birbaşa etnoqrafik müşahidəyə və foto ilə dəstəklənən müsahibələrə əsaslanır. Tədqiqat fiziki ictimai məkanlarda kollektiv oyun təcrübələrindən daha fərdi və virtual təcrübələrə keçidi aşkar edir ki, bu da ailə mədəni kapitalının yenidən qurulması ilə əlaqədardır. Nəticələr sosiallaşma mexanizmlərinin və yeniyetmələrin istirahət təcrübələrinin nəsil boyu formalaşmasında məkanın rolunun daha dərin sosioloji anlaşılmasına töhfə verir. Bu tədqiqatın əhəmiyyəti oyun vərdisləri və asudə vaxt təcrübələrində sosial və məkan transformasiyalarını ciddi şəkildə araşdırmaqdır.

Açar sözlər: oyun vərdisləri, ictimai məkanlar, nəsil müqayisəsi, kollektiv yaddaş, rəqəmsal transformasiya

Əbu Əl-Qasim Saadallah Universiteti, Əlcəzair

E-poçt: boularaf@univ-alger2.dz

Daxil oldu: 15 May 2025; Qəbul edildi: 21 sentyabr 2025; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

“Play” and “leisure practices” cannot be reduced to mere passing activities used to fill free time; from a sociological perspective, they constitute a real laboratory for the production and reproduction of values, social bonds, and mechanisms of socialization. The space in which individuals engage in play, the tools they use, and the nature of the social interaction that emerges among them are all elements that contribute to the construction of what Pierre Bourdieu calls the habitus; that is, the system of dispositions that guides individuals within society. Therefore, the study of play becomes a rich field for understanding social transformations in lifestyles and in the relationship between space, culture, and technology.

In the contemporary Algerian context, the “play field” is undergoing a critical turning point, where the memories of the 1980s generation—whose social identity was strongly shaped by the neighborhood space (el-houma) and open areas as a natural extension of social life—intersect with the reality of a new generation of adolescents living under the influence of the digital revolution and rapid urban transformation. This intersection is redefining the concepts of “proximity,” “belonging,” and “public space,” raising profound questions about the future of social relations and the dynamics of socialization in Algerian cities.

Based on this observation, the present study raises a central research question: How have play patterns and leisure practices changed between the 1980s generation and the contemporary generation, and what are the sociological implications of these transformations in the Algerian context?

This main question branches into several sub-questions, including:

1. Does the transformation in play patterns reflect only a change in tools, or a restructuring of the socialization system itself?
2. Has the shift from production-based to consumption-based play altered the nature of social relations and socialization mechanisms?
3. Can the change in the meaning of “el-houma” (from an interactive space to a passive space) explain the loss of mutual recognition between generations regarding the value of play?
4. The study is based on several preliminary hypotheses, the most important of which are:

5. The spread of smartphones and digital technologies has contributed to the contraction of the use of public space and the decline of physical play among adolescents in the Oued Rhum neighborhood.
6. The shrinking of traditional play forms reflects a shift in the model of socialization from a productive system to a consumptive one.
7. Public space has lost its educational function as a framework for collective socialization and has become a neutral space in which mutual recognition of the legitimacy of leisure practices is weakened.

The importance of this study lies in its attempt to seriously investigate social and spatial transformations within one of the most vital fields: play patterns and leisure practices. Theoretically, it seeks to contribute to the sociological understanding of youth and digitalization in Algeria by linking transformations in habitus with changes in cultural capital, as well as the relationship between space and time. Methodologically, it adopts a comparative approach combining semi-structured interviews, ethnographic observation, and collective memory analysis as a tool to measure generational discontinuity. Practically, its findings may serve as a knowledge base for urban planners and educational policymakers to better understand emerging digital socialization patterns and propose integrated approaches between public space rehabilitation and digital reality.

Through this empirical comparative study conducted in the Oued Rhum (El Qadous) neighborhood in Algiers, the research aims to achieve the following objectives:

1. To describe the patterns of transformation in play and leisure between the two generations, highlighting differences in spatial use and forms of interaction.
2. To explain the underlying mechanisms of these transformations through the analysis of socio-economic and cultural factors influencing the reconfiguration of habitus.
3. To analyze the sociological implications of the shift from a physical recreational model to a digital one, and assess its impact on social relations and mechanisms of socialization in contemporary Algeria.

Methods

To achieve the objectives of the study and ensure scientific accuracy in documenting social transformations in play patterns and leisure practices, a methodological strategy based on triangulation was adopted. This approach combines both qualitative and comparative methods, allowing for a multi-dimensional understanding of the phenomenon across temporal, spatial, and social levels.

Methodological Approach and Type of Study:

The study adopts a micro-ethnographic approach, based on intensive field immersion within the Oued Rhum (El Qadous) neighborhood in Algiers. The aim is to observe practices in their natural context without detaching them from their urban and social environment.

A descriptive–analytical comparative method was employed along two main axes:

- Temporal axis: comparison between current practices (based on direct observation) and past practices (based on narratives retrieved from collective memory).
- Spatial axis: comparison of interaction patterns in public space (street, playground) versus private space (home, room).

Study Population and Sample:

To ensure qualitative representation of the two generations under comparison, purposive sampling was adopted based on specific socio-demographic characteristics.

Sample Type	Age Group	Characteristics and Research Function
Contemporary generations sample	Adolescents (11–16 years)	Represents the “current actors.” They were selected during their presence in public and private spaces and embody a play pattern based on the “digital habitus.”
1980s generations sample	Adults (37–40 years)	Represents “memory keepers.” They were selected due to their shared upbringing conditions and environmental interaction with current adolescents in the same or similar neighborhoods, enabling historical comparison.

Source. Author’s own work

Data Collection Tools and Construction:

An integrated “research toolkit” was designed, combining real-time field observation and historical memory reconstruction, including:

a. Systematic Scheduled Observation:

Instead of random observation, a structured protocol was adopted to monitor peak field activity.

- Spatial frame: Oued Rhum playground (“El Qadous”) and surrounding transitional spaces.
- Temporal frame: over a period of two months, on Fridays and Saturdays (15:00–20:00) and Tuesdays (17:00–20:00).

b. Interviews:

- Natural group interviews: conducted with adolescents in their familiar environments, allowing the reduction of formality and enabling a better understanding of digital play dynamics and “room culture” from their own perspective.
- Semi-structured interviews: conducted with a sample of 37–40 adults, using a “free memory recall” technique to reconstruct traditional games (such as Sersoua, Zarbot, bird catching) and analyze their associated social meanings such as masculinity, cleverness, and patience.

Previous Studies:

First Study: Youth Uses of Public Parks: A Sociological Study in Mascara (Jradi, Soualemia, 2021, 2011–222) (Blabbas, & Hssini, 2022).

The study by Jradi and Soualemia (2018) on public space examined the social functions of urban parks, concluding that youth use these spaces as a tool for building a “social link” and forming new relationships, considering space as an active mediating environment.

Referencing this study is essential for the present research to establish a reverse comparison. While parks in Mascara still function as spaces of social attraction and relationship-building, our field data in Oued Rhum reveals a complete decline in the social function of the equivalent natural space (the forest), which has turned into a socially “dead” area. This indicates divergent urban transformation trajectories and their impact on youth practices between inland cities and the capital.

Second Study: Communicative Dimensions of Mobile Phone Use Culture among Algerian Youth (Blabbas, Hssini, 2022, 182–209) (Meijer et al., 2024).

This study highlights that the mobile phone is no longer a neutral technical tool but has triggered a qualitative transformation in communication patterns, reshaping the social fabric of youth. The mobile phone has become an “existential space” that raises fundamental questions about psychological and cultural impacts. This finding aligns strongly with our thesis regarding the shift of “authority” from handmade tools (such as Zarbot) to ready-made digital devices. It supports the idea that what is occurring is not merely a change in entertainment tools, but a comprehensive reengineering of the habitus, where virtual presence (through the phone) replaces physical presence (in the neighborhood), leading to a radical redefinition of proximity, distance, and social interaction.

Results

Table 1

Space – Body – Time

Dimension	Generation of the 1980s (then)	Contemporary generation (now)
Main space	Neighborhood + forest / Ben Aknoun Park; wide spatial distribution	One main gathering point (neighborhood playground); very weak presence of the forest despite its proximity
Presence in space	Most children/adolescents spend most free time outside in the neighborhood and forest	Around 35 adolescents regularly present in the playground, but with reduced bodily engagement
Use of the body	Active body: running, climbing, descending slopes, setting traps; continuous movement	Significant portion of time spent sitting (1–3 hours); organized matches do not include all present participants
Temporal organization	Successive play seasons (zarbout season, boomerang-like games, “sirsou”, etc.) + constant presence of football	Fixed daily patterns (football + phone + sitting) without clear “seasons”

**Source.* Author’s own work

The comparative table, which examines spatial, bodily, and temporal dimensions, reveals a radical shift in the sensory and motor structure of play between two distinct generations. Ethnographically, this shift requires a careful deconstruction of how historical and spatial transformations have reshaped the individual’s relationship with physical space, bodily practice, and temporal cycles.

First dimension: Space —from spatial extension to a single point

The data indicate a clear contraction in the spatial range occupied by adolescents. In the 1980s generation, the neighborhood and the adjacent forest (Ben Aknoun Park) formed an interconnected spatial system in which children moved between different points depending on the type of game and its seasonality. The forest was not a repellent space but an organic extension of the neighborhood—a field of adventure, exploration, hunting, and resource gathering (such as collecting pine wood for crafting “zarbout”).

Today, however, this spatial world has been reduced to a single gathering point: the neighborhood playground. This contraction does not reflect mere comfort or laziness; rather, it indicates a reorganization of play spaces within the neighborhood. The forest—despite its geographical proximity—has practically disappeared from daily practice (Rodela & Lundmark, 2025).

This reveals an important ethnographic paradox: it is not the physical space that has contracted, but bodily practice itself. This contraction is not neutral. It implies the disappearance of a spatial

experience once accumulated through movement across multiple locations and the acquisition of local ecological knowledge (where animals hide, where the best wood is found, what lies deep in the forest). The contemporary adolescent, in contrast, moves within a pre-known, de-symbolized space devoid of mystery.

Second dimension: the body — from continuous activity to prolonged sitting

Ethnographic observation shows a completely different bodily configuration. In the 1980s generation, the body was continuously active: running, climbing, descending slopes, crafting tools (bending over wood to carve “zarbout”), setting traps (slow and careful movements), and even stationary games involved manual engagement (cutting branches, lighting fire, digging).

In contrast, direct observation of contemporary adolescents reveals a significant amount of time spent sitting for one to three hours. This sitting is not passive waiting but a complex form of engagement involving watching others play, using mobile phones individually or collectively, and social interaction. However, large-scale physical movement has clearly decreased.

A key ethnographic observation emerges here: the body has not become inactive; rather, the type of activity has changed. Instead of spatial and motor activity (the body moving in space), activity has become visual and digital (eyes and fingers engaged with the phone).

Third dimension: time organization — from seasonal cycles to fixed routine

This dimension reveals one of the deepest ethnographic transformations: the relationship with time itself.

In the 1980s generation, play was seasonally structured. Games followed a socially recognized temporal cycle: zarbout season, then “boomerang” games, then “sirsou”, etc. Each season carried its own cultural meaning, and transitions between games did not reflect boredom but a culturally structured rhythm. Even football, though constant throughout the year, coexisted with seasonal variations.

Today, patterns are stable and repetitive: football + phone + sitting. Nearly the same activities occur daily. The disappearance of seasonal rhythms reflects the disappearance of a specific relationship with nature and social time. The contemporary adolescent no longer experiences the neighborhood through recognized temporal shifts but through continuous repetition.

The critical ethnographic intersection: Space – Body – Time as a unified system

What the first table clearly shows—when read in depth—is that these three dimensions cannot be separated. They form an interconnected system. The contraction of space led to a reduction in the scale of bodily movement (instead of running in the forest, adolescents sit in a small playground). This reduction in movement is accompanied by a transformation in temporal organization: from rich seasonal cycles to a fixed routine. Together, these three dimensions have restructured what Bourdieu calls habitus: “the embodied and unconscious structure that shapes the individual” (Khentabli & Atoub, 2018).

Restricted space + sedentary body + repetitive time = a new mode of spatial-temporal existence.

This is not a simple decline in play activity, but a deep reprogramming of how adolescents inhabit their neighborhood physically and how they experience space and time.

Table 2
Space – Body – Time

Dimension	Generation of the 1980s (then)	Contemporary generation (now)
Sample size	Entire childhood group in the neighborhood (10 informants reconstructing a shared pattern)	35 adolescents observed directly (11–16 years old)
Game diversity	High diversity: sirsou, zarbout, bous, “ter bouchon”, oliman, rolling games, hunting, sitting around fire, etc.	Limited diversity: organized football (22/35), digital gaming (19), home video games (9), game cafés (7)
Tool production	High level of handmade tools (wooden zarbout from olive/pine, traps, homemade ball from milk bag, etc.)	Near absence of production: ready-made tools (factory balls, smartphones, consoles)
Duration of traditional games	Traditional games persisted until age 18 and beyond	Traditional play is age-limited; early shift toward digital gaming
Type of skills	Strong motor, manual, tactical, and social negotiation skills	Increasing digital skills; weaker manual and less intensive motor skills

**Source.* Author’s own work

The second table offers a different analytical threshold than the first. While the first table examined transformations of space, body, and time, this one focuses on the internal structure of play itself: what is played, with which tools, and through which skills. Here emerges one of the deepest sociological shifts.

First axis: from rich diversity to concentrated scarcity

The data show that the 1980s generation experienced a high diversity of games: sirsou, zarbout, bous, ter bouchon, oliman, rolling games, bird and rabbit hunting, etc. Even sitting around the fire was considered a “game” in a sociological sense, with its own rituals, rules, and meanings. This diversity was not random abundance, but an organized system in which each game had its age group and seasonal timing.

In contrast, the contemporary generation experiences a more restricted form of diversity: organized football (22 out of 35), digital games (19), home electronic games (9), arcade/game cafés (7). In other words, from more than eight freely chosen games per child, the range has narrowed to about 3–4 predefined options.

However, this quantitative description hides a more important issue: the difference is not only in number, but in the nature of choice itself. Past games were open-ended; a child could start with zarbout and end in a hunting trip. Contemporary options are closed and structured: from football → sitting → phone.

Second axis: from handmade production to ready-made consumption

Games in the 1980s generation were produced. The zarbout was carved from olive or pine wood. The “rolma” was a small homemade vehicle built by children. Traps were complex mechanical devices requiring an intuitive understanding of mechanics. Even the football was improvised from a milk bag filled with newspapers. These were not simple crafts, but forms of cultural production.

When a child makes a zarbout, they learn in practice how to select wood, carve, polish, and test balance. They learn patience (it takes time), creativity (how to make it spin longer), and negotiation (who owns the better tool).

In contrast, the contemporary generation lives in a world of ready-made objects: factory-produced balls, smartphones, gaming consoles. This shift from production to consumption is not merely technological progress; it represents a deep restructuring of habitus.

The body that once produced and created has become a body that receives and consumes. This transformation is not socially neutral. Sociological research shows that “manual production builds self-confidence, competence, and creativity in a fundamentally different way from consumption” (Sennett, 2008).. The child who builds their own zarbout exercises sovereignty over the object, whereas the child who buys a phone is dependent on a tool owned by a distant corporation.

Third axis: from negotiation and cunning skills to digital skills

The table reveals a transformation in the skills profile. The 1980s generation developed high manual skills (carpentry, carving), motor skills (climbing, running, balance), and complex social skills (cunning, patience, negotiation, leadership).

Cunning, for example, refers to winning games without direct physical strength. Patience refers to waiting hours for bird hunting. Negotiation refers to convincing others to change rules or share resources.

The contemporary generation develops increasing digital skills: rapid finger movements, navigating digital interfaces, following programmed instructions, and interpreting on-screen visual/audio stimuli. However, manual skills are weaker and motor engagement is less intense.

The ethnographic difference here is profound. It is not that digital skills are necessarily inferior, but that skills are formed through fundamentally different experiential systems. The child developing skills through manual production experiences the physical resistance of the world, whereas the child developing skills through screens experiences immediate responsiveness without resistance (pressing a button = instant result) (Ghammaz & Ben Labeled, 2022).

Critical ethnographic intersection: from manual cultural capital to digital cultural capital

The second table reveals a transformation that goes beyond a simple change in play tools; it indicates a radical restructuring of cultural capital in the Bourdieusian sense. While the manual cultural capital of the previous generation was relatively democratic and communal—skills acquired through imitation and free environmental resources—the contemporary digital cultural capital is governed by centralization and private ownership.

This shift introduces an obligatory economic mediation (devices and platforms) between the child and their activity, carrying a profound sociological implication: the formation of habitus has been detached from its local and collective context and increasingly subjected to the engineering logic of global technological power structures.

Table 3
Social relations, control, and intergenerational evaluations

Dimension	Generation of the 1980s (then)	Contemporary generation (now)
Meaning of play and “houma”	Play = life and socialization; the neighborhood (“houma”) educates—“the houma is a school; whoever didn’t study there didn’t study”	Play is more associated with leisure and “killing time”; the neighborhood becomes a place of sitting and watching rather than a “school” of values
Evaluation of the current generation	Nostalgic but critical view: “generation of electricity/TikTok”, lazy, phone-addicted, poorly behaved	Adolescents mock past games (“people are making money while I run after sirsou”)
Mutual recognition	The older generation does not recognize the value of new forms of play	The younger generation does not recognize the meaning of older play, seeing it as “strange” or “stupid”

*Source. Author’s own work

The third table reveals a fundamental transformation in the semantic structure of public space and play practices. Moving from the level of material practice (tools and games) to the level of social representations (meanings and roles), the table highlights the mechanisms that reproduce—or dismantle—intergenerational social bonds.

First dimension: redefinition of the role of public space

Former meaning: the “houma” as a parallel educational institution

For the 1980s generation, the neighborhood functioned as an autonomous educational mediator outside formal institutions. Its role went beyond transmitting motor skills linked to play; it acted as a comprehensive process of socialization where individuals learned behavioral codes and collective values through continuous participation embedded in the local social fabric.

The expression “the houma is a school; whoever didn’t study there didn’t study” reflects an understanding of public space as a coherent pedagogical structure in which learning is organically integrated into social life. This reading is reinforced by Jradi and Soualemia, who found that youth use the public park as a means of seeking new relationships, meeting and communicating with others, and strengthening social ties between individuals.

The expression “the houma is a school; whoever didn’t study there didn’t study” reflects an understanding of public space as a coherent pedagogical structure in which socialization is organically embedded in everyday life. This interpretation is supported by Jradi and Soualemia, who found that: “youth use the public park to seek new relationships, communicate with others, and strengthen social ties between individuals” (Jradi & Soualemia 2021).

Current transformation: space as neutral waiting area

The contemporary generation treats the neighborhood as a neutral functional space: a place for rest or “waiting” lacking the dense symbolic meaning of the previous era. Play practices have not disappeared, but their social status has changed—from being the core of social education to a marginal activity with limited formative power in shaping habitus. This shift suggests a reduction in the influence of local space on socialization and a partial transfer of this function to other mediators (nuclear family, digital screens).

Second dimension: rupture in moral evaluation systems

Nostalgic-critical stance of older generations

Adults adopt a complex position toward the younger generation: nostalgia combined with judgment. Labels such as “generation of electricity/TikTok” are not neutral descriptions; they carry moral assumptions about a loss of discipline, respect, and collective sensibility.

Digital tools become symbolic markers of a deeper moral displacement, where technological objects are read as signs of ethical decline.

Pragmatic materialism among adolescents

Adolescents evaluate practices through a different criterion: material usefulness. The statement “people are making money while I run after sirsou” does not simply reflect rejection of tradition; it indicates a restructuring of value systems in which time and effort are judged according to immediate returns.

From a sociological perspective, this shift reflects the penetration of economic logic into everyday practices, where “profit” or “direct benefit” becomes a substitute for earlier symbolic and communal value systems.

The third dimension: the absence of a space for mutual recognition

The table reveals the absence of a shared space in which a process of mutual recognition between the two generations can take place. Each generation is positioned within its own normative horizon, which prevents any meaningful dialogue regarding the legitimacy and value of recreational practices. The older generation tends to evaluate the practices of the younger generation through the lens of past standards, which leads it to dismiss the possibility that new forms of play may carry different meanings or values. As a result, judgment easily slips into denigration and devaluation.

In contrast, the younger generation does not even enter the space of recognition as such. Its attitude is not expressed through explicit rejection, but rather through indifference, whereby past games are reduced to practices that “offer nothing” in terms of meaning or enjoyment and therefore do not even deserve systematic critical reflection.

This situation does not simply reflect a difference in preferences; rather, it expresses the erosion of a shared linguistic and symbolic ground that would allow for the circulation of recognition. Each generation speaks a different moral language, which makes the acknowledgment of the other’s practices a demand that finds no natural channels of expression.

Major social implications

The breakdown of informal social control mechanisms: The decline in organized collective play practices is accompanied by a noticeable weakening of informal social control mechanisms, which were previously based on horizontal peer surveillance and subtle symbolic pressure within the group. Within a fragmented play space and increasingly individualized and digitalized practices, the local community’s capacity to produce shared behavioral norms diminishes. This opens the way for other forms of interaction and conflict, such as bullying and various forms of everyday minor violence, which are no longer regulated by the same logic of “group respect” that formerly structured individual behavior.

Crisis of recognition and social cohesion

Skill is no longer developed solely through manual or physical engagement within a local community; rather, it has become increasingly associated with interacting with ready-made technological media and pre-structured environments. This does not mean that contemporary adolescents are less competent; instead, it suggests that competence itself is now produced within different contexts, each

carrying its own constraints and opportunities. Therefore, the comparison between generations should be understood as a comparison between two modes of social formation rather than between different levels of superiority.

The result is a single neighborhood inhabited by “coexisting generations” that share physical space but not shared interpretive frameworks or recognition channels. This leads to weakened relational bonds and gradual erosion of everyday social cohesion.

Discussion

The findings of this study indicate that the transformation of play patterns among adolescents in Oued Romane cannot be understood merely as a superficial change in recreational media. Rather, it should be viewed as an indicator of a deeper reorganization of the young actor’s relationship with the social environment in which they operate. This suggests that the transformation in practice extends beyond observable behavior to the reconfiguration of social relationships themselves, as illustrated by the Bush School experience, where the child’s experience functioned as a connecting space between school and home (Harper & Gray, 2026). The issue therefore concerns changing conditions for the everyday acquisition of skills and the transfer of part of the formative experience from spaces of direct interaction with the surrounding environment to settings that are more regulated and less open to individual initiative. This transformation is of particular sociological significance because it affects the very structure of socialization rather than merely the forms of entertainment.

The data also reveal that the local environment no longer performs its integrative function to the same extent as it did in the past. This decline is not simply attributable to the presence or absence of physical space itself, but rather to the way that space is perceived and evaluated by social actors. In this regard, the referenced study demonstrates that higher levels of satisfaction with one’s environment are associated with a greater likelihood of engaging in physical activity more frequently, “suggesting that the perceived quality of space influences the intensity of its use, rather than its mere geographical existence” (Pehlivan & Karaca, 2024).

When free movement within the neighborhood declines and the ability to transform space into a field of exploration and practice diminishes, this reflects a change in the use of space rather than its disappearance. More precisely, the issue lies not in the existence of space itself but in the reduced intensity of social investment in it. Consequently, spatial transformation becomes an integral part of the broader transformation in patterns of everyday social interaction.

The study also indicates that collective play has lost much of its capacity to organize relationships among peers. Traditional games imposed forms of coordination, generated rotating social roles, and kept interaction open to negotiation, competition, and mutual regulation. By contrast, newer forms of entertainment tend to reduce this interactive structure, either because they are more individualistic, short-term in nature, or do not require the same level of practical participation. This helps explain the weakening of certain mechanisms of informal regulation within peer groups.

From another perspective, the findings reveal a transformation in the conditions through which social skills themselves are acquired.

“This review identifies a multifaceted interplay of social, environmental, psychological, biological, individual, and institutional factors that contribute to the decline in PA. Among these, modifiable factors such as self-efficacy, motivation, screen time, and academic workload, emerged as particularly influential (Habyarimana et al., 2025)”.

Skill is no longer developed solely through manual or physical engagement within a local community; rather, it has become increasingly associated with interacting with ready-made technological media and pre-structured environments. This does not mean that contemporary adolescents are less competent; instead, it suggests that competence itself is now produced within different contexts, each carrying its own constraints and opportunities. Therefore, the comparison between generations should be understood as a comparison between two modes of social formation rather than between different levels of superiority.

These findings also shed light on an important aspect of the relationship between social time and daily rhythms. Traditional games were often linked to a clear temporal progression and to collective occasions or seasons that held specific meanings within local life. Today, however, leisure activities tend to be organized within more stable routines that are less connected to changes in space, season, or community. Consequently, time itself is experienced in a less collective manner and becomes increasingly subject to repetition and stability.

The data also make it possible to examine the changing position of the family within the socialization process. As the social functions of the neighborhood weaken, adolescents become increasingly dependent on the family sphere and digital media as primary sources of guidance, entertainment, and interaction. Yet this shift does not necessarily represent a smooth transition, as the family does not always compensate for the functions that local social spaces once performed collectively. Moreover, digital media provide forms of communication that differ fundamentally from direct neighborhood interactions. It is here that a gap emerges between traditional and contemporary forms of socialization.

From a theoretical perspective, these findings support the hypothesis that changes in patterns of play simultaneously reflect changes in forms of social integration. Play is not a marginal activity; rather, it serves as a medium through which relationships are formed, roles are distributed, and individuals learn boundaries, patience, competition, and recognition. Therefore, any transformation in play necessarily reflects broader changes in the structure of everyday social life and in the conditions through which children and adolescents are integrated into the community.

The study further reveals that the ongoing transformation concerns not only individuals but also the spaces, relationships, and symbolic resources that once gave play its meaning. Meijer, Visser, and van Aalst (2024) argue that recent decades have witnessed a decline in urban spaces dedicated to outdoor play, alongside the dominance of risk-reduction approaches in play planning. In practice, this trend has distanced children from urban environments and fragmented the organization of public spaces designated for play. The diminishing presence of natural environments, reduced mobility within neighborhoods, and changing patterns of participation all indicate a broader restructuring of the local social environment. Consequently, analysis should not remain confined to the level of observable behavior but should extend to the social conditions that once made such behavior possible and that have contributed to its weakening in the present context.

These findings are particularly significant because they demonstrate that changes in adolescent practices do not follow a simple, linear direction. Such transformations cannot be reduced to notions of either “decline” or “progress,” as they are often portrayed in prevailing moral judgments. Rather, they represent a redistribution of the resources of social experience among space, the body, technology, and the family. This requires sociological analysis to move beyond direct evaluative comparisons and instead focus on understanding the mechanisms, conditions, and limitations of social change.

In light of these observations, the primary value of this study lies in demonstrating how generational differences are reproduced through everyday life itself rather than merely through explicit discourse. Adolescents are not simply experiencing a change in the tools of play; they are undergoing a

transformation in their mode of interaction with the world and in their perception of place, time, and others. This constitutes the deeper sociological significance revealed by the findings (Meijer et al., 2024).

Conclusion

The results of this study tell the story of a real transition from arecreational/educational model based on collective physical presence to a model mediated by an individualized technical system. However, this transition is not merely a substitution of tools or superficial practices; it represents a deep social reprogramming that affects several complex social systems at their core: the bodily structure of the adolescent and their mode of physical existence in the world; cultural capital and the ways it is acquired and controlled; mechanisms of informal social regulation and their sources of legitimacy; the system of shared values and moral standards between generations; and the meaning of public space and its symbolic sanctity within the local social imagination. The space that once functioned as a generator of social cohesion and collective identities has become a space of passive coexistence, which reflects a genuine crisis of recognition in the Honnethian sense, leading to real ruptures in the fabric of intergenerational social relations.

References

1. Blabbas, I., & Hssini, I. S. (2022). The communicative dimensions of mobile phone use culture among Algerian youth: Readings in mediated communication sociology. *Al-Riwaq Journal*, 8(2), 182–209.
<https://doi.org/10.35779/2002-008-002-010>.
2. Ghammaz, Z., & Ben Labed, G. (2022). The impact of video games on shaping children's culture: A field study on pupils of Ahmed Boulssan Primary School, Mahdia (Tiaret). *Al-Jami Journal of Psychological and Educational Studies*, 7(1), 855–872.
3. Habyarimana, J. D., Tugirumukiza, E., Sun, H., Pathirana, A., & Zhou, K. (2025). From active play to sedentary lifestyles: understanding the decline in physical activity from childhood through adolescence—a systematic review. *Frontiers in Public Health*, China, 13:163689.
<https://doi.org/10.3389/fpubh.2025.163689>
4. Harper, A., & Gray, T. (2026). Children's participation in Bush School: insights into parental understanding and support for nature play. *Humanities and Social Sciences Communications*, United Kingdom, 13(662). <https://doi.org/10.1057/s41599-026-07010-8>
5. Jradi, S., & Soualemia, N. (2021). Youth uses of public parks: A sociological study in the city of Mascara. *Afaaq Journal of Sociology*, 11(1), 131–150.
6. Khentabli, Y., & Atoub, K. (2018). Family cultural capital and manifestations of student alienation. *Journal of Social Sciences*, 29, 87–104.
7. Meijer, M., Visser, K., & van Aalst, I. (2024). Planning for risky play: From child-safe playgrounds towards adventurous urban areas. *Planning Theory & Practice*, Netherlands / United Kingdom, 25(4). 566-586
8. Pehlivan, P., & Karaca, E. (2024). Barriers and enablers for sufficient moderate-to-vigorous physical activity: The perspective of adolescents. *PLoS ONE*, United States of America, 19(2).
9. Redhouane, B. (2025). The Sociology of Recognition: From Philosophical Roots to Social Theory. *ZAOULI*, 404.
10. Rodela, R., et al. (2025). *Understanding preferences and experiences of young people in public spaces and meeting places in urbanised environments*. *Planning Practice & Research*. Advance online publication.
<https://doi.org/10.1080/02697459.2025.2519355>
11. Sennett, R. (2008). *The Craftsman*. New Haven: Yale University Press.
12. Tabani, K. (2023). Sociology of the body in Pierre Bourdieu: The body, sport, and the power of habitus. *Al-Anwar Journal*, 13(1, Special Issue), 158–171.

The Effectiveness of Knowledge Management in the Performance of Sports Enterprises: A Case Study of a Multi-Sport Complex in M'sila, Algeria

Bourouis Adel^{1*} , Ibrahim Morzougla²

Abstract. This study aims to identify the effectiveness of knowledge management in the performance of sports enterprises. In order to achieve this, a questionnaire was designed and distributed to employees working in a multi-sport complex, which included all the data required in order to know the effectiveness of knowledge management in the performance of sports enterprises. It was also done Using statistical methods to process data and test hypotheses. Finally, the study reached a set of results, including:

Organizational leadership is considered an effective strategic option to achieve the performance of sports enterprises. Information technology is considered an effective strategic option to achieve the performance of sports enterprises. We also presented a set of recommendations, the most important of which are:

Relying on the consultation system with employees, which makes them feel like they belong to the organization and not as individuals working in it. Working on the principle of exchanging opinions with employees, which in turn presents new ideas that will raise the level of performance.

Keywords: knowledge, knowledge management, entrepreneurship, sports entrepreneurship, information technology

¹Mohamed Lamine Debaghine Sétif 2 University, Sétif, Algeria

²University of M'sila, M'sila, Algeria

*Corresponding author. E-mail: adel.bourouis1977@gmail.com

Received: 12 May 2025; Accepted: 6 November 2025; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

İdman müəssisələrinin fəaliyyətində bilik idarəetməsinin effektivliyi: Əlcəzairin M'sila şəhərində çoxnövlü idman kompleksinin nümunəvi tədqiqatı

Bourouis Adel^{1*} , Ibrahim Morzougla²

Xülasə. Bu tədqiqat idman müəssisələrinin fəaliyyətində bilik idarəçiliyinin effektivliyini müəyyən etmək məqsəd daşıyır. Buna nail olmaq üçün bir çox idman komplekslərində çalışan işçilər arasında anket hazırlanmış və paylanmışdır. Bu anket idman müəssisələrinin fəaliyyətində bilik idarəçiliyinin effektivliyini öyrənmək üçün tələb olunan bütün məlumatları əhatə etmişdir. Həmçinin məlumatları emal etmək və fərziyyələri yoxlamaq üçün statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Nəhayət, tədqiqat bir sıra nəticələrə gəlmişdir, o cümlədən:

Təşkilati rəhbərlik idman müəssisələrinin fəaliyyətinin əldə edilməsi üçün effektiv strateji seçim hesab olunur. İnformasiya texnologiyaları idman müəssisələrinin fəaliyyətinin əldə edilməsi üçün effektiv strateji seçim hesab olunur. Biz həmçinin bir sıra tövsiyələr təqdim etdik, onların ən əhəmiyyətliləri bunlardır:

İşçilərlə məşvərət sisteminə etibar edilməsi, bu da onların təşkilatda sadəcə çalışan şəxslər kimi deyil, təşkilata məsubiyyət hissi keçirmələrini təmin edir. İşçilərlə fikir mübadiləsi prinsipi üzərində işləmək, bu da öz növbəsində fəaliyyət səviyyəsini yüksəldəcək yeni ideyalar təqdim edir.

Açar sözlər: *bilik, bilik idarəçiliyi, sahibkarlıq, idman sahibkarlığı, informasiya texnologiyaları*

¹Mohamed Lamine Debaghine Sétif 2 Universiteti, Sétif, Əlcəzair

²M'sila Universiteti, M'sila, Əlcəzair

*Məsul müəllif. E-poçt: adel.bourouis1977@gmail.com

Daxil oldu: 12 May 2025; Qəbul edildi: 6 Noyabr 2025; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The topic of knowledge management is one of the important topics whose aspects researchers have sought to shed light on, as it directly contributes to raising the level of performance of business institutions and achieving their desired goals. Through knowledge management, institutions are able to identify the nature of knowledge used in their work and its applications, and then work to raise and develop this knowledge in order to achieve goals.

Applying knowledge is the goal of knowledge management, and it means investing in knowledge, as obtaining it and participating in it is not enough; what is important is transforming this knowledge into implementation. The success of any institution in its knowledge management programs depends on the amount of knowledge implemented in relation to its availability (Delshab et al., 2021; Piątkowska et al., 2025). Sports projects have also begun to adopt the principle of knowledge management in order to reach the ranks of advanced institutions and to keep pace with rapid scientific development. This requires that knowledge be integrated, comprehensive, parallel, organized, and continuous.

Research Problem

The main research problem is: What is the effectiveness of knowledge management in the performance of sports entrepreneurship?

From this problem, the following sub-questions arise:

1. Is organizational leadership considered an effective strategic option to achieve sports enterprise performance?
2. Is information technology considered an effective strategic option to achieve sports enterprise performance?

Hypotheses:

- Hypothesis 1: Organizational leadership is considered an effective strategic option to achieve sports enterprise performance.
- Hypothesis 2: Information technology is considered an effective strategic option to achieve sports enterprise performance.

Study Objectives:

The study seeks to achieve the following objectives:

- Identify how to optimally exploit the knowledge of the human element in light of the prevailing organizational culture to achieve goals.
- Identify the level of understanding of knowledge management in sports institutions.
- Identify the presence of organizational leadership that is aware and interested in applying knowledge management and encourages the exchange of information among employees while making it available to employees.

Methods

Study Design:

This study employed the descriptive and analytical method, applying it to the multi-sport complex office of the state of M'sila, Algeria.

Data Sources:

Two main sources were used:

- Secondary sources: Books, periodicals, articles, and previous research and studies dealing with the subject of knowledge management.
- Primary sources: A questionnaire designed specifically for this purpose and distributed to employees of the multi-sport complex office.

Study Population and Sample:

The study population consisted of employees working in a multi-sport complex in the state of M'sila. A total of 30 questionnaires were distributed to members of the study sample.

Study Tool

Questionnaire

The questionnaire was the main research tool, consisting of two axes:

Axis	Description	Number of Statements
First Axis	Organizational leadership as a strategic option to achieve sports enterprise performance	7 statements
Second Axis	Information technology as a strategic option to achieve sports enterprise performance	6 statements

Questionnaire Reliability:

The reliability of the study questionnaire was verified using Cronbach's alpha coefficient.

Table 1

Cronbach's alpha coefficient for the study instrument

Cronbach's Alpha Coefficient	Number of Phrases	Questionnaire Axis
0.60	07	Organizational leadership is considered a strategic option to achieve sports enterprise performance
0.81	06	Information technology is considered a strategic option to achieve sports enterprise performance

Source. Prepared by the researcher

The Cronbach's alpha coefficient ranged from 0.60 (lowest) to 0.81 (highest), indicating that the reliability value is good and acceptable.

Statistical Methods

Statistical methods were used to process data and test hypotheses, including:

- Frequency distributions and percentages
- Chi-square (χ^2) significance test
- Statistical significance levels at 0.01 and 0.05

Results

Analysis of First Axis: Organizational Leadership

Question 1: Making sound decisions and organizing work by management contributes to achieving the performance of sports enterprises.

All 30 study sample members (100%) answered "Yes," indicating that all members believe this contributes to achieving performance.

Question 2

Ease of communication from leadership and individuals to carry out work contributes to achieving the performance of sports enterprises.

Response	Frequency	Percentage
Yes	26	86.7%
Somewhat	4	13.3%

Response	Frequency	Percentage
Total	30	100%

$k^2 = 16.13$ (significant at $p < 0.05$)

Question 3

The leadership's endeavor to consolidate and increase confidence among employees contributes to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	27	90%
Somewhat	3	10%
Total	30	100%

$k^2 = 19.20$ (significant at $p < 0.01$)

Question 4

Senior management's awareness of the cognitive needs of individuals contributes to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	21	70%
Somewhat	9	30%
Total	30	100%

$k^2 = 7.80$ (significant at $p < 0.05$)

Question 5

The leadership's organization of group meetings and discussion groups contributes to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	21	70%
Somewhat	9	30%
Total	30	100%

$k^2 = 4.80$ (significant at $p < 0.05$)

Question 6

The administration's support of the freedom of individuals in the process of communicating with each other to exchange information and ideas contributes to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	18	60%
Somewhat	12	40%
Total	30	100%

$k^2 = 1.20$ (not significant at $p < 0.05$)

Question 7

The senior management set a strategic vision for knowledge management for the organization and sought to implement it at all levels.

Response	Frequency	Percentage
Yes	17	56.7%
Somewhat	12	40%
No	1	3.3%
Total	30	100%

$k^2 = 13.40$ (significant at $p < 0.01$)

Analysis of Second Axis: Information Technology

Question 8

Using information technology to develop and apply knowledge to achieve goals contributes to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	26	86.7%
Somewhat	4	13.3%
Total	30	100%

$k^2 = 16.13$ (significant at $p < 0.01$)

Question 9

The institution's possession of modern information technology facilitates the implementation of work and achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	29	96.7%
Somewhat	1	3.3%
Total	30	100%

$k^2 = 26.13$ (significant at $p < 0.01$)

Question 10

The institution's possession of various technological means to exchange knowledge leads to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	29	96.7%
Somewhat	1	3.3%
Total	30	100%

$k^2 = 26.13$ (significant at $p < 0.01$)

Question 11

The organization provides various contemporary programs and provides information and data, which contributes to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	28	93.3%
Somewhat	2	6.7%
Total	30	100%

$k^2 = 22.53$ (significant at $p < 0.01$)

Question 12

Conducting training courses for working individuals on the uses of information technology and data contributes to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	26	86.7%
Somewhat	4	13.3%
Total	30	100%

$k^2 = 16.13$ (significant at $p < 0.05$)

Question 13

The organization's use of various software communication methods and advanced technology contributes to achieving performance.

Response	Frequency	Percentage
Yes	28	93.3%
Somewhat	2	6.7%
Total	30	100%

$k^2 = 22.53$ (significant at $p < 0.01$)

Hypothesis Testing Results

Table 15*Results of the first hypothesis (Organizational Leadership)*

Statistical Significance	k ² Value	Question
Significant	/	Q01
Significant	16.13	Q02
Significant	19.20	Q03
Significant	7.80	Q04
Significant	4.80	Q05
Non-significant	1.20	Q06
Significant	13.40	Q07

Result: Hypothesis 1 is confirmed. Organizational leadership is considered an effective strategic option to achieve the performance of sports enterprises.

Table 16*Results of the second hypothesis (Information Technology)*

Statistical Significance	k ² Value	Question
Significant	16.13	Q08
Significant	26.13	Q09
Significant	26.13	Q10
Significant	22.53	Q11
Significant	16.13	Q12
Significant	22.53	Q13

Result

Hypothesis 2 is confirmed. Information technology is considered an effective strategic option to achieve the performance of sports enterprises.

Discussion

The results of this study demonstrate that knowledge management contributes significantly to achieving progress in the organization's management process. Knowledge management provides administrators and managers with complete knowledge about organizational leadership, the environment in which they operate, and how to exploit the human element in light of technological development and the knowledge revolution.

Organizational Leadership as a Strategic Option:

The findings across seven questions consistently showed that employees believe organizational leadership plays a crucial role in achieving sports enterprise performance. The majority of respondents affirmed that:

- Sound decision-making and work organization (100%)
- Ease of communication (86.7%)
- Building confidence among employees (90%)
- Awareness of cognitive needs (70%)
- Organization of group meetings (70%)
- Strategic vision for knowledge management (56.7%)

all contribute to performance. Only Question 06 (freedom of communication) showed non-significant results ($k^2 = 1.20$, $p > 0.05$), suggesting that while leadership support for communication is valued, it may not be as critical as other leadership functions.

Information Technology as a Strategic Option:

The findings across all six information technology questions showed strong statistical significance at $p < 0.01$ for most items and $p < 0.05$ for Question 12. The high percentages of affirmative responses (ranging from 86.7% to 96.7%) indicate that employees strongly believe that:

- Using IT to develop and apply knowledge (86.7%)
- Possession of modern IT (96.7%)
- Technological means for knowledge exchange (96.7%)
- Contemporary programs and data provision (93.3%)
- Training courses on IT uses (86.7%)
- Software communication and advanced technology (93.3%)

Are all effective strategic options for achieving sports enterprise performance.

Comparison with Theoretical Framework:

These findings align with the theoretical literature reviewed in this study. Knowledge management requirements identified in the literature—including organizational culture, organizational leadership, human resources, and information technology—were all confirmed as essential elements. The results

particularly support the work of Hammadi Abla (2009) on information technology, Hammouda Hoda (2005) on organizational leadership, and Geagea Hamza (2013) on human resources development.

Conclusion

Knowledge management contributes significantly to achieving progress in the organization's management process, as it provides administrators and managers with complete knowledge about organizational leadership, the environment in which it operates, and how to exploit its human element in light of technological development and the knowledge revolution. The Multi-Sports Complex Diwan seeks to embody these components and requirements, consolidating organizational leadership and keeping pace with technological development in order to achieve its administrative objectives of managing, preparing plans, organizing, and monitoring work.

Study Results Summary

1. Organizational leadership is considered an effective strategic option to achieve sports enterprise performance.
2. Information technology is considered an effective strategic option to achieve sports enterprise performance.

Suggestions and Recommendations

Based on the findings, the following recommendations are proposed:

1. Rely on the consultation system with employees :This makes them feel a sense of belonging to the organization rather than feeling like mere individuals working in it.
2. Work on the principle of exchanging opinions with employees: This presents new ideas that will raise the level of performance.

References

1. Abboud Najm. (2005). *Concepts of scientific strategies* (1st ed.). AlZaytoonah University.
2. Al Ali, A. S., & Qandilji, A. (2009). *Introduction to knowledge management* (2nd ed.). Dar Al Masirah for Publishing and Distribution.
3. Allawi, M. (2015). *Knowledge management requirements and its applications in sports institutions* (Master's thesis, University of M'sila).
4. Delshab, V., Winand, M., Sadeghi Boroujerdi, S., & Hoeber, L. (2021). The impact of knowledge management on performance in nonprofit sports clubs: The mediating role of attitude toward innovation, open innovation, and innovativeness. *European Sport Management Quarterly*, 21(5), 1–23.
<https://doi.org/10.1080/16184742.2021.1945707>
5. Hammadi, A. (2013). *The role of knowledge management in building a learning organization* (Master's thesis, University of Bouira).
6. Hamouda, H. (2005). Towards the prospects of reform and administrative development for performing business electronically on the Internet. *Middle East Affairs*, 15, 141-170.
7. Geagea, H. (2013). *Implementing the knowledge management requirements of the Youth and Sports Directorate* (Master's thesis, University of M'sila).
8. Al-Lami, G. Q. D., & Al-Bayati, A. S. W. (2010). *Information technology in business organizations: Uses and applications*. Al-Warraq Publishing and Distribution Foundation.

9. Al-Zayadat, M. A. A. (2008). *Contemporary trends in knowledge management*. Safaa Publishing and Distribution House.
10. Piątkowska, M., Moslehi, L., Goudarzi, M., & Alidoust Ghahfarokhi, E. (2025). Analysis of knowledge creation practices and organisational performance in sports organisations: A comparative study. *Knowledge Management Research & Practice*, 23(2), 177–187. <https://doi.org/10.1080/14778238.2024.2366303>
11. Al-Husseiniyah, S. (2002). *Management information systems*. Al-Warraq Publishing and Distribution Foundation.
12. Sakri, A., Djellab, S. M., & Chatta, A. (2017). The reality of entrepreneurial education in Algeria: Achievements and ambitions. *Journal of Business and Financial Economics*, (4) 12–22. <https://doi.org/10.58205/fber.v1i4.1616>.

Antithesis as Rhetorical Strategy in American Concession and Withdrawal Speeches: Harris (2024) and Biden (2024)

Hasan Alisoy^{1*} , Zarifa Sadigzade¹

Abstract. *This article examines antithesis as a rhetorical strategy in two landmark American political speeches of 2024: Kamala Harris's concession speech at Howard University (November 6, 2024) and Joe Biden's withdrawal address from the Oval Office (July 24, 2024). Drawing on classical rhetorical theory, the genre theory of concession speeches, face theory, and Critical Discourse Analysis, the study identifies and analyses ten antithetical constructions in Harris's speech and twelve in Biden's. The analysis demonstrates that antithesis functions simultaneously at four levels: as a textual figure creating memorability and argumentative force, as a genre convention enabling speakers to concede while maintaining strength, as a pragmatic device managing the face of speaker, opponent, and supporters, and as a ritual element in democratic legitimation. The comparative analysis reveals that Harris's antitheses pivot from electoral loss to continued struggle, while Biden's pivot from personal honour to national duty — two distinct rhetorical tasks unified by the same structural device. The article contributes to rhetorical studies by connecting figure theory to genre analysis in an under-theorised speech type.*

Keywords: *antithesis, rhetorical strategy, concession speech, withdrawal speech, political discourse, face theory, critical discourse analysis*

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: alisoyhasan@ndu.edu.az

Received: 27 February 2026; Accepted: 16 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Amerika təslim və geri çəkilmə nitqlərində antiteza ritorik strategiya kimi: Harris (2024) və Bayden (2024)

Həsən Əlisoy^{1*} , Zərifə Sadıqzadə¹

Xülasə. *Bu məqalə 2024-cü ilin iki mühüm Amerika siyasi nitqində — Kamala Harrisin Hovard Universitetindəki təslim nitqi (6 noyabr 2024) və Co Baydenin Oval Kabinetdən geri çəkilmə müraciəti (24 iyul 2024) — antitezanın ritorik strategiya kimi rolunu araşdırır. Tədqiqat klassik ritorika nəzəriyyəsi, təslim nitqlərinin janr nəzəriyyəsi, üz (face) nəzəriyyəsi və Tənqidi Diskurs Təhlili çərçivələrini birləşdirir. Harrisin nitqində on, Baydenin nitqində isə on iki antitetik konstruksiya müəyyən edilmişdir. Təhlil göstərir ki, antiteza eyni vaxtda dörd səviyyədə fəaliyyət göstərir: yaddaqalanlıq və arqumentativ qüvvə yaradan mətn fiquru kimi; nətiqə zəiflik göstərmədən təslim olmağa imkan verən janr konvensiyası kimi; nətiqin, rəqibin və tərəfdarların üzünü idarə edən pragmatik vasitə kimi; və demokratik legitimləşdirmədə ritual element kimi. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Harrisin antitezaları seçki məğlubiyyətindən davam edən mübarizəyə doğru yönəlir, Baydenin antitezaları isə şəxsi şərafətdən milli vəzifəyə doğru. Bu iki fərqli ritorik vəzifə eyni struktur vasitə ilə*

həll olunur. Məqalə fiqur nəzəriyyəsini janr təhlili ilə əlaqələndirərək az tədqiq olunmuş nitq növünə dair ritorika elminə töhfə verir.

Açar sözlər: *antiteza, ritorik strategiya, təslim nitqi, geri çəkilmə nitqi, siyasi diskurs, üz nəzəriyyəsi, tənqidi diskurs təhlili*

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: alisoyhasan@ndu.edu.az

Daxil oldu: 27 Fevral 2026; Qəbul edildi: 16 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The 2024 American electoral cycle produced two speeches of extraordinary rhetorical interest: Kamala Harris's concession speech, delivered on November 6, 2024, at Howard University in Washington, D.C., and Joe Biden's withdrawal address, delivered on July 24, 2024, from the Oval Office. Both speeches confronted the same fundamental rhetorical challenge: how to acknowledge political defeat or voluntary departure while simultaneously maintaining the speaker's dignity, affirming democratic values, and mobilising supporters for continued engagement. Both speakers resolved this challenge through the same primary rhetorical device: antithesis — the juxtaposition of contrasting ideas in parallel grammatical structures.

Antithesis has been recognised since Aristotle as one of the most powerful figures of speech. In *Rhetoric* (III.9), Aristotle argued that antithetical expressions are pleasing because contraries are easily understood, especially when placed side by side, and that antithesis resembles a syllogism because refutation is a bringing together of contraries (Aristotle, 1991). Despite this ancient pedigree and its pervasive presence in political oratory, antithesis has received surprisingly little systematic attention in the analysis of concession and withdrawal speeches — genres that, by their very nature, require speakers to hold opposing realities in rhetorical balance. Recent corpus and discourse-analytic work on political rhetoric confirms that figures of balance remain central to contemporary political persuasion (Reyes, 2020; Degani & Sancho Guinda, 2023).

This article addresses that gap. The research questions are: (1) What antithetical constructions do Harris and Biden deploy, and how are they structurally organised? (2) What pragmatic and ideological functions do these antitheses perform within the generic conventions of concession and withdrawal speeches? (3) How does antithesis enable the simultaneous management of multiple faces — speaker, opponent, and supporter — in the act of political exit? The analysis integrates four complementary frameworks: classical figure theory (Aristotle, 1991; Fahnestock, 1999), concession speech genre theory (Corcoran, 1994), face theory (Goffman, 1967; Brown & Levinson, 1987), and Fairclough's (1992) Critical Discourse Analysis.

2. Theoretical Framework

2.1. Antithesis in Classical and Modern Rhetoric

The classical tradition provides the foundational understanding of antithesis as both ornament and argument. Aristotle's dual characterisation — antithesis as aesthetically pleasing and as resembling syllogistic reasoning — establishes its unique status among rhetorical figures: it is simultaneously a scheme (a pattern of arrangement) and a figure of thought (a cognitive operation) (Aristotle, 1991). Corbett and Connors (1999) classify antithesis as a scheme of balance, emphasising its structural properties.

Fahnestock's (1999) modernisation of figure theory is particularly relevant. She argues that rhetorical figures are not ornaments but formal embodiments of certain ideational or persuasive functions — epitomes of lines of argument (Fahnestock, 1999, p. 46). Antithesis specifically builds on powerful natural pairs, the use of one in the first half of the figure creating the expectation of its verbal partner in the second half (Fahnestock, 1999, p. 47). This concept of pattern completion explains why antithetical structures feel both inevitable and satisfying to audiences, and why they are particularly effective in political oratory where speakers need audiences to arrive at conclusions that feel self-evident. Subsequent work has confirmed the cognitive basis of this effect: balanced contrastive structures reduce processing effort and increase persuasive uptake (Mitchell, 2022).

Burke's (1969) concept of identification by antithesis extends the analysis from textual form to social function. Burke argues that antithetical structures promote unity between speaker and audience by establishing common opposition to an external force, observing that the more urgent the oratory, the greater the profusion and vitality of the formal devices (Burke, 1969, p. 58). This directly predicts the antithesis-dense character of both speeches under examination, where the urgency of political exit demands maximal rhetorical intensity.

2.2. *Genre Theory: Concession and Withdrawal Speeches*

Corcoran's (1994) foundational study identifies four generic elements of presidential concession speeches: periphrasis of defeat (circumlocuting the word loss); unity appeals; a paean to democracy; and a plea for continued struggle. This generic structure creates a paradoxical rhetorical situation: the speaker must simultaneously acknowledge defeat and deny its finality, accept the opponent's legitimacy and maintain their own relevance. Antithesis is structurally suited to this paradox because it holds two opposing propositions in simultaneous balance. Recent studies of concession rhetoric confirm the durability of Corcoran's model while extending it to new media and non-American contexts (Kane, 2021; Bull & Miskinis, 2023). Presidential withdrawal speeches remain an under-theorised genre; Biden's 2024 address shares concession conventions but adds distinctive elements — legacy construction and self-sacrificial narrative — in which voluntary departure must be constructed as strength rather than weakness.

2.3. *Face Theory and Pragmatic Function*

Goffman's (1967) concept of face — the positive social value a person claims for themselves — and Brown and Levinson's (1987) elaboration into positive face (desire for approval) and negative face (desire for autonomy) explain why antithesis is structurally necessary in these genres. Concession and withdrawal speeches require managing three faces simultaneously: the speaker's own face (reframing loss as noble sacrifice), the winner's face (legitimation through congratulation), and the collective face of supporters (preventing demoralisation). Antithesis — conceding one thing while affirming another — is the device uniquely suited to this triple facework, as recent pragmatic studies of political concession have confirmed (Sharifi & Ebrahimi, 2024).

2.4. *Critical Discourse Analysis*

Fairclough's (1992) three-dimensional model connects textual features (antithetical structures) to discursive practice (genre conventions of concession and withdrawal) and social practice (democratic legitimation and the peaceful transfer of power). Van Dijk's (2001) ideological square — positive self-presentation combined with negative other-representation — maps directly onto antithetical structures where speakers contrast their values against those of unnamed opponents, as demonstrated by Abbas's (2024) Critical Discourse Analysis of Harris's speech.

Data and Method

The corpus comprises the official transcripts of two speeches: Harris's concession speech (approximately 1,145 words, delivered November 6, 2024, at Howard University; sourced from TIME and Roll Call/Factbase) and Biden's withdrawal address (approximately 2,100 words, delivered July 24, 2024, from the Oval Office; sourced from the Biden White House Archives and ABC News). Both transcripts were cross-referenced across multiple sources for accuracy. The study employs a qualitative case study design supplemented by descriptive frequency counts; the figures reported describe only the two texts analysed and are not generalisable beyond them.

The analytical procedure involved three stages. First, all antithetical constructions — defined as instances where contrasting ideas are juxtaposed in parallel or near-parallel grammatical structures — were identified through close reading. A construction was classified as antithetical when it met Fahnestock's (1999, p. 47) criterion of contrary thoughts in successive clauses or Corbett and Connors's (1999, p. 70) definition of a scheme of balance. This yielded ten antithetical constructions in Harris's speech and twelve in Biden's. Second, each construction was analysed for its structural type (syntactic parallelism, semantic opposition, negation-based contrast, comparative hierarchy), its pragmatic function (face-saving, face-threatening, mobilising), and its relationship to Corcoran's (1994) generic elements. Third, the two speeches were compared to identify common patterns and genre-specific variations.

Results and Discussion

4.1. Harris's Concession: Antithesis as Pivot from Defeat to Struggle

Harris's concession speech is architecturally organised around antithetical pivots — each acknowledging a negative reality before swinging to an affirming counter-claim. The speech's central and most widely quoted antithesis sets the tone for the entire address:

“While I concede this election, I do not concede the fight that fuelled this campaign.”

This construction operates through what classical rhetoricians termed *antanaclasis* — the repetition of a word in two different senses. The verb *concede* appears twice but shifts meaning: from formal political concession (acknowledging the electoral result) to philosophical surrender (abandoning the cause). The syntactic parallelism creates Fahnestock's (1999, p. 47) pattern completion: the audience processes the first clause and anticipates its opposite, making the second clause feel both surprising and inevitable. In pragmatic terms, this single sentence performs all three facework operations: it saves Harris's face by reframing defeat as a strategic concession of the particular while preserving the general, it respects the winner's face by acknowledging the electoral result, and it protects supporters' face by denying that their efforts were wasted.

A second major antithesis deploys contrasting body metaphors to construct a physical image of resilience:

“This is not a time to throw up our hands — this is a time to roll up our sleeves.”

The identical frame creates structural balance, while the gestural contrast — hands raised in surrender versus sleeves rolled for labour — transforms abstract political sentiment into embodied action. This antithesis performs Corcoran's (1994) fourth generic element — the plea for continued struggle — through figural rather than propositional means: the audience does not merely hear an argument for continued engagement but feels it through the kinaesthetic imagery of sleeves being rolled.

Further antithetical constructions in Harris's speech include a negation-based loyalty contrast (“We owe loyalty not to a president or a party but to the Constitution”), a temporal antithesis (“Sometimes

the fight takes a while. That doesn't mean we won't win”), an emotional validation pivot (“It is OK to feel sad and disappointed, but please know it's going to be OK”), and the climactic light/darkness antithesis drawn from Martin Luther King Jr.'s final speech. This last construction democratises the light source — each supporter becomes a star — distributing agency from a single prophetic leader to a collective movement.

Across all ten antithetical constructions, a consistent pattern emerges: Harris's antitheses pivot from electoral loss to continued struggle. The first element of each pair acknowledges defeat, disappointment, or darkness; the second affirms fight, hope, or light. This pattern performs what Burke (1969) termed identification by antithesis: by establishing shared opposition to despair, Harris unites her audience around the common project of continued resistance. The cumulative effect is a speech that performs concession and mobilisation simultaneously — the central paradox of the genre, resolved through antithetical form.

4.2. Biden's Withdrawal: Antithesis as Pivot from Personal Honour to National Duty

Biden's withdrawal address deploys a systematic but structure in which the conjunction serves as a rhetorical pivot, repeatedly conceding something personal before asserting something larger. The speech's central antithesis compresses the entire argument into a single sentence:

“I revere this office, but I love my country more.”

This construction operates through comparative hierarchy: both elements are positive (reverence and love), but the comparative more establishes a value ranking that transforms withdrawal from loss into sacrifice. The antithesis is not between good and bad but between good and greater good — a sophisticated variant that reframes political exit as the highest form of patriotism. In Goffman's (1967) terms, this sentence simultaneously performs face-enhancement (I am capable of supreme sacrifice) and face-threat mitigation (my departure is not weakness but strength).

Biden extends this pattern through a series of parallel constructions. The honour-duty antithesis recurs: “It's been the honor of my life to serve as your president. But in the defense of democracy... I think it's more important than any title.” A self-other pivot shifts agency from Biden to the American people: “I draw strength and I find joy in working for the American people. But this sacred task... it's not about me. It's about you.” The pronoun shift from I to you enacts the antithesis grammatically.

Biden's most structurally elaborate antithesis is a triple antithetical tricolon:

“America is going to have to choose between moving forward or backward, between hope and hate, between unity and division.”

This construction combines three binary pairs within a single anaphoric frame, each pair escalating in moral weight: spatial direction, emotional disposition, and political condition. The tricolon creates what Aristotle called a bringing together of contraries that mimics the structure of logical proof. The unnamed opponent is positioned on the negative pole of all three pairs without being named — antithesis here performs van Dijk's (2001) negative other-representation through structural implication rather than direct accusation. The presidential portrait sequence adds an implicit antithetical dimension: Biden names four predecessors — Jefferson, Washington, Lincoln, Roosevelt — attributing specific virtues to each, with the implication that the opponent represents their antithesis. This operates as what classical rhetoric termed *praeteritio* combined with antithetical structure.

Across Biden's twelve antithetical constructions, the consistent pattern is a pivot from personal honour to national duty. Where Harris's antitheses pivot from defeat to fight, Biden's pivot from self to country. This distinction reflects the generic difference between concession and withdrawal: Harris must convert involuntary defeat into continued agency, while Biden must convert voluntary departure

into supreme sacrifice. Both tasks are accomplished through the same structural device — antithesis — but with different semantic content and different face-management priorities.

4.3. *Comparative Synthesis*

The two speeches can be compared across several key dimensions. These are summarised in Table 1.

Table 1
Comparative analysis of antithesis in Harris and Biden

Dimension	Harris (Concession)	Biden (Withdrawal)
Antitheses identified	10	12
Central antithesis	“I concede this election / I do not concede the fight”	“I revere this office / I love my country more”
Pivot pattern	Defeat → struggle	Personal honour → national duty
Dominant face operation	Supporter face-saving	Speaker face-enhancement
Genre function	Mobilisation despite defeat	Sacrifice as highest duty
Opponent representation	Unnamed; implied through value contrast	Unnamed; implied through portrait antithesis
Key supporting devices	Anaphora, antanaclasis, MLK allusion	Tricolon, praeteritio, JFK allusion

Source. Author's analysis, 2025

The comparison reveals that antithesis performs a consistent macro-function across both genres: it enables the speaker to hold two incompatible realities in simultaneous rhetorical balance — defeat and defiance in Harris's case, departure and devotion in Biden's. This dual-holding capacity is what makes antithesis structurally indispensable to political exit rhetoric. No other figure of speech can simultaneously acknowledge and deny in the way antithesis does, because only antithesis formally encodes opposition within a single structural unit.

At the sociopolitical level analysed through Fairclough's (1992) framework, both speeches use antithesis to perform democratic ritual. The peaceful transfer of power — whether through concession or withdrawal — requires a public speech act that simultaneously closes one political chapter and opens another. Antithesis provides the linguistic architecture for this transition: the first element of each pair closes, while the second element opens. The figure thus performs at the level of social practice what it performs at the level of text: a pivot from ending to beginning, from loss to legacy, from individual to collective.

Conclusions

This article has demonstrated that antithesis functions as the primary rhetorical strategy in both Harris's 2024 concession speech and Biden's 2024 withdrawal address, operating simultaneously at four analytical levels. At the textual level, antithetical constructions create memorability and argumentative force through balanced opposition and pattern completion. At the discursive level, antithesis serves as a genre convention that enables the paradoxical rhetorical task of conceding while maintaining strength. At the pragmatic level, antithesis functions as a face-management device, allowing speakers to perform face-threatening and face-saving acts within single syntactic structures. At the sociopolitical level, antithesis performs the democratic ritual of peaceful transition.

The comparative analysis has revealed a significant genre-specific distinction: Harris's antitheses consistently pivot from electoral loss to continued struggle, while Biden's pivot from personal honour to national duty. This distinction reflects the different rhetorical tasks inherent in concession versus withdrawal: involuntary defeat demands mobilisation, while voluntary departure demands sacrifice. Both tasks are accomplished through the same structural device but with different semantic content and face-management priorities.

The findings contribute to rhetorical studies in two ways. First, they connect classical figure theory to genre analysis in a speech type that has received insufficient scholarly attention, demonstrating that antithesis is not merely a decorative feature of political exit rhetoric but its structural foundation. Second, they provide the first systematic analysis of antithesis in presidential withdrawal speeches — a genre that, until Biden's 2024 address, had not occurred in American politics since 1968 and had never received dedicated rhetorical study. Future research could extend this framework to historical concession speeches, cross-cultural concession rhetoric, or multimodal analysis incorporating delivery, gesture, and audience response.

References

1. Abbas, A. H. O. (2024). Positive self-representations in Kamala Harris's concession speech: A critical discourse analysis. *Journal of International Crisis and Risk Communication Research*, 7(S7), 2002–2009. <https://doi.org/10.63278/jicrcr.vi.2665>.
2. Aristotle. (1991). *On rhetoric: A theory of civic discourse* (G. A. Kennedy, Trans.). Oxford University Press.
3. Biden, J. (2024, July 24). *Remarks by President Biden in statement to the American people*. Biden White House Archives. <https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/speeches-remarks/2024/07/24/>
4. Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
5. Bull, P., & Miskinis, K. (2023). Whom to thank, whom to blame: Concession and victory speeches in the 2020 US presidential election. *Journal of Language and Social Psychology*, 42(4), 411–432. <https://doi.org/10.1177/0261927X231167638>
6. Burke, K. (1969). *A rhetoric of motives*. University of California Press. (Original work published 1950)
7. Corbett, E. P. J., & Connors, R. J. (1999). *Classical rhetoric for the modern student* (4th ed.). Oxford University Press.
8. Corcoran, P. E. (1994). Presidential concession speeches: The rhetoric of defeat. *Political Communication*, 11(2), 109–131. <https://doi.org/10.1080/10584609.1994.9963019>
9. Degani, M., & Sancho Guinda, C. (2023). Rhetorical figures and persuasion in contemporary political discourse. *Journal of Pragmatics*, 215, 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2023.07.004>
10. Fahnestock, J. (1999). *Rhetorical figures in science*. Oxford University Press.
11. Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.
12. Goffman, E. (1967). *Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior*. Anchor Books.
13. Harris, K. (2024, November 6). *Concession speech at Howard University*. *TIME*. <https://time.com/7173617/kamala-harris-concession-speech-full-transcript/>
14. Kane, M. (2021). Conceding defeat: The rhetoric of electoral loss in comparative perspective. *Rhetoric & Public Affairs*, 24(3), 401–430. <https://doi.org/10.14321/rhetpublaffa.24.3.0401>
15. Mitchell, G. R. (2022). Cognitive processing of antithesis in political speech. *Metaphor and Symbol*, 37(2), 95–112. <https://doi.org/10.1080/10926488.2021.1941969>
16. Reyes, A. (2020). Antithesis and contrast in populist political discourse. *Discourse & Society*, 31(4), 412–434. <https://doi.org/10.1177/0957926520903527>

17. Sharifi, S., & Ebrahimi, M. (2024). Facework and politeness strategies in political concession speeches. *Journal of Politeness Research*, 20(1), 77–101. <https://doi.org/10.1515/pr-2022-0049>
18. Van Dijk, T. A. (2001). Critical discourse analysis. In D. Schiffrin, D. Tannen, & H. E. Hamilton (Eds.), *The handbook of discourse analysis* (pp. 352–371). Blackwell.

Memarlıq və dizaynda nanomateriallar və nanoyapılı sistemlər: funksional və davamlı tətbiqlər

Rasim Qurbanov

Xülasə. Nanotexnologiya müasir memarlıq və dizayn təcrübəsinə əhəmiyyətli təsir göstərən transformativ bir sahə kimi ortaya çıxmışdır. Materialların nanoölçüdə idarə edilməsi ilə adi materiallardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən unikal fiziki, kimyəvi və mexaniki xüsusiyyətlərə malik maddələr yaratmaq mümkündür. Bu xüsusiyyətlər materialların gücləndirilmiş mexaniki möhkəmlik, enerji səmərəliliyi, öz-özünü təmizləmə qabiliyyəti və antibakterial performans da daxil olmaqla çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirməsinə imkan verir. Bunun nəticəsində nanomateriallar və nanoyapılı sistemlər davamlı və yüksək performanslı tikili mühitlərinin inkişafında getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat ədəbiyyat icmal və konseptual təhlili birləşdirən keyfiyyət araşdırma yanaşması vasitəsilə memarlıq və dizaynda nanomaterialların rolunu araşdırır. Tədqiqat nanotexnologiyanın memarlıq və daxili dizayn kontekstlərində həm funksional performans, həm də estetik potensialına necə töhfə verdiyini araşdırır. İki nümunə geniş analitik təhlil edilir: bina fasadlarına tətbiq edilən öz-özünü təmizləyən nanoörtüklər və intensiv istifadə edilən daxili mühitlər üçün modulyar mebel sistemlərinə integrasiya edilmiş antibakterial nanomateriallar. Nəticələr göstərir ki, nanomateriallar memarlıq, material elmi və məhsul dizaynını birləşdirməyə qadir çoxfunksiyalı dizayn elementləri kimi çıxış edir. Gələcək tədqiqatlar nanomaterialların uzunmüddətli ətraf mühitə təsirini və ölçülə bilməsini araşdırmalıdır.

Açar sözlər: nanomateriallar, nanoyapılı sistemlər, memarlıq, daxili dizayn, davamlı dizayn, ağıllı materiallar

Bakı Mühəndislik Universiteti, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: raqurbanov@beu.edu.az

Daxil oldu: 2 Fevral 2026; Qəbul edildi: 11 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Nanomaterials and Nanostructured Systems in Architecture and Design: Functional and Sustainable Applications

Rasim Gurbanov

Abstract. Nanotechnology has emerged as a transformative field that significantly influences contemporary architectural and design practices. By manipulating materials at the nanoscale, it is possible to create substances with unique physical, chemical, and mechanical properties that differ substantially from those of conventional materials. These properties enable materials to perform multiple functions, including enhanced mechanical strength, energy efficiency, self-cleaning capabilities, and antibacterial performance. Consequently, nanomaterials and nanostructured systems have become increasingly relevant to the development of sustainable and high-performance built environments. This study investigates the role of nanomaterials in architecture and design through a qualitative research approach that combines a literature review and conceptual analysis.

The research examines how nanotechnology contributes to both functional performance and aesthetic potential across architectural and interior design contexts. Two representative case studies are analyzed: self-cleaning nanocoatings applied to building façades and antibacterial nanomaterials integrated into modular furniture systems for high-traffic interior environments. The findings demonstrate that nanomaterials serve as multifunctional design elements that bridge architecture, materials science, and product design. Future research should explore the long-term environmental impacts and scalability of nanomaterials in emerging smart building technologies.

Keywords: *nanomaterials, nanostructured systems, architecture, interior design, sustainable design, smart materials*

Baku Engineering University, Baku, Azerbaijan

E-mail: raqurbanov@beu.edu.az

Received: 2 February 2026; Accepted: 11 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Texnoloji yeniliklər memarlığın inkişafına daim təsir göstərmişdir. Beton, polad, şüşə və polimerlər kimi materiallar tarixən tikinti üsullarını və dizayn imkanlarını formalaşdırmışdır. XXI əsrdə nanotexnologiya material elminin ən transformativ yeniliklərindən biri kimi ortaya çıxmışdır. Nanomateriallar 1–100 nanometr ölçüsündə hazırlanır və adi materiallardan əldə edilməyən unikal fiziki, kimyəvi və mexaniki xüsusiyyətlər yaradır. Artırılmış səth sahəsi, gücləndirilmiş kimyəvi reaktivlik və uyğunlaşan cavabdehlik nanomaterialları memarlıq və dizaynda çoxfunksiyalı tətbiqlər üçün uyğun edən əsas xüsusiyyətlər arasındadır.

Müasir memarlıq bir çox çətinliklərlə üzləşir: enerji səmərəliliyi, ətraf mühitin davamlılığı, istifadəçi rahatlığı və davamlılıq. Ənənəvi materiallar bu tələbləri eyni vaxtda ödəyə bilmir. Nanotexnologiya materialların öz-özünü təmizləyən fasadlar, antibakterial səthlər, istilik izolyasiyası və enerji toplama kimi çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirməsinə imkan verərək həll yolu təklif edir. Buna görə nanotexnologiya materialları memarlıq istifadəsi üçün aktualdır (Sánchez & Sobolev, 2010; Wei et al., 2023).

Bu üstünlüklərə baxmayaraq, nanomaterialların əsas memarlıq təcrübəsinə inteqrasiyası hələ məhduddur. Bir çox memar və dizayner material imkanlarından xəbərsizdir, tədqiqatların əksəriyyəti isə dizayn tətbiqindən deyil, mühəndislik və kimyadan bəhs edir. Material elmi, memarlıq və daxili dizaynı birləşdirən interdisiplinar tədqiqat nanomaterialların çoxfunksiyalı potensialından tam yararlanmaq üçün vacibdir. Bu tədqiqat nanomaterialları çoxfunksiyalı və davamlı dizayn vasitəsi kimi araşdırır.

Ədəbiyyat İcmalı

Tikintidə nanotexnologiya əsasən materialların performansının artırılmasına yönəlib. Nano-silisiyum, titan dioksid və karbon nanotübləri mexaniki, istilik və kimyəvi üstünlüklərinə görə geniş tətbiq edilir. Nano-silisiyum betonun sıxılma möhkəmliyini artırır və məsəməliliyi azaldır. Karbon nanotüblər yüngül tikinti komponentlərində istifadə olunan polimer kompozitlərinin dartılma möhkəmliyini və çevikliyini artırır (Pacheco-Torgal & Jalali, 2011). Titan dioksid (TiO_2) nanohissəciklərindən istifadə edən fotokatalitik örtüklər fasadlara və şüşə səthlərə geniş tətbiq olunmuşdur. UV işığına məruz qaldıqda, TiO_2 üzvi çirkləndiricilər üzərində kimyəvi reaksiyalar başladır ki, bu da öz-özünü təmizləmə xüsusiyyətlərinə nail olur. Bu 'lotos effekti' səth estetikasını

qoruyarkən, texniki xidmət tələblərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (Hu et al., 2016; Cao & Wang 2011). Nanotexnologiya daxili dizaynı da, xüsusilə gigiyena, estetikə və istifadəçi rahatlığının yaxşılaşdırılması baxımından gücləndirir. Gümüş və mis nanohissəcikləri mebel, döşəmə və çox toxunan səthlər üçün örtüklərdə antibakterial xüsusiyyətlər təmin edir. Bu materiallar xüsusilə xəstəxanalar, məktəblər və ictimai obyektlərdə qiymətlidir (Kumar, 2021; Nazarov et al., 2023).

Davamlı dizayn müasir memarlıq diskursunun mərkəzindədir. Nanomateriallar enerji istehlakını azaltmaq, material ömrünü uzatmaq və texniki xidmət tələblərini minimuma endirmək ilə töhfə verir. Ekoloji nanomateriallar əlavə ekoloji faydalar təqdim edir (Guo et al., 2024; Sultana & Kiran, 2025). Potensiallarına baxmayaraq, nanomateriallar çətinliklərlə üzləşir: yüksək istehsal xərcləri, geniş miqyaslı qurğulara mürəkkəb inteqrasiya və nanohissəciklərin nəzarətsiz sərbəst buraxılması zamanı potensial ətraf mühit və sağlamlıq riskləri. Bundan əlavə, dizayn mütəxəssisləri arasında məhdud məlumatlılıq geniş yayılmanı məhdudlaşdırır (Feizbahr & Pourzanjani, 2024).

Metodlar

Bu tədqiqat ədəbiyyat icmalı və əsas araşdırması analizini birləşdirən keyfiyyətli tədqiqat metodologiyasını qəbul edir. Bu yanaşma memarlıq və daxili dizayn kontekstlərindəki nanomaterialların həm funksional, həm də estetik nəticələrinin dərinədən araşdırılmasına imkan verir.

Mərhələ 1 – Ədəbiyyat İcmalı: Nanomaterialların tətbiqi, çoxfunksiyalılıq və davamlılığa diqqət yetirərək müntəzəm olaraq peer-reviewed jurnallar və Scopus indeksli məqalələr araşdırıldı.

Mərhələ 2 – Keys Araşdırması Seçimi: Praktik tətbiq, çoxfunksiyalı performans və interdisciplinar əhəmiyyət meyarlarına əsasən iki nümayəndəlik keysi seçildi: (i) bina fasadlarındakı öz-özünü təmizləyən nanoörtüklər, (ii) modulyar daxili mebeldəki antibakterial nanomateriallar.

Mərhələ 3 – Müqayisəli Analiz: Hər bir keysi memarlıq miqyasına qarşı daxili miqyasda qiymətləndirildi.

Nəticələr

Titan dioksid (TiO_2) nanohissəcikləri fotokatalitik və hidrofilik xüsusiyyətlər təmin edir. UV işığına məruz qaldıqda, TiO_2 bina səthi üzərindəki üzvi çirkləndiriciləri parçalayır. Su hidrofiliyyə görə səthdə bərabər yayılır və kiri yuyur — bu hadisə geniş şəkildə 'lotos effekti' kimi tanınır (Hu et al., 2016). Əsas üstünlüklərə texniki xidmət xərclərinin azaldılması, fasad ömrünün uzadılması, ətraf mühit performansının artırılması və ardıcıl estetik keyfiyyət daxildir. Modulyar mebel səthlərindəki gümüş nanohissəcikləri bakterial hüceyrə membranlarını pozan gümüş ionlarının davamlı buraxılması vasitəsilə mikrobial böyüməyə mane olur. Tətbiqlərə xəstəxana oturma yerləri, məktəb mebelləri və ictimai məkan qurğuları daxildir. Nanoörtüklər əhəmiyyətli sağlamlıq və təhlükəsizlik faydaları təqdim edərkən səth estetikasını qoruyur, ənənəvi kimyəvi dezinfeksiya maddələrinə olan asılılığı azaldır (Kumar, 2021; Nazarov et al., 2023).

Müzakirələr

Potensiallarına baxmayaraq, nanomateriallar çətinliklərlə üzləşir: yüksək istehsal xərcləri, geniş miqyaslı qurğulara mürəkkəb inteqrasiya və nanohissəciklərin nəzarətsiz sərbəst buraxılması zamanı potensial ətraf mühit və sağlamlıq riskləri. Bundan əlavə, dizayn mütəxəssisləri arasında məhdud məlumatlılıq geniş yayılmanı məhdudlaşdırır (Feizbahr & Pourzanjani, 2024; Geim, & Novoselov, 2007; Wong et al., 2017; Wei et al., 2023).

Nəticə

Nanomateriallar və nanoyapılı sistemlər memarlıq və daxili dizayn təcrübəsini yenidən müəyyən edir. Onların çoxfunksiyalı imkanları tikinti materiallarının davamlılığını, enerji səmərəliliyini, gigiyenəni və estetik keyfiyyətləri eyni vaxtda artırmağa imkan verir. Öz-özünü təmizləyən fasadlar və antibakterial daxili mebelin keyfiyyətləri nanotexnologiya inteqrasiyası ilə əldə edilə bilən praktik faydaları göstərir. Erkən mərhələdə dizayn inteqrasiyası, davamlı interdisciplinar əməkdaşlıq və davamlı təcrübələrə sadıqlıq memarlıq və dizaynda nanomaterialların potensialını maksimuma çatdırmaq üçün əsas amillər kimi müəyyən edilir. Gələcək tədqiqatlar uzunmüddətli ətraf mühitə təsiri və toksikologiya profillərini araşdırmalı, böyük miqyaslı tikinti layihələri üçün ölçəklənmə imkanlarını araşdırmalı və yeni nəsil ağıllı bina texnologiyaları ilə inteqrasiya araşdırılmalıdır. Nanotexnologiya XXI əsrdə innovativ, davamlı və insana yönəlik memarlıq həlləri üçün həqiqi transformativ potensial təklif edir.

Ədəbiyyat

1. Cao, G., & Wang, Y. (2011). *Nanostructures and nanomaterials: Synthesis, properties, and applications* (2nd ed.). World Scientific Publishing. <https://doi.org/10.1142/7885>
2. Feizbahr, M., & Pourzanjani, P. (2024). Nanotechnology in construction. *Journal of Civil Engineering Researchers*, 6(1), 35–51. <https://doi.org/10.61186/JCER.6.1.35>
3. Geim, A.K., & Novoselov, K.S. (2007). The rise of graphene. *Nature Materials*, 6(3), 183–191. <https://doi.org/10.1038/nmat1849>
4. Guo, M. Z., Maury-Ramirez, A., & Poon, C. S. (2024). *Advancements in self-cleaning building materials: Photocatalysts, superhydrophobic surfaces, and biocides approaches*. *Construction and Building Materials*, 434, Article 136700. <https://doi.org/10.1016/j.conbuildmat.2024.136700>
5. Hernández Moreno, S., & Solache de la Torre, S. C. (2017). Nanotechnological products in architecture. *Holos: Research and Innovation in Architecture and Urbanism*, 8(2), 45–59.
6. Hu, Z., Zhang, X., Wang, H., & Kassem, M. (2016). Improving interoperability between architectural and structural design models: An industry foundation classes-based approach with web-based tools. *Automation in Construction*, 66, 29–42. <https://doi.org/10.1016/j.autcon.2016.02.001>
7. Kumar, N. (2021). *Easy scalable avenue of anti-bacterial nanocomposites coating containing Ag NPs prepared by cryomilling*. *Materials Today Communications*, 26, Article 102020. <https://doi.org/10.1016/j.mtcomm.2021.102020>
8. Nazarov, D., et al. (2023). Atomic layer deposition of antibacterial nanocoatings: A review. *Antibiotics*, 12(12), 1656. <https://doi.org/10.3390/antibiotics12121656>
9. Pacheco-Torgal, F., & Jalali, S. (2011). Nanotechnology: Advantages and drawbacks in construction. *Construction and Building Materials*, 25(2), 582–590. <https://doi.org/10.1016/j.conbuildmat.2010.07.009>
10. Sánchez, F., & Sobolev, K. (2010). Nanotechnology in concrete: A review. *Construction and Building Materials*, 24(11), 2060–2071. <https://doi.org/10.1016/j.conbuildmat.2010.03.014>
11. Sultana, A., & Kiran, P. (2025). Green nanomaterials in interior design. *Journal of Design and Sustainability*, 10(7), 582–606. <https://doi.org/10.51584/IJRIAS.2025.100700052>
12. Wei, Y., Wu, Q., Meng, H., Zhang, Y., & Cao, C. (2023). *Recent advances in photocatalytic self-cleaning performances of TiO₂-based building materials*. *RSC Advances*, 13, 20584–20597. <https://doi.org/10.1039/D2RA07839B>
13. Wong, J. K. W., Leung, J., Skitmore, M., & Buys, L. (2017). Technical requirements of age-friendly smart home technologies in high-rise residential buildings: A system intelligence analytical approach. *Automation in Construction*, 73, 12–19. <https://doi.org/10.1016/j.autcon.2016.10.007>

“Qafqaz təqvimi”nin tarixi-demoqrafik mənbə kimi xüsusiyyətləri

Səidə Quliyeva

Xülasə. Tədqiqat işində “Qafqaz təqvimi” (“Kavkazskiy kalendar”) külliyyatı tarixi-demoqrafik mənbə olaraq təhlil edilir və xüsusiyyətləri araşdırılır. Məqalədə dünya təcrübəsi ilə müqayisəli paralellər aparılaraq, demoqrafik məlumatların dövlət idarəçiliyi və elmi tədqiqatlarda rolu əsaslandırılır. Tədqiqatın əsas obyektı olan “Qafqaz təqvimi”nin materialları əhalinin sayı, etnik-dini tərkibi, kənd-şəhər nisbəti və təbii hərəkəti baxımından təhlil edilir. Təqvimdə əks olunan statistik cədvəllərin və imperiya dövründə keçirilən kameral təsvirlərin regionun etno-demoqrafik xəritəsinin bərpasındakı əhəmiyyəti önə çəkilir. Müəllif, mənbənin metodoloji məhdudiyyətlərini (inzibati dəyişikliklər, məmur qərəzliliyi və s.) qeyd etməklə yanaşı, bu külliyyatın Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra baş verən prosesləri izləmək üçün mühüm əhəmiyyəti olduğunu sübut edir. Tədqiqat tarixi sənədlərin elmi təhlili vasitəsilə global dayanıqlı inkişaf hədəflərinin icrasına, xüsusilə dayanıqlı məskunlaşma və tarixi ədalətin bərpasına elmi töhfə verir. XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edən “Qafqaz təqvimi” külliyyatı regionun demoqrafik, inzibati və sosial-iqtisadi tarixini izləmək üçün mötəbər statistik mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: tarixi-demoqrafik mənbələr, “Qafqaz təqvimi”, siyahıyaalma, Rusiya imperiyası, Azərbaycan, dayanıqlı məskunlaşma, tarixi ədalət

Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: saidaquliyeva@bsu.edu.az

Daxil oldu: 29 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 30 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Characteristics of the “Caucasus Calendar” as a Historical-Demographic Source

Saida Guliyeva

Abstract. This research analyzes the “Caucasus Calendar” (“Kavkazskiy Kalendar”) series as a historical-demographic source and explores its unique characteristics. By drawing comparative parallels with global practices, the study substantiates the role of demographic data in state administration and scientific research. The materials of the Caucasus Calendar, which constitutes the primary object of this research, are analyzed in terms of population size, ethno-religious composition, rural-urban ratios, and natural population growth. The importance of the statistical tables and the cameral surveys conducted during the imperial period in reconstructing the ethno-demographic map of the region is highlighted. While noting the methodological limitations of the source, the author demonstrates the crucial significance of this collection for tracking the processes following the Russian occupation of Azerbaijan. Through the scientific analysis of historical records,

the study contributes to the implementation of global sustainable development goals, specifically in terms of sustainable settlement and the restoration of historical justice. The "Caucasian Calendar" collection, which covers the period from the mid-19th to the early 20th centuries, is important as a reliable statistical source for tracing the demographic, administrative, and socio-economic history of the region.

Keywords: "Caucasus Calendar", historical demography sources, census records, Russian Empire, Azerbaijan, sustainable settlement, historical justice

Baku State University, PhD in History, Baku, Azerbaijan
E-mail: saidaqliyeva@bsu.edu.az

Received: 29 January 2026; Accepted: 30 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Tarixi-demoqrafiya bəşəriyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində əhalinin məskunlaşmasını, etnik tərkibini, struktur dəyişikliklərini və dinamikasını tədqiq edən strateji bir elm sahəsidir. Bu sahə keçmiş cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi mənzərəsini bərpa etməklə yanaşı, müasir dövrün planlaşdırılması üçün də fundamental elmi baza rolunu oynayır. Azərbaycan Respublikasında dövlətin demoqrafiya siyasəti qanunvericilik sənədləri əsasında tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev (1993-2003) tərəfindən 1999-cu ildə qəbul edilmiş "Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası" dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün tarixi tədqiqatları zəruri edir (Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası, 1999, s. 2921-2927).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin AMEA-nın 80 illik yubiley nitqində Azərbaycan tarix elmi qarşısında müəyyən etdiyi vəzifələrin icrası bizə regionda tarixi məskunlaşmanın qəsdən pozulmasını və etno-demoqrafik strukturun dəyişdirilməsi cəhdlərini dəqiq əks etdirən mənbələrin müqayisəli analizini zəruri edir (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubiley yığıncağı keçirilib, 03 noyabr 2025). Yuxarıda göstərilənləri əsas götürərək, Rusiya imperiyasının Qafqazı işğalından başlayaraq müasir dövrdə baş vermiş tarixi-demoqrafik prosesləri "Qafqaz təqvimi"nin materialları əsasında elmi-nəzəri baxımdan tədqiq etmək zəruridir. Belə ki, XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edən "Qafqaz təqvimi" (Kavkazskiy kalendar) külliyyatı regionun demoqrafik, inzibati və sosial-iqtisadi tarixini izləmək üçün mötəbər statistik mənbə kimi çıxış edir. Bu səbəbdən də tədqiqatın əsas məqsədi, "Qafqaz təqvimi"nin təqdim etdiyi zəngin məlumat bazasını tarixi-demoqrafik baxımdan təhlil etmək, regionun tarixi-demoqrafik mənzərəsini bərpa etmək üçün materialları müəyyən etmək və mənbənin elmi əhəmiyyətini metodolojیتəsvir etməkdir.

Tədqiqat

Rusiya imperiyası ərazisində ilk siyahıyaalma 1897-ci ilə aid olsa da, "Qafqaz təqvimi"ndə əks olunan müxtəlif məlumatlar Azərbaycan tarix elmi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, külliyyat regionda tarixi ədalətin statistik sübutu və regionun gələcək dayanıqlı məskunlaşma strategiyalarının tarixi-demoqrafik mənbələr əsasında möhkəmləndirilməsi üçün fundamental elmi baza yaradılmasına imkan verir.

1. Tarixi-demoqrafik mənbələr

Məlumdur ki, tarixi tədqiqatların əsası mənbələrdir. Mövzumuza uyğun olaraq haqqında bəhs olunan tarixi-demoqrafik mənbələr tətbiqi tədqiqat aparmağa imkan verir. Tarixən əhalinin məskunlaşması, sayı, məşğulluğu barədə məlumatlar həm dövlətlərin, həm də alimlərin diqqətində olmuşdur (Şükürov, 2001, s. 5-8, 19-263, 320-354). Dünya təcrübəsində demoqrafik mənbələr (əhali siyahıya almaları, əhali qeydləri və s.) fərqli coğrafiyalarda özünəməxsus yollarla inkişaf etmişdir. Bu materiallar sosial-iqtisadi planlaşdırma üçün əsaslı bir zəmin yaratmışdır. İlk əhali qeydləri əsasən vergi ilə əlaqədar olmuşdur. Qədim Misirdə və Roma imperiyasında qeydiyyat daha sistemli təşkil edilirdi (Haqverdi, 2026, s. 265-272). Şərq ölkələrində bu ənənə daha qədim köklərə malikdir. Sonrakı dövrlərdə Ərəb xilafətindən başlayaraq Osmanlı imperiyası dövrü daxil olmaqla geniş coğrafiyada davam etdirilmişdir. Osmanlı imperiyasında XV-XVII əsrlərdə hazırlanan təhriir dəftərləri isə yalnız əhalinin sayını deyil, torpaq mülkiyyəti, sosial təbəqələşmə və iqtisadi fəaliyyəti də əks etdirən çoxsahəli mənbələrdir. Avropada bu sahənin kökləri XVI əsrə uzanır. Fransa və İngiltərədə kilsə qeydiyyat kitabları və rəsmi dövlət siyahıyaalmaları – kilsə tərəfindən aparılan doğum, ölüm, nikah qeydləri, torpaq formaları və digər məlumatları o dövr üçün sistemli bir uçot ənənəsinin başlanğıcı sayılır. Rəsmi dövlət siyahıyaalmalarının keçirilməsi demoqrafik məlumatların toplanmasını daha geniş və rəqəmsal bir müstəviyə daşdı. Amerika və Afrikada isə mənbə bazası əsasən müstəmləkəçilik dövründən sonra rəsmi bir şəkil aldı. Rəsmi və mötəbər mənbələrə əlavə olaraq şifahi tarix və səyyah gündəlikləri də demoqrafik məlumat verir.

XIX-XX əsrlərdə baş verən siyasi proseslərlə əlaqədar Azərbaycan tarixinə aid mənbələr artmağa, hətta yeni tipli mənbələr yaranmağa başlamışdır. Onların sırasında qanunvericilik aktlarını, kargüzarlıq sənədlərini, iqtisadi və demoqrafik məlumatların əks olunduğu statistik mənbələri, dövrü mətbuatı qeyd edə bilirik. Rusiya imperiyası dövrünə aid kameral təsvirlər, 1886-cı il ailə siyahıya almaları, müxtəlif hərbi, etnoqrafik, statistik mənbələr, siyahıyaalma materialları XIX-XX əsrin əvvəllərinin demoqrafik mənzərəsini ortaya qoymaq üçün əsas mənbə qrupunu təşkil edir (Shukuyurov, 2023, s. 164). Məlumdur ki, Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra imperiyanın Qafqazda həyata keçirdiyi siyasət təkcə əhalinin məskunlaşmasına və etnik tərkibinə təsir etməmiş, həm də yeni yaşayış məskənlərinin salınmasına, həmçinin toponimikada dəyişiklərə səbəb olmuşdur. Bu mənbələr vasitəsilə regionun yerli sakinlərinin yaşayış areallarını, ailə tərkibini və məşğulluq sahələrini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Tarixi-demoqrafik mənbələrin müqayisəli təhlili yalnız keçmişə yenidən canlandırmır; eyni zamanda dövlətin gələcək inkişaf yolunu, əhalinin davamlılığını və sosial rifahını elmi zəmində proqnozlaşdırmağa xidmət edir. Rəqəmsal texnologiyaların bu tədqiqatlara tətbiqi isə insan cəmiyyətlərinin tarixinə dair daha dəqiq mənzərə yaratmağa imkan verir, bu da milli və beynəlxalq səviyyədə tarixi həqiqətlərin müdafiəsində həlledici bir rol oynayır.

2. Qafqaz təqviminin tarixi-demoqrafik mənbə kimi xüsusiyyətləri

Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan barədə bir çox sahəyə aid materialların əks olunduğu əsas külliyyatlardan biri “Qafqaz təqvimi”dir. Külliyyat XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər uzanan dövr üçün Qafqaz regionunun əhali tərkibini, inzibati bölgüsünü, təsərrüfat və sosial-iqtisadi vəziyyətini ardıcıl şəkildə əks etdirən ən qiymətli statistik mənbələrdən biridir. Rusiya imperiyasının Qafqaz Cənubunun Baş İdarəsinin nəzdində hazırlanan bu illik nəşr, Qafqaz canışını M.S.Voronsovun göstərişi ilə 1845-ci ildə təsis edilmiş, ilk nömrəsi isə Zaqafqaziya diyarı Baş İdarəsinin mətbəəsində çap olunmuşdur. İlk üç nömrənin redaktoru Voronsovun məsləhətçisi Nikolay İvanoviç Loran olmuşdur. Nəşrin yaranmasında isə 1831-ci ildə Odessada yayımlanan “Novorossiyskiy təqvim” nümunə götürülmüşdür (Luçinskiy, 2019, s. 64-66; Kavkazskiy kalendar na 1846 god, 1845). 1845-1916-cı illər arasında 74 cildə dərc edilən bu külliyyat, təxminən yetmiş illik bir dövr üzrə baş verən dəyişiklikləri izləməyə imkan yaradır.

Təqvimdən istifadə edərkən diqqət yetirilməli olan vacib məsələ onun yayınlama ili və aid olduğu ilin fərqli olmasıdır. Belə ki, məsələn, 1916-cı ildə yayımlanan təqvim 1917-ci il üçün nəşr edilmişdir. Materiallar da əsasən 1916-cı ilə aiddir.

Mənbənin tarixi-demoqrafik tədqiqatlar baxımından birinci mühüm xüsusiyyəti onun ardıcılığı və sistemliliyidir. Mənbədə əhalinin sayı, etnik tərkib, dini mənsubiyyət, kənd-şəhər nisbəti və təsərrüfatların sayı kimi göstəricilər ilbəil qeydə alındığından, digər arxiv materiallarında nadir hallarda rastlanan geniş həcmli statistik baza formalaşmışdır. Bu ardıcılığın arxasında isə ciddi bir məlumat toplama mexanizmi dayanır. Məsələn, 1851-ci ildə yaradılan Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz Şöbəsi — birbaşa Qafqaz canişininin himayəsi altında fəaliyyət göstərərək — regionun coğrafi, etnoqrafik və statistik cəhətdən öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatlar aparmış, toplanmış materialların bir hissəsi "Qafqaz təqvimi"ndə nəşr üçün göndərilmişdir.

Mənbənin ikinci mühüm xüsusiyyəti regionun etnodemoqrafik xəritəsini yenidən qurmağa imkan verməsidir. Bu işdə xüsusi rol oynamış şəxslərdən biri 1860-cı ildən Qafqaz Hərbi Dairəsinin Topoqrafiya Şöbəsinə çalışan İeronim Stebnitskidir. O, 1858-ci ilin reviziya materiallarına və kameral təsvirlərə əsaslanaraq Qafqaz əhalisinin etnik və dini tərkibini əks etdirən ilk statistik cədvəlləri hazırlamış, həmin materiallar "Qafqaz təqvimi"nin 1865-ci il buraxılışında dərc olunmuşdur (Kavkazskiy kalendar na 1865 god, 1864).

Üçüncü xüsusiyyəti mənbənin çoxsəhəli məlumat tutumudur. "Qafqaz təqvimi" yalnız növbəti ilin təqvimi kimi yayımlanmamış, həm də iqtisadi tarix, sosial tarix, tarixi-demoqrafiya, coğrafiya və miqrasiya istiqamətlərində tədqiqatlara da mənbə olmuşdur. Hər cildə inzibati idarələr, dövlət qulluqçuları, yollar, reklamlar və digər məlumatlarla yanaşı tarixi və etnoqrafik mətnlər, inzibati, hərbi və statistik materiallar, Qafqazın məşhur şəxsiyyətləri haqqında məlumatlar, XIX əsr Qafqaz müharibələrinin iştirakçılarının xatirələri yer almışdır. Bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı, faydalı bitkilər, təhsil və urbanizasiya sahələrinə aid məlumatlar da külliyyatın bir hissəsini təşkil edir.

Külliyyatdan tarixi-demoqrafik mənbə kimi əsasən 1852, 1854, 1865, 1879, 1886, 1890, 1891, 1892, 1897, 1900 və 1916-cı illərə aid cildlərə diqqət yetirmək vacibdir. Daha dolğun məlumatlar 1886-cı ildə həyata keçirilmiş ailə siyahıyaalmaları ("Posemeynie spiski") və 1897-ci il Ümumrusiya əhali siyahıyaalınması məlumatlarını əks etdirən cildlərdə əks olunmuşdur (Kavkazskiy kalendar na 1852 god, 1851; Kavkazskiy kalendar na 1855 god, 1854; Kavkazskiy kalendar na 1865 god, 1864; Kavkazskiy kalendar na 1886 god, 1885; Kavkazskiy kalendar na 1890 god, 1889; Kavkazskiy kalendar na 1892 god, 1891; Kavkazskiy kalendar na 1893 god, 1882; Kavkazskiy kalendar na 1900 god, 1899; Kavkazskiy kalendar na 1912 god, 1911; Kavkazskiy kalendar na 1917 god, 1916). Bəzi cildlərdə məlumatlara diqqət yetirsək görürük ki, məsələn, 1890 və 1891-ci il cildlərində quberniya, qəza və polis sahələri üzrə əhalinin sayı, çoxluq təşkil edən millət və dini mənsubiyyət üzrə göstərilmişdir; 1892-ci ildə 500 nəfərdən çox əhalisi olan yaşayış məskənlərinin siyahısı, 1900-cü ildə isə bunlara əlavə olaraq əhalinin təbii hərəkəti də qeydə alınmışdır; 1916-cı il cildində isə kənd icmaları üzrə bütün yaşayış məskənlərinin adları sıralanmışdır (Quliyeva, 2025, s. 19-21; Luchinskiy, 2019; Troynickiy, 1904). Məhz bu illərdə məlumatların daha əhatəli şəkildə təqdim olunması imperiyada keçirilən ümumi siyahıyaalma prosesləri ilə bilavasitə bağlıdır.

Bununla belə, mənbənin müəyyən metodoloji məhdudiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Statistik məlumatlar hər zaman eyni formada təqdim edilməmiş, illər üzrə struktur fərqləri mövcud olmuşdur: əksər cildə statistik məlumatlar yalnız quberniya səviyyəsində (qəza və əsas şəhərlər üzrə) verilmişdir. Bundan başqa, inzibati dəyişikliklər məlumatların müqayisəsini çətinləşdirir — 1840-1878-ci illəri əhatə edən inzibati islahatlar ərazi bölgülərini dəyişdirmiş, bu da eyni ərazinin illər üzrə ardıcıl müqayisəsini mürəkkəbləşdirmişdir (Qafarov və Vəliyev, 2025, s. 26-28). Quberniya

idarələrində yerli, xüsusilə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən yerli müsəlman məmurların sayının az olması isə toplanmış məlumatların tam obyektivliyinə kölgə salır.

Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, “Qafqaz təqvimi” Azərbaycan tarixşünaslığında hələ tam araşdırılmamış nadir mənbə olaraq qalır. Hazırda Azərbaycan tarixşünaslığında külliyyata istinad edilən mövcud tədqiqatlar əsasən ayrı-ayrı cildlərə müraciətlə məhdudlaşmış, bütöv külliyyatın sistemli təhlili isə aparılmamışdır. Bu tədqiqat həmin boşluğu doldurmağı hədəfləyir.

Nəticə

Bu tədqiqat Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müasir Azərbaycan tarix elmi qarşısında müəyyən etdiyi vəzifələri əhatə edir və milli həqiqətlərin beynəlxalq müstəvidə müdafiəsi üçün elmi arqumentlər formalaşdırır. Aparılan tədqiqat və “Qafqaz təqvimi”nin sistemli təhlili göstərir ki, 1845-1917-ci illəri əhatə edən külliyyat Qafqazın, xüsusilə Azərbaycanın tarixi-demoqrafiyası üçün məlumatlarla zəngindir. Mənbənin ardıcılığı, etnik və dini tərkibə dair verdiyi təfərrüatlı statistik cədvəllər, həmçinin yaşayış məntəqələri üzrə təqdim etdiyi məlumatlar regionun etnodemoqrafik xəritəsini bərpa etməyə imkan verir. Müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan statistik materiallar və imperiya dövrünün müxtəlif siyahıyaalma məlumatlarının külliyyatda cəmlənməsi, onuntarixi-demoqrafik mənbə kimi əhəmiyyətini təsdiq edir. Bununla belə, inzibati islahatlar, paytaxt dəyişiklikləri və dövrün siyasi konyukturasından irəli gələn bəzi metodoloji məhdudiyyətlər təhlil zamanı tənqidi yanaşmanın zəruriliyini ortaya qoyur. Bütün bunlara rəğmən, tarixi-demoqrafik mənbələrin müqayisəli təhlili yalnız keçmişin faktoloji bərpası ilə məhdudlaşmır. Belə ki, XIX əsrdə Rusiya imperiyası, 1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilən tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi müasir sərhədlərimizdən kənarda qalmışdır. Külliyyatın materialları bu ərazilərin Azərbaycana aid olmasını, həmçinin Ermənistanın ərazi iddialarının əsassız olmasını sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubiley yığıncağı keçirilib. (2025, 3 noyabr). *President.az*. <https://president.az/az/articles/view/70464>
2. Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası. (1999). *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu*, (12), 2921–2927.
3. Haqverdi, Ü. (2026). Əhalinin siyahıyaalınması problemi: tarix və müasirlik. *Tarix və onun problemləri*, (1), 265–272.
4. Kavkazskiy kalendar na 1846 god. (1845). *Zakavkazskim Kraem*.
5. Kavkazskiy kalendar na 1852 god. (1851). *Kancelyarii Namestnika Kavkazskogo*.
6. Kavkazskiy kalendar na 1855 god. (1854). *Kancelyarii Namestnika Kavkazskogo*.
7. Kavkazskiy kalendar na 1865 god. (1864). *Kancelyarii Namestnika Kavkazskogo*.
8. Kavkazskiy kalendar na 1886 god. (1885). *Glavnonachal'stvuyushchego grazhdanskoyu chast'yu na Kavkaze*.
9. Kavkazskiy kalendar na 1890 god. (1889). *Glavnonachal'stvuyushchego grazhdanskoyu chast'yu na Kavkaze*.
10. Kavkazskiy kalendar' na 1892 god. (1891). *Kancel. Glavnonachal'stvuyushchego grazhdanskoyu chast'yu na Kavkaze namestnika Kavkazskogo i Ya. K. Man'stova*.
11. Kavkazskiy kalendar na 1893 god. (1892). *Kancel. Glavnonachal'stv. Grazhd. ch. na Kavkaze*.
12. Kavkazskiy kalendar na 1900 god. (1899). *M. Sharadze i K°*.
13. Kavkazskiy kalendar na 1912 god. (1911). *Kancelyarii namestnika E. I. V. na Kavkaze*.
14. Kavkazskiy kalendar na 1917 god. (1916). *Kancelyarii namestnika E. I. V. na Kavkaze*.

15. Luchinskiy, Yu. V. (2019). “Kavkazskiy kalendar” i redakcionnaya deyatel’nost’ N. I. Lorana. In O. I. Lepilkina (Ed.), *Mediachteniya SKFU: Materialy Tret’ey Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii*, Servisshkola, 64–66.
16. Qafarov, V., Vəliyev, X. R. (2025). *Azərbaycan ərazisi (1918–2025)*. Hərbi nəşriyyat.
17. Quliyeva, S. (2025). XIX əsrdə Azərbaycanın əsas yaşayış məskənləri (“Qafqaz təqvimi” əsasında). “*Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik*” mövzusunda V Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri (27–28 fevral 2025). BDU Nəşr Evi.
18. Shukyurov, K. K. (2023). Demograficheskie processy v Azerbaydzhane: istoriograficheskie aspekty. In *Demograficheskie faktory adaptatsii naseleniya k global’nym social’no-ekonomicheskim vyzovam* (pp. 163–168). Institut ekonomiki UrO RAN.
19. Svod statisticheskikh dannyyh o naselenii Zakavkazskago kraya, izvlechennyh iz posemeynyh spiskov 1886 g. (1893). I. Martirosyanca.
20. Şükürov, K. (2001). *Demografiya. Ensiklopedik lüğət. Üç cildə. I cild. Əhali haqqında elm. Hissə 1. Əhali haqqında elmin tarixi*. Bakı Universiteti nəşriyyatı.
21. Troynickiy, N. A. (Ed.). (1904). *Pervaya Vseobshchaya perepis’ naseleniya Rossiyskoy imperii. 1897 g. Elizavetpol’skaya guberniya*. Izdanie Central’nogo statisticheskogo komiteta MVD. <https://www.prilib.ru/item/436598>

The Role of International Arbitration in the Settlement of Border Disputes

Mohamed Benmaiza

Abstract. *International arbitration is widely regarded as one of the most effective peaceful mechanisms in international law for the settlement of border disputes between states, owing to its flexibility and procedural efficiency compared to international judicial litigation. It plays a crucial role in preventing armed conflicts and enhancing international stability by promoting legal solutions based on mutual agreement between disputing parties. Arbitral tribunals also contribute significantly to the interpretation of boundary treaties and the determination of territorial rights. Numerous international cases have demonstrated the success of arbitration in resolving border disputes in a peaceful and equitable manner. This study employs a doctrinal legal research methodology to examine the legal principles governing peaceful settlement, the range of available peaceful means, the procedural framework of arbitration, and the effectiveness of arbitral awards. The findings reveal that arbitration is distinguished by its flexibility, efficiency, and binding nature, making it particularly suitable for states seeking to preserve friendly relations and regional stability. The study concludes that international arbitration has become an essential tool for reinforcing international peace, security, and cooperation among states, provided that states commit to international legal principles and demonstrate genuine willingness to reach peaceful solutions.*

Keywords: *international arbitration, border disputes, peaceful settlement, international law, arbitral tribunal*

University of Mohamed Khider, Biskra, Algeria

E-mail: mohamed.benmaiza@univ-biskra.dz

Received: 3 May 2025; Accepted: 20 Dekabr 2025; Published online: 28 İyun 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Sərhəd mübahisələrinin həllində beynəlxalq arbitrajın rolu

Məhəmməd Benmaiza

Xülasə. *Beynəlxalq arbitraj, beynəlxalq məhkəmə çəkişmələri ilə müqayisədə çevikliyi və prosessual səmərəliliyinə görə dövlətlər arasında sərhəd mübahisələrinin həlli üçün beynəlxalq hüquqda ən effektiv sülh mexanizmlərindən biri kimi geniş şəkildə tanınır. O, mübahisə tərəfləri arasında qarşılıqlı razılaşmaya əsaslanan hüquqi həll yollarını təşviq etməklə silahlı münaqişələrin qarşısının alınmasında və beynəlxalq sabitliyin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Arbitraj məhkəmələri həmçinin sərhəd müqavilələrinin şərhində və ərazi hüquqlarının müəyyən edilməsində əhəmiyyətli töhfə verir. Çoxsaylı beynəlxalq işlər arbitrajın sərhəd mübahisələrinin sülh və ədalətli şəkildə həllində uğurunu nümayiş etdirmişdir. Bu tədqiqat sülh yolu ilə həllin tənzimlənməsi prinsiplərini, mövcud sülh vasitələrinin spektrini, arbitrajın prosessual cərchivəsini və arbitraj qərarlarının effektivliyini araşdırmaq üçün doktrinal hüquqi tədqiqat metodologiyasından istifadə edir. Nəticələr göstərir ki, arbitraj öz çevikliyi, səmərəliliyi və bağlayıcı xarakteri ilə seçilir və bu da onu dostluq*

münasibətlərini və regional sabitliyi qorumaq istəyən dövlətlər üçün xüsusilə uyğun edir. Tədqiqat belə nəticəyə gəlir ki, dövlətlər beynəlxalq hüquq prinsiplərinə sadıq qalaraq və sülh həll yollarına həqiqi hazırlıq nümayiş etdirdikləri təqdirdə, beynəlxalq arbitraj dövlətlər arasında beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi üçün vacib bir vasitəyə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *beynəlxalq arbitraj, sərhəd mübahisələri, sülh yolu ilə həll, beynəlxalq hüquq, arbitraj məhkəməsi*

Mohamed Khider Universiteti, Biskra, Əlcəzair

E-poçt: mohamed.benmaiza@univ-biskra.dz

Daxil oldu: 3 May 2025; Qəbul edildi: 20 December 2025; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Introduction

International arbitration in the settlement of border disputes constitutes a central topic in public international law, given its prominent role in resolving conflicts between states through peaceful means. Its importance has grown with the increasing number of disputes related to the delimitation of land and maritime boundaries. Arbitration represents an alternative to the use of force or armed confrontation, as it is fundamentally based on the principle of consent and mutual agreement between disputing parties.

Through arbitration, disputes are referred to a neutral arbitral body that adjudicates the matter in accordance with agreed legal rules. This mechanism is characterized by flexibility and procedural speed compared to traditional international litigation, in addition to its ability to produce fair and binding solutions. It also contributes to strengthening mutual trust between states and reducing international tensions. Moreover, arbitration plays a significant role in the precise interpretation of boundary treaties and agreements, thereby ensuring respect for state sovereignty and territorial rights. Numerous international experiences have confirmed its effectiveness in resolving complex border disputes.

Research Question: To what extent can international arbitration be considered an effective mechanism for the settlement of border disputes?

Article Structure: The paper is organized around three main axes: (1) the principle of peaceful settlement and methods for resolving border disputes; (2) arbitration as a peaceful means of dispute settlement; and (3) the role of international judicial bodies in resolving border conflicts.

Methods

This study employs a doctrinal legal research methodology, analyzing primary and secondary sources in public international law relating to dispute resolution and border conflicts.

Data sources include:

1. Primary legal sources: The United Nations Charter, international treaties and conventions relating to peaceful settlement of disputes, and arbitral awards from international tribunals.
2. Secondary sources: Scholarly works including books, journal articles, and unpublished doctoral dissertations on international arbitration, border disputes, and peaceful settlement mechanisms (as listed in the references section, including Abdel Salam, 1970; Ahmed, 2010; Al-Tijani, 2018; Sarhan, 1980).
3. Legal instruments: Boundary treaties, arbitration agreements, and relevant international legal documents governing state succession, territorial sovereignty, and dispute resolution.

Analytical framework: The study applies a qualitative analytical approach, examining four key dimensions of international arbitration in border disputes: (a) the legal principles governing peaceful settlement; (b) the range of available peaceful means; (c) the procedural framework of arbitration; and (d) the effectiveness of arbitral awards and their enforcement.

Results

1. Principles of Public International Law in Peaceful Settlement

The analysis identified four fundamental principles governing the peaceful settlement of border disputes:

Principle	Description
Principle of the Finality and Stability of Borders	Once borders are properly delimited and demarcated, they acquire a permanent and binding legal character, ensuring stability in international relations (Ahmed, 2010).
Principle of State Succession in Boundary Treaties	Successor states remain bound by boundary treaties concluded by predecessor states, guaranteeing continuity of established borders regardless of changes in sovereignty.
Exception of Boundary Treaties from Fundamental Change of Circumstances	Unlike other treaties, boundary agreements are not subject to termination due to fundamental changes in circumstances (Abdel Salam, 1970).
Principle of Respect for Territorial Sovereignty	States must respect the sovereignty and territorial integrity of other states, as explicitly enshrined in the United Nations Charter.

2. Peaceful Means of Resolving Border Disputes

The study found that multiple peaceful means are available for resolving border disputes:

Method	Key Characteristics
Direct Negotiations	Allows parties to understand the nature of the dispute and work toward mutually acceptable solutions (Al-Rashidi, n.d.); success depends on willingness to compromise.
Good Offices	Facilitates dialogue without direct involvement in negotiations.
Mediation	Involves proposing practical solutions and actively assisting parties in reaching an agreement (Abu Haif, n.d.).

Method	Key Characteristics
International Organizations	UN and other bodies play key roles through mediation, facilitation, or referral to legal mechanisms (Helmi & Jouili, 2007).
Legal Settlement	Includes international courts and arbitration; among the most effective means based on binding legal rules (Al-Tijani, 2018).

3. Arbitration as a Peaceful Means: Key Components

The analysis revealed five essential components of international arbitration for border disputes

Component	Key Findings
Arbitration Agreement	Constitutes the legal foundation; may take form of a treaty clause, separate agreement, or general agreement between states (Qaed, 1997); may be mandatory or optional (Al-Sha'ari, 2006).
Consent of the Parties	Arbitration is based on mutual, clear, and explicit consent (Al-Tijani, 2018).
Arbitrators and Arbitral Tribunals	States have broad discretion in selecting arbitrators; tribunal may consist of single arbitrator or multiple members, chosen neutrally (Taha, 2007).
Applicable Law	Arbitration agreements specify legal rules; public international law serves as primary reference (Taha, 2007).
Arbitral Award and Enforcement	Award represents final, binding decision (Al-Anani, 1973); good faith implementation essential for legal stability.

Discussion

The findings demonstrate that international arbitration is one of the most effective peaceful and legal mechanisms for resolving border disputes. It provides a neutral legal framework that ensures the fair settlement of disputes without resorting to force.

Effectiveness of Arbitration:

Arbitration is distinguished by its flexibility and efficiency, making it particularly suitable for states seeking to preserve friendly relations and regional stability.

The success of arbitration depends largely on two critical factors:

1. Commitment of states to international legal principles – States must respect the binding nature of arbitral awards and implement them in good faith.
2. Genuine willingness to reach peaceful solutions – Arbitration cannot succeed if parties approach it without sincere intent to resolve the dispute.

Contribution to International Peace and Security:

The study confirms that arbitration contributes significantly to strengthening international peace and security by:

- Reducing armed conflicts arising from border tensions
- Reinforcing respect for territorial sovereignty
- Providing binding and enforceable legal decisions
- Enhancing mutual trust between disputing states

Limitations and Challenges:

While arbitration is effective, its success is not automatic. The findings suggest that the following challenges must be addressed:

- Reluctance of some states to submit to arbitration
- Difficulties in enforcing arbitral awards against non-compliant states
- Need for stronger international enforcement mechanisms
- Dependence on the quality and neutrality of arbitrators

Comparison with Other Peaceful Means:

Arbitration offers distinct advantages over other peaceful means. Unlike negotiation or mediation, which produce non-binding recommendations, arbitration yields a binding award. Compared to international court litigation, arbitration offers greater flexibility in procedural rules, selection of adjudicators, and applicable law.

Conclusion

This study concludes that international arbitration is an effective and binding method for the peaceful settlement of border disputes. Its success depends on the consent and cooperation of the disputing parties. Arbitration reduces reliance on force, enhances international stability, and ensures procedural fairness through established legal rules and arbitration agreements. The enforcement of arbitral awards is crucial for long-term effectiveness.

Key Findings Summary:

1. International arbitration is an effective and binding method for the peaceful settlement of border disputes.
2. Its success depends on the consent and cooperation of the disputing parties.
3. It reduces reliance on force and enhances international stability.
4. Legal rules and arbitration agreements ensure procedural fairness.
5. Enforcement of arbitral awards is crucial for long-term effectiveness.

Recommendations:

1. Promote arbitration as a primary mechanism for resolving border disputes globally.
2. Encourage states to proactively include bilateral arbitration clauses in boundary agreements.
3. Strengthen international enforcement mechanisms for arbitral decisions to ensure implementation.
4. Support the proactive role of regional and international organizations in dispute resolution.
5. Raise awareness of peaceful settlement methods within domestic legal and diplomatic communities.

References

1. Abdel Salam, J. (1970). *Theory of change of circumstances in international law*. Dar Al-Kitab Al-Arabi.
2. Abu Haif, A. A.-S. (n.d.). *Public international law* (Part II, 12th ed.). Al-Maaref Establishment.
3. Ahmed, S. M. (2010). *International law of border disputes*. ITRAC for Printing and Publishing.

4. Al-Anani, I. (1973). *Recourse to arbitration*. Dar Al-Nahda.
5. Al-Rashidi, A. (n.d.). *Al-Hudūd al-dawliyyah wa-usul taswiyatihā al-silmiyyah* (International borders and methods of their peaceful settlement). Center for Political and Strategic Studies, Faculty of Economics and Political Science, Cairo University.
6. Al-Sha‘ari, S. Y. (2006). *Peaceful settlement of international disputes*. Madbouli Library.
7. Al-Tijani, N. A.-D. A. (2018). *The effectiveness of international arbitration in resolving border disputes* (Unpublished doctoral dissertation). Al-Neelain University.
8. Helmi, N. A., & Jouili, S. S. (2007). *Lectures on the law of international organizations*. Faculty of Law, Zagazig University.
9. Qaed, A. M. (1997). *Settlement of international disputes through peaceful means*. Dar Al-Hadatha for Printing and Publishing.
10. Rizwan, S. (2024). The role of international arbitration in resolving cross-border business disputes. *Indian Journal of Integrated Research in Law*, 4(3), 213–229.
11. Sarhan, A. M. (1980). *Principles of public international law*. Dar Al-Nahda Al-Arabiya.
12. Taha, F. A. A. (2007). *International law and boundary disputes* (3rd ed.). Khartoum, Abdul Karim Mirghani Cultural Center

ESAA*: Navigating Between Complex Institutional Issues and Communication Strategies in the Algerian University Field

Karim Kiared^{1*} , Mehdi Souiah²

Abstract. *This article offers an in-depth reading of the managerial experience of the Algerian Higher School of Business (ESAA) from 2019 to 2024, a unique binational institution in the Algerian university landscape. Based on participant objectification and the theoretical framework of Pierre Bourdieu's fields, the authors explore how the ESAA navigates between a hybrid governance model, commercial imperatives (paid training) and complex institutional issues, particularly related to Algerian-French relations and positioning in a predominantly public higher education system. The study details the school's institutional and commercial communication strategy, highlighting its proactive adaptation to the digital shift, its differentiation through educational innovation and its strong identity anchoring through Algerian cultural symbols. The analysis highlights the quest for capital (economic, symbolic, social, cultural) of the ESAA to establish its legitimacy and its influence. She also explores the challenges of this approach, in particular the tensions linked to the reproduction of academic inequalities and the need for a balance between international standards and local specificities. The article concludes on the position of the ESAA as a strategic actor, a soft power tool, in search of a sustainable balance in a crucial African context.*

Keywords: *ESAA, institutional communication, algerian university field, hybrid governance, differentiation strategy*

¹Algerian Higher School of Business, Algiers, Algeria

²University of Oran2 Mohamed Ben Ahmed, Oran, Algeria

*Corresponding author. E-mail: karim.kiared@gmail.com

Received: 11 May 2025; Accepted: 7 September 2025; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

ESAA*: Əlcəzair universitet sahəsində mürəkkəb institusional məsələlər və kommunikasiya strategiyaları arasında naviqasiya

Kərim Kiared^{1*} , Mehdi Souiah²

Xülasə. *Bu məqalə Əlcəzair universitet məkanında unikal ikitərəfli bir qurum olan Əlcəzair Ali Biznes Məktəbinin (ESAA) 2019-cu ildən 2024-cü ilə qədər idarəetmə təcrübəsinin dərinəndən araşdırılmasını təklif edir. İştirakçıların obyektivləşdirilməsinə və Pyer Burdyenin sahələrinin nəzəri çərçivəsinə əsaslanaraq müəlliflər ESAA-nın hibrid idarəetmə modeli, kommersioniya imperativləri (ödənişli təlim) və mürəkkəb institusional məsələlər, xüsusən də Əlcəzair-Fransa münasibətləri və əsasən dövlət ali təhsil sistemindəki mövqeyi ilə bağlı məsələlər arasında necə hərəkət etdiyini araşdırırlar. Tədqiqatda məktəbin institusional və kommersioniya kommunikasiya strategiyası ətraflı şəkildə təqdim olunur, onun rəqəmsal dəyişikliyə proaktiv uyğunlaşması, təhsil innovasiyası vasitəsilə*

fərqlənməsi və Əlcəzair mədəni simvolları vasitəsilə möhkəmləndirilmiş güclü kimliyi vurğulanır. Təhlil ESAA-nın legitimliyini və təsirini müəyyən etmək üçün kapital (iqtisadi, simvolik, sosial, mədəni) axtarışını vurğulayır. O, həmçinin bu yanaşmanın çətinliklərini, xüsusən də akademik bərabərsizliklərin təkrarlanması ilə əlaqəli gərginlikləri və beynəlxalq standartlar ilə yerli xüsusiyyətlər arasında tarazlığa ehtiyacı araşdırır. Məqalə, ESAA-nın mühüm Afrika kontekstində davamlı tarazlıq axtarışında strateji aktyor, yumşaq güc aləti kimi mövqeyinə toxunur.

Açar sözlər: ESAA, institusional kommunikasiya, əlcəzair universitet sahəsi, hibrid idarəetmə, fərqləndirmə strategiyası

¹Əlcəzair Ali Biznes Məktəbi, Algiers, Əlcəzair

²Oran2 Universiteti Məhəmməd Ben Əhməd, Oran, Əlcəzair

*Məsul müəllif. E-poçt: karim.kiared@gmail.com

Daxil oldu: 11 May 2025; Qəbul edildi: 7 Sentyabr 2025; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Introduction

The ESAA (Algerian Higher School of Business), a singular institution at the crossroads of Algerian and international dynamics. The article that we propose is intended to be a somewhat critical reading (in the sociological sense of the term) of a complex managerial experience, extending over more than five years. Since April 2019 and until July 2024, Karim Kiared, main author of this article (useful clarification for methodological reasons), was at the head of the Algerian Higher School of Business (ESAA). This business school stands out as one of the most important university structures in Algeria. It is useful to note the specific character that distinguishes it. Since its creation in 2004, the ESAA has always asserted itself as a reference institution in Algeria, positioning itself at the crossroads of local expectations and a clear international openness. This creation is the result of an intergovernmental agreement between Algeria and France, formalized by the JORADP of September 14, 2005.

Benefiting from a unique governance model, the ESAA generates dynamics that profoundly influence the management of its institutional communication. It must adapt to the expectations of the various stakeholders while consolidating the reputation of the school. It is precisely this last point that proves to be a major challenge, requiring the conceptualization of an effective communication strategy in a complex context. This strategy must take into account both the governance model mentioned and the Algerian reality in its social, cultural and, to a certain extent, political dimensions.

Another notable particularity, on a commercial level, the ESAA, a public school animated by a public service mission, nevertheless offers a diversified training offer, for a fee. This includes bachelor's, master's, MBA and continuing education à la carte programs. These programs target a variety of audiences – from young students to experienced professionals - requiring a rigorous segmentation of communication strategies. The school must thus reflect an Algerian identity rooted in its socio-economic reality, while preserving its DNA focused on the internationalization of business.

It is clear that the task of managing a school like this requires, first of all, awareness of the complexity of the context in which it is located, but also of its own mode of operation. The whole question is how the ESAA can ensure effective and coherent communication that meets the varied expectations of its different targets, while consolidating its unique identity. More specifically, how to articulate an integrated communication strategy, which takes into account the political, commercial and cultural imperatives of the institution?

To answer these questions, we opted for participant objectification, an approach theorized by Pierre Bourdieu in the study of university structures. This approach consists in transforming the analyst – in this case, a former director of the school – into an object of analysis. This is a systemic self-analysis carried out here in collaboration with another researcher, Mehdi Souiah, sociologist and guest teacher at ESAA, in order to better understand and objectify the author's practices and perceptions. The approach thus thought out, "gives itself the object of exploring, not the "lived experience" of the knowing subject, but the social conditions of possibility (therefore the effects and the limits) of this experience and, more precisely, of the act of objectification" (Bourdieu, 2023). We will first proceed to the description, based on the elements that we have, of the establishment, its mode of operation and the communication strategy imagined and implemented by the school management.

2. Institutional and commercial communication: concepts and application to the ESAA

Since it is a paid educational institution (insofar as training is a product that must be sold), communication in its institutional and commercial form must be defined precisely.

2.1. Definition of concepts and issues for the ESAA

Let's start with institutional communication. Quite often, the latter is assimilated, with good reason, moreover, to public communication, and for a very specific reason. Dominique Bessi res (2019), quoting Mi ge, explains that the latter differs from political communication, even if similarities exist, in that it promotes missions of general interest carried out by public institutions. As for commercial communication, its purpose is to simplify, as Z mor (2018) would say, the complexity of public issues, by adopting a simple and effective communication method, adapted to the requirements of the public and the market.

One of the major challenges of the ESAA is to maintain effective communication with its institutional and academic stakeholders, which include Algerian ministries, partner companies and the Algerian and French components of the board of directors. The management of these relationships implies a fine adaptation of the speeches according to the interlocutors, taking into account their expectations and profiles. During international events, priority is given to academic excellence and international collaborations and partnerships. In addition, communication with the Algerian authorities, the emphasis is on the impact of the school on local social and economic development and on its alignment with public policies; and respect for governance and all the rules of the Algerian republic. This flexibility in communication makes it possible to establish the credibility of the ESAA and to ensure the continuity of its institutional positioning.

In terms of commercial communication, Lasswell (1948) emphasizes the importance of segmenting messages according to the classical scheme: "Who says what, to whom, through what channel and with what effect?" As part of a business school like ESAA, it is essential to adapt the strategy to the various segments. These varied targets can be potential and current students, parents, professionals, companies, experts and teachers, alumni or institutional partners.

2.2. The political and institutional context: challenges and adaptation strategies

The communication of the ESAA is intrinsically influenced by the political context between Algeria and France. Diplomatic tensions, although fluctuating, can complicate certain institutional messages, especially when it comes to positioning the school on topics related to bilateral relations. Faced with these challenges, the ESAA adopts a formal and positive discourse that highlights academic excellence and its pedagogical innovation. This positioning makes it possible to strengthen its legitimacy as an educational actor, while remaining on the missions of the school described in the decree of creation.

We still treated the memorial aspects fairly, we invited the late Pierre Audin to talk about the fight of his father, Maurice, we even named one of the outgoing promotions after the same Moujahed of the national cause, Maurice Audin; the name of the anti-colonialist Frantz Fanon to name the teachers' room of the school; and for the first time in Algeria, the historian Christophe Lafaye had mentioned the chemical experiments carried out during the colonial period, in the auditorium of the school itself; baptized "the smala of the Emir Abdelkader". Several screenings of films about the colonial period took place at the school, such as the film Heliopolis; in the presence of mujahideen, who came to exchange with our students.

Note that an HSE approach has been introduced at the school level with all the signage and information on several channels. And a surveillance camera system, as well as a data protection approach, in accordance with Algerian regulations.

2.3. Digital communication in higher education: a strategic necessity

The digital advent has completely transformed the way academic institutions interact with their audiences. According to Kaplan and Haenlein (2010), social networks allow not only to promote the academic offer, but also to engage in a direct and authentic dialogue with stakeholders. Institutions that integrate an effective digital communication strategy are better able to maintain a close relationship with their students, parents and partners. In addition, the use of analytical tools makes it possible to precisely measure the impact of communication campaigns, thus facilitating real-time adjustments and continuous optimization (Hemsley-Brown & Oplatka, 2016).

For its part, the ESAA has tried to proactively adapt to these new trends by significantly strengthening its digital presence and adopting an engagement-centered approach. Analyzing the impact of messages, interactions and feedback via digital platforms has become a central element in understanding the expectations of each audience segment. As part of the continuous improvement approach adopted by the school and its ISO 9001 certification, obtained two years in a row (in 2023 and in 2024), the ESAA relied on various sources to detect anomalies and collect feedback. This includes an idea box installed in the cafeteria (guaranteeing anonymity), periodic meetings with students, companies, teachers and parents, as well as forms for continuous evaluation of teachers and companies. The establishment of a psychological consultation provided by a professional has been very useful to feed the continuous improvement system as a whole. Particular attention has been paid to the processing of information from social networks. For example, an interactive campaign launched in 2023 on Instagram allowed students to ask live questions about programs and opportunities, generating a high engagement rate.

Due to the particularity of the school and the diversity of the training offers it offers, a segmentation of social networks was done naturally :

A. LinkedIn: Essentially brings together the "business" population – corporate clients and future clients, experts and teachers - to whom the school wishes to make people want to collaborate, as well as the parents of students and future students. 100% growth in relationships in 4 years, growing to 54K. B. Instagram: Has been targeted for students and future students, with the objective of making them want to join the school, by sending back an image of dynamism and modernity, by promoting the campus, the environment and the inspiring projects of the students. Creation of the instagram account in 2019 (number of subscribers 22K).

C. Facebook: Served as a more generalist platform, bringing together a mixture of the different targeted populations. 100% growth in relationships in 4 years, increasing to 80K.

D. YouTube: Mainly hosts promotional videos, but especially qualitative content from the "Excellence Conferences" organized by the school. Growth in the number of subscribers by more than 200% at 4K.

Thus, the ESAA has managed to strengthen its digital presence, recognizing the importance of social networks and digital marketing. A new graphic charter has been designed, based on the school's ambition which stems from its strategy. The website constitutes the basis of the institutional and commercial information. For the purposes of creating an attractive and attractive website, a virtual tour of the School was carried out, which, supported by figures, boosted national and international external communication. This virtual visit, which can be consulted in 2022 from the school's website and Google maps, has counted more than 160K visitors worldwide in less than 6 months. The digitalization of the admission process, through a dematerialized admission portal and the introduction of e-payment, has allowed us to process up to 2000 applications for admission per year for all training courses.

Facebook Instagram statistics attest to an increase in digital engagement: in 2023, Facebook and Instagram campaigns reached more than 50,000 users with a conversion rate of 12%, an encouraging figure in the education sector. In addition, 70% of the communication budget is now devoted to digital media, reflecting a major strategic evolution towards digital. In a constantly changing context, the ESAA must continue to adapt its communication by relying on advanced analytical tools and by strengthening its international cooperation. By integrating new technologies and remaining faithful to its founding values, the school will be able to consolidate its positioning as a reference in higher education in Algeria.

3. The ESAA in the field of Algerian higher education: issues of power and differentiation strategies

If it were necessary to identify a distinctive feature of the Algerian university, it would undoubtedly be the persistent inability to take the step towards educational structures that could be described as truly "private". Since 1962, the choice has been made of a higher education fully supported by the state. This model has certainly produced the expected effects in terms of democratization, allowing generations of young Algerians to massively obtain university degrees. We have gone from barely 3,000 high school students in 1962 to more than 2 million students today (Ministry of Higher Education, 2025). However, it would be naive to believe that Algerian higher education escapes the power dynamics that are peculiar to it. These are articulated around two pillars: institutional regulation and the quest for academic legitimacy. The ESAA offers us precisely an illuminating example of this complexity.

3.1. A hybrid governance model and its legitimization challenges

With its Algerian-French binational governance model, the School evolves in a particularly complex political and institutional ecosystem. On the one hand, this configuration opens up access to international networks and a diversified expertise, considerably strengthening its credibility on the global scene. On the other hand, it imposes a subtle management of the sometimes divergent expectations between local and international stakeholders. As shown by several comparative studies (Knight, 2012; Van der Wende, 2016), a mixed governance can effectively increase the attractiveness of an institution, provided careful coordination and institutional communication perfectly aligned with shared values.

The challenges facing the ESAA are as follows:

A. Legitimization of a hybrid model: How to justify a paid model in a predominantly free university landscape? How to establish the credibility of an establishment that is both Algerian by its territorial anchoring and international by its DNA?

B. Attractiveness to a customer target with special expectations: The target audience - historically from upper-middle classes - expects tangible guarantees of quality (insertion rate, recognition of diplomas, international faculty). This requires a communication strategy based on: the organization of prestigious academic events (symposia, seminars, conferences); the systematic dissemination of a culture of excellence; the promotion of educational innovations, the assurance of quality supervision and links with the company for employability.

Note that a work of social inclusivity has been done, while maintaining the conditions of access and excellence, through excellence scholarships for example.

C. Positioning in the national ecosystem: It is both a question of distinguishing itself from private institutions that are sometimes perceived as less demanding, and of collaborating with public universities while preserving its singularity. It is useful in this regard to mention the "ESAA caravan", which has crisscrossed all regions of the country, through about fifteen schools and university centers, for example: The universities of Adrar, Tlemcen, Constantine, Blida, Oran 2, Tizi Ouzou. This initiative aimed to highlight the nature of the school, its activity and its promotion, including through its inclusivity, through "excellence scholarships". These scholarships, financed by companies, allow a population of students from all walks of life to apply, with the requirement of excellent results at the baccalaureate, in addition to the usual access conditions to school. It is also a question of satisfying regulatory requirements while preserving a margin for innovation. Still in this quest for legitimacy, the school's management has launched an in-depth study about the future of its alumni: 70% of ESAA alumni stay in Algeria against 30% who leave abroad. This reinforces the idea of a school anchored in its reality. This triple challenge explains why ESAA's institutional communication cannot be satisfied with traditional channels. It must invent an original narrative – halfway between national heritage and international standards – while demonstrating its concrete added value. As Stromquist (2018) notes in his analysis of university hybridizations, "frontier institutions must master the art of double legitimation: local by results, global by affiliations".

3.2. A Hybrid Position and Differentiation Strategy

ESAA stands out in the Algerian higher education landscape for its hybrid model. Unlike public universities, which are strongly supervised by the state, and private institutions with a strictly commercial vocation, it articulates economic pragmatism and a mission of general interest. This specificity allows it to offer training courses adapted to the requirements of the market while guaranteeing a high level of academic excellence.

To strengthen its positioning, the ESAA has deployed a differentiation strategy around several axes :

A. Pedagogical innovation, with programs constantly aligned with the expectations of the professional world.

B. Flexible management, inspired by international standards, favoring constant reactivity to market developments.

The specific status of the school implies financial autonomy, this autonomy in a context of absence of subsidies between 2019 and 2024, implies from its management a strict budgetary management, validated by a hybrid governance. Despite this, notable results and growth have been recorded

C. A strong local anchoring, which allows it to enhance its Algerian identity while cultivating an openness to the international.

In a logic of internationalization and continuous improvement, ESAA has strengthened its historical partnerships with renowned institutions such as the University of Lille and Audencia BS, while developing new agreements with institutions in Africa and Asia. This dynamic has made it possible

to enrich the academic offer and to attract high-level teachers and speakers. The development of the programs is based on a pragmatic approach, in line with the needs of the market. For example, the creation of the "MBA Cybersecurity Management", the "MBA Digital & Governance" and the "MBA Energy and Strategy" meets the expectations of companies in terms of digital transformation, risk management and energy strategy. This positioning allows the ESAA to stand out and strengthen its attractiveness.

In a logic of positioning our students on international standards, the ESAA became TOEIC center in 2022. The ESAA enrolls its students in a thorough understanding of economic and social realities by confronting them directly with the requirements of the world of work. The health crisis has revealed this ability to adapt: from the very beginning, the school adopted strict protocols. In this same dynamic, the ESAA pursues the objective of international accreditation, by implementing structural actions such as the creation of a scientific journal, the recruitment of international professors and the alignment with the best pedagogical practices; and this is following the DG's participation in the EFMD conference in 2020 in Milan, as well as an international partnership plan with universities on several continents, in particular African, for example: South Africa, South Korea. All this has resulted in a first African rank in the EDUNIVERSAL ranking for MBA and Master's degrees.

3.3. Communication and Institutional Symbolism: Forging a radiant identity

Based on the principle that "Institutional communication is all communication actions aimed at promoting the identity, values and mission of an organization, in coherence with its internal and external audiences" (Bernard Dagenais, 2019), the whole effort consisted in making the ESAA a center of influence. To do this, the very image of this establishment had to be redone.

As a result, the ESAA's communication, which faltered until 2019, has regained a new lease of life, which has resulted in a delicate balance between its ambition to obtain international accreditation and the expectations of the Algerian public authorities. In a logic of capitalization, exchanges with all the former directors of the school since 2005 took place, to build the new narrative of the school's communication, in this same logic, the 15 years of the ESAA were organized in 2019, in the presence of the big family of the school. The strategy adopted by the school's management, although appearing simple, even naive at first glance, has proven to be of certain effectiveness over time: to make strong cultural and historical references, during the graduation ceremony (key moment of the year), mobilizing emblematic figures such as Emir Abdelkader, Malek Haddad, Maurice Audin or Miriam Makeba, the foundation of its communication approach. This ceremony lent itself perfectly to the dissemination of messages in the colors of the heritage and the history of the country. The message was clear and resounding: the school is Algerian, and this must be known and perceived. The library has been relaunched by naming it "El Khizana", in reference to the ancestral libraries of the great Algerian south. The school's SDG approach has been named "Fuggera" in reference to the sustainable, ingenious and ancestral Algerian irrigation system. A labeled incubator was created in 2023 and which hosted challenges and hackathons co-organized with several ministerial departments and companies. The promotion of the entrepreneurial spirit is part of the school's DNA.

A new strategy has been developed under the title of the "African ambition" to promote the school at the African level, contacts, visits and projects have been carried out.

4. Reading the position of the ESAA through the field theories of Pierre Bourdieu

At this stage of our reflection, hindsight does not yet allow us to fully evaluate the communication strategy of the ESAA, or even to attempt an exhaustive systematic analysis in the light of the field theory imagined by Pierre Bourdieu. However, it is this theoretical framework that seems most able to illuminate this approach, as evidenced by this definition taken from Homo Academicus: "A social

field is a structured space of positions where agents and institutions struggle for the accumulation and monopolization of specific capital" (Bourdieu, 1984). The key notions of this theory – field, capital and habitus - allow, it is our opinion at least, to understand this complex reality. Like any social field, higher education is structured around permanent power relations where different agents – public universities, private schools, state institutions – each seek to impose their legitimate vision of academic excellence and to capture resources. Due to its hybrid nature, the task of the ESAA turns out to be more delicate than for an ordinary institution. The challenge lies in its ability to position itself as an actor in its own right, skilfully navigating between public and private logics, while accumulating different types of capital (symbolic, cultural, social, economic) to establish its legitimacy in this competitive field.

4.1. Higher Education as a Field of Struggle: The ESAA and the quest for capital

According to Bourdieu, a field is a relatively autonomous social space. In the case of the ESAA, the field of Algerian higher education is structured around several forms of capital, which the school must mobilize and value:

A. Economic capital: It is essential to ensure the autonomy of the school in the face of traditional public financing and the budgetary constraints of state universities. The ESAA, unlike public institutions, operates on a specific financial model, with financial autonomy, which requires it to adopt attractiveness and differentiation strategies to generate its own income. In the end, it accumulates the constraints of the public and the private. It should also be emphasized that the ESAA operates according to a project-based approach: each training, module or event is conceived as an autonomous project, requiring precise planning of objectives, deadlines, resources and stakeholders. This method of organization, associated with the marketing of training offers, places the establishment in a real entrepreneurial dynamic based on its financial autonomy (Cf. in this regard Mansouri, S., & Kiared, K. 2024).

B. Symbolic capital: The school must assert its legitimacy by building an image of academic excellence, in particular by highlighting its accreditations (national and international targeted), its prestigious international partnerships and the quality of the professional integration of its graduates on the job market. This capital is nourished by recognition and prestige.

C. Social capital: Strategic alliances with renowned foreign universities and partner companies strengthen its integration into academic and professional power networks, opening doors and consolidating its influence.

D. Cultural capital: The ESAA must position itself as an institution producing and disseminating recognized and valued knowledge, through scientific research, the publication of articles, such as the creation of a journal (*The Responsible Manager's Journal*; created in 2023), and the certification of its programs by recognized organizations.

4.2. ESAA Strategies and Logics of Distinction

In this permanent struggle for legitimacy, the ESAA adopts strategies that recall the mechanisms of distinction analyzed by Bourdieu. Differentiation through pedagogical innovation (cutting-edge programs), international openness (international partnerships) and academic requirements (certification, targeted accreditation) aim to give it a specific and enviable place in the field. Its positioning is thus built both in opposition and in complementarity: against public universities, sometimes perceived as rigid, but also against certain private schools, sometimes considered less academically demanding. The ESAA also mobilizes strong symbols to legitimize its role and enrich its symbolic capital. The reference to Algerian historical and cultural figures (Emir Abdelkader, Malek Haddad, Maurice Audin, Miriam Makeba, Franz Fanon) is a powerful way to reaffirm its national roots and its Algerian identity, while projecting an image of modernity, openness and

historical depth. These communication strategies make it possible to build a complex and nuanced institutional identity, actively participating in the accumulation of its symbolic capital.

4.3. Limits and challenges of the strategy

The communication strategy stems from the overall strategy of the school, it is distinguished by a real desire for consistency and formalization. The actions are thought out, written, declined on all the channels, in a logic of alignment between institutional discourse and daily practices. This concern for clarity and method is an undeniable strength. This formal rigor comes with a risk: that of a communication that is too framed, sometimes disconnected from certain social realities. The challenges related to inclusivity, accessibility, and the right to be heard remain sensitive points. There is still a gap between the discourse on the sociology of man and practice in real society, a gap that only active listening to the public could bridge. If the management model adopted meets international standards, the question of its local appropriation remains open. Standardization, necessary for certification, can sometimes hinder the consideration of the cultural, linguistic and social specificities of the Algerian context. The real challenge is therefore to maintain this formal excellence while strengthening human openness, inclusivity, and the ability to adapt. It is a question of articulating rigor and sensitivity, international standards and local anchoring, written strategy and lived listening. Therefore, the school's communication must now be thought of not only as an instrument of visibility and reputation, but also as a space for shared experience, where each actor (institution, company, student, neighborhood) can recognize and be heard. Note only in passing, that the management was aware of this issue, it tried to adapt its internal HR strategy by highlighting all the profiles, from the gardener to the teacher researcher, through profiles published on networks or supervising in the corridors of the school, the students through the associative projects were involved in a school support operation for all the children of the neighborhood in which the school is located, these actions made it possible to establish a peaceful, responsible and committed atmosphere with the internal and external ecosystem.

4.3. Tensions and the Reproduction of Inequalities in the academic field

The Bourdieu analysis also highlights the contradictions inherent in this positioning of the ESAA. By adopting the codes and standards of the international academic field (accreditations, partnerships with foreign business schools, alignment with world standards), the ESAA participates, despite itself or consciously, in a form of reproduction of inequalities. It contributes to consolidating an elitist higher education model, accessible mainly to students who already have a certain economic and cultural capital, able to finance these training courses or meet particular criteria of excellence. Even if this is not always the case for professional training, such as MBA and continuing education, supported by companies, and sometimes for initial training, family solidarity plays a big role. However, the reputation of the school through the customer experience, has allowed it to be systematically recommended according to field surveys (100% yes to the question: would you recommend your school?), word of mouth works. Moreover, its relative autonomy from public universities allows it to stand out, but also exposes it to political and institutional tensions. The Algerian regulatory framework, still changing and often centralized, imposes constraints that can limit its room for maneuver and force it to constantly negotiate its delicate positioning between bold innovation and compliance with state expectations.

Conclusion

The ESAA, a strategic actor in search of recognition and balance

The ESAA perfectly illustrates the complex power dynamics and the distinction strategies described by Bourdieu in an Algerian academic field in full mutation. The school actively seeks to accumulate different types of capital (economic, symbolic, social, cultural) to establish and strengthen its legitimacy, while constantly adapting to the constraints and opportunities of the Algerian university

field. Its major challenge is to manage to maintain this delicate balance, by asserting its own and hybrid identity, without being marginalized by the dominant institutions or diluted in a conformism. In the long term, its lasting success will depend on its ability to stabilize its symbolic capital, to deepen its local anchoring, and to strengthen its registration in international academic and economic networks, while navigating with agility the political and cultural imperatives that are specific to it. The ESAA being an obvious soft power tool, created to train Algerian managers of today and tomorrow, would benefit from being oriented, more and more, in the direction of the interest of the country in this crucial African context.

References

1. Aïm, O., & Billiet, S. (2020). Institutional communication. In O. Aïm & S. Billiet, *Communication* (2nd ed.). Dunod, 224–245. <https://doi.org/10.3917/dunod.aim.2020.01.0224>
2. Bessières, D. (2019). The definition of public communication: From disciplinary issues to changes in organizational paradigms. *Communication et Organisation*, 35, 1–12. <https://doi.org/10.4000/communicationorganisation.686>
3. Bourdieu, P. (1984). *Homo academicus*. Les Éditions de Minuit.
4. Bourdieu, P. (2013). The participating objectification. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 150(5), 43–58. <https://doi.org/10.3917/arss.150.0043>
5. Dagenais, B. (2019). *Communication publique et politique*. Presses de l'Université Laval.
6. Hemsley-Brown, J., & Oplatka, I. (2016). Universities in a competitive global marketplace: A systematic review of the literature on higher education marketing. *International Journal of Public Sector Management*, 19(4), 316–338.
7. Journal officiel de la République algérienne. (2004, February 14). *Décret portant création de l'École Supérieure Algérienne des Affaires (ESAA)*. (Journal officiel de la République algérienne, No. 11) <https://www.m-culture.gov.dz/images/pdf/textes/F2005063.pdf>
8. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
9. Knight, J. (2018). Concepts, rationales, and interpretive frameworks in the internationalization of higher education. In D. K. Deardorff, H. de Wit, J. D. Heyl, & T. Adams (Eds.), *The SAGE handbook of international higher education* (pp. 27–42). SAGE Publications.
10. Lasswell, H. D. (1948). The structure and function of communication in society. In L. Bryson (Ed.), *The communication of ideas*. Harper & Brothers, 37–51.
11. Mansouri, S., & Kiared, K. (2024, August 4). Entrepreneurship in higher education in Algeria: Case of the Algerian Higher School of Business. *Abaad*, 11(1), 643–658. <https://asjp.cerist.dz/en/article/252831>
12. Ministry of Higher Education and Scientific Research. (2023). *Key figures of Algerian higher education*. Ministry of Higher Education and Scientific Research.
13. Stromquist, N. P. (2018). *The globalization of higher education*. In D. K. Deardorff, H. de Wit, J. D. Heyl, & T. Adams (Eds.), *The SAGE handbook of international higher education*, 81–98. SAGE Publications.
14. Zémor, P. (2018). *La communication publique* (Collection «Que sais-je?»). Presses Universitaires de France.

The Role of Artificial Intelligence in English Language Teaching

Sariyya Sevdimaliyeva

Abstract. *In the modern era, the rapid development of information technologies has led to significant innovations in the field of education. In particular, the application of artificial intelligence technologies has created new opportunities in foreign language teaching and has made the process of teaching English more effective, interactive, and personalized. Artificial intelligence-based platforms and applications play an important role in improving students' language skills. Through these technologies, students' listening, speaking, reading, and writing abilities are developed more systematically while taking into account their individual needs and learning levels.*

The study also examines several challenges arising from the implementation of artificial intelligence in education. These include the lack of technological equipment, low levels of digital literacy, difficulties faced by teachers in adapting to new technologies, and ethical issues. At the same time, it is emphasized that when used properly, artificial intelligence can significantly contribute to improving the quality of education, enhancing students' academic performance, and creating a modern educational environment.

The expansion of artificial intelligence technologies in modern educational institutions contributes to the development of students' language skills and increases global communication opportunities.

Keywords: *artificial intelligence, english language teaching, digital education, interactive learning, chatbots, virtual teacher, language skills, innovative technologies, e-learning, personalized learning, speech recognition systems, educational technologies*

Sumgayit State Technical College under Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan

E-mail: seriyyesevdimaliyeva@gmail.com

Received: 24 January 2026; Accepted: 20 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

İngilis dilinin tədrisində süni intellektin rolu

Səriyyə Sevdimaliyeva

Xülasə. *Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sahəsində mühüm yeniliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi xarici dil tədrisində yeni imkanlar açmış və İngilis dilinin öyrədilməsi prosesini daha effektiv, interaktiv və fərdiləşdirilmiş hala gətirmişdir. Süni intellekt əsaslı platformalar və proqramlar tələbələrin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar vasitəsilə tələbələrin dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqları daha sistemli şəkildə inkişaf etdirilir, onların fərdi ehtiyacları və öyrənmə səviyyələri nəzərə alınır.*

Tədqiqatda həmçinin süni intellektin tətbiqi zamanı yaranan bəzi problemlər də araşdırılmışdır. Bunlara texnoloji avadanlıqların çatışmazlığı, rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması, müəllimlərin yeni texnologiyalara uyğunlaşma çətinlikləri və etik məsələlər daxildir. Bununla yanaşı, qeyd olunur ki, düzgün istifadə olunduğu halda süni intellekt tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, tələbələrin akademik göstəricilərinin yaxşılaşmasına və müasir təhsil mühitinin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Müasir təhsil müəssisələrində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafına və global kommunikasiya imkanlarının artırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: *süni intellekt, ingilis dili tədrisi, rəqəmsal təhsil, interaktiv öyrənmə, chatbotlar, virtual müəllim, dil bacarıqları, innovativ texnologiyalar, elektron təhsil, fərdiləşdirilmiş təlim, nitq tanıma sistemləri, təhsil texnologiyaları*

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, Sumqayıt, Azərbaycan
E-poçt: seriyyesevdimaliyeva@gmail.com

Daxil oldu: 24 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 20 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

In the twenty-first century, rapid developments in information and communication technologies have significantly transformed almost every sphere of human life, including education. The integration of digital technologies into educational systems has changed traditional teaching methods and created more flexible, interactive, and student-centered learning environments. Among the most influential technological innovations of recent years, artificial intelligence has emerged as one of the most important tools shaping the future of education. Artificial intelligence, commonly referred to as AI, is a branch of computer science that enables machines and software systems to simulate human intelligence, learn from data, solve problems, make decisions, and perform tasks that normally require human cognitive abilities. Today, AI technologies are increasingly being applied in different fields such as healthcare, finance, transportation, engineering, and especially education (Brown, 2014).

The role of artificial intelligence in education has become more visible due to the growing need for effective, personalized, and accessible learning opportunities. Traditional educational systems often face challenges in addressing the individual learning needs of students because learners differ in their abilities, interests, learning speeds, and educational backgrounds. In this context, artificial intelligence provides innovative solutions that can help educators improve teaching quality and support students more efficiently. AI technologies allow educational institutions to create adaptive learning environments where instructional materials, assessments, and teaching strategies can be customized according to the needs of each learner. As a result, students can receive more personalized instruction and achieve better academic outcomes (Chapelle, 2009).

One of the educational fields most affected by artificial intelligence is foreign language teaching, particularly English language teaching. English has become the dominant international language used in global communication, science, business, diplomacy, technology, tourism, and higher education. In today's globalized world, proficiency in English is considered an essential skill that provides individuals with better educational, professional, and social opportunities (Crystal, 2012).

Therefore, improving the quality and effectiveness of English language teaching has become a major priority for educational institutions around the world. Traditional methods of teaching English, while

still valuable, may not fully meet the demands of modern learners who require more engaging, interactive, and technology-supported learning experiences. Artificial intelligence technologies have introduced new possibilities that can enhance language teaching and learning processes in various ways (Harmer, 2015).

Research

Artificial intelligence plays a significant role in improving the four fundamental language skills: listening, speaking, reading, and writing. AI-powered applications and platforms offer interactive exercises, instant feedback, speech recognition systems, automated translations, grammar correction tools, vocabulary-building activities, and intelligent tutoring systems that help students practice English more effectively. For example, speech recognition technologies enable learners to improve their pronunciation by analyzing spoken language and providing immediate corrective feedback. Similarly, AI-based writing assistants can identify grammatical mistakes, suggest vocabulary improvements, and help students develop better writing skills. Such technologies make language learning more dynamic, engaging, and learner-centered (Holmes et al., 2019).

Another important contribution of artificial intelligence to English language teaching is the development of personalized learning environments. AI systems can analyze students' performance, identify their strengths and weaknesses, monitor their progress, and provide customized learning materials according to their individual needs. This personalized approach increases student motivation and improves learning efficiency because learners can study at their own pace and focus on areas where they need more practice. Unlike traditional classroom settings where teachers may have limited time to address every student's needs individually, AI technologies can offer continuous support and guidance to learners outside the classroom as well (Woolf, 2010).

In addition to benefiting students, artificial intelligence also supports teachers in many aspects of the educational process. Teachers can use AI tools to prepare lesson plans, create educational materials, assess students' assignments, analyze learning outcomes, and manage classroom activities more effectively. Automated grading systems, for instance, reduce teachers' workload and allow them to spend more time on creative and interactive teaching activities. AI can also assist teachers in identifying students who may be struggling academically and provide recommendations for improving their learning experiences. Consequently, artificial intelligence does not replace teachers but rather serves as a supportive tool that enhances teaching effectiveness and educational productivity.

Moreover, the use of artificial intelligence in English language teaching promotes independent and lifelong learning. Students can access AI-supported educational applications anytime and anywhere through computers, smartphones, and online platforms. This flexibility allows learners to continue practicing English outside formal classroom environments and develop self-learning habits. AI-powered chatbots and virtual assistants can simulate real-life conversations, helping students improve their communication skills and gain confidence in using English in practical situations. Such interactive learning experiences are especially beneficial for students who may not have enough opportunities to practice English with native speakers. Limited internet access, insufficient digital devices, and inadequate technical support can prevent the effective integration of AI technologies into classrooms. Another challenge is the low level of digital literacy among some teachers and students. Many educators may not have sufficient training or experience in using advanced technological tools, which can limit the successful application of AI in teaching processes. Ethical and privacy issues also represent important concerns related to artificial intelligence in education. AI systems often collect and analyze large amounts of personal data about students, including their learning behaviors, academic performance, and online activities. Therefore, protecting students'

privacy and ensuring the ethical use of data have become essential issues that educational institutions must address carefully (Luckin, 2018). The relevance of studying the role of artificial intelligence in English language teaching is increasing day by day because educational systems worldwide are moving toward digital transformation. Governments, universities, schools, and educational organizations are investing heavily in educational technologies to improve teaching quality and prepare students for the demands of the modern world (Richards & Rodgers, 2014). AI technologies contribute to the development of students' language skills, increase motivation, support teachers, and promote independent learning (Russell & Norvig, 2021).

At the same time, challenges related to infrastructure, digital literacy, ethics, and data privacy must be carefully addressed to maximize the benefits of AI in education. The future of English language teaching will likely involve a closer collaboration between human educators and intelligent technologies, leading to more effective, accessible, and learner-centered educational systems. (Sharma & Barrett, 2007). Therefore, investigating the role of artificial intelligence in English language teaching is highly important for understanding how modern technologies can improve language education and meet the needs of future generations.

Conclusion

In conclusion, artificial intelligence has become one of the most influential technological innovations in modern education and has significantly transformed the process of English language teaching (Woolf, 2010). The integration of AI technologies into educational environments has created new opportunities for both teachers and students by making language learning more interactive, personalized, flexible, and effective. AI-supported systems provide learners with immediate feedback, individualized instruction, adaptive learning materials, and continuous access to educational resources, which contribute greatly to the improvement of language skills such as listening, speaking, reading, and writing (Siemens & Baker, 2012).

One of the major advantages of artificial intelligence in English language teaching is its ability to support personalized learning. Traditional teaching methods often face limitations in addressing the diverse needs and learning styles of students. However, AI technologies can analyze learners' performance, identify their strengths and weaknesses, and offer customized learning experiences according to their individual progress. This personalized approach increases student motivation, encourages active participation, and helps learners achieve better academic results. Students are able to study at their own pace and receive targeted support in areas where improvement is needed. (Warschauer, 2011).

The future of English language teaching will likely involve a greater integration of artificial intelligence technologies into classrooms and online learning environments. As technology continues to evolve, more advanced AI applications are expected to emerge, offering even more sophisticated learning opportunities and educational solutions. Consequently, educational systems must adapt to these changes by investing in technological infrastructure, improving digital literacy, and developing effective strategies for AI integration.

References

1. Brown, H. D. (2014). *Principles of language learning and teaching* (6th ed.). Pearson Education.
2. Chapelle, C. A. (2009). *Computer-assisted language learning*. Cambridge University Press.
3. Crystal, D. (2012). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. Ellis, R. (2015). *Understanding second language acquisition* (2nd ed.). Oxford University Press.
5. Harmer, J. (2015). *The practice of English language teaching* (5th ed.). Pearson.

6. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.
7. Luckin, R. (2018). *Machine learning and human intelligence: The future of education for the 21st century*. UCL Institute of Education Press.
8. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
9. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson.
10. Sharma, P., & Barrett, B. (2007). *Blended learning: Using technology in and beyond the language classroom*. Macmillan Education.
11. Siemens, G., & Baker, R. S. J. d. (2012). Learning analytics and educational data mining: Towards communication and collaboration. In *Proceedings of the 2nd International Conference on Learning Analytics and Knowledge*. 252–254. ACM.
<https://doi.org/10.1145/2330601.2330661>
12. Warschauer, M. (2011). *Learning in the cloud: How (and why) to transform schools with digital media*. Teachers College Press.
13. Woolf, B. P. (2010). *Building intelligent interactive tutors: Student-centered strategies for revolutionizing e-learning*. Morgan Kaufmann.

Compulsory Licences and Investment in Industrial Property

Houfa Nour El Houda^{1*} , Zouani Nadia¹

Abstract. *Industrial property rights are fundamental to protecting innovation and stimulating technological progress. Compulsory licences represent a legal mechanism that allows governments to authorise third parties to exploit a patent without the consent of the rights holder, serving as both an exception to exclusive rights and a tool for promoting investment. This study aims to explore the role of compulsory licences in encouraging investment, research and development (R&D), and innovation in the industrial field. Using an analytical descriptive approach, the study examines the basic concepts of industrial property and the legal and economic dimensions of compulsory licences. The results indicate that compulsory licences can facilitate technology transfer, attract foreign direct investment, protect public health, and limit abusive practices by patent owners. The study concludes that while compulsory licences offer significant economic and social advantages, their proper use requires a careful balance between protecting intellectual property rights and fostering innovation and investment.*

Keywords: *compulsory licences, industrial property, intellectual property, investment*

¹Saïd Hamdine University, Algiers, Algeria

*Corresponding author. E-mail: nursozak@hotmail.com

Received: 11 April 2025; Accepted: 1 December 2025; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Sənaye mülkiyyətinə məcburi lisenziyalar və investisiyalar

Houfa Nour El Houda^{1*} , Zouani Nadia¹

Xülasə. *Sənaye mülkiyyəti hüquqları innovasiyanın qorunması və texnoloji tərəqqinin stimullaşdırılması üçün əsasdır. Məcburi lisenziyalar hökumətlərə hüquq sahibinin razılığı olmadan üçüncü tərəflərə patentdən istifadə etməyə icazə verən hüquqi mexanizmi təmsil edir və həm eksklüziv hüquqlara istisna, həm də investisiyaların təşviqi üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Bu tədqiqatın məqsədi sənaye sahəsində investisiyaların, tədqiqat və inkişafın (R&İ) və innovasiyanın təşviqində məcburi lisenziyaların rolunu araşdırmaqdır. Analitik təsviri yanaşmadan istifadə edərək, tədqiqat sənaye mülkiyyətinin əsas anlayışlarını və məcburi lisenziyaların hüquqi və iqtisadi ölçülərini araşdırır. Nəticələr göstərir ki, məcburi lisenziyalar texnologiya ötürülməsini asanlaşdırır, birbaşa xarici investisiyaları cəlb edər, ictimai sağlamlığı qoruyur və patent sahibləri tərəfindən sui-istifadə hallarını məhdudlaşdırır.*

Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, məcburi lisenziyalar əhəmiyyətli iqtisadi və sosial üstünlüklər təklif etsə də, onların düzgün istifadəsi əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə innovasiya və investisiyaların təşviqi arasında diqqətli bir tarazlıq tələb edir.

Açar sözlər: məcburi lisenziyalar, sənaye mülkiyyəti, əqli mülkiyyət, investisiya

¹Səid Həmdin Universiteti, Əlcəzair

*Məsul müəllif. E-poçt: nursozak@hotmail.com

Daxil oldu: 11 Aprel 2025; Qəbul edildi: 1 Dekabr 2025; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The protection of creative and intellectual products has become increasingly important in the current global economic and technological landscape, as the new economy rapidly transitions towards a knowledge-based model founded on innovation (Zouani, 2021). Industrial property is one of the main factors stimulating technological and economic development in modern societies. In order to promote investment in industrial property and encourage companies and inventors to develop new ideas and technologies, the system of compulsory licences plays a crucial role (Lakhal & Azzouz, 2023).

It must be noted from the outset that protecting the exclusive right of the original holder of industrial property does not mean protecting the inventor's interest at the expense of society. On the contrary, whenever society suffers harm due to the non-exploitation of that right, the public authority may intervene to restore balance by forcing the holder of the intellectual property right to grant a licence to a third party (Ait Chaalal, 2016). Compulsory licences are a legal mechanism used to grant intellectual property rights to individuals or entities concerned with a particular product or invention, allowing the government to authorise use of industrial property without the consent of the rights holder.

Given the impact of licences on attracting investment in industrial property and encouraging R&D projects, this study examines the factors influencing investors' decisions to invest in industrial property, including the potential benefits and risks associated with compulsory licences. There are clear differences in the matter of compulsory licences from one country to another, depending on government policies and regulations (Al-Kaswani, 2011).

Research Problem: What role do compulsory licences play in investment in the field of industrial property?

Research Approach: The study adopts both descriptive and analytical approaches.

Methods

To achieve the study's objectives, the researchers adopted both the descriptive approach and the analytical approach.

- **Descriptive approach:** Used to define and explain the basic concepts of industrial property rights, their characteristics, and the legal and economic dimensions of compulsory licences as found in

Algerian legislation (particularly Ordinance 03/07 relating to patents), international agreements (the Paris Convention for the Protection of Industrial Property and the TRIPS Agreement), and existing legal literature.

- **Analytical approach:** Employed to examine the conditions, cases, and procedures for granting compulsory licences under Algerian law and to analyse the potential economic effects of these licences on investment, technology transfer, market competition, and public health.

Data were collected from primary legal sources (legislative ordinances, official gazettes, and international treaties) and secondary sources (books, peer-reviewed journal articles, master's theses, doctoral dissertations, and reports from the World Intellectual Property Organization (WIPO), as cited in the reference list).

Results

The analysis of compulsory licences in the context of industrial property yielded the following key results:

3.1 Legal Framework and Characteristics of Industrial Property Rights

Industrial property rights are defined as rights that entitle their owner to invest by exploiting new innovations or using distinctive signs to distinguish his establishment or products (Al-Fatlawi, 1998). These rights have several distinguishing characteristics:

- Moral rights (incorporeal movable): The registration certificate is considered an incorporeal movable with economic content, making it transferable and assignable (Al-Khouli, n.d.).
- Temporary right: Patent protection is temporary, lasting 20 years under Article 9 of the Patent Law (Ordinance 03/07).
- Transferability and pledge: Industrial property rights may be transferred, sold, or pledged, subject to formal registration requirements (Al-Manzalawi, 1983; Ordinance 75/59, Commercial Code).

3.2 Definition and Cases for Granting Compulsory Licences

A compulsory licence is defined as an administrative measure resulting from non-exploitation or insufficient exploitation of the patent by its owner (Al-Absee, 2009). Under Algerian Ordinance 03/07, compulsory licences may be granted in two main cases:

Case		Legal Basis	Conditions
Non-exploitation or insufficient exploitation	-1	Article 38	After 4 years from filing date or 3 years from grant date; applicant must have sought a voluntary licence first.
Public interest	-2	Article 49	No time limit; applies to national security, health, nutrition, or to remedy anti-competitive practices.

3.3 Economic and Investment-Related Outcomes

The study found that compulsory licences can produce several positive economic outcomes:

- Supporting the national economy: Compulsory licences aim to supply the domestic market (Article 48), break monopolies, employ the workforce, and reduce unemployment (Ben Ayad, 2022).
- Facilitating technology transfer: For developing countries, compulsory licences provide access to necessary technologies that would otherwise be unavailable (Awad Allah, 1983; Abu Al-Hijaa, 2006).
- Attracting investment: Strong intellectual property protection, including a well-regulated compulsory licensing system, encourages foreign direct investment by providing a predictable legal climate (Antar, 2009).
- Protecting public health: Compulsory licences have been used to obtain essential medicines at affordable prices, countering excessive pricing by patent-holding multinational corporations (Hewas, 2021; Yahia, 2020).
- Limiting abusive practices: The threat of compulsory licences serves as an effective deterrent against discriminatory pricing, market non-supply, and unfair terms (Al-Mousawi, 2012).

Discussion

The results indicate that compulsory licences play a prominent role in stimulating investment and innovation in industrial property. They drive investors to engage in research, development, and innovation activities by contributing to technology transfer and knowledge exchange between companies and different sectors (Ferrache & Akroum, 2020). Furthermore, compulsory licences enhance economic cooperation between companies and countries, thereby promoting economic development and creating new job opportunities (Shama, 2015).

However, several challenges must be addressed. The primary challenge is maintaining a proper balance between protecting intellectual property rights and encouraging innovation and investment. If compulsory licences are granted too easily, they may discourage future innovation by reducing the expected returns from patent ownership. Conversely, if they are too difficult to obtain, the public interest may suffer from monopolistic practices and high prices (Imran, 2010; Senoussi, 2020).

The study also notes that compulsory licences are rare for trade marks compared to patents, as they typically arise only where an enterprise holds a dominant market position. Moreover, the effectiveness of compulsory licences depends heavily on the legal and institutional capacity of the granting country. For developing countries, simply having compulsory licence provisions in law is insufficient; they must also possess the technical expertise and administrative infrastructure to implement them effectively (Siddiq, 2009).

Institutions and governments should adopt appropriate policies and procedures to enhance awareness and understanding of compulsory licences, their benefits and challenges. The parties concerned should seek to promote cooperation and the exchange of knowledge and experience in this field, which contributes to improving practices and developing relevant policies (Al-Mousawi, 2012).

Conclusion

Compulsory licences play a vital role in encouraging investment in industrial property and driving innovation. However, attention must be paid to directing them correctly and maintaining a balance between protecting intellectual property rights and supporting economic development in order to achieve sustainable development. The results can be summarised as follows:

- Compulsory licences are granted when a patent concerns the public interest, and the law intervenes to serve the common good.
- Investment in patents can take place through compulsory licences because the patent concerns a large segment of society, so the potential for profit is very real.
- Proper use of compulsory licences can bring important economic and social advantages, but a balance between intellectual property protection and innovation promotion remains essential.

References

1. Abaza, I. E. D. (2016). *Intellectual property, copyright and neighbouring rights, and industrial property*. Dar Al-Jami'a Al-Jadida.
2. Abdel Sadiq, M. S. (2009). *Industrial property: Patents, trademarks, industrial drawings and models*. Dar Al-Nahda Al-Arabiya.
3. Abdul Wahab Ahmed. (2020). *The economic harm resulting from infringement of intellectual property*. <http://www.ecpps.org/attachments/article/337>
4. Abu Al-Hijaa, R. S. A. (2006). *Patents between Jordanian and Egyptian legislations and international agreements*. Alam Al-Kutub Al-Hadithah.
5. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS). (1994). Annex 1C to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization.
6. Ait Chaalal, E. (2016). *Protection of industrial property rights against the crime of counterfeiting* (Master's thesis, University of Tizi Ouzou).
7. Al-Absee, E. M. A. (2009). *Compulsory licensing to exploit patents: A comparative study*. Dar Al-Nahda Al-Arabiya.
8. Al-Fatlawi, S. J. H. (1998). *Industrial property according to Algerian laws*. University Publications Office.
9. Al-Kaswani, A. M. (2011). *The law applicable to intellectual property matters* (1st ed.). Dar Wael.
10. Al-Khouli, S. A. (n.d.). *Industrial property rights: Their concept, characteristics, registration procedures*. Dar Majdalawi.
11. Al-Manzalawi, A. H. (1983). *Industrial property*. University Publications Office.
12. Al-Mousawi, H. J. Y. (2012). *Compulsory licensing to exploit patents: A comparative study*. Dar Safa.
13. Al-Muhaisen, O. N. (2011). *The concise in intellectual property law*. Dar Al-Thaqafa.
14. Antar, A. R. A. (2009). *Intellectual property rights and their economic effects*. Dar Al-Fikr Al-Jami'i.
15. Awad Allah, J. A. K. (1983). *The legal system for the protection of inventions and technology transfer to developing countries*. Silsilat Publications.
16. Ben Ayad, J. (2022). *Compulsory licences for patents as a tool for economic development*. *Algerian Journal of Law and Political Science*, 7(1).
17. Ferrache, C., & Akroum, A. (2020). *The compulsory licence to exploit patents in international agreements and its impact on Algerian legislation*. *Professor Researcher: Journal of Legal and Political Studies*, 5(1).
18. Hewas, F. (2021). *Compulsory licences in the pharmaceutical industry*. *Journal of Judicial Ijtihad*, 1(13).

19. Imran, J. (2010). *Compulsory licensing and its impact on the patent system in Libyan and Egyptian law*. *Journal of Legal and Economic Sciences*.
20. Imran, J. (2018). *Compulsory licensing and its impact on the patent system in Libyan and Egyptian law* (Master's thesis, University of Benghazi).
21. Jradi, S., & Soualemia, N. (2021). *Youth uses of the public park: A sociological study in Mascara City*. *Afaaq Journal of Sociology*, 11(1).
22. Lakhal, A., & Azzouz, S. (2023). *The relationship between legal protection of industrial property rights and economic development*. *Journal of Legal and Economic Studies*, 5(3).
23. Ordinance 03/07 of 19 July 2003 relating to patents. *Official Gazette*, No. 44.
24. Ordinance 66/86 of 28 April 1966 relating to industrial drawings and models. *Official Gazette*, No. 35.
25. Ordinance 75/59 of 26 September 1975 concerning the Commercial Code (amended 2022). *Official Gazette*, No. 32.
26. Paris Convention for the Protection of Industrial Property. (1967). *Paris Convention for the Protection of Industrial Property of March 20, 1883, as revised at Stockholm on July 14, 1967, and as amended on September 28, 1979*. <https://www.wipo.int/treaties/en/ip/paris/>
27. Senoussi, S. S. (2020). *Compulsory licences for patents under the provisions of UAE Industrial Property Regulation and Protection Law No. 17 of 2002*. *New Economy Journal*, 11(1).
28. Shama, S. M. (2015). *Licences to exploit patents: An analytical study under Algerian legislation*. Dar Houma.
29. Siddiq, J. M. R. (2009). *International responsibility for violations of human rights by multinational corporations*. University Publications House.
30. World Intellectual Property Organization. (2020). *IP handbook: Policy, law and use*. WIPO.
31. Yahia, S. B. (2020). *The role of compulsory licences in confronting epidemics: The case of COVID-19*. *Algerian Journal of Law and Political Science*, 5(3, Special Issue).
32. Zouani, N. (2021). *Investment in industrial property*. *Journal of Law and Humanities*, 4.

Elektron hökumət və rəqəmsal transformasiyaların dövlət qurumlarında tətbiqi üstünlükləri

Anar Tağızadə

Xülasə. Elektron hökumət və rəqəmsal transformasiyaların dövlət qurumlarında tətbiqi, müasir idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq və vətəndaşlara daha keyfiyyətli xidmət göstərmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə əsas üstünlüklərdən biri xidmətlərin əlçatanlığının və şəffaflığının yüksəlməsidir. Elektron platformalar vasitəsilə, məsələn, “ASAN xidmət” və “Elektron Hökumət Portalı (e-gov.az)” kimi sistemlər vətəndaşlarla dövlət qurumları arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqəni sadələşdirir, müraciətlərin emal sürətini artırır və kağız işlərini minimuma endirir. Nəticədə, vaxt və resurslara qənaət olunur, həmçinin korrupsiya riskləri azalır.

Rəqəmsal transformasiya həmçinin idarəetmədə qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırır. Dövlət qurumları məlumatları real vaxtda əldə edə, analiz edə və proseslərin monitorinqini apararaq strateji qərarlar qəbul edə bilirlər. Bu, yalnız inzibati xidmətlərin səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda maliyyə resurslarının optimallaşdırılmasına, risklərin vaxtında idarə olunmasına və dövlət siyasətinin daha çevik həyata keçirilməsinə imkan verir.

Rəqəmsal infrastrukturun genişlənməsi və informasiya texnologiyalarının tətbiqi, eyni zamanda, vətəndaşların informasiya resurslarına çıxış imkanlarını artırır. Onlayn xidmətlər, rəqəmsal kitabxanalar, təhsil və sosial platformalar sayəsində əhali müxtəlif xidmətlərdən fasiləsiz və sürətli yararlanı bilər. Bu, dövlətin sosial inklüzivliyini gücləndirir və rəqəmsal inklüzivlik prinsipinin reallaşmasına xidmət edir. Həmçinin, elektron ticarət və onlayn ödəniş sistemlərinin inkişafı iqtisadi proseslərin rəqəmsallaşdırılmasını təmin edərək biznes-mühit üçün şəffaf və sürətli əməliyyat imkanları yaradır.

Açar sözlər: elektron, transformasiya, dövlət, innovativ, şəffaflıq, xidmətlər, intellekt, ASAN, myGov, xidmət

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: anartagizade33@gmail.com

Daxil oldu: 3 Fevral 2026; Qəbul edildi: 24 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Application Advantages of Electronic Government and Digital Transformations in State Organizations

Anar Tagizade

Abstract. The application of e-government and digital transformations in state institutions is of great importance in terms of increasing the efficiency of modern management and providing better quality services to citizens. One of the main advantages in this direction is the increase in the accessibility and transparency of services. Through electronic platforms, for example, systems such as “ASAN service” and “Electronic Government Portal (e-gov.az)” simplify direct interaction between citizens

and state institutions, increase the speed of processing applications and minimize paperwork. As a result, time and resources are saved, and corruption risks are reduced.

Digital transformation also optimizes decision-making processes in management. State institutions are able to obtain information in real time, analyze it and monitor processes and make strategic decisions. This not only increases the efficiency of administrative services, but also allows for the optimization of financial resources, timely management of risks and more flexible implementation of state policy.

The expansion of digital infrastructure and the application of information technologies also increase citizens' access to information resources. Thanks to online services, digital libraries, education and social platforms, the population can benefit from various services uninterruptedly and quickly. This strengthens the social inclusiveness of the state and serves to realize the principle of digital inclusion. Also, the development of e-commerce and online payment systems ensures the digitalization of economic processes, creating transparent and fast transaction opportunities for the business environment.

Keywords: *electronic, transformation, state, innovative, transparency, services, intelligence, ASAN, myGov, service*

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: anartagizade33@gmail.com

Received: 3 February 2026; Accepted: 24 May 2026; Published online: 28 June

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin rəqəmsallaşdırılması və elektron hökumət sistemlərinin formalaşdırılması global miqyasda ictimai idarəetmənin əsas inkişaf istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı dövlət orqanlarının fəaliyyətinə yeni yanaşmalar gətirmiş, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin səmərəliliyini, əlçatanlığını və şəffaflığını artırmışdır (Aguilar Viana, 2021). Elektron hökumət konsepsiyası dövlət, biznes və vətəndaş münasibətlərinin rəqəmsal mühitdə qurulmasını təmin edərək, idarəetmə proseslərində çevikliyi və operativliyi yüksəldir (Ciancarini et al., 2023).

Azərbaycan Respublikasında elektron hökumətin tətbiqi dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən “Rəqəmsal transformasiya” siyasəti nəticəsində dövlət xidmətləri bir mərkəzdən — “ASAN xidmət”, “myGov”, “E-Gov” və digər platformalar vasitəsilə təqdim edilir (Szedmák, 2025). Bu sistemlər vətəndaşların dövlət orqanlarına birbaşa müraciət ehtiyacını azaldaraq vaxt itkisinin qarşısını alır və xidmət prosesini daha şəffaf və nəzarət olunan formaya gətirir.

Rəqəmsal transformasiya təkcə texnoloji yenilik deyil, həm də idarəetmə mədəniyyətində dəyişiklikdir (Mountasser & Abdellatif, 2023). Bu proses dövlət orqanlarında qərarların qəbulunda məlumat əsaslı yanaşmanı gücləndirir, resurslardan səmərəli istifadəni təmin edir və insan amilindən asılılığı minimuma endirir. Elektron hökumət modeli nəticəsində dövlət və vətəndaş arasında qarşılıqlı etimad artır, ictimai xidmətlərə inam möhkəmlənir və dövlət idarəçiliyi müasir tələblərə uyğun şəkildə modernləşir (Yang, 2024).

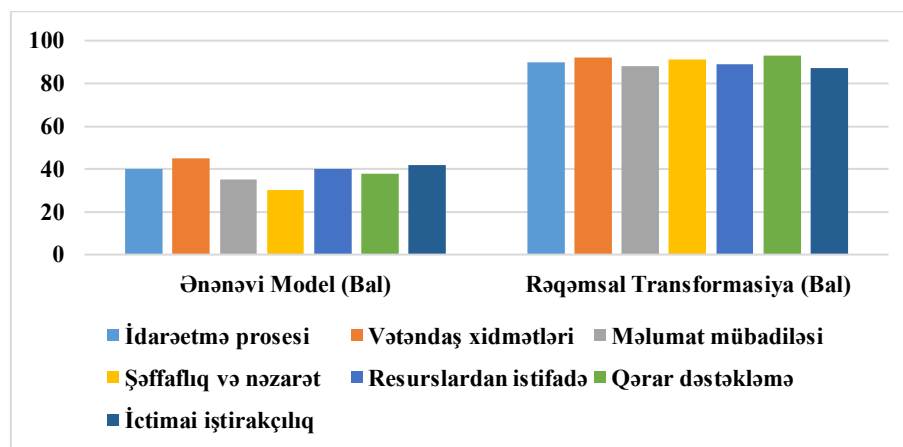
Metodlar

Bu tədqiqatda elektron hökumət və rəqəmsal transformasiya proseslərinin dövlət qurumlarındakı təsirini və üstünlüklərini qiymətləndirmək üçün qarışıq metodlar, yəni keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmaları tətbiq edilmişdir. Bu məqsədlə məlumat toplama metodları vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının “Elektron Hökumət” inkişaf strategiyaları, rəsmi dövlət hesabatları və dövrü elmi nəşrlər təhlil edilmişdir. Dövlət qurumlarında rəqəmsallaşma sahəsində qəbul edilmiş qanunvericilik aktları və strateji yol xəritələri sənədli təhlil metodları ilə incələnmişdir. Bunlarla yanaşı, müqayisəli təhlil metodu ilə rəqəmsal transformasiyadan sonrakı dövlət xidmətlərinin səmərəlilik göstəriciləri müqayisə edilmiş, indikatorların qiymətləndirilməsi metodu ilə proseslərin optimallaşdırılması, korrupsiya risklərinin azaldılması və şəffaflığın artırılması kimi meyarlar üzrə keyfiyyət göstəriciləri analiz edilmişdir.

Nəticələr

Elektron hökumət və rəqəmsal transformasiyaların dövlət idarəçiliyində tətbiqi müasir ictimai idarəetmənin keyfiyyət göstəricilərini dəyişdirən mühüm amillərdəndir (OECD, 2022). Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi dövlətin idarəetmə mexanizmlərini sadələşdirərək, xidmətlərin vətəndaşlara daha operativ və şəffaf şəkildə təqdim edilməsinə imkan yaradır. Bu prosesin əsas məqsədi dövlət orqanlarının fəaliyyətini informasiya texnologiyaları əsasında optimallaşdırmaq, idarəetmədə çeviklik və hesabatlılıq təmin etməkdir (World Economic Forum, 2024).

Azərbaycan Respublikasında bu sahədə görülmən tədbirlər “Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal transformasiya sahəsində 2021–2025-ci illər üçün Strategiya”, “Elektron Hökumət” portalı, “myGov” və “ASAN xidmət” mərkəzlərinin fəaliyyəti ilə özünü göstərir (ESCAP, 2023). Bu platformalar vasitəsilə 700-dən artıq dövlət xidməti elektron qaydada təqdim edilir. Məsələn, “ASAN xidmət” sistemi vətəndaş məmnunluğu səviyyəsini artırmaqla yanaşı, korrupsiya risklərinin azaldılmasına, xidmətlərin keyfiyyətinin və əlçatanlığının yüksəldilməsinə mühüm təsir göstərmişdir (Development Pathways, 2024),

Qrafik 1

Dövlət idarəçiliyində elektron hökumət və rəqəmsal transformasiyanın üstünlükləri

Mənbə: Müəllifin tərtibatı əsasında, Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin “Rəqəmsal transformasiya üzrə Strategiyası (2021–2025)” və “ASAN xidmət” illik hesabatlarının məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Qrafik 1-də dövlət idarəçiliyində ənənəvi model ilə rəqəmsal transformasiya modelinin müqayisəli nəticələri əks olunmuşdur. Göründüyü kimi, bütün göstəricilər üzrə rəqəmsal transformasiya ənənəvi

modeldən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək nəticələr nümayiş etdirir. Bu fərq elektron hökumətin tətbiqi ilə idarəetmə proseslərinin optimallaşdırıldığını, qərar qəbul etmənin daha operativ və məlumat əsaslı hala gəldiyini göstərir (Elisa et al., 2020).

Müzakirə

Rəqəmsal transformasiya həm də dövlət orqanları arasında informasiya mübadiləsinin avtomatlaşdırılmasını təmin edir. Bu, qərarların qəbulunda operativliyi artırır, idarəetmədə dublikat funksiyaları aradan qaldırır və resursların qənaətli istifadəsini təmin edir. Eyni zamanda, dövlətin müxtəlif strukturları arasında integrasiya olunmuş verilənlər bazası formalaşaraq, vətəndaşların eyni məlumatı bir neçə dəfə təqdim etmə zərurətini aradan qaldırır (Abdullayev et al., 2022).

Lakin rəqəmsal transformasiya ilə bağlı bir sıra problemlər də qalmaqdadır. Bunlara rəqəmsal savadlılığın yetərsizliyi, texnoloji infrastrukturun bərabər inkişaf etməməsi və informasiya təhlükəsizliyi riskləri daxildir. Buna baxmayaraq, dövlətin həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər və strategiyalar nəticəsində bu maneələrin mərhələli şəkildə aradan qaldırılması istiqamətində ciddi addımlar atılır (Reforgiato Recupero et al., 2016).

Nəticə

Elektron hökumət və rəqəmsal transformasiyaların dövlət idarəçiliyində tətbiqi idarəetmə proseslərinin səmərəliliyini yüksəldən, şəffaflığı təmin edən və vətəndaş məmnunluğunu artıran mühüm islahat istiqamətidir. Təhlillər göstərir ki, rəqəmsal sistemlər idarəetmədə çevikliyi təmin edir, xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir və resurslardan səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Müasir texnologiyaların – süni intellekt, bulud texnologiyaları və Big Data analitikası kimi vasitələrin – tətbiqi qərar qəbul etməni elmi əsaslara söykəndirir və idarəetməni daha şəffaf, hesabatlı və nəticəyönümlü edir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən “Rəqəmsal transformasiya strategiyası (2021–2025)” və “ASAN xidmət”, “myGov” kimi uğurlu platformalar göstərir ki, dövlət-vətəndaş münasibətləri yeni, innovativ mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu yanaşma dövlət xidmətlərinin mərkəzləşdirilməsinə, bürokratik maneələrin aradan qaldırılmasına və ictimai nəzarətin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A., et al. (2022). Current trends in digital transformation and their impact on the national economy. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series “Economics”*, 11(1), 11.
2. Aguilar Viana, A. C. (2021). Digital transformation in public administration: From e-government to digital government. *International Journal of Digital Law*, 2(1), 29–46.
3. Ciancarini, P., Giancarlo, R., & Grimaudo, G. (2023). *Digital transformation in the public administrations: A guided tour for computer scientists*. arXiv.
4. Development Pathways. (2024). *Digitalisation in social protection: Lessons from Azerbaijan*. Development Pathways.
5. Elisa, N., Yang, L., Chao, F., & Cao, Y. (2020). *A framework of blockchain-based secure and privacy-preserving e-government system*. arXiv.
6. ESCAP. (2023). *Realizing digital potential in North and Central Asia*. United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. ESCAP hesabatı

7. Mountasser, T., & Abdellatif, M. (2023). Digital transformation in public administration: A systematic literature review. *International Journal of Professional Business Review*, 8, e02372. <https://doi.org/10.26668/businessreview/2023.v8i10.2372>
8. OECD. (2022). *Promoting enterprise digitalisation in Azerbaijan*. OECD nəşri
9. Reforgiato Recupero, D., Castronovo, M., Consoli, S., Costanzo, T., Gangemi, A., Grasso, L., et al. (2016). *An innovative, open, interoperable citizen engagement cloud platform for smart government and users' interaction*. arXiv. arXiv məqaləsi
10. Szedmák, B. (2025). Digital transformation of public services: The case ... *Journal of Public Sector Innovation*. <https://doi.org/10.1080/01900692.2025.2520522>
11. World Economic Forum. (2024). *IDEA: Investing in the digital economy of Azerbaijan*. World Economic Forum hesabatı
12. Yang, C. (2024). Government in the digital age: Exploring the impact of ... *Government Information Quarterly*. Science Direct məqaləsi

Qadın sahibkarların maliyyə mənbələri: bank kreditləri, mikromaliyyə, qrantlar, investisiyalar

Aytan Əlimirzəyeva

Xülasə. Qadın sahibkarlığı müasir iqtisadiyyatın inklüziv inkişafında mühüm rol oynayan əsas istiqamətlərdən biridir. Qadınların biznes fəaliyyətinə cəlb olunması məşğulluğun artırılması, ailə gəlirlərinin yüksəldilməsi və regional inkişafın gücləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin qadın sahibkarlar maliyyə resurslarına çıxış zamanı bir sıra ciddi çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu baxımdan onların istifadə etdiyi əsas maliyyə mənbələrinin – bank kreditləri, mikromaliyyə institutları, qrant proqramları və investisiya mexanizmlərinin təhlili aktual hesab olunur.

Bank kreditləri qadın sahibkarlar üçün ən geniş yayılmış maliyyə alətlərindən biridir. Lakin girov təminatı, kredit tarixçəsi və faiz dərəcələri kimi şərtlər qadınların kredit əldə etməsini xeyli çətinləşdirə bilər. Mikromaliyyə institutları isə daha çevik şərtlərlə, xüsusilə kiçik və yeni yaradılmış bizneslər üçün əlverişli imkanlar yaradır. Qrant proqramları dövlət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təqdim olunur və geri qaytarılmayan maliyyə dəstəyi formasında qadın sahibkarlığın təşviqinə xidmət edir. Bundan əlavə, investisiya mənbələri – xüsusilə biznes mələkləri və risk kapitalı – innovativ və yüksək potensiala malik qadın rəhbərliyində olan startapların inkişafında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: qadın sahibkarlığı, bank kreditləri, mikromaliyyə, qrant proqramları, investisiya mənbələri, maliyyə əlçatanlığı, gender bərabərliyi

Xəzər Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: aytan.alimirzayeva2024@khazar.org

Daxil oldu: 24 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 8 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Financial Sources of Women Entrepreneurs: Bank Loans, Microfinance, Grants, Investments

Aytan Alimirzayeva

Abstract. Women's entrepreneurship is one of the key areas that plays an important role in the inclusive development of the modern economy. The involvement of women in business activities is of particular importance in terms of increasing employment, raising family incomes, and strengthening regional development. However, women entrepreneurs face a number of serious difficulties in accessing financial resources. In this regard, the analysis of the main financial sources they use - bank loans, microfinance institutions, grant programs, and investment mechanisms - is considered relevant.

Bank loans are one of the most widely used financial instruments for women entrepreneurs. However, conditions such as collateral requirements, credit history, and interest rates may significantly complicate women's access to loans. Microfinance institutions, on the other hand, create favorable opportunities with more flexible terms, especially for small and newly established businesses. Grant

programs are provided by the state and international organizations and serve to promote women's entrepreneurship in the form of non-repayable financial support. In addition, investment sources - especially business angels and venture capital - play an important role in the development of innovative and high-potential startups led by women.

Keywords: *women's entrepreneurship, bank loans, microfinance, grant programs, investment sources, financial accessibility, gender equality*

Khazar University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: aytan.alimirzayeva2024@khazar.org

Received: 24 January 2026; Accepted: 8 June 2026; Published online: 28 June

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə qadın sahibkarlığının inkişafı iqtisadi artımın sürətləndirilməsi, məşğulluğun artırılması və sosial rifahın yüksəldilməsi baxımından mühüm strateji istiqamət hesab olunur. Qadınların biznes fəaliyyətinə cəlb olunması yalnız fərdi gəlir mənbəyinin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ailə büdcəsinin möhkəmlənməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və yerli iqtisadi fəallığın artmasına da şərait yaradır. Bu proses regional inkişafın, innovasiyaların və daha dayanıqlı iqtisadi modelin təşviqi baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qadın sahibkarların iqtisadi proseslərdə fəal iştirakı inklüziv iqtisadiyyatın qurulmasına, sosial bərabərliyin gücləndirilməsinə və gender bərabərliyinin təmin olunmasına əhəmiyyətli töhfə verir. Qadınların sahibkarlıq fəaliyyətində daha geniş təmsil olunması iqtisadi münasibətlərdə iştirak imkanlarının artmasına və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf potensialının daha səmərəli istifadəsinə imkan yaradır.

Bununla belə, qadın sahibkarların biznes qurmaq və genişləndirmək prosesində qarşılaşdıqları əsas problemlərdən biri maliyyə resurslarına çıxışın məhdud olmasıdır. Maliyyə çatışmazlığı yeni təşəbbüslərin reallaşdırılmasına, innovativ ideyaların kommersiyalaşdırılmasına və mövcud bizneslərin böyüməsinə ciddi maneə yaradır. Bu problem xüsusilə kiçik həcmli bizneslərdə və yeni fəaliyyətə başlayan qadın sahibkarlar arasında daha aydın şəkildə özünü göstərir. Ənənəvi maliyyə mexanizmlərində girov tələbləri, yüksək faiz dərəcələri, kredit tarixçəsi ilə bağlı məhdudiyyətlər və institusional baryerlər qadınların bank kreditlərinə çıxışını çətinləşdirə bilər. Bəzi hallarda isə maliyyə savadlılığının kifayət qədər yüksək olmaması, bazar haqqında məlumat çatışmazlığı və biznes planlaşdırma təcrübəsinin azlığı da bu çətinlikləri daha da artırır. Bu isə alternativ maliyyə mənbələrinin – mikromaliyyə institutlarının, dövlət və beynəlxalq təşkilatların təqdim etdiyi qrant proqramlarının, eləcə də investisiya mexanizmlərinin əhəmiyyətini artırır.

Mikromaliyyə mexanizmləri xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli şərtlər təqdim etməklə qadınların biznesə ilk addım atmasına şərait yaradır. Bu maliyyə aləti daha az məbləği, lakin daha çevik kredit imkanları yaratdığı üçün yeni başlayan qadın sahibkarlar üçün praktik baxımdan faydalı hesab olunur. Qrant proqramları geri qaytarılmayan maliyyə dəstəyi kimi qadın sahibkarların innovativ təşəbbüslərini təşviq edir və sosial yönümlü layihələrin həyata keçirilməsini stimullaşdırır. Xüsusilə təhsil, kənd təsərrüfatı, xidmət, rəqəmsal biznes və sosial sahibkarlıq sahələrində bu cür dəstək mexanizmləri qadınların iqtisadi fəallığının artmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, risk kapitalı və biznes mələkləri kimi investisiya alətləri yüksək potensiala malik qadın rəhbərliyində olan startapların sürətli inkişafına imkan yaradır. Belə investisiya mənbələri yalnız maliyyə dəstəyi deyil, həm də mentorluq, bazara çıxış və biznes əlaqələrinin genişləndirilməsi baxımından əlavə üstünlüklər təqdim edə bilər (Məmmədova, 2020).

Qadın sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi iqtisadi sistemin dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, sosial ədalətin və gender balansının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bu imkanların artırılması qadınların iqtisadi qərarvermə proseslərində daha fəal iştirakına, onların sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafına və cəmiyyətdə iqtisadi müstəqilliyinin güclənməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, bank kreditləri, mikromaliyyə, qrantlar və investisiyalar kimi maliyyə mexanizmlərinin təhlili, onların üstünlükləri və məhdudiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi aktual elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun araşdırılması qadın sahibkarlığın inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsinə, mövcud problemlərin daha aydın müəyyənləşdirilməsinə və effektiv maliyyə dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Nəticə etibarilə, qadın sahibkarlığının maliyyələşmə imkanlarının genişləndirilməsi həm iqtisadi inkişaf, həm də sosial inklüzivlik baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri kimi çıxış edir.

Metodlar

Qadın sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını müəyyən etmək, bu mənbələrin effektivliyini araşdırmaq məqsədilə tədqiqatda kombinə edilmiş yanaşmadan istifadə olunmuşdur. Məlumat toplamaq üçün, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına aid statistik göstəricilər, bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlarının illik hesabatları, qadın sahibkarlığı ilə əlaqəli beynəlxalq qurumların hesabat və sənədləri əsas götürülmüşdür ki, obyektiv qiymətləndirmə mümkün olsun. Analiz və qiymətləndirmə metodları vasitəsilə qadın sahibkarların istifadə etdiyi əsas maliyyə mənbələrinin faiz üzrə paylanmasını müqayisəli təhlilə cəlb etmiş, bank kreditləri, qrantlar və investisiya formaları arasındakı fərqlər, maliyyələşmə şərtləri baxımından müqayisə edilmişdir. Kateqoriyalasdırma metodu ilə qadınların maliyyə mənbələrinin əlçatanlığı, riskliliyi və effektivliyi üzə çıxarılmışdır. Sintez metodu: Toplanmış statistik məlumatlar və respondentlərin rəyləri sintez edilərək, qadın sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışındakı əsas maneələr müəyyən edilmiş və onların aradan qaldırılması üçün təkliflər hazırlanmışdır.

Nəticələr

Aparılan təhlil və statistik göstəricilər göstərir ki, qadın sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxışı çoxşaxəli xarakter daşıyır və hər bir maliyyə alətinin özünəməxsus rolu vardır. Tədqiqatdan aydın olur ki, qadınların sahibkarlıq fəaliyyətində uğur qazanması yalnız biznes ideyasının mövcudluğu ilə deyil, həm də həmin ideyanın maliyyələşdirilməsi üçün uyğun və əlçatan mənbələrin olması ilə sıx bağlıdır. Bank kreditləri əsas maliyyələşmə mənbəyi olaraq üstünlük təşkil etsə də, bu alət hər zaman qadın sahibkarlar üçün tam əlçatan olmur. Girov təminatı, kredit tarixçəsi, faiz dərəcələri və müraciət prosedurlarının mürəkkəbliyi bank kreditlərindən istifadə imkanlarını müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Buna görə də alternativ mexanizmlər – mikromaliyyə, qrantlar və investisiyalar – qadın sahibkarlığın inkişafında mühüm tamamlayıcı rol oynayır. Bu maliyyə mənbələri müxtəlif inkişaf mərhələsində olan qadın sahibkarların ehtiyaclarına uyğun dəstək imkanları yaradır.

Qadın sahibkarların kredit müraciətlərində qiymətləndirmə meyarları və bank yanaşmaları bir sıra hallarda gender əsaslı fərqliliklər yarada bilər (Carter et al., 2007). Mikromaliyyə institutları və qrant proqramları xüsusilə yeni yaradılan və kiçik bizneslərin fəaliyyətə başlamasında effektiv dəstək vasitəsi kimi çıxış edir. Mikromaliyyə mexanizmləri daha çevik şərtlər təqdim etdiyi üçün kiçik həcmli sahibkarlıq təşəbbüslərinin maliyyələşdirilməsində praktiki əhəmiyyət daşıyır. Bu mənbə, xüsusilə kifayət qədər girov təminatı olmayan və ənənəvi bank kreditlərindən istifadə etməkdə çətinlik çəkən qadın sahibkarlar üçün daha uyğun hesab olunur. Qrant proqramları isə geri qaytarılmayan maliyyə dəstəyi formasında təqdim edildiyindən qadınların biznes ideyalarını daha az maliyyə riski ilə həyata keçirməsinə şərait yaradır. İnvestisiya mexanizmləri isə innovativ və yüksək böyümə potensialına malik layihələrin inkişafına imkan yaradır, lakin bu sahədə qadınların təmsilçiliyi hələ də məhduddur. Bu məhdudiyyət həm investisiya şəbəkələrinə çıxış imkanlarının

zəifliyi, həm də qadın rəhbərliyində olan startapların kifayət qədər tanıtılmaması ilə əlaqələndirilə bilər.

Müzakirə

Məqalədə qadın sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları müqayisəli və analitik yanaşma əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı bank kreditləri, mikromaliyyə institutları, qrant proqramları və investisiya mexanizmləri ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Mövzu üzrə mövcud elmi ədəbiyyat, beynəlxalq hesabatlar və statistik göstəricilər əsas informasiya bazası kimi istifadə olunmuşdur. Qadın sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxışı iqtisadi sistemin struktur xüsusiyyətləri, maliyyə institutlarının siyasəti və sosial-mədəni faktorlarla birbaşa əlaqəlidir. Təhlil göstərir ki, qadınların biznes fəaliyyətində ən çox istifadə etdiyi maliyyə mənbələri bank kreditləri, mikromaliyyə institutları, qrant proqramları və müxtəlif investisiya mexanizmləridir. Lakin bu mənbələrin hər biri fərqli üstünlüklərə və məhdudiyyətlərə malikdir (Əhmədov, 2021).

Bank kreditləri ənənəvi və ən geniş yayılmış maliyyələşmə formasıdır. Orta və böyük həcmli bizneslərin inkişafı üçün bank kreditləri mühüm rol oynayır. Lakin qadın sahibkarlar çox vaxt girov təminatı, kredit tarixçəsinin zəif olması və yüksək faiz dərəcələri kimi çətinliklərlə üzləşirlər. Statistik tendensiylər göstərir ki, qadınların rəhbərlik etdiyi müəssisələr daha çox kiçik biznes seqmentində cəmləşir və bu da onların iri kreditlərə çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, bəzi hallarda institusional yanaşmalarda mövcud olan gender stereotipləri kredit qərarlarına dolaylı təsir göstərə bilər (Məmmədova, 2020). Sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi məsələsində gender fərqləri qadınların biznes kapitalına çıxışını məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri kimi izah olunur (Marlow & Patton, 2005).

Mikromaliyyə institutları qadın sahibkarlar üçün daha əlçatan alternativ hesab olunur. Bu institutlar adətən daha kiçik məbləğlər, sadələşdirilmiş prosedurlar və daha çevik şərtlər təklif edir. Xüsusilə regionlarda fəaliyyət göstərən qadın sahibkarlar üçün mikromaliyyə mexanizmləri biznesin başlanğıc mərhələsində mühüm rol oynayır. Təhlil göstərir ki, mikromaliyyə qadınların iqtisadi aktivliyini artırmaqla yanaşı, onların maliyyə savadlılığının yüksəlməsinə də müsbət təsir edir. Lakin yüksək effektiv faiz dərəcələri və qısa müddətli kredit şərtləri bəzi hallarda davamlı inkişafı çətinləşdirə bilər (Quliyeva, 2019).

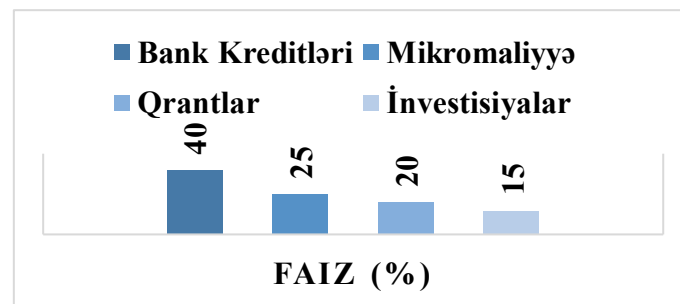
Qrant proqramları qadın sahibkarlığın təşviqində mühüm alət kimi çıxış edir. Dövlət qurumları və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təqdim olunan qrantlar geri qaytarılmayan maliyyə dəstəyi olmaqla innovativ və sosial yönümlü layihələrin reallaşdırılmasına imkan yaradır (OECD/European Commission, 2023). Təhlil göstərir ki, qrantlar xüsusilə startap mərhələsində olan və sosial təsir yaradan bizneslər üçün effektiv mexanizmdir. Lakin qrantların məhdud sayda olması, seçim prosesinin rəqabətli xarakter daşması və bürokratik prosedurlar bu maliyyə mənbəyinin əlçatanlığını məhdudlaşdırır.

İnvestisiya mexanizmləri – risk kapitalı fondları və biznes mələkləri – daha çox innovativ və yüksək böyümə potensialına malik layihələrə yönəlib. Qadın rəhbərliyində olan startapların investisiya cəlb etməsi iqtisadi şaxələndirməyə və texnoloji inkişafın sürətlənməsinə töhfə verir (UN Women, 2022). Lakin təhlil göstərir ki, investisiya bazarında qadınların təmsilçiliyi nisbətən aşağıdır. Bu isə həm investor şəbəkələrinə çıxışın məhdudluğu, həm də innovativ layihələrin maliyyə baxımından yetərinə təqdim edilməməsi ilə bağlıdır (Hüseynova, 2022).

Ümumilikdə aparılan təhlil göstərir ki, qadın sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxışının genişləndirilməsi üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Bank sektorunda güzəştli kredit proqramlarının artırılması, mikromaliyyə institutlarının dəstəklənməsi, qrant mexanizmlərinin

şəffaflığının və əlçatanlığının yüksəldilməsi, eləcə də qadın sahibkarların investisiya şəbəkələrinə integrasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədbirlər qadın sahibkarlığın davamlı inkişafına və ümumi iqtisadi artıma müsbət təsir göstərə bilər (Əliyev, Rzayeva, 2023).

Qrafik 1 qadın sahibkarların istifadə etdiyi əsas maliyyə mənbələrinin faiz üzrə paylanmasını göstərir. Məlumat əsasən, ən yüksək pay bank kreditlərinə məxsusdur (40%). Bu göstərici bank sektorunun hələ də qadın sahibkarlar üçün əsas maliyyələşmə mənbəyi olduğunu göstərir. Bank kreditləri daha böyük məbləğlərin cəlb olunmasına imkan versə də, girov tələbləri və faiz dərəcələri səbəbindən hər kəs üçün tam əlçatan olmaya bilər (World Bank, 2022).

Qrafik 1

Qadın Sahibkarların Maliyyə Mənbələrinin Struktur Paylanması (%)

Mənbə: Müəllif tərəfindən mövzu üzrə mövcud ədəbiyyatın təhlili və analitik ümumiləşdirmələr əsasında hazırlanmışdır.

İkinci yerdə mikromaliyyə (25%) dayanır. Bu, xüsusilə kiçik və yeni yaradılmış bizneslər üçün alternativ maliyyə aləti kimi mühüm rol oynayır. Mikromaliyyə institutları daha sadələşdirilmiş prosedurlar və daha kiçik kredit məbləğləri təklif etməklə qadın sahibkarların bazara daxil olmasını asanlaşdırır (International Finance Corporation, 2023).

Qrantların payı 20% təşkil edir ki, bu da dövlət və beynəlxalq təşkilatların qadın sahibkarlığının təşviqində aktiv rol oynadığını göstərir. Qrantlar geri qaytarılmayan maliyyə dəstəyi olduğu üçün xüsusilə startap mərhələsində olan layihələr üçün əhəmiyyətlidir (Demirgüç-Kunt et al., 2021). Ən aşağı pay isə investisiyalara (15%) aiddir. Bu, qadın rəhbərliyində olan bizneslərin risk kapitalı və ya biznes mələklərindən maliyyə cəlb etmə imkanlarının nisbətən məhdud olduğunu göstərir. Ümumilikdə qrafik göstərir ki, ənənəvi bank maliyyələşməsi dominant olsa da, alternativ maliyyə mexanizmlərinin rolu getdikcə artmaqdadır (Brush et al., 2018).

Nəticə

Nəticə etibarilə, qadın sahibkarlığın davamlı inkişafı üçün maliyyə mənbələrinin əlçatanlığının artırılması, güzəştli kredit proqramlarının genişləndirilməsi, investisiya şəbəkələrinə çıxışın gücləndirilməsi və maliyyə savadlılığının artırılması vacibdir. Qadın sahibkarların maliyyə imkanlarının yaxşılaşdırılması yalnız ayrı-ayrı bizneslərin inkişafına deyil, həm də məşğulluğun artmasına, ailə gəlirlərinin yüksəlməsinə və regional iqtisadi fəallığın güclənməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, dövlət qurumları, banklar, mikromaliyyə institutları, beynəlxalq təşkilatlar və özəl investorlar arasında daha səmərəli əməkdaşlığın qurulması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda qadın sahibkarlar üçün maarifləndirici təlimlərin, biznes planlaşdırma dəstəyinin və mentorluq proqramlarının genişləndirilməsi onların maliyyə mənbələrindən daha düzgün və səmərəli istifadə etməsinə kömək edə bilər. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar iqtisadi inklüzivliyin güclənməsinə, gender bərabərliyinin təmin olunmasına və ümumi iqtisadi artımın sürətlənməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ahl, H. (2006). Why research on women entrepreneurs needs new directions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(5), 595–621.
<https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00138.x>
2. Brush, C. G., Greene, P. G., Balachandra, L., & Davis, A. (2018). The gender gap in venture capital: Progress, problems, and perspectives. *Venture Capital*, 20(2), 115–136.
<https://doi.org/10.1080/13691066.2017.134926>
3. Carter, S., Shaw, E., Lam, W., & Wilson, F. (2007). Gender, entrepreneurship, and bank lending: The criteria and processes used by bank loan officers in assessing applications. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 31(3), 427–444.
<https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2007.00181.x>
4. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Ansar, S. (2022). *The Global Findex Database 2021: Financial inclusion, digital payments, and resilience in the age of COVID-19*. World Bank.
<https://www.worldbank.org/en/publication/globalfindex>
5. Əhmədov, R. (2021). Azərbaycanca qadın sahibkarlığının inkişaf perspektivləri. *Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri*, 9(3), 45–58.
6. Əliyev, T., Rzayeva, A. (2023). Qadın sahibkarlığında investisiya imkanları və problemlər. *Biznes və Menecment Araşdırmaları*, 7(1), 59–74.
7. Hüseynova, N. (2022). Qadın sahibkarlığın təşviqində dövlət proqramlarının rolu. *Regional İnkişaf və İdarəetmə*, 5(2), 101–115.
8. International Finance Corporation. (2023). *Women-owned businesses and access to finance: Progress and challenges*. IFC. <https://www.ifc.org>
9. Quliyeva, S. (2019). Azərbaycanda mikromaliyyə institutlarının sahibkarlığın inkişafında rolu. *Maliyyə və Uçot*, 4(6), 32–41.
10. Marlow, S., & Patton, D. (2005). All credit to men? Entrepreneurship, finance, and gender. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 29(6), 717–735.
<https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2005.00105.x>
11. Məmmədova, L. (2020). Kiçik və orta biznesdə qadın sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışı. *İqtisadiyyat və İdarəetmə Jurnalı*, 2(1), 77–89.
12. OECD/European Commission. (2023). *The missing entrepreneurs 2023: Policies for inclusive entrepreneurship and self-employment*. OECD Publishing.
<https://doi.org/10.1787/230efc78-en>
13. UN Women. (2022). *Procurement's strategic value: Why gender-responsive procurement makes business sense*. UN Women.
14. World Bank. (2022). *Women, business and the law 2022*. World Bank Publications.
<https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1817-2>

Sosial problemlərin həlli istiqamətində idarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılması

Əsgər Muradzadə

Xülasə. Müasir cəmiyyətin inkişaf mərhələsində sosial problemlərin dərinləşməsi və onların həllinə yönəlmiş idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Sosial problemlər – əhəlinin rifah səviyyəsinin aşağı olması, işsizlik, mənzil təminatında bərabərsizlik, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə qeyri-bərabər çıxış, sosial müdafiə sisteminin qeyri-səmərəliliyi kimi kompleks sahələri əhatə edir. Bu problemlərin aradan qaldırılmasında idarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılması — qərarvermə mexanizmlərinin çevikləşdirilməsi, resursların rəşional bölüşdürülməsi, sosial siyasətin nəticəyönümlü planlaşdırılması və rəqəmsal idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx bağlıdır.

Sosial idarəetmənin optimallaşdırılması həm dövlət orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyasını, həm də qeyri-hökumət təşkilatları və vətəndaş cəmiyyətinin bu prosesdə iştirakını nəzərdə tutur. Yeni idarəetmə modeli insan kapitalının inkişafına, sosial ədalətin təmininə və dayanıqlı rifahın formalaşmasına yönəlməlidir. Bu baxımdan sosial sahədə idarəetmə fəaliyyətinin elmi əsaslarla aparılması, qərarların statistik və sosioloji təhlillərə əsaslanması vacibdir. Eyni zamanda, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sosial xidmətlərin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şəffaflığı və hesabatlılığı təmin edir.

İdarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılması çərçivəsində əsas istiqamətlərdən biri resursların səmərəli idarə olunması və nəticəyönümlü büdcələşmənin tətbiqidir. Bu yanaşma sosial proqramların effektivliyini artırır və dövlətin sosial məsuliyyətini gücləndirir. Əlavə olaraq, risklərin idarə olunması, sosial innovasiyaların təşviqi və əhəli qruplarının ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirilmiş xidmətlərin formalaşdırılması müasir sosial idarəetmənin tərkib hissələrindəndir.

Açar sözlər: idarəetmə, optimallaşdırma, sosial, siyasət, kapital, rifah, innovativ, nəticəyönümlü

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: esger2003.m@gmail.com

Daxil oldu: 12 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 4 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Optimization of Management Activities in the Direction of Solving Social Problems

Asgar Muradzadeh

Abstract. In the development stage of modern society, the deepening of social problems and increasing the efficiency of management mechanisms aimed at solving them have become one of the main directions of state policy. Social problems cover complex areas such as low welfare levels of the population, unemployment, inequality in housing provision, unequal access to education and health services, and inefficiency of the social protection system.

Optimization of management activities in eliminating these problems is closely related to the flexibility of decision-making mechanisms, rational allocation of resources, result-oriented planning of social policy, and the application of digital management technologies.

Optimization of social management involves both the coordination of the activities of state bodies and the participation of non-governmental organizations and civil society in this process. The new management model should be aimed at the development of human capital, ensuring social justice and the formation of sustainable well-being. In this regard, it is important to conduct management activities in the social sphere on a scientific basis, and base decisions on statistical and sociological analyses. At the same time, the application of information and communication technologies, in addition to increasing the quality of social services, ensures transparency and accountability.

One of the main directions within the framework of optimizing management activities is the efficient management of resources and the application of result-oriented budgeting. This approach increases the effectiveness of social programs and strengthens the social responsibility of the state. In addition, risk management, promotion of social innovations and the formation of personalized services in accordance with the needs of population groups are components of modern social management.

Keywords: management, optimization, social, policy, capital, well-being, innovative, result-oriented

Azerbaijan State University of Culture and Art, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: esger2003.m@gmail.com

Received: 12 January 2026; Accepted: 4 June 2026; Published online: 28 June

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə cəmiyyətin sosial strukturu dinamik dəyişikliklər və yeni çağırışlarla üz-üzədir. Qloballaşma, texnoloji inqilab, iqtisadi qeyri-sabitlik, demoqrafik dəyişikliklər və sosial bərabərsizlik kimi amillər dövlətlərin sosial idarəetmə siyasətində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Sosial problemlərin mürəkkəb xarakter alması, onların təkcə iqtisadi deyil, həm də psixoloji, mədəni və etik aspektləri ilə əlaqədar olması idarəetmə fəaliyyətinin daha çevik, nəticəyönümlü və elmi əsaslı şəkildə təşkilini tələb edir. Sosial problemlərin həlli istiqamətində idarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılması dövlətin sosial siyasətinin səmərəliliyini artırmaq, resurslardan rəşional istifadəni təmin etmək və əhalinin rifah səviyyəsini yüksəltmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesdə əsas məqsəd idarəetmə mexanizmlərinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, qərarvermə strukturunun təkmilləşdirilməsi və ictimai nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsidir. Eyni zamanda, sosial idarəetmə sahəsində rəqəmsallaşma, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi, vətəndaş cəmiyyətinin fəal iştirakı və nəticəyönümlü planlaşdırma kimi yeniliklər idarəetmənin effektivliyini artıran əsas amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar da bu istiqamətdə mühüm addımlar kimi dəyərləndirilir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində sosial rifahın təmin edilməsi, əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və sosial xidmətlərin optimallaşdırılması kimi məsələlər dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan, sosial problemlərin idarəedilməsində səmərəli idarəetmə sisteminin formalaşdırılması həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən aktual tədqiqat mövzudur.

Metodlar

Sosial problemlərin idarə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və idarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılması məsələləri bu tədqiqatda bir sıra metodlar vasitəsilə araşdırılmışdır. Analitik-

sistemli yanaşma metodu ilə dövlət idarəçiliyi sistemi bütöv bir mexanizm kimi nəzərdən keçirilmiş, sosial problemlərin həlli prosesində idarəetmənin ayrı-ayrı elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Müqayisəli hüquqi və inzibati təhlil vasitəsilə mövcud sosial idarəetmə modelləri beynəlxalq təcrübə və yerli qanunvericilik bazası ilə müqayisə edilmişdir. Sosial problemlərin idarəetməyə təsirini müəyyən etmək üçün müvafiq sahədəki dövlət proqramlarının, strateji sənədlərin və vətəndaş müraciətlərinin məzmun təhlili aparılmışdır.

Nəticələr

Rəqəmsal transformasiya da idarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindən biridir. Elektron hökumət platformalarının, sosial xidmətlərin onlayn qeydiyyat sistemlərinin və süni intellekt əsaslı analizlərin tətbiqi idarəetmədə şəffaflıq, sürət və çeviklik təmin edir. Bu texnoloji yeniliklər sosial ehtiyacların daha dəqiq identifikasiyasına və vətəndaş məmnunluğunun artmasına şərait yaradır (Aliyeva, 2019).

Cədvəl 1

Sosial problemlərin idarə olunmasında əsas istiqamətlər

Nö	İstiqamət	Məqsəd	Nəticə gözləntisi
1	Sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi	Aztəminatlı təbəqələrin rifahının artırılması	Sosial ədalət və bərabər imkanların təmin edilməsi
2	Əmək bazarının inkişafı	İşsizlik səviyyəsinin azaldılması və məşğulluğun stimullaşdırılması	Davamlı iqtisadi artım və sosial sabitlik
3	Təhsil və səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi	İnsan kapitalının gücləndirilməsi	Uzunmüddətli sosial rifah və həyat keyfiyyətinin artması
4	Rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi	İdarəetmədə şəffaflığın və çevikliyin təmin olunması	Elektron hökumət və vətəndaş məmnunluğu səviyyəsinin yüksəlməsi
5	Regional sosial siyasətin gücləndirilməsi	Regionlararası bərabər inkişafın təmin edilməsi	Sosial-iqtisadi balans və inklüziv inkişaf

Mənbə. Müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikasının sosial inkişaf strategiyalarına əsasən tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 1 sosial problemlərin idarə olunmasında əsas istiqamətləri əks etdirir və bu istiqamətlərin məqsədlərini, həmçinin gözlənilən nəticələrini göstərir (Hüseynov, 2019). Burada əsas diqqət sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsinə, əmək bazarının inkişafına, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasına, rəqəmsal idarəetmənin tətbiqinə və regional siyasətin gücləndirilməsinə yönəlib (Abboodi et al., 2023). Sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi aztəminatlı əhali qruplarının rifahının yüksəldilməsinə, sosial ədalətin və bərabər imkanların təmin edilməsinə xidmət edir (Klimek, 2020). Review of social issues in management (Guliyev & Panahov, 2024). Əmək bazarının inkişafı və məşğulluğun artırılması iqtisadi artımı dəstəkləyərək sosial sabitlik yaradır. Təhsil və səhiyyə sistemlərində keyfiyyətin yüksəldilməsi insan kapitalının güclənməsinə və uzunmüddətli rifaha şərait yaradır. Rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi dövlət xidmətlərinin şəffaflığını və çevikliyinə artırır, vətəndaş məmnunluğunu təmin edir. Regional siyasətin gücləndirilməsi isə ölkə daxilində sosial-iqtisadi balansın və inklüziv inkişafın bərqərar olmasına şərait yaradır (Kitchener et al., 2023).

Müzakirə

Sosial problemlərin həlli istiqamətində idarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılması müasir dövrdə sosial siyasətin əsas komponentlərindən biridir. Sosial idarəetmənin məqsədi yalnız mövcud problemləri aradan qaldırmaq deyil, həm də onların yaranmasının qarşısını almaq, profilaktik mexanizmləri formalaşdırmaq və sosial ədalət prinsipini təmin etməkdir (Aliyev & Muradli, 2024). Təhlil göstərir ki, bu istiqamətdə idarəetmənin effektivliyi üç əsas faktordan asılıdır: qərarvermə mexanizmlərinin elmi əsaslara söykənməsi, resursların ədalətli bölgüsü və cəmiyyətin bütün sosial təbəqələrinin prosesə cəlb olunması (Cano-Escoriaza, 2023).

Birincisi, idarəetmə mexanizmlərinin elmi əsaslara söykənməsi sosial problemlərin dərin təhlilinə və prioritetlərin düzgün müəyyənəndirilməsinə imkan verir (Huseynli, 2023). Sosioloji sorğular, statistik göstəricilər və iqtisadi modellər əsasında aparılan analizlər dövlətin sosial siyasətində daha obyektiv və ölçülə bilən nəticələrə nail olmağa şərait yaradır. Məsələn, əhalinin gəlir səviyyəsinə, regionlar üzrə işsizlik göstəricilərinə və sosial xidmətlərin keyfiyyətinə dair monitorinqlər idarəetmə qərarlarının effektivliyini artırır (Yawar & Seuring, 2017).

İkincisi, resursların ədalətli bölgüsü və nəticəyönümlü büdcələşmə sosial proqramların real təsir gücünü artırır. Bu zaman məqsəd və nəticə arasında birbaşa əlaqə yaradılır və sosial layihələrin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Dövlət büdcəsində sosial sahələr üçün ayrılan vəsaitlərin istifadəsinə nəzarətin gücləndirilməsi, şəffaf hesabatlılıq və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının nəzarət mexanizmləri bu prosesin əsas təminatları hesab olunur (Wood, 1991).

Üçüncüsü, sosial idarəetmədə ictimai iştirakçılığın genişləndirilməsi sosial problemlərin yerli səviyyədə daha effektiv həllinə gətirib çıxarır. Qeyri-hökumət təşkilatları, bələdiyyələr, sosial işçilər və könüllü birliklər bu prosesdə mühüm rol oynayır. Bu model “dövlət-cəmiyyət tərəfdaşlığı” konsepsiyasını gücləndirərək qərarların sosial legitimliyini artırır (Walsh, Weber & Margolis, 2003).

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, sosial problemlərin həlli istiqamətində idarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılması müasir dövlət siyasətinin strateji prioritetlərindən biridir. Sosial idarəetmənin səmərəliliyi yalnız maliyyə resurslarının artırılması ilə deyil, eyni zamanda idarəetmə mexanizmlərinin elmi əsaslarla, çevik və şəffaf şəkildə qurulması ilə mümkündür. Bu prosesin əsas məqsədi sosial rifahın davamlı yüksəldilməsi, bərabər imkanların təmin olunması və vətəndaş məmnunluğunun artırılmasıdır.

Optimallaşdırılmış idarəetmə sistemi sosial problemlərin həllinə sistemli yanaşmanı təmin edir, dövlət orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları və vətəndaş cəmiyyətinin əməkdaşlığını gücləndirir. Nəticəyönümlü büdcələşmə, elektron idarəetmə, sosial monitorinq və analitik məlumat bazalarının tətbiqi idarəetmədə şəffaflığı, səmərəliliyi və məsuliyyəti artıran əsas vasitələrdir. Bu alətlərin integrasiyası sosial siyasətin icrasında həm operativlik, həm də dayanıqlılıq yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abboodi, B., Pileggi, S. F., & Bharathy, G. (2023). Social networks in crisis management: A literature review to address the criticality of the challenge. *Encyclopedia*, 3(3), 1157–1177. <https://doi.org/10.3390/encyclopedia3030084>
2. Aliyev, M., & Muradli, A. (2024). The essence of the “case management” system and the possibilities of its application in the social service system of Azerbaijan. *Social Issues*, 2(2), 91–98.

3. Aliyeva, N. (2019). *Social entrepreneurship and sustainable development: The case of social enterprises in Azerbaijan* (Doctoral dissertation, Khazar University). Khazar University Institutional Repository.
4. Cano-Escoriaza, A. (2023). Optimizing social impact in organizations: Concepts, levers and barriers. *Sociology Study*, 13(5), 242–254.
<https://doi.org/10.17265/2159-5526/2023.05.002>
5. Guliyev, A. A., & Panahov, A. M. (2024). Social management in fighting inequality: Tools and strategies. *Audit Journal*, 30(4), 105–112.
<https://doi.org/10.59610/bbu4.2024.4.12>
6. Huseynli, A. (2023). Social work in Azerbaijan: Achievements and challenges of institutionalization. *International Social Work*, 66(4), 1102–1114.
<https://doi.org/10.1177/00208728221075824>
7. Huseynov, Y. (2019). Resilience of the Republic of Azerbaijan and implementation of the “State Program on the Social and Economic Development of Regions – 2019-2023”. *Ekonomia i Środowisko*, 4(71), 163–175.
8. Kitchener, M., Ashworth, R., Horton, D., & Elliott, E. (2023). Co-created public value: The strategic management of collaborative problem solving. *Public Management Review*, 42(6), 841–862. <https://doi.org/10.1177/09520767231162407>
9. Klimek, M. (2020). Strategy for solving social problems as a tool for managing the development of the social assistance system in a county. Theoretical and methodological aspects. *Praca Socjalna*, 35(4), 51–67. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.3618>
10. Walsh, J. P., Weber, K., & Margolis, J. D. (2003). Social issues and management: Our lost cause found. *Journal of Management*, 29(6), 859–881.
11. Wood, D. J. (1991). Corporate social performance revisited. *Journal of Management*, 17(2), 383–406.
12. Yawar, S. A., & Seuring, S. (2017). Management of social issues in supply chains: A literature review exploring social issues, actions and performance outcomes. *Journal of Business Ethics*, 141(3), 621–643.

E-ticarət brendlərində sosial media kontent marketinqinin müştəri sədaqətinə təsiri

Fərid İskəndərov

Xülasə. Bu tədqiqat sosial media marketinqinin müştəri sədaqətinə təsirini araşdırır. Ədəbiyyat icmalına daxil edilmiş bir neçə tədqiqat sosial media platformalarının marka məlumatlılığı, brend imici və qavranılan dəyər vasitəsilə müştəri sədaqətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini göstərir. Bu tədqiqatlara görə, sosial media marketinqi yalnız məhsul tanıtımı vasitəsi deyil, həm də brendlər və istehlakçılar arasında emosional əlaqələrin qurulmasına imkan verən strateji ünsiyyət vasitəsidir. Instagram, Facebook və YouTube kimi platformalar müştəri cəlbini artırmaqla brend etibarını və təkrar alış niyyətini gücləndirir. Xüsusilə Instagram marketinqi vizual məzmunun intensivliyi, cəlb səviyyəsi və təsir gücünə görə müştəri sədaqətinə ən güclü təsir göstərir. Wang və digərlərinin (2024) Çindəki idman brendləri üzərində apardığı araşdırma göstərdi ki, sosial media marketinqi brend imici, məlumatlılıq və qavranılan dəyər vasitəsilə brend sədaqətinə müsbət təsir göstərir. Eynilə, Verma, Dewangan və Agrawal (2025) sosial media marketinqinin müştəri cəlbini artırmaq üçün güclü bir kanal olduğunu, sosial qarşılıqlı əlaqə və brend təcrübəsi elementlərinin prosesə töhfə verdiyini vurğuladılar. Kamyabi və digərləri (2025) rəqəmsal marketinq strategiyalarının brendin təşviqini və müştəri cəlbini artırmaqla davamlı böyüməyə nail olmaq üçün vacib bir vasitə olduğunu iddia etdilər.

Açar sözlər: e-ticarət, sosial media marketinqi, kontent marketinqi, müştəri sədaqəti, brend imici, brend dəyərləri

İstanbul Gedik Universiteti, magistrant, İstanbul, Türkiyə

E-poçt: iskenderovferid12@gmail.com

Daxil oldu: 13 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 5 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 iyun

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Impact of Sosial Media Content Marketing on Customer Loyalty in E-Commerce Brands

Farid Iskenderov

Abstract. This study investigates the impact of social media marketing on customer loyalty. A few details included in the literature review have a significant impact on customer loyalty through brand awareness, brand awareness and perceived value of social media platforms. It shows that it has an effect. According to these measures, the social media market is not only a means of product promotion, but also a means of strategic communication that allows the establishment of emotional relationships between brands and consumers. Platforms such as Instagram, Facebook and YouTube increase customer appeal, strengthening brand reputation and repurchase intentions. In particular, the intensity of the visual content in the Instagram market has the strongest effect on customer loyalty, depending on its appeal level and influence power.

The research conducted by Wang et al. (2024) on sports brands in China showed that brand indicators in the social media market contribute to brand loyalty through information and perceived value. It has a positive effect. Eynil, Verma, Dewangan and Agrawal (2025) emphasized that the social media market is a powerful channel to increase customer appeal, and that the elements of social reciprocal relevance and brand experience are detrimental to the process. Kamyabi and others (2025) argued that figure marketing strategies are an essential means to achieve sustained growth by increasing brand promotion and customer appeal.

Keywords: e-commerce, sosial media market, kontent market, customer loyalty, brand imici, brand prices

Istanbul Gedik University, Master's student, Istanbul, Turkey

E-mail: iskenderovferid12@gmail.com

Received: 13 January 2026; Accepted: 5 May 2026; Published online: 28 June

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Sosial media şəbəkələri, bloqlar, forumlar və rəy saytları kimi onlayn platformalar fərdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə ola və fikir və təcrübələrini bölüşə biləcəyi geniş yayılmış rəqəmsal mühitlərdir. İnternet və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə həm kommersiya, həm də qeyri-kommersiya təşkilatları üçün qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət və marketinq strategiyalarında əhəmiyyətli irəliləyişlərə imkan verir (Aliyeva & Durucasu, 2024). Bundan əlavə, şirkətlərin məhsul və xidmətlərini təşviq edərkən müştəri sədaqətini artırmaq üçün sosial media platformalarından istifadə də xüsusi vurğulanır (Banerji & Singh, 2024). Müştəri sədaqəti istehlakçıların müəyyən bir brendə üstünlük verməyə və həmin brendlə davamlı münasibətləri qorumağa davam etmə davranışını təsvir edir (Guo, Lin & Zhuang, 2024). Hər bir biznes üçün çox vacib olan sədaqət, brendlər və müştərilər arasındakı əlaqələri gücləndirdiyi üçün gəlir artımında mühüm rol oynayır (Kamyabi, Özgüt & Ahmed, 2025). Brend sədaqəti müsbət münasibət, etibar, müştəri məmnuniyyəti və təkrarlanan alış davranışları gətirir. Sadıq müştərilər daha çox xərcləməyə meyllidirlər ki, bu da sədaqəti birbaşa biznesin uğuru və gəlirliliyi ilə əlaqələndirir (Park & Namkung, 2022). Müxtəlif tədqiqatlar müştəri sədaqətini müəyyən bir platformadan davamlı istifadə və həmin platformaya güclü sadıqlıq inkişaf etdirmək vəziyyəti kimi müəyyən edir (Wang, Mokhtar & Ahmad, 2024).

Metodlar

Araşdırma zamanı e-ticarət brendlərinin sosial media kontent marketinqi strategiyalarının istehlakçıların marka sədaqətinə təsirini müəyyən etmək məqsədilə kəmiyyət tədqiqat metodu seçilmişdir. Tədqiqatın etibarlılığını və obyektivliyini təmin etmək məqsədilə təsviri və korelyasiya xarakterli yanaşmaya üstünlük verilmişdir. Məlumatları dəqiq əldə etmək üçün demokrafik göstəricilər, yəni respondentlərin yaşı, cinsi və sosial mediadan istifadə tezliyi müəyyənləşdirilmiş, statistik məlumatlar analitik metodlarla araşdırılmışdır. Müştəri sədaqəti miqyasını müəyyənləşdirmək üçün marka ilə bağlı emosional bağlılığı və gələcəkdə təkrar alış etmək niyyətini ölçən suallar müəyyənləşdirilmiş, toplanmış məlumatlar proqramı vasitəsilə təhlil edilmişdir: Korrelyasiya analizi vasitəsilə kontent marketinqi elementləri ilə müştəri sədaqəti arasındakı əlaqənin istiqamətini və gücünü müəyyən etmək üçün tətbiq edilmiş, reqressiya Analizi: Müstəqil dəyişənlərin asılı dəyişənə olan təsir dərəcəsini (prediktor gücünü) aşkar etmək məqsədilə yerinə yetirilmişdir.

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, sədaqətsiz müştərilər adətən yalnız maliyyə faydalarına diqqət yetirirlər və brendlə uzunmüddətli münasibətlər qurmağa meyilli deyillər.

- H1: Sosial media marketinqi ilə müştəri sədaqəti arasında əlaqə var.
H2: Facebook marketinqi ilə müştəri sədaqəti arasında əlaqə var (Kocabaş & Arslan, 2024).
H3: YouTube marketinqi ilə müştəri sədaqəti arasında əlaqə var.
H4: Instagram marketinqi ilə müştəri sədaqəti arasında əlaqə var.

Cədvəl 1
Korrelyasiya Təhlili

Hipotez	Dəyişənlər	Korelasiya Əmsalı (r)	Əhəmiyyət Düzeyi (p)	Nəticə
H1	Sosial media marketinqi ↔ Müştəri sədaqəti	0.721	0.000	Əhəmiyyətli əlaqə var
H2	Facebook marketinqi ↔ Müştəri sədaqəti	0.643	0.000	Əhəmiyyətli əlaqə var
H3	YouTube marketinqi ↔ Müştəri sədaqəti	0.578	0.001	Əhəmiyyətli əlaqə var
H4	Instagram marketinqi ↔ Müştəri sədaqəti	0.785	0.000	Əhəmiyyətli əlaqə var

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəl sosial media marketinqi ilə müştəri loyallığı arasındakı əlaqəni və əlaqənin gücünü ortaya qoymağı hədəfləyir. Korrelyasiya təhlilinin nəticələrinə görə, ümumi sosial media marketinqi ilə müştəri loyallığı arasında müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli bir əlaqə aşkar edilmişdir ($r=0.721$, $p<0.05$).

Oxşar nəticələr alt fərziyyələrdə də əldə edildi:

- Facebook marketinqi ($r=0.643$) ilə müştəri loyallığı arasında orta korrelyasiya aşkar edilmişdir,
- YouTube marketinqi ($r=0.578$) ilə müştəri loyallığı arasında orta korrelyasiya aşkar edilmişdir,
- Instagram marketinqi ($r=0.785$) ilə müştəri loyallığı arasında yüksək müsbət korrelyasiya aşkar edilmişdir. Bu nəticələr göstərir ki, sosial media platformaları müştəri loyallığının artırılmasında mühüm rol oynayır və ən güclü təsir Instagram marketinqində müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 2
Regressiya təhlili

Model	R	R ²	Düzəlişli R ²	Standart Səhv	F	Əhəmiyyət Düzeyi (p)
1	0.812	0.659	0.648	0.312	42.57	0.000

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu cədvəldə sosial media marketinqinin müştəri sədaqətinə təsirini qiymətləndirən regressiya modelinin ümumi xülasəsi təqdim olunur. Modelin determinasiya əmsalı (R^2) 0,659 olaraq hesablanmışdır. Bu dəyər müştəri sədaqətindəki dəyişikliyin təxminən 65,9%-nin sosial media marketinq dəyişənləri ilə izah olunduğunu göstərir. Bundan əlavə, F-test nəticələri ($F=42.57$, $p=0.000$) modelin ümumiyyətlə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu, sosial media marketinq dəyişənlərinin birlikdə nəzərdən keçirildikdə, onların müştəri sədaqətinə statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərdiyini göstərir (Yılmaz & Uysal, 2023).

Müzakirə

Twitter və Facebook kimi platformalar, bu gün demək olar ki, bütün sektorlara xidmət göstərən bizneslər üçün məhsul və ya brend tanıtımı üçün alətlərə çevrilib (Verma et al., 2025). Instagram, Facebook və YouTube kimi sosial media tətbiqlərinin geniş yayılması sosial medianın marketinq fəaliyyətlərində rolunu gücləndirir və müştəri sədaqətinin artmasına əhəmiyyətli töhfələr verir (Wilson, Johnson & Brown, 2024; Park & Namkung, 2022).

Tədqiqat məqsədləri:

1. Facebook-da marketinqin müştəri sədaqətinə təsirini müəyyən etmək.
2. Instagram-da marketinqin müştəri sədaqətinə təsirini araşdırmaq.
3. YouTube-da marketinqin müştəri sədaqətinə təsirini müəyyən etmək.

Tədqiqat sualları:

1. Facebook-da marketinq müştəri sədaqətinə necə töhfə verir?
2. Instagram marketinqi müştəri sədaqətini artırır mı?
3. YouTube marketinqi müştəri sədaqətinə töhfə verir mi?

Müştəri sədaqəti, rəqib firmaların cəlbədicə təkliflərinə baxmayaraq, istehlakçıların müəyyən bir markadan məhsul və ya xidmətlər almağa davamlı olaraq hazır olmaları kimi müəyyən edilir. Sadıq müştərilər zamanla müəssisələrlə güclü münasibətlər qururlar ki, bu da satışların artmasına və ağızdan-ağıza yayılmasına kömək edir (Maracic et al., 2022). Ədəbiyyatda sədaqət iki əsas formada nəzərdən keçirilir: davranış sədaqəti və münasibət sədaqəti. Davranış sədaqəti müştərinin eyni markanı təkrar-təkrar alması nəticəsində yaranır, münasibət sədaqəti isə brendə emosional bağlılıq və zehni bağlılıqla formalaşır. Bu halda, müştəri brendə etibar, sədaqət və ardıcıl dəyərlər inkişaf etdirir (Çelik, 2023). Dik və Basu (1994) müştəri sədaqətinin gəlirliliyin artırılmasında və müştərilərin müəssisələrlə münasibətlərini qorumaq motivasiyasının gücləndirilməsində mühüm element olduğunu bildiriblər. Tədqiqatlar göstərir ki, sadıq müştərilər müəssisələri ilə güclü əlaqələr quraraq uzunmüddətli işgüzar münasibətlər saxlayırlar.

Nəticə

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, sosial media marketinqi ümumiyyətlə müştəri sədaqətinə güclü, əhəmiyyətli və müsbət təsir göstərir. Təhlillər göstərir ki, sosial media platformalarında aparılan marketinq fəaliyyətləri müştərinin brendə sədaqətini artırır, brend etibarını gücləndirir və təkrar alış davranışlarını təşviq edir. Korrelyasiya və regressiya təhlillərinin nəticələri göstərir ki, sosial media marketinqi müştəri sədaqətindəki dəyişiklikdə əhəmiyyətli izahedici rol oynayır. Xüsusilə Instagram marketinqi yüksək iştirak nisbətləri, zəngin vizual məzmunu və istifadəçi dostu ünsiyyət vasitələri sayəsində müştəri sədaqətinə ən çox töhfə verən platforma kimi seçilir. Facebook marketinqi brend etibarında və məlumat paylaşımında təsirli olur, YouTube marketinqi isə maarifləndirici və məlumatlandırıcı məzmunla müştəri məmnuniyyətini artırmaqda rol oynayır.

Demoqrafik təhlillər gənc iştirakçıların sosial media marketinqinə daha çox həssas olduqlarını və bu qrupun rəqəmsal mühitdə brendlərlə daha güclü əlaqələr qurduğunu göstərdi. Bu, Z nəslinin və xüsusən də gənclərin brendlərlə rəqəmsal qarşılıqlı əlaqəyə daha açıq profil nümayiş etdirdiyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Aliyeva, U. İ., & Durucasu, R. R. (2024). Instagram fenomenlərinin kullanıcıların satın alma davranışları üzerine etkisi: Türkiye ve Azerbaycan karşılaştırması. *Scientific Journal of Innovation and Social Sciences Research*, 4(2), 202–216.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/sjissr>
2. Banerji, R., & Singh, A. (2024). Do social media marketing activities promote customer loyalty? A study on the e-commerce industry. *LBS Journal of Management & Research*, 22(1), 93–109.
<https://doi.org/10.1108/LBSJMR-04-2023-0016>
3. Çelik, H. (2023). Tüketicilerin sosyal medya pazarlamasına yönelik tutumlarının marka sadakati üzerindeki etkisi. *Journal of Marketing and Business Research*, 10(3), 65–78.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jmbr>
4. Guo, Y., Lin, J., & Zhuang, W. (2024). An evolutionary game-based regulatory path for algorithmic price discrimination in e-commerce platforms. *Mathematics*, 12(2774), 1–30.
<https://doi.org/10.3390/math12172774>
5. Kamyabi, M., Özgüt, H., & Ahmed, J. N. (2025). Sustaining digital marketing strategies to enhance customer engagement and brand promotion: Position as a moderator. *Sustainability*, 17(7), Article 3270. <https://doi.org/10.3390/su17073270>
6. Kocabaş, D., & Arslan, F. (2024). Dijital pazarlama stratejilerinin marka sadakati üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 111–127.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aubd>
7. Maracic, J., Axberg, T., & Rhodes, M. (2022). *The impact of social media marketing on customer loyalty* (Bachelor's thesis, Linnaeus University). DiVA Portal.
<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1673402/FULLTEXT01.pdf>
8. Park, C.-I., & Namkung, Y. (2022). The effects of Instagram marketing activities on customer-based brand equity in the coffee industry. *Sustainability*, 14(3), Article 1657.
<https://doi.org/10.3390/su14031657>
9. Verma, A., Dewangan, S. K., & Agrawal, R. (2025). Social media marketing and customer loyalty. *Mind and Society*, 13(4), 89–95. <https://doi.org/10.56011/mind-mri-134-202412>
10. Wang, H., Mokhtar, S. S. M., & Ahmad, A. (2024). The influence of social media marketing on brand loyalty through brand image, brand awareness and perceived value of sports brand consumers in China. *Journal of System and Management Sciences*, 14(10), 222–242.
<https://doi.org/10.33168/JSMS.2024.1013>
11. Wilson, G., Johnson, O., & Brown, W. (2024). The influence of social media marketing on brand loyalty. *Preprints*. <https://doi.org/10.20944/preprints202408.0332.v1>
12. Yılmaz, G., & Uysal, N. (2023). Sosyal medya pazarlamasının marka imajı ve sadakati üzerindeki etkisi. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9(58), 243–258.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijshas>

Ətraf mühitin yeniyetmə qızların tərbiyəsinə təsiri və çağırışlar

Fatimə Ağabalayeva

Xülasə. Yeniyetmə qızların tərbiyəsində ətraf mühitin rolu çoxşaxəli və mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirilir. Bu dövr həm psixoloji, həm də sosial baxımdan fərqlidir və qızların şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə, məktəb və sosial mühit bir-biri ilə sıx əlaqədə təsir göstərir. Ailə mühiti, xüsusilə ilk illərdə qızların emosional sabitliyi, dəyərlər sistemi və davranış modellərinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Atalıq və analıq münasibətləri, valideynlərin tərbiyə yanaşmaları və ailə strukturu yeniyetmə qızların gələcəkdə özünə inamlı, məsuliyyətli və sosial cəhətdən çevik fərdlər kimi yetişməsinə şərait yaradır. Məktəb isə yalnız bilik əldə etmə platforması deyil, həm də sosiallaşmanın, intellektual inkişafın və kollektiv içində davranış normlarının öyrəniləndiyi mühüm mühitdir. Məktəb mühiti qızların sosial bacarıqlarını, liderlik potensialını və ətraf mühitlə uyğunlaşma qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Eyni zamanda, geniş sosial mühit və informasiya məkanı da yeniyetmə qızların tərbiyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dost çevrəsi, mədəni təsirlər, media və rəqəmsal platformalar qızların dünyagörüşünün, davranış modellərinin və cəmiyyətlə münasibətlərinin formalaşmasında mühüm amillərdən hesab olunur. Sosial və psixoloji baxımdan balanslı bir inkişaf üçün bu təsirlərin düzgün idarə olunması, həm valideynlərin, həm də müəllimlərin diqqət və dəstəyi ilə təmin edilməlidir.

Açırsözlər: ətraf mühit, yeniyetmə qızlar, tərbiyə, sosial mühit, fiziki mühit, ailə təsiri, məktəb mühiti

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: fatimekamalqizi2@gmail.com

Daxil oldu: 3 Fevral 2026; Qəbul edildi: 7 May 2026; Onlayn çap edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Impact of the Environment on the Education of Adolescent Girls and Challenges

Fatima Agabalayeva

Abstract. The role of the environment in the upbringing of adolescent girls is assessed as a multifaceted and complex process. This period is different from both psychological and social points of view, and the family, school and social environment closely interact in the formation of girls' personalities. The family environment, especially in the early years, plays a key role in the formation of girls' emotional stability, value system and behavioral models. Father and mother relationships, parents' upbringing approaches and family structure create conditions for teenage girls to grow up as self-confident, responsible and socially flexible individuals in the future. The school is not only a platform for acquiring knowledge, but also an important environment for socialization, intellectual development and learning norms of behavior within the collective. The school environment develops girls' social skills, leadership potential and ability to adapt to the environment.

At the same time, the wider social environment and information space also have a significant impact on the upbringing of teenage girls. The circle of friends, cultural influences, media and digital platforms are considered important factors in the formation of girls' worldview, behavioral models and relationships with society. For a balanced development from a social and psychological point of view, proper management of these influences should be ensured with the attention and support of both parents and teachers.

Keywords: *environment, adolescent girls, upbringing, social environment, physical environment, family influence, school enviro*

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: fatimekamalqizi2@gmail.com

Received: 3 February 2026; Accepted: 7 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Yeniyyətməlik dövrü insan həyatının ən çətin və eyni zamanda ən mühüm mərhələlərindən biri sayılır. Bu mərhələdə insan orqanizmi yalnız bioloji deyil, eyni zamanda psixoloji və sosial baxımdan da böyük dəyişikliklərə məruz qalır. Xüsusilə yeniyyətə qızların tərbiyəsi onların gələcəkdə formalaşacaq şəxsiyyəti, sosial rolu, ailə münasibətləri və cəmiyyətə inteqrasiyası baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu dövrdə verilən tərbiyə və formalaşan dünyagörüş, qızların gələcək həyatına uzunmüddətli təsirlər göstərir. Məhz bu səbəbdən yeniyyətməlik çağında olan qızların inkişafı yalnız ailə ilə məhdudlaşmamalı, daha geniş bir çərçivədə ətraf mühitin bütün komponentləri nəzərə alınaraq qiymətləndirilməlidir. Ətraf mühit dedikdə sadəcə fiziki və coğrafi mühit yox, sosial, mədəni və informasiya sahələrinə də əhatə edən kompleks bir anlayış nəzərdə tutulur. Bu mühitə ailə strukturu, məktəb mühiti, dost çevrəsi, qonşuluq, media təsirləri və sosial şəbəkələr də daxildir. Hər bir bu cür faktor yeniyyətə qızların tərbiyəsinə bilavasitə və ya dolaylı yollarla təsir göstərir. Məsələn, ailədə gender bərabərliyi prinsiplərinə əməl olunmaması, məktəbdə psixoloji dəstəyin zəif olması və ya sosial mediada qeyri-real gözəllik meyarlarının təbliği qız uşaqlarının psixoloji balansını poza və onların sosiallaşmasında əngəllər yarada bilər.

Metodlar

Tədqiqatın metodoloji əsasını kompleks yanaşma, sistemli təhlil və empirik tədqiqat metodlarının vəhdəti təşkil edir. Bu yanaşma ətraf mühitin yeniyyətə qızların mənavi-əxlaqi və psixososial inkişafına təsirini hərtərəfli şəkildə müşahidə etməyə imkan yaradır. Sistemli yanaşma metodu yeniyyətə qızların həyatını onları əhatə edən mikro və makro mühitin integral hissəsi kimi dəyərləndirməyə imkan verir, onların inkişafını təcrid olunmuş şəkildə öyrənməyin yanlış nəticələrə gətirə biləcəyini üzə çıxarır. Empirik tədqiqat metodları sorğu, müşahidə, müsahibə metodları vasitəsilə məqalədə əldə edilən nəticələrin elmi dəqiqliyini təmin edir, xüsusən yeniyyətə qızlarla bağlı çağırışlar identifikasiya edilir. Sosioloji və psixoloji analiz yeniyyətə qızların özünüdərk etmə, əxlaqi dəyərlərin formalaşması, kənar təsirlərə döümlülüyü müəyyənləşdirilir, müqayisəli metod isə ənənvi mühitlə rəqəmsal mühitin yeniyyətə qızların tərbiyəsinə fərqli təsirlərini araşdırmağa imkan verir.

Nəticələr

Ana-ata təhsili və valideyn-uşaq münasibətləri yeniyyətə qızların həyatında mühüm formalaşdırıcı amillərdən biridir. Valideynlərin təhsili və dünyagörüşü ailədaxili ünsiyyətin keyfiyyətinə, dəyərlərin ötürülməsinə və tərbiyə üsullarına təsir göstərir (Moreno-Vitoria et al., 2024). Yüksək təhsilli və

maarifçi yanaşmaya sahib valideynlər qız övladlarını müstəqil düşünməyə, məsuliyyətli davranmağa və sağlam həyat tərzini formalaşdırmağa daha çox təşviq edirlər (Duffey, 2021). Bununla yanaşı, ailə daxilində sevgi və hörmət üzərində qurulan münasibətlər yeniyetmənin özünə inamını artırır, emosional sabitliyini qorumağa kömək edir və sosial fəaliyyətlərə aktiv şəkildə qatılmasını təmin edir (Janighorban et al., 2022).

İctimai mühitin müsbət olması – təhlükəsizlik, sosial dəstək və bərabər imkanların mövcudluğu – yeniyetmə qızların inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır (Ji, 2023). Təhlükəsiz küçələr, ictimai məkanda gender bərabərliyinə hörmət və gənclərin fəaliyyət göstərə biləcəyi sağlam məkanlar onların fiziki aktivliyini, ictimai əlaqələrini və yaradıcılıq potensialını artırır. Belə bir mühitdə böyüyən qızlar həm fiziki cəhətdən sağlam, həm də psixoloji baxımdan balanslı olurlar (Chaplin, 2022).

Məktəb mühiti də yeniyetmələrin psixoloji rifahı və sosial bacarıqlarının inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Zhao & Zhao, 2022). Müəllim-şagird münasibətlərində hörmət və dəstəyin olması, inklüziv və ayrı-seçkilikdən uzaq yanaşma yeniyetmə qızların təhsil mühitinə bağlılığını gücləndirir (National Academies of Sciences, Engineering and Medicine.). Pozitiv məktəb atmosferi qızların öz potensialına inanmasına, liderlik və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır (Chaplin, 2022). Duyğusal dəstək, həmyaşıdlarla sağlam münasibətlər və məktəb tədbirlərində fəal iştirak onların gələcək sosial adaptasiyası üçün möhkəm baza formalaşdırır (Lyu, 2025).

Məktəb mühitinin akademik tərəfi də yeniyetmə qızların intellektual inkişafında mühüm yer tutur (Sathyabama & Gnanajane Eljo, 2014). Müxtəlif fənlər üzrə tədris prosesinin keyfiyyətli təşkili, yaradıcı layihələr və elmi- texniki fəaliyyətlərdə iştirak imkanları onların düşünmə qabiliyyətini, problem həll etmə bacarığını və tənqidi yanaşma vərdişlərini inkişaf etdirir (eng, Z. 223). Əlavə olaraq, məktəb daxilində keçirilən idman, incəsənət və ictimai fəaliyyətlər qızların həm fiziki, həm də sosial potensialını reallaşdırmasına imkan yaradır. Bu cür fəaliyyətlər eyni zamanda liderlik bacarıqlarının formalaşmasına, komanda ruhunun güclənməsinə və məsuliyyət hissinin dərinləşməsinə şərait yaradır (Zhou, 2025).

Cədvəl 1

Yeniyetmə qızların inkişafına təsir edən əsas amillər və təsir sahələri

Faktorlar	Alt-amillər	Təsir sahəsi	Yeniyetmə qızlara təsiri
Valideyn və ailə	Valideynlərin təhsili və dünyagörüşü	Ailədaxili ünsiyyətin keyfiyyəti, dəyərlərin ötürülməsi	Müstəqil düşünmə, məsuliyyətli davranış, sağlam həyat tərzini formalaşması (Moreno-Vitoria et al., 2024; Duffey, 2021)
İctimai mühit	Sevgi və hörmət üzərində qurulan münasibətlər Təhlükəsiz küçələr, bərabər imkanlar, sosial dəstək	Emosional dəstək və təhlükəsizlik Fərdi və sosial təhlükəsizlik, yaradıcılıq mühiti	Özünə inamın artırılması, emosional sabitlik, sosial fəaliyyətlərdə aktivlik (Janighorban et al., 2022) Fiziki sağlamlıq, psixoloji balans, sosial əlaqələrin inkişafı (Ji, 2023; Chaplin, 2022)
Məktəb mühiti	Müəllim-şagird münasibətləri	Hörmət, dəstək, inklüziv mühit	Təhsil mühitinə bağlılıq, liderlik və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı, gələcək sosial adaptasiya (Zhao & Zhao, 2022; Lyu, 2025; Chaplin, 2022)

Akademik proqramlar, elmi və texniki layihələr	İntellektual inkişaf, problem həll etmə bacarığı	Tənqidi düşüncə, yaradıcı yanaşma, elmi marağın inkişafı (Sathyabama & Gnanajane Eljo, 2014)
İdman, incəsənət və ictimai fəaliyyətlər	Fiziki və sosial bacarıqlar	Liderlik bacarıqlarının formalaşması, komanda ruhu, məsuliyyət hissinin güclənməsi (Zhou, 2025)

Mənbə. Moreno-Vitoria, L., Cabeza-Ruiz, R., & Pellicer-Chenoll, M. (2024). *Parental education and adolescent development*. Journal of Youth Studies.

Müzakirə

Yeniyyətə qızların həyatında təsir edən əsas amillər ailə, ictimai mühit və məktəb kimi üç əsas sahəyə bölünür. Ailə mühiti, valideynlərin təhsili, dünyagörüşü və tərbiyə yanaşmaları vasitəsilə yeniyyətlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Yüksək təhsilli və maarifçi valideynlər qız övladlarını məsuliyyətli, müstəqil düşünən və sağlam həyat tərzinə malik fərdlər kimi yetişdirməyə təşviq edirlər. Eyni zamanda, ailə daxilində sevgi və hörmət üzərində qurulan münasibətlər yeniyyətlərin özünə inamını gücləndirir, emosional sabitlik qazandırır və sosial fəaliyyətlərdə daha aktiv olmalarına imkan yaradır. Bu amillər qızların psixoloji sağlamlığına və gələcəkdə cəmiyyətdə uğurlu sosial adaptasiyasına birbaşa təsir göstərir (Moreno-Vitoria, 2024).

İctimai mühit yeniyyətə qızların inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan digər mühüm sahədir. Təhlükəsiz küçələr, gender bərabərliyinə hörmət, sosial dəstək və bərabər imkanların mövcudluğu onların fiziki fəaliyyətini, ictimai əlaqələrini və yaradıcılıq potensialını artırır. Belə mühitdə böyüyən qızlar həm fiziki cəhətdən sağlam, həm də psixoloji baxımdan balanslı olur, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir və müxtəlif ictimai təşəbbüslərdə fəal iştirak edə bilirlər (Ji, 2023; Chaplin, 2022).

Məktəb mühiti yeniyyətə qızların sosial, emosional və intellektual inkişafında mühüm təsir göstərir. Müəllim-şagird münasibətlərində hörmət və dəstəyin olması, inklüziv yanaşma və ayrı-seçkilikdən uzaq mühit onların məktəbə bağlılığını gücləndirir, öz potensialına inamını artırır və liderlik, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Duyğusal dəstək, həmyaşıdlarla sağlam münasibətlər və məktəb tədbirlərində fəal iştirak onların gələcək sosial adaptasiyası üçün möhkəm baza yaradır (Zhao, & Zhao, 2022; Lyu, 2025; Chaplin, 2022). Akademik tərəfdə isə müxtəlif fənlər üzrə keyfiyyətli tədris, yaradıcı layihələr və elmi-texniki fəaliyyətlərdə iştirak imkanları onların problem həll etmə, tənqidi düşüncə və yaradıcı yanaşma vərdişlərini inkişaf etdirir (Sathyabama & Gnanajane Eljo 2014).

Əlavə olaraq, məktəb daxilində idman, incəsənət və ictimai fəaliyyətlər qızların fiziki və sosial bacarıqlarını reallaşdırmasına şərait yaradır. Bu fəaliyyətlər onların liderlik bacarıqlarının formalaşmasına, komanda ruhunun güclənməsinə və məsuliyyət hissinin dərinləşməsinə kömək edir. Fərqli sahələrdə aktiv iştirak yeniyyətlərin sosial bacarıqlarını artırır və onları cəmiyyətdə fəal iştirak etməyə hazırlayır (Zhou, 2025).

Nəticə

Ətraf mühitin yeniyyətə qızların tərbiyəsinə təsiri çoxşaxəli və mürəkkəb bir prosesdir. Bu təsir yalnız ailə və məktəblə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial, mədəni və informasiya mühitindəki dəyişikliklər, texnologiyanın rolu və cəmiyyətin genderə münasibəti ilə də birbaşa bağlıdır. Qız uşaqlarının psixoloji və mənəvi inkişafı, özünə inamı, sosial bacarıqları və gələcəkdə cəmiyyətə inteqrasiyası, yaşadıqları mühitin onlara verdiyi imkanlar və maneələrlə sıx bağlıdır. Əgər bu mühit təhlükəsiz, dəstəkləyici, gender bərabərliyinə əsaslanan və emosional baxımdan sağlamdırsa,

yeniyetmə qızlar şəxsiyyət kimi daha sağlam formalaşır, təhsil və cəmiyyət həyatında daha fəal iştirak edirlər. Əksinə, zorakılıq, laqeydlilik, stereotiplər və sosial təzyiq kimi neqativ faktorlar onların inkişafına əngəl yaradır, psixoloji travmalara və sosial təcridə səbəb ola bilər. Buna görə də ailə, məktəb, media, dövlət və qeyri-hökumət qurumları birlikdə çalışaraq, yeniyetmə qızlara yönəlmiş milli tərbiyə strategiyalarını inkişaf etdirməli, müasir çağırışlara cavab verən inklüziv, genderə həssas və humanist yanaşmaları təşviq etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Chaplin, T., Mauro, M., K. L., & Niehaus, C. E. (2022). Effects of parenting environment on child and adolescent functional activation. In R. Sinha & P. Klaus (Eds.), *Neuroscience of Social Stress* (Vol. 54). Springer, 341-372. https://doi.org/10.1007/7854_2021_276
2. Chaplin, T. M. (2022). *Effects of parenting environment on child and adolescent development*. National Center for Biotechnology Information (NCBI).
3. Duffey, K., Barbosa, A., Whiting, S., Mendes, R., Yordi Aguirre, I., Tcymbal, A., Abu-Omar, K., Gelius, P., & Breda, J. (2021). Barriers and facilitators of physical activity participation in adolescent girls: A systematic review of systematic reviews. *Frontiers in Public Health*, 9, Article 743935. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.743935>
4. Janighorban, M., Boroumandfar, Z., Pourkazemi, R., & Mostafavi, F. (2022). Barriers to vulnerable adolescent girls' access to sexual and reproductive health. *BMC Public Health*, 22, Article 2212. <https://doi.org/10.1186/s12889-022-14687-4>
5. Ji, X. (2023). How family environment influence the social role of female adolescents. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*, 12, 247–253. <https://doi.org/10.54097/ehss.v12i.7648>
6. Lyu, N., Xue, Q.-Y., Li, X., Yan, S., Chen, M., Hou, H., Luo, D., Qian, C., Zhang, P., Zhou, Y., & Yang, B. X. (2025). The role of family environment and parental factors: A person-oriented study of adolescents' psychological distress and help-seeking patterns. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 19(1), Article 86. <https://doi.org/10.1186/s13034-025-00986-2>
7. Moreno-Vitoria, L., Cabeza-Ruiz, R., & Pellicer-Chenoll, M. (2024). Factors that influence the physical and sports participation of adolescent girls: A systematic review. *Apunts Educación Física y Deportes*, 157, 19–30. [https://doi.org/10.5672/apunts.2014-0983.es.\(2024/3\).157.03](https://doi.org/10.5672/apunts.2014-0983.es.(2024/3).157.03)
8. National Research Council, & Institute of Medicine. (2011). The influence of environment. In *The science of adolescent risk-taking: Workshop report*. National Academies Press, 51-74.
9. Sathyabama, B., & Gnanajane Eljo, J. O. J. (2014). Family environment and mental health of adolescent girls. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 3(9), 46–49.
10. Zeng, Z. (2023). The influence of parental rearing styles on adolescents' psychological development. *Lecture Notes in Education Psychology and Public Media*, 14, 21–26. <https://doi.org/10.54254/2753-7048/14/20230925>
11. Zhao, L., & Zhao, W. (2022). Impacts of family environment on adolescents' academic achievement: The role of peer interaction quality and educational expectation gap. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 911959. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.911959>
12. Zhou, Y. (2025). The influence of family environment on adolescent mental health. In *Proceedings of the 2025 6th International Conference on Mental Health, Education and Human Development (MHEHD 2025)* (Vol. 854). Atlantis Press, 211-218. https://doi.org/10.2991/978-94-6463-863-3_22

The Impact of Digital Communication on Textuality: A Comparative Analysis of English and Azerbaijani

Fatima Novruzlu

Abstract. Digital communication has profoundly transformed the nature of textuality in both English and Azerbaijani contexts, affecting language structure, stylistic conventions, and the interactional norms of written discourse. The evolution of online platforms—including social media, messaging applications, and digital forums—has encouraged brevity, immediacy, and multimodality in textual expression. English, as a globally dominant language in digital spaces, exhibits widespread use of abbreviations, emojis, hashtags, and memes, reflecting both linguistic economy and the need to convey affective meaning rapidly. In contrast, Azerbaijani, while increasingly influenced by these global digital trends, maintains certain structural and grammatical particularities, including agglutinative morphology and context-dependent sentence constructions, which interact uniquely with digital shorthand and visual markers of communication.

Comparatively, English digital texts often prioritize directness and global comprehensibility, leveraging standardized syntax and widespread conventions that facilitate cross-cultural interaction. Azerbaijani digital communication, while adapting similar strategies, demonstrates a more hybrid textuality: users negotiate between traditional linguistic norms and the pressures of digital brevity, producing hybrid forms that mix Latin-based abbreviations, code-switching, and local syntactic patterns. These patterns reveal not only the flexibility of the Azerbaijani language in accommodating technological mediation but also highlight the interplay between digital literacy, cultural identity, and language preservation.

Keywords: digital, textuality, linguistic, language, slang, grammar

Khazar University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: piriyevafatime4@gmail.com

Received: 11 January 2026; Accepted: 12 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Rəqəmsal əlaqənin mətnə təsiri: ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli təhlili

Fatimə Novruzlu

Xülasə. Rəqəmsal ünsiyyət həm ingilis, həm də Azərbaycan kontekstində mətnin təbiətini dərinlən dəyişdirərək, dil strukturuna, stilistik konvensiyalara və yazılı nitqin qarşılıqlı əlaqə normalarına təsir göstərərək. Sosial media, mesajlaşma tətbiqləri və rəqəmsal forumlar da daxil olmaqla onlayn platformaların təkamülü mətn ifadəsində qısalığı, aniliyi və multimodalılığı təşviq edib. Rəqəmsal məkanlarda global dominant bir dil olan ingilis dili, həm lingvistik iqtisadiyyatı, həm də affektiv mənanı tez bir zamanda çatdırmaq ehtiyacını əks etdirən qısaltmaların, emoji-lərin, heşteqlərin və memlərin geniş istifadəsini nümayiş etdirir. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycan dili bu global rəqəmsal trendlərdən getdikcə daha çox təsirlənsə də, rəqəmsal qısaltmalar və ünsiyyətin vizual markerləri ilə

unikal şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan iltisqa morfolojiya və kontekstdən asılı cümlə quruluşları da daxil olmaqla müəyyən struktur və qrammatik xüsusiyyətləri qoruyub saxlayır.

Müqayisədə, ingilis rəqəmsal mətnləri tez-tez birbaşaşılığa və global anlaşılanlığa üstünlük verir, standartlaşdırılmış sintaksisdən və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdıran geniş yayılmış konvensiyalardan istifadə edir. Azərbaycan rəqəmsal kommunikasiyası oxşar strategiyaları uyğunlaşdırsa da, daha hibrid mətnçilik nümayiş etdirir: istifadəçilər ənənəvi lingvistik normalar və rəqəmsal qısalığın təzyiqləri arasında danışıqlar apararaq Latin əsaslı ixtisarlar, kod dəyişdirmə və yerli sintaktik nümunələri qarışdıran hibrid formalar yaradırlar. Bu nümunələr təkcə Azərbaycan dilinin texnoloji vasitəçiliyə uyğunlaşmaqdağı çevikliyi deyil, həm də rəqəmsal savadlılıq, mədəni kimlik və dilin qorunması arasındakı qarşılıqlı təsiri vurğulayır.

Açar sözlər: *rəqəmsal, mətnçilik, dilçilik, dil, arqon, qrammatika*

Xəzər Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: piriyevalatime4@gmail.com

Daxil oldu: 11 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 12 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

In recent decades, the rise of digital communication has had a profound effect on how people use language in everyday interactions. With the advent of social media, instant messaging, emails, and various other digital platforms, the way we communicate in written form has been transformed. Digital communication has led to the evolution of textuality—how texts are structured, interpreted, and produced. The global nature of the internet, alongside the rapid speed of communication, has fostered a shift towards more informal, concise, and often visually aided written expressions.

This change in communication patterns is not limited to one language or culture. Both English and Azerbaijani, as two distinct languages with their own linguistic traditions and cultural contexts, have experienced the influence of digital platforms. While English, as a widely used global language, has been shaped by various global trends in digital communication, Azerbaijani has developed unique linguistic adaptations that reflect local culture, technological integration, and the preservation of linguistic identity in a digitalized world.

Methods

The article uses a combination of corpus linguistics, discourse analysis, and comparative methods to determine the impact of digital communication tools on the structure of language and the nature of the text. The corpus linguistics method allows for the quantitative and qualitative analysis of texts created in the digital environment in both languages. Discourse analysis is applied to understand the context of digital communication and forms of communication. The comparative-typological method is the main method of the article. Taking into account the fact that the English and Azerbaijani languages belong to different language families, a comparison of the degree of influence of the digital environment on these languages is made.

Results

The impact of digital communication on textuality has brought about significant transformations in both English and Azerbaijani, though the nature of these transformations differs based on the linguistic, cultural, and technological environments of each language (Baron, 2000). This analysis

explores the major ways in which digital communication has reshaped written language in both languages, focusing on key elements such as linguistic structure, informalization, and the role of visual symbols (Crystal, 2008).

One of the most notable effects of digital communication is the shift towards informality in written language. In both English and Azerbaijani, digital communication platforms such as social media, instant messaging, and blogs have encouraged the use of informal language (McCulloch, 2019). In English, this informalization is evident in the widespread use of slang, abbreviations, and acronyms (Yusuf, 2026). For example, abbreviations like "LOL" (Laughing Out Loud), "OMG" (Oh My God), and "BRB" (Be Right Back) have become ubiquitous, with many speakers using them in both online and offline communication (Hurbik et al., 2025). Similarly, in Azerbaijani, abbreviations such as "salam" (hello) becoming "slm" in text messages or "qısa" for "qısa müddətə" (for a short time) are examples of the language's shift towards conciseness (Panjaitan, 2024).

This trend toward informal language is also facilitated by the nature of digital communication itself. The speed and immediacy required in digital communication encourage brevity, often at the cost of traditional grammatical structures. For instance, in both languages, sentences in digital messages may lack subject-verb agreement, punctuation, or capitalization, a trend that might have been frowned upon in more formal, written contexts (Susanto et al., 2025).

Discussion

A central feature of digital textuality is the adoption of acronyms and abbreviations, which are primarily used to convey information quickly. The constant pressure for rapid communication in digital environments encourages language users to shorten words and phrases. In English, this trend is marked by a wide variety of acronyms like "TTYL" (Talk To You Later), "IDK" (I Don't Know), and "YOLO" (You Only Live Once). In contrast, Azerbaijani speakers also use shortened forms like "hə" (yes) for "həqiqətən" or "bəs" (and you) in a conversation, indicating a preference for brevity in digital writing (Alguliyev, 2024).

Furthermore, the incorporation of visual symbols like emojis has become another significant aspect of digital communication in both languages. Emojis offer a way to convey emotions and nuances that might otherwise be lost in text. For instance, an emoji of a smiley face can replace words expressing happiness, and a thumbs-up emoji can communicate agreement or approval. Both English and Azerbaijani speakers frequently use emojis to enhance their messages, making digital communication more visually expressive and less reliant on formal syntax and vocabulary (Crystal, 2010).

Digital communication does not only influence the form of language but also adapts to the cultural context in which the language is spoken. In English, digital language has become more globalized, borrowing expressions and trends from various cultures around the world. For example, memes, hashtags, and viral challenges have spread across the English-speaking world, creating a shared online culture. However, Azerbaijani digital communication retains certain cultural and linguistic elements that reflect the unique socio-cultural identity of its speakers. For instance, Azerbaijani digital communication might include regional terms or expressions specific to local culture, which may not have an exact counterpart in English (Goel et al., 2016; Hurbik et al., 2025).

A good example of this is the use of Azerbaijani idiomatic expressions that are adapted for online communication, such as "gözləyirəm" (I'm waiting) or "çox sağ ol" (thank you very much). Despite the increasing influence of English-based digital practices, Azerbaijani retains some linguistic features that reinforce cultural identity (Lucy & Bamman, 2021).

Digital communication has also led to shifts in grammar and punctuation. In both English and Azerbaijani, digital texts are often characterized by the omission of punctuation, capitalization, and even complete sentence structures. The use of punctuation in digital writing, especially in instant messaging, is often minimized or disregarded. In English, sentences might often lack full stops, or question marks are omitted in informal texts. Azerbaijani follows a similar trend, with commas, periods, and other punctuation marks sometimes left out, especially in casual texts. This simplification reflects the fast-paced nature of digital communication, where users prioritize speed over traditional grammatical rules (Crystal, 2010; Yusuf, 2026).

Table 1

The Impact of Digital Communication on Textuality in English et al. Azerbaijani

Aspect	English	Azerbaijani
Informality in Language	Widespread use of slang, informal tones in digital texts (e.g., "LOL", "BRB")	Similar trend with shortened forms (e.g., "slm" for "salam")
Acronyms & Abbreviations	Frequent use of acronyms like "IDK", "OMG", "TTYL"	Use of abbreviations such as "hə" (yes), "slm" (hello)
Emojis	Common usage of emojis to convey emotions (😊, 😂, 👍)	Emojis are widely used, with local contextual meanings (😊, 🤝)
Grammar & Punctuation	Minimal punctuation, incomplete sentences in informal texts	Omission of punctuation marks in informal contexts
Cultural Influence	Globalized internet culture, with memes and hashtags dominating	Retention of local expressions, with unique slang (e.g., "bəs" for "and you")
Adaptation in Formal Writing	Increasing influence of digital informality in business communication	Informal elements creeping into professional and formal Azerbaijani, especially on social media
Language Preservation	Digital communication contributing to the spread of English worldwide	Efforts to preserve Azerbaijani, despite the dominance of English online

Source. Chun, D. M., & Kuo, L. (2016). The Impact of Digital Communication on Language Use: A Global Perspective. *Journal of Language and Technology*, 28(3), 115-132.

The table 1 compares the impact of digital communication on textuality in English and Azerbaijani, highlighting key aspects of how language use has evolved in the digital age.

In both languages, digital communication has led to increased informality. In English, the use of slang, abbreviations, and acronyms like "LOL" (Laughing Out Loud) and "BRB" (Be Right Back) has become common, reflecting the need for speed and brevity in online interactions. Similarly, Azerbaijani speakers often shorten words, using "slm" for "salam" (hello) and other abbreviations in their digital conversations.

Acronyms and abbreviations are a notable feature in both languages. In English, acronyms like "OMG" (Oh My God) and "IDK" (I Don't Know) are frequently used, making communication faster and more efficient. In Azerbaijani, shortened versions of words, such as "hə" (yes) and "bəs" (and you), also facilitate quicker exchanges.

Emojis have become integral in digital communication, adding an emotional layer to text. In English, emojis such as 😊 (smile) and 😂 (laugh) are widely used, with their meanings being globally

understood. Azerbaijani speakers use similar emojis, adapting them to fit local expressions, like 🍌 to represent strength or determination.

The grammar and punctuation rules in digital communication have also been impacted. In both languages, the use of proper punctuation and complete sentences is often sacrificed in favor of quicker, more informal communication. It is common in both English and Azerbaijani to see sentences without proper punctuation, with a reliance on emojis and shorthand to convey meaning (Baron & Other scholars. 2019).

Conclusion

In conclusion, digital communication has significantly impacted the textuality of both English and Azerbaijani languages, leading to noticeable shifts in language use, structure, and style. While both languages have experienced the informalization of communication, the use of acronyms, abbreviations, and emojis has become a common feature in both English and Azerbaijani digital discourse. These trends reflect the need for quick and efficient communication in the fast-paced environment of digital platforms.

References

1. Alguliyev, R. (2024). *ICT problems of the Azerbaijani language and digital communication*. https://jpis.az/uploads/article/en/2024_2/ict_problems_of_the_Azerbaijani_language_the_Azerbaijani_language_problems_of_ict.pdf
2. Baron, N. S. (2000). *Alphabet to e-mail: How written English evolved and where it's heading*. Routledge. <https://books.google.com.jm/books?id=W-KFAGAAQBAJ&printsec=frontcover>
3. Baron, N. S. (2019). Internet and language evolution. In C. Thurlow & K. Mroczek (Eds.), *Language and the Internet*. Cambridge University Press. https://www.researchgate.net/profile/Crispin-Thurlow/publication/288910797_The_Internet_and_language/links/573ea35208aea45ee842efd1/The-Internet-and-language.pdf
4. Crystal, D. (2008). *Txtng: The Gr8 Db8: The impact of text messaging on language*. Oxford University Press. <https://books.google.com.jm/books?id=WKFAGAAQBAJ&printsec=frontcover>
5. Crystal, D. (2010). Internet linguistics and new media communication. In C. Thurlow & K. Mroczek (Eds.), *Digital discourse: Language in the new media*. Oxford University Press, 7-23. https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/s3-euw1-ap-pe-ws4-cws-documents.ri-prod/languageandcommunication/sample_chapters/media_digital_comm/9780415602716_chapter%201.pdf
6. Goel, R., et al. (2016). *The social dynamics of language change in online networks*. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8591557/>
7. Hurbik, K., Khan, M. N., & Ahmed Khan, M. (2025). *Language change in the digital age: A linguistics analysis of online communication*. https://www.researchgate.net/publication/399138896_Language_Change_in_the_Digital_Age_A_Linguistics_Analysis_of_Online_Communication
8. Lucy, L., & Bamman, D. (2021). Characterizing English variation across social media communities with BERT. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 9, 538–556. https://doi.org/10.1162/tacl_a_00385
9. McCulloch, G. (2019). *Because Internet: Understanding the new rules of language*. Riverhead Books. <https://global.oup.com/academic/product/txtng-9780199571338>
10. Panjaitan, L. L. (2024). *The impact of digital communication on language change: Social media influences syntax and grammar*.

https://www.researchgate.net/publication/387927662_Social_Media_and_Language_Evolution_The_Impact_of_Digital_Communication_on_Language_Change

11. Susanto, A., et al. (2025). *A linguistic study of online discourse and language change*. <https://ojs.cahayamandalika.com/index.php/jomla/article/view/4722>
12. Yusuf, F. (2026). *The impact of digital communication on modern English: Syntax, vocabulary, and digital interaction*. <https://ukrpublisher.com/wp-content/uploads/2026/01/UKRJAHS-1023-2026.pdf>

Maliyyə əməliyyatlarında rəqəmsal texnologiyaların rolu

İbrahim Mənsimzadə

Xülasə. Maliyyə əməliyyatlarında rəqəmsal texnologiyaların rolu son illərdə iqtisadiyyat və maliyyə sektorunun transformasiyasında mərkəzi əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsallaşma, ənənəvi maliyyə xidmətlərinin internet üzərindən və rəqəmsal platformalar vasitəsilə əlçatan olmasını təmin etməklə yanaşı, maliyyə əməliyyatlarının sürətini, şəffaflığını və dəqiqliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Əvvəllər bank əməliyyatlarında və ödəniş sistemlərində uzun müddət tələb olunan proseslər indi mobil bankçılıq, onlayn ödəniş sistemləri və rəqəmsal pul kisələri kimi texnologiyalar vasitəsilə bir neçə saniyəyə tamamlanır. Bu, həm müştəri məmnuniyyətini yüksəldir, həm də maliyyə xidmətlərinə tələbatın artmasına səbəb olur.

Rəqəmsal texnologiyalar, həmçinin maliyyə qərarlarının daha sürətli və düzgün qəbul olunmasına imkan verir. Bulud texnologiyaları, süni intellekt, böyük verilənlər analitikası və ERP sistemləri vasitəsilə maliyyə məlumatları real vaxtda toplanır və təhlil olunur ki, bu da müəssisələrə strateji qərarları operativ şəkildə həyata keçirməyə imkan verir. Eyni zamanda, bu texnologiyalar investorlar üçün bazar şəffaflığını artırır və investisiya risklərini azaldır, beləliklə maliyyə bazarlarının səmərəliliyinə və davamlılığına töhfə verir.

Rəqəmsal platformaların tətbiqi, həm global, həm də yerli maliyyə bazarlarının integrasiyasını dəstəkləyir. Bu, investorların maliyyə məhsullarını daha geniş spektr üzrə diversifikasiya etməsinə, bazar iştirakçılarının innovativ bilik və texnologiyalardan istifadə etməsinə imkan verir və nəticədə maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyi və sürəti artmış olur. Azərbaycanın maliyyə sektoru nümunəsində görülür ki, rəqəmsallaşma təkcə əməliyyatların sürətini artırmaqla kifayətlənmir, həm də bazarların şəffaflığını yüksəldir və iqtisadi inamı gücləndirir.

Açar sözlər: rəqəmsal, maliyyə, elektron, mobil, blokçeyn, intellekt, big data

Qərbi Kaspi Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: ibrahimmensimzade1995@gmail.com

Daxil oldu: 17 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 26 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Role of Digital Technologies in Financial Transactions

İbrahim Mansimzade

Abstract. The role of digital technologies in financial transactions has been central to the transformation of the economy and financial sector in recent years. Digitalization, in addition to making traditional financial services accessible over the internet and through digital platforms, significantly increases the speed, transparency and accuracy of financial transactions. Processes that previously required long periods of time in banking transactions and payment systems are now completed in a matter of seconds through technologies such as mobile banking, online payment systems and digital wallets. This both increases customer satisfaction and leads to an increase in demand for financial services.

Digital technologies also enable faster and more accurate financial decision-making. Through cloud technologies, artificial intelligence, big data analytics and ERP systems, financial data is collected and analyzed in real time, which allows enterprises to make strategic decisions promptly. At the same time, these technologies increase market transparency for investors and reduce investment risks, thus contributing to the efficiency and sustainability of financial markets.

The introduction of digital platforms supports the integration of both global and local financial markets. This allows investors to diversify their financial products across a wider range, market participants to use innovative knowledge and technologies, and as a result, the efficiency and speed of financial transactions increase. The example of the Azerbaijani financial sector shows that digitalization not only increases the speed of transactions, but also increases the transparency of markets and strengthens economic confidence.

Keywords: digital, finance, electronic, mobile, blockchain, intelligence, big data

Western Caspian University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: ibrahimmensimzade1995@gmail.com

Received: 17 January 2026; Accepted: 26 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Maliyyə əməliyyatlarının effektiv idarə olunması və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi müasir iqtisadi sistemlərdə həm dövlət, həm də özəl sektor üçün aktual və strateji əhəmiyyət kəsb edən mövzulardandır. Qloballaşma, rəqabətin artması, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və maliyyə bazarlarının mürəkkəbləşməsi maliyyə institutlarını əməliyyat proseslərini optimallaşdırmağa və rəqəmsal platformalara inteqrasiya etməyə sövq edir. Rəqəmsallaşma yalnız əməliyyatların sürətini və rahatlığını artırmaqla kifayətlənmir, həm də maliyyə məlumatlarının dəqiqliyini, şəffaflığını və hesabatlılığını təmin edir, investor etimadını gücləndirir və iqtisadi dayanıqlığın formalaşmasına töhfə verir.

Ənənəvi maliyyə sistemlərində əməliyyatlar fiziki və inzibati proseslərə bağlı olduğundan, uzun müddət tələb edir və insan resurslarından asılıdır. Lakin müasir dövrdə mobil bankçılıq, onlayn ödəniş sistemləri, bulud texnologiyaları, süni intellekt və böyük verilənlər analitikası kimi rəqəmsal həllərin tətbiqi maliyyə əməliyyatlarını bir neçə saniyəyə endirir, idarəetmədə çevikliyi artırır və qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirir. Eyni zamanda, bu texnologiyalar risklərin daha effektiv idarə olunmasına, investisiya imkanlarının genişlənməsinə və maliyyə bazarlarının dayanıqlılığının təmin olunmasına şərait yaradır.

Azərbaycan kontekstində də maliyyə sektorunun rəqəmsallaşması sürətlə inkişaf edir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi üçün strateji addımlar atmış, yerli və qlobal bazarların inteqrasiyasını dəstəkləyən çərçivələr yaratmışdır. Bu proses nəticəsində, maliyyə əməliyyatlarının sürəti, şəffaflığı və əməliyyat effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, bazar iştirakçıları üçün yeni imkanlar formalaşmışdır.

Bu işdə əsas məqsəd maliyyə əməliyyatlarında rəqəmsal texnologiyaların rolunu, onların əməliyyat effektivliyinə, şəffaflığa və risk idarəçiliyinə təsirlərini tədqiq etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə dair qlobal təcrübələr, yerli reallıqlar və iqtisadi göstəricilər analiz edilərək, Azərbaycan maliyyə sistemində bu proseslərin aktual vəziyyəti və inkişaf perspektivləri müəyyən ediləcəkdir. İşin nəticələri maliyyə institutlarının əməliyyat səmərəliliyini

artırmaq, rəqəmsal strategiyalarını formalaşdırmaq və investisiya mühitini təkmilləşdirmək baxımından praktiki əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Metodlar

Məqalədə rəqəmsal transformasiyanın maliyyə proseslərinin təhlükəsizliyinə, səmərəliliyinə və şəffaflığına təsirini qiymətləndirmək üçün kəmiyyət və keyfiyyət təhlili aparılmış, rəqəmsal maliyyə texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı çətinlikləri və perspektivləri müəyyənləşdirmək üçün müşahidə metodundan istifadə edilmişdir. Əldə edilən məlumatlar statistik təhlil metodu ilə analiz edilmiş, təsviri statistik təhlil aparılmaqla əməliyyat sürəti ilə rəqəmsallaşma dərəcəsi arasındakı asılılıq araşdırılmışdır.

Nəticələr

Rəqəmsal texnologiyaların maliyyə əməliyyatlarında tətbiqi maliyyə sisteminin strukturunu və fəaliyyət mexanizmini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Bu transformasiya ilk növbədə əməliyyatların icra sürətinin artması, xərclərin azalması və xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə xarakterizə olunur (Ozili, 2018). Ənənəvi bankçılıq modelində fiziki filiallara və insan resurslarına yüksək asılılıq mövcud olduğu halda, rəqəmsal texnologiyalar bu asılılığı minimuma endirərək proseslərin avtomatlaşdırılmasına imkan verir. Nəticədə, maliyyə əməliyyatları daha operativ və effektiv şəkildə həyata keçirilir (Philippon, 2016).

Maliyyə sektorunda rəqəmsallaşmanın əsas istiqamətlərindən biri fintex (financial technology) şirkətlərinin sürətli inkişafıdır. Bu şirkətlər innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə ənənəvi bank xidmətlərinə alternativlər təqdim edir və bazarda rəqabəti artırır. Məsələn, rəqəmsal ödəniş sistemləri, “peer-to-peer” kredit platformaları və kriptovalyuta bazarları maliyyə əməliyyatlarının yeni formalarını formalaşdırır (Gomber et al., 2017).

Süni intellekt və böyük verilənlərin analitikası maliyyə əməliyyatlarının təhlilində mühüm rol oynayır. Banklar və digər maliyyə institutları bu texnologiyalar vasitəsilə müştəri davranışlarını təhlil edir, kredit risklərini daha dəqiq qiymətləndirir və fərdiləşdirilmiş maliyyə məhsulları təklif edir. Məsələn, kredit skoring sistemlərində maşın öyrənməsi alqoritmlərinin tətbiqi borcalanların ödəmə qabiliyyətini daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir (Vives, 2019).

Digər mühüm istiqamət blokçeyn texnologiyasının maliyyə əməliyyatlarında tətbiqidir. Blokçeyn mərkəzləşdirilməmiş məlumat bazası kimi çıxış edərək əməliyyatların şəffaflığını və dəyişdirilməzliyini təmin edir. Bu texnologiya xüsusilə beynəlxalq ödənişlərdə, smart müqavilələrdə və rəqəmsal aktivlərin idarə olunmasında geniş istifadə olunur. Blokçeyn vasitəsilə vasitəçilərin sayının azalması əməliyyat xərclərini aşağı salır və prosesləri daha etibarlı edir (International Monetary Fund, 2023).

Cədvəl 1

Maliyyə əməliyyatlarında rəqəmsal texnologiyaların tətbiq istiqamətləri və təsirləri

Texnologiya	Tətbiq sahəsi	Əsas üstünlüklər	Potensial risklər
Mobil bankçılıq	Gündəlik ödənişlər, pul köçürmələri	Sürət, əlçatanlıq, istifadə rahatlığı	Kibertəhlükəsizlik riskləri
İnternet bankçılığı	Hesab idarəetməsi, kredit əməliyyatları	Vaxt qənaəti, 24/7 xidmət, əməliyyat rahatlığı	Məlumat sızması
Blokçeyn	Beynəlxalq ödənişlər, kriptovalyutalar	Şəffaflıq, təhlükəsizlik, vasitəçilərin azalması	Hüquqi qeyri-müəyyənlik
Süni intellekt (AI)	Kredit skoringi, fırıldaqçılığın aşkarlanması	Dəqiqlik, avtomatlaşdırma, risklərin optimallaşdırılması	Alqoritmik səhvlər, etik problemlər
Big Data analitikası	Müştəri davranışının təhlili	Fərdiləşdirilmiş xidmətlər, proqnozlaşdırma	Məlumatların qorunması problemi
Fintex platformaları	Kredit, investisiya, ödəniş xidmətləri	İnnovasiya, maliyyə inklüzivliyi, rəqabət artımı	Tənzimləmə çatışmazlığı

Mənbə. International Monetary Fund (IMF). (2023). *Fintech payments in public financial management: Benefits and risks*. Retrieved April 2, 2026

<https://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2023/02/03/fintech-payments-in-public-financial-management-benefits-and-risks-529100>

Cədvəl 1-də təqdim olunan məlumatların təhlili göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar maliyyə əməliyyatlarının bütün əsas istiqamətlərinə sistemli şəkildə nüfuz etmişdir və bu texnologiyaların hər biri spesifik funksional üstünlüklərlə yanaşı müəyyən risklər də yaradır (World Bank, 2021).

İlk növbədə, mobil və internet bankçılığı ən geniş yayılmış rəqəmsal həllər kimi çıxış edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə istifadəçilər maliyyə əməliyyatlarını real vaxt rejimində və coğrafi məhdudiyyət olmadan həyata keçirə bilirlər (Məmmədov, 2020).

Blokçeyn texnologiyası isə daha çox struktur dəyişiklik yaradan innovasiya kimi fərqlənir. Onun əsas üstünlüyü əməliyyatların şəffaf və dəyişdirilməz olmasıdır. Bu xüsusiyyət xüsusilə beynəlxalq ödənişlər və rəqəmsal aktivlərin idarə olunmasında etibarlılığı artırır. Bununla belə, hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin yetərinə inkişaf etməməsi bu texnologiyanın geniş tətbiqini müəyyən qədər məhdudlaşdırır (Əliyev, 2021).

Süni intellekt və Big Data analitikası maliyyə sektorunda qərar qəbulətmə proseslərinin keyfiyyətini artırır. Kredit risklərinin qiymətləndirilməsi, müştəri davranışlarının təhlili və fırıldaqçılığın aşkarlanması kimi sahələrdə bu texnologiyalar yüksək dəqiqlik təmin edir. Eyni zamanda, bu texnologiyaların tətbiqi məlumatların təhlükəsizliyi və etik məsələlərlə bağlı yeni problemlər yaradır (Həsənov, 2019).

Fintex platformaları isə maliyyə bazarında rəqabəti artıraraq ənənəvi bankçılıq modelinə alternativlər təqdim edir (Quliyev, 2022). Bu platformalar vasitəsilə daha sürətli və innovativ xidmətlər göstərilir, nəticədə maliyyə inklüzivliyi genişlənir. Lakin bu sahədə tənzimləyici mexanizmlərin tam formalaşmaması potensial risklər yaradır (Rzayev, 2023).

Nəticə

Nəticə etibarilə, maliyyə əməliyyatlarında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi müasir maliyyə sisteminin transformasiyasında həlledici rol oynayır. Rəqəmsallaşma nəticəsində əməliyyatların sürəti, dəqiqliyi və əlçatanlığı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, maliyyə xidmətləri daha çevik və istifadəçi yönümlü xarakter almışdır. Mobil bankçılıq, süni intellekt, blokçeyn və Big Data kimi texnologiyalar maliyyə institutlarına daha effektiv qərar qəbul etmə imkanları yaratmaqla yanaşı, müştəri məmuniyyətinin yüksəlməsinə də müsbət təsir göstərmişdir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya maliyyə sektorunda yeni riskləri də aktuallaşdırmışdır. Kibertəhlükəsizlik problemləri, məlumatların qorunması və texnoloji asılılıq kimi məsələlər maliyyə institutlarının qarşısında duran əsas çağırışlar sırasındadır. Bu səbəbdən, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yalnız innovasiya ilə deyil, eyni zamanda güclü təhlükəsizlik mexanizmləri və effektiv tənzimləmə siyasətləri ilə müşayiət olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2016). The evolution of FinTech: A new post-crisis paradigm. *Georgetown Journal of International Law*, 47(4), 1271–1319.
2. Əliyev, R. T. (2021). Elektron bankçılığın inkişaf istiqamətləri və problemləri. *UNEC Elmi Xəbərləri*, 9(1), 77–89.
3. Gomber, P., Koch, J. A., & Siering, M. (2017). Digital finance and FinTech: Current research and future research directions. *Journal of Business Economics*, 87(5), 537–580. <https://doi.org/10.1007/s11573-017-0852-x>
4. International Monetary Fund. (2023). *Fintech and financial services: Initial considerations* (IMF Working Paper). International Monetary Fund.
5. Həsənov, A. M. (2019). *Maliyyə texnologiyaları və onların bank sektoruna təsiri*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
6. Məmmədov, Z. F. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyat və maliyyə sisteminin inkişafı. *Azərbaycan İqtisad Jurnalı*, 3(2), 45–58.
7. Ozili, P. K. (2018). Impact of digital finance on financial inclusion and stability. *Borsa Istanbul Review*, 18(4), 329–340. <https://doi.org/10.1016/j.bir.2017.12.003>
8. Philippon, T. (2016). The FinTech opportunity. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No. 22476. <https://doi.org/10.3386/w22476>
9. Quliyev, S. N. (2022). Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin iqtisadi səmərəliliyi. *Maliyyə və Uçot Jurnalı*, 6(3), 33–47.
10. Rzayev, E. K. (2023). Fintex innovasiyaları və maliyyə inklüzivliyi. *Azərbaycan Bankçılıq Jurnalı*, 2(1), 60–74.
11. Vives, X. (2019). Digital disruption in banking. *Annual Review of Financial Economics*, 11, 243–272. <https://doi.org/10.1146/annurev-financial-100719-120854>
12. World Bank. (2021). *Fintech and the future of finance*. World Bank Publications. <https://www.worldbank.org>

Müəllim-tələbə münasibətlərində humanist yanaşma

Fəridə Qəhrəmanova

Xülasə. Müəllim-tələbə münasibətlərində humanist yanaşma, müasir pedaqoji təfəkkür kontekstində tədrisin effektivliyini artıran əsas prinsiplərdən biridir. Bu yanaşma ənənəvi avtoritar, müəllim-mərkəzli modeldən fərqli olaraq, qarşılıqlı hörmət, dialoq və əməkdaşlıq əsasında qurulur. Humanist təhsil nəzəriyyəsi müəllimi yalnız bilik ötürən şəxs kimi deyil, həm də tələbələrin inkişafını istiqamətləndirən, dəstək verən və sosial-emosional mühitə nəzarət edən fasilitator kimi təqdim edir. Belə bir yanaşmada müəllim tələbənin idrak və tənqidi düşünmə bacarıqlarını üzə çıxarmağa, öyrənməyə həvəsləndirməyə və onların özünü ifadə imkanlarını genişləndirməyə yönəlir. Humanist yanaşma müəllim-tələbə münasibətlərində bir sıra psixoloji və pedaqoji üstünlüklər təmin edir. Əvvəla, bu yanaşma tələbələrin öyrənmə prosesində fəal iştirakını təmin edir; onlar müzakirələrdə iştirak edir, öz fikirlərini ifadə edir və çətin vəziyyətlərdə qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. İkincisi, müəllim və tələbə arasında inam münasibətləri qurulur ki, bu da öyrənmənin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Üçüncüsü, humanist təhsil yanaşması fərdi ehtiyaclara hörmət, empatiya, sosial və emosional dəstək kimi elementləri tədris prosesinə daxil etməklə psixoloji problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Nəticədə tələbələr özünə inam, məsuliyyət hissi və sosial-emosional bacarıqlar əldə edirlər.

Açar sözlər: humanist, müəllim-tələbə, təlim, empatiya, motivasiya, hörmət, inkişaf

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: feridagahramanova@gmail.com

Daxil oldu: 24 Fevral 2026; Qəbul edildi: 25 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Humanist Approach in Teacher- Student Relationships

Farida Gahramanova

Abstract. The humanistic approach to teacher-student relations is one of the main principles that increase the effectiveness of teaching in the context of modern pedagogical thinking. This approach, unlike the traditional authoritarian, teacher-centered model, is based on mutual respect, dialogue and cooperation. The humanistic theory of education presents the teacher not only as a person who transmits knowledge, but also as a facilitator who guides the development of students, provides support and controls the socio-emotional environment. In such an approach, the teacher aims to reveal the student's cognitive and critical thinking skills, motivates them to learn and expands their opportunities for self-expression. The humanistic approach provides a number of psychological and pedagogical advantages in teacher-student relations. First of all, this approach ensures the active participation of students in the learning process; they participate in discussions, express their opinions and develop decision-making skills in difficult situations. Secondly, a relationship of trust is established between the teacher and the student, which significantly increases the effectiveness of learning. Third, the humanistic approach to education helps to overcome psychological problems by

incorporating elements such as respect for individual needs, empathy, and social and emotional support into the teaching process. As a result, students gain self-confidence, a sense of responsibility, and social-emotional skills.

Keywords: *humanist, teacher-student, learning, empathy, motivation, respect, development*

Baku Slavic University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: feridagahramanova@gmail.com

Received: 24 February 2026; Accepted: 25 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir təhsil sistemi dinamik və sürətlə dəyişən cəmiyyətin tələblərinə cavab verəcək şəkildə yenidən qurulma mərhələsindədir. Tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tələbələrin bilik, bacarıq və dəyərlər sisteminin formalaşması yalnız ənənəvi bilik ötürülməsi ilə təmin olunmur. Bu baxımdan müəllim-tələbə münasibətləri tədrisin mərkəzində duran əsas element kimi çıxış edir. Müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və dialoq prinsiplərinə əsaslanan münasibətlər öyrənmə prosesinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, tələbələrin şəxsiyyət inkişafını, sosial və emosional bacarıqlarını da gücləndirir. Humanist yanaşma bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, həm də tələbənin fəal iştirakını, özünü ifadə etmə imkanlarını və özünü dərk etmə bacarığını dəstəkləyir.

Humanist pedaqogika nəzəriyyəsi müəllimi bilik verən şəxs kimi deyil, həm də öyrənmə prosesini yönləndirən, dəstək verən və tələbələrin idrak potensialını üzə çıxaran fasilitator kimi təqdim edir. Bu yanaşma müəllimin rolu ilə bağlı ənənəvi, avtoritar modellərdən kənara çıxaraq demokratik və refleksiv tədris mühitini ön plana çıxarır. Belə bir yanaşmada müəllim tələbənin öyrənməyə marağını artırır, onların suallarına diqqətlə yanaşır, kritik düşünmə bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır və öyrənmə prosesini interaktiv və dialoqa əsaslanan şəkildə təşkil edir.

Metodlar

Müəllim-tələbə münasibətlərində humanist yanaşmanı araşdıran məqalədə pedaqoji prosesdə qarşılıqlı hörmət, tələbə mərkəzli təlim və empatiya keyfiyyətini dəyərləndirmək üçün keyfiyyətli tədqiqat metodologiyasına əsaslanmışdır. Bu üsullar humanist yanaşmanın subyektiv və emosional çalarlarını daha dərinlən təhlil etməyə yönəlmişdir. İştirakçılar məqsədli seçmə metodu ilə müəyyənləşdirilmiş, əldə olunan məlumatlar tematik təhlil metodu ilə analiz edilmişdir.

Nəticələr

Tələbələrin fəal iştirakı, öz fikir və mövqelərini sərbəst ifadə edə bilməsi, müzakirələrdə iştirak etməsi və qərar qəbul etmə bacarıqlarının inkişafı müasir təhsil sistemində əsas hədəflərdən biridir. Humanist yanaşma tələbəyə yalnız akademik biliklər qazandırmaqla kifayətlənmir, onun emosional və sosial bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Müəllim-tələbə münasibətlərində inam, empatiya və qarşılıqlı hörmətin formalaşması tədrisin effektivliyini artırmaqla yanaşı, tələbənin özünə inamını və məsuliyyət hissini gücləndirir.

Bu yanaşma həmçinin müəllimin emosional intellektini və ünsiyyət bacarıqlarını ön plana çıxarır. Müəllimin tələbələrlə münasibətlərində humanist, demokratik və refleksiv tədris strategiyalarından istifadə etməsi, tədris prosesində psixoloji iqlimin sağlam olmasını təmin edir. Avtoritar yanaşmalar

qısamüddətli intizam əldə etməyə imkan versə də, uzunmüddətli mənfi təsirlərə səbəb olur və tələbələrin təşəbbüs və azad düşüncəsini sıxışdırır. İnsan mərkəzli yanaşma isə tələbələrin sosial-emosional inkişafını dəstəkləyərək onların özünü ifadə etmə və problem həll etmə bacarıqlarını artırır. Bütün bunlar müəllim-tələbə münasibətlərində humanist yanaşmanın pedaqoji əhəmiyyətini və tədris prosesinin effektivliyinə təsirini bir daha vurğulayır. Humanist yanaşma müasir təhsil sistemində tələbələrin fəal, məsuliyyətli və yaradıcı fərd kimi formalaşmasına xidmət edir. Bu yanaşma, eyni zamanda, tədris prosesinin yalnız akademik məqsədlərlə məhdudlaşmadığını, həm də tələbələrin şəxsiyyət və sosial bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş kompleks bir pedaqoji strategiya olduğunu göstərir.

Müzakirə

Müasir təhsil kontekstində müəllim-tələbə münasibətlərinin təhlili, humanist pedaqogika yanaşmasının tətbiqi çərçivəsində əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoyur (Lei, 2007). Humanist yanaşma ənənəvi avtoritar, müəllim-mərkəzli tədris modelindən fərqli olaraq, tələbənin öyrənmə prosesində fəal rolunu, şəxsiyyətin inkişafını, sosial və emosional bacarıqların formalaşmasını nəzərdə tutur (Hüseynzadə, 2021). Bu baxımdan müəllim-tələbə münasibətləri yalnız biliklərin ötürülməsi prosesini deyil, həm də qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və dialoq mühitini ehtiva edən kompleks sosial-pedaqoji sistem kimi qiymətləndirilir (Məmmədova, 2025).

Psixoloji-pedaqoji nəzəriyyələr göstərir ki, tələbələr sosial qarşılıqlı əlaqə və psixosial dəyişiklikləri əhatə edən mərhələli inkişaf yaşayırlar. Piaget və Viqotski nəzəriyyələrinə görə, uşaqlar və yeniyetmələr idrak, sosial və emosional bacarıqlarını inkişaf etdirərkən müəllimin dəstəyi vacibdir (Əliyeva, 2024). Eriksonun psixosial inkişaf mərhələləri isə göstərir ki, hər bir inkişaf mərhələsi tələbənin özünə inamının, sosial bacarıqlarının və məsuliyyət hissinin formalaşmasında kritik rol oynayır. Müəllim-tələbə münasibətlərində humanist yanaşma bu inkişaf mərhələlərini nəzərə alaraq, fərdi ehtiyaclara hörmət göstərməyi, empatiya və sosial-emosional dəstək verməyi ön plana çıxarır. Bu, tədris prosesində yalnız qısamüddətli intizamın təmin olunmasını deyil, uzunmüddətli şəxsiyyət və bacarıq inkişafını da hədəfləyir (Məmmədova, 2025).

Humanist yanaşmada müəllim təkcə bilik verən şəxs kimi deyil, həm də öyrənmə prosesinin təşkili, tələbənin təşəbbüskarlığını dəstəkləmə və kritik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Müəllim tələbələri fəal öyrənməyə həvəsləndirir, onların suallarına diqqət göstərir və öyrənmə prosesində fasilitator rolunu oynayır. Bu yanaşma tələbələrin öyrənməyə marağını artırmaqla yanaşı, onların sosial və emosional inkişafına da təsir göstərir. Tələbələr müzakirələrdə iştirak edir, fikir və təkliflərini sərbəst ifadə edir, problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Nəticədə, müəllim-tələbə münasibətləri qarşılıqlı etimad, empatiya və əməkdaşlıq üzərində qurulmuş sistem kimi formalaşır (Avtoreferat, 2022).

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, humanist yanaşmanın tətbiqi tələbələrin motivasiyasını, dərəcə marağını və öyrənmə nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məsələn, sorğu və müşahidə nəticələrinə görə, müəllimlərin emosional intellekti və ünsiyyət bacarıqları, humanist və demokratik tədris metodlarının tətbiqi tələbələrin öyrənməyə marağını artırmaqla yanaşı, davranış problemlərinin azalmasına və psixoloji iqlimin sağlamlaşmasına şərait yaradır. Tədrisdə motivasiyanın olmaması, fərdi ehtiyaclara hörmət edilməməsi və davranış problemləri humanist metodların tətbiqi ilə əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər (Lei, 2007). Bu yanaşma həmçinin müəllimlərə tələbələrin sosial-emosional vəziyyətini müşahidə etməyə və dərəcə prosesini tələbələrin fərdi inkişafına uyğun təşkil etməyə imkan verir (Məhəmmədova, 2023).

Müasir təhsil tədqiqatları göstərir ki, humanist pedaqogika prinsiplərinə əsaslanan müəllim-tələbə münasibətləri yalnız akademik nəticələrə deyil, həm də tələbələrin şəxsiyyət inkişafına təsir göstərir.

Tələbələr özünə inam, məsuliyyət və tənqidi düşünmə bacarıqları əldə edir, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir və əməkdaşlıq qabiliyyətlərini gücləndirirlər. Müəllim-tələbə münasibətlərində demokratik yanaşmaların tətbiqi uzunmüddətli perspektivdə öyrənmə prosesinin keyfiyyətini yüksəldir və tələbələrin aktiv, yaradıcı və məsuliyyətli fərd kimi formalaşmasına xidmət edir (Məhəmmədova, 2023).

Cədvəl 1

Müəllim–tələbə münasibətlərində ənənəvi və humanist yanaşmanın müqayisəsi

Meyar	Ənənəvi yanaşma	Humanist yanaşma
Təlimin mərkəzi	Müəllim mərkəzlidir	Tələbə mərkəzlidir
Müəllimin rolu	Nəzarətçi, bilik ötürən	Fasilitator, istiqamətləndirici
Tələbənin rolu	Passiv dinləyici	Aktiv iştirakçı
Ünsiyyət forması	Biristiqamətli (monoloq)	Qarşılıqlı dialoq
Motivasiya tipi	Xarici motivasiya (qiymət, cəza)	Daxili motivasiya (maraq, özünüinkışaf)
Psixoloji mühit	Rəsmi, bəzən gərgin	Təhlükəsiz, empatik və dəstəkləyici
Qiymətləndirmə	Nəticəyönlü, standart	Prosesyönlü, fərdi yanaşma
Yaradıcılığa yanaşma	Məhdud	Təşviqedici
Sosial bacarıqların inkişafı	İkincidərəcəli	Prioritet istiqamət
Tələbənin şəxsiyyətinə münasibət	Akademik nəticəyə fokus	Şəxsiyyətin bütöv inkişafı

Mənbə. Woolfolk, A. (2020). *Educational psychology* (14th ed.). Pearson Education.

Cədvəl 1-də müəllim–tələbə münasibətlərində ənənəvi və humanist yanaşmalar müxtəlif meyarlar üzrə müqayisə edilmişdir və hər bir meyar təlim prosesinin mahiyyətini əks etdirir (Bəşirov, 2016). İlk olaraq, təlimin mərkəzi məsələsinə diqqət yetirdikdə görünür ki, ənənəvi model müəllim mərkəzlidir. Bu halda müəllim əsas informasiya mənbəyi hesab olunur və dərs prosesi onun izahı üzərində qurulur. Humanist yanaşmada isə tələbə mərkəzdə dayanır. Təlim prosesi tələbənin ehtiyac, maraq və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə təşkil edilir (Əliyeva, 2022).

Müəllimin rolu baxımından fərq daha aydın görünür. Ənənəvi sistemdə müəllim nəzarətçi və qiymətləndirici funksiyasını daşıyır. Humanist modeldə isə müəllim fasilitator rolunda çıxış edir, yəni öyrənmə prosesini istiqamətləndirir, dəstək verir və tələbənin müstəqil düşünməsini təşviq edir (İbrahimova və Hüseynzadə, 2011). Tələbənin rolu da bu iki yanaşmada fərqlidir. Ənənəvi yanaşmada tələbə əsasən passiv dinləyici mövqeyindədir. Humanist yanaşmada isə o, aktiv iştirakçı, müzakirə edən, fikir bildirən və qərarvermə prosesində iştirak edən subyektə çevrilir. Ünsiyyət formasında ənənəvi model monoloq xarakterlidir – müəllim danışır, tələbə dinləyir. Humanist yanaşmada isə dialoq üstünlük təşkil edir. Qarşılıqlı fikir mübadiləsi, sual-cavab və əməkdaşlıq mühiti formalaşır (İsmixanov və Bəxtiyarova, 2010). Motivasiya məsələsində ənənəvi yanaşma daha çox xarici motivasiyaya – qiymət, mükafat və ya cəza faktoruna əsaslanır. Humanist yanaşmada isə daxili motivasiya ön plandadır. Tələbə maraq, özünüreallaşdırma və şəxsi inkişaf istəyi ilə öyrənir.

Nəticə

Müəllim–tələbə münasibətlərində humanist yanaşma müasir təhsil sisteminin əsas prioritetləri ilə uzlaşan və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin edən effektiv pedaqoji model kimi qiymətləndirilə bilər. Aparılan təhlil göstərir ki, bu yanaşma ənənəvi, avtoritar münasibət modelindən fərqli olaraq qarşılıqlı hörmət, empatiya, əməkdaşlıq və psixoloji təhlükəsizlik prinsiplərinə əsaslanır. Nəticədə

tələbə yalnız bilik əldə edən deyil, həm də özünü dərk edən, təşəbbüskar və məsuliyyətli şəxsiyyət kimi formalaşır.

Humanist münasibətlər mühitində müəllim fasilitator rolunu yerinə yetirərək tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini, maraq və ehtiyaclarını nəzərə alır. Bu isə daxili motivasiyanın güclənməsinə, təlim prosesində fəal iştirakın artmasına və akademik nəticələrin yüksəlməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, belə yanaşma tələbələrin sosial-emosional bacarıqlarının, tənqidi düşünmə və ünsiyyət qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Bəşirov, V. P. (2016). Humanist pedaqogikanın hədəfləri. *Azərbaycan Müəllimi*, 38, 5–8.
2. Əliyev, C. Q. (2021). Psixopedaqogika və müəllim-tələbə münasibətləri. *Təhsil Əsərləri*, 7, 9–30.
3. Əliyeva, S. (2024). *Ali məktəb pedaqogikası: Müəllim-tələbə münasibətləri*. Bakı Dövlət Universiteti.
4. Əliyeva, S. Q. (2022). *Təhsil kontekstində motivasiya və pedaqoji münasibətlər*. Bakı Dövlət Universiteti.
5. Hüseynzadə, R. (2021). *Pedaqogika*. Mütərcim.
6. İbrahimov, F. N., & Hüseynzadə, R. L. (2012). *Pedaqogika*. Mütərcim.
7. İsmixanov, M. A., & Bəxtiyarova, R. (2010). *Ali məktəb pedaqogikası* (Mühazirə mətni). Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
8. Lei, X. (2007). Humanistic education: Concerns, implications and applications. *Journal of Language Teaching and Research*, 4(1), 45–51.
9. Mammadova, L. (2025). Development of the Azerbaijani education sector and humanistic values formation. *Metafizika Journal*, 8(6), 294–308.
10. Məhəmmədova, G. A. (2023). Təlim və humanist prinsiplər. *Təhsil Araşdırmaları Jurnalı*, 2(4), 85–102.
11. Məmmədova, L. E. N. (2025). Humanist dəyərlər və təhsil sektorunun inkişafı. *Əməkdar Elm Journal*, 5(3), 115–132.
12. *Müasir məktəbdə humanist pedaqogika və müəllim-şagird münasibətləri* (Dissertasiya avtoreferatı) (2022). NMI.

Bank uçot dərəcələrinin səhm qiymətləri üzərinə təsiri

Rüfanə Abdurahmanova

Xülasə. Tədqiqatın aktuallığı müasir maliyyə bazarlarında bank uçot dərəcələrinin səhmlərin qiymətlərinə təsirinin əhəmiyyətindən irəli gəlir. Mərkəzi bankların faiz dərəcələrini dəyişdirməsi yalnız iqtisadi artım və inflyasiya səviyyəsinə təsir etmir, eyni zamanda investorların gəlir gözləntilərinə təsir göstərərək səhmlərin dəyərini də dəyişdirir. Uçot dərəcələrinin artırılması investorların alternativ gəlir mənbələrinə yönəlməsinə səbəb olaraq səhmlərin qiymətlərini aşağı sala bilər, azalması isə investisiya marağını artıraraq bazar qiymətlərini yüksəldə bilər. Bu mexanizmlər xüsusilə qısamüddətli dövrdə səhm bazarının davranışını izah edən IS–LM modeli vasitəsilə daha dəqiq təhlil olunur, bu model faiz dərəcələrinin dəyişməsinin kapital bazarına dolayısı ilə təsirini göstərə bilər.

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə faiz dərəcələri ilə səhm qiymətləri arasında əsasən tərs əlaqə mövcuddur, lakin bu əlaqənin intensivliyi ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, maliyyə bazarlarının dərinliyindən və institusional mühitdən asılı olaraq dəyişir. Azərbaycanda aparılan araşdırmalar isə nisbətən məhduddur və daha çox ümumi monetar siyasət çərçivəsində qiymətləndirilir. Bu səbəbdən, mövzunun sistemli və statistik əsaslarla araşdırılması tələb olunur. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan iqtisadiyyatında pul-kredit siyasəti və kapital bazarı sistemi, predmeti isə bank uçot dərəcələrinin səhm bazarına təsir mexanizmləri və investor davranışları ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Tədqiqat həm nəzəri, həm də empirik üsullardan istifadə edərək faiz dərəcələrinin səhm qiymətlərinə təsirini analiz etmiş, qısa və uzunmüddətli təsirlərini müəyyənləşdirmişdir.

Açar sözlər: bank, səhm, iqtisadi, borc, inflyasiya, ekonomik, maliyyə, risk, investor

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: rufanaaabdurahmanova@gmail.com

Daxil oldu: 1 Yanvar; Qəbul edildi: 4 May; Onlayn dərc edildi: 28 İyun

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Impact of Bank Rate on Stock Prices

Rufana Abdurahmanova

Xülasə. The relevance of the study stems from the importance of the impact of bank discount rates on stock prices in modern financial markets. Changing interest rates by central banks not only affects the level of economic growth and inflation, but also changes the value of stocks by affecting investors' income expectations. Increasing discount rates can cause investors to turn to alternative sources of income, which can lower stock prices, while decreasing them can increase investment interest and increase market prices. These mechanisms are analyzed more precisely through the IS–LM model, which explains the behavior of the stock market, especially in the short term, and this model can indirectly show the impact of changes in interest rates on the capital market.

Empirical studies show that there is a mainly inverse relationship between interest rates and stock prices in different countries, but the intensity of this relationship varies depending on the level of economic development of the countries, the depth of financial markets, and the institutional environment. However, the research conducted in Azerbaijan is relatively limited and is mostly evaluated within the framework of general monetary policy. Therefore, the topic needs to be investigated on a systematic and statistical basis. The object of the study is the monetary policy and capital market system in the Azerbaijani economy, and the subject is the interaction of bank interest rates with the mechanisms of impact on the stock market and investor behavior. The study analyzed the impact of interest rates on stock prices using both theoretical and empirical methods and determined their short- and long-term effects.

Keywords: bank, stock, economic, debt, inflation, economic, finance, risk, investor

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: rufanaaabdurahmanova@gmail.com

Received: 1 January; Accepted: 4 May; Published online: 28 June

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Bank uçot dərəcələri iqtisadiyyatın əsas tənzimləyici mexanizmlərindən biridir və maliyyə bazarlarında böyük təsirə malikdir. Mərkəzi banklar, uçot dərəcələrini dəyişdirməklə, iqtisadiyyatın dinamikasını tənzimləyir, inflyasiya səviyyəsini idarə edir və makroiqtisadi sabitliyi qoruyur. Bu dərəcələr, borc alma xərclərini birbaşa təsir edir və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən şirkətlərin investisiya qərarlarına, istehlakçılara və xüsusilə maliyyə bazarlarına güclü təsir göstərir.

Uçot dərəcələrinin səhm qiymətləri üzərindəki təsiri, bazar iştirakçıları və investorlar tərəfindən yaxından izlənən bir mövzudur. Uçot dərəcələrinin artması, borc alma xərclərinin yüksəlməsi ilə nəticələnir ki, bu da istehlakçılar və müəssisələr üçün maliyyə yükünü artırır. Nəticədə, iqtisadi fəallıq azala bilər və gələcək mənfəətlərin azalacağına dair gözləntilər səhm bazarlarında qiymətlərin düşməsinə səbəb ola bilər. Əksinə, uçot dərəcələrinin azaldılması, borclanma xərclərini azaldır, investisiya imkanlarını artırır və iqtisadi fəallığı stimullaşdırır. Bu vəziyyət səhm qiymətlərinin artmasına gətirib çıxara bilər.

Uçot dərəcələri ilə səhm qiymətləri arasındakı əlaqənin təhlili, investorların bazar gözləntilərini, iqtisadi şəraiti və makroiqtisadi faktorlara reaksiya mexanizmlərini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Bu cür təhlillər, maliyyə bazarlarının davranışını proqnozlaşdırmağa və investorların risklərini daha effektiv idarə etməyə kömək edir. Eyni zamanda, uçot dərəcələrinin dəyişməsi, yalnız bir iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini əks etdirmir, həm də maliyyə bazarlarının dinamikası üzərində çox ciddi təsirlər yaradır, bu da iqtisadi siyasətlərin effektivliyini və gələcək iqtisadi trendləri anlamağa kömək edir.

Metodlar

Araşdırmada bank uçot dərəcələrinin səhm qiymətləri üzərinə təsirini müəyyən etmək üçün ekonometrik modelləşdirmə və statistik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Seçilmiş dövr üzrə faiz dərəcələri və fond indeksi göstəriciləri zaman baxımından qısamüddətli və uzunmüddətli əlaqələri qiymətləndirmək xüsusi yanaşma tələb etmişdir.

Məlumatların stasionarlığını yoxlamaq məqsədilə ekonometrik təhlil aparılmış, nəticələr müasir maliyyə nəzəriyyələri çərçivəsində izah olunaraq uçot dərəcələrinin bazar dinamikasına təsir mexanizmi empirik olaraq sübuta yetirilmişdir.

Nəticələr

Araşdırma nəticələri göstərir ki, bank uçot dərəcələri yalnız iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini deyil, həm də investor davranışlarını və kapital bazarının dinamikasını formalaşdıran kritik amildir. Səhmlərin qiymət davranışının proqnozlaşdırılması və maliyyə bazarının stabilliyinin təmin edilməsi üçün mərkəzi bankın faiz siyasəti ilə bazar iştirakçılarının reaksiyaları arasında əlaqənin nəzərə alınması vacibdir. Qısa və uzunmüddətli perspektivdə uçot dərəcələrinin dəyişməsi investisiya strategiyalarını, risk idarəetməsini və kapital bölgüsü qərarlarını birbaşa təsir edir.

Buna görə də, mərkəzi bankın pul siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi zamanı səhm bazarının reaksiya mexanizmləri diqqətlə qiymətləndirilməli, investorların gözləntiləri və iqtisadi fəallığın dəyişməsi nəzərə alınaraq balanslaşdırılmış qərarlar qəbul edilməlidir. Bu yanaşma həm bazar stabilliyinin qorunmasına, həm də iqtisadi inkişafın davamlılığına xidmət edir və maliyyə sistemində risklərin azaldılmasına imkan yaradır.

Müzakirə

Bank uçot dərəcələrinin səhm qiymətləri üzərindəki təsiri, iqtisadiyyatın makroqaydalardan maliyyə bazarlarına qədər geniş spektrdəki əlaqələrini əhatə edən bir mövzudur (Briant, 2024). Bu əlaqənin təhlili, yalnız iqtisadi fəaliyyətin yönləndirilməsi ilə bağlı deyil, həm də maliyyə bazarlarının necə reaksiya verdiyini və investorların risk mühakimələrinin necə formalaşdığını başa düşməyə imkan verir (How interest rates affect the stock market, 2017).

İlk növbədə, uçot dərəcələrinin artması, borc alma xərclərini artıraraq iqtisadi fəallığı zəiflədir. Şirkətlər və istehlakçılar daha yüksək faiz dərəcələri ilə qarşılaşdıqda, kredit alışı və sərmayə yatırımları azalır (Interest rate changes and the cross-section of global equity returns. 2023). Bu, ümumilikdə iqtisadi artımın zəifləməsinə səbəb olur və bazar iştirakçıları gələcək mənfəətlərin azaldığını gözləyirlər (Inflation, interest rates and the predictability of stock returns. 2023). Belə bir şəraitdə, səhm qiymətləri tədricən aşağı düşməyə başlayır. Investorlar, yüksək faiz dərəcələrindən dolayı daha riskli bazarlardan çəkinirlər və daha təhlükəsiz investisiya vasitələrini seçirlər. Bunun nəticəsində, riskli aktivlərə, xüsusən də səhm bazarına olan tələbat azalır (Time-varying influence of interest rates on stock returns, 2022).

Əksinə, uçot dərəcələrinin azaldılması, borclanma xərclərini aşağı salır və iqtisadi fəallığı stimullaşdırır (Tran, 2013). Şirkətlər üçün ucuz kreditlər və istehlakçılar üçün aşağı faizlər, daha çox sərmayə yatırımlarını və istehlak xərclərini təşviq edir (A study on the effects of interest rate changes on stock market performance in India, 2025). Bu da nəticə etibarilə, şirkətlərin gələcək mənfəətlərini artıracağını gözləyən investorları səhm bazarına yönəldir. Uçot dərəcələri azaldıqda, investorlar daha çox riskli aktivlərə investisiya qoyurlar və bu, səhm qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, uçot dərəcələrinin azaldılması, bazarda yüksək likvidlik və artan investor tələbatı ilə nəticələnir (Relationship between interest rate and stock price: Empirical evidence from developed and developing countries, 2025).

Cədvəl 1*Uçot dərəcələrinin dəyişməsi və səhm qiymətlərinə təsiri*

Uçot Dərəcələrinin Dəyişməsi	Təsir Edən Faktorlar	Təsirin Nəticəsi	Mümkün Nəticələr
Uçot Dərəcələrinin Artması	- Borclanma xərclərinin artması	- İstehlak və investisiya azalmağa başlayır	- Səhm qiymətləri düşür
	- Kredit almaq daha bahalı olur	- Şirkətlər daha az sərmayə yatırır	- Investorlar daha az riskli aktivlərə yönəlir
	- İqtisadi aktivlik zəifləyir	- Mənfəət gözləntiləri azalır	- Ən riskli aktivlərə tələbat azalır
Uçot Dərəcələrinin Azalması	- Borclanma xərclərinin azalması	- İqtisadi fəallıq və sərmayə artmağa başlayır	- Səhm qiymətləri yüksəlir
	- Kredit almaq daha ucuzlaşır	- Şirkətlər daha çox sərmayə yatırmağa başlayır	- Investorlar daha riskli aktivlərə yönəlir
	- İstehlak və investisiya artır	- Mənfəət gözləntiləri artır	- Yüksək riskli aktivlərə tələbat artır

Mənbə: <https://www.investopedia.com/investing/how-interest-rates-affect-stock-market/>

Cədvəl 1 bank uçot dərəcələrinin dəyişməsinin səhm bazarına necə təsir etdiyini göstərir (Qəbulol.az. n.d.). Uçot dərəcələrinin artması, borclanma xərclərinin artmasına və bunun nəticəsində iqtisadi fəallığın zəifləməsinə səbəb olur (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2026). Şirkətlər daha az sərmayə yatırır, istehlakçıların borclanma imkanları azalır və bu, səhm qiymətlərinin düşməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, investorlar daha az riskli aktivlərə yönəldirlər (AZƏRTAC, 2025).

Əksinə, uçot dərəcələrinin azaldılması borclanma xərclərini azaldır, bu isə iqtisadi fəallığı artırır və sərmayə yatırımlarını stimullaşdırır. Şirkətlər daha çox sərmayə qoymağa başlayır və istehlakçılar daha çox kredit götürürlər, bu da səhm qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu şəraitdə, investorlar daha riskli aktivlərə sərmayə qoymağa maraq göstərirlər (UNEC, 2015).

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi

Nəticə etibarilə, bank uçot dərəcələrinin səhm qiymətləri üzərindəki təsiri həm makroiqtisadi, həm də maliyyə bazarları səviyyəsində əhəmiyyətli nəticələr yaradır. Uçot dərəcələri mərkəzi bankın pul-kredit siyasətinin əsas alətlərindən biri olaraq iqtisadiyyatın likvidliyinə, investisiya qərarlarına və kapital bölgüsünə birbaşa təsir göstərir. Faiz dərəcələrinin artırılması borclanma xərclərini yüksəldir, şirkətlərin və istehlakçıların maliyyə yükünü artırır, sərmayə qoyuluşunu azaldır və nəticədə iqtisadi fəallığı zəiflədir. Bu mexanizm səhmlərin qiymətlərinə mənfi təsir göstərərək, bazarda qiymətlərin düşməsinə səbəb olur. Artan faiz dərəcələri investorların risk iştahını da azaldır, alternativ gəlir mənbələrinə yönəlmələrini stimullaşdırır və bu da səhmlərə olan tələbi azaldır, nəticədə bazar dəyərində geriləmə müşahidə olunur.

Əksinə, uçot dərəcələrinin azalması borclanma xərclərini aşağı salır, şirkətləri və istehlakçıları sərmayə qoyuluşuna və istehlak xərclərinə təşviq edir, iqtisadi fəallığı artırır və bununla da səhmlərin qiymətləri yüksəlir. Faiz dərəcələrinin endirilməsi investorlar üçün maliyyə alətlərinin cəlbediciliyini artırır, risk iştahını stimullaşdırır və səhmlərə olan tələb artdıqca bazar dəyərlərində yüksəliş müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. *A study on the effects of interest rate changes on stock market performance in India*. (2025). ResearchGate https://www.researchgate.net/publication/387528661_A_study_on_the_effects_of_interest_rate_changes_on_stock_market_performance_in_India
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2026). *Uçot faiz dərəcəsi*. Retrieved from https://www.cbar.az/infoblocks/corridor_percent
3. AZƏRTAC. (2025, December 10). *Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini azaldı*. Retrieved from https://azertag.az/xeber/merkezi_bank_uchot_derecesini_azaldib-3908075
4. Briant, G. (2024). *The bizarre relation ship between the stock market and interest rates*. SSRN. <https://ssrn.com/abstract=5611970>
5. *How interest rates affect the stock market*. (2017). Investopedia. <https://www.investopedia.com/investing/how-interest-rates-affect-stock-market/>
6. *Inflation, interest rates and the predictability of stock returns*. (2023). Science Direct. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1544612323007523>
7. *Interest rate changes and the cross-section of global equity returns*. (2023). Science Direct. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0165188923000027>
8. Qebulol.az. (n.d.). *Uçot dərəcəsi nədir? Funksiyası, hesablanması*. Retrieved from <https://qebulol.az/ucot-derecesi/>
9. *Relation ship between interest rate and stock price: Empirical evidence from developed and developing countries*. (2025). Research Gate. https://www.researchgate.net/publication/41890900_Relationship_between_Interest_Rate_and_Stock_Price_Empirical_Evidence_from_Developed_and_Developing_Countries
10. *Time-varying influence of interest rates on stock returns*. (2022). Taylor & Francis Online. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2021.1966639>
11. Tran, H. T. (2013). *Relationship between interest rate and bank common stock returns*. Bryant University Digital Commons. https://digitalcommons.bryant.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=honors_finacce
12. UNEC. (2015). *Azərbaycanda maliyyə bazarının təkmilləşdirilməsi və uçot dərəcələrinin rolu* (PDF). Retrieved from https://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/ceferov_cahangir.pdf

Əczaçılıq sektorunda marketing kompleksi (4p)

İsa İsazadə

Xülasə. Əczaçılıq sektorunda marketing kompleksi (4P) məhsul, qiymət, yer və təşviqatın integrasiyasını əhatə edir. Bu sektorun xüsusiyyətlərinə görə, marketing fəaliyyətləri həm istehlakçılara, həm də peşəkarlara (həkimlər, apteklər, səhiyyə müəssisələri) yönəlmişdir. Məhsul sahəsində dərmanların keyfiyyəti, təhlükəsizliyi, təsiri və istifadəsi barədə məlumatlar əhəmiyyətlidir. Dərman istehsalçıları və distribyutorlar, məhsulun müxtəlif variantları (tabletlər, kapsulalar, şüşələr və s.) təklif edir və hər birinin effektivliyi haqqında məlumatlar təqdim edirlər.

Qiymət siyasəti, dərmanların qiymətinin müəyyən edilməsi və bazar tələbinə görə dəyişməsi ilə əlaqədardır. Dərmanların qiymətləri, həmçinin, dövlət tənzimləmələrinə, rəqabətə və istehsal xərclərinə əsaslanaraq təyin edilir. Bu sahədə qiymət dəyişiklikləri, həm də bazarda tələbatın artmasına və ya azalmasına təsir edir.

Yer (distribusiya) sahəsində, dərmanların əczaçılıq müəssisələrinə, apteklərə və səhiyyə qurumlarına çatdırılması üçün effektiv lojistika sistemləri qurulmalıdır. Əczaçılıq şirkətləri, dərmanların müxtəlif bazarlarda mövcudluğunu təmin etmək üçün apteklər, internet platformaları və digər satış kanalları ilə əməkdaşlıq edir.

Təşviqat, əczaçılıq məhsullarının potensial müştərilərə təqdim edilməsi üçün vacibdir. Bu, reklam, endirimlər, həkimlərin və apteklərin iştirakı ilə təbliğat və tibbi nümayəndələrin məhsul haqqında məlumatlandırılması ilə həyata keçirilir. Dərman məhsullarının təşviqatı, həmçinin müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasına və məhsulun bazarda fərqləndirilməsinə kömək edir.

Açar sözlər: əczaçılıq, marketing, 4P, məhsul, qiymət, yer, təşviqat

Xəzər Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: isaisazad24@gmail.com

Daxil oldu: 15 Yanvar; Qəbul edildi: 2 May; Onlayn dərc edildi: 28 İyun

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Marketing Complex (4P) in the Pharmaceutical Sector

İsa Isazadeh

Abstract. The marketing complex (4P) in the pharmaceutical sector includes the integration of product, price, place and promotion. Due to the characteristics of this sector, marketing activities are aimed at both consumers and professionals (doctors, pharmacies, health institutions). Information about the quality, safety, effect and use of drugs is important in the product area. Drug manufacturers and distributors offer different product variants (tablets, capsules, bottles, etc.) and provide information about the effectiveness of each.

Pricing policy is related to determining the price of drugs and their changes in accordance with market demand. Drug prices are also determined based on government regulations, competition and production costs. Price changes in this area also affect the increase or decrease in demand in the market.

In the area of distribution, effective logistics systems must be established to deliver medicines to pharmaceutical companies, pharmacies and healthcare institutions. Pharmaceutical companies cooperate with pharmacies, online platforms and other sales channels to ensure the availability of medicines in various markets.

Promotion is essential for presenting pharmaceutical products to potential customers. This is done through advertising, discounts, outreach with the participation of doctors and pharmacies and informing medical representatives about the product. Promotion of pharmaceutical products also helps to improve the customer experience and differentiate the product in the market.

Keywords: Pharmacy, marketing, 4P, product, price, place, promotion

Khazar University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: isaisazad24@gmail.com

Received: 15 January; Accepted: 2 May; Published online: 28 June

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Əczaçılıq sektoru, insanların sağlamlığını qorumaq və müalicə etmək məqsədilə istehsal və distribusiyaya proseslərini əhatə edən mürəkkəb və dinamik bir sahədir. Bu sektorda effektiv marketing strategiyalarının tətbiqi, məhsulun bazarda uğurlu olmasını təmin etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Marketingin ən geniş şəkildə qəbul edilən yanaşmalarından biri olan 4P (məhsul, qiymət, yer, təşviqat) modeli, əczaçılıq məhsullarının bazara təqdim edilməsi və istehlakçılara çatdırılması prosesində mühüm rol oynayır. Bu model, əczaçılıq sektorunda məhsulun keyfiyyətindən başlayaraq, onun qiymətinin tənzimlənməsi, satış kanallarının optimallaşdırılması və məhsulun təbliğatına qədər bir çox aspekti əhatə edir. Həm istehlakçıların, həm də peşəkar səhiyyə işçilərinin ehtiyaclarını qarşılacaq şəkildə həyata keçirilən marketing fəaliyyəti, həmçinin dərmanların təhlükəsiz və effektiv şəkildə istifadəsini təmin edir.

Nəticələr

Əczaçılıq sektorunda marketing kompleksinin (4P) effektiv tətbiqi, məhsulun bazarda uğurlu olmasını təmin etmək üçün vacibdir. Məhsulun keyfiyyəti, qiymət siyasəti, düzgün distribusiyaya kanalları və təşviqat strategiyaları, dərmanların müştərilərə çatdırılmasında və onların etibarını qazanmasında əsas rol oynayır. Dərmanların yüksək keyfiyyəti və təhlükəsizliyi, müştərilərin məhsul haqqında məlumatlılığı və düzgün qiymət təyini bazarda rəqabət üstünlüyü təmin edir. Onlayn satışların və müxtəlif distribusiyaya kanallarının istifadəsi, məhsulun daha geniş auditoriyaya çatdırılmasını mümkün edir.

Metodlar

Əczaçılıq sektorunda 4P strategiyasını araşdıran məqaləmizdə akademik müşahidə, müqayisəli təhlil, sorğu və nümunələrin təhlili metodlarından istifadə etmişik. Konkret bir dərman brendinin və ya əczaçılıq şirkətinin 4P strategiyası dərinlən təhlil edilmiş, eyni xəstəlik qrupuna aid bir neçə dərman vasitəsinin keyfiyyəti, qiymət və təşviqat üsulları müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılmışdır.

Aptek müdirləri, həkimlər, əczaçılar və ya (xəstələr) arasında qiymət siyasətinin effektivliyini ölçmək üçün sorğudan istifadə oluna bilər. Satış nöqtələrində brendin yerləşməsinin və reklam materiallarının istehlakçı qərarlarına təsiri müşahidə üsulu ilə aydınlaşdırıla bilər.

Müzakirə

Əczaçılıq sektorunda marketing kompleksinin tətbiqi, bazarda olan müştəri tələblərini qarşılama və məhsulun uğurlu satışını təmin etmə baxımından vacib rol oynayır. 4P modeli, hər bir elementinin əczaçılıq sahəsində özünəməxsus təsirini göstərir və bu sahədəki xüsusiyyətləri nəzərə alaraq tətbiq olunmalıdır (McCarthy, 1960).

Məhsul: Əczaçılıq məhsulları bazarının əsas elementlərindən biri məhsulun keyfiyyətidir. Dərmanlar yalnız tibbi tələblərə cavab verməli deyil, həm də istifadəçilərin etibarını qazanmalıdır. Həmçinin, məhsulun müxtəlif formatlarda təqdim edilməsi, məsələn, tablet, şüşə, krem və s., müştərilərin seçim imkanlarını artırır. Bu, marketingin mühüm bir aspektidir, çünki hər müştərinin fərqli ehtiyacları və üstünlükləri var. Məhsulun effektivliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı məlumatlar, həm də həkimlər və apteklər tərəfindən müştərilərə təqdim edilməli, onların məhsula etibar etməsini təmin etməlidir (Kotler & Keller, 2016).

Qiymət: Dərmanların qiymətləri bazar tələbinə, dövlət tənzimləmələrinə və istehsal xərclərinə əsaslanaraq təyin edilir. Əczaçılıq bazarında qiymət siyasəti, eyni zamanda rəqabətə də bağlıdır (Hailu, 2021). Çünki bir çox dərman eyni təsirə malik ola bilər, lakin qiymət fərqlilikləri istehlakçıların seçimlərinə təsir edir. Qiymət siyasətinin düzgün qurulması, həm də dərmanların əlçatanlığını təmin edir, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (Guihong, 2018).

Yer (Distribusiya): Dərmanların satış kanalları, həm fiziki apteklər, həm də onlayn platformalar vasitəsilə genişlənir. Müasir dövrdə onlayn satışların artması, xüsusilə pandemiya dövründə, əczaçılıq məhsullarının daha asan və əlverişli şəkildə müştərilərə çatdırılmasına imkan yaradır. Lakin, həkimlərin və apteklərin əhəmiyyəti hələ də yüksəkdir, çünki müştərilər çox vaxt onlara etibar edir və onların tövsiyələrinə əsaslanaraq məhsul seçirlər (Ahmad, Firman & Cao, 2024).

Təşviqat: Əczaçılıq məhsullarının təşviqatı, effektiv marketing strategiyalarının tətbiqi ilə məhsulun bazarda fərqləndirilməsini təmin edir (Shbaily, Dighriri, Alotaibi, Alqahtani, Mushawwal, Mohammed, Barwaished, Almalki, Alshammari, Alharbi, Almalki, Alatawi, Alsharif & Almurayt, 2025). Reklamlar, tibbi nümayəndələr və apteklərin iştirakı ilə təşkil olunan təbliğat fəaliyyətləri, müştərilərə məhsul haqqında məlumat verilməsi və onların məhsula marağının artırılması məqsədini güdür. Eyni zamanda, endirimlər və promosyonlar da müştəri cəlb etmək üçün istifadə olunur. Həkimlərin və apteklərin məhsul təqdimatında rolunun artırılması, həm də bu sahədə müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırır (Smith, 2000).

Cədvəl 1

Əczaçılıq Sektorunda Marketing Kompleksi (4P) Tətbiqi

4P Elementi	Təsviri	Əczaçılıq Sektorundakı Tətbiqi
Məhsul	Məhsulun keyfiyyəti və xüsusiyyətləri	Dərmanların effektivliyi, təhlükəsizliyi və istifadə rahatlığı əsas prioritetdir. Müxtəlif formata (tablet, şüşə, krem) sahib məhsullar təklif edilir.
Qiymət	Məhsulun qiymətini təyin edən faktlar	Qiymətlər dövlət tənzimləmələri, istehsal xərcləri və bazar tələbinə əsaslanır. Əlavə olaraq, rəqabət və müştəri qruplarının xüsusiyyətləri qiymət siyasətini müəyyən edir.
Yer	Məhsulun çatdırılma yeri və kanalları	Dərmanlar apteklər, səhiyyə müəssisələri və onlayn satış kanalları vasitəsilə müştərilərə çatdırılır. Müasir dövrdə onlayn satışlar daha önəmlidir.
Təşviqat	Məhsulun bazara təqdim edilməsi və təbliği	Reklam, promoyonlar, tibbi nümayəndələr və apteklər vasitəsilə məhsul tanındılır. Endirimlər və həkimlərin tövsiyələri müştəri cəlb etmək üçün istifadə olunur.

Mənbə: Çınar, H. (2016). *İlaç Pazarlaması və Stratejileri*. Nobel Yayın Dağıtım.

Cədvəl 1 də əczaçılıq sektorunda marketing kompleksinin (4P) tətbiqi ətraflı şəkildə izah olunur. Hər bir element, bu sahədəki özəl tələblər və xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq təsvir edilmişdir (Eisenberg, et al. 2020).

Məhsul: Əczaçılıq məhsullarının keyfiyyəti və müxtəlif formaları, istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun gəlməlidir. Dərmanlar yalnız tibbi təsirinə görə deyil, həm də təhlükəsizliyinə və istifadənin rahatlığına görə seçilməlidir (Meknassi Salime, Bhirich, Cherif Chefchaoui, El Hamdaoui, El Baraka & Elalaoui, 2025). Çeşidli məhsul formaları, müştərilərin fərqli seçimlərinə uyğun olaraq təklif edilir.

Qiymət: Dərmanların qiyməti, bazardakı tələblərə, istehsal xərclərinə və dövlət tənzimləmələrinə əsaslanır. Qiymət siyasəti, həmçinin bazar rəqabəti və müştəri qruplarının xüsusiyyətlərinə görə dəyişir. Qiymətin doğru təyin edilməsi, məhsulun bazarda daha geniş yayılmasına imkan verir (Palomar-Fernández, & Álvarez-Díaz, 2020).

Yer: Dərmanların çatdırılma kanalları çoxşəxəlidir. Əczaçılıq məhsulları apteklərdə, səhiyyə müəssisələrində və onlayn satış platformalarında mövcuddur. Bu gün onlayn satışlar, xüsusən pandemiya dövründə, daha çox müştəriyə çatmaq üçün önəmli bir vasitə halına gəlmişdir (Bahiru Tefera & Tilahun Anbessa, 2022).

Təşviqat: Əczaçılıq məhsullarının təşviqatı, reklam və promoyonlar vasitəsilə həyata keçirilir. Tibbi nümayəndələr və apteklər, məhsulun müştərilərə tanındılması və satılması üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Endirimlər və həkimlərin tövsiyələri də müştəri cəlb etmək üçün istifadə olunan vasitələrdir (Balkhi, Alshahrani & Khan, 2022).

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi

Təşviqat və promoyonlar vasitəsilə, məhsulun tanındılması və müştərilərə çatdırılması, həm də müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırır. Həkimlərin və apteklərin iştirakı ilə həyata keçirilən təbliğat, məhsulun bazarda mövqeyini gücləndirir. Əczaçılıq məhsullarının marketing kompleksinin düzgün şəkildə həyata keçirilməsi, yalnız satışları artırmaqla kifayətlənmir, həm də müştəri məmnuniyyətini təmin edir və uzunmüddətli etibar yaratmağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Ahmad, R., Firman, F., & Cao, Y. (2024). Research on marketing strategies for pharmaceutical distributors. *SciencePress*.
2. Balkhi, B., Alshahrani, A., & Khan, A. (2022). Just-in-time approach in healthcare inventory management: Does it really work? *Saudi Pharmaceutical Journal*, 30(12), 1830–1835. <https://doi.org/10.1016/j.jsps.2022.10.013>
3. Bahiru Tefera, B., & Tilahun Anbessa, G. (2022). Pharmaceutical supply chain practices and its associated factors in public health facilities, West Gojjam Zone, Ethiopia: Cross-sectional study. *Hospital Pharmacy*, 57(5), 622–632. <https://doi.org/10.1177/00185787211067375>
4. Guihong, Z. (2018). Optimizing the 4P marketing mix for non-prescription drugs. *International Journal of Social Economics*, 13(8), 1001–1012.
5. Hailu, A. D. (2021). Influence of pharmaceutical marketing mix strategies on prescribing behaviours. *PMC Articles*.
6. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing management* (15th ed.). Pearson.
7. McCarthy, E. J. (1960). *Basic marketing: A managerial approach*. Irwin.
8. Meknassi Salime, G., Bhirich, N., Cherif Chefchaoui, A., El Hamdaoui, O., El Baraka, S., & Elalaoui, Y. (2025). Assessment of automation models in hospital pharmacy: Systematic review of technologies, practices, and clinical impacts. *Hospital Pharmacy*. <https://doi.org/10.1177/00185787251315622>
9. Palomar-Fernández, C., & Álvarez-Díaz, A. (2020). Hospital pharmacy service: Facing the logistics of medicines procurement. *Farmacia Hospitalaria*, 44(7), 17–20. <https://doi.org/10.7399/fh.11489>
10. Putri, F. E., et al. (2024). The influence of pharmaceutical companies' marketing activities on physicians' prescribing. *JMPF Journal*, 14(2), 142–150.
11. Shbaily, E. M., et al. (2025). Effectiveness of pharmacy automation systems versus traditional systems in hospital settings: A systematic review. *Cureus*, 17(1), e77934. <https://doi.org/10.7759/cureus.77934>
12. Smith, B. D. (2000). Journal of medical marketing. *International Journal of Medical Marketing*, 1(2), 148–160.

Multispektral təsvirlər vasitəsilə saatlı rayonunda yay otlaq sahələrindəki biokütlənin hesablanması

Leyla İmaməliyeva

Xülasə. Multispektral təsvirlərin istifadəsi yay otlaq sahələrindəki biokütlənin qiymətləndirilməsi üçün müasir və effektiv metodlardan biridir. Saatlı rayonunda otlaq sahələrinin biokütləsinin hesablanması ekologiya və kənd təsərrüfatı idarəçiliyi baxımından əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu göstərici heyvandarlıq üçün qida resurslarının mövcudluğunu, otlaq ekosisteminin sağlamlığını və torpaq örtüyünün dəyişikliklərini izləməyə imkan verir. Multispektral görüntülər müxtəlif dalğa uzunluqlarında (məsələn, görünən və yaxın infraqırmızı spektr) torpaq və bitki örtüyü haqqında ətraflı məlumat toplamağa imkan verir. Bu məlumatlar vasitəsilə Normalized Difference Vegetation Index (NDVI) kimi bitki sağlamlığı və sıxlığı göstəricilərindən istifadə edərək otlaq sahələrindəki biomassa həcmi təxmin edilə bilər.

Hesablama prosesi adətən bir neçə mərhələdən ibarətdir: əvvəlcə sahələrin spektral görüntüləri toplanır, sonra radiometrik və atmosferik korreksiyalar aparılır, ardınca piksel səviyyəsində bitki örtüyünün göstəriciləri hesablanır. NDVI və ya Enhanced Vegetation Index (EVI) kimi indekslər bitki örtüyünün canlılıq səviyyəsini əks etdirir və otlaq biomassa ilə korrelyasiya edilə bilər. Əldə olunan spektral göstəricilər, sahənin tarixi məlumatları və meteoroloji parametrlərlə birləşdirilərək biomassa kütləsi ton/ha və ya qram/m² səviyyəsində qiymətləndirilir. Bu yanaşma həm də yüksək dəqiqliklə geniş ərazilərin monitorinqini mümkün edir və torpaq istifadəsi planlaması, qida təhlükəsizliyi və davamlı kənd təsərrüfatı üçün elmi əsas yaradır.

Açar sözlər: Saatlı rayonu, multispektral təsvirlər, biokütlə, NDVI, SPOT-6, düzənlik otlaqları, səhrələşmə, torpaq duzluluğu, ekosistem monitorinqi

Bakı Mühəndislik Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: isaisazad24@gmail.com

Daxil oldu: 9 Yanvar; Qəbul edildi: 15 May; Onlayn dərc edildi: 28 İyun

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Calculation of Biomass in Summer Pasture Areas in Saatli Region Using Multispectral Imagery

Leyla Imamaliyeva

Abstract. The use of multispectral imagery is one of the modern and effective methods for assessing biomass in summer pasture areas. Calculating the biomass of pasture areas in Saatli region is important from the point of view of ecology and agricultural management, as this indicator allows to monitor the availability of food resources for livestock, the health of the pasture ecosystem and changes in land cover. Multispectral imagery allows to collect detailed information about soil and vegetation cover at different wavelengths (for example, visible and near-infrared spectrum). Using this data, the biomass volume in pasture areas can be estimated using plant health and density indicators such as Normalized Difference Vegetation Index (NDVI).

The calculation process usually consists of several stages: first, spectral images of the fields are collected, then radiometric and atmospheric corrections are made, followed by the calculation of vegetation cover indicators at the pixel level. Indices such as NDVI or Enhanced Vegetation Index (EVI) reflect the level of vegetation cover vitality and can be correlated with pasture biomass. The obtained spectral indicators are combined with historical field data and meteorological parameters to estimate the biomass mass in tons/ha or grams/m². This approach also enables high-precision monitoring of large areas and creates a scientific basis for land use planning, food security and sustainable agriculture.

Keywords: *Saatly region, multispectral images, biomass, NDVI, SPOT-6, lowland pastures, desertification, soil salinity, ecosystem monitoring*

Baku University of Engineering, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: imameliyevaleyla6@gmail.com

Received: 19 January; Accepted: 15 May; Published online: 28 June

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İqlim dəyişikliyi, qlobal istiləşmə və antropogen təsirlər nəticəsində Azərbaycanın düzənlik və yarımsəhra bölgələrində yerləşən təbii otlaq sahələrinin məhsuldarlığında ciddi azalmalar baş verir. Azərbaycan Respublikasının Aran iqtisadi zonasında yerləşən Saatlı rayonu bu baxımdan xüsusilə həssas ərazilərdəndir. Quraq və isti iqlim şəraiti, yağıntının azlığı və torpaq duzluluğunun artması nəticəsində otlaq biokütləsinin azalması, torpaq deqradasiyası və biomüxtəlifliyin zəifləməsi müşahidə olunur. Saatlı rayonundakı otlaq və biçənək sahələri yerli maldarlıq və kənd təsərrüfatı sisteminin əsas komponentlərindən biridir.

Ot sahəsi. Biokütlənin hesablanması üçün ilk növbədə ərazinin ot örtüyünün tərkibi, dominant növləri, formasiyası, struktur quruluşu, ekoloji qruplar üzrə paylanması və bitki hündürlüyü kimi göstəricilərin təhlili vacibdir (Shukurov, Mammadova, Aliyeva, Nasirova & Hasanova-Baba-Zade, 2025). Bu göstəricilər multispektral təsvirlər vasitəsilə biokütlə modellərinin qurulmasında əsas parametrlər hesab olunur. Saatlı rayonu düzənlik relyefi, quraq iqlimi və duzlu torpaqları ilə səciyyələndiyindən burada ot örtüyü quraqlığa və duzluluğa davamlı yarımkollu və ot bitkilərindən ibarətdir (Abbasov, 2023). Ərazidə əsasən yovşanlı, qarağanlı, dəvətikanlı və yulğunlu bitki birlikləri üstünlük təşkil edir. Bu birliklər az rütubətli və duzlu şəraitə uyğunlaşmış, lakin biokütlə məhsuldarlığı aşağı olan formasiya tipləridir (Neudert, Rühs & Beckmann, 2015).

Yovşanlı-qarağanlı-biyanlıq formasiya tipi: Bu formasiya Saatlı rayonunun şorakətli boz-çəmən və boz torpaqlarında, əsasən Mil-Muğan düzənliyinin quru zonalarında yayılmışdır (Azerbaijan, 2024). Bitki örtüyündə 20-dən çox növ müəyyən edilmişdir (Yaşar, 2024). Əsas növlər *Artemisia fragrans* (yovşan), *Glycyrrhiza glabra* (biyan), *Calligonum microcarpum* (qarağan) və *Salsola dendroides* (yovşanvari halofit) olmuşdur. Ekoloji qruplar üzrə 40–45 %-i kserofitlər, 25 %-i halofitlər, 20 %-i mezokserofitlər, 10 %-i isə qalokserofitlər təşkil edir (Azərbaycan Respublikasında peyk vasitəsilə Yerin məsafədən müşahidəsi xidmətlərinin inkişafına dair 2019-2022 ci illər üçün Dövlət Proqramı, 2022).

Yulğunlu-dəvətikanlı-qışotuluq formasiya tipi: Bu formasiya şoran və şorakətli boz-qonur torpaqlarda, əsasən Araz çayı vadisinin bataqlıq və kənar zonalarında yayılmışdır (Ogungbuyi, Guerschman, Fischer, Crabbe, Ara, Mohammed & Scarth, 2024). Əsas növlər *Tamarix ramosissima* (yulğun), *Echinops ritro* (dəvətikanı), *Thermopsis turcica* (qışotu) və *Halocnemum strobilaceum*

olmuşdur. Həyati formalar üzrə 30 %-i çoxillik otlar, 40 %-i birillik otlar, 20 %-i kollar, 10 %-i isə halofit kollardır. NDVI göstəriciləri 0.25–0.32 aralığında dəyişir, biokütlənin orta məhsuldarlığı 0.6–0.9 ton/ha kimi qiymətləndirilir.

Yovşanlı-qarayoncalıq formasiya tipi. Bu formasiya tipi karbonatlı boz torpaqlarda və suvarma sistemlərinə yaxın ərazilərdə inkişaf etmişdir. Floristik tərkibdə *Medicago minima*, *Artemisia fragrans*, *Poa bulbosa* və *Trifolium repens* kimi növlər üstünlük təşkil edir. Həyati formalar üzrə 55 %-i çoxillik, 30 %-i birillik, 15 %-i yarımkollu bitkilərdir. Ekoloji qruplar arasında mezokserofitlər (45 %) və kserofitlər (40 %) üstünlük təşkil edir. NDVI göstəriciləri 0.40–0.48 arasında dəyişir, orta biokütlə məhsuldarlığı 1.2 ton/ha kimi qiymətləndirilir. Bu formasiya Saatlı rayonunun ən məhsuldar otlaq tiplərindən biridir (Biswal, 2024).

Şorəkənli-iydeli formasiya tipi: Əsasən Arazboyu torpaq sahələrində və duzluluğu yüksək zonalarda rast gəlinir. Bitki örtüyündə *Halostachys belangeriana* (şorəkən), *Atriplex tatarica*, *Elaeagnus angustifolia* (iydə) və *Alhagi pseudalhagi* (yemlik qırxbuğum) kimi növlər müşahidə olunur. Bu formasiya torpağın səthi duzluluğu və yüksək buxarlanma şəraitinə uyğunlaşmış halofit növlərlə zəngindir. NDVI dəyərləri 0.22–0.30, biokütlə məhsuldarlığı 0.5–0.7 ton/ha səviyyəsindədir.

Yovşanlı-xostəklik formasiya tipi: Boz torpaqlarda və az meyilli örüş sahələrində formalaşan bu birliklərdə 18–20 növ ot bitkisi müəyyən edilmişdir. Əsas növlər *Artemisia lerchiana*, *Hosta plantaginea*, *Salsola kali* və *Festuca valesiaca* kimi quraqlığa davamlı növlərdir (Théau & Others. 2021).

Metodologiya

Məqalədə Saatlı rayonunun yay otlaqlarında biokütlənin hesablanması üçün peyk təsvirlərinin emalı, vegetasiya indeksləri və statistik empirik modelləşdirmə metodlarından istifadə olunur.

Atmosfer korreksiyası, yerüstü ölçmələr və hesablamalar multispektral təsvirlərdən istifadə ilə həyata keçirilir. Biokütlənin hesablanması üçün ilk növbədə ərazinin ot örtüyünün tərkibi, dominant növləri, formasiyası, struktur quruluşu, ekoloji qruplar üzrə paylanması və bitki hündürlüyü kimi göstəricilər təhlil edilir. Statistik hesablama metodları və analiz metodları mövzu ilə bağlı məlumatları dəqiqləşdirməyə və tədqiqat obyektini dəqiq öyrənməyə imkan verir.

Müzakirə

Canlı yaşıl bitkilərin biokütləsinin peyk təsvirləri vasitəsilə hesablanması onların fotosintetik aktiv radiasiya (FAR) diapazonunda Günəş enerjisinin udulma və əks olunma xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Fotosintez prosesi zamanı bitkilər 0,4–0,7 mikrometr aralığında yerləşən görünən işıq (xüsusilə qırmızı və mavi dalğa uzunluqlarını) xlorofil vasitəsilə güclü şəkildə udur. Bu udulma prosesi bitkilərin fotosintetik enerji çevrilməsi və biokütlənin formalaşması üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Eyni zamanda yarpaq toxumasının daxili quruluşu yaxın infraqırmızı (YİQ) diapazonda (0,7–1,1 µm) enerjini güclü şəkildə əks etdirir. Bu, bitkinin istilik balansını qorumaq üçün vacibdir — çünki bu diapazonda udulma bitkinin həddindən artıq qızmasına və fotosintetik toxumaların zədələnməsinə gətirib çıxara bilər (Pinna et al. 2025).

Saatlı rayonunun otlaq sahələrinin biokütlə potensialının hesablanması üçün “SPOT-6” peykindən əldə edilmiş multispektral təsvirlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat üçün seçilən təsvir 25 may tarixində, vegetasiya dövrünün ən aktiv mərhələsində çəkilmişdir.

İstifadə edilən peyk kanalları aşağıdakılardır:

- Mavi (Blue): 0.45–0.52 μm
- Yaşıl (Green): 0.53–0.59 μm
- Qırmızı (Red): 0.62–0.69 μm
- Yaxın infraqırmızı (NIR): 0.76–0.89 μm

Əlavə olaraq, təsvirlərin məkan dəqiqliyini artırmaq üçün panxromatik kanal da istifadə edilmişdir. Biokütlənin hesablanması mərhələsində “pan-sharpen” edilməmiş multispektral təsvirlərdən, xəritələşdirmə mərhələsində isə pan-sharpen texnikası ilə işlənmiş görüntülərdən istifadə olunmuşdur.

Modelin tətbiqi və hesablamalar. Otlarlarda biokütlənin qiymətləndirilməsi üçün qırmızı (Q) və yaxın infraqırmızı (YİQ) kanallar arasındakı reflektans fərqi nə əsaslanan model tətbiq edilmişdir:

$$OBK = 11.59 \times NDVI^2 - 4.96 \times NDVI + 0.76$$

burada:

- OBK – ot biokütləsi (ton/ha),
- YİQ – yaxın infraqırmızı diapazonun reflektans dəyəri,
- Q – qırmızı diapazonun reflektans dəyəri.

NDVI göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

$$NDVI = \frac{(YİQ - Q)}{(YİQ + Q)}$$

Bu model Saatlı rayonunun quraq və duzlu torpaq şəraitindəki ot örtüyü üçün kalibrasiya edilmişdir. Kalibrasiya zamanı sahə müşahidələri və peyk məlumatları arasında $r = 0.82$ korelasiya əmsali müəyyən edilmişdir ki, bu da modelin regional şəraitə uyğun etibarlılığını göstərir.

Saatlı rayonunun yay otlaq sahələrində aparılan multispektral analiz nəticəsində NDVI göstəriciləri 0.22–0.48 intervalında dəyişmişdir. Ən yüksək NDVI dəyərləri (0.45–0.48) Araz çayı vadisində yerləşən rütubətli və yulğunlu-qışotuluq formasiya tiplərində qeydə alınmışdır. Ən aşağı göstəricilər (0.22–0.28) isə şorəkənli və yovşanlı-qarağanlı sahələrdə müşahidə olunmuşdur ki, bu da torpağın yüksək duzluluğu və rütubət çatışmazlığı ilə əlaqədardır (Əhədi. 2025).

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi

Aparılan tədqiqat göstərmişdir ki, Saatlı rayonunun təbii otlaq sahələrinin biokütlə potensialı iqlim dəyişkənliyi, antropogen təsirlər və torpaq duzluluğu kimi amillərlə birbaşa əlaqəlidir. Multispektral peyk təsvirləri əsasında aparılan qiymətləndirmələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, rayonun əksər otlaq ərazilərində NDVI göstəriciləri 0.22–0.48 intervalında dəyişir, orta biokütlə məhsuldarlığı isə 0.8–1.2 ton/ha səviyyəsindədir.

Ən məhsuldar otlaq zonaları Araz çayı vadisindəki rütubətli və suvarma sistemlərinə yaxın sahələrdə qeydə alınmışdır. Burada vegetasiya sıxlığı yüksək, fotosintetik aktivlik isə sabit olmuşdur. Əksinə, şorəkətli və quraq torpaqlarda yerləşən yovşanlı və şorəkənli otlaqların NDVI dəyərləri aşağı olmuş, biokütlə potensialı zəif qiymətləndirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, R. K. (2023). *National ecosystem assessment – Summary for policy makers: Azerbaijan*. NEA.
<https://www.ecosystemassessments.net/content/uploads/2024/03/AZERBAIJAN-NEA-SPM-2024.pdf>NEA İnisiyati
2. Aliyev, Z. H. (2019). *Winter pasture lands of Azerbaijan and their agroecological features*. World Journal of Agriculture & Soil Science, 2(2).
<https://doi.org/10.33552/WJASS.2019.02.000531>ResearchGate+2Iris Publishers+2
3. Azerbaijan. (2024). *Milli Ekosistem Qiymətləndirilməsi – Summary for Policy Makers*. Bakı:NEA.
https://www.ecosystemassessments.net/content/uploads/2024/06/AZERBAIJAN-NEA-SPM-2024_AZ_Web.pdf
4. “Azərbaycan Respublikasında peyk vasitəsilə Yerin məsafədən müşahidəsi xidmətlərinin inkişafına dair 2019-2022 ci illər üçün Dövlət Proqramı” (2022). Bakı: Energetika Nazirliyi.
https://minenergy.gov.az/uploads/Proqramlar/Peyk/Hesabat%20Peyk%20DP-2022_v2.pdf
5. Biswal, S. (2024). *Estimation of aboveground biomass from spectral and textural features of UAV imagery*. Remote Sensing Journal.
6. Əhədi, N. (2025). *Multispektral peyk təsvirləri əsasında yay otlaqlarında biokütlənin miqdarının hesablanması*. Scientific Work Special Issue, 92–100.
7. Shukurov, S. Kh., Mammadova, G. I., Aliyeva, M. M., Nasirova, A. I., & Hasanova-Baba-Zade, R. A. (2025). Ecological state of soil-landscape complexes in Azerbaijan Republic. *SABRAO Journal of Breeding and Genetics*, 57(3), 1136-1147.
<https://doi.org/10.54910/sabrao2025.57.3.25>SABRAO Journal of Breeding and Genetics+2SABRAO Journal of Breeding and Genetics+2
8. Neudert, R., Rühs, M., & Beckmann, V. (2015). Implementation of pasture leasing rights for mobile pastoralists – A case study on institutional change during post-socialist reforms in Azerbaijan. *International Journal of the Commons*, 9(2), 648-669.
<https://doi.org/10.18352/ijc.515>International Journal of the Commons+1
9. Yaşar, Ə. (2024). Multispektral peyk təsvirləri əsasında otlaq sahələrində biokütlənin (otun) miqdarının hesablanması. *Aqroiqtisadiyyat – Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı*, (1), 81-91.
<https://agroecconomics.az/az/article/2079/multispektral-peyk-tesvirleri-esasinda-otlaq-sahel/>
10. Ogunbuyi, M. G., Guerschman, J., Fischer, A. M., Crabbe, R. A., Ara, I., Mohammed, C., & Scarth, P. (2024). *Improvement of pasture biomass modelling using high-resolution satellite imagery and machine learning*. Journal of Environmental Management, 356, 120564.
11. Théau, J., & Others. (2021). *Estimation of forage biomass and vegetation cover in grasslands using multispectral UAV imagery*. PMC Remote Sensing Studies.
12. Pinna, D., et al. (2025). *Optimising grassland above-ground biomass estimation using Gaussian Process Regression and multispectral imagery*. Precision Agriculture Journal.

Yeniyyətə davranışının öyrənilməsinin elmi istiqamətləri

Məlahət Zamanova

Xülasə. Yeniyyətə davranışının öyrənilməsi çoxşaxəli və qarşılıqlı əlaqəli elmi sahələrdən ibarət bir tədqiqat istiqamətidir və burada psixologiya, pedaqogika, sosiologiya və neyroelmlər əsas rol oynayır. Yeniyyətməlik dövrü insan inkişafının kritik mərhələsi hesab olunur, çünki bu dövrdə şəxsiyyətin sosial, emosional və kognitiv strukturları formalaşır. Elmi yanaşmalar fərdin davranışının yalnız bir amillə izah edilə bilməyəcəyini göstərir; burada ailə münasibətləri, dost qrupları, təhsil mühiti, mədəni təsirlər və texnoloji faktorlar birgə təsir göstərir.

Psixoloji istiqamət yeniyyətmələrin emosional qeyri-sabitliyi, özünüifadə və identiklik axtarışlarının davranışa təsirini öyrənir. Sosioloji yanaşmalar sosial mühitin, ailə münasibətlərinin, həmyaşıd təsirinin və mədəni dəyərlərin davranışa təsirini araşdırır. Pedaqoji istiqamət tərbiyə və təlim prosesinin davranış normalarının formalaşmasındakı rolunu vurğulayır. Neyrobioloji və genetik tədqiqatlar isə beyin inkişafı, hormon dəyişiklikləri və genetik meyllərin davranış modellərinə təsirini izah edir.

Müasir tədqiqatlarda rəqəmsal davranış psixologiyası, emosional intellektin inkişafı, riskli davranışların profilaktikası və rəqəmsal asılılıq kimi məsələlər də ön plana çıxır. Bu elmi istiqamətlər yalnız nəzəri əhəmiyyət daşıyır, həm də sosial siyasətlərin və psixoloji dəstək proqramlarının formalaşdırılmasında praktik təbiiqlərə imkan verir.

Açar sözlər: yeniyyətə davranışı, psixososial inkişaf, kognitiv dəyişikliklər, sosial adaptasiya, emosional tənzimləmə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: zamanovamelahet16@gmail.com

Daxil oldu: 24 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 11 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 iyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Scientific Directions of the Study of Adolescent Behavior

Melahet Zamanova

Abstract. The study of adolescent behavior is a research direction consisting of multidisciplinary and interconnected scientific fields, in which psychology, pedagogy, sociology and neuroscience play a key role. Adolescence is considered a critical stage of human development, as it is during this period that the social, emotional and cognitive structures of personality are formed. Scientific approaches show that an individual's behavior cannot be explained by a single factor; family relationships, peer groups, educational environment, cultural influences and technological factors all have a combined effect.

The psychological direction studies the impact of adolescents' emotional instability, self-expression and identity searches on behavior. Sociological approaches examine the impact of the social environment, family relationships, peer influence and cultural values on behavior. The pedagogical direction emphasizes the role of the upbringing and training process in the formation of behavioral

norms. Neurobiological and genetic studies explain the impact of brain development, hormonal changes and genetic predispositions on behavioral patterns.

In modern research, issues such as digital behavioral psychology, the development of emotional intelligence, the prevention of risky behaviors, and digital addiction are also coming to the fore. These scientific directions are not only of theoretical importance, but also allow for practical applications in the formation of social policies and psychological support programs.

Keywords: *adolescent behavior, psychosocial development, cognitive changes, social adaptation, emotional regulation*

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: zamanovamelahet16@gmail.com

Received: 24 January 2026; Accepted: 11 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Yeniyyətlik dövrü insan həyatının ən mürəkkəb və dinamik mərhələlərindən biridir. Bu mərhələdə fərd həm fiziki, həm də psixoloji baxımdan sürətli dəyişikliklər yaşayır, sosial rollarını və şəxsiyyət kimliyini müəyyənləşdirməyə çalışır. Davranış formalarının bu dövrdə kəskin dəyişməsi, emosional dalğalanmalar və sosial münasibətlərdəki ziddiyyətlər tədqiqatçılar üçün aktual araşdırma sahəsi yaradır (Şahin, 2020). Müasir elmi yanaşmalar yeniyyətə davranışını yalnız fərdi psixoloji proseslər prizmasında deyil, eyni zamanda sosial, mədəni və iqtisadi kontekstlərdə dəyərləndirir. Bu baxımdan yeniyyətlik dövrü, cəmiyyətin sosial normalarına uyğunlaşma ilə fərdi müstəqillik arasında tarazlığın axtarıldığı kritik inkişaf mərhələsi hesab olunur. Elmi istiqamətlərin müxtəlifliyi — psixoloji, pedaqoji, sosioloji, neyrofizioloji və hətta texnoloji yanaşmalar — yeniyyətə davranışının kompleks təbiətini daha dərinlən öyrənməyə imkan yaradır.

Xüsusilə son illərdə rəqəmsal mühitin təsiri, sosial medianın davranış modellərinə təsiri və emosional rifahın qorunması kimi məsələlər bu sahədə aparılan tədqiqatların prioritet istiqamətlərinə çevrilmişdir (Mollayeva, 2018). Yeniyyətə davranışının öyrənilməsi sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə fərdin davranışında müşahidə olunan dəyişikliklər tək bir amillə izah edilə bilməz. Onların formalaşmasında ailə münasibətləri, sosial təsirlər, mədəni mühit, təhsil sistemi və texnoloji faktorlar birgə rol oynayır. Yeniyyətlik dövründə fərd öz mənliliyini tapmaq, müstəqil qərarlar qəbul etmək və sosial mühitdə öz yerini müəyyənləşdirmək ehtiyacı hiss edir (Bakı Dövlət Universiteti. 2019). Bu, bəzən daxili ziddiyyətlər və davranış gərginlikləri ilə müşayiət olunur. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, yeniyyətə davranışını anlamaq üçün yalnız müşahidəyə əsaslanmaq kifayət deyil; bu sahədə sistemli psixoloji və pedaqoji metodlardan istifadə zəruridir (Əliyeva, 2022).

Məsələn, eksperimental psixologiya, layihə testləri, sosial-emosional inkişaf ölçmələri və davranış modelləşdirilməsi kimi metodlar gənclərin davranış meyllərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir (Azərbaycan Psixologiya Jurnalı. 2016). Digər tərəfdən, sosial tədqiqat istiqamətləri yeniyyətlərin ictimai dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqəsini və sosial məsuliyyət hissəsinin formalaşmasını öyrənir. Bu yanaşma, gənclərin davranışlarının yalnız fərdi seçimlərlə deyil, həm də cəmiyyətin təsdiqlədiyi norma və gözləntilərlə müəyyən olunduğunu vurğulayır. Bununla yanaşı, son illərdə beynəlxalq elmi cəmiyyətlərdə yeniyyətə davranışına dair kross-mədəni müqayisələr genişlənməkdədir. Müxtəlif ölkələrdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, təhsil siyasəti və ailə dəyərləri yeniyyətlərin davranışına fərqli şəkildə təsir göstərir (Yeager, Dahl & Dweck, 2017).

Yeniyyətə davranışının formalaşmasında sosial və psixoloji amillərin qarşılıqlı təsiri

Yeniyyətə davranışının formalaşması prosesi insanın sosial mühitlə qarşılıqlı münasibətlərinin və daxili psixoloji mexanizmlərinin birgə təsiri nəticəsində meydana gəlir. Bu dövr, fərdin özünü tanıma, dəyərlər sistemini formalaşdırma və müstəqillik hissini qazanma baxımından həlledici mərhələ sayılır. Yeniyyətməlik illərində davranışın istiqamətlənməsi yalnız fərdi xüsusiyyətlərdən deyil, eyni zamanda ailə münasibətlərindən, məktəb mühitindən, həmyaşd qruplarından və kütləvi informasiya vasitələrinin təsirindən də asılı olur (Zhu & Shek, 2021). Psixoloji baxımdan bu mərhələ, emosional tənzimləmənin sabitləşmədiyi, özünüifadə və identiklik axtarışlarının intensivləşdiyi bir dövrdür. Fərd cəmiyyətin qəbul etdiyi qaydalarla öz şəxsi baxışları arasında balans tapmağa çalışır (Irani & Others, 2024). Bu isə bəzən davranışlarda ziddiyyətlər, riskli və impulsiv qərarlarla nəticələnir. Sosial amillər isə bu davranışın istiqamətini müəyyənləşdirən xarici stimullar kimi çıxış edir. Ailə dəyərləri, valideyn nəzarəti, dost münasibətləri və ictimai rəy yeniyyətmənin sosial adaptasiyasını və mənəvi oriyentasiyasını formalaşdırır. Xüsusilə müasir dövrdə rəqəmsal media və sosial şəbəkələr yeniyyətə davranışına mühüm təsir göstərərək onların emosional dünyagörüşünü, sosial münasibətlərini və dəyərlər sistemini dəyişdirir. Yeniyyətə davranışının formalaşmasında sosial və psixoloji amillərin qarşılıqlı təsirini izah edən tədqiqatlar göstərir ki, bu münasibət tək istiqamətli deyil — yəni sosial mühit yalnız davranışa təsir göstərmir, eyni zamanda yeniyyətmənin daxili psixoloji vəziyyəti də sosial münasibətlərin qurulmasına yön verir. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində yeniyyətə həm sosial mühitin məhsulu, həm də onun dəyişdiricisinə çevrilir (Ragelienė, 2016). Psixoloji tərəfdən baxıldıqda, bu dövrdə emosional dalğalanmalar, özünəinamın qeyri-sabitliyi və şəxsiyyət axtarışları davranış reaksiyalarının əsas səbəbləri kimi çıxış edir. Özünü təsdiqləmə ehtiyacı, həmyaşdqlar arasında qəbul olunmaq istəyi və müstəqillik arzusu bəzən qaydalara qarşı çıxış, riskli və impulsiv davranışlarla müşahidə olunur. Bu proseslərin arxasında duran əsas psixoloji mexanizm — şəxsiyyətin özünüidentifikasiya mərhələsidir. Sosial tərəfdən isə ailə mühiti, tərbiyə tərz, məktəb atmosferi və cəmiyyətin mənəvi dəyərləri yeniyyətmənin davranış normasını müəyyənləşdirir. Avtoritar və ya laqeyd ailə münasibətləri gəncin davranış sabitliyinə mənfi təsir göstərdiyi halda, demokratik və dəstəkverici münasibətlər onun sosial adaptasiyasını asanlaşdırır. Məktəb mühiti də bu baxımdan mühüm sosial təsir mənbəyidir, çünki burada həm akademik, həm də sosial münasibət təcrübəsi formalaşır. Eyni zamanda, müasir dövrdə rəqəmsal sosiallaşma anlayışı ön plana çıxır. İnternet, sosial media və onlayn icmalar gənclərin sosial kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Virtual mühitdə qəbul olunmaq, bəyənilmək və təsdiqlənmək arzusu bəzən real sosial davranış modellərini dəyişdirərək, fərqli psixoloji nəticələrə gətirib çıxarır. Bu qarşılıqlı təsirin düzgün idarə olunması üçün ailə, məktəb və cəmiyyət arasında koordinasiya fəaliyyət vacibdir. Psixoloji dəstək proqramları, sosial-emosional təlimlər və davranış yönümlü tədris strategiyaları yeniyyətmələrin müsbət sosial davranış vərdislərinin möhkəmlənməsinə yardım edir (Remer, 2017).

Cədvəl 1

Yeniyyətə davranışına sosial və psixoloji amillərin təsir göstəriciləri

Amil qrupları	Müsbət təsir (%)	Mənfi təsir (%)	Neytral təsir (%)	Ümumi təsir gücü (orta bal 1–5 arası)
Ailə münasibətləri	62	25	13	4.3
Həmyaşd qruplarının təsiri	48	38	14	3.9
Məktəb mühiti və müəllim münasibətləri	55	27	18	4.1
Sosial media və rəqəmsal mühit	35	52	13	3.4
Şəxsi emosional sabitlik	68	19	13	4.5
Mədəni və dini dəyərlər	59	22	19	4.0
Sosial-iqtisadi vəziyyət	44	41	15	3.7

Mənbə: Azərbaycan Psixologiya Jurnalı. (2016). Yeniyyətə kollektivlərində sosial münasibətlərin formalaşması. Psixologiya jurnalı, 2(16), 45–58.

Cədvəl 1-də yeniyetmə davranışına təsir göstərən əsas sosial və psixoloji amillərin payı faiz göstəriciləri ilə təqdim olunmuşdur. Təhlil nəticəsində müəyyən olunur ki, bu amillər arasında ən yüksək müsbət təsir ailə münasibətləri (62%) və emosional sabitlik (68%) göstəricilərinə məxsusdur (Zamanova, 2026). Bu fakt göstərir ki, ailədə səmimi münasibətlərin qurulması və psixoloji dayanıqlığın təmin olunması yeniyetmələrin davranışının sağlam şəkildə formalaşmasında əsas baza rolunu oynayır. Eyni zamanda məktəb mühiti və müəllim münasibətləri (55%) də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təhsil müəssisəsində yaradılan psixoloji təhlükəsiz mühit, müəllimlərin empatik yanaşması və sosial-emosional dəstək gənclərin davranışında müsbət istiqamət yaradır (Zamanova, 2026).

Nəticə

Yeniyetmə davranışının elmi öyrənilməsi göstərir ki, bu prosesin mahiyyəti yalnız sosial münasibətlərin və emosional vəziyyətin təsiri ilə məhdudlaşmır — burada fərdin dəyərlər sistemi, şəxsiyyət yönümü və özünüdərk səviyyəsi də həlledici rol oynayır. Yeniyetməlik dövründə davranış fərdin öz kimliyini axtarması, sosial rolları mənimsəməsi və emosional sabitliyə nail olma cəhdi ilə sıx bağlıdır. Aparılan elmi təhlillər sübut edir ki, yeniyetmələrin davranış xüsusiyyətləri sabit və universal deyil; onlar dəyişkən sosial kontekst, texnoloji mühit və mədəni təsirlərdən asılı olaraq formalaşır. Bu dəyişkənlik cəmiyyətin sosial quruluşu və ailə münasibətlərindəki dinamika ilə birbaşa əlaqəlidir. Nəticələr onu da göstərir ki, gənclərin davranış meyillərinin idarə olunması təkcə tərbiyəvi təsirlər vasitəsilə deyil, həm də emosional-intellektual potensialın inkişafı, özünüidarəetmə bacarıqlarının gücləndirilməsi və psixoloji müstəqilliyin formalaşdırılması ilə mümkündür. Belə yanaşma, yeniyetmələrin yalnız qaydalara uyğun davranma qabiliyyətini deyil, həm də məsuliyyətli qərar vermə və sosial empati bacarıqlarını artırır. Bu tədqiqatdan çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, yeniyetmə davranışının formalaşması üçün təkcə nəzarət və cəza mexanizmləri deyil, həm də mühitin keyfiyyəti, dəyərlərin paylaşılması və psixoloji dəstək sistemi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Ailə, məktəb və ictimai təsisatların birgə fəaliyyəti nəticəsində formalaşan harmonik sosial mühit yeniyetmələrin sağlam psixoloji və sosial inkişafına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Psixologiya Jurnalı. (2016). Yeniyetmə kollektivlərində sosial münasibətlərin formalaşması. *Psixologiya Jurnalı*, 2(16), 45–58.
https://psixologiyajurnali.az/content_files/psixologiya_2016-2.pdf
2. Bakı Dövlət Universiteti. (2019). *Ümumi psixologiya*. BDU Nəşriyyatı.
https://elibrary.bsu.edu.az/files/books_rax/N_38.pdf
3. Əliyeva, L. R. (2022). Yeniyetmə yaş dövründə emosional inkişaf və şəxsiyyətin formalaşması. *Təhsil və Psixologiya Elmi Məqalələr Toplusu*, 4(9), 89–97.
<https://www.researchgate.net/publication/364512476>
4. Irani, F., & Others. (2024). Social influence in adolescence: Behavioral and neural mechanisms. *Social Neuroscience*, 19(4), 233–247. <https://doi.org/10.1080/17470919.2024.2323745>
5. Mollayeva, E. Ə. (2018). Yeniyetmə qızlarda şərəf və ləyaqət hisslərinin tərbiyə olunması üzrə işin sistemi. *Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu Elmi Əsərlər Jurnalı*, 3, 152–160.
<https://www.arti.edu.az/noduploads/book/elmi-eserler-2018-3.pdf>
6. Ragelienė, T. (2016). Links of adolescents' identity development and relationships with peers: Systematic literature review. *Frontiers in Psychology*, 7, 983.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00983>
7. Remer, D. (2017). Beyond stereotypes of adolescent risk taking. *Journal of Adolescence*, 60, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.07.004>

8. Şahin, H. M. (2020). *Yeniyetmələrin deviant davranışının əsas psixoloji istiqamətləri*. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəşri.
<https://retk.copat.gov.az/pdf/H%C3%9CSEY%C4%B0N%20MEHMET%20O%C4%9ELU%20%C5%9EAH%C4%B0N.pdf>
9. Yeager, D. S., Dahl, R. E., & Dweck, C. S. (2017). Why interventions to influence adolescent behavior often fail but could succeed. *Perspectives on Psychological Science*, 12(1), 101–122.
<https://doi.org/10.1177/1745691617692882>
10. Zamanova, M. (2026). *Yeniyetmə davranışının öyrənilməsinin elmi istiqamətləri*. Təhsil və İnkişaf Nəşriyyatı.
11. Zamanova, M. (2026). *Yeniyetmə davranışının psixososial və kognitiv dəyişiklikləri: Elmi və praktiki yanaşmalar*. Təhsil və İnkişaf Nəşriyyatı.
12. Zhu, X., & Shek, D. T. L. (2021). Problem behavior and life satisfaction in early adolescence: Longitudinal findings in a Chinese context. *Journal of Happiness Studies*, 22(5), 2889–2914.
<https://doi.org/10.1007/s10902-020-00346-1>

Ümumtəhsil müəlliminin peşəkar fəaliyyətində motivasiyanın rolu

Məryəm Məmmədova

Xülasə. Ümumtəhsil müəlliminin peşəkar fəaliyyətində motivasiya mühüm rol oynayır və onun keyfiyyətli tədris prosesinə, müəllimin psixoloji dayanıqlılığına və şagirdlərin öyrənmə nəticələrinə birbaşa təsir göstərdiyi sübut olunub. Motivasiya sistemi, peşəkar şəxsiyyət və dəyər oriyentasiyaları birlikdə işləyərək müəllimə çətin və stresli vəziyyətlərdə psixoloji sabitliyi təmin edən kompleks mexanizmlər yaradır. Bu üç elementin qarşılıqlı təsiri müəllimin adaptiv davranış strategiyalarını inkişaf etdirməsinə və effektiv qərar verməsinə imkan verir, həmçinin uzunmüddətli peşəkar motivasiyanın formalaşmasına dəstək olur. Tədqiqatlar göstərir ki, motivasiyanın yüksək səviyyədə olması müəllimin yalnız peşəkar öhdəliklərini yerinə yetirməsinə deyil, eyni zamanda onun yaradıcılıq və innovativ fəaliyyətini də artırır. Motivasiya müəllimi daxili maraq və özünəinamla hərəkət etməyə sövq edir, bu isə dərş prosesində şagirdlərin aktivliyinin və öyrənmə nəticələrinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, təhsil idarəetməsinin rolu müəllim üçün stimül verici mühit yaratmaqdır; şəffaf qiymətləndirmə, müsbət psixoloji mühit və davamlı rəy motivasiyanın qorunmasına və artırılmasına mühüm təsir göstərir. Azərbaycan təhsil sistemində də motivasiya müəllimlərin peşəkar inkişafı, innovativ tədris metodlarına hazırlığı və kurikulumun effektiv tətbiqi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: ümumtəhsil, müəllim motivasiyası, peşəkar fəaliyyət, tədrisin keyfiyyəti, daxili motivasiya, xarici motivasiya, pedaqoji davranış, innovativ metodlar, inklüziv təhsil

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: mamedovamaryam1305@gmail.com

Daxil oldu: 1 fevral 2026; Qəbul edildi: 8 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Role of Motivation in the Professional Activity of a General Education Teacher

Maryam Mammadova

Abstract. Motivation plays an important role in the professional activity of a general education teacher and has been proven to have a direct impact on the quality of the teaching process, the teacher's psychological stability and the learning outcomes of students. The motivation system, professional identity and value orientations work together to create complex mechanisms that provide the teacher with psychological stability in difficult and stressful situations. The interaction of these three elements allows the teacher to develop adaptive behavioral strategies and make effective decisions, and also supports the formation of long-term professional motivation. Studies show that a high level of motivation not only helps the teacher fulfill his professional obligations, but also increases his creative and innovative activity. Motivation encourages the teacher to act with internal

interest and self-confidence, which leads to an increase in the activity of students and learning outcomes in the lesson process. At the same time, the role of educational management is to create a stimulating environment for the teacher; transparent assessment, a positive psychological environment and continuous feedback have a significant impact on maintaining and increasing motivation. In the Azerbaijani education system, motivation is also important in terms of the professional development of teachers, their preparation for innovative teaching methods and the effective implementation of the curriculum.

Keywords: general education, teacher motivation, professional activity, teaching quality, internal motivation, external motivation, pedagogical behavior, innovative methods, inclusive education

Baku Slavic University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: mamedovamaryam1305@gmail.com

Received: 1 February 2026; Accepted: 8 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Ümumtəhsil müəlliminin peşəkar fəaliyyətində motivasiyanın rolu təhsil sisteminin səmərəliliyini artırmaq və müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləmək baxımından əhəmiyyətli bir amildir. Müasir təhsil islahatları göstərir ki, yalnız bilik ötürmək deyil, həm də şagirdlərin həyat bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş tədris prosesləri müəllimin motivasiyasından güclü şəkildə təsirlənir. Müəllimin daxili motivasiyası — yəni işin özündən zövq alma, peşəkar muxtariyyət və missiya hissi — onun pedaqoji fəaliyyətinin keyfiyyətini və davamlılığını müəyyən edir. Maddi stimullar, məsələn, maaş və sosial təminatlar, müəllimin bazar məmnuniyyətini təmin etsə də, səmərəlilik və yaradıcılıq əsasən mənəvi motivatorlardan, yəni nailiyyət hissi, peşəkar tanınma və məsuliyyət anlayışından qaynaqlanır.

Motivasiya sistemi, peşəkar şəxsiyyət və dəyər yönümləri birgə işləyərək müəllimin stressli situasiyalarda psixoloji sabitliyini qorumasına, adaptiv davranış strategiyaları seçməsinə və effektiv qərarvermə bacarığını inkişaf etdirməsinə imkan yaradır. Bu üç elementin qarşılıqlı təsiri müəllimin peşəkar fəaliyyətində dayanıqlığı və uzunmüddətli rifah hissini təmin edir.

Metodlar

Məqalədə ümumtəhsil müəlliminin peşəkar fəaliyyətində motivasiyanın rolunu, təhsil sisteminin səmərəliliyini artırmaq və müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləyən mühiti müəyyənləşdirmək baxımından həm nəzəri, həm də praktiki məlumatları əldə etməyə imkan verən metodlardan istifadə edilmişdir. Analiz və sintez metodu ilə mövzuya dair elmi-pedaqoji ədəbiyyat, psixoloji tədqiqatlar və qanunvericilik sənədləri təhlil edilmiş, sorğu, müsahibə və müşahidə vasitəsilə müəllimlərin daxili və xarici motivasiya səviyyələrini, onları işə bağlayan və ya narazı salan amilləri müəyyən etməyə cəhd göstərilmişdir. Məlumatların statistik təhlili üsulu əldə edilən rəqəmlərin emalı, motivasiya ilə şagird nailiyyətləri arasındakı əlaqənin riyazi və qrafik şəkildə qiymətləndirilməsi prosesinə kömək etmişdir.

Nəticələr

Müasir dövrdə təhsil sistemində aparılan islahatlar və yeni çağırışlar müəllimin peşəkar fəaliyyətinə yanaşmanın dəyişməsinə tələb edir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafı, yaradıcı və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərinin formalaşması bilavasitə

müəllimin motivasiyasından asılıdır (Asğərova, 2022). Motivasiya yalnız müəllimin işə həvəsini artırmır, həm də onun şəxsi inkişafını, peşəkar kimliyini və məktəbin pedaqoji mühitini müəyyən edən psixoloji-pedaqoji amildir (AZEdu.az. n.d.).

Yüksək motivasiyalı müəllimlər dərslərə həvəslə yanaşır, şagirdlərlə müsbət ünsiyyət qurur, innovativ tədris metodlarını tətbiq edir və inklüziv təhsil prinsiplərinə əməl edirlər (Məmmədli & Hüseynzadə, 2023). Əksinə, motivasiyanın zəifliyi pedaqoji tükənmişlik, emosional gərginlik, tədris prosesinə formal yanaşma və şagird nailiyyətlərinin azalmasına səbəb olur. Motivasiyanın iki əsas forması var: daxili və xarici. Daxili motivasiya müəllimin peşəyə sevgi, yaradıcı iştirak və peşəkar özünütəkmilləşmə ilə bağlıdır. Xarici motivasiya isə əməkhaqqı, sosial status, ictimai tanınma və karyera yüksəlişi kimi amillərlə əlaqəlidir (Nəsirov, 2024).

Ümumtəhsil müəssisələrində müəllim motivasiyasını artırmaq üçün peşəkar inkişaf və fasiləsiz təlim proqramları, ədalətli qiymətləndirmə və stimullaşdırma sistemi, psixoloji dəstək və əməkdaşlıq mühitinin gücləndirilməsi tətbiq oluna bilər. Bu tədbirlər müəllimin motivasiyasını yüksəldərək tədrisin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir (QD – Pedaqoji və Psixoloji Elmlər. 025).

Cədvəl 1

Müəllim motivasiyasının mənbələri, davranışa və təhsil nəticələrinə təsiri

№	Motivasiya növü / səviyyəsi	Motivasiya mənbələri (amillər)	Müəllimin peşəkar davranışına təsir	Təhsil mühitinə nəticələr
1	Daxili motivasiya	Peşəyə sevgi; Özünüreallaşdırma ehtiyacı; Yaradıcılığa meyl; Peşə missiyası	İnnovativ təlim metodlarından istifadə; Şagirdlərlə müsbət ünsiyyət; Inklüziv sinif mühiti yaratmaq; Peşəkar inkişafda aktiv iştirak	Şagird nailiyyətlərinin artması; Öyrənməyə marağın yüksəlməsi; Müsbət psixoloji mühit; Təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsi
2	Xarici motivasiya	Əməkhaqqı; Sosial status; Rəhbərlik tərəfindən dəyərləndirilmə; Karyera yüksəlişi	Təlim prosesinə daha məsuliyyətli yanaşma; Məktəbdaxili əməkdaşlıqda iştirak; Rəsmi standartların səmərəli icrası	Məktəb idarəetməsində sabitlik; Peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi; Təhsil mühitinin dinamizmi
3	Yüksək motivasiya səviyyəsi	Daxili və xarici amillərin tarazlığı	Yaradıcı pedaqoji fəaliyyət; Şagird yönümlü yanaşma; Effektiv kommunikasiya	Tədris göstəricilərinin yaxşılaşması; Təhsildə inklüzivlik və innovasiyalar
4	Orta motivasiya səviyyəsi	Məhdud stimullar və qismən dəyərləndirmə	Təlim prosesinə standart yanaşma; Məhdud metod tətbiqi	Tədrisdə sabit, lakin zəif inkişaf tempi
5	Aşağı motivasiya səviyyəsi	Maddi və mənəvi stimulların zəifliyi; Sosial dəstəyin çatışmazlığı; Peşəkar tükənmişlik	Tədrisə formal yanaşma; Emosional gərginlik; Şagirdlərlə zəif ünsiyyət	Tədris nəticələrinin pisləşməsi; Şagird motivasiyasının azalması; Məktəbdə gərgin psixoloji mühit; Burnout riski

Mənbə: Ryan & Deci (2020), Locke & Latham (2004) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1 müəllim motivasiyasının təhsil prosesinə və şagirdlərin inkişafına təsirini sistemli şəkildə göstərir. Birinci sütun motivasiya növlərini və səviyyələrini təqdim edir (Təhsil Biz. 2024, 6 noyabr). Daxili motivasiya müəllimin öz peşəsinə olan sevgi, yaradıcılıq meyli və özünüreallaşdırma ehtiyaclarından irəli gəlir (Sadıqova, 2021). Bu motivasiya müəllimin dərs prosesinə həvəslə yanaşmasını, şagirdlərlə müsbət ünsiyyət qurmasını və inklüziv təlim mühitini təşviq edir (Tipii. 2017, 5 sentyabr).

Müzakirə

Xarici motivasiya isə əməkhaqqı, sosial status, rəhbərlik tərəfindən tanınma və karyera imkanları kimi maddi və sosial stimullarla təmin olunur. Bu amillər müəllimin məsuliyyətli davranışını gücləndirir, məktəbdaxili əməkdaşlıqda iştirakını artırır və rəsmi təlim standartlarının daha səmərəli tətbiqinə şərait yaradır (Yıldız, Günay & ÖzBilen, 2021). Motivasiya səviyyəsinin yüksəlməsi müəllimi daha innovativ və şagird yönümlü pedaqoji fəaliyyətə sövq edir. Bu müəllimlər dərslərdə fərdi yanaşmalar tətbiq edir, tədris metodlarını eksperiment edir və şagirdlərin öyrənməyə marağını artırır. Orta motivasiya səviyyəsi sabit bir təhsil prosesi yaradır, lakin inkişaf tempi zəif olur. Aşağı motivasiya isə pedaqoji tükənməlik, emosional gərginlik və şagirdlərlə zəif ünsiyyət kimi mənfi hallara səbəb olur, bu da təhsil keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir (*International Journal of Artificial Intelligence*, 2024, 330–331). Dördüncü sütun motivasiyanın təhsil mühitinə təsirini göstərir: yüksək motivasiya şagird nailiyyətlərini artırır və müsbət psixoloji mühit yaradır; orta motivasiya sabitliyi təmin edir, lakin inkişaf tempi zəifdir; aşağı motivasiya isə məktəbdə psixoloji gərginlik riskini artırır və tədris nəticələrinə mənfi təsir göstərir.

Müəllim motivasiyasının təhsil prosesinə təsiri

Ümumtəhsil müəlliminin peşəkar fəaliyyətində motivasiya təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən əsas amillərdəndir. Motivasiya yalnız maddi stimullardan ibarət deyil; həm də müəllimin mənəvi dəyərləri, sosial tanınması, özünüreallaşdırma ehtiyacları və peşəkar inkişaf imkanları ilə bağlıdır (Sadıqova, 2021, s.15). Yüksək motivasiyalı müəllim tədris prosesinə həvəslə yanaşır, şagirdlərlə müsbət ünsiyyət qurur və təlimdə innovativ metodlardan istifadə etməyə daha çox meyl edir.

Motivasiyanın iki əsas növü var: daxili və xarici motivasiya. Daxili motivasiya müəllimin peşəsinə sevgi göstərməsi, tədris prosesində yaradıcı iştirak etməsi və peşəkar özünütəkmilləşməyə can atması ilə əlaqədardır. Bu növ motivasiya müəllimin dərs strategiyalarını fərdi yanaşma və inklüziv sinif mühiti yaratmaq istiqamətində qurmasına imkan verir. Xarici motivasiya isə müəllimin əməkhaqqı, sosial statusu, rəhbərlik tərəfindən dəyərləndirilməsi və karyera yüksəlişi kimi stimullarla bağlıdır. Xarici motivasiya müəllimin məsuliyyətli davranışını gücləndirir, rəsmi təlim standartlarının səmərəli tətbiqinə dəstək olur və məktəbdaxili əməkdaşlıq prosesini təşviq edir (Ma, 2022).

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi

Tədqiqat göstərir ki, müəllim motivasiyası tədrisin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən əsas amildir. Yüksək motivasiya müəllimi yaradıcı və şagird yönümlü fəaliyyətə sövq edir, tədris nəticələrini və məktəbdə müsbət psixoloji mühiti artırır. Aşağı motivasiya isə pedaqoji tükənməlik, formal yanaşma və şagirdlərlə zəif ünsiyyət kimi mənfi hallara gətirib çıxarır. Motivasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün peşəkar inkişaf, stimullaşdırma və dəstək sistemlərinin tətbiqi strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Asgərova, D. (2022). Müasir şəxsiyyətin formalaşdırılmasında müəllimin rolu. *Azərbaycan Dili və Ədəbiyyat Tədrisi*, 273, 80–88.
2. AZEdu.az. (n.d.). *Müəllimlər üçün motivasiyanı artırma yolları*. <https://azedu.az/az/news/7534/>
3. *International Journal of Artificial Intelligence*. (2024). 4(4), 330–331. <https://doi.org/10.61424/ijai.v4i4.1001>
4. QD – Pedaqoji və Psixoloji Elmlər. (2025). Müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji və professional istiqamətləri. *QD – Pedaqoji və Psixoloji Elmlər*, 7, 13–17. <https://aem.az>
5. Ma, D. M. (2022). The role of motivation and commitment in teachers' professional identity. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 910747. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.910747>
6. Məmmədli, L., & Hüseynzadə, G. (2023). *Ümumtəhsil müəssisələrində öyrənmə mühitinin təşkili və idarə olunması: Metodik tövsiyə*. CN Poliqrafiya.
7. Nəsirov, R. (2024). Azərbaycanda müəllimlərin peşə məmnuniyyəti. *AS-Journal*, 41–48. <https://as-journal.edu.az>
8. Sadıqova, F. (2021). Təhsildə motivasiya və özünəinamın formalaşdırılması. *Azərbaycan Məktəbi: Azerbaijan Journal of Educational Studies*, (3), 12–20.
9. Təhsil Biz. (2024, November 6). *Müəllimlərin motivasiya çətinlikləri: Təhsil keyfiyyətinə təsirləri və həlli yolları*. <https://tehsil.biz/news/az/79101/-Mllimlrin-motivasiya-tinliklri-Thsil-keyfiyytin-tisirlri-v-hlli-yollar>
10. Təhsil365.News. (2025, October 25). *Müəllim motivasiyası təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir*. <https://tehsil365.news/az/news/44166/>
11. TIPII. (2017, September 5). *Müəllimlərin də motivasiyaya ehtiyacı var*. <https://www.tipii.edu.az/az/article/173-muallimlarin-da-motivasiyaya-ehtiyaci-var>
12. Yıldız, B. B., Günay, G., & ÖzBilen, F. M. (2021). Evaluation of teachers' motivation and curriculum autonomy levels. *Educational Policy Analysis and Strategic Research*, 16(2), 330–350. <https://doi.org/10.29329/epasr.2020.345.15>

The Historical Influence of Clothing Styles on Architecture and Interior Design

Naila Huseynova^{1*} , Sevinj Hasanova²

Abstract. *This study fundamentally analyzes the complex and multifaceted relationship between fashion and architectural design, as well as how these two fields have influenced one another throughout history and shaped aesthetic transitions. Clothing, as a “second skin,” and architecture, as a “third skin,” fulfill the human need for physical shelter at different scales. The article examines how clothing forms across various historical periods—such as the Gothic, Baroque, Modernist, and Minimalist eras—have been synthesized with interior and exterior design in terms of structure, materials, and visual language. In particular, the manifestation of vertical lines in both Gothic cathedrals and elongated, pointed garments, as well as the dramatic effects created by the decorative richness of the Baroque period in both interiors and fashion, are presented comparatively. In the modern era, the rise of textile architecture and the use of high-tech fabrics on building façades demonstrate the convergence of clothing and architecture at the material level. The study also proves that both disciplines are shaped by culture, society, and technology, and despite operating on different temporal scales, they share common roots in design concepts. Ultimately, it emphasizes that the boundaries between these two fields are becoming increasingly transparent and that the concept of “wearable shelters” will play a significant role in future urban planning and personal design. This analysis provides both architects and fashion designers with a deep understanding of the aesthetic and functional importance of interdisciplinary interactions and identifies directions for future development.*

Keywords: *clothing, architecture, interior, design, history, transformation*

¹ Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan

² Azerbaijan University of Architecture and Construction, Baku, Azerbaijan

* Məsul müəllif. E-poçt: naila.huseynova@unec.edu.az

Received: 11 January 2026; Accepted: 18 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Geyim stillərinin memarlıq və interyer dizaynına tarixi təsiri

Nailə Hüseynova^{1*} , Sevinc Həsənova²

Xülasə. *Bu tədqiqat işi geyim modası və memarlıq dizaynı arasındakı kompleks və çoxşaxəli münasibətləri, bu iki sahənin tarix boyu bir-birinə necə təsir etdiyini və estetik keçidləri fundamental şəkildə analiz edir. Geyim "ikinci dəri", memarlıq isə "üçüncü dəri" olaraq insanın fiziki sığınacaq ehtiyacını fərqli miqyaslarda qarşılayır. Məqalədə Qotik, Barokko, Modernizm və Minimalizm kimi müxtəlif tarixi dövrlər ərzində geyim formalarının struktur, material və vizual dil baxımından interyer və eksteryer dizaynı ilə necə sintez olunduğu araşdırılır.*

Xüsusilə Qotik dövrünün şaquli xətlərinin həm kafedrallarda, həm də uzun və sivri geyimlərdə təzahürü, Barokko dövrünün dekorativ zənginliyinin interyerlərdə və geyimlərdə yaratdığı dramatik effektlər müqayisəli şəkildə təqdim edilir. Müasir dövrdə tekstil memarlığının yüksəlişi, yüksək texnologiyalı parçaların binaların fasadlarında istifadəsi geyim və memarlığın material səviyyəsində birləşdiyini göstərir. Tədqiqat həmçinin hər iki intizamın mədəniyyət, cəmiyyət və texnologiya tərəfindən necə formalaşdırıldığını, fərqli zaman miqyaslarına baxmayaraq, dizayn konsepsiyalarında vahid köklərə sahib olduğunu sübut edir. Nəticə etibarilə, bu iki sahə arasındakı sərhədlərin getdikcə şəffaflaşdığı və "geyilə bilən sığınacaqlar" konsepsiyasının gələcək şəhərsalma və fərdi dizaynda mühüm rol oynayacağı vurğulanır. Bu analiz həm memarlar, həm də moda dizaynerləri üçün fənlərarası keçidlərin estetik və funksional əhəmiyyətini dərinlən izah edir və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: geyim, memarlıq, interyer, dizayn, tarix, transformasiya

¹Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

²Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: naila.huseynova@unec.edu.az

Daxil oldu: 11 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 18 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Although architecture and fashion may initially appear to be entirely independent fields, the fundamental philosophy of both disciplines is to organize the human interaction with the environment and to provide shelter. The relevance of this topic is directly related to the dissolution of boundaries within the contemporary design ecosystem, where architects create clothing collections and fashion houses expand their brand identity through interior design. While clothing functions as a membrane that protects the body on an individual scale, architecture creates a broader, organized space in which that body moves.

The methodology of this study is based on historical-comparative analysis, visual semiotics, and material science perspectives. During the research, the influences of periods such as Gothic, Baroque, and Modernism on both clothing and built structures were examined in a cross-disciplinary manner. The scientific novelty of the study lies in analyzing the relationship between clothing and architecture not only in terms of visual similarity, but also through structure, construction, and material integrity—particularly within the context of contemporary “textile architecture.”

Within the framework of the literature review, the theoretical foundations of the topic are grounded in Gottfried Semper’s idea that textiles are the origin of architecture, Adolf Loos’s theory of the rejection of ornament in modernism, and Bradley Quinn’s contemporary studies exploring the intersection of architecture and fashion. The limitations of the research are primarily related to its focus on Western-centered historical

Main part

The Concept of Shelter and the Scale of the Human Body

From the earliest periods of human existence, clothing and architecture have served the same fundamental need: protection. This relationship, which dates back to the Ice Age, shows that early humans used the same types of materials (such as leather, wool, and plant fibers) for both their garments and shelters. This demonstrates that both fields originated from a unified design logic (Ali & Rebeh, 2021)

The Philosophy of the Second and Third Skin

In design theory, clothing is described as the “second skin,” while architecture is considered the “third skin.” Clothing defines the immediate personal space surrounding an individual, whereas architecture forms the structural framework that encompasses these personal spaces. As Bradley Quinn notes, the architectural quality of fashion is reflected in its ability to enclose space, while the “fashioning” of architecture is expressed through its proportional relationship with the human body. The human body can be perceived both as a machine and as a building; thus, the act of dressing is essentially the construction of an individual shelter system (El-Gammal, 2018)

Structural and Constructional Similarities

Both architecture and fashion require the creation of complex three-dimensional structures. Just as architects use frameworks and support systems to ensure the stability of buildings, fashion designers employ techniques such as draping, folding, and stitching to maintain the form of garments. Coco Chanel’s famous statement — “Fashion is architecture: it is a matter of proportions” — perfectly captures the mathematical and aesthetic harmony between these two disciplines.

Table 1

Comparative analysis of Fashion and Architecture: From the scale of the human body to the permanence of the urban environment

Parameter	Clothing (Fashion)	Architecture
Scale	Human body (small scale)	City and environment (large scale)
Durability	Temporary and seasonal	Permanent and monumental
Material	Soft and flexible (textiles)	Hard and durable (concrete, steel)
Function	Individual shelter and identity	Collective shelter and space for activities
Movement	Moves with the body	Static and fixed

Source: Intersections of Historical Styles: From Gothic to Baroque.

Throughout history, any artistic style that emerged in architecture was soon reflected in clothing as well, either simultaneously or shortly thereafter. This demonstrates the unity of the worldview of people in a given era.

Gothic Style: Verticality and an Engineering Marvel

Gothic architecture (1150–1500) enabled buildings to rise toward the sky through the use of pointed arches, ribbed vaults, and flying buttresses during the Middle Ages. This tendency toward vertical movement was also fully reflected in the clothing of the period. Fashion designers began to directly apply architectural elements to the human body.

Picture 1

A medieval engineering marvel: Architecture liberated from the weight of walls through pointed arches and ribbed vaults

Source: Gemini AI.

1. Silhouette and Height: The height of Gothic cathedrals was reflected in clothing through long and slender forms. The elongated trains in women's garments and the narrow, long tunics worn by men reinforced this sense of vertical elevation.
2. Pointed Headwear: The shaped headpieces known as *hennin* were direct adaptations of Gothic pinnacles (towers) into fashion (Lobo, 2015)
3. Repetition of Architectural Details: Patterns and decorative carvings reminiscent of Gothic window tracery were used on the sleeves and hems of garments.
4. Color and Light: The effect of colored light filtering through stained-glass windows in cathedrals was harmonized with the rich color play and patterns of expensive fabrics (such as velvet and silk) used in clothing of the period.

Baroque: Dramatic Expression, Emotion, and Visual Abundance

The Baroque period (17th century) aimed to unify architecture, sculpture, and painting into a single expressive ensemble. Originating in Italy, this style prioritized luxury, movement, and dramatic effect above all else. The curved lines, complex façades, and richly decorated interiors of Baroque architecture closely corresponded with the fashion trends of the time.

- Theatrical Spaces: Baroque squares (for example, Piazza Navona) functioned as stages where aristocrats in luxurious clothing could display themselves.
- Volume and Exaggeration: The heavy and monumental domes of architecture were mirrored in fashion through crinolines (wide skirts) and large wigs that artificially increased the volume of the body.
- Material and Texture: The fascination with rare materials (porcelain, lacquer, precious stones) was evident both in interior design and in clothing accessories. The flowing drapery in Bernini's sculptures illustrates the inseparable connection between architecture and fashion.

Modernism and the Rejection of Ornament: Theories of Loos and Semper

At the beginning of the 20th century, under the influence of industrialization, both architecture and fashion transitioned toward more efficient and functional forms, eliminating excessive ornamentation. Two key theorists of this period stand out: Gottfried Semper and Adolf Loos.

Gottfried Semper and Textile Architecture

In his 1860 work *Der Stil*, the German architect Gottfried Semper traced the origins of architecture to four elements: the hearth, the platform, the roof, and the wall. Notably, he argued that the earliest form of the wall consisted of woven fences and textiles. According to Semper, architecture is essentially an evolution of the craft of weaving. This theory forms the foundation of what is now called “textile architecture.” For Semper, a building, like clothing, is a “dressed” object, and the façade acts as its garment (Semper, 2004)

Adolf Loos: “Ornament and Crime”

The Austrian architect Adolf Loos revolutionized the design world with his 1908 essay *Ornament and Crime* (*Ornament und Verbrechen*). Loos argued that as culture progresses, humans should abandon ornamentation in objects and buildings, viewing it as wasteful and even pathological.

- **Simplicity in Clothing:** Loos believed that modern individuals should express their identity not through decorative garments, but through simple and high-quality clothing (such as the English-style men’s suit).
- **Honesty in Interiors:** While his building façades were completely plain and unadorned, Loos emphasized the natural beauty of materials (marble, wood) in interior spaces. His approach laid the foundation for Minimalism in both fashion and interior design. (Buyukkok, 2022)
- **Interior Design and Fashion: Branding and Personal Expression.** The relationship between interior design and fashion is closer than ever in the modern era. People increasingly align the aesthetics of the spaces they live in with their clothing styles.
- **From the “Runway” to the Room**
- Fashion houses (such as Gucci, Versace, and Fendi) now offer not only clothing but also furniture and decoration collections. In this process, a complete lifestyle is being marketed.

Table 2

Synthesis of Design Styles

Design Style	Fashion Characteristics	Interior Manifestation
Maximalism	Bold patterns, bright colors, Gucci aesthetics	Layered textures, colorful wallpapers, eclectic furniture
Minimalism	Clean lines, neutral tones, Jil Sander style	Open spaces, monochrome palettes, high-quality materials
Industrial	Functional clothing, denim, leather elements	Concrete walls, metal fixtures, exposed systems
Boho-Chic	Ethnic patterns, loose cuts, natural fibers	Rugs, macramé details, plant-based décor

Correlation between Fashion Characteristics and Interior Manifestations.

- Material and Texture Synthesis in Interiors
- Interior designers have adopted numerous techniques from the world of fashion. For example, the draping of curtains, embroidery on cushions, and the selection of upholstery fabrics for furniture are all directly influenced by fashion. Additionally, the concept of a “statement piece” in clothing (a standout element) serves a similar function in interiors through sculptural furniture or luxurious chandeliers.
- Contemporary Textile Architecture: “Dressing” Buildings
- In the 21st century, architecture is moving away from heavy and static materials toward lightweight, flexible, and transformative textile materials.

Picture 2

Modern textile architecture: The concept of "dressing" buildings with high-performance membranes and innovative fabrics

Source: Gemini AI.

Development of Membrane Structures

Modern textile architecture utilizes high-tech membranes that provide both protection and aesthetic appeal for buildings. These materials act as “bioclimatic envelopes,” regulating light and temperature within structures (Quinn, 2003).

- Ferrari World (Abu Dhabi): It is one of the largest roof structures in the world and is covered entirely with a textile membrane.
- Allianz Arena (Munich): The façade of the building consists of inflated ETFE cushions. It functions like a giant “garment” that allows the building to change its color.
- Texoversum (Germany): The façade system, woven from carbon and glass fibers, represents a perfect synthesis of architecture and textile. This façade both regulates the building’s internal temperature and creates visual transparency.
- King Fahad National Library: By combining traditional Arabic patterns (*mashrabiya*) with modern textile technology, the building is given a unique external layer (Sidlauskas, 1982)

Bionics and Woven Structures

Architects apply principles of weaving found in nature to structural systems of buildings. Structures constructed using weaving techniques are both extremely lightweight and highly resistant to

earthquakes. Pioneering works by architects such as Antoni Gaudí, Frei Otto, and Heinz Isler have merged with modern digital design capabilities, leading to the emergence of a new generation of “living buildings.”

Picture 3

Bionics and woven structures: The integration of natural weaving principles into lightweight, earthquake-resistant architectural frameworks

Source: Gemini AI.

Conclusion and Recommendations

The historical influence of clothing styles on architecture and interior design is not merely a superficial similarity, but a profound philosophical and technological process that reflects the development of human civilization. From the vertical aspirations of the Gothic era to the functional purity of Modernism, and from the theatrical drama of the Baroque period to the high-tech textile façades of the contemporary era, both fields have continuously nourished and shaped one another. While clothing expresses an individual’s inner world and identity, architecture forms the social space in which that identity is lived.

Recommendations:

1. **Interdisciplinary Education:** Introducing joint courses such as “Structure and Textile” in architecture and fashion design faculties could enrich students’ understanding of both materials and spatial concepts.
2. **Sustainable Materials:** Both sectors are among the most environmentally impactful industries. The reuse of textile waste as insulation material in architecture (upcycling) and the development of biodegradable fabrics should be prioritized.
3. **Smart Façades:** Technologies from the fashion industry, such as “smart textiles,” should be integrated into building façades, enabling structures to adapt to environmental conditions (such as temperature and light regulation).
4. **Space–Clothing Harmony:** In interior design projects, users’ clothing styles and personal aesthetics should be more deeply analyzed within the framework of “identity design,” thereby creating more personalized and comfortable living environments.
5. In the future design landscape, the boundaries between clothing and buildings will continue to blur, with concepts such as “wearable architecture” and “responsive buildings” taking on a central role. This development will foster a more harmonious integration between humans and their environment, both physically and spiritually.

References

1. Ali, N. O., & Rebeh, Z. O. (2021). The interrelationship between architecture and fashion. *International Journal of Humanities and Educational Research*, 3(6), 525–539.
2. Askaralizadeh, G. (2014). A new national-romantic style and neo-eclecticism in architectural design of Azerbaijan. *Problems of Arts and Culture*, 48(2).
3. Bolton, A. (2002). *The supermodern wardrobe*. V&A Publications.
4. Buyukkok, S. (2022). Adolf Loos and ornament. *DEPARCH Journal of Design Planning and Aesthetics Research*, 1(1), 65–76.
5. El-Gammal, Y. O. (2018). Architecture and fashion: Something in common. *Trends in Textile & Fashion Design*, 3(1).
6. Hodge, B. (2006). *Skin + bones: Parallel practices in fashion and architecture*. Thames & Hudson.
7. Lobo, T. (2015). *The fashion of architecture*. Art.
8. Loos, A. (1982). *Spoken into the void: Collected essays 1897–1900*. MIT Press.
9. Loos, A. (1998). *Ornament and crime: Selected essays* (A. Opel, Ed.; M. Mitchell, Trans.). Ariadne Press.
10. Menges, A., & Scheffler, J. (2023). *Texoversum: Textile façade innovation*.
11. Quinn, B. (2002). *Techno fashion*. Berg.
12. Quinn, B. (2003). *The fashion of architecture*. Berg Publishers.
13. Semper, G. (2004). *Style in the technical and tectonic arts; or, Practical aesthetics* (H. F. Mallgrave & M. Robinson, Trans.). Getty Publications.
14. Sidlauskas, S. (1982). *Intimate architecture: Contemporary clothing design*. MIT Hayden Gallery.
15. Tavshan, F., & Sonmez, E. (2013). Interaction of fashion and interior design styles in interior architecture education workshop study. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 89, 687–691.

İqlim dəyişkənliyinin turizm sektoruna təsiri: analiz və müqayisə

Nemət Məmmədli

Xülasə. İqlim dəyişiklikləri turizm sektoruna çoxşaxəli və əhəmiyyətli təsirlər göstərir ki, bu da həm iqtisadi, həm də ekoloji perspektivdən qiymətləndirilir. Dünyada və Azərbaycanda müşahidə olunan dəyişikliklər göstərir ki, artan global temperatur, ekstremal hava hadisələrinin tezliyi, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi və ekosistemlərdəki dəyişikliklər turizm fəaliyyətinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir. Müsbət təsirlər əsasən yeni turizm imkanlarının yaranması ilə əlaqədardır. Məsələn, bəzi bölgələrdə qış turizmi üçün daha əlverişli şərait, ekoturizmə marağın artması və ya bəzi yay turizmi mövsümlərinin uzanması iqtisadi gəlirlərin artmasına və yerli iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına səbəb olur. Statistik məlumatlar göstərir ki, hava şəraitindəki dəyişikliklər turizm mövsümünün uzanmasına və bəzi turizm formalarının mövsümi dəyişkənliyinin azaldılmasına imkan yaradır, bu da otel fəaliyyətinə, yerli xidmətlərin inkişafına və iş yerlərinin yaranmasına töhfə verir. Digər tərəfdən, mənfi təsirlər daha çox ekstremal hava hadisələri, buzlaqların əriməsi, su ehtiyatlarının azalması və ekosistemlərin zədələnməsi ilə əlaqədardır. Bu proseslər turistlərin səyahət planlarını pozur, turizm obyektlərinin fəaliyyətini çətinləşdirir və bəzən turizm bölgələrinin gəlirlərini azaldır. Məsələn, fırtınalar, qasırğalar və qeyri-müntəzəm hava şəraitinin artması həm təhlükəsizlik risklərini artırır, həm də turist axınlarının qeyri-sabitliyinə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: iqlim dəyişiklikləri, turizm təsirləri, ekstremal hava hadisələri, ekoturizm

Qərbi Kaspi Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: nemetmemmedli213@gmail.com

Daxil oldu: 21 fevral 2026, Qəbul edildi: 10 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Climate Change Impact on the Tourism Sector: Analysis and Comparison

Nemet Mammadli

Abstract. Climate change has a multifaceted and significant impact on the tourism sector, which is assessed from both an economic and an ecological perspective. The changes observed in the world and in Azerbaijan show that increasing global temperatures, the frequency of extreme weather events, rising sea levels and changes in ecosystems have both positive and negative impacts on tourism activity.

Positive impacts are mainly related to the creation of new tourism opportunities. For example, more favorable conditions for winter tourism in some regions, increased interest in ecotourism or the extension of some summer tourism seasons lead to increased economic income and stimulation of the local economy. Statistical data show that changes in weather conditions allow for the extension of

the tourist season and the reduction of seasonal variability of some forms of tourism, which contributes to the development of hotel activities, local services and job creation.

On the other hand, negative impacts are more often associated with extreme weather events, melting glaciers, reduced water resources and damage to ecosystems. These processes disrupt tourists' travel plans, complicate the operation of tourism facilities and sometimes reduce the income of tourism regions. For example, the increase in storms, hurricanes and irregular weather conditions both increase security risks and lead to instability of tourist flows.

Keywords: *climate change, tourism impacts, extreme weather events, ecotourism*

Western Caspian University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: nemetmemmedli213@gmail.com

Received: 14 february 2026; Accepted: 15 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İqlim dəyişiklikləri XXI əsrin ən aktual global problemlərindən biri kimi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Qlobal temperaturun artması, qeyri-müntəzəm hava hadisələrinin intensivləşməsi, su ehtiyatlarının azalması və ekosistemlərin degradasiyası yalnız ətraf mühitə deyil, həm də iqtisadi, sosial və mədəni sahələrə ciddi təsir göstərir. Bu kontekstdə turizm sektoru xüsusilə həssas sahələrdən biri kimi qiymətləndirilir, çünki onun fəaliyyət imkanları birbaşa iqlim şəraitindən asılıdır. Hava şəraiti, mövsüm dəyişiklikləri, ekstremal hadisələr və ekosistemlərin vəziyyəti turistlərin səyahət qərarlarını, mövsümi gəlirləri və yerli iqtisadiyyatın dayanıqlığını birbaşa təsir edir.

Azərbaycan zəngin təbii və mədəni irsi ilə turizm potensialına malik ölkədir. Xəzər dənizi sahilləri, dağlıq bölgələr, meşəlik ərazilər və tarixi abidələr kimi müxtəlif turizm resursları ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, iqlim dəyişiklikləri bu resursların əlçatanlığını və cəlbediciliyini təsir edə bilər. Məsələn, qış turizmi üçün əlverişli qar örtüyünün azalması dağlıq regionlarda mövsümi turizmi məhdudlaşdırır, ekstremal hava hadisələri isə turizm obyektlərinin fəaliyyətinə və turistlərin təhlükəsizliyinə risk yarada bilər.

Metodlar

“İqlim Dəyişkənliyinin Turizm Sektoruna Təsiri: Analiz və Müqayisə” mövzusunda tədqiqat zamanı müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma xüsusi ekonometrik modelləşdirmə, müqayisəli təhlil və kəmiyyət məlumatlarının statistik analizi metodlarına əsaslanır. Bu metodlar vasitəsilə iqlim göstəriciləri ilə turizm gəlirləri arasındakı uzunmüddətli əlaqələr və dəyişikliklər qiymətləndirilir.

Nəticələr

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqlim dəyişikliklərinə adaptasiya və risklərin idarə olunması turizm sektorunun davamlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Bu məqsədlə həm hökumət, həm də özəl sektor tərəfindən strateji planlaşdırma, ekosistemlərin qorunması, infrastrukturaya investisiyalar və turist məlumatlandırma sistemlərinin tətbiqi zəruridir. Azərbaycan üçün bu, həm iqtisadi perspektivləri qorumaq, həm də ölkənin turizm sektorunun beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırmaq baxımından vacibdir.

Bu tədqiqatın məqsədi iqlim dəyişikliklərinin turizm sektoruna təsirlərini analiz etmək, müxtəlif faktorların həm müsbət, həm də mənfi yönlerini müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək və Azərbaycan kontekstində adaptasiya strategiyalarının inkişaf etdirilməsinə töhfə verməkdir. Əldə olunan nəticələr turizm planlaşdırılmasında, yerli və milli siyasətlərin formalaşdırılmasında, həmçinin ekoloji və iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsində praktik əhəmiyyət kəsb edəcək.

Müzakirə

İqlim dəyişikliyinə turizm sektoruna təsiri geniş və çoxşaxəlidir. Bu təsirləri daha dərinlən analiz etdikdə, həm müsbət, həm də mənfi tərəflərin mövcud olduğunu görmək mümkündür. İqlim dəyişikliyi, bir tərəfdən, turizm zonalarının populyarlığının azalmasına səbəb ola bilər, digər tərəfdən isə yeni turizm istiqamətlərinin yaranmasına səbəb ola bilər (Karimov, 2020).

Birincisi, iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirləri daha çox inkişaf etmiş və isti bölgələrdə müşahidə olunur. Yüksək temperatur, quraqlıq, fırtınalar və digər ekstremal hava hadisələri, bu bölgələrdəki turizm fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır. Məsələn, tropik adalarda yüksələn temperatur və təbii fəlakətlər (sularda artan səviyyələr, tropik fırtınalar) turizmi mənfi şəkildə təsir edir (Gössling, Scott & Hall, 2012). Bunun nəticəsində, turistlər daha təhlükəsiz və stabil iqlimə sahib olan ərazilərə yönəlir. Bəzi bölgələrdə isə, iqlim dəyişikliyi, su resurslarının azalması, kənd təsərrüfatı və enerji təminatı kimi sahələrdə çətinliklər yaradaraq yerli əhalinin həyat şəraitini pisləşdirə bilər. Bu, öz növbəsində, turizm sektoruna olan tələbatı azaldır (Becken & Hay, 2007).

Digər tərəfdən, iqlim dəyişikliyi bəzi yeni turizm istiqamətlərinin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, daha soyuq bölgələrdə temperaturun artması, bu bölgələrin əvvəlki dövrlərdə populyar olmayan turizm məkanları kimi fəaliyyət göstərməsinə səbəb ola bilər (UNWTO, 2022). Bəzi yüksək dağlıq bölgələr və ya soyuq iqlimə malik yerlər, artan temperatur nəticəsində daha çox turist cəlb edə bilər. Bu, xüsusilə qış turizminin inkişafına səbəb ola bilər. Məsələn, Alp dağları və Skandinaviya ölkələrindəki qış turizmi, həm yerli əhali, həm də beynəlxalq turistlər üçün cəlbedici hala gələ bilər (Scott, 2025).

İqlim dəyişikliyi turizm sənayesinin infrastrukturuna da ciddi təsir göstərir. Turizm obyektlərinin, otellərin, idman və əyləncə mərkəzlərinin və digər turizm infrastrukturalarının iqlim dəyişikliklərinə uyğun olaraq yenidən qurulması və ya təkmilləşdirilməsi zəruri olacaq. Məsələn, təbii fəlakətlərin artması nəticəsində, turistlərə xidmət göstərən müəssisələr, daha təhlükəsiz və davamlı infrastrukturla təchiz edilməli, habelə ekoloji təmiz və enerjiyə qənaət edən sistemlərə investisiya qoyulmalıdır (Climate change and sustainable tourism development, 2021).

İqlim dəyişikliyinə turizm sektoruna təsirinin qarşısını almaq üçün bir çox ölkə və region davamlı turizm prinsiplərinə keçməyi zəruri hesab edir. Ekoturizm və yaşıl turizm anlayışları, yalnız ətraf mühitin qorunmasını deyil, həm də sosial və iqtisadi inkişafı təhlil edərək, turizmin davamlı inkişafını təmin edə bilər (Aliyev, V. 2023). Bu çərçivədə, iqlim dəyişikliyinə uyğun strategiyalar hazırlamaq, həm təbii resursların idarə olunmasında, həm də iqtisadiyyatın gücləndirilməsində böyük rol oynayır (Scribd. 2019).

İqlim dəyişikliyinə turizm sektoruna olan təsirlərinin düzgün idarə olunması həm yerli icmaların həyat keyfiyyətini artırır, həm də turizm sənayesinin gələcəkdəki inkişafını təmin edir (Azerbaijan travel, 2025). Bu məqsədlə, beynəlxalq və yerli səviyyədə əməkdaşlıq, təcrübə mübadiləsi və yeni turizm strategiyalarının hazırlanması vacibdir. Bu tədbirlər, həm ekologiyaya qorumağa, həm də turizm sektorunun davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin etməyə kömək edəcəkdir.

Cədvəl 1

İqlim Dəyişikliyi Turizm Sektoruna Təsiri: Təhlil və Tədbirlər

Təsir növü	Təsirlərin səbəbi	Müsbət Təsirlər	Mənfi Təsirlər	Tədbirlər
Hava şəraiti dəyişiklikləri	Temperaturun yüksəlməsi və ekstremal hava hadisələrinin artması	Yeni turizm istiqamətlərinin yaranması (soyuq bölgələrə axın)	İsti bölgələrdə turizmin azalması, mövsümlərin dəyişməsi	Mövsümi turizmin diversifikasiyası, yeni istiqamətlərin inkişafı
Təbii fəlakətlər	Sel, quraqlıq, tropik fırtınalar və digər ekstremal hava hadisələri		Təbii fəlakətlər turizm zonalarını təhlükəsiz etməyəcək	İnfrastrukturun iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşdırılması, risklərin azaldılması
Su resurslarının azalması	Su ehtiyatlarının azaldılması və ya iqlim dəyişiklikləri nəticəsində bölgələrdə su çatışmazlığı	Bəzi bölgələrdə daha çox turist cəlb edilə bilər (soyuq bölgələr)	Quraqlıq və su ehtiyatlarının azalması, turizm fəaliyyətlərinin çətinləşməsi	Su ehtiyatlarının idarə olunması və davamlı turizmin inkişafı
İnfrastruktur zədələnməsi	Ekstremal hava hadisələri nəticəsində turizm obyektləri və infrastrukturların zədələnməsi	-	İnfrastrukturın zədələnməsi və turistlərin təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlar	Dayanıqlı və ekoloji təmiz infrastruktur layihələri
Bölgələr üzrə turist axını	Yeni iqlim şəraiti və artan temperaturun təsiri ilə yeni turizm mərkəzlərinin cəlbedici olması	Yeni soyuq bölgələrə turist axınının artması	Mövcud turizm mərkəzlərinin populyarlığının azalması	Yeni istiqamətlərin inkişafı, alternativ turizm marşrutlarının yaradılması
Yerli icmaların həyat keyfiyyəti	İqlim dəyişikliyi yerli icmaların həyatına təsiri	Yerlilərin daha yüksək gəlir əldə etməsi (yeni turizm sahələri)	Yerli icmaların iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi, işsizliyin artması	Yerlilərin iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşması, turizm sahəsində iş imkanlarının yaradılması

Mənbə: Atasoy, M. (2020). The Impact of Climate Change on Tourism: A Causality Analysis. View of The Impact of Climate Change on Tourism.

Cədvəl 1 iqlim dəyişikliyi turizm sektoruna təsirini və bu təsirlərin müxtəlif aspektlərini əks etdirir. İlk növbədə, cədvəl 1 də göstərilən müsbət və mənfi təsirlər, iqlim dəyişikliyi turizm bölgələrinə necə təsir göstərdiyini göstərir. Müsbət təsirlər arasında yeni turizm istiqamətlərinin yaranması və bəzi bölgələrdə artan turist axını yer alır (Soltanova, 2015). Bu, daha soyuq bölgələrdə temperaturun artması ilə əlaqədar ola bilər, bu da həmin əraziləri turistlər üçün cəlbedici edir. Eyni zamanda, bəzi bölgələrdə daha çox turist cəlb edilməsi ilə yanaşı, yüksək temperatur və ekstremal

hava hadisələrinin təsiri ilə turizm fəaliyyətlərinin məhdudlaşması kimi mənfi təsirlər də baş verir. Cədvəl 1 də həmçinin, təbii fəlakətlərin turizm sektoruna təsiri də vurğulanır. Ekstremal hava hadisələri, sel və quraqlıq kimi təbii fəlakətlər turizm infrastrukturunu zədələyir və turistlərin təhlükəsizliyi üçün risk yaradır (Tahirli, 2024). Bu cür hadisələr həm yerli iqtisadiyyata, həm də turizm fəaliyyətlərinə mənfi təsir edir. Bu səbəbdən, turizm sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlar və dövlətlər, təbii fəlakətlərin təsirlərini azaltmaq və bu hadisələrə qarşı mübarizə aparmaq üçün uyğun strategiyalar inkişaf etdirməlidir (Gössling, 2002).

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi

İqlim dəyişikliyi, turizm sektorunun qarşılaşdığı əsas çağırışlardan birinə çevrilmişdir və bu sahənin gələcək inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Temperatur dəyişiklikləri, ekstremal hava hadisələrinin artması, quraqlıq və sel kimi təbii fəlakətlər, mövcud turizm mərkəzlərinin cəlbediciliyini azaldır və yeni istiqamətlərin yaranmasına səbəb olur. Həmçinin, iqlim dəyişikliyi turizm sektorunun infrastrukturuna və yerli icmaların həyat şəraitinə də mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı, iqlim dəyişikliyi bəzi yeni turizm istiqamətlərinin yaranmasına, məsələn, soyuq bölgələrdə turist axınının artmasına imkan yaradır. Lakin, bu yeni imkanların və müsbət təsirlərin, iqlim dəyişikliyinə mənfi nəticələri ilə balanslaşdırılması vacibdir. Təbii fəlakətlərin artması və infrastruktur zədələnmələri, turizm fəaliyyətlərinin təhlükəsizliyini və davamlılığını təhdid edir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev, V. (2023). The protection of water resources for sustainable tourism development in Azerbaijan. *GeoJournal of Tourism and Geosites*. <https://gtg.webhost.uoradea.ro/PDF/GTG-2-2023/gtg.47219-1051.pdf>
2. Azerbaijan.travel. (2025). *Azərbaycan turizminin dayanıqlı inkişafı strategiyası*. <https://azerbaijan.travel/sustainable-tourism-strategyaz>
3. Becken, S., & Hay, J. (2007). *Tourism and climate change: Risks and opportunities*. Channel View Publications.
4. *Climate change and sustainable tourism development*. (2021). *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*.
5. Gössling, S. (2002). Global environmental consequences of tourism. *Global Environmental Change*, 12(4), 283–302.
6. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2012). *Tourism and climate change: Impacts, adaptation and mitigation*. Routledge.
7. Karimov, S. (2020). *Implications of climate change and global warming for tourism in Azerbaijan*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/346956799_Implications_of_climatechange_and_global_warming_for_tourism_in_Azerbaijan
8. Scott, D. (2025). A review of tourism climate change declaration outcomes. *Journal of Sustainable Tourism*. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09669582.2025.2508878>
9. Scribd. (2019). *İqlim dəyişikliyi və turizm*. <https://www.scribd.com/document/825298781/İqlim-dəyişikliyi-və-turizm>
10. Soltanova, F. (2015). Ecotourism and sustainable tourism practices in Azerbaijan. *Revista de Gestão Social e Ambiental*, 18(4), 1–16.
11. Tahirli, F. (2024). Azərbaycan Respublikasının regional səviyyədə ətraf mühitin mühafizəsi və turizmin əlaqəsi. *Academic Journal of History and Idea*, 11(3), 1814–1823. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4040112>
12. UNWTO. (2022). *Climate change and tourism—Responding to global challenges*. World Tourism Organization. <https://www.unwto.org/climate-change-and-tourism>

Historical Development of the Azerbaijan's Banking System

Nigar Jabrayilsoy

Abstract. *The historical development of Azerbaijan's banking system reflects the broader political, economic, and social transformations of the country. The foundations of formal banking in Azerbaijan were laid in the late 19th and early 20th centuries during the period of the Azerbaijan Democratic Republic, which sought to establish national financial institutions to support economic growth. In 1919, alongside the creation of other state institutions, early banking frameworks were introduced, primarily focused on credit provision and currency stabilization for trade and public services. The banking system of the Azerbaijan Democratic Republic, in addition to being the first in this field, was also the foundation of independence in the financial sector in our country. With the incorporation of Azerbaijan into the Soviet Union in 1920, the banking system underwent centralization and state control. Banks were integrated into the Soviet financial apparatus, and their operations were closely linked to the planned economy. During this period, financial institutions mainly served as instruments for implementing state economic policies, including industrial and agricultural development. While this system expanded access to financial services and strengthened technical capacity, it limited the independence of banking institutions and constrained the development of modern financial instruments.*

Keywords: *Azerbaijan banking system, Central Bank of Azerbaijan, financial reforms, digital banking, economic transition*

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: nigarcbrayilsoy@gmail.com

Received: 7 February 2026; Accepted: 31 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Azərbaycanda bank sisteminin tarixi inkişafı

Nigar Cəbrayılsoy

Xülasə. *Azərbaycan bank sisteminin tarixi inkişafı ölkənin daha geniş siyasi, iqtisadi və sosial transformasiyalarını əks etdirir. Azərbaycanla rəsmi bankçılığın təməli 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün milli maliyyə institutları yaratmağa çalışan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoyulmuşdur. 1919-cu ildə digər dövlət qurumlarının yaradılması ilə yanaşı, əsasən ticarət və ictimai xidmətlər üçün kredit təminatı və valyuta sabitliyinə yönəlmiş erkən bankçılıq çərçivələri tətbiq edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bankçılıq sistemi bu sahədə ilk olmaqla yanaşı, ölkəmizdə maliyyə sahəsində də müstəqilləşmənin təməli olmuşdur. 1920-ci ildə Azərbaycanın Sovet İttifaqına daxil olması ilə bank sistemi mərkəzləşdirmə və dövlət nəzarətinə keçdi. Banklar Sovet maliyyə aparatına inteqrasiya edildi və onların fəaliyyəti planlı iqtisadiyyatla sıx bağlı idi. Bu dövrdə maliyyə institutları əsasən sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı da daxil olmaqla dövlət iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün alət kimi xidmət edirdi.*

Bu sistem maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirsə və texniki potensialı gücləndirsə də, bank qurumlarının müstəqilliyini məhdudlaşdırdı və müasir maliyyə alətlərinin inkişafını məhdudlaşdırdı.

Açar sözlər: Azərbaycan bank sistemi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı, maliyyə islahatları, rəqəmsal bankçılıq, iqtisadi keçid

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: nigarbrayilsoy@gmail.com

Daxil oldu: 7 Fevral 2026; Qəbul edildi: 31 May 2026; Onlayn dərc olundu: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

The development of Azerbaijan's banking system is closely linked to the nation's economic transformation, modernization, and integration into the global financial environment (Central Bank of Azerbaijan, 2025). Following the restoration of independence, the country faced the challenge of building a stable financial infrastructure capable of supporting market-oriented reforms and sustainable growth (Wikipedia Contributors, 2026). Establishing a national banking framework became a crucial step in promoting economic liberalization, ensuring monetary stability, and fostering private entrepreneurship (Trade.gov. 2026). Over the years, the banking sector in Azerbaijan has evolved from a fragmented, state-controlled structure into a diversified and technology-driven system (Hasanov, Bayramli & Al-Musehel, 2018). The introduction of modern regulatory frameworks, international accounting standards, and digital innovations has strengthened the efficiency and transparency of financial institutions (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. 2025). The Central Bank of Azerbaijan has played a vital role in managing monetary policy, stabilizing the national currency, and supervising the banking sector to enhance public trust (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. 2025). The institutional and structural reforms implemented in Azerbaijan's banking system have significantly contributed to shaping a more resilient financial environment ("Banklar haqqında" qanunvericilik və bank sistemi strukturu. 2025). The liberalization of interest rates, introduction of prudential norms, and adaptation of Basel principles have strengthened the sector's ability to respond to both domestic and global challenges ("Müstəqil Azərbaycanda bank sisteminin yaranma tarixi və inkişafı" – I hissə. 2015). The diversification of banking services — including mortgage lending, small and medium enterprise financing, and digital payment systems — has expanded access to financial resources across the population.

Evolution and Modernization of the Banking System in Azerbaijan

The evolution and modernization of Azerbaijan's banking system represent one of the most important dimensions of the country's economic transformation and integration into the global market. The banking sector has undergone fundamental structural, institutional, and technological changes aimed at improving financial stability, supporting entrepreneurship, and promoting sustainable development (Research Gate. 2022). This transformation has been closely tied to Azerbaijan's broader strategy of transitioning from a resource-based economy to a diversified and innovation-oriented model ("Müstəqil Azərbaycanda bank sisteminin yaranma tarixi və inkişafı" – III hissə. 2015). At the heart of these changes lies the gradual shift from administrative management to a competitive, market-oriented banking framework. The reforms introduced by the Central Bank of Azerbaijan and other financial institutions have strengthened monetary regulation, enhanced public trust, and fostered the development of modern financial instruments. These efforts have been particularly crucial in expanding access to credit, improving the efficiency of capital allocation, and facilitating investment across various economic sectors. The modernization process has also been shaped by digital technologies, which have redefined the way banking services are delivered. The rapid adoption of

online banking, mobile payment systems, and fintech solutions has not only increased financial inclusion but also elevated the overall competitiveness of the sector (UNEC. 2022). The process of modernization in Azerbaijan’s banking sector has unfolded in several interconnected phases, each reflecting the country’s socio-economic priorities and global integration goals.

Table 1
Evolution of Key Financial Indicators of the Azerbaijani Banking System (2018–2023)

Indicator	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Number of Operating Banks	30	29	26	25	24	23
Total Banking Assets (billion AZN)	27.6	30.9	33.5	37.1	42.5	48.2
Credit Portfolio (billion AZN)	12.2	13.3	14.0	17.1	19.4	22.8
Deposits of Population (billion AZN)	7.8	8.5	9.1	10.6	12.3	13.9
Capital Adequacy Ratio (%)	18.9	19.6	20.5	21.0	20.3	19.8
Non-performing Loans (NPLs, %)	10.5	8.1	6.0	5.3	4.8	4.1
Digital Banking Transactions (million AZN)	1200	1650	2300	4100	6200	

Source: Mammadov, J. (2024). *An analysis of Azerbaijan’s financial system reforms and their impact on economic development*. SSRN.

The data presented in Table 1 reflects the dynamic evolution of Azerbaijan’s banking system between 2018 and 2023. Over this period, the sector demonstrated significant structural, financial, and technological advancement. The total banking assets increased steadily from 27.6 billion AZN in 2018 to 48.2 billion AZN in 2023, indicating the strengthening of the sector’s financial base and expansion of credit operations. Similarly, the credit portfolio experienced continuous growth, reaching 22.8 billion AZN by 2023, which shows an active lending policy and improved accessibility of financial resources for both businesses and individuals. The volume of population deposits also rose sharply, reflecting growing public confidence in the banking system and improved financial inclusion. The capital adequacy ratio, which remained above 18% throughout the analyzed period, confirms the system’s strong solvency and compliance with prudential regulatory requirements. At the same time, the decline in non-performing loans from 10.5% to 4.1% demonstrates enhanced credit risk management and overall improvement in banking supervision.

Table 2
Structural Composition and Ownership Distribution of Azerbaijan’s Banking Sector

Indicator Category	Share in Total Banking Assets (%)	Share in Total Loans (%)	Share in Deposits (%)	Share in Digital Operations (%)
State-Owned Banks	42.5	38.7	45.2	25.4
Private Domestic Banks	46.3	50.1	42.7	54.6
Foreign-Owned Banks	11.2	11.2	12.1	20.0

Source: Mammadov, J. (2024). *An analysis of Azerbaijan’s financial system reforms and their impact on economic development*. SSRN.

The data in Table 2 illustrates the structural composition and ownership distribution of Azerbaijan's banking sector, emphasizing how different types of banks contribute to the overall financial system. State-owned, private domestic, and foreign-owned banks each play distinct yet complementary roles in ensuring the sector's stability, competitiveness, and modernization. State-owned banks hold approximately 42.5% of total assets and 45.2% of total deposits, underscoring their dominant position in large-scale financing and strategic government programs. These banks often focus on social and infrastructure projects, ensuring the implementation of national development priorities. However, their lower share of 25.4% in digital operations reflects a slower pace of technological transformation compared to the private sector. Private domestic banks account for the largest share of total loans (50.1%) and digital operations (54.6%), highlighting their dynamic approach to innovation, market competition, and customer-oriented financial services. Their growing digital footprint indicates that they are driving the transition toward modern banking technologies such as mobile applications, online payments, and automated service systems (Məhəmmədov, 2024).

Conclusion

As a result, the banking system of Azerbaijan has gone through a long and dynamic development path. Starting from the period of the establishment of the first national financial institutions, the banking sector was formed with the aim of supporting the country's economic development and ensuring national financial stability. During the Soviet period, the banking system operated in accordance with the requirements of a centralized and planned economy, which ensured the direction of financial resources to state priorities, but limited the independence of banks and their innovative activity opportunities.

The economic and legal reforms carried out in connection with the independence of Azerbaijan after 1991, in particular the liberalization of the banking sector and the organization of the activities of commercial banks, increased competition in the financial system and expanded the range of services. The establishment of the Central Bank and the introduction of regulatory mechanisms in accordance with international standards have strengthened the reliability and stability of the banking sector. At the same time, the application of modern technologies, the development of digital payment systems and the expansion of international cooperation have integrated Azerbaijani banking into the regional and global financial system.

Currently, the banking sector is not limited only to the distribution of economic resources and the provision of credit; It also plays an important role in diversifying the national economy, supporting entrepreneurship and strengthening the investment climate. Analyses show that the sustainability of the banking sector in Azerbaijan is directly related to modern risk management, efficient capital allocation and the implementation of innovative services.

Thus, the banking system of Azerbaijan has become an important driving force of national economic development, reconciling the traditions of the past with modern market requirements. An analysis of the historical development stages and the reforms carried out shows that the banking sector plays a decisive role in ensuring economic stability and increasing competitiveness in the international financial system. In the future, institutional reforms, technological modernization and further strengthening of financial education are essential for the sustainable development of the banking system. This is considered one of the main guarantees for ensuring economic security and sustainable socio-economic development of Azerbaijan.

References

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2025). *Mərkəzi Bank və bankçılığın tarixi mərhələləri (vəzifə və tarix)*. CBAR.az.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2025). *Tarix: Müasir bank sisteminin yaranması (1991–2025)*. CBAR.az.
3. Central Bank of Azerbaijan. (2025). *History of central banking in Azerbaijan*.
4. *Banklar haqqında qanunvericilik və bank sistemi strukturu*. (2025). *Azərbaycanın bank sistemi*. Azərbaycan Vikipediyası.
5. *Müstəqil Azərbaycanda bank sisteminin yaranma tarixi və inkişafı – I hissə*. (2015). Banco.az.
6. *Müstəqil Azərbaycanda bank sisteminin yaranma tarixi və inkişafı – III hissə*. (2015). Banco.az.
7. Hasanov, F. J., Bayramli, N., & Al Musehel, N. (2018). Bank specific and macroeconomic determinants of bank profitability: Evidence from an oil-dependent economy. *International Journal of Financial Studies*, 6(3), Article 78. <https://doi.org/10.3390/ijfs6030078>
8. Məhəmmədov, Ə. (2024). *Azərbaycan bank sisteminin iqtisadi inkişafa təsiri* (Unpublished bachelor's thesis). Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC).
9. Qasimova, S. (2014). *Azərbaycan bank sisteminin tarixi inkişafı və rolu*. irs-az.com.
10. U.S. Department of Commerce. (2026). *Azerbaijan – Banking and finance sector overview*. Trade.gov.
11. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. (2022). *Bank sisteminin yaranması və inkişafı* (Tədris materialı). UNEC.
12. Wikipedia contributors. (2026). *Banking in Azerbaijan*. In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

Müasir Azərbaycan qrafikasında qadın sənətkarlar: tendensiyalar və üslub xüsusiyyətləri

Nigar Zeynalli

Xülasə. Müasir Azərbaycan qrafika sənətində qadın rəssamların rolu son illərdə getdikcə daha əhəmiyyətli və fəal hala gəlmişdir. Ənənəvi olaraq, vizual sənət, o cümlədən qrafika sahəsi, uzun müddət kişilər tərəfindən dominasiya olunurdu. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən qadın yaradıcıların bu sahəyə integrasiyası, həm texniki, həm estetik, həm də məzmun baxımından yeni tendensiyaların formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Qadın sənətkarlar müasir Azərbaycan qrafikasında müxtəlif üslub və mövzularda yaradıcılıq göstərirlər. Məsələn, Xəyal Abdullayeva və Gülrənə Qurbanova fərdi üslub və yaradıcı yanaşmaları ilə seçilir, əsərlərində müasir estetik prinsiplər və yenilikçi texniki həllər tətbiq olunur. Vəfa Allahyarova, Sevilə Həsənova və Nərgiz Məmmədova isə daha çox sosial mövzularda, milli-mədəni dəyərlərə və müasir həyatın müxtəlif aspektlərinə diqqət yetirirlər. Aytən Bəxşəliyeva, Teyyub Abdullayeva və Fəridə Babayeva isə dekorativlik, kompozisiya müxtəlifliyi və vizual harmoniyanın ön planda olduğu işləri ilə tanınır.

Müasir qadın qrafika rəssamlarının əsərlərində fərdiləşmə meyli xüsusilə nəzərə çarpır. Onlar yalnız ənənəvi təsvir funksiyasını yerinə yetirmir, həm də fərdi dünyagörüşlərini, sosial mövqelərini və cəmiyyətə münasibətlərini ifadə edən müstəqil yaradıcı subyekt kimi çıxış edirlər. Bu fərdilik kompozisiya quruluşunda, rəng seçimində və mövzu yanaşmasında açıq şəkildə özünü göstərir. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi qadın sənətkarların əsərlərinə yeni vizual effektlər və interaktivlik gətirərək qrafika sənətinin imkanlarını genişləndirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan qrafika sənəti, qadın rəssamlar, müasir təsviri sənət, vizual estetika

Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: nigarmeryem95@gmail.com

Daxil oldu: 28 fevral 2026; Qəbul edildi: 4 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Women Painters in Contemporary Graphic Art of Azerbaijan

Nigar Zeynalli

Abstract. The role of women artists in modern Azerbaijani graphic art has become increasingly important and active in recent years. Traditionally, visual art, including the field of graphics, was dominated by men for a long time. However, since the end of the 20th century, the integration of women artists into this field has created conditions for the formation of new trends in terms of both technical, aesthetic and content.

Women artists are creative in various styles and themes in modern Azerbaijani graphics. For example, Khayal Abdullayeva and Gulrana Gurbanova are distinguished by their individual style and creative

approaches, and their works apply modern aesthetic principles and innovative technical solutions. Vəfa Allahyarova, Sevilə Hasanova and Nərgiz Məmmədova pay more attention to social issues, national-cultural values and various aspects of modern life. Ayten Bəxşşəliyeva, Teyyub Əbdullayeva and Fəridə Babayeva are known for their works in which decorativeness, compositional diversity and visual harmony are at the forefront.

The tendency to individualization is especially noticeable in the works of modern female graphic artists. They not only perform the traditional function of depiction, but also act as independent creative subjects expressing their individual worldviews, social positions, and attitudes towards society. This individuality is clearly manifested in the compositional structure, color choice, and thematic approach. At the same time, the application of digital technologies has expanded the possibilities of graphic art, bringing new visual effects and interactivity to the works of female artists.

Keywords: Azerbaijani graphic art, female artists, contemporary fine arts

Azerbaijan Academy of Arts, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: nigarmeryem95@gmail.com

Received: 28 February 2026; Accepted: 4 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycan qrafika sənəti müasir dövrdə yeni estetik axtarışlar, fərdi üslub və ideya zənginliyi ilə inkişaf etməkdədir. XX əsrin sonlarından etibarən qrafika sənəti yalnız texniki icra vasitəsi kimi deyil, həm də fəlsəfi və bədii düşüncənin ifadə forması kimi inkişaf etmişdir (Azərbaycan Dövlət Rəsm Qalereyası. n.d.). Bu prosesdə qadın rəssamların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, onlar estetik yanaşmalar, mövzu müxtəlifliyi və innovativ texniki həllərlə janrın sərhədlərini genişləndirmişlər. Qadın rəssamlar arasında Mənzər Ağayeva, Vəfa Allahyarova, Sevinc Ələsgərova və digər sənətkarlar, öz yaradıcılıqlarında milli-mədəni dəyərləri, qadın identikliyi və sosial mövzuları vizual şəkildə ifadə edərək müasir Azərbaycan qrafikasının formalaşmasında mühüm yer tuturlar (AZ-ART Gallery. n.d.).

Mənzər Ağayeva qrafika sənətində klassik və müasir yanaşmaları birləşdirərək, insan obrazlarını, psixoloji vəziyyətləri və daxili harmoniya mövzularını qabardır. Onun əsərlərində xəttin ritmi və simvolik kompozisiyalar əsas ifadə vasitəsidir. Xüsusilə linorəsm və qara-ağ qrafika nümunələrində lakonik ifadə tərzilə fərqlənən Ağayeva, qara-ağ kontrastının ustalıqla tətbiqi ilə əsərlərinə emosional dərinlik və lakoniklik qatır (Azərbaycan təsviri incəsənəti. n.d.).

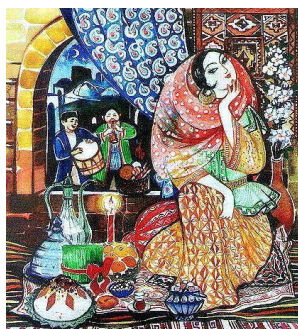

Şəkil 1

Ağayeva Mənzər Hacı qızı. Nizami Gəncəvinin poeziyası əsasında qrafik lövhə. 1990-cı illər. 20 × 16 sm. Kağız üzərində qarışıq texnika (qrafika)

Mənbə: Mədəniyyət və turizm portalı. (n.d.)

Mənzər Ağayeva, Nizami Gəncəvinin poeziyası əsasında yaratdığı qrafik əsərlərində mistik-fəlsəfi ovqat, insan-təbiət harmoniyası və poetik düşüncəni vizual formada təqdim edir (Mədəniyyət və turizm portalı. n.d.). 1990-cı illərə aid olan əsər kağız üzərində qarışıq texnika ilə icra edilmişdir və dekorativ-simvolik qrafika nümunəsidir. Kompozisiyada axıcı xətlər zaman və məkan anlayışının nisbi xarakterini simvolizə edir, qadın fiquru isə poeziyada mənəvi saflıq və ilham mənbəyini təcəssüm etdirir (Azərbaycan Respublikası. n.d.). Aypara və quş fiqurları ilə təbiət elementləri Şərq estetikası ilə bağlı simvolik mənə daşıyır, əsərə sakit və meditatif ab-hava qazandırır. Vəfa Allahyarova isə müasir qrafikada konseptual düşüncə və dekorativ üslubun sintezini yaradır, qadın obrazları və fəlsəfi mənə qatları ilə diqqət çəkir (ArtFocusNow. 2023, March 17).

Şəkil 2

Vəfa Allahyarova "Musiqi və məişət səhnəsi". 2000-ci illər. Kağız üzərində qarışıq texnika (qrafika)

Mənbə: Art Focus Now, 2023.

Sevinc Ələsgərova, qrafik əsərlərində emosional ifadə və narrativliklə seçilir, qadının cəmiyyətdəki rolu, daxili azadlıq və fərdi təcrübələri vizual metaforalarla təqdim edir (Əliyev, 2025). O, simvolik fiqurlar, deformasiya olunmuş formalar və ekspressiv xətt texnikasından istifadə edir (Rzayeva, 2025). Nərgiz Məmmədova isə müasir qrafikada eksperimental yanaşmalarla tanınır; onun əsərləri abstrakt düşüncə, ritmik kompozisiya və tekstural həllərlə fərdi interpretasiyaya sövq edən vizual strukturlar yaradır (ResearchGate. 2025).

Şəkil 3

Nərgiz Məmmədova. Daxili səslər. 2010-cu illər. Kağız üzərində qarışıq texnika (qrafika, monotipiya, sepya tonları)

Mənbə: Məmmədova, 2017.

Nərgiz Məmmədovanın "Daxili səslər" əsərində insanın daxili aləmi, yaddaş və mənəvi bağlılıq simvolik qadın fiqurları vasitəsilə ifadə olunur (Məmmədova, 2017). Yumşaq sepya tonları və axıcı

xətlər əsərə poetik və introspektiv ovqat bəxş edir, bu əsər onun emosional və fəlsəfi üslubunu nümayiş etdirir (Quliyev, 1984). Aytən Şirzadova isə milli-mədəni motivləri müasir qrafik dil ilə təqdim edir, folklor elementləri, qadın simvolikası və tarixi yaddaş mövzularını stilizə olunmuş formalarla ifadə edir, ornamental düşüncə ilə müasir dizayn estetikasını birləşdirir (Azərbaycan müasir incəsənət kitabı / *The Modern Art of Azerbaijan*. İbrahimbəyli, Ed.).

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan müasir qrafika sənətində qadın rəssamların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Mənzər Ağayeva, Vəfa Allahyarova, Sevinc Ələsgərova, Nərgiz Məmmədova, Aytən Şirzadova, Xəyal Əbdulrəhmanova, Fərəh Balayeva və Mətanət Aslanova kimi rəssamların yaradıcılığı müasir qrafika sənətinin həm texniki, həm də ideya-məzmun baxımından zənginləşməsinə təmin etmişdir. Onların əsərləri milli-mədəni dəyərləri, Şərq estetikasını və sosial-psixoloji mövzuları müasir qrafika vasitələri ilə sintez edərək janra yeni estetik çalarlar gətirmiş, qadın rəssamları yaradıcılıq prosesinin əsas qüvvələrinə çevirmişdir. Bu əsərlər, Azərbaycan təsviri sənətinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına töhfə verərək müasir incəsənət araşdırmaları üçün aktual mövzu və gələcək elmi tədqiqatlar üçün geniş imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Dövlət Rəsm Qalereyası. (n.d.). *Qrafika – Azərbaycan qrafika sənətinin növləri və texnikaları*. <https://azgallery.az/az/content/32>
2. *Azərbaycan müasir incəsənət kitabı = The modern art of Azerbaijan*. (n.d.). TEAS Press. <https://varyox.az/astv/contemporary-art-book/>
3. Wikipedia contributors. (n.d.). *Azərbaycan təsviri sənəti*. *Vikipediya*. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_təsviri_sənəti
4. Azərbaycan Respublikası. (n.d.). *Müasir dövrdə Azərbaycan təsviri sənətinin rolu və mövqeyi*. <https://azerbaijan.az/related-information/176>
5. ArtFocusNow. (2023, March 17). *Female artists in Baku re-think tradition and gender*. <https://artfocusnow.com/news/female-artists-in-baku-re-think-tradition-and-gender/>
6. Quliyev, S. (1984). *Azərbaycan incəsənətinin xalq sənəti*. İşıq.
7. Mədəniyyət və Turizm Portalı. (n.d.). *Azərbaycan təsviri sənətində qrafika: Dünən və bu gün*. <https://medeniyyet.info.az/page/news/45118/Azerbaijan-tesviri-senetinde-qrafika%3A-dunen-ve-bu-gun.html>
8. Məmmədova, M. (2017). Azərbaycan təsviri sənətində qadın rəssamlar. *Mədəniyyət*, 34–57.
9. *Portrait treasury of great Azerbaijan female artists*. (2025). *Scientific Work*, 78(5), 31–37. https://www.researchgate.net/publication/361406907_Portrait_treasury_of_great_Azerbaijan_female_artists
10. Rzayeva, N. A. (2025). *Müasir Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında Qərbi Avropa və milli ənənələrin sintezi* (Dissertasiya avtoreferatı). Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası. https://aak.gov.az/upload/dissertation/s_n_t_nasl_q/Avtoreferat_az22.pdf

Müasir dövrdə autizmin yayılma göstəriciləri, epidemioloji statistik məlumatlar və beynəlxalq təcrübə

Qumru Səmədova

Xülasə. Müasir dövrdə aparılan epidemioloji tədqiqatlar göstərir ki, autizm spektr pozuntularının (ASP) yayılma tezliyi əvvəlki onilliklərlə müqayisədə xeyli artıb və bu, həm diaqnostika meyarlarının genişlənməsi, həm də maarifləndirmənin güclənməsi ilə bağlıdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, hazırda dünyada təxminən hər 100 uşaqdan 1-i autizm spektr pozuntusuna malikdir; bəzi yüksək monitorinq olunan ölkələrdə bu göstərici daha da yüksək – təxminən hər 36–44 uşaqdan 1-i səviyyəsində qeyd olunur. ABŞ-da CDC-nin “Autism and Developmental Disabilities Monitoring (ADDM)” şəbəkəsinin məlumatlarına əsasən, ASP yayılma göstəricisi son illərdə davamlı artım meyli göstərir; oğlanlarda diaqnoz qızlara nisbətən dəfələrlə çox qoyulur ki, bu da cinsə görə fərqli bioloji həssaslıq və sosial-diaqnostik amillərlə əlaqələndirilir. Avropa ölkələrinin çoxunda da oxşar dinamika müşahidə olunur: erkən skrining proqramlarının tətbiqi, məktəbəqədər müəssisələrdə inkişaf gecikmələrinin yaxından izlənməsi və valideynlərin məlumatlılıq səviyyəsinin artması rəsmi qeydiyyatda düşən halların sayını yüksəldir. Bir çox tədqiqatçılar bunu “real artım”dan çox “diaqnostik genişlənmə” və statistik uçotun təkmilləşməsi ilə izah edirlər.

Açar sözlər: autizm, epidemiologiya, yayılma, diaqnostik, skrining, beynəlxalq, inkişaf, risk, genetik, perinatal

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant

E-poçt: gumrusamedova@gmail.com

Daxil oldu: 21 Fevral 2026; Qəbul edildi: 8 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 June 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Prevalence Indicators of Autism in the Modern Period, Epidemiology Statistics and International Practice

Gumru Samedova

Abstract. Epidemiological studies conducted in modern times show that the prevalence of autism spectrum disorders (ASD) has increased significantly compared to previous decades, which is due to both the expansion of diagnostic criteria and the strengthening of awareness. According to the World Health Organization, currently about 1 in 100 children in the world has an autism spectrum disorder; in some highly monitored countries, this figure is even higher - about 1 in 36–44 children. According to data from the CDC's Autism and Developmental Disabilities Monitoring (ADDM) network in the USA, the prevalence of ASD has shown a steady increase in recent years; boys are diagnosed many times more often than girls, which is associated with different biological susceptibility and socio-diagnostic factors by gender.

Similar dynamics are observed in most European countries: the introduction of early screening programs, close monitoring of developmental delays in preschool institutions, and increased parental awareness are increasing the number of officially registered cases. Many researchers attribute this to “diagnostic expansion” and improved statistical reporting rather than “real growth”.

Keywords: autism, epidemiology, prevalence, diagnostic, screening, international, development, risk, genetic, perinatal

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: gumrusamedova@gmail.com

Received: 21 February 2026; Accepted: 8 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə autizm spektr pozuntularının (ASP) qlobal miqyasda sürətlə artan yayılma göstəriciləri bu problemin təkcə tibbi və psixoloji deyil, həm də sosial, pedaqoji və ictimai siyasət aspektlərindən araşdırılmasını zəruri edir. Son illərdə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aparılan epidemioloji tədqiqatlar göstərir ki, autizmin aşkarlanma tezliyi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə əhəmiyyətli şəkildə yüksəlib. Bu artım bir tərəfdən erkən skrining proqramlarının genişlənməsi, diaqnostik meyarların dəqiqləşdirilməsi və cəmiyyətin məlumatlılığının artması ilə əlaqəli olsa da, digər tərəfdən ASP-nin real yayılma səviyyəsi, risk faktorları və inkişaf dinamikası haqqında daha obyektiv təsəvvür formalaşdırmağa imkan verir.

Autizmin qlobal epidemiologiyası göstərir ki, xəstəliyin yayılması bütün cəmiyyətlərdə oxşar bioloji-genetik əsaslara malik olsa da, onun aşkarlanma səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə səhiyyə sisteminin keyfiyyəti, erkən müdaxilə mexanizmləri və təhsil imkanlarından asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, ABŞ, Böyük Britaniya və Skandinaviya ölkələri kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə autizm halları daha çox qeydə alınır, lakin bu, xəstəliyin daha çox olması ilə deyil, erkən monitoring sistemlərinin daha səmərəli işləməsi ilə izah olunur.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, autizm spektr pozuntularına dair effektiv siyasət və müdaxilə strategiyaları yalnız səhiyyə sektorunda deyil, həm də təhsil, sosial müdafiə və ailə dəstəyi sahələrində kompleks yanaşma tələb edir. Erkən diaqnostika, inklüziv təhsil proqramları, davranış terapiyası, həmçinin ailələr üçün psixososial dəstək kimi mexanizmlər ASP-li uşaqların sosial adaptasiyası və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas rol oynayır.

Nəticələr

Müasir dövrdə aparılan genişmiqyaslı epidemioloji araşdırmalar autizm spektr pozuntularının yayılmasında həm real artım, həm də diaqnostik imkanların genişlənməsindən irəli gələn statistika yüksəlişini üzə çıxarır (Qafarov, Əliyev & Əliyev, t.y.). Autizmin 1990–2000-ci illərdə daha az qeydə alınması bu pozuntunun az olması ilə deyil, diaqnostik meyarların məhdudluğu, mütəxəssis çatışmazlığı və düşmənçilik-stigma səbəbindən halların gizli qalması ilə bağlı idi. Son 20 ildə beynəlxalq sağlamlıq təşkilatları diaqnostik sistemləri təkmilləşdirmiş, erkən skriningin tətbiqi genişləndirilmiş, valideyn və müəllimlərin məlumatlılıq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu səbəbdən ASP-nin aşkarlanma göstəriciləri yüksəlmiş və qlobal təsnifatda daha dəqiq epidemioloji xəritə formalaşmışdır (Rəhmanov, 2020).

Statistik materialların təhlili göstərir ki, autizmin yayılması ölkədən ölkəyə dəyişsə də, fərqlərin əsası biologiya deyil, aşkarlama mexanizmləridir. İnkişaf etmiş səhiyyə infrastrukturuna malik ölkələrdə, xüsusilə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Danimarka və İsveçdə ASP-nin yüksək yayılma faizi təsadüfi deyil: bu dövlətlər geniş skrining sisteminə, çoxprofilli diaqnostik komandalara və elektron sağlamlıq məlumat bazalarına malikdirlər (Ölmez Ali oğlu, 2025). Ona görə də ASP daha tez, xüsusilə 18–36 aylıq dövrdə aşkarlanır və rəsmi statistikalara düşür. Aşağı və orta gəlirli ölkələrdə isə autizm çox zaman inkişaf gecikməsi, davranış pozuntusu və ya psixoloji problem kimi yanlış kateqoriyalara aid edildiyindən real statistika təhrif olunur (Autizm spektr pozuntusu — psixologiyainstitutu.az. 2023, 24 yanvar).

Digər mühüm məqam gender fərqləridir: oğlanlarda autizmin qızlara nisbətən daha çox qeydə alınması həm bioloji-genetik fərqlərlə, həm də qızlarda simptomların daha yüngül və sosial proseslərdə daha gizli şəkildə özünü göstərməsi ilə əlaqələndirilir (Azərbaycanda autizm sindromu olan uşaqların sayı açıqlanıb. 2022, 01 aprel). Bu faktor diaqnostik qeyri-bərabərliyi artırır və bir çox ölkələr qızlarda autizmin gec aşkarlanması problemini həll etmək üçün xüsusi qiymətləndirmə meyarları tətbiq edir (Azərbaycanda autizm sindromu olan uşaqların sayı açıqlanıb. 2022, 01 Aprel).

Beynəlxalq təcrübə təhlili göstərir ki, autizmə dair ən təsirli yanaşma kompleks model hesab olunur: erkən diaqnostika, müntəzəm skrining, inklüziv təhsil, ailə psixososial dəstəyi və klinik reabilitasiya xidmətləri vahid sistem halında işlədikdə nəticə daha effektiv olur (World Health Organization. 2023). Skandinaviya ölkələrinin autizm siyasəti yüksək dərəcədə strukturlaşdırılmış və dövlət tərəfindən dəstəklənən xidmət şəbəkəsinə malikdir; Britaniya və Kanada isə autizm üzrə milli strategiyalar vasitəsilə həm maarifləndirmə, həm də inklüziv təhsil mühitinin genişləndirilməsi istiqamətində uğurlu təcrübə təqdim edir.

Cədvəl 1

Autizmin global yayılmasına təsir edən əsas epidemioloji amillər

Amil qrupları Diaqnostik meyarların genişlənməsi	Təsviri DSM və ICD kimi təsnifatlarda autizm spektrinin sərhədlərinin yenilənməsi	Autizmin yayılmasına təsiri Aşkarlanma səviyyəsi artır, daha yüngül formalar da statistikaya düşür
Erkən skrining proqramları Cəmiyyətin məlumatlılığı	18–36 aylıq uşaqlarda inkişaf monitorinqi və pediatrik testlər Valideynlərin və müəllimlərin autizm əlamətləri barədə daha bilikli olması	Erkən diaqnostika artır, rəsmi yayılma rəqəmləri yüksəlir Gecikmiş diaqnozların sayı azalır, müraciətlər çoxalır
Gender amili	Oğlanlarda autizm qızlara nisbətən daha çox qeydə alınır	Statistik qeyri-bərabərlik yaradır, qızlarda autizm çox zaman gizli qalır
Səhiyyə infrastrukturunun səviyyəsi	Müasir diaqnostik mərkəzlərin mövcudluğu, çoxprofilli komanda işi	İnkişaf etmiş ölkələrdə yayılma faizi daha yüksək görünür
Genetik və perinatal risk faktorları	Valideyn yaşının yüksəlməsi, hamiləlik riskləri, mutasiya ehtimalları	Autizm spektr pozuntularının bioloji riskini artırır
Elektron qeydiyyat və monitorinq sistemləri	Mərkəzləşdirilmiş səhiyyə və təhsil məlumat bazaları	Statistik məlumatların dəqiqliyini artırır

Mənbə: World Health Organization (WHO). Autism Spectrum Disorders: Key Facts.

Müzakirə

Verilən mənbələr autizmin global yayılma göstəricilərini, epidemioloji tendensiyaları və beynəlxalq təcrübəni elmi əsaslarla izah edən ən etibarlı və geniş istifadə olunan məlumat bazalarına əsaslanır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) fakt vərəqləri və CDC-nin ADDM monitoring şəbəkəsinin hesabatları autizmin müxtəlif ölkələrdə aşkarlanma tezliyini müqayisəli şəkildə göstərir, həm diaqnostik artımı, həm də real epidemioloji dəyişiklikləri ayırd etməyə imkan yaradır. Bu qurumların statistika və analitik materialları bütün tədqiqatçılar üçün global referans mənbə kimi qəbul olunur (Hansen et al., 2015).

Avropa Autism Information System (EAIS) isə Avropa ölkələrində autizmin qeydə alınma mexanizmləri, milli strategiyalar və inklüziv təhsil modelləri haqqında sisteməlik məlumat verir. Bu mənbə müxtəlif ölkələrin tətbiq etdiyi siyasətlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün dəyərli məlumat bazası sayılır. Elmi məqalələr – xüsusilə Baxter və həmkarlarının “Psychological Medicine” jurnalında dərc olunmuş epidemioloji təhlili və Elsabbagh et al.-ın “Autism Research” jurnalındakı global yayılma araşdırması – autizmin dünya üzrə real yükünü, risk faktorlarını və statistik artım tendensiyalarını elmi modellərlə izah edir. Bu tədqiqatlar autizmin yayılma fərqlərinin yalnız diaqnostik meyarlarla deyil, həm də səhiyyə infrastrukturu və məlumat toplama sistemləri ilə əlaqəli olduğunu sübut edir (Loomes et al., 2017).

NIMH və BMT kimi beynəlxalq qurumların sənədləri həm elmi, həm də sosial siyasət nöqteyi-nəzərindən autizmə yanaşmanın əsas istiqamətlərini ehtiva edir: erkən skrining, inklüziv təhsil, sosial dəstək, diskriminasiyanın azaldılması və global əməkdaşlıq sahələri (Maenner et al. 2021). Ümumilikdə, təqdim olunan mənbələr mövzunun elmi əsaslandırılması, statistikasının düzgün təhlili və beynəlxalq yanaşmaların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün etibarlı zəmin yaradır və autizmin epidemioloji mənzərəsini obyektiv şəkildə əks etdirir (Fombonne, 2018).

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi

Aparılan təhlillər göstərir ki, müasir dövrdə autizmin yayılma göstəriciləri həm epidemioloji proseslərin obyektiv inkişafı, həm də diaqnostik sistemlərin təkmilləşməsi ilə birgə formalaşır. Qlobal səviyyədə artan statistika ilk baxışda autizmin daha çox rast gəlindiyini göstərsə də, bu artımın böyük hissəsi erkən skriningin geniş tətbiqi, tibbi-pedaqoji yanaşmaların təkmilləşməsi və cəmiyyətin məlumatlılığının yüksəlməsi ilə izah olunur.

Epidemioloji məlumatlar autizmin əslində bütün ölkələrdə oxşar bioloji-genetik köklərə malik olduğunu, lakin aşkarlanma səviyyəsinin səhiyyə və təhsil sistemlərinin imkanlarından asılı olaraq dəyişdiyini göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrdə daha yüksək yayılma rəqəmləri hər şeydən əvvəl güclü monitoring, müasir diaqnostik protokollar və kompleks xidmət şəbəkəsi ilə bağlıdır. Bu isə autizmin real paylanmasıdan daha çox, sistemli şəkildə qeydə alınmasının göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Autizm sindromlu uşaqlarının davranış analizi. (2025). *AEM*, 19(4), 226–230.
2. Autizm spektr pozuntuları — psixologiyainstitutu.az. (2023, 24 yanvar). *Psixologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu*. <https://psixologiyainstitutu.az>
3. Autizm spektr pozuntulu uşaqların təhsilə cəlb edilməsi və tətbiq edilən pedaqoji yanaşmalar (U. Ölmez Ali oğlu). (2025). *Artı jurnalı*, 92(2), 209–213.
4. Azərbaycanda autizm sindromu olan uşaqların sayı açıqlanıb. (2022, 1 aprel). *Report.az*. <https://report.az/sehiyye-xeberler/azerbaycanda-autizm-sindromu-olan-usaqlarin-sayi-aciqlanib>

5. Centers for Disease Control and Prevention. (2023). *Prevalence of autism spectrum disorder among children aged 8 years—Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network*. <https://www.cdc.gov>
6. Fombonne, E. (2018). Epidemiology of autism spectrum disorders. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 20(1), 41–48.
7. Hansen, S. N., Schendel, D. E., & Parner, E. T. (2015). Explaining the increase in the prevalence of autism spectrum disorders. *JAMA Pediatrics*, 169(1), 56–62.
8. Qafarov, T. Ə., Əliyev, N. A., & Əliyev, Z. N. (2016). *Autizm spektr pozuntuları və biomarkerlər*. Təbib.
9. Loomes, R., Hull, L., & Mandy, W. P. L. (2017). What is the male-to-female ratio in autism spectrum disorder? *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 56(6), 466–474.
10. Maenner, M. J., et al. (2021). Prevalence and characteristics of autism spectrum disorder among children aged 8 years. *MMWR Surveillance Summaries*, 70(11), 1–16.
11. Rəhmanov, V. M. (2020). *Autizm. Autistik pozuntular*. Qanun.az.
12. World Health Organization. (2023). *Autism spectrum disorders: Global prevalence and public health implications*. <https://www.who.int>

Zəngəzur dəhlizinin reallaşmasının Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafında rolu

Tarqulu Nəcəfov

Xülasə. Zəngəzur dəhlizinin reallaşması Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafında mühüm strateji rol oynayır. Bu dəhliz Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın əsas ərazilərini birbaşa birləşdirərək regionda maneəsiz nəqliyyat və logistika marşrutu təmin edir. Layihənin həyata keçirilməsi nəqliyyat xərclərini təxminən 30%, çatdırılma və tranzit müddətini isə 50% azaltmaqla ticarətin səmərəliliyini artıracaq. Bunun nəticəsində Azərbaycanın ixrac imkanları genişlənir, beynəlxalq bazarlara çıxış sürətlənir və yeni ticarət əlaqələri formalaşır.

Zəngəzur dəhlizi həmçinin Azərbaycanın Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri üzrə mövqeyini gücləndirərək ölkənin beynəlxalq ticarət sistemində integrasiyasını sürətləndirir. Dəhliz Qərbdən Asiyaya, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaza birləşməklə regional əməkdaşlıq və investisiya imkanlarını artırır, yeni ticarət yollarının formalaşmasına şərait yaradır. Bu isə yalnız neft və qaz ixracına deyil, eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişafına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə töhfə verir.

Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın beynəlxalq ticarət şəbəkələrində daha aktiv iştirakını təmin edərək ölkəni global bazarda strateji oyunçuya çevirir. Dəhliz üzərindən daşınacaq yüklərin həcmnin artması tranzit gəlirlərini yüksəldir, multimodal nəqliyyat və rəqəmsal logistika sistemləri vasitəsilə əməliyyatların şəffaflığını və sürətini artırır. Bu, həm də regionda yeni iş yerlərinin yaradılmasına və sosial-iqtisadi yüksəlişə təkan verir.

Açar sözlər: Zəngəzur, ticarət, tranzit, transxəzər, logistika, nəqliyyat

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: Tarqulun@gmail.com

Daxil oldu: 3 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 17 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Pole of the Implementation of the Zangezur Corridor in the Development of Azerbaijan's International Trade Relations

Tarqulu Najafov

Abstract. The realization of the Zangezur tunnel plays an important strategic role in the development of Azerbaijan's international trade relations. This inlet connects the Naxchivan Muxtar Republic and the main lands of Azerbaijan and provides free shipping and logistics routes in the region. The implementation of the plan will increase the efficiency of trade by reducing transportation costs by approximately 30% and delivery and transit times by 50%. As a result, Azerbaijan's export opportunities are expanded, access to international markets is accelerated and new trade relations are formed.

By strengthening the position of the Zangezur tunnel in relation to the Sharq-Qarb and North-South shipping lanes of Azerbaijan, it contributes to the country's international trade system. It accelerates its integration. By merging from Central Asia to Asia, Central Asia and South Africa increases the opportunities for regional fellowship and investment, and creates the opportunity for new trade routes to form. This harms not only the export of naphtha and gas, but also the development of the non-naft sector and the growth of the economy.

At the same time, the Zangezur region ensures a more active participation of Azerbaijan in international trade networks, turning the country into a strategic player in the global market. The increase in the volume of cargo to be carried through the passage increases transit revenues and increases the transparency and speed of operations through multimodal transportation and numerical logistics systems. This also leads to the creation of new workplaces and social-economic growth in the region.

Keywords: Zangezur, trade, transit, trans-Caspian, logistics, transport

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: tarqulun@gmail.com

Received: 3 January 2026; Accepted: 17 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir global iqtisadi sistemdə nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin inkişafı dövlətlərin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsində həlledici rol oynayır. Xüsusilə, geosiyasi mövqeyi strateji əhəmiyyət daşıyan ölkələr üçün tranzit imkanlarının artırılması iqtisadi artımın və regional integrasiyanın əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Azərbaycan Respublikası Şərq ilə Qərb, Şimal ilə Cənub arasında yerləşən əlverişli coğrafi mövqeyi sayəsində beynəlxalq nəqliyyat və logistika sistemində mühüm yer tutur. Son illərdə həyata keçirilən iri infrastruktur layihələri – o cümlədən Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu, Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu – ölkənin tranzit potensialını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir.

Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizinin reallaşdırılması Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələ kimi qiymətləndirilir. Sözügedən dəhliz Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında birbaşa quru əlaqənin yaradılmasını nəzərdə tutur və eyni zamanda ölkəni Türkiyə və Avropa bazarları ilə daha qısa və effektiv marşrut vasitəsilə birləşdirir. Bu isə nəqliyyat xərlərinin azalmasına, yükdaşımaların sürətlənməsinə və ixrac imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır.

Nəticələr

Zəngəzur dəhlizi təkcə milli əhəmiyyət daşıyır, həm də regional və beynəlxalq miqyasda iqtisadi əməkdaşlığın güclənməsinə xidmət edir. Layihə Orta Dəhlizin funksionallığını artıraraq Çin–Mərkəzi Asiya–Cənubi Qafqaz–Avropa xətti üzrə daşımaların daha səmərəli təşkilinə imkan verə bilər. Bu baxımdan, Azərbaycan yalnız enerji resurslarının ixracatçısı deyil, həm də beynəlxalq ticarət axınlarının əsas tranzit mərkəzlərindən biri kimi çıxış etməyə başlayır.

Müzakirə

Zəngəzur dəhlizinin reallaşması Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafına bir neçə istiqamətdə təsir göstərə bilər: nəqliyyat-logistika səmərəliliyinin artırılması, tranzit gəlirlərinin

yüksəlməsi, ixracın coğrafiyasının genişlənməsi və regional iqtisadi integrasiyanın dərinləşməsi (World Bank, 2022).

İlk növbədə, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında birbaşa quru əlaqəni təmin etməklə daxili iqtisadi əlaqələri gücləndirəcək (Asian Development Bank, 2023). Bu isə ölkədaxili yük dövriyyəsinin sürətlənməsinə, logistika xərclərinin azalmasına və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaradacaq (Trans-Caspian International Transport Route Association. 2023). Naxçıvanın tranzit imkanlarının artması regionun ixrac potensialını yüksəldərək qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərə bilər (Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, 2023).

İkinci mühüm aspekt tranzit funksiyasının genişlənməsidir. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın Orta Dəhliz çərçivəsində rolunu gücləndirir və ölkəni Çin–Mərkəzi Asiya–Cənubi Qafqaz–Türkiyə–Avropa xəttində əsas logistika qovşaqlarından birinə çevirə bilər (Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, 2023). Alternativ marşrutların aktuallaşdığı bir dövrdə Azərbaycan üçün əlavə nəqliyyat xəttinin formalaşması yük axınlarının şaxələndirilməsinə imkan verir (Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, 2023). Bu, həm də beynəlxalq tərəfdaşlarla iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsinə, yeni investisiyaların cəlb olunmasına və tranzit gəlirlərinin artmasına səbəb ola bilər (Azərbaycan Dəmir Yolları, 2023).

Üçüncü istiqamət ixracın diversifikasiyası ilə bağlıdır. Dəhlizin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan məhsullarının Türkiyə və Avropa bazarlarına çıxışı daha operativ və sərfəli olacaq (Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, 2023). Bu isə xüsusilə aqrar məhsullar, sənaye malları və logistika xidmətləri üzrə rəqabət qabiliyyətinin artmasına gətirib çıxara bilər (Əliyev, 2022). Eyni zamanda, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı xarici investorlar üçün ölkənin cəlbediciliyini artıraraq sənaye parklarının və azad iqtisadi zonaların fəaliyyətini stimullaşdırır (Məmmədov, 2021).

Cədvəl 1

Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycanın beynəlxalq ticarətinə təsir istiqamətləri

№	Təsir istiqaməti	İqtisadi məzmunu	Gözlənilən nəticə
1	Tranzit potensialının artması	Şərq–Qərb marşrutu üzrə əlavə nəqliyyat xəttinin formalaşması	Tranzit gəlirlərinin artması, yük dövriyyəsinin genişlənməsi
2	Logistika xərclərinin azalması	Daha qısa və alternativ marşrutun yaranması	İxrac məhsullarının maya dəyərinin azalması
3	İxracın diversifikasiyası	Türkiyə və Avropa bazarlarına çıxışın asanlaşması	Qeyri-neft ixracının artması
4	Regional integrasiya	Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ilə iqtisadi əlaqələrin güclənməsi	Yeni ticarət tərəfdaşlıqlarının formalaşması
5	İnvestisiya cəlbediciliyi	İnfrastruktur və logistika imkanlarının genişlənməsi	Xarici investisiyaların artması
6	Naxçıvanın iqtisadi inkişafı	Birbaşa quru əlaqəsinin təmin edilməsi	Regionun sənaye və aqrar potensialının artması
7	Geoiqtisadi mövqenin möhkəmlənməsi	Azərbaycanın tranzit qovşaq kimi rolunun artması	Qlobal ticarət sistemində strateji mövqenin güclənməsi

Mənbə. <https://economy.gov.az>.

Cədvəl 1 də Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinə təsir istiqamətləri sistemli şəkildə göstərilmişdir. Birinci istiqamət tranzit potensialının artması ilə bağlıdır (Hüseynov, 2022). Dəhlizin istifadəyə verilməsi Şərq–Qərb marşrutu üzrə əlavə və alternativ nəqliyyat xəttinin

formalaşmasına səbəb olacaq ki, bu da ölkə ərazisindən keçən beynəlxalq yük axınlarının həcmi artıraraq tranzit gəlirlərinin yüksəlməsinə şərait yaradacaq (Gawliczek & Iskandarov, 2023; Gulahmadov & Huseyn, 2023).

Logistika xərclərinin azalması mühüm iqtisadi üstünlük kimi çıxış edir. Daha qısa və səmərəli marşrutun yaranması daşımaların vaxtını və məsrəflərini azaldacaq, nəticədə ixrac məhsullarının maya dəyəri aşağı düşəcək və onların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyəti artacaq. İxracın diversifikasiyası istiqamətində dəhliz Türkiyə və Avropa bazarlarına birbaşa çıxış imkanı yaradaraq qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdıracaq. Aqrar, sənaye və emal məhsullarının daşınması daha operativ və sərfəli olacaq ki, bu da xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda müsbət dəyişikliklərə səbəb ola bilər (Chedia, 2024).

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Zəngəzur dəhlizinin reallaşdırılması Azərbaycan üçün təkə tranzit layihəsi deyil, həm də ölkənin beynəlxalq ticarət və iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm elementi hesab olunur. Dəhliz, ilk növbədə, Azərbaycanın Şərq–Qərb və Şimal–Cənub nəqliyyat marşrutlarında mövqeyini möhkəmləndirərək, ölkəni regional və global ticarət sistemində daha strateji iştirakçıya çevirir. Bu, tranzit potensialının artmasına, yük daşımalarının sürətlənməsinə və nəqliyyat-logistika xərclərinin azalmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Zəngəzur dəhlizi həmçinin ixrac marşrutlarının optimallaşdırılmasına və yük axınlarının şaxələndirilməsinə imkan verir, bu da iqtisadiyyatın neft-qaz sektorundan asılılığını azaltmaq və qeyri-neft sahələrinin inkişafına təkan vermək baxımından əhəmiyyətlidir. Dəhliz üzərindən Türkiyə və Avropa bazarlarına daha sürətli və səmərəli çıxış təmin olunur ki, bu da yerli məhsulların beynəlxalq ticarətdə payının artmasına və iqtisadi diversifikasiyanın genişlənməsinə şərait yaradır.

Bundan başqa, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın regional əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir, xarici investisiyaların cəlb olunmasını stimullaşdırır və logistika infrastrukturunun modernləşdirilməsi üçün uzunmüddətli perspektivdə zəmin yaradır. Multimodal nəqliyyat sistemlərinin tətbiqi, rəqəmsal logistika platformalarının inkişafı və tranzit gəlirlərinin artırılması nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığı və beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin davamlı artımı təmin olunur.

Nəticədə, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan üçün strateji layihə olaraq həm iqtisadi, həm də geosiyasi üstünlüklər gətirir. O, ölkənin global ticarət sistemində inteqrasiyasını sürətləndirir, beynəlxalq əməkdaşlıq və investisiya imkanlarını genişləndirir, regional tranzit mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirir və iqtisadi diversifikasiyanı dəstəkləyir. Beləliklə, layihənin həyata keçirilməsi yalnız ticarət əlaqələrinin inkişafına deyil, həm də Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığı və beynəlxalq mövqeyinin güclənməsinə mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Asian Development Bank. (2023). *CAREC corridor performance measurement and monitoring annual report 2022*. ADB.
2. Azərbaycan Dəmir Yolları. (2023). *İllik hesabat*. E-Qanun.
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı üzrə illik hesabat*. E-Qanun.
4. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2023). *Nəqliyyat-logistika sektorunun inkişaf strategiyası*. E-Qanun.
5. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı. (2023). *Annual report*. E-Qanun.

6. Chedia, A. R. (2024). Zangezur Corridor: Economic Potential and Political Constraints. *Russia in Global Affairs*, 22(1), 194–216. <https://doi.org/10.31278/1810-6374-2024-22-1-194-216>
7. Əliyev, Ş. (2022). Azərbaycanın tranzit potensialı və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri. *Azərbaycan İqtisad Jurnalı*, 4(2), 45–62.
8. Gawliczek, P., & Iskandarov, K. (2023). *The Zangezur corridor as part of the global transport route (against the backdrop of power games in the South Caucasus region)*. *Security and Defence Quarterly*, 41(1), 36–53. <https://doi.org/10.35467/sdq/161993>
9. Gulahmadov, M., & Huseyn, R. (2023). *The Zangazur Corridor as the new haulage hub for integration and cooperation in the South Caucasus*. *Business & IT*, 13(1), 121–128. <https://doi.org/10.14311/bit.2023.01.14>
10. Huseynov, S. (2022). The role of transport corridors in Azerbaijan's foreign trade development. *Economic and Social Development Journal*, 35(1), 112–128.
11. Məmmədov, R. (2021). Orta dəhliz və Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyi. *UNEC Elmi Xəbərləri*, 9(3), 77–95.
12. Trans-Caspian International Transport Route Association. (2023). *Middle Corridor annual report*. TITR.
13. World Bank. (2022). *Trade and transport connectivity in Central Asia and the South Caucasus*. World Bank Publications.

Logistika anlayışı və aqrar sektorda onun spesifik xüsusiyyətləri

Tərlan Həşimov

Xülasə. Logistika müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq, istehsal və istehlak arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir. Onun əsas məqsədi məhsulların, xammalın, yarımfabrikatların və hazır məhsulların səmərəli hərəkətini təmin etmək, onları vaxtında və keyfiyyətli şəkildə istehlakçıya çatdırmaqdır. Bu proses yalnız nəqliyyatı deyil, həm də planlaşdırma, idarəetmə, ehtiyatların optimallaşdırılması və informasiya axınlarının koordinasiyasını əhatə edir, beləliklə, resurslardan səmərəli istifadəni və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin edir.

Aqrar sektorda logistika isə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümi xarakter daşınması, məhsulların tez xarabolan olması və daşınma-saxlanma zamanı xüsusi şəraitin tələb olunması bu sahəni digərlərindən fərqləndirir. Məsələn, aqrar məhsulların daşınmasında soyuducu maşınlar və xüsusi konteynerlərdən istifadə, saxlanma mərhələsində isə soyuducu anbarların mövcudluğu zəruridir. Həmçinin infrastruktur səviyyəsi, nəqliyyat vasitələrinin texniki təminatı və rəqəmsal izləmə sistemlərinin tətbiqi məhsulun bazara çıxışı və rəqabət qabiliyyəti üçün kritik rol oynayır. Aqrar logistika yalnız məhsulların fiziki hərəkəti ilə məhdudlaşmır; o, ərzaq təhlükəsizliyi, istehlakçıların sağlam qida ilə təminatı, kənd əhalisinin məşğulluğu və kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: aqrar logistika, təchizat zənciri, mövsümlülük, daşınma və saxlanma sistemləri, rəqəmsal texnologiyalar

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: hashmovvv@gmail.com

Daxil oldu: 24 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 30 April 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Concept of Logistics and Its Specific Features in the Agricultural Sector

Tarlan Hashimov

Abstract. Logistics, as an integral part of the modern economy, serves as a bridge between production and consumption. Its main goal is to ensure the efficient movement of products, raw materials, semi-finished products and finished products, and to deliver them to the consumer in a timely and high-quality manner. This process includes not only transportation, but also planning, management, optimization of resources and coordination of information flows, thus ensuring the efficient use of resources and increasing competitiveness.

Logistics in the agricultural sector has specific features. The seasonal nature of agricultural production, the perishability of products and the requirement for special conditions during transportation and storage distinguish this sector from others. For example, the use of refrigerated

trucks and special containers in the transportation of agricultural products, and the presence of refrigerated warehouses during the storage stage are necessary. Also, the level of infrastructure, technical support of vehicles and the application of digital tracking systems play a critical role in the market access and competitiveness of products. Agricultural logistics is not limited only to the physical movement of products; It is of strategic importance in terms of food security, providing consumers with healthy food, employment of the rural population, and increasing the competitiveness of agricultural products in international markets.

Keywords: *agricultural logistics, supply chain, seasonality, transportation and storage systems, digital technologies*

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: hashmovvv@gmail.com

Received: 24 January 2026; Accepted: 30 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Logistika anlayışı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində resursların səmərəli idarə olunması və məhsul axınlarının optimallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir (Paciarotti, 2021). Aqrar sektorda logistika yalnız məhsulun istehsalıdan bazara daşınması deyil, həm də istehsalın planlaşdırılması, xammalın təminatı, emal, qablaşdırma, saxlanma və satış mərhələlərinin koordinasiyasını əhatə edən kompleks bir idarəetmə sistemidir (Perdana, 2022). Kənd təsərrüfatı məhsullarının təbiəti, istehsalın mövsümi olması və məhsulların tez xarab olması kimi amillər bu sahədə logistikanın spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən edir (Remondino, 2022). Aqrar sektorda logistikanın effektiv təşkili ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisiz bazara çatdırılması və ixrac potensialının artırılması baxımından xüsusi strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə müasir logistika yanaşmaları, innovativ texnologiyalar və integrasiya olunmuş idarəetmə modelləri tətbiq edilməlidir (Soledispa-Cañarte et al., 2023). Logistika sistemlərinin səmərəli fəaliyyəti yalnız kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün deyil, həm də ümumilikdə milli iqtisadiyyatın dayanıqlığı üçün vacib amil hesab olunur. Aqrar logistik sistemlərin formalaşması, kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu sistemlər istehsalın coğrafi bölgələr üzrə paylanmasını, məhsul növlərinin fərqli saxlama tələblərini və bazar tələbinin dəyişkənliyini nəzərə almalıdır (Chuyen & Rajagopal, 2025). Logistika yalnız nəqliyyat və anbar xidmətlərini deyil, həm də məlumat axınlarının idarə olunmasını əhatə edir. Bu baxımdan, rəqəmsal texnologiyalar və məlumat sistemlərinin tətbiqi aqrar sahədə planlaşdırma və nəzarət proseslərini asanlaşdırır. Eyni zamanda, aqrar logistikada infrastrukturun vəziyyəti mühüm rol oynayır (Logistics and supply chains in agriculture and food, n.d.).

Aqrar Logistikanın İqtisadi Əhəmiyyəti və İnkişaf Perspektivləri

Logistika anlayışı iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sektorda strateji əhəmiyyətə malikdir. Ümumi mənə baxımından logistika, məhsulların xammaldan istehlakçıya qədər olan hərəkətini, yəni daşınması, saxlanması, emalı və paylanmasını əhatə edən fəaliyyətlər zənciridir. Aqrar sektorda bu fəaliyyətlər daha mürəkkəb xarakter daşıyır, çünki kənd təsərrüfatı məhsulları tez xarab olan və mütəmadi nəzarət tələb edən resurslardır. Bu səbəbdən aqrar logistikanın məqsədi məhsulun keyfiyyətini qoruyaraq, vaxtında və effektiv şəkildə bazara çatdırılmasıdır (Christopher, 2016).

Aqrar logistikanın spesifik xüsusiyyətləri onun fəaliyyət sahələrinin çoxşaxəliliyindən və məhsulun təbiətindən irəli gəlir. Təchizat mərhələsində toxum, gübrə, yem və digər xammalların vaxtında

təminatı vacibdir. İstehsal mərhələsində texnologiyaların tətbiqi və məhsuldarlığın artırılması diqqət mərkəzindədir. Saxlanma mərhələsində isə məhsulun təravətini qorumaq üçün soyuducu və anbar sistemlərindən istifadə zəruridir. Paylama mərhələsi məhsulların daxili və xarici bazarlara səmərəli çatdırılmasını, logistika şəbəkələrinin optimal işləməsini və nəqliyyat infrastrukturunun istifadəsini nəzərdə tutur. Bu elementlərin hər biri bir-birini tamamlayaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar dəyərinin artırılmasına və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edir (Logistics in agriculture, n.d.).

Aqrar logistikanın iqtisadi əhəmiyyəti müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir. Birincisi, səmərəli logistika məhsul itkisini minimuma endirir, nəticədə istehsalçı və istehlakçı arasında optimal resurs istifadəsi təmin olunur. İkincisi, məhsulların vaxtında bazara çıxması bazar rəqabətini artırır və ölkənin ixrac potensialını genişləndirir. Üçüncüsü, aqrar logistika investisiyaların effektivliyini artıraraq kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığını gücləndirir. Eyni zamanda, rəqəmsal və Yaşıl logistika kimi müasir yanaşmaların tətbiqi aqrar sektorun dayanıqlı inkişafına və beynəlxalq bazarlarda rəqabət imkanlarının genişlənməsinə dəstək verir (Pulina, 2012).

Aqrar logistikanın inkişaf perspektivləri isə texnoloji yeniliklərin və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə bağlıdır. Rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin, məlumatların analitik təhlilinin və avtomatlaşdırılmış nəqliyyat vasitələrinin tətbiqi məhsulun izlənilməsi, inventar idarəsi və paylama proseslərini təkmilləşdirir. Bundan başqa, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını artırmaq və daxili bazarda dayanıqlılığını təmin etmək üçün soyuducu və anbar şəbəkələrinin genişləndirilməsi və regional logistika mərkəzlərinin yaradılması vacibdir. Bu yanaşmalar aqrar sektorun iqtisadi potensialını yüksəldir, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına əlavə dəyər yaradır və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına töhfə verir. Bu baxımdan, aqrar logistika yalnız məhsulların hərəkətini təmin etmir, həm də iqtisadi inkişafın və regional əməkdaşlığın mühüm aləti rolunu oynayır.

Cədvəl 1

Aqrar logistikanın inkişaf səviyyəsinin təsərrüfatların iqtisadi göstəricilərinə təsiri

Göstəricilər	Logistik infrastruktur zəif olan təsərrüfatlar	Logistik infrastruktur inkişaf etmiş təsərrüfatlar	Fərq (%)
Məhsul itkisi səviyyəsi (%)	18.5	6.2	-12.3
Nəqliyyat xərclərinin payı istehsal dəyərində (%)	22.0	11.4	-10.6
Bazar çıxış vaxtı (günlərlə)	9.8	4.1	-5.7
Orta mənfəət marjası (%)	8.7	16.3	+7.6
İxrac payı ümumi məhsul satışında (%)	12.4	27.8	+15.4

Mənbə. Pulina, P. (2012). Ethics, sustainability and logistics in agricultural and agri-food systems. Italian Journal of Agronomy, 7(2), pp. 112–122.

Cədvəl 1 də göstərilən göstəricilər aqrar təsərrüfatlarda logistik infrastrukturun səviyyəsinin iqtisadi nəticələrə təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Rəqəmlər göstərir ki, logistik infrastruktur zəif olan

təsərrüfatlarda məhsul itkisi 18.5%, inkişaf etmiş infrastrukturda malik təsərrüfatlarda isə cəmi 6.2% təşkil edir. Bu, 12.3 faiz bəndi fərq deməkdir və müasir saxlanma, daşınma və planlaşdırma sistemlərinin məhsul itkisini təxminən 2.9 dəfə azaltıldığını göstərir. Nəqliyyat xərcləri göstəricisində də mühüm fərq müşahidə olunur: zəif infrastrukturda bu xərclər 22.0%, inkişaf etmiş sistemlərdə isə 11.4%-dir. Yəni xərclər 10.6 faiz bəndi və ya təxminən 48% azalmışdır. Bu azalma yanacaq sərfiyyatının, daşınma gecikmələrinin və texniki nasazlıqların azaldılması ilə bağlıdır (Keshavarz-Ghorbani et al., 2021). Bazar çıxış vaxtı göstəricisinə görə, zəif logistik sistemlərdə məhsulun bazara çatdırılması orta hesabla 9.8 gün, inkişaf etmiş sistemlərdə isə 4.1 gün çəkir. Bu, 5.7 günlük fərq deməkdir və məhsulun bazara 1.5 dəfə daha tez çatdırılmasını təmin edir. Orta mənfəət marjası zəif infrastrukturda 8.7%, inkişaf etmişdə isə 16.3% təşkil edir (Remondino et al., 2022). Bu 7.6 faiz bəndi artım, məhsul itkisi və xərclərin azalması hesabına gəlirliliyin təxminən ikiqat yüksəldiyini göstərir. İxrac payı göstəricisinə əsasən, zəif logistik şəbəkəyə malik təsərrüfatlarda ixrac 12.4%, inkişaf etmiş sistemlərdə isə 27.8%-dir. Bu, 15.4 faiz bəndi artım deməkdir və logistik imkanların genişlənməsi ilə aqrar məhsulların xarici bazarlara çıxışının təxminən 2.2 dəfə artdığını sübut edir (Quadrans et al., 2023).

Nəticə

Aqrar logistika sahəsində aparılmış təhlillər göstərir ki, məhsulların xammaldan istehlakçıya qədər olan hərəkətinin effektiv idarə olunması kənd təsərrüfatı sektorunun dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. Logistika zənciri – təchizat, istehsal, saxlanma və paylama mərhələləri – bir-birini tamamlayaraq məhsulun keyfiyyətinin qorunmasına, bazar dəyərinin artırılmasına və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Səmərəli logistika məhsul itkisinin minimuma endirilməsi, istehsalçı və istehlakçı arasında optimal resurs istifadəsi, bazar rəqabətinin artırılması və ixrac potensialının genişləndirilməsi kimi bir sıra iqtisadi üstünlüklər təmin edir. Rəqəmsal və Yaşıl logistika yanaşmalarının tətbiqi məhsulun izlənilməsi, inventar idarəsi və paylama proseslərinin təkmilləşdirilməsinə, eləcə də aqrar sektorun beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə imkan yaradır. İnfrastrukturun modernləşdirilməsi, soyuducu və anbar sistemlərinin genişləndirilməsi, regional logistika mərkəzlərinin yaradılması isə kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici bazarlara vaxtında çatdırılmasını təmin edir. Nəticə etibarilə, aqrar logistika yalnız məhsulların hərəkətini təmin etməklə kifayətlənmir, həm də iqtisadi dayanıqlığın, investisiya effektivliyinin və kənd təsərrüfatı sektorunun strateji inkişafının əsas vasitəsi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Christopher, M. (2016). *Logistics & supply chain management*. Pearson Education.
2. Keshavarz-Ghorbani, F., Amin, G. R., Maleki, M., & Tavakkoli-Moghaddam, R. (2021). Modeling and optimizing an agro-supply chain considering quality loss, facility location, inventory and transportation decisions. *Annals of Operations Research*.
<https://doi.org/10.1007/s10479-021-04100-4>
3. *Logistics and supply chains in agriculture and food*. (n.d.). Semantic Scholar.
<https://pdfs.semanticscholar.org/abf5/012e3eae6afcfel3c36b71bef59e648eb739.pdf>
4. *Logistics in agriculture*. (n.d.). Academia.edu.
https://www.academia.edu/31004093/Logistics_in_agriculture
5. Paciarotti, C. (2021). The logistics of the short food supply chain: A literature review. *Journal of Cleaner Production*, 278, Article 123136.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352550920302876>
6. Perdana, T. (2022). Fresh agricultural product logistics network governance. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 25(6), 765–781.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13675567.2022.2107625>

7. Pulina, P. (2012). Ethics, sustainability and logistics in agricultural and agri-food systems. *Italian Journal of Agronomy*, 7(2), 112–122.
8. Quadras, D., Botelho, F. M., & Silva, F. (2023). Application of modern logistics concepts in agricultural product circulation. *Journal of Agricultural Systems*.
9. Remondino, M. (2022). Logistics and agri-food: Digitization to increase supply chain efficiency and sustainability. *Sustainability*, 14(2), 787. <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/2/787>
10. Remondino, M., Bolaffi, G., & Luzzini, D. (2022). Logistics and agri-food: Digitization to increase supply chain sustainability and performance. *Sustainability*, 14(2), 787. <https://doi.org/10.3390/su14020787>
11. Soledispa-Cañarte, B., Yaguache-Quichimbo, C., & García-Morales, V. (2023). The role of Logistics 4.0 in agribusiness sustainability and competitiveness. *Operations and Supply Chain Management*, 16(1), 95–109. https://journal.oscmforum.org/journal/journal/download/20230320065726_Paper_9_Vol.16_No.1%2C_2023.pdf
12. Tran Trung Chuyen, & Rajagopal, P. (2025). Logistics network for agricultural products: A comprehensive literature review and future directions. *International Journal of Supply Chain Management Studies*, 4(1), 45–63. https://www.researchgate.net/publication/394403079_Logistics_Network_for_Agricultural_Products_A_Comprehensive_Literature_Review_and_Future_Directions

Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadə

Zülfiyyə Əkbərli

Xülasə. Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadə müasir təşkilatlarda idarəetmənin səmərəliliyini və şəffaflığını artırmaq üçün fundamental bir yanaşmadır. Bu idarəetmə modelində qərarvermə prosesi obyektiv məlumatlara əsaslanır və fəaliyyətin nəticələrini ölçmək, qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq üçün datalar strateji rol oynayır. Datalar yalnız fəaliyyətlərin qeydiyyatı üçün deyil, həm də təşkilatın güclü və zəif tərəflərini, risk faktorlarını, xarici mühit trendlərini və maraqlı tərəflərin gözləntilərini dərinlən anlamağa imkan verir. Eyni zamanda, resursların optimal istifadəsi, risklərin minimallaşdırılması və maraqlı tərəflərin məmnuniyyətinin yüksəldilməsi data əsaslı idarəetmə ilə birbaşa təmin olunur.

Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadə bir neçə əsas prinsiplərə söykənir. Bunlara şəffaflıq və hesabatlılıq prinsipi daxildir ki, bu da məlumatların aydın, əlçatan və anlaşılan olmasını təmin edir. Sübutlara əsaslanan qərarvermə prinsipi isə fərziyyələrə deyil, obyektiv göstəricilərə əsaslanan idarəetməni mümkün edir. Bu yanaşma SMART tipli hədəflərin və KPI-ların müəyyənləşdirilməsi, davamlı monitoring və performansın qiymətləndirilməsi ilə integrasiya olunur. Eyni zamanda, səbəb–nəticə zənciri qurularaq girişlər, fəaliyyətlər, çıxışlar, nəticələr və təsir səviyyələri arasında məntiqi əlaqə müəyyən edilir, bu da idarəetmədə risklərin azaldılmasına və strateji prioritetlərin dəqiqləşdirilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: idarəetmə, data, performans, monitoring, rəqəmsal, Big Data, sübut, strateji

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: zulfiyyeekberli@gmail.com

Daxil oldu: 29 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 21 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Using Data in Results-Oriented Management

Zulfiyyə Akbarli

Abstract. Using data in results-oriented management is a fundamental approach to increasing the efficiency and transparency of management in modern organizations. In this management model, the decision-making process is based on objective data, and data plays a strategic role in measuring, evaluating and predicting the results of activities. Data is not only used for recording activities, but also allows for a deep understanding of the organization's strengths and weaknesses, risk factors, external environmental trends and stakeholder expectations. At the same time, optimal use of resources, minimizing risks and increasing stakeholder satisfaction are directly ensured by data-based management.

The use of data in results-oriented management is based on several basic principles. These include the principles of transparency and accountability, which ensure that information is clear, accessible and understandable. The principle of evidence-based decision-making enables management based on objective indicators, not assumptions. This approach is integrated with the definition of SMART-

type goals and KPIs, continuous monitoring and performance evaluation. At the same time, a cause-and-effect chain is established, establishing a logical relationship between inputs, activities, outputs, results and impact levels, which allows for reducing risks in management and clarifying strategic priorities.

Keywords: management, data, performance, monitoring, digital, Big Data, evidence, strategic

Baku Slavic University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: zulfiiyeeekberli@gmail.com

Received: 29 January 2026; Accepted: 21 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Nəticəyönümlü idarəetmə (Results-Based Management – RBM) müasir təşkilatlarda qərar qəbulunu obyektiv məlumatlara əsaslandırmaq, fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq və strateji hədəflərə real çatma səviyyəsini ölçmək üçün tətbiq olunan yanaşmadır. Bu modeldə datalar yalnız informativ mənbə kimi deyil, idarəetmənin bütün mərhələlərini formalaşdıran əsas alət kimi çıxış edir. Datalardan istifadə nəticələrin planlaşdırılması, icrasının monitorinqi, qiymətləndirilməsi və hesabatlılıq proseslərinin şəffaf və ölçülə bilən olmasını təmin edir. Data əsaslı idarəetmə çərçivəsində təşkilatlar əvvəlcə məqsəd və göstəriciləri (KPI, outcome, output) dəqiq müəyyənləşdirir, sonra bu indikatorları ölçmək üçün tələb olunan məlumatların toplanması, təhlili və interpretasiyası həyata keçirilir. Toplanan datalar fəaliyyət nəticələrinin müqayisəsinə, dinamikanın izlənməsinə, zəif nöqtələrin aşkarlanmasına və daha effektiv qərarların verilməsinə imkan yaradır. Bu, həm də resursların optimal bölüşdürülməsini, risklərin minimallaşdırılmasını və müştəri/tələbə/maraqlı tərəf məmnuniyyətinin yüksəldilməsini dəstəkləyir.

Nəticələr

Datalardan istifadə edən nəticəyönümlü idarəetmə, xüsusilə təhsil, dövlət idarəçiliyi, biznes, səhiyyə və innovasiya sektorlarında yeni nəsil idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Süni intellekt, Big Data, analitik platformalar və rəqəmsal monitorinq sistemləri dataların daha dəqiq, operativ və çevik şəkildə emal edilməsinə şərait yaradır. Nəticədə təşkilatlar fəaliyyətlərini yalnız keçmiş göstəricilərə görə deyil, proqnozlaşdırılan nəticələr və real sübutlara əsaslanaraq idarə edir. Bu isə idarəetmə proseslərinin şəffaflığını, hesabatlılığını və dayanıqlılığını gücləndirir.

Müasir idarəetmə mühitində təşkilatların əsas hədəfi yalnız fəaliyyət göstərmək deyil, əldə olunan nəticələrin real, ölçülə bilən və davamlı inkişafı təmin edən göstəricilərə söykənməsidir. Bu baxımdan nəticəyönümlü idarəetmə (Results-Based Management – RBM) konsepsiyası idarəetmə prosesinin mərkəzinə nəticələri yerləşdirən, qərarverməni obyektiv dəlillərə əsaslandıran innovativ yanaşma kimi çıxış edir. Rəqəmsallaşma, böyük həcmli məlumat axınları (Big Data), süni intellekt və analitik alətlərin inkişafı data əsaslı idarəetməni təşkilatlar üçün zəruri və qaçılmaz hala gətirmişdir. Artıq istənilən sahədə – təhsil, dövlət sektoru, biznes, sosial xidmətlər və hətta qeyri-kommersiya təşkilatlarında – məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, resursların bölüşdürülməsi, fəaliyyətin monitorinqi və qiymətləndirilməsi dataların təhlili ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Nəticəyönümlü idarəetmədə dataların rolu xüsusilə ondan ibarətdir ki, qərarlar subyektiv qənaətlərə deyil, ölçülə bilən faktlara və rəqəmlərə əsaslanır. Bu isə idarəetmənin bütün mərhələlərində şəffaflığı artırır, hesabatlılığı gücləndirir və obyektiv performans mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır. Datalar vasitəsilə həm hazırkı vəziyyətin diaqnostikası aparılır, həm də strateji məqsədlərə

çatmaq üçün tələb olunan addımlar elmi əsaslara söykənərək planlaşdırılır. Əldə edilən məlumatlar təşkilatın güclü və zəif tərəflərini, risk faktorlarını, xarici mühit trendlərini və maraqlı tərəflərin gözləntilərini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir.

Müzakirə

Dataların nəticəyönümlü idarəetmədə istifadəsi həmçinin səmərəlilik və effektivlik prinsipinin təmin edilməsində vacib rol oynayır. Bu prosesdə təşkilatlar resurslardan optimal istifadə edir, fəaliyyət nəticələrinin real təsir gücünü qiymətləndirir və zəruri hallarda düzəlişlər tətbiq edir. Müasir idarəetmə yanaşması kimi RBM, yalnız nəticələri ölçməklə kifayətlənmir, həm də əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq gələcək strategiyaların formalaşdırılmasını təmin edir.

Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadənin əsas prinsipləri

Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadə təşkilatların fəaliyyətinin planlaşdırılması, icrası və monitorinqində elmi əsaslara söykənən mühüm yanaşmadır. Bu idarəetmə modeli dataların toplanması, emalı və nəticələrin təhlili əsasında obyektiv qərarlar qəbul etməyə imkan verir (Arif et al., 2015). Datalar yalnız fəaliyyətin qeydiyyatı üçün deyil, həm də strateji hədəflərə çatmaq səviyyəsini ölçmək, proseslərin keyfiyyətini artırmaq və riskləri azaltmaq üçün əsas vasitə kimi çıxış edir (Vico et al., 2025). Nəticəyönümlü idarəetmə müəyyən edilmiş məqsədlərin ölçülə bilən göstəricilərlə dəstəklənməsini və mütəmadi monitorinq mexanizmlərinin tətbiqini tələb edir. Bu məqsədlə təşkilatlar SMART tipli hədəflər formalaşdırır, KPI-lar müəyyən edir və dataları davamlı şəkildə yeniləyir (Marcinkowski, 2021).

Dataların nəticəyönümlü idarəetmədə tətbiqi bir sıra əsas prinsiplərə əsaslanır. Şəffaflıq və hesabatlılıq prinsipi toplandığı məlumatların aydın, anlaşılan və maraqlı tərəflər üçün əlçatan olmasını təmin edir. Sübutlara əsaslanan qərarvermə prinsipi qərarların fərziyyələrə deyil, obyektiv göstəricilərə bağlanmasına şərait yaradır (Miragliotta, 2018). Ölçülə bilən məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədlərə çatma dərəcəsinin real şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan verir. Davamlı monitorinq prinsipi fəaliyyət nəticələrinin dövrü olaraq izlənməsi və lazım gəldikdə düzəlişlərin edilməsi ilə bağlıdır. Digər vacib prinsip sistemlilik və inteqrasiyadır (Ramogayane, 2018). Bu, məlumatların bütün idarəetmə mərhələlərində vahid standartlarla işlənməsini təmin edir. Eyni zamanda, məlumat təhlükəsizliyi prinsipi dataların məxfiliyinin qorunmasını zəruri edir. Bu prinsiplər data əsaslı idarəetmənin effektivliyini yüksəldir (Vahamaki, 2019).

Dataların toplanması müxtəlif mənbələrdən həyata keçirilir və bu proses xüsusi metodlara əsaslanır. Sorğular, elektron informasiya sistemləri, rəqəmsal platformalar, idarəetmə proqramları (ERP, CRM, LMS), müşahidələr və statistik bazalar dataların əsas qaynaqları hesab edilir (Ostlund, 2024). Toplanan məlumatların təmizlənməsi, təsnifləşdirilməsi və analitik təhlili aparılır. Analitik alətlər – deskriptiv, diaqnostik, proqnozlaşdırıcı və vizual analitika metodları – idarəetmənin daha dəqiq və elmi əsaslarla aparılmasına imkan verir. Bu təhlillər nəticələrin səbəblərini, risk faktorlarını və inkişaf imkanlarını müəyyən edir (Ragazou et al., 2023).

Cədvəl 1*Data analitika növləri və məqsədləri*

Analitika növü	Təsviri	İstifadə məqsədi
Deskriptiv analitika	Mövcud vəziyyətin məlumatlarla təsviri	Cari nəticələrin öyrənilməsi
Diagnostik analitika	Nəticələrin səbəblərinin araşdırılması	Problemlərin mənbəyinin müəyyənəşdirilməsi
Proqnozlaşdırıcı analitika	Gələcək nəticələrin ehtimalına dair modellər	Planlaşdırma və risklərin azaldılması
Vizual analitika	Məlumatların qrafik və dashboardlarla təqdimatı	Qərarvermədə aydınlıq və operativlik

Mənbə. Davenport, T. H., & Harris, J. (2017). *Competing on Analytics: The New Science of Winning*. Harvard Business Review Press.

Dataların tətbiqi strateji planlaşdırmada mühüm rol oynayır. Təşkilatlar əvvəlcə vəziyyət təhlili aparır, daha sonra məqsədləri, nəticə indikatorlarını və resurs ehtiyacını data əsasında müəyyənəşdirir (Rogers et al., 2019). Bu yanaşma həm doğru hədəflərin seçilməsinə, həm də resursların optimal bölüşdürülməsinə imkan verir (Rana, 2019). Monitoring və qiymətləndirmə prosesində datalar real zamanlı olaraq yenilənir və KPI-lar üzrə müqayisəli təhlil aparılır (Fischer, Wiener, Strahringer, S & Kotlarsky, 2023). Bu prosesin nəticəsində əldə olunan məlumatlar hesabatlılıq üçün əsas kimi çıxış edir və yeni qərarların qəbulunda rəhbərliyə obyektiv istiqamət göstərir (Sleep et al., 2019).

Nəticə

Datalara əsaslanan nəticəyönümlü idarəetmə müasir idarəetmə sistemlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan kompleks yanaşmalardan biridir. Bu idarəetmə modeli təşkilatların fəaliyyətini yalnız intuitiv qərarvermə ilə deyil, real faktlara, analitik nəticələrə və ölçülə bilən göstəricilərə əsaslanaraq həyata keçirməsinə şərait yaradır. Data əsaslı idarəetmənin tətbiqi idarəetmə mədəniyyətinin modernləşməsinə, strateji planlaşdırmanın elmi əsaslarla qurulmasına və performansın obyektiv qiymətləndirilməsinə mühüm töhfə verir. Məlumatların toplanması, təhlili və istifadəsi arasında qurulan sistemli əlaqə təşkilatların həm daxili proseslərini, həm də xarici mühitlə münasibətlərini daha effektiv şəkildə tənzimləməyə imkan yaradır. Nəticəyönümlü idarəetmədə dataların rolu fəaliyyətin yalnız nəticələrə görə deyil, həm də bu nəticələrə gətirib çıxaran proseslərin keyfiyyətinə görə qiymətləndirilməsinə şərait yaradır. Bu, idarəetmə sisteminə çeviklik, şəffaflıq və hesabatlılıq kimi mühüm xüsusiyyətlər qazandırır.

Ədəbiyyat

1. Arif, M., Jubair, M., & Ahsan, A. (2015). Use of result based management (RBM) framework for monitoring projects of public sector in Pakistan: A case study. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 6(2), 130–135.
2. de Vico, G., Alves, C. J. R., Sellitto, M. A., & da Silva, D. O. (2025). Data-driven performance evaluation and behavior alignment in port operations: A multivariate analysis of strategic indicators. *Administrative Sciences*, 15(9), 345. <https://doi.org/10.3390/admsci15090345>
3. Fischer, H., Wiener, M., Strahringer, S., & Kotlarsky, J. (2023). Data driven organizations: Review, conceptual framework, and empirical illustration. *Australasian Journal of Information Systems*, 27, Article 4425. <https://doi.org/10.3127/ajis.v27i0.4425>

4. Marcinkowski, B. (2021). Data-driven business model development. *Journal of Financial Management, Markets and Institutions*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1108/JFM-08-2020-0051>
5. Miragliotta, G. (2018). Data driven management in Industry 4.0: A method to define and measure data productivity. *Technology in Society*, 54, 153–161.
6. Ragazou, K., Passas, I., Garefalakis, A., Galariotis, E., & Zopounidis, C. (2023). Big data analytics applications in information management driving operational efficiencies and decision making: Mapping the field of knowledge with bibliometric analysis using R. *Big Data and Cognitive Computing*, 7(1), 13. <https://doi.org/10.3390/bdcc7010013>
7. Ramogayane, R. (2018). Embedding a results-based management culture to improve public sector performance. *Administration & Public Policy*, 26(2), Article a8.
8. Rana, S. (2019). Moving in the realm of big data: Using analytics in management research and practices. *Journal of Management Analytics*, 8(1). <https://doi.org/10.1177/2319714519839802>
9. Rogers, W. P., Kahraman, M. M., & Dessureault, S. (2019). Exploring the value of using data: A case study of continuous improvement through data warehousing. *International Journal of Mining, Reclamation and Environment*, 33(4), 286–296. <https://doi.org/10.1080/17480930.2017.1405473>
10. Sleep, S., Hulland, J., & Gooner, R. A. (2019). The data hierarchy: Factors influencing the adoption and implementation of data-driven decision making. *AMS Review*, 9(3), 230–248. <https://doi.org/10.1007/s13162-019-00146-8>
11. Vähämäki, J. (2019). *Learning from results-based management evaluations and reviews* (OECD Working Paper). OECD Publishing.
12. Östlund, M. (2024). Managing data-driven decision-making: Managerial experiences and strategies. *International Journal of Business Analytics* (accepted for publication).

Azərbaycanda kütləvi idmanın sosial rolunun artması və adaptiv idmanın inklüzivlik imkanları

Vüsal Abbasov

Xülasə. Kütləvi idman hər bir vətəndaşın idman fəaliyyətinə cəlb edilməsini, sağlam həyat tərzinin təşviqini və ictimai birliyin möhkəmləndirilməsini təmin edən sosial institut kimi çıxış edir. Kütləvi idman cəmiyyətin sosial strukturlarında mühüm dəyişikliklər yaradır. İdman tədbirləri və yarışları ictimai həmrəyliyin formalaşmasına, nəsillərarası münasibətlərin güclənməsinə və gənclərin sosial aktivliyinin artmasına səbəb olur. Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatlar, dövlət proqramları, idman siyasətinə dair normativ sənədlər, Azərbaycanda idmanın inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilmiş strategiyalar və rəsmi məlumatlar təhlil edilmişdir. Bu metod vasitəsilə kütləvi idmanın sosial mahiyyəti, onun sağlamlıq, sosiallaşma, gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili və ictimai fəallığın artırılması baxımından əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Kütləvi idman vətəndaşların sosial fəallığının artırılmasına, gənclərin sağlam həyat tərzinə yönəldilməsinə, ictimai həmrəyliyin möhkəmlənməsinə və sosial kapitalın formalaşmasına mühüm töhfə verir. Adaptiv idman isə fiziki məhdudiyyətli şəxslərin reabilitasiyasını, özünəinamının bərpasını və sosial mühitə integrasiyasını təmin edən effektiv vasitə kimi çıxış edir. Azərbaycanda adaptiv idmanın inkişafı 1990-cı illərdən etibarən başlanmış və 2000-ci illərdə sistemli mərhələyə qədəm qoymuşdur

Açar sözlər: kütləvi idman, adaptiv idman, fiziki sağlamlıq, sosial fəallıq, asudə vaxt

Azərbaycan İdman Akademiyası, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: vusal.abbasov2023@sport.edu.az

Daxil oldu: 18 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 14 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Increasing Social Role of Mass Sports in Azerbaijan and the Inclusive Possibilities of Adaptive Sports

Vusal Abbasov

Abstract. Mass sports act as a social institution that ensures the involvement of every citizen in sports activities, the promotion of a healthy lifestyle and the strengthening of social unity. Mass sports create significant changes in the social structures of society. Sports events and competitions lead to the formation of social solidarity, the strengthening of intergenerational relations and the increase in the social activity of young people. Scientific literature on the subject, state programs, normative documents on sports policy, strategies adopted in connection with the development of sports in Azerbaijan and official information were analyzed. Through this method, the social essence of mass sports, its importance in terms of health, socialization, effective organization of youth leisure time and increasing social activity were determined. Mass sports make a significant contribution to increasing the social activity of citizens, directing young people to a healthy lifestyle, strengthening social solidarity and the formation of social capital.

Adaptive sports act as an effective means of ensuring the rehabilitation of people with physical disabilities, restoration of self-confidence and integration into the social environment. The development of adaptive sports in Azerbaijan began in the 1990s and entered a systematic stage in the 2000s.

Keywords: *mass sports, adaptive sports, physical health, social activity, leisure time*

Azerbaijan Sports Academy, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: vusal.abbasov2023@sport.edu.az

Received: 18 January 2026; Accepted: 14 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycanda kütləvi idmanın inkişafı son illərdə dövlət siyasətinin və ictimai marağın prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu, həm fiziki sağlamlığın qorunması, həm də sosial integrasiyanın gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Kütləvi idman hər bir vətəndaşın idman fəaliyyətinə cəlb edilməsini, sağlam həyat tərzinin təşviqini və ictimai birliyin möhkəmləndirilməsini təmin edən sosial institut kimi çıxış edir. Kütləvi idman cəmiyyətin sosial strukturlarında mühüm dəyişikliklər yaradır. İdman tədbirləri və yarışları ictimai həmrəyliyin formalaşmasına, nəsillərarası münasibətlərin güclənməsinə və gənclərin sosial aktivliyinin artmasına səbəb olur. Azərbaycanda “İdman hamı üçün” prinsipi çərçivəsində həyata keçirilən proqramlar — məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində və iş yerlərində təşkil olunan kütləvi idman aksiyaları — insanların sosiallaşma prosesini gücləndirir (Əhmədov, 2022). Dövlətin idman siyasəti, xüsusən də Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən layihələr, idmanın regionlarda da inkişafını stimullaşdırmışdır. Müasir idman komplekslərinin tikintisi, kənd və şəhər ərazilərində idman infrastrukturalarının yenilənməsi, idman təlimlərinin kütləviləşməsi və gənclər üçün sosial layihələrin tətbiqi nəticəsində ölkədə sağlamlıq mədəniyyəti formalaşmağa başlamışdır (Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi, 2024). Kütləvi idman həmçinin sosial inklüzivliyin artırılmasında mühüm vasitədir. Müxtəlif sosial təbəqələrdən olan insanların bir araya gəlməsi, sosial maneələrin aradan qaldırılmasına və ictimai birliyin güclənməsinə şərait yaradır. Məsələn, “Sağlam gələcək naminə hərəkət et!” kimi sosial idman kampaniyaları ictimai məsuliyyət hissini artırır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına dəstək verir (Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişaf üzrə Milli Prioritetlər).

Metodlar

“Azərbaycanda kütləvi idmanın sosial rolunun artması və adaptiv idmanın inklüzivlik imkanları” mövzusunun araşdırılmasında kompleks yanaşmadan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi kütləvi idmanın cəmiyyətdə sağlam həyat tərzinin formalaşmasına, sosial fəallığın artmasına, müxtəlif yaş və sosial qrupların ictimai həyata integrasiyasına təsirini müəyyənləşdirmək, həmçinin adaptiv idmanın əlilliyi olan şəxslər üçün yaratdığı inklüziv imkanları təhlil etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur: Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatlar, dövlət proqramları, idman siyasətinə dair normativ sənədlər, Azərbaycanda idmanın inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilmiş strategiyalar və rəsmi məlumatlar təhlil edilmişdir. Bu metod vasitəsilə kütləvi idmanın sosial mahiyyəti, onun sağlamlıq, sosiallaşma, gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili və ictimai fəallığın artırılması baxımından əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanda kütləvi idmanın inkişaf istiqamətləri beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə edilmişdir. Xüsusilə adaptiv idman sahəsində müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan inklüziv yanaşmalar, əlilliyi olan şəxslərin idman fəaliyyətinə cəlb olunması mexanizmləri və paralimpiya hərəkətinin sosial təsirləri araşdırılmışdır. Bu metod Azərbaycan

təcrübəsinin üstün və inkişaf etdirilməli tərəflərini müəyyən etməyə imkan verir. Kütləvi idman yalnız fiziki sağlamlıq vasitəsi kimi deyil, həm də sosial integrasiya, bərabər iştirak, sağlam həyat tərz, ictimai həmrəylik və inklüziv cəmiyyət quruculuğunun mühüm elementi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Adaptiv idman isə əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə integrasiyasını gücləndirən sosial-pedaqoji və reabilitasiya vasitəsi kimi qiymətləndirilmişdir. İdman tədbirlərində, kütləvi yarışlarda, məktəb və icma əsaslı idman fəaliyyətlərində iştirak imkanları, müxtəlif sosial qrupların bu prosedura cəlb olunma səviyyəsi müşahidə əsasında araşdırılmışdır. Bu metod kütləvi idmanın real sosial mühitdə necə qəbul edildiyini və adaptiv idman üçün mövcud şəraitin nə dərəcədə əlçatan olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Azərbaycanda idmanla məşğul olan şəxslərin sayı, idman infrastrukturunun genişlənməsi, paralimpiya və adaptiv idman növləri üzrə iştirak göstəriciləri, idman tədbirlərinin əhatə dairəsi kimi məlumatlar təhlil edilmişdir. Statistik yanaşma kütləvi idmanın sosial rolunun artmasını daha obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Toplanmış nəzəri və praktik məlumatlar ümumiləşdirilərək kütləvi idmanın sosial funksiyaları və adaptiv idmanın inklüzivlik imkanları haqqında elmi nəticələr çıxarılmışdır. Bu metod əsasında mövzunun əsas istiqamətləri sistemləşdirilmiş, mövcud problemlər və inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir. Nəticə etibarilə, tədqiqatda istifadə olunan metodlar kütləvi idmanın Azərbaycanda sosial birləşdirici qüvvə kimi rolunu, adaptiv idmanın isə inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında mühüm vasitə olduğunu əsaslandırmağa imkan verir. Bu metodoloji yanaşma mövzunun həm nəzəri, həm də praktik aspektlərini araşdırmaq üçün əlverişli elmi baza yaradır.

Nəticələr

Kütləvi idman vətəndaşların sosial fəallığının artırılmasına, gənclərin sağlam həyat tərzinə yönəldilməsinə, ictimai həmrəyliyin möhkəmlənməsinə və sosial kapitalın formalaşmasına mühüm töhfə verir. Adaptiv idman isə fiziki məhdudiyyətli şəxslərin reabilitasiyasını, özünəinamının bərpasını və sosial mühitə integrasiyasını təmin edən effektiv vasitə kimi çıxış edir. Bu, eyni zamanda inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına, bərabər imkanların yaradılmasına və ictimai stereotiplərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda kütləvi və adaptiv idmanın inkişafı üçün hüquqi baza, maddi-texniki infrastruktur və ictimai dəstək mövcuddur. Lakin bu potensialın tam reallaşdırılması üçün inklüziv idman proqramlarının regionlarda genişləndirilməsi, mütəxəssis hazırlığının gücləndirilməsi və cəmiyyətin maarifləndirilməsi istiqamətində davamlı işlər aparılmalıdır.

Nəticə etibarilə, idman vasitəsilə sosial integrasiya və inklüzivlik prinsiplərinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın sosial siyasətinin davamlı inkişafına, insan potensialının tam reallaşmasına və sağlam, həmrəy cəmiyyətin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Müzakirə

Azərbaycanda adaptiv idmanın inkişafı 1990-cı illərdən etibarən başlanmış və 2000-ci illərdə sistemli mərhələyə qədəm qoymuşdur (Azərbaycan Paralimpiya Komitəsi, 2023). 1996-cı ildə yaradılan Azərbaycan Milli Paralimpiya Komitəsi bu sahənin təşkilati bazasını formalaşdırmışdır. Komitənin fəaliyyəti nəticəsində paralimpiya idman növləri üzrə ölkədə xüsusi idman məktəbləri, təlim-məşq mərkəzləri və yarışlar təşkil olunmağa başlanmışdır (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2020). Son illərdə isə dövlət dəstəyi ilə adaptiv idman infrastrukturunun inkişafı sürətlənmişdir. Müasir idman obyektlərində əlilliyi olan şəxslər üçün xüsusi şərait yaradılmış, idman zalları və hovuzlarda universal dizayn prinsipləri tətbiq edilmişdir. Həmçinin, “İdmanın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2018–2025)”, “Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi strategiyası” kimi sənədlərdə adaptiv idmanın genişləndirilməsi xüsusi istiqamət kimi qeyd olunur (“Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Bundan başqa, Azərbaycan Xüsusi Olimpiya Komitəsi və Əlillərin İdman Federasiyaları tərəfindən həyata keçirilən layihələr,

beynəlxalq idman təşkilatları ilə əməkdaşlıq proqramları ölkənin bu sahədə təcrübəsini zənginləşdirmişdir. Adaptiv idman təkcə fiziki fəaliyyət deyil, həm də sosial bərabərlik və inklüzivlik ideyalarının təbliğat vasitəsidir (Həsənova, 2021). Fiziki məhdudiyyətli şəxslərin idmana cəlb edilməsi onların özünəinamını artırır, sosial izolyasiyanı aradan qaldırır və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir. Bu proses, həmçinin, sağlam insanların münasibətinə də müsbət təsir göstərərək empatiyanı və sosial məsuliyyəti artırır. Psixoloji baxımdan adaptiv idman iştirakçıların həyat motivasiyasını gücləndirir, depressiya və stress hallarını azaldır. Araşdırmalar göstərir ki, idman fəaliyyətinə qoşulan fiziki məhdudiyyətli şəxslərdə sosial inteqrasiya səviyyəsi və emosional sabitlik göstəriciləri daha yüksək olur.

Adaptiv idmanın inkişafı təhsil sistemində də mühüm yer tutur. Inklüziv təhsil mühitində idman dərsləri və bədən tərbiyəsi fəaliyyətləri xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin sosiallaşması və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üçün vacib rol oynayır. Təhsil müəssisələrində adaptiv idman proqramlarının tətbiqi uşaqlarda tolerantlıq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət kimi sosial dəyərləri formalaşdırır. Müasir dövrdə bu istiqamətdə müəllim və məşqçilərin peşəkar hazırlığı, metodik və texniki resursların təminatı, tədris proqramlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması aktual məsələlərdəndir. Azərbaycan adaptiv idmanın beynəlxalq arenada təmsilçiliyini də uğurla təmin edir. Paralimpiya və Xüsusi Olimpiya yarışlarında Azərbaycan idmançılarının qazandıqları uğurlar ölkədə bu sahəyə marağı artırmış, adaptiv idmanı milli fəxarət mənbəyinə çevirmişdir (Əliyev, 2020). Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inklüziv idman proqramlarının genişləndirilməsi yalnız sosial müdafiə məqsədi daşımır, həm də iqtisadi və mədəni baxımdan cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına töhfə verir (World Health Organization (WHO), 2022). Azərbaycan da bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatlarla – BMT, UNESCO, Beynəlxalq Paralimpiya Komitəsi və s. ilə sıx əməkdaşlıq edir. Adaptiv idman Azərbaycanda həm sosial siyasətin, həm də humanist dəyərlərin təzahürüdür. Bu sahənin inkişafı sosial ədalətin təmininə, cəmiyyətin tolerantlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə və fiziki məhdudiyyətli şəxslərin potensialının reallaşdırılmasına xidmət edir. Nəticə etibarilə, adaptiv idmanın inkişafı yalnız idman sahəsinin deyil, bütövlükdə inklüziv cəmiyyət quruculuğunun əsas göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikasında 2018–2025-ci illər üçün “İdmanın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda adaptiv idman sahəsinin genişləndirilməsi və inklüziv idman mərkəzlərinin yaradılması mühüm istiqamətlər kimi müəyyən olunmuşdur. Bu proqram çərçivəsində məktəblərdə və reabilitasiya mərkəzlərində adaptiv idman dərslərinin təşkili, mütəxəssislərin hazırlanması və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ölkədə idman qurğularının ümumi sayı 2011-ci ildə 9 491 olduğu halda, 2025-ci ilin əvvəlinə 12 290-a çatmışdır. Eyni dövrdə üzgüçülük hovuzlarının sayı 58-dən 143-ə yüksəlmiş, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı isə 2011-ci ildəki 1 649,8 min nəfərdən 2024-cü ildə 1 898,8 min nəfərə çatmışdır. Bu, iştirakçı sayında təxminən 15 faiz, ümumi idman infrastrukturu üzrə isə təxminən 29,5 faiz artım deməkdir. Hətta 2024-cü ildə 2023-lə müqayisədə cüzi azalma qeydə alınsa da (1 921,6 mindən 1 898,8 minə), ümumi trend yenə də yüksələn xətt üzrə qalır (UNESCO, 2023). Beynəlxalq nəticələr də idmanın ictimai nüfuzunu artırır: 2024-cü ildə Azərbaycan idmançıları beynəlxalq yarışlarda 1 718 medal qazanmış, Paris Olimpiadasında isə 2 qızıl, 2 gümüş və 3 bürünc medalla 204 ölkə arasında 30-cu yeri tutmuşdur. Bundan əlavə, “Üzgüçülük hamı üçün” layihəsinin ölkə üzrə 38 idman qurğusunda iki mindən çox iştirakçını əhatə etməsi kütləvi idmanın artıq yalnız peşəkar sahə deyil, ictimai sağlamlıq və sosial inteqrasiyanın praktik alətinə çevrildiyini göstərir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

Bununla belə, statistik təhlil göstərir ki, kütləvi idmanın sosial rolunun artması hələ bütün əhali qruplarında eyni səviyyədə gündəlik davranışa çevrilməyib. Ev təsərrüfatları tədqiqatının 2024-cü il nəticələrinə əsasən, 15 yaşdan yuxarı əhalinin 90,0 faizi hər hansı idman növü ilə məşğul olmadığını

bildirib; yalnız 6,9 faizi asudə vaxtlarda, 0,2 faizi peşəkar səviyyədə, 2,9 faizi isə təhsil müəssisəsində idmanla məşğul olduğunu qeyd edib. Gender fərqi də nəzərəçarpandır: kişilər arasında asudə vaxtlarda idmanla məşğul olanların payı 12,5 faiz olduğu halda, qadınlarda bu göstərici 1,8 faizdir. Bu fakt göstərir ki, Azərbaycanda idmanın sosial rolunun artımı əsasən infrastruktur və institusional imkanlar səviyyəsində güclənsə də, onun gündəlik həyat tərzinə çevrilməsi, xüsusilə qadınlar və yaşlı qruplar arasında, hələ də əlavə təşviq mexanizmləri tələb edir. İnzibati statistikada 2024-cü il üzrə 1,8988 milyon nəfərin idmanla məşğul olması fonunda sorğu məlumatlarında qeyri-aktivliyin yüksək görünməsi, böyük ehtimalla, fərqli ölçmə metodologiyaları ilə bağlıdır; lakin hər iki mənbə birlikdə oxunduqda əsas nəticə dəyişmir: kütləvi idman genişlənir, amma onun sosial dərinliyi hələ tam formalaşmayıb.

Nəticə

Bu kontekstdə adaptiv idman Azərbaycanda inklüzivliyin genişlənməsi üçün xüsusi sosial əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi statistikaya görə, 2025-ci ilin əvvəlinə ölkədə əlilliyi olan şəxslərin ümumi sayı 498 442 nəfər olmuşdur; onlardan 454 944 nəfəri 18 yaş və yuxarı, 43 498 nəfəri isə əlilliyi olan uşaqlardır. Başqa sözlə, əlilliyi olan şəxslərin təxminən 8,7 faizi uşaqlardır və bu, adaptiv idmanın yalnız reabilitasiya deyil, həm də erkən sosiallaşma, özünəinam və ictimai iştirak baxımından strateji sahə olduğunu göstərir. Eyni mənbədə 2024-cü ildə ilk dəfə əlilliyi müəyyən edilən 18 yaşadək şəxslərin sayının 4,5 min, 18 yaş və yuxarı şəxslərin sayının isə 19,3 min nəfər olduğu göstərilir. Bu rəqəmlər adaptiv idmanı dar sahə deyil, davamlı sosial siyasət və uzunmüddətli insan kapitalı məsələsi kimi qiymətləndirməyə əsas verir (European Commission, 2021).

Azərbaycanda kütləvi idmanın sosial rolunun artması və adaptiv idmanın inklüzivlik imkanlarının genişlənməsi ölkənin sosial siyasətində mühüm yer tutur. Bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət proqramları, sosial təşəbbüslər və ictimai layihələr idmanın yalnız fiziki sağlamlıq deyil, həm də sosial integrasiya, bərabərlik və cəmiyyətin rifahı üçün strateji vasitə olduğunu göstərir (Məmmədov, 2019).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Paralimpiya Komitəsi. (2023). *Adaptiv idmanın inkişafı və sosial təsirləri haqqında illik hesabat*. Azərbaycan Milli Paralimpiya Komitəsinin nəşri.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). *İdman və fiziki tərbiyə sahəsində əsas göstəricilər*. Dövlət Statistika Komitəsinin nəşri.
3. Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi. (2024). *İdmanın inkişafı və kütləvililiyinə dair illik statistika hesabatı*.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. (1997, 26 dekabr). “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” *Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Qanunvericilik bazası.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2020). *Kütləvi idmanın inkişafına dair 2020–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı*.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (2021, 2 fevral). “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişaf üzrə Milli Prioritetlər” sənədinin təsdiqi haqqında.
7. European Commission. (2021). *EU Work Plan for Sport 2021–2024*. Publications Office of the European Union.
8. Əhmədov, E. R. (2022). *İdmanın sosial funksiyaları və ictimai integrasiya imkanları*. Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası nəşriyyatı.
9. Əliyev, T. (2020). Regionlarda idman infrastrukturunu və kütləvi idmanın inkişaf istiqamətləri. *İqtisadiyyat və İdarəetmə*, 12(4), 112–120.
10. Həsənova, S. N. (2021). Qadınların idmana cəlb olunmasında sosial və mədəni amillər. *Sosial Tədqiqatlar*, 5(3), 47–55.

11. Məmmədov, F. A. (2019). *İdman mədəniyyəti və sosial dəyərlərin formalaşması*. Elm və təhsil nəşriyyatı.
12. UNESCO. (2023). *Inclusive sport for sustainable development: Policy recommendations for member states*. UNESCO Publishing.
13. World Health Organization. (2022). *Global status report on physical activity 2022*. World Health Organization.

Maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında əlaqələrin formalaşdırılması və layihə qərarlarının optimallaşdırılması

Nərmin Həsənova

Xülasə. Müasir iqtisadi mühitdə layihələrin effektiv idarə olunması, maliyyə resurslarının optimal bölüşdürülməsi və strateji məqsədlərə nail olunması üçün maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında qarşılıqlı əlaqələrin düzgün qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə maliyyə göstəricilərinin iqtisadi amillərlə integrasiyası, layihələrin planlaşdırılması və idarə olunması prosesində qərarvermə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, həmçinin optimal idarəetmə yanaşmalarının formalaşdırılması məsələləri araşdırılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində layihələrin maliyyə dayanıqlığına və uzunmüddətli inkişaf potensialına təsir göstərən əsas faktorlar müəyyən edilmiş, risklərin qiymətləndirilməsi üsulları və iqtisadi dəyişkənlik şəraitində çevik qərar modellərinin tətbiqi imkanları təhlil edilmişdir. Eyni zamanda maliyyə və iqtisadi modellərin qarşılıqlı əlaqəsinin layihələrin səmərəliliyinə, investisiya cəlbediciliyinə, rəqabət qabiliyyətinə və strateji inkişaf perspektivlərinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Müasir layihə idarəetməsində maliyyə və iqtisadi modellər arasında əlaqələrin səmərəli şəkildə formalaşdırılması mühüm rol oynayır. Hər iki modelin uzlaşdırılmış şəkildə tətbiqi risklərin azaldılmasına, mövcud resursların daha effektiv idarə olunmasına və layihənin strateji hədəflərinə çatmasına imkan yaradır. Bu baxımdan maliyyə və iqtisadi modellərin birgə araşdırılması təkcə nəzəri əhəmiyyət daşıyır, eyni zamanda praktik fəaliyyət üçün də vacib hesab olunur.

Açar sözlər: maliyyə modeli, iqtisadi model, layihə qərarları, optimallaşdırma, risklərin idarə edilməsi

Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: nrmnhasanova@icloud.com

Daxil oldu: 18 Fevral 2026; Qəbul edildi: 1 May 2026; Onlayn nəşr edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Formation of Relations Between Financial Model and Economic Model and Optimization of Project Decisions

Narmin Hasanova

Abstract. In the modern economic environment, the correct establishment of mutual relations between the financial model and the economic model is of particular importance for the effective management of projects and the efficient use of resources. This article examines the issues of integrating financial indicators with economic factors, improving decision-making mechanisms in the project planning process, and forming optimal management approaches. Within the framework of the study, the main factors affecting the financial sustainability of projects, risk assessment methods, and the application of flexible decision models in conditions of economic volatility were analyzed. In modern project management, the effective formation of relationships between financial and economic models plays an important role.

The coordinated application of both models allows for risk reduction, more effective management of available resources, and achievement of the project's strategic goals. In this regard, the joint study of financial and economic models is not only of theoretical importance, but is also considered important for practical activities.

Keywords: financial model, economic model, project decisions, optimization, risk management

Azerbaijan Technical University, Baku, Azerbaijan

E-mail: nrmnhasanova@icloud.com

Received: 18 February 2026; Accepted: 1 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə global iqtisadi münasibətlərin sürətlə dəyişməsi, bazar şəraitində qeyri-müəyyənliyin artması və rəqabət mühitinin daha da güclənməsi müəssisələrin və layihələrin idarə edilməsində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. İqtisadi sistemlərin mürəkkəbləşməsi və maliyyə resurslarının məhdudluğu şəraitində layihələrin effektiv planlaşdırılması və idarə olunması yalnız nəzəri yanaşmalarla deyil, eyni zamanda dəqiq hesablamalara əsaslanan modellərlə həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında qarşılıqlı əlaqələrin düzgün qurulması layihələrin uğurlu icrası və strateji qərarların daha səmərəli qəbul olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Məmmədov, 2021).

Maliyyə modeli layihənin gəlir və xərclərinin, investisiya axınlarının, kapital dövriyyəsinin və maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsinə xidmət edən mühüm idarəetmə aləti hesab olunur. İqtisadi model isə daha geniş çərçivədə bazar mühitini, iqtisadi göstəriciləri, tələb və təklif balansını, inflyasiya səviyyəsini, resurs bölgüsünü və iqtisadi inkişaf meyillərini təhlil etməyə imkan yaradır. Hər iki model ayrı-ayrılıqda mühüm əhəmiyyət daşısa da, onların inteqrasiyalı şəkildə tətbiqi layihələrin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə və mümkün risklərin əvvəlcədən müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Çünki maliyyə göstəriciləri birbaşa iqtisadi mühitdən asılı olduğu kimi, iqtisadi dəyişikliklər də layihələrin maliyyə nəticələrinə ciddi təsir göstərir.

Müasir layihə idarəetməsində əsas problemlərdən biri maliyyə qərarlarının yalnız qısamüddətli nəticələr əsasında verilməsidir. Bu zaman iqtisadi dəyişkənlik, bazar riskləri, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, inflyasiya səviyyəsi və digər makroiqtisadi amillər kifayət qədər nəzərə alınmadıqda layihələrin effektivliyi azalır və maliyyə riskləri artır. Buna görə də layihə qərarlarının optimallaşdırılması prosesində iqtisadi və maliyyə modellərinin qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməsi vacib hesab olunur. Belə yanaşma resurslardan daha səmərəli istifadəyə, investisiya risklərinin minimuma endirilməsinə və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə imkan yaradır.

Layihələrin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı maliyyə modelinin əsas məqsədi gəlirlilik səviyyəsini artırmaq və xərclərin optimallaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Lakin iqtisadi model bu prosesa daha geniş aspektdən yanaşaraq layihənin iqtisadi mühitlə uyğunluğunu, bazar tələblərinə cavab verməsini və sosial-iqtisadi təsirlərini qiymətləndirir. Bu səbəbdən müasir dövrdə yalnız maliyyə göstəricilərinə əsaslanan qərarvermə sistemi kifayət etmir. Layihələrin effektiv idarə olunması üçün iqtisadi faktorların da maliyyə hesablamalarına inteqrasiya olunması zəruri hesab edilir (Hüseynov, 2020).

Beləliklə, maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında əlaqələrin formalaşdırılması yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biridir. Bu əlaqələrin düzgün

qurulması layihələrin daha effektiv idarə edilməsinə, investisiya imkanlarının genişlənməsinə və müəssisələrin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasına mühüm töhfə verir.

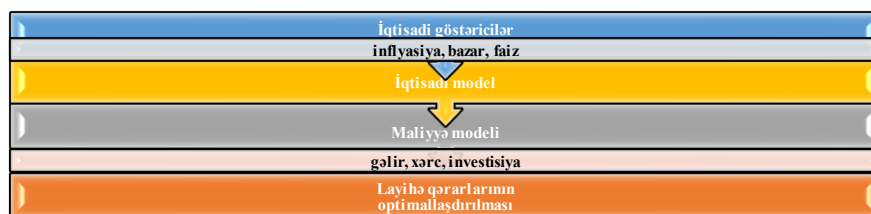
Metodlar

Müasir iqtisadi şəraitdə layihələrin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi maliyyə və iqtisadi modellərin qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunmasını zəruri edir. Maliyyə modeli layihənin gəlirlilik səviyyəsini və maliyyə dayanıqlığını müəyyən etməyə xidmət etdiyi halda, iqtisadi model bazar mühitini və makroiqtisadi təsirləri qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bu modellərin integrasiya olunmuş şəkildə istifadəsi layihə qərarlarının daha əsaslandırılmış qəbul edilməsinə, risklərin minimuma endirilməsinə və resurslardan səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Əsas hissədə maliyyə və iqtisadi modellərin nəzəri əsasları, layihə qərarlarının optimallaşdırılmasında onların rolu və müasir dövrdə tətbiq perspektivləri geniş şəkildə təhlil olunur.

Layihə idarəetməsində maliyyə modelləri investorlar üçün qərarvermə prosesində mühüm rol oynayır. Çünki investisiyanın geri dönüş müddəti, gəlirlilik səviyyəsi və maliyyə dayanıqlılığı kimi göstəricilər məhz bu model əsasında qiymətləndirilir (Əliyeva, 2019). Müasir dövrdə maliyyə və iqtisadi modellərin qurulmasında rəqəmsal texnologiyaların rolu da artmışdır. Xüsusilə böyük verilənlərin analizi, süni intellekt əsaslı proqnozlaşdırma sistemləri və avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmləri modellərin daha dəqiq işlənməsinə imkan yaradır. Əvvəllər yalnız statistik göstəricilərə əsaslanan təhlillər aparıldığı halda, hazırda real vaxt rejimində məlumatların emalı vasitəsilə bazar dəyişiklikləri daha sürətli qiymətləndirilir. Bu isə layihələrin idarə edilməsində çevikliyin artırılmasına və strateji qərarların daha əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə səbəb olur (Brigham & Ehrhardt, 2021).

Beləliklə, maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında əlaqələrin düzgün qurulması müasir layihə idarəetməsinin əsas elementlərindən biri hesab olunur. Integrasiya olunmuş yanaşma layihələrin risklərini azaltmağa, resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə və strateji məqsədlərə nail olmağa şərait yaradır. Bu səbəbdən maliyyə və iqtisadi modellərin paralel şəkildə təhlil olunması yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır (Damodaran, 2020).

Qərarların optimallaşdırılması prosesində risklərin düzgün qiymətləndirilməsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Maliyyə modelləri əsasən daxili riskləri müəyyən etdiyi halda, iqtisadi modellər xarici iqtisadi təhlükələri analiz etməyə imkan verir. Müxtəlif iqtisadi ssenarilər üzrə aparılan təhlillər layihənin alternativ inkişaf variantlarını müəyyən etməyə və daha uyğun qərarların qəbuluna şərait yaradır. Bu isə müəssisələrin qeyri-müəyyən iqtisadi şəraitdə daha dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinə kömək edir (Mankiw, 2022). Aşağıdakı sxemdə layihə qərarlarının optimallaşdırılması prosesində maliyyə və iqtisadi modellərin qarşılıqlı əlaqəsi sadə formada göstərilmişdir:

Sxem 1

*Layihə qərarlarının optimallaşdırılması prosesində
maliyyə və iqtisadi modellərin qarşılıqlı əlaqəsi*

Mənbə. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Beləliklə, maliyyə və iqtisadi modellərin birlikdə tətbiqi layihələrin daha real qiymətləndirilməsinə, resurslardan səmərəli istifadəyə və strateji qərarların daha düzgün qəbul edilməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma həm maliyyə risklərinin azaldılması, həm də layihələrin uzunmüddətli davamlılığının təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı maliyyə və iqtisadi modellərin tətbiq imkanlarını daha da genişləndirmişdir. Əvvəllər layihələrin təhlili əsasən statistik məlumatlar və ənənəvi hesablama üsulları əsasında həyata keçirildiyi halda, hazırda avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, böyük verilənlərin analizi və süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə daha dəqiq və operativ nəticələr əldə etmək mümkün olmuşdur. Bu yeniliklər maliyyə və iqtisadi modellərin inteqrasiya olunmuş şəkildə tətbiqini daha aktual etmiş və layihə idarəetməsində yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur (Yılmaz, 2021).

İnteqrasiya olunmuş modellərin əsas üstünlüklərindən biri məlumatların kompleks şəkildə təhlil edilməsidir. Maliyyə göstəriciləri ilə iqtisadi amillərin eyni sistem daxilində qiymətləndirilməsi layihələrin real bazar şəraitinə uyğunlaşdırılmasına imkan verir. Belə yanaşma müəssisələrə dəyişən iqtisadi mühitə daha çevik uyğunlaşmaq, riskləri vaxtında müəyyən etmək və strateji qərarları daha əsaslandırılmış şəkildə qəbul etmək imkanı yaradır. Xüsusilə qeyri-sabit bazar şəraitində iqtisadi dəyişikliklərin əvvəlcədən proqnozlaşdırılması layihələrin davamlılığının qorunmasında mühüm rol oynayır.

İnteqrasiya olunmuş maliyyə və iqtisadi modellərin praktiki əhəmiyyəti xüsusilə investisiya layihələrində daha aydın şəkildə özünü göstərir (Smirnov, 2021). İnvestorlar layihənin yalnız maliyyə gəlirliliyini deyil, həm də iqtisadi mühitə uyğunluğunu və uzunmüddətli dayanıqlılığını qiymətləndirməyə üstünlük verirlər. Buna görə də layihələrin qiymətləndirilməsi zamanı makroiqtisadi göstəricilər, bazar tendensiyaları və risk faktorları nəzərə alınır. Belə yanaşma investisiya risklərini azaltmaqla yanaşı, layihələrin daha stabil və davamlı inkişafını təmin edir (Karaca, 2020).

Beləliklə, müasir şəraitdə maliyyə və iqtisadi modellərin inteqrasiyası layihələrin effektiv idarə olunmasının əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir. Bu modellərin birlikdə tətbiqi yalnız maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına deyil, həm də strateji idarəetmənin gücləndirilməsinə və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasına geniş imkanlar yaradır.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında qarşılıqlı əlaqələrin layihələrin planlaşdırılması, qiymətləndirilməsi və idarə olunması prosesində həlledici rol oynadığını bir daha təsdiq etmişdir. Müasir iqtisadi şəraitdə layihələrin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi yalnız maliyyə göstəricilərinin hesablanması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda iqtisadi mühitə baş verən dəyişikliklərin, bazar tendensiyalarının, makroiqtisadi amillərin və risk faktorlarının da kompleks şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir. Bu baxımdan maliyyə və iqtisadi modellərin inteqrasiyası layihələrin daha real əsaslar üzərində qurulmasına və qəbul edilən qərarların effektivliyinin artırılmasına şərait yaradır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, maliyyə modeli layihənin gəlirlilik səviyyəsini, pul axınlarını, investisiya ehtiyaclarını və maliyyələşdirmə imkanlarını müəyyən etməyə xidmət etdiyi halda, iqtisadi model layihənin fəaliyyət göstərəcəyi mühitin xüsusiyyətlərini, bazar şərtlərini, iqtisadi artım tempini, inflyasiya səviyyəsini, faiz dərəcələrinin dəyişməsinə və digər xarici təsir amillərini qiymətləndirməyə imkan verir. Hər iki model ayrı-ayrılıqda mühüm analitik vasitə olsa da, onların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi layihənin ümumi səmərəliliyinin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə şərait yaradır (İvanov, 2019).

Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, iqtisadi göstəricilərdə baş verən dəyişikliklər maliyyə nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. İnflyasiyanın yüksəlməsi, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, faiz dərəcələrinin artması və ya iqtisadi aktivliyin azalması layihələrin gəlirliliyinə, xərc strukturuna və investisiya cəlbəediciyinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Buna görə də layihələrin qiymətləndirilməsi zamanı yalnız cari maliyyə göstəricilərinə deyil, həm də mümkün iqtisadi ssenarilərə əsaslanan proqnozlaşdırma mexanizmlərinə üstünlük verilməsi vacib hesab olunur.

Tədqiqatın ümumi yekunu olaraq qeyd etmək olar ki, maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında əlaqələrin düzgün qurulması layihələrin idarə olunmasının strateji əsaslarını formalaşdırır. Bu əlaqələrin sistemli şəkildə tətbiqi layihələrin maliyyə dayanıqlığını gücləndirir, investisiya risklərini azaldır, resursların səmərəli bölgüsünü təmin edir və qəbul edilən qərarların keyfiyyətini yüksəldir (Finance Research. (n.d.). Beləliklə, maliyyə və iqtisadi modellərin integrasiya olunmuş şəkildə istifadəsi layihələrin uzunmüddətli uğurunun təmin edilməsində, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında və davamlı iqtisadi inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Müzakirələr zamanı diqqət çəkən əsas məqamlardan biri də layihələrin idarə olunmasında çevik yanaşmaların əhəmiyyətinin artmasıdır (Economics Discussion (n.d.). Müasir iqtisadi şərait sürətli dəyişikliklərlə xarakterizə olunur və bu dəyişikliklərə operativ reaksiya verə bilməyən layihələr rəqabət üstünlüyünü itirmək riski ilə üzləşirlər. Buna görə də maliyyə və iqtisadi modellərin dinamik şəkildə yenilənməsi və mütəmadi monitoring mexanizmlərinin tətbiqi layihələrin davamlı inkişafı üçün vacib hesab edilir.

Tədqiqat nəticələrinin digər mühüm aspekti resursların səmərəli idarə olunması ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, maliyyə və iqtisadi modellərin integrasiyası resursların daha rəşional bölüşdürülməsinə, xərclərin optimallaşdırılmasına və investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin artırılmasına şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində layihələrin maliyyə dayanıqlığını gücləndirir və uzunmüddətli perspektivdə daha yüksək iqtisadi nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

Ümumilikdə aparılmış müzakirələr göstərir ki, maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında əlaqələrin formalaşdırılması yalnız nəzəri əhəmiyyət daşıyır, həm də praktiki idarəetmə baxımından mühüm nəticələr doğurur. Bu əlaqələrin düzgün qurulması layihələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, risklərin azaldılmasına və strateji məqsədlərə daha effektiv şəkildə nail olunmasına imkan yaradır.

Təklifləri irəli sürürəm: Layihələrin hazırlanması və qiymətləndirilməsi prosesində maliyyə və iqtisadi modellərin integrasiya olunmuş tətbiqi məcburi yanaşma kimi nəzərə alınmalıdır. Layihələrin maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi zamanı müxtəlif iqtisadi ssenarilər üzrə həssaslıq və risk analizlərinin aparılması təmin edilməlidir. İnflyasiya, faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri və bazar dəyişiklikləri kimi makroiqtisadi göstəricilər maliyyə modellərinə mütəmadi şəkildə daxil edilməlidir. Layihə idarəetməsində rəqəmsal analitika, süni intellekt və proqnozlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilməlidir. Qərarvermə prosesində yalnız maliyyə gəlirliliyinə deyil, iqtisadi səmərəlilik və uzunmüddətli inkişaf göstəricilərinə də üstünlük verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2021). *Financial management: Theory and practice* (17th ed.). Cengage Learning.
2. Damodaran, A. (2020). *Applied corporate finance* (5th ed.). Wiley.
3. Economics Discussion. (n.d.). *Financial and economic models in project management*. Retrieved June 24, 2026.
<https://www.economicsdiscussion.net/project-management/financial-and-economic-models>
4. Əliyeva, N. S. (2019). *Layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mexanizmləri*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

5. Finance Research. (n.d.). *Investment decision optimization*. Retrieved June 24, 2026. <https://www.finance-research.org/investment-decision-optimization>
6. Hüseynov, R. T. (2020). *Müasir iqtisadi modelləşdirmə və strateji qərarvermə metodları*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
7. İvanov, P. A. (2019). *İnvestisiya Layihələrinin İqtisadi Modelləşdirilməsi və İdarə Edilməsi*. Maliyyə və Statistika.
8. Karaca, M. (2020). *Proje yönetiminde finansal planlama ve risk analizi*. Beta Basım Yayım.
9. Mankiw, N. G. (2022). *Principles of economics* (9th ed.). Cengage Learning.
10. Məmmədov, E. Ə. (2021). *Maliyyə idarəetməsi və investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi*. Elm və Təhsil.
11. Smirnov, V. N. (2021). *Maliyyə Modelləri və İdarəetmə Qərarlarının Optimallaşdırılması Metodları*. Piter.
12. Yılmaz, H. (2021). *Finansal analiz ve ekonomik karar verme süreçleri*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Layihələr üzrə maliyyə modelinin qurulması və pul axınlarının proqnozlaşdırılması əsasında maliyyə dəyərinin qiymətləndirilməsi

Nicat Əliyev

Xülasə. Müasir layihə idarəetməsində maliyyə modelinin qurulması və pul axınlarının dəqiq proqnozlaşdırılması layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə layihələr üzrə maliyyə modelinin formalaşdırılması prinsipləri, gəlir və xərclərin planlaşdırılması mexanizmləri, eləcə də pul axınlarının proqnozlaşdırılması əsasında maliyyə dəyərinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində layihələrin maliyyə nəticələrinə təsir göstərən əsas amillər təhlil edilmiş, pul vəsaitlərinin hərəkətinin qiymətləndirilməsi metodları və investisiya qərarlarının qəbulunda onların rolu öyrənilmişdir. Eyni zamanda diskontlaşdırılmış pul axınları yanaşması, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi və müxtəlif inkişaf ssenarilərinin layihənin dəyərinə təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, düzgün qurulmuş maliyyə modeli layihənin gələcək maliyyə potensialını daha obyektiv qiymətləndirməyə, investisiya risklərini azaltmağa və idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir.

Bazar qiymətlərinin dəyişməsi, inflyasiya səviyyəsinin artması, valyuta məzənnələrinin dəyişkənliyi və iqtisadi böhranlar layihələrin maliyyə nəticələrinə birbaşa təsir göstərən amillərdir. Bu səbəbdən maliyyə modelində alternativ ssenarilər hazırlanır və müxtəlif iqtisadi şəraitlər üzrə layihənin davamlılığı yoxlanılır. Risklərin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi müəssisələrə daha çevik idarəetmə qərarları qəbul etməyə kömək edir.

Açar sözlər: maliyyə modeli, pul axınları, layihələrin qiymətləndirilməsi, diskontlaşdırılmış pul axınları, investisiya səmərəliliyi

Azərbaycan Texniki Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: aliyev_nicat@mail.ru

Daxil oldu: 8 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 6 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Financial Modeling for Projects and Financial Value Estimation Based on Cash Flow Forecasting

Nijat Aliyev

Abstract. In modern economic conditions, the correct financial assessment of projects plays an important role in making strategic decisions of enterprises. The construction of a financial model for projects is of particular importance in terms of substantiating investment decisions, identifying risks and predicting future financial results. This article examines the principles of forming a financial model of projects, methods of forecasting cash flows and issues of assessing financial value based on these indicators. The research touches upon issues such as structuring income and expenses, applying

the discounted cash flow method, measuring the effectiveness of investment projects and analyzing financial stability. At the same time, the influence of risk factors in calculating the future value of projects and the role of forecast results in the decision-making process are explained.

Changes in market prices, rising inflation rates, exchange rate fluctuations and economic crises are factors that directly affect the financial results of projects. For this reason, alternative scenarios are developed in the financial model and the sustainability of the project is checked under different economic conditions. Preliminary risk assessment helps enterprises make more flexible management decisions.

Keywords: *financial model, cash flows, project evaluation, discounted cash flows, investment efficiency*

Azerbaijan Technical University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: aliyev_nicat@mail.ru

Received: 8 January 2026; Accepted: 6 June 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə global iqtisadi münasibətlərin sürətli inkişafı, bazar iştirakçıları arasında rəqabətin güclənməsi və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına olan ehtiyac layihələrin maliyyə baxımından düzgün qiymətləndirilməsini xüsusi aktuallığa çevirmişdir. Müəssisələrin uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması, investisiya qərarlarının qəbul edilməsi və gələcək iqtisadi nəticələrin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi üçün maliyyə modelləşdirilməsi mühüm idarəetmə alətlərindən biri hesab olunur. Xüsusilə qeyri-sabit iqtisadi mühitdə layihələrin gəlirlilik səviyyəsinin, risk amillərinin və pul axınlarının əvvəlcədən təhlil olunması müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində vacib rol oynayır.

Layihələrin həyata keçirilməsi zamanı əsas məqsədlərdən biri qoyulan investisiyanın gələcək dövrlərdə nə dərəcədə effektiv nəticə verəcəyini müəyyən etməkdir. Bu baxımdan maliyyə modeli layihənin iqtisadi məzmununu rəqəmsal formada əks etdirən və gələcək maliyyə göstəricilərini proqnozlaşdırmağa imkan verən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Maliyyə modeli vasitəsilə layihənin gəlirləri, xərcləri, investisiya həcmi, maliyyələşmə mənbələri, risklər və pul axınları sistemli şəkildə təhlil edilir. Bu isə qərar qəbul edən şəxslərə layihənin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olub-olmadığını daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan yaradır (Məmmədov, 2021).

Maliyyə modellərinin qurulması zamanı müxtəlif iqtisadi və maliyyə göstəricilərindən istifadə edilir. Buraya gəlirlərin proqnozlaşdırılması, əməliyyat xərclərinin hesablanması, amortizasiya ayırmaları, vergi öhdəlikləri, kapital qoyuluşları və diskont dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi daxildir. Bu göstəricilərin kompleks şəkildə təhlili nəticəsində layihənin gələcək dövrlər üzrə maliyyə nəticələri qiymətləndirilir. Xüsusilə diskontlaşdırılmış pul axınları metodunun tətbiqi layihənin gələcək dəyərinin bugünkü dəyər baxımından hesablanmasına imkan verir. Bu metod investisiya layihələrinin səmərəliliyinin müəyyən olunmasında ən geniş istifadə edilən yanaşmalardan biri hesab edilir.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, dəyişkən iqtisadi şəraitdə layihələrin maliyyə baxımından düzgün planlaşdırılması və qiymətləndirilməsi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əsas şərtlərdən biridir. Maliyyə modelinin düzgün qurulmaması və pul axınlarının qeyri-dəqiq proqnozlaşdırılması layihələrin uğursuzluq riskini artırır, investisiya itkilərinə səbəb olur və müəssisələrin maliyyə sabitliyinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də layihələrin maliyyə dəyərinin

elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi və pul axınlarının effektiv şəkildə proqnozlaşdırılması müasir maliyyə idarəetməsinin prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur (Əliyeva, 2020).

Metodlar

Layihələr üzrə maliyyə modelinin qurulması və pul axınlarının proqnozlaşdırılması müəssisələrin investisiya fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Maliyyə modeli layihənin gələcək gəlir və xərclərini sistemli şəkildə təhlil etməyə, riskləri müəyyənləşdirməyə və maliyyə nəticələrini əvvəlcədən qiymətləndirməyə imkan yaradır. Pul axınlarının düzgün proqnozlaşdırılması isə layihənin maliyyə dayanıqlığını təmin etməklə yanaşı, investisiya qərarlarının daha effektiv qəbul olunmasına şərait yaradır. Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə modelləşdirilməsi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və resursların səmərəli idarə olunması baxımından vacib alətlərdən biri hesab edilir. Müasir iqtisadi münasibətlər sistemində layihələrin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi üçün maliyyə resurslarının düzgün idarə olunması və gələcək maliyyə nəticələrinin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan maliyyə modelinin qurulması layihələrin planlaşdırılması və idarə olunması prosesinin əsas elementlərindən biri hesab edilir. Maliyyə modeli layihənin iqtisadi göstəricilərini, gəlir və xərclərini, investisiya həcmi, maliyyə mənbələrini və gələcək pul axınlarını sistemli şəkildə əks etdirən analitik mexanizmdir. Maliyyə modelinin əsas məqsədi layihənin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək, mümkün riskləri müəyyənləşdirmək və investisiya qərarlarının qəbulunu asanlaşdırmaqdan ibarətdir (Həsənov, 2019).

Maliyyə modelinin formalaşdırılmasında istifadə olunan əsas göstəricilərdən biri pul axınlarıdır. Pul axınları müəssisəyə daxil olan və müəssisədən çıxan vəsaitlərin hərəkətini əks etdirir. Layihənin maliyyə dayanıqlığının təmin olunması üçün pul axınlarının balanslı şəkildə idarə olunması vacib hesab edilir. Əgər layihə gələcək dövrlərdə stabil və müsbət pul axını yarada bilirsə, bu onun iqtisadi baxımdan səmərəli olduğunu göstərir. Əks halda layihənin maliyyə riskləri artır və investisiya qərarlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti yaranır.

Müasir dövrdə maliyyə modellərinin hazırlanmasında müxtəlif iqtisadi və statistik metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar layihənin gələcək maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasına və risklərin əvvəlcədən müəyyən edilməsinə imkan verir. Xüsusilə diskontlaşdırma metodları maliyyə modelində geniş tətbiq edilir. Diskontlaşdırma gələcək pul axınlarının bugünkü dəyərinin hesablanmasını təmin edir və investisiya layihələrinin müqayisəli təhlilinə şərait yaradır. Bu yanaşma investorlara kapital qoyuluşlarının gələcəkdə nə qədər gəlir gətirəcəyini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Maliyyə modelinin qurulması zamanı layihənin maliyyələşmə mənbələri də mühüm rol oynayır. Layihə daxili vəsaitlər, bank kreditləri, investor kapitalı və ya digər maliyyə mənbələri hesabına maliyyələşdirilə bilər. Maliyyələşmə mənbələrinin düzgün seçilməsi layihənin maliyyə yükünü azaltmaqla yanaşı, onun gəlirlilik səviyyəsinə də təsir göstərir. Xüsusilə yüksək faizli kreditlər layihənin ümumi xərclərinin artmasına səbəb ola bilər. Buna görə də maliyyə modelində kapital strukturu və maliyyələşmə şərtləri ətraflı şəkildə təhlil olunmalıdır (Brigham & Ehrhardt, 2021).

Layihələrin maliyyə modelinin hazırlanması zamanı qeyri-müəyyənlik və risk faktorları da nəzərə alınmalıdır. Bazar qiymətlərinin dəyişməsi, inflyasiya səviyyəsinin artması, valyuta məzənnələrinin dəyişkənliyi və iqtisadi böhranlar layihələrin maliyyə nəticələrinə birbaşa təsir göstərən amillərdir. Bu səbəbdən maliyyə modelində alternativ ssenarilər hazırlanır və müxtəlif iqtisadi şəraitlər üzrə layihənin davamlılığı yoxlanılır. Risklərin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi müəssisələrə daha çevik idarəetmə qərarları qəbul etməyə kömək edir.

Nəticələr

Beləliklə, layihələr üzrə maliyyə modelinin qurulması müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin səmərəli təşkilində mühüm rol oynayır. Maliyyə modeli layihənin gələcək nəticələrinin əvvəlcədən qiymətləndirilməsinə, risklərin azaldılmasına və investisiya qərarlarının daha əsaslı şəkildə qəbul edilməsinə imkan yaradır. Müasir iqtisadi şəraitdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması və maliyyə resurslarından effektiv istifadə olunması üçün maliyyə modeləşdirilməsi strateji idarəetmənin əsas alətlərindən biri hesab edilir (Damodaran, 2020).

Layihələrin maliyyə baxımından uğurlu hesab olunması üçün əsas şərtlərdən biri gələcək pul axınlarının düzgün proqnozlaşdırılmasıdır. Pul axınları müəssisəyə daxil olan və müəssisədən çıxan maliyyə vəsaitlərinin hərəkətini əks etdirir. Layihə üzrə gəlirlərin və xərclərin əvvəlcədən planlaşdırılması müəssisənin maliyyə sabitliyinin qorunmasına, öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsinə və investisiya risklərinin minimuma endirilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan pul axınlarının proqnozlaşdırılması maliyyə modelinin ən vacib mərhələlərindən biri hesab edilir.

Layihələr üzrə pul axınları əsasən üç istiqamətdə formalaşır: əməliyyat fəaliyyəti, investisiya fəaliyyəti və maliyyə fəaliyyəti. Əməliyyat fəaliyyəti gündəlik biznes proseslərindən yaranan gəlir və xərcləri əhatə edir. İnvestisiya fəaliyyəti uzunmüddətli aktivlərin alınması və ya satışı ilə bağlı pul hərəkətlərini göstərir. Maliyyə fəaliyyəti isə kreditlərin alınması, investor vəsaitlərinin cəlb olunması və dividend ödənişləri kimi əməliyyatları özündə birləşdirir (Ross et al., 2019).

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması ilə yanaşı layihələrin maliyyə risklərinin təhlili də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir iqtisadi şəraitdə bazar qiymətlərinin dəyişməsi, inflyasiya, faiz dərəcələrinin artması və valyuta məzənnələrinin dəyişkənliyi layihələrin gəlirliliyinə təsir edən əsas risk amilləridir. Əgər bu risklər əvvəlcədən qiymətləndirilməzsə, layihənin maliyyə nəticələri gözlənilən səviyyədən aşağı ola bilər. Buna görə də maliyyə modeli hazırlanarkən müxtəlif iqtisadi ssenarilər üzrə təhlillər aparılır və alternativ planlar hazırlanır (Savitskaya, 2019).

Risklərin təhlili layihənin dayanıqlığını müəyyən etməyə kömək edir. Bu proses zamanı layihənin hansı şəraitdə zərərə uğraya biləcəyi, hansı hallarda isə yüksək gəlirlilik göstərəcəyi qiymətləndirilir. Belə yanaşma müəssisələrə daha çevik qərarlar qəbul etməyə və dəyişən iqtisadi mühitə uyğunlaşmağa imkan yaradır (Damodaran, 2020).

Beləliklə, pul axınlarının düzgün proqnozlaşdırılması və maliyyə risklərinin təhlili layihələrin uğurlu idarə olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Bu proses müəssisələrə maliyyə sabitliyini qorumağa, investisiya qərarlarını daha əsaslı şəkildə qəbul etməyə və gələcək iqtisadi nəticələri daha real qiymətləndirməyə imkan verir (Akgüç, 2020).

Layihələrin maliyyə dəyərinin qiymətləndirilməsi investisiya fəaliyyətinin ən mühüm mərhələlərindən biri hesab olunur (Corporate Finance Institute. (n.d.). Müəssisələr hər hansı layihəyə vəsait yatırarkən həmin investisiyanın gələcək dövrlərdə nə dərəcədə gəlir gətirəcəyini əvvəlcədən müəyyən etməyə çalışırlar. Bu baxımdan pul axınları əsasında maliyyə dəyərinin qiymətləndirilməsi layihənin iqtisadi səmərəliliyinin təhlil edilməsində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir (Investopedia. (n.d.). Düzgün aparılmış maliyyə qiymətləndirilməsi müəssisələrə investisiya risklərini azaltmağa, maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə və strateji qərarların qəbulunu asanlaşdırmağa imkan verir (Ceylan, Korkmaz, 2021).

Pul axınları əsasında maliyyə dəyərinin qiymətləndirilməsi müəssisələrin strateji inkişafında mühüm rol oynayır. Bu yanaşma investisiya qərarlarının daha əsaslı qəbul edilməsinə, risklərin minimuma endirilməsinə və maliyyə resurslarının daha səmərəli idarə olunmasına imkan verir. Eyni zamanda

layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından maliyyə qiymətləndirilməsi mühüm idarəetmə aləti kimi çıxış edir (Kovalev, 2020).

Müzakirə

Aparılmış tədqiqat layihələr üzrə maliyyə modelinin qurulmasının və pul axınlarının proqnozlaşdırılması əsasında maliyyə dəyərinin qiymətləndirilməsinin investisiya qərarlarının qəbulunda mühüm rol oynadığını göstərmişdir. Müasir iqtisadi şəraitdə layihələrin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi yalnız mövcud maliyyə göstəricilərinin təhlili ilə deyil, həm də gələcək maliyyə nəticələrinin etibarlı şəkildə proqnozlaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan maliyyə modelləri layihələrin iqtisadi potensialının müəyyən edilməsində və investisiya risklərinin qiymətləndirilməsində mühüm idarəetmə aləti kimi çıxış edir.

Tədqiqat nəticələri göstərmişdir ki, maliyyə modelinin keyfiyyəti layihənin maliyyə dəyərinin müəyyən edilməsinin dəqiqliyinə birbaşa təsir göstərir. Gəlir və xərclərin əsaslandırılmış şəkildə planlaşdırılması, pul vəsaitlərinin hərəkətinin düzgün proqnozlaşdırılması və müxtəlif risk faktorlarının nəzərə alınması layihənin real maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Bununla yanaşı, maliyyə modelində istifadə olunan fərziyyələrin reallığa uyğunluğu qiymətləndirmə nəticələrinin etibarlılığını artıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Nəticə

Araşdırmanın ümumi yekunu olaraq qeyd etmək olar ki, layihələr üzrə maliyyə modelinin peşəkar şəkildə qurulması və pul axınlarının əsaslandırılmış proqnozlaşdırılması maliyyə dəyərinin daha dəqiq müəyyən edilməsinə, investisiya qərarlarının səmərəliliyinin artırılmasına və maliyyə risklərinin minimuma endirilməsinə imkan yaradır. Bu yanaşma resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsinə, layihələrin uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığının təmin olunmasına və investisiya fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Nəticə etibarilə, maliyyə modelləşdirilməsi və pul axınlarının proqnozlaşdırılması müasir layihə idarəetməsinin strateji elementlərindən biri kimi çıxış edir və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təkliflər irəli sürürəm: Layihələrin maliyyə modelinin hazırlanması zamanı gəlir və xərclər üzrə hesablamalar real bazar göstəricilərinə və etibarlı məlumat mənbələrinə əsaslandırılmalıdır. Pul axınlarının proqnozlaşdırılmasında optimist, realist və pessimist ssenarilərdən istifadə olunmalı, mümkün risklər əvvəlcədən qiymətləndirilməlidir. Layihələrin maliyyə dəyərinin müəyyən edilməsində diskontlaşdırılmış pul axınları metodunun tətbiqi genişləndirilməlidir. Maliyyə modellərində inflyasiya, faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri və digər makroiqtisadi göstəricilər mütəmadi şəkildə yenilənməlidir. Risklərin idarə olunması məqsədilə həssaslıq təhlili və ssenari analizləri maliyyə qiymətləndirməsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir. Layihələrin icrası dövründə faktiki pul axınları ilə planlaşdırılmış göstəricilər arasında müntəzəm müqayisələr aparılmalı və kənarlaşmalar operativ şəkildə aradan qaldırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Akgüç, Ö. (2020). *Finansal yönetim ve proje değerlendirme teknikleri*. Avcıol Basım Yayın.
2. Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2021). *Financial management: Theory and practice* (16th ed.). Cengage Learning.
3. Ceylan, A., & Korkmaz, T. (2021). *İşletmelerde finansal yönetim* (9. bs.). Ekin Yayınevi.
4. Damodaran, A. (2020). *Applied corporate finance: Valuation and financial modeling* (5th ed.). Hoboken, NJ: Wiley.

5. Əliyeva, N. R. (2020). *Maliyyə modelləşdirilməsi və biznes layihələrinin qiymətləndirilməsi*. Elm və təhsil.
6. Həsənov, F. Q. (2019). *Müəssisələrdə pul axınlarının idarə olunması mexanizmləri*. Bakı Biznes Universiteti Nəşriyyatı.
7. Məmmədov, E. T. (2021). *Layihələrin maliyyə idarəedilməsi və investisiya təhlili*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
8. Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jordan, B. D. (2019). *Fundamentals of corporate finance* (12th ed.). McGraw-Hill Education.
9. Savitskaya, G. V. (2019). *Analiz khozyaystvennoy deyatel'nosti predpriyatiya*. Infra-M.
10. Kovalev, V. V. (2020). *Finansovyy analiz i otsenka investitsionnykh proyektov*. Prospekt.
11. Corporate Finance Institute. (n.d.). *Financial modeling*. Retrieved from Corporate Finance Institute.
12. Investopedia. (n.d.). *Discounted cash flow (DCF)*. Retrieved from Investopedia.

Tikinti məhsulları bazarında segmentləşdirmənin optimallaşdırılması və marketing tətbiqlərinin təkmilləşdirilməsi

Nuridə Məmmədova

Xülasə. Məqalənin məqsədi tikinti məhsulları bazarında segmentləşdirmə prosesinin layihə tipi, alış davranışı, logistika ehtiyacı, keyfiyyət gözləntisi, rəqəmsal izlər və müştəri dəyəri göstəriciləri əsasında optimallaşdırılmasını əsaslandırmaqdır. Tədqiqatda son 10 ildə dərc olunmuş elmi mənbələr, rəsmi statistik göstəricilər və tətbiqi segment qiymətləndirmə modeli istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, iri layihələr, tikinti şirkətləri, usta-mağaza şəbəkəsi, premium təmir müştəriləri və rayon bazarları eyni satış dili ilə idarə oluna bilməz. Hər segment üzrə fərqli dəyər təklifi, kanal strategiyası, CRM etiketi və KPI göstəricisi müəyyənləşdirilməlidir. Məqalədə təklif edilən model tikinti məhsulları istehsalçıları və distribütorları üçün reklam büdcəsinin daha səmərəli bölüşdürülməsinə, satış arqumentlərinin dəqiqləşdirilməsinə və müştəri saxlama göstəricilərinin artırılmasına yönəlmiş praktik çərçivə təqdim edir. Modelin praktik tətbiqi şirkətlərin segment rentabelliyini rüblük izləməsinə, təklifləri müştəri davranışına uyğun yeniləməsinə, regional satış planlamasını daha əsaslandırılmış aparmasına və riskləri vaxtında görməsinə şərait yaradır. Azərbaycanda tikinti sektorunun rəsmi statistik göstəricilərdə ayrıca istiqamət kimi izlənilməsi, sənaye istehsalı və əsas kapitala investisiya dinamikası tikinti məhsulları bazarının marketing baxımından daha sistemli idarə olunmasını aktuallaşdırır

Açar sözlər: tikinti məhsulları, bazar segmentləşdirilməsi, marketing strategiyası, B2B satış, CRM, dəyər təklifi, optimallaşdırma

Azərbaycan Memarlıq və İncəsənət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: nuridemmedzade91@gmail.com

Daxil oldu: 17 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 15 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Optimization of Segmentation in the Construction Products Market and Improvement of Marketing Applications

Nurida Mammadova

Abstract. The article aims to justify an optimized approach to market segmentation in the construction products market based on project type, purchasing behavior, logistics needs, quality expectations, digital traces and customer value indicators. The study is organized according in the scientific structure and uses recent academic literature, official statistics and an applied segment scoring model. The findings show that large projects, construction companies, craftsman-retail networks, premium renovation clients and regional markets cannot be managed through the same sales message. Each segment requires a differentiated value proposition, channel strategy, CRM label and KPI system.

The proposed model offers a practical framework for construction product manufacturers and distributors to allocate marketing budgets more efficiently, improve sales arguments and increase customer retention. The fact that the construction sector in Azerbaijan is monitored as a separate direction in official statistical indicators, the dynamics of industrial production and investment in fixed capital make it relevant to manage the construction products market more systematically in terms of marketing.

Keywords: construction products, market segmentation, marketing strategy, B2B sales, CRM, value proposition, optimization

Azerbaijan University of Architecture and Art, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: nuridemmedzade91@gmail.com

Received: 17 January 2026; Accepted: 15 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Tikinti məhsulları bazarı iqtisadi aktivliyin, şəhərsalma proseslərinin, yaşayış və qeyri-yasayış tikintisinin birbaşa təsiri altında formalaşan mürəkkəb B2B və B2C bazardır. Bu bazarda alıcı yalnız ucuz material axtarmır; eyni zamanda normativ uyğunluq, davamlılıq, çatdırılma vaxtı, zəmanət, texniki məsləhət, satış sonrası dəstək və sənədləşmə tələb edir. Azərbaycanda tikinti sektorunun rəsmi statistik göstəricilərdə ayrıca istiqamət kimi izlənilməsi, sənaye istehsalı və əsas kapitalla investisiya dinamikası tikinti məhsulları bazasının marketing baxımından daha sistemli idarə olunmasını aktuallaşdırır (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2025a, 2025b, 2025c; World Bank, 2026).

Ənənəvi yanaşmada tikinti materialları bazarı çox vaxt məhsul növü, region və qiymət səviyyəsi üzrə bölünür. Lakin bu bölgü alıcı davranışını tam izah etmir. Eyni sement, boya və ya izolyasiya məhsulunu iri infrastruktur podratçısı, fərdi ev tikən müştəri, rayon mağazası və interyer studiyası fərqli meyarlara əsasən alır. Birinci qrup üçün tender uyğunluğu, sertifikat və fasiləsiz təchizat əsasdır; ikinci qrup qiymət və ustanın tövsiyəsinə daha çox güvənir; üçüncü qrup anbar dövriyyəsi və çatdırılma sürətini prioritetləşdirir; dördüncü qrup isə dizayn, rəng seçimi və brend imicinə diqqət yetirir.

Son illərdə B2B marketing ədəbiyyatında müştəri səyahəti, rəqəmsal təmas nöqtələri, CRM məlumatları və analitika əsasında seqmentləşdirmə daha çox ön plana çıxmışdır. B2B satışlarında müştəri böyük verilənlərinin istifadəsi satış artımına və münasibət performansına təsir göstərə bilər (Hallikainen et al., 2020), AI əsaslı CRM sistemləri isə B2B münasibətlərində qərarvermə və performans göstəricilərini gücləndirir (Saura et al., 2021; Chatterjee et al., 2022). Buna görə tikinti məhsulları bazasında seqmentləşdirmə sadəcə bazarı hissələrə bölmək deyil, satış, logistika, qiymət və kommunikasiya resurslarını daha gəlirli və idarə edilə bilən müştəri qruplarına yönəltməkdir.

Məqalənin əsas tədqiqat sualı belə formalaşdırılmışdır: tikinti məhsulları bazasında seqmentləşdirmə hansı meyarlar üzrə optimallaşdırılmalı və bu seqmentləşdirmə marketing tətbiqlərinə necə çevrilməlidir? Bu suala cavab vermək üçün məqalədə son 10 ilin elmi mənbələrinə, rəsmi statistik məlumatlara və tətbiqi qiymətləndirmə modelinə əsaslanan praktik çərçivə təklif edilir.

Metodlar

Tədqiqat keyfiyyət yönümlü tətbiqi təhlil əsasında aparılmışdır. Birinci mərhələdə B2B marketing, müştəri səyahəti, rəqəmsal kontent, CRM, marketing analitikası və tikinti sahəsində marketing strategiyaları üzrə 2020-2025-ci illərdə dərc olunmuş mənbələr nəzərdən keçirilmişdir. Mənbə seçimində son 10 il prinsipi əsas götürülmüş, xüsusilə Industrial Marketing Management, Journal of Business Research, Journal of Marketing Analytics və tikinti/daşınmaz əmlak marketingi ilə bağlı elmi jurnallara üstünlük verilmişdir (Petrescu & Krishen, 2023; Salminen et al., 2023).

İkinci mərhələdə tikinti məhsulları bazarının məhsul xüsusiyyətləri və satış kanalları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Buraya məhsulun texniki xarakteri, layihə əsaslı tələb, mövsümlilik, logistika xərcləri, anbar dövriyyəsi, sertifikatlaşdırma ehtiyacı, satış sonrası dəstək və regionlara çıxış imkanları daxil edilmişdir. Tikinti firmalarının marketing strategiyalarına texniki bilik, peşəkar komanda, makroiqtisadi mühit və innovasiya kimi amillərin təsir etdiyi də nəzərə alınmışdır (Awodele et al., 2020).

Üçüncü mərhələdə tətbiqi segmentləşdirmə modeli qurulmuşdur. Modeldə hər segment altı meyar üzrə qiymətləndirilir: bazar həcmi, artım potensialı, marja imkanı, alış tezliyi, xidmət tələbi və kanala çıxış rahatlığı. Hər meyar 1-dən 5-ə qədər balla qiymətləndirilir. Daha sonra ümumi prioritet xalı hesablanır və marketing resursları daha yüksək xala malik segmentlərə yönəldilir. Bu yanaşma klassik məhsul əsaslı bölgüdən fərqli olaraq, müştərinin real dəyərini və davranışını ölçməyə çalışır.

Modelin tətbiqi üçün CRM məlumatları, satış tarixi, orta sifariş məbləği, təkrar alış faizi, sorğu mənbəyi, tender nəticələri, geri dönüş səbəbləri və kontentə reaksiya göstəriciləri birlikdə qiymətləndirilir. B2B məhsul təkliflərinin maşın öyrənməsi və seçim modelləri ilə optimallaşdırılması üzrə tədqiqatlar göstərir ki, müştəri səviyyəsində məlumatlar satış təkliflərinin fərdiləşdirilməsi üçün praktik əsas yaradır (Colias et al., 2021). Buna görə model yalnız nəzəri təsnifat deyil, satış komandası və marketing şöbəsi üçün qərar xəritəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticələr

Təhlil göstərir ki, tikinti məhsulları bazarında ən səmərəli segmentləşdirmə beş əsas istiqamət üzrə qurula bilər: dövlət və iri infrastruktur layihələri, yaşayış və kommersiya tikintisi aparan şirkətlər, usta-mağaza və kiçik topdansatış şəbəkəsi, premium təmir və interyer studiyaları, rayon və region bazarları. Bu qruplar arasında tələbin formalaşma səbəbi, qərarvermə mexanizmi, risk qavrayışı və satış kanalına münasibət fərqlidir.

Birinci segment dövlət və iri infrastruktur layihələridir. Bu qrupda alış qərarı tender sənədləri, sertifikat, texniki uyğunluq, istehsal gücü və etibarlı logistika əsasında formalaşır. Qiymət vacib olsa da, gecikmiş təchizat layihə riskini artırdığı üçün əsas dəyər təklifi stabil təchizat, tam sənədləşmə və texniki dəstək olmalıdır. Bu segment yüksək bazar həcminə malikdir, lakin xidmət tələbi və sənədləşmə yükü də yüksəkdir.

İkinci segment yaşayış və kommersiya tikintisi aparan şirkətlərdir. Bu qrup qiymət, keyfiyyət və ödəmə şərtlərini birlikdə qiymətləndirir. Bakı daşınmaz əmlak bazarında 2024-2025-ci illərdə müşahidə olunan qiymət və tələb dəyişiklikləri tikinti şirkətlərinin daha çevik satış və ödəniş şərtlərinə ehtiyacını artırmışdır (ABB, 2025). Buna görə istehsalçı və distribütorlar layihə üzrə endirim, gecikdirilmiş ödəniş, anbar rezervasiyası və texniki konsultasiya paketləri təqdim etməlidir. Aşağıdakı matris tikinti məhsulları bazarında əsas segmentlərin dəyər gözləntisini və satış arqumentlərini ümumiləşdirir. Matrisin məqsədi hər segment üçün eyni reklam mesajından imtina etməyin vacibliyini göstərməkdir.

Şəkil 1

Tikinti məhsulları bazarı üçün segmentləşdirmə matrisi

Mənbə. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Üçüncü segment usta, mağaza və kiçik topdansatış şəbəkəsidir. Bu qrupda marka seçiminə ustanın təcrübəsi, satıcının tövsiyəsi, məhsulun anbar mövcudluğu və çatdırılma sürəti güclü təsir göstərir. Bu segment üçün klassik reklamdan daha çox satış nöqtəsində görünürlük, ustalar üçün bonus proqramı, qısa video izahlar və məhsul nümunələri faydalıdır. B2B rəqəmsal kontent tədqiqatları göstərir ki, kontentin müştəri səyahətinin mərhələsinə uyğun təqdim edilməsi əlaqəni və diqqəti artırır (Terho et al., 2022; Salonen et al., 2024).

Dördüncü segment premium təmir və interyer studiyalarıdır. Burada məhsulun yalnız funksiyası deyil, dizayn uyğunluğu, rəng seçimi, ekoloji təhlükəsizlik, vizual təqdimat və brend imici də alıcının qərarına təsir edir. Yaşıl və davamlı materiallarla bağlı tədqiqatlar göstərir ki, daşınmaz əmlak və yaşayış layihələrində ekoloji dəyər təklifi həm B2C gözləntilərinə, həm də B2B təchizat zəncirində dəyər yaradılmasına təsir edə bilər (Tuz & Sertyeşılışık, 2022).

Beşinci segment rayon və region bazarlarıdır. Bu bazarlarda logistika, qiymət sabitliyi, distribütor gücü və satış nöqtəsinə yaxınlıq əsas rol oynayır. Regionlarda güclü distribütor şəbəkəsi quran şirkət həm nəqliyyat xərcini azaldır, həm də müştəriyə daha sürətli cavab verir. Cement və beton sektorunda gələcək tələbin infrastruktur və mənzil tikintisi ilə bağlı qalması bu segmentlərin strateji əhəmiyyətini artırır (ASIA, 2024).

Segmentlərin praktik tətbiqə çevrilməsi üçün məlumat toplama, segment profili, cəlbedicilik xalı, təklif paketi və kanal/CRM/KPI mərhələləri ardıcıl şəkildə bağlanmalıdır. Bu ardıcılıq marketing qərarlarını satış prosesindən ayırmır, əksinə onları vahid idarəetmə alətinə çevirir.

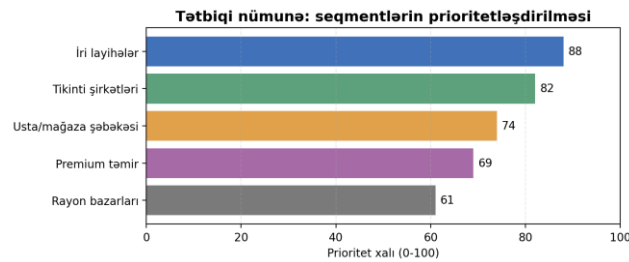
Şəkil 2

Segmentləşdirmədən marketing tətbiqinə keçid modeli

Mənbə. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tətbiqi qiymətləndirmə modelində ən yüksək prioritet xalı iri layihələr üzrə 88, tikinti şirkətləri üzrə 82, usta-mağaza şəbəkəsi üzrə 74, premium təmir segmenti üzrə 69, rayon bazarları üzrə isə 61 kimi müəyyən edilmişdir. Bu rəqəmlər bazar həcmi, marja, alış tezliyi, xidmət tələbi və kanala çıxış

rahatlığı göstəricilərinin ümumiləşdirilmiş təhlilindən alınmışdır. Nəticə onu göstərir ki, yüksək həcmli seqmentlər eyni zamanda daha çox xidmət və sənədləşmə resursu tələb edir.

Şəkil 3

Tətbiqi nümunə: seqmentlərin prioritetləşdirilməsi

Mənbə. Müəllifin hesablamaları əsasında hazırlanmışdır.

Nəticələrin ümumi şərhə göstərir ki, tikinti məhsulları bazarında marketinq tətbiqinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas məsələ seqmentləri sadəcə adlandırmaq deyil, hər seqment üzrə ayrıca idarəetmə mexanizmi qurmaqdır. Bu mexanizm məhsul çeşidi, qiymət siyasəti, satış kanalı, kommunikasiya dili və KPI göstəricilərinin uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu ümumi nəticə onu göstərir ki, tikinti məhsulları bazasının seqmentləşdirilməsi şirkətlər üçün sadə marketinq mərhələsi deyil, satış, logistika, qiymət və məhsul portfelinin idarə edilməsini birləşdirən strateji alətdir. Tədqiqatın əsas nəticəsi odur ki, bazarı yalnız məhsul növünə və regiona görə bölmək kifayət etmir. Daha səmərəli yanaşma alıcının layihə tipi, dəyər gözləntisi, alış tezliyi, xidmət tələbi və kanala çıxış imkanlarını birlikdə qiymətləndirməkdir. Təklif olunan optimallaşdırma modeli tikinti məhsulları istehsalçılarına və distribütorlarına prioritet seqmentləri müəyyənləşdirməyə, hər seqment üçün fərqli dəyər təklifi yaratmağa və marketinq tətbiqlərini KPI əsasında izləməyə imkan verir. Nəticə etibarilə, şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti yalnız məhsulun qiyməti ilə deyil, doğru müştəriyə doğru zamanda uyğun təklif təqdim etmək bacarığı ilə formalaşır.

Müzakirə

B2B müştəri səyahəti üzrə müasir tədqiqatlar göstərir ki, satınalma prosesi tək bir qərar anından ibarət deyil; bu proses məlumat axtarışı, müqayisə, risk qiymətləndirilməsi, danışıqlar, satınalma və satış sonrası dəstək mərhələlərindən keçir (Purmonen et al., 2023). Tikinti məhsulları bazarında bu xüsusiyyət daha da güclüdür, çünki material seçimi layihənin keyfiyyətinə, maya dəyərinə və vaxtında tamamlanmasına birbaşa təsir edir.

Rəqəmsal təmas nöqtələrinin idarə edilməsi də mühüm məsələdir. Müştəri məhsul haqqında məlumatı sayt, sosial media, satıcı, usta, distribütor, tender sənədi və texniki kataloq kimi bir neçə kanaldan alır. Lundin və Kindström (2024) B2B müştəri səyahətlərində rəqəmsal təmas nöqtələrinin idarəsi üçün xüsusi bacarıqların vacib olduğunu göstərir. Tikinti məhsulları şirkətləri üçün bu o deməkdir ki, texniki pasport, sertifikat, vizual nümunə, qiymət paketi və layihə dəstəyi eyni məlumat bazasında idarə olunmalıdır.

Müzakirə edilən model şirkətlərə üç praktik üstünlük verir. Birincisi, reklam büdcəsi daha səmərəli bölüşdürülür; hər kəsə eyni mesaj göndərmək əvəzinə, hər seqmentin real problemi həll edilir. İkincisi, satış komandası müştəri ilə danışarkən daha dəqiq arqumentlərdən istifadə edir. Məsələn, iri layihəyə sertifikat və fasiləsiz təchizat, ustaya istifadə rahatlığı və bonus proqramı, premium müştəriyə isə dizayn və ekoloji təhlükəsizlik təqdim edilir. Üçüncüsü, məhsul portfelisi bazanın real tələbinə uyğun yenilənir.

Bununla yanaşı, modelin tətbiqində müəyyən risklər mövcuddur. Ən mühüm risk məlumatların natamam olmasıdır. Bir çox şirkətdə müştəri məlumatları CRM-də sistemli saxlanılır, satışlar isə yalnız ümumi dövriyyə kimi izlənilir. Halbuki AI və CRM əsaslı tədqiqatlar göstərir ki, müştəri məlumatlarının strukturlaşdırılmış istifadəsi B2B münasibət keyfiyyətinə və performansə təsir edə bilər (Chatterjee et al., 2022; Rustholkar et al., 2022). İkinci risk mövsümlilikdir: yaz-yay aylarında tələb artdığı halda, qış dövründə satış kanallarının davranışı dəyişə bilər. Üçüncü risk qiymət dalğalanması və idxal asılılığıdır.

Praktiki tətbiq üçün şirkətlər ilk növbədə müştəri bazasını yenidən təsnif etməlidir. İri layihə, tikinti şirkəti, usta-mağaza şəbəkəsi, premium müştəri və region alıcısı CRM-də ayrıca etikətlə qeyd olunmalıdır. Hər müştəri üzrə alış tezliyi, orta sifariş məbləği, sorğu kanalı, geri dönüş səbəbi və təkrar alış faizi izləniləndə seqmentin real dəyəri daha dəqiq görünür. Bu yanaşma marketing analitikasında müştəri seqmentlərinin davranışa əsasən yenilənməsi prinsipinə uyğundur (Spor, 2023; Salminen et al., 2023).

İkinci addım kontent və təklif paketlərinin fərqləndirilməsidir. İri layihələrə texniki kataloq və sertifikat paketi, ustalara praktiki istifadə videoları, fərdi müştərilərə isə əvvəl-sonra nümunələri və vizual seçim bələdçisi təqdim edilməlidir. Üçüncü addım rüblük KPI nəzarətidir: hər seqment üzrə satış artımı, marja, təkrar alış və müştəri saxlama göstəriciləri izlənməli, zəif nəticə verən kanallar vaxtında dəyişdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. ABB. (2025). *Insights into Baku's real estate market*. https://cdn.abb-bank.az/Insights_into_Bakus_real_estate_market_4_releas_664e00b525.pdf
2. ASIA. (2024). *Net zero roadmap for the cement and concrete sector in Azerbaijan*. <https://asia.org.az/asia-report-2024.pdf>
3. Awodele, I. A., Adegboyega, A. A., Sofolahan, O., Adamu, A., & Saidu, K. J. (2020). Factors determining the marketing strategies of construction firms: Construction professionals' perspective. *Independent Journal of Management & Production*, 11(3), 1070–1092. <https://doi.org/10.14807/ijmp.v11i3.1068>
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2025a, January 17). *Industrial output in 2024*. <https://stat.gov.az/news/index.php?id=6159&lang=en>
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2025b, October 14). *Investments directed to fixed assets*. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=6490&lang=en>
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2025c). *Construction*. <https://www.stat.gov.az/source/construction/?lang=en>
7. Chatterjee, S., Chaudhuri, R., & Vrontis, D. (2022). AI and digitalization in relationship management: Impact of adopting AI-embedded CRM system. *Journal of Business Research*, 150, 437–450. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.06.033>
8. Colias, J. V., Park, S., & Horn, E. (2021). Optimizing B2B product offers with machine learning, mixed logit, and nonlinear programming. *Journal of Marketing Analytics*, 9(3), 157–172. <https://doi.org/10.1057/s41270-021-00113-y>
9. Hallikainen, H., Savimäki, E., & Laukkanen, T. (2020). Fostering B2B sales with customer big data analytics. *Industrial Marketing Management*, 86, 90–98. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.12.005>
10. Lundin, L., & Kindström, D. (2024). Managing digitalized touchpoints in B2B customer journeys. *Industrial Marketing Management*, 121, 88–99. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2024.07.004>

11. Petrescu, M., & Krishen, A. S. (2023). A decade of marketing analytics and more to come: JMA insights. *Journal of Marketing Analytics*, 11(2), 117–129. <https://doi.org/10.1057/s41270-023-00226-6>
12. Purmonen, A., Jaakkola, E., & Terho, H. (2023). B2B customer journeys: Conceptualization and an integrative framework. *Industrial Marketing Management*, 113, 74–87. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2023.05.020>
13. Rusthollikarhu, S., Toukola, S., Aarikka-Stenroos, L., & Mahlamäki, T. (2022). Managing B2B customer journeys in digital era: Four management activities with artificial intelligence-empowered tools. *Industrial Marketing Management*, 104, 241–257. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2022.04.014>
14. Salminen, J., Mustak, M., Sufyan, M., & Jansen, B. J. (2023). How can algorithms help in segmenting users and customers? A systematic review and research agenda for algorithmic customer segmentation. *Journal of Marketing Analytics*, 11(4), 677–692. <https://doi.org/10.1057/s41270-023-00235-5>
15. Salonen, A., Mero, J., Munnukka, J., Zimmer, M., & Karjaluo, H. (2024). Digital content marketing on social media along the B2B customer journey: The effect of timely content delivery on customer engagement. *Industrial Marketing Management*, 118, 12–26. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2024.02.002>
16. Saura, J. R., Ribeiro-Soriano, D., & Palacios-Marqués, D. (2021). Setting B2B digital marketing in artificial intelligence-based CRMs: A review and directions for future research. *Industrial Marketing Management*, 98, 161–178. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2021.08.006>
17. Spoor, J. M. (2023). Improving customer segmentation via classification of key accounts as outliers. *Journal of Marketing Analytics*, 11(4), 747–760. <https://doi.org/10.1057/s41270-022-00185-4>
18. Terho, H., Mero, J., Siutla, L., & Jaakkola, E. (2022). Digital content marketing in business markets: Activities, consequences, and contingencies along the customer journey. *Industrial Marketing Management*, 105, 294–310. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2022.06.006>
19. Tuz, A., & Sertyeşilişik, B. (2022). Modelling a new marketing strategy in the real estate market: Lean and green mass marketing mix tools. *Periodica Polytechnica Social and Management Sciences*, 30(2), 186–200. <https://doi.org/10.3311/PPso.17344>
20. World Bank. (2026, January 15). *Azerbaijan country economic update, October 2025*. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/4eace4a3-1a91-452b-8554-83789d14cb2c>

Xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin istifadəsi

Nərmin Abdurəhimova

Xülasə. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı təhsil prosesində yeni metod və vasitələrin tətbiqini zəruri etmişdir. Xüsusilə xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin istifadəsi öyrənənlərin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu texnologiyalar tələbələrə fərdi yanaşma imkanı yaradır, onların danışmaq, yazmaq, dinləmə və lüğət ehtiyatının inkişafına kömək edir. Çatbotlar vasitəsilə öyrənənlər istənilən vaxt xarici dildə ünsiyyət qura, suallarına cavab ala, səhvlərini təhlil edə və müstəqil şəkildə məşq etmək imkanı əldə edə bilirlər.

Tədqiqatın əsas məqsədi xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin tətbiq imkanlarını, üstünlüklərini və tədris prosesinə təsirini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə xarici dil tədrisində rəqəmsal texnologiyaların rolu, çatbot və virtual assistentlərin funksiyaları, onların öyrənənlərin motivasiyasına, ünsiyyət bacarıqlarına və fərdi öyrənmə prosesinə təsiri təhlil edilmişdir. Tədqiqat zamanı təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, çatbotlar və virtual assistentlər xarici dil tədrisində yalnız texnoloji vasitə kimi deyil, həm də öyrənənlərin fəallığını artıran, kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirən və fərdi təlim mühitini dəstəkləyən pedaqoji alət kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr xarici dil müəllimləri, tələbələr və təhsil müəssisələri tərəfindən tədris prosesinin daha səmərəli təşkili üçün istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: xarici dil tədrisi, çatbot, virtual assistent, süni intellekt, rəqəmsal təhsil, fərdi öyrənmə, dil bacarıqları

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: a.narminn@gmail.com

Daxil oldu: 5 Fevral 2026; Qəbul edildi: 13 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Use of Chatbots and Virtual Assistants in Foreign Language Teaching

Narmin Abdurahimova

Abstract. The rapid development of digital technologies in the modern era has necessitated the application of new methods and tools in the educational process. The use of chatbots and virtual assistants in foreign language teaching is especially important in terms of developing learners' language skills. These technologies provide an individual approach to students, help them develop their speaking, writing, listening and vocabulary. Through chatbots, learners can communicate in a foreign language at any time, get answers to their questions, analyze their mistakes and get the opportunity to practice independently.

The main purpose of the study is to investigate the application possibilities, advantages and impact of chatbots and virtual assistants in foreign language teaching on the educational process. For this purpose, the role of digital technologies in foreign language teaching, the functions of chatbots and virtual assistants, their impact on learners' motivation, communication skills and individual learning process were analyzed. During the study, analysis, comparison, generalization and systematic approach methods were used.

The scientific novelty of the study is that chatbots and virtual assistants are evaluated not only as technological tools in foreign language teaching, but also as pedagogical tools that increase the activity of learners, develop communicative skills and support an individual learning environment. The practical significance of the study is that the results obtained can be used by foreign language teachers, students and educational institutions to organize the teaching process more effectively.

Keywords: *foreign language teaching, chatbot, virtual assistant, artificial intelligence, digital education, individual learning, language skills*

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: a.narrminn@gmail.com

Received: 5 February 2026; Accepted: 13 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sistemində yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə süni intellekt əsaslı texnologiyalar, çatbotlar və virtual assistentlər tədris prosesinin daha interaktiv, çevik və fərdiləşdirilmiş şəkildə təşkilinə geniş imkanlar yaradır. Xarici dilin tədrisi sahəsində bu texnologiyaların tətbiqi daha aktual xarakter daşıyır, çünki dil öyrənmə prosesi yalnız nəzəri biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də davamlı ünsiyyət, dinləmə, danışma, yazı və oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Çatbotlar və virtual assistentlər xarici dil öyrənənlər üçün real ünsiyyət mühitinə yaxın şərait yaradır. Bu vasitələr tələbə və şagirdlərə istənilən vaxt sual vermək, yeni söz və ifadələri öyrənmək, qrammatik qaydaları tətbiq etmək, tələffüz və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir. Ənənəvi tədris metodlarından fərqli olaraq, bu texnologiyalar öyrənənlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun cavablar təqdim edir, səhvləri aşkar edir və dərhal geribildirim verir. Bu isə xarici dilin mənimsənilməsində motivasiyanın artmasına və öyrənmə prosesinin daha səmərəli olmasına şərait yaradır.

Xarici dilin tədrisində çatbotlardan istifadə həm müəllim, həm də öyrənən üçün bir sıra üstünlüklər yaradır. Müəllimlər bu vasitələrdən əlavə tədris resursu kimi istifadə edərək dərs prosesini zənginləşdirə, tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirə və tədrisin keyfiyyətini yüksəldə bilirlər. Öyrənənlər isə virtual assistentlər vasitəsilə dil baryerini aradan qaldırmaq, danışmaq praktikasını artırmaq və öz biliklərini müstəqil şəkildə möhkəmləndirmək imkanı əldə edirlər.

Çatbotların və virtual assistentlərin xarici dil tədrisinə tətbiqi müəyyən problemləri də gündəmə gətirir. Bu problemlərə texnologiyadan düzgün istifadə bacarığının formalaşdırılması, təqdim olunan məlumatların dəqiqliyinin yoxlanılması, müəllim rolunun zəifləməməsi və öyrənənlərin texnologiyadan asılılığının qarşısının alınması daxildir. Buna görə də bu vasitələr ənənəvi tədrisi tam əvəz edən deyil, onu tamamlayan və təkmilləşdirən innovativ alət kimi qiymətləndirilməlidir.

Metodlar

Bu tədqiqatda xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin istifadəsinin səmərəliliyini müəyyən etmək məqsədilə bir neçə tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir. Seçilmiş metodlar mövzunun həm nəzəri, həm də praktik tərəflərini araşdırmağa imkan verir. Tədqiqat prosesində əsas diqqət çatbot və virtual assistentlərin dil öyrənmə prosesinə təsiri, tələbələrin motivasiyası, kommunikativ bacarıqların inkişafı və müəllim-tələbə münasibətlərində texnologiyanın rolu üzərində cəmlənmişdir.

Tədqiqatın ilkin mərhələsində nəzəri təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Bu metod vasitəsilə xarici dil tədrisi, süni intellekt texnologiyaları, çatbotlar, virtual assistentlər və rəqəmsal təhsil mühiti ilə bağlı elmi ədəbiyyatlar, məqalələr, dərsliklər və internet resursları araşdırılmışdır. Nəzəri təhlil mövzunun elmi əsaslarını müəyyən etməyə, mövcud yanaşmaları müqayisə etməyə və çatbotların xarici dil tədrisində hansı istiqamətlərdə tətbiq oluna biləcəyini izah etməyə şərait yaratmışdır.

Tədqiqatda müqayisəli təhlil metodu da tətbiq edilmişdir. Bu metod ənənəvi xarici dil tədrisi ilə çatbot və virtual assistentlərdən istifadə olunan rəqəmsal tədris formalarının müqayisə edilməsinə imkan vermişdir. Müqayisə zamanı tələbələrin dərslə fəallığı, danışq praktikasının həcmi, yazı bacarıqlarının inkişafı, səhvlərin düzəldilməsi və fərdi öyrənmə imkanları əsas meyarlar kimi götürülmüşdür. Bu yanaşma göstərir ki, süni intellekt əsaslı vasitələr ənənəvi tədrisi əvəz etməsə də, onu tamamlayan və zənginləşdirən mühüm vasitədir.

Tədqiqatın praktik hissəsində sorğu metodundan istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Sorğu xarici dil öyrənən tələbələr arasında aparıla bilər. Sorğuda tələbələrin çatbot və virtual assistentlərdən istifadə tezliyi, bu vasitələrə münasibəti, onların dil öyrənməyə təsiri, motivasiya səviyyəsi və qarşılaşdıqları çətinliklər müəyyən edilir. Sorğu nəticələri mövzunun real tədris mühitində qiymətləndirilməsinə və tələbələrin şəxsi təcrübələrinin öyrənilməsinə imkan verir.

Bundan əlavə, tədqiqatda müşahidə metodundan istifadə edilə bilər. Bu metod vasitəsilə dərslə prosesində çatbot və virtual assistentlərdən istifadə zamanı tələbələrin davranışı, fəallığı, tapşırıqları yerinə yetirmə səviyyəsi və xarici dildə ünsiyyət qurma bacarığı izlənilir. Müşahidə nəticələri süni intellekt əsaslı texnologiyaların tələbələrin dərslə prosesinə marağını artırır-artırmadığını müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatda analiz və sintez metodundan da istifadə edilmişdir. Analiz metodu vasitəsilə çatbotların və virtual assistentlərin ayrı-ayrı funksiyaları — qrammatik səhvlərin düzəldilməsi, söz ehtiyatının artırılması, dialoq qurulması, tələffüzün təkmilləşdirilməsi və yazı tapşırıqlarının yoxlanılması ayrıca araşdırılmışdır. Sintez metodu isə əldə olunan nəticələri ümumiləşdirməyə və bu texnologiyaların xarici dil tədrisində ümumi rolunu müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqat zamanı statistik təhlil metodundan istifadə edilməsi də mümkündür. Sorğu nəticələri faiz göstəriciləri, cədvəllər və qrafiklər vasitəsilə təhlil oluna bilər. Məsələn, tələbələrin neçə faizinin çatbotlardan istifadə etdiyi, bu vasitələrin danışq bacarığına təsirini necə qiymətləndirdiyi və virtual assistentlərin öyrənmə prosesində hansı üstünlüklər yaratdığı statistik formada təqdim edilə bilər. Bu isə tədqiqat nəticələrinin daha obyektiv və əsaslandırılmış şəkildə verilməsinə kömək edir.

Tədqiqatda istifadə olunan nəzəri təhlil, müqayisəli təhlil, sorğu, müşahidə, analiz-sintez və statistik təhlil metodları mövzunun hərtərəfli araşdırılmasına imkan verir. Bu metodların tətbiqi nəticəsində xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin üstünlükləri, məhdudiyyətləri və tətbiq imkanları daha aydın şəkildə müəyyən edilir (Du & Daniel, 2024).

Nəticələr

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sistemində yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə xarici dilin tədrisində rəqəmsal alətlərdən istifadə öyrənmə prosesinin daha çevik, interaktiv və səmərəli təşkilinə imkan yaradır. Bu baxımdan çatbotlar və virtual assistentlər xarici dil öyrənənlərin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayan innovativ vasitələrdən biri hesab olunur.

Çatbotlar süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan proqramlardır və istifadəçi ilə yazılı və ya şifahi formada ünsiyyət qura bilər. Xarici dilin tədrisində çatbotlardan istifadə tələbələrə real ünsiyyət mühitinə yaxın şərait yaradır. Ənənəvi dərslərin prosesində tələbə müəllimlə və ya sinif yoldaşları ilə məhdud zaman çərçivəsində danışmaq praktikasına sahib olur. Lakin çatbotlar vasitəsilə tələbə istənilən vaxt dialoq qura, suallar verə, cavab ala və öz dil biliklərini möhkəmləndirə bilər. Bu isə dil öyrənmə prosesinin davamlılığını təmin edir.

Müzakirə

Virtual assistentlər isə daha geniş funksiyalara malik rəqəmsal köməkçilərdir. Onlar tələbəyə sözlərin mənasını izah edə, cümlə quruluşunu düzəldə, tələffüzə bağlı tövsiyələr verə, qrammatik səhvləri aşkar edə və fərdi öyrənmə istiqaməti təklif edə bilər. Məsələn, tələbə ingilis dilində cümlə yazdıqda virtual assistent həmin cümlədəki qrammatik və leksik səhvləri göstərərək düzgün variantı təqdim edir. Bu proses tələbənin səhvlərindən öyrənməsinə və dil biliklərini mərhələli şəkildə inkişaf etdirməsinə şərait yaradır (Xiao, 2023).

Xarici dilin öyrənilməsində əsas çətinliklərdən biri danışmaq bacarığının formalaşdırılmasıdır. Bir çox tələbələr səhv etməkdən çəkinir və xarici dildə danışarkən psixoloji baryerlərlə qarşılaşırlar. Çatbotlar bu problemin aradan qaldırılmasında faydalı vasitə kimi çıxış edir. Tələbə çatbotla ünsiyyət zamanı müəllim və ya auditoriya qarşısında səhv etmək qorxusu yaşamır. Bu isə onun daha sərbəst danışmasına, yeni söz və ifadələrdən istifadə etməsinə, öz fikirlərini xarici dildə ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirməsinə kömək edir.

Çatbotlar və virtual assistentlər həmçinin fərdiləşdirilmiş təlim imkanları yaradır. Hər bir tələbənin dil səviyyəsi, öyrənmə sürəti və ehtiyacları fərqlidir. Süni intellekt əsaslı sistemlər tələbənin cavablarını təhlil edərək onun zəif və güclü tərəflərini müəyyən edə bilər. Nəticədə tələbəyə uyğun tapşırıqlar, dialoqlar və izahlar təqdim olunur. Bu yanaşma ənənəvi təlimdə müşahidə olunan ümumi yanaşmadan fərqli olaraq, hər bir tələbənin fərdi inkişafına yönəlir (Kadıoğlu, 2023).

Bununla yanaşı, çatbotların xarici dil tədrisində tətbiqi lüğət ehtiyatının artırılması baxımından da əhəmiyyətlidir. Tələbə çatbotla müxtəlif mövzularda ünsiyyət qurduqca yeni sözlər, ifadələr və danışmaq nümunələri ilə tanış olur. Məsələn, gündəlik həyat, səyahət, alış-veriş, işgüzar ünsiyyət və akademik mövzular üzrə dialoqlar tələbənin praktiki dil biliklərini genişləndirir. Bu cür fəaliyyətlər dilin yalnız nəzəri deyil, həm də real ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Virtual assistentlərin digər üstünlüyü onların sürətli geribildirim verməsidir. Ənənəvi dərslərin prosesində müəllim hər bir tələbənin bütün yazı və danışmaq səhvlərini dərhal yoxlamaqda çətinlik çəkə bilər. Lakin virtual assistentlər tələbənin cavabını dərhal analiz edir və səhvləri göstərir. Bu, öyrənmə prosesində operativ düzəliş imkanını artırır. Tələbə səhvini dərhal gördüyü üçün onu daha tez mənimsəyir və gələcəkdə təkrarlamamağa çalışır (Çınar, 2023).

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin istifadəsi təlim prosesinin daha interaktiv, çevik və fərdiləşdirilmiş formada təşkilinə imkan yaradır. Bu

texnologiyalar tələbələrin dil öyrənmə prosesində fəallığını artırır, onlara əlavə praktika imkanı verir və ənənəvi dərslər mühitində yaranan bəzi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına kömək edir. Xüsusilə danışmaq və yazı bacarıqlarının inkişafında çatbotların rolu daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur (Daniel, 2024).

Aparılan təhlillər əsasında müəyyən edilmişdir ki, çatbotlar tələbələrə xarici dildə sərbəst şəkildə ünsiyyət qurmaq imkanı yaradır. Ənənəvi dərslər prosesində tələbələr bəzən səhv etməkdən çəkinir, müəllim və qrup yoldaşları qarşısında danışmaqda tərəddüd edirlər. Lakin çatbotlarla ünsiyyət zamanı tələbələr daha rahat olur, suallar verir, cavablar yazır və müxtəlif kommunikativ situasiyalarda özlərini sınaırlar. Bu isə onların xarici dildə danışmaq qorxusunu azaldır və özünəinamını artırır (Gubareva, 2020).

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, virtual assistentlər xarici dil öyrənənlər üçün fərdi köməkçi funksiyasını yerinə yetirir. Onlar tələbələrə qrammatik qaydaların izahı, yeni sözlərin öyrədilməsi, cümlə quruluşunun düzəldilməsi, mətnlərin tərcüməsi və yazı səhvlərinin müəyyən edilməsi kimi istiqamətlərdə dəstək göstərir. Bu xüsusiyyətlər tələbələrin öyrənmə prosesində daha müstəqil fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Tələbə istənilən vaxt virtual assistentə müraciət etməklə dərslərdə başa düşmədiyi mövzunu təkrar edə və əlavə izah ala bilər (Maden, 2023).

Müzakirə zamanı məlum olur ki, çatbotların və virtual assistentlərin əsas üstünlüklərindən biri fərdiləşdirilmiş təlim imkanları yaratmasıdır. Hər bir tələbənin dil bilik səviyyəsi, öyrənmə sürəti və çətinlik çəkdiyi mövzular fərqli ola bilər. Süni intellekt əsaslı vasitələr tələbənin cavablarına uyğun olaraq ona daha sadə və ya daha mürəkkəb tapşırıqlar təqdim edə bilər. Bu isə təlim prosesinin tələbəyə uyğunluğunu təmin etməyə kömək edir və öyrənmə keyfiyyətini artırır (Kohnke, 2023).

Digər mühüm nəticə ondan ibarətdir ki, bu texnologiyalar tələbələrin motivasiyasına müsbət təsir göstərir. Rəqəmsal mühitdə öyrənmə tələbələr üçün daha maraqlı və cəlbəedici olur. Çatbotların dərhal cavab verməsi, səhvləri göstərməsi və öyrənənlə dialoq qurması tələbənin dərslər prosesinə marağını artırır. Xüsusilə gənc nəsillər üçün texnologiya əsaslı öyrənmə üsulları daha uyğun və səmərəli hesab oluna bilər.

Bununla yanaşı, nəticələr göstərir ki, çatbotlar və virtual assistentlər müəllimin rolunu tam əvəz edə bilməz. Xarici dilin tədrisi yalnız söz və qrammatika öyrətməkdən ibarət deyil. Burada mədəni kontekst, düzgün ünsiyyət etikası, emosional yanaşma və pedaqoji istiqamətləndirmə də mühüm yer tutur. Çatbotlar bəzi hallarda konteksti tam başa düşməyə və ya mürəkkəb fikirləri düzgün izah etməyə bilər. Buna görə də bu texnologiyalardan istifadə müəllim nəzarəti və metodiki rəhbərliyi ilə həyata keçirilməlidir (Mizumoto, 2024).

Müzakirələr göstərir ki, çatbotlardan səmərəli istifadə üçün tələbələrdə rəqəmsal savadlılıq bacarıqları da formalaşdırılmalıdır. Tələbələr süni intellektin verdiyi cavabları olduğu kimi qəbul etməməli, onları tənqidi şəkildə qiymətləndirməyi bacarmalıdırlar. Bəzən çatbotlar qeyri-dəqiq, ümumi və ya kontekstə uyğun olmayan cavablar verə bilər. Bu səbəbdən müəllim tələbələrə bu vasitələrdən düzgün istifadə qaydalarını izah etməli və əldə olunan məlumatların yoxlanılmasının vacibliyini vurğulamalıdır (Wiboolyasarin, 2025).

Tədqiqatın nəticələri onu da göstərir ki, çatbotlar və virtual assistentlər xarici dil tədrisində əlavə tədris resursu kimi daha səmərəli nəticə verir. Onların əsas funksiyası müəllimi əvəz etmək deyil, müəllimin fəaliyyətini dəstəkləmək və tələbələrə dərslərdən kənar mühitdə əlavə praktika imkanı yaratmaqdır. Məsələn, müəllim dərslərdə mövzunu izah etdikdən sonra tələbələr çatbot vasitəsilə həmin mövzu üzrə dialoq qura, qrammatik tapşırıqları yerinə yetirə və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər (Meniado, 2024; Barrot, 2023).

Xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin tətbiqi təlim prosesinin keyfiyyətini artırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Bu texnologiyalar tələbələrin fərdi öyrənmə imkanlarını genişləndirir, praktiki dil bacarıqlarını inkişaf etdirir, motivasiyanı artırır və tədris prosesini daha müasir formaya gətirir (Jeon et al., 2023). Lakin onların səmərəli istifadəsi üçün müəllim nəzarəti, düzgün metodiki yanaşma və tələbələrin rəqəmsal savadlılığının inkişaf etdirilməsi vacib şərt kimi çıxış edir.

Nəticə

Xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin istifadəsi müasir təhsil prosesində mühüm yeniliklərdən biri kimi qiymətləndirilir. Aparılan araşdırma göstərir ki, süni intellekt əsaslı bu texnologiyalar dil öyrənmə prosesini daha interaktiv, çevik və fərdiləşdirilmiş formada təşkil etməyə imkan yaradır. Çatbotlar və virtual assistentlər tələbələrə dərstdən kənar vaxtlarda da xarici dildə ünsiyyət qurmaq, yazı və danışiq bacarıqlarını inkişaf etdirmək, qrammatik səhvlərini görmək və söz ehtiyatını artırmaq imkanı verir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, çatbotlar xüsusilə danışiq praktikasının artırılmasında faydalı vasitədir. Tələbələr bu texnologiyalar vasitəsilə səhv etmək qorxusu olmadan xarici dildə dialoqlar qura bilir, müxtəlif situasiyalarda özlərini sınaıyır və kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Virtual assistentlər isə qrammatika, tərcümə, tələffüz, mətn yazılışı və tapşırıqların yerinə yetirilməsi sahəsində tələbələrə əlavə dəstək göstərir.

Çatbotlar və virtual assistentlər müəllimin fəaliyyətini asanlaşdıran köməkçi vasitə kimi də çıxış edir. Onlar tədris prosesində əlavə tapşırıqların hazırlanması, tələbələrin fərdi ehtiyaclarının müəyyənəşdirilməsi və öyrənmə prosesinin daha səmərəli idarə olunmasına şərait yaradır. Lakin bu texnologiyalar müəllimi tam əvəz edə bilməz. Xarici dilin tədrisində müəllimin pedaqoji rəhbərliyi, mədəni konteksti izah etməsi və tələbələrin öyrənmə prosesini düzgün istiqamətləndirməsi vacib olaraq qalır.

Ümumilikdə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, çatbotların və virtual assistentlərin xarici dilin tədrisində tətbiqi təlimin keyfiyyətini yüksəldir, tələbələrin motivasiyasını artırır və onların müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu texnologiyalardan səmərəli istifadə edildikdə xarici dil tədrisi daha müasir, maraqlı və nəticəyönümlü xarakter daşıyır. Buna görə də gələcəkdə tədris prosesində süni intellekt əsaslı vasitələrin tətbiqinin genişləndirilməsi məqsəduyğun hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Barrot, J. S. (2023). Using ChatGPT for second language writing: Pitfalls and potentials. *Assessing Writing*, 57, Article 100745. <https://doi.org/10.1016/j.asw.2023.100745>
2. Çınar Yağcı, Ş., & Aydın Yıldız, T. (2023). ChatGPT, yabancı dil öğrencisinin güvenilir yapay zeka sohbet arkadaşı mıdır? *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 1315–1333. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1407539>
3. Du, J., & Daniel, B. K. (2024). Transforming language education: A systematic review of AI-powered chatbots for English as a foreign language speaking practice. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 6, Article 100230. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100230>
4. Gubareva, R., & Lopes, R. P. (2020). Virtual assistants for learning: A systematic literature review. In *Proceedings of the 12th International Conference on Computer Supported Education*. 97–103. SCITEPRESS. <https://doi.org/10.5220/0009417600970103>
5. Jeon, J., Lee, S., & Choe, H. (2023). Beyond ChatGPT: A conceptual framework and systematic review of speech-recognition chatbots for language learning. *Computers & Education*, 206, Article 104898. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2023.104898>

6. Kadioğlu Ateş, H., & Çerçi, A. (2023). Sohbet robotları (chatbots) ve yabancı dil eğitimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 58, 2478–2494.
<https://doi.org/10.53444/deubefd.1340781>
7. Kohnke, L. (2023). A pedagogical chatbot: A supplemental language learning tool. *RELC Journal*, 54(3), 828–838. <https://doi.org/10.1177/0033688221106705>
8. Kohnke, L., Moorhouse, B. L., & Zou, D. (2023). ChatGPT for language teaching and learning. *RELC Journal*, 54(2), 537–550. <https://doi.org/10.1177/00336882231162868>
9. Maden, A. (2023). Arapça yabancı dil öğretiminde yapay zekânın geleceği: ChatGPT örneği. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 33, 1057–1070.
<https://doi.org/10.29000/rumelide.1285940>
10. Meniado, J. C., Huyen, D. T. T., Panyadilokpong, N., & Lertkomolwit, P. (2024). Using ChatGPT for second language writing: Experiences and perceptions of EFL learners in Thailand and Vietnam. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 7, Article 100313.
<https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100313>
11. Mizumoto, A., Shintani, N., Sasaki, M., & Teng, M. F. (2024). Testing the viability of ChatGPT as a companion in L2 writing accuracy assessment. *Research Methods in Applied Linguistics*, 3(2), Article 100116. <https://doi.org/10.1016/j.rmal.2024.100116>
12. Wiboolyasarín, W., Wiboolyasarín, K., Tiranant, P., Jinowat, N., & Boonyakitanont, P. (2025). AI-driven chatbots in second language education: A systematic review of their efficacy and pedagogical implications. *Ampersand*, 14, Article 100224.
<https://doi.org/10.1016/j.amper.2025.100224>
13. Xiao, Y., & Zhi, Y. (2023). An exploratory study of EFL learners' use of ChatGPT for language learning tasks: Experience and perceptions. *Languages*, 8(3), Article 212.
<https://doi.org/10.3390/languages8030212>

Azerbaijan's Financial System and Macroeconomic Dynamics: A Banking-sector-focused Analysis (2021–2024)

Huseyn Ramazanli

Abstract. This article examines the structure of Azerbaijan's financial system and its relationship with macroeconomic developments during 2021–2024. Particular attention is given to the dominant position of the banking sector within the financial system, the regulatory functions of the central bank, and the role of the state in financial markets. The analysis shows that the financial system rests on a two-tier banking structure and that financial resources are mobilized largely through banks. It also emphasizes the central role of the Central Bank of Azerbaijan in monetary policy, the preservation of financial stability, and the supervision of the banking sector. The Azerbaijan Deposit Insurance Fund is shown to strengthen confidence in the financial system by improving deposit security. The banking sector's control of approximately 95% of financial-system assets indicates that the system is organized around banks. An examination of macroeconomic indicators reveals a general upward trend in GDP, household income, wages, investment, and credit volume during 2021–2024. Over the same period, however, the external balance remained volatile under the influence of energy-price fluctuations and global economic conditions. The labour market displayed employment growth together with an uneven unemployment profile. Overall, the article concludes that financial markets represent an important channel through which economic growth is supported.

Keywords: financial system of Azerbaijan, banking sector, central bank, macroeconomics, credit system, economic growth.

Azerbaijan State University of Economics, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: huseynramazanle@gmail.com

Received: 16 December 2025; Accepted: 22 May 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Azərbaycanın maliyyə sistemi və makroiqtisadi dinamikası: bank yönümlü təhlil (2021–2024)

Hüseyn Ramazanlı

Xülasə. Bu tədqiqatda Azərbaycan maliyyə sisteminin strukturu və onun 2021-2024-cü illər arasında makroiqtisadi inkişaflarla əlaqəsi təhlil edilir. Tədqiqat xüsusilə maliyyə sistemində bank sektorunun dominant roluna, mərkəzi bankın tənzimləyici funksiyalarına və dövlətin maliyyə bazarlarına təsirinə yönəlmişdir. Təhlil göstərir ki, maliyyə sistemi iki səviyyəli bankçılıq strukturuna əsaslanır və maliyyə resursları əsasən banklar vasitəsilə səfərbər olunur. Tədqiqat həmçinin Azərbaycan Mərkəzi Bankının pul siyasətində, maliyyə sabitliyinin qorunmasında və bank sektoruna nəzarətdə mühüm rolunu vurğulayır. Bundan əlavə, Azərbaycan Əmanətlərin Sığortalanması Fondu əmanətlərin təhlükəsizliyini artırmaqla maliyyə sistemində inamı gücləndirir. Bank sektorunun maliyyə aktivlərinin təxminən 95%-ə nəzarət etməsi sistemin əsasən bank mərkəzli olduğunu göstərir. Makroiqtisadi göstəricilər 2021-2024-cü illər ərzində ÜDM-də, ev təsərrüfatlarının gəlirlərində, əmək haqqında,

investisiyalarda və kredit həcmində ümumi artım tendensiyasını göstərir. Lakin, enerji qiymətlərindəki dəyişikliklər və global iqtisadi şərait nəticəsində xarici balans dəyişkənlik göstərib. Əmək bazarında işsizlikdə dalğalanmalarla yanaşı, məşğulluq artımı da müşahidə olunub. Ümumilikdə, maliyyə bazarları iqtisadi artımı dəstəkləyən mühüm kanal kimi qəbul edilə bilər.

Açar sözlər: *Azərbaycan maliyyə sistemi, bank sektoru, mərkəzi bank, makroiqtisadiyyat, kredit sistemi, iqtisadi artım*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: huseynramazanle@gmail.com

Daxil oldu: 16 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 22 May 2026; Onlayn dərc olundu: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Azerbaijan's financial system constitutes a core institutional framework that supports the sustainable development of the national economy and facilitates the efficient allocation of resources. This system includes the state's regulatory mechanisms related to borrowing, credit policies, and asset transfers. The financial system consists of banks, insurance companies, other financial institutions, the pension system, financial markets, and payment systems. Structurally, it is built on a two-tier banking system, a feature that clearly demonstrates the central role of the banking sector in the allocation of economic resources (International Monetary Fund, 2025). The implications of this structure indicate that financial resources are collected and distributed largely through banks.

The first and most visible component of Azerbaijan's financial system is the central bank. The Central Bank of Azerbaijan (CBA) is the principal authority responsible for formulating and implementing monetary and credit policies and for regulating and supervising the banking sector. The CBA's main functions include inflation targeting, control of the money supply, implementation of foreign-exchange policies, and the preservation of financial stability. The Central Bank therefore occupies a central position in maintaining price stability and safeguarding the security of the financial system. Within this framework, the CBA's regulatory and supervisory functions are of critical importance for the early identification of risks that may emerge in the banking sector and for the implementation of preventive measures.

The second tier of the financial system consists of commercial banks and non-bank credit institutions. In Azerbaijan, the banking sector controls approximately 95% of the financial system's assets, and a large share of economic resources is mobilized through these institutions. The number and composition of banks operating in the country reflect both the scale and the diversity of the sector. As of 2025, 22 banks were operating in Azerbaijan; 20 of them were private commercial banks, while two held the status of state-owned banks. This composition shows that the banking sector is supported by both the public and private sectors, while private banks remain dominant in the distribution of resources.

Literature Review

An assessment of Azerbaijan's financial system by sectoral shares reveals the dominant position of the banking sector. Banks manage approximately 95% of the assets of the financial system, indicating that the bulk of resources is channelled through banks. The share of insurance companies varies between approximately 3% and 5% (Asian Development Bank, 2025). This share suggests that the insurance sector has a limited role within the financial system, although it remains strategically important for risk management. The share of non-bank financial institutions remains below 2%,

which indicates that microfinance and other financial-intermediation services have not yet reached the desired level of development. This structural distribution points to the need for further diversification of the financial system and broader dispersion of risks.

Azerbaijan's financial system is characterized by the predominance of the banking sector and the comparatively limited development of other financial institutions. The high share of the banking sector in total assets confirms that financial resources are collected and distributed primarily through banks. Nevertheless, strengthening areas such as insurance, capital markets, and microfinance would improve the resilience of the financial system and support the sustainability of economic growth (Akansu et al., 2022). The deepening of financial markets, the development of institutional infrastructure, and the improvement of the regulatory framework therefore stand out as priority areas in Azerbaijan's financial transformation.

The institutional features of Azerbaijan's financial system play a critical role in preserving financial stability, strengthening risk management, and implementing economic policies. These features demonstrate the effectiveness of regulatory mechanisms, the role of the state in the sector, and the structural risks faced by the system. Because of the dominance of the banking sector and the active presence of the state in the financial sector, the institutional structure is an important determinant of the allocation of economic resources.

In the field of regulation and supervision, the Central Bank of Azerbaijan (CBA) is the main regulatory authority of the financial sector. The CBA has been carrying out broad reforms with the objective of aligning the system with Basel standards. Within these reforms, the strengthening of the consolidated supervision framework, the development of crisis-management procedures, and the implementation of bank-resolution mechanisms have been identified as priority areas. The consolidated supervision approach makes it possible to assess intragroup risks within banks in a comprehensive manner and contributes to the early detection of systemic risks. Crisis-management and resolution mechanisms, in turn, allow problems arising in financial institutions to be addressed in a planned and orderly manner before they spread to the wider system (Alkan, 2022a; Alkan, (2022b). These approaches serve the preservation of financial-system stability and the reduction of the fiscal burden on the state.

The Azerbaijan Deposit Insurance Fund (ADIF) was established in 2007 and operates as a safety mechanism designed to protect individual deposits. The existence of the ADIF contributes to confidence in the banking system and strengthens depositors' commitment to banks. Deposit insurance helps preserve financial stability, particularly during periods of systemic risk, by preventing rapid deposit outflows. This mechanism functions as a financial safety net by protecting individual depositors in cases of bank failure or payment difficulty.

The state's influence over the financial system is one of the defining characteristics of the institutional structure. State-owned banks, such as the International Bank of Azerbaijan, manage approximately one-third of financial-sector assets. This situation demonstrates the system's direct connection with state policies and the use of public banks as strategic instruments in the economy. The active presence of the state plays an important role in directing credit resources to specific areas and strengthens the function of state banks in financing economic-development objectives. At the same time, the state's dominant role in the sector may restrict market-based competition and the effectiveness of the private sector.

From the perspective of systemic risks, high dollarization, credit concentration, and volatile deposits emerge as the main concerns. Dollarization has become particularly widespread in commercial lending, increasing the direct impact of exchange-rate movements on loan portfolios. Credit

concentration refers to the concentration of lending in particular sectors or among large borrowers, and it increases the vulnerability of the financial system to economic shocks. Volatile deposits, meanwhile, make liquidity management more difficult for banks and limit their capacity to provide long-term credit. These risk factors underline the importance of effective regulation and risk-management mechanisms for strengthening the resilience of the financial system.

In recent years, the credit portfolio has expanded, and by March 2025 the volume of credit had reached USD 16.3 billion (International Monetary Fund, 2025). Growth in the credit portfolio points to increased financing of economic activity and an expansion of banks' asset base. During the same period, the ratio of non-performing loans was recorded at 3.2%. This ratio indicates that credit quality in the banking sector has generally been maintained and that risk-management practices have been effective. The relatively low non-performing-loan ratio suggests that banks have kept default risk under control and have adopted a disciplined approach in their credit processes.

Reforms continue in the direction of alignment with global standards, wider use of digital services, and greater financial inclusion. Alignment with global standards enhances the transparency and international competitiveness of the financial system. The development of digital services accelerates banking transactions and reduces costs (Yalçın, 2022). Financial inclusion expands access to financial services for individuals and small businesses, thereby increasing economic participation. The reforms undertaken in this context are designed to improve the efficiency of Azerbaijan's financial system and support the process of economic growth.

Results and discussion

During 2021–2024, the Azerbaijani economy displayed notable fluctuations in both growth and external-balance indicators. Gross Domestic Product stood at 93,203.2 million manat in 2021, rose to 133,972.7 million manat in 2022, declined to 123,128.4 million manat in 2023, and reached 126,337.0 million manat in 2024. This pattern reveals the direct relationship between the economy, energy revenues, and external demand. The main driver of the increase in 2022 can be identified as the strengthening of external demand and energy exports. The decline in 2023 may be explained by weaker global demand and volatility in energy prices (Central Bank of Azerbaijan, 2024).

Household income increased continuously during 2021–2024, rising from 57,206.8 million manat to 83,093.4 million manat. This increase indicates a strengthening of household purchasing power and domestic demand. The rise in the average monthly nominal wage from 732.1 manat to 1,009.4 manat points to an increase in wage levels in the labour market. While wage growth supports consumption demand, it also has the potential to create inflationary pressure from the perspective of price stability.

State budget revenues and expenditures account for a substantial share of GDP. In 2024, the share of budget revenues in GDP was 29.4%, while the share of expenditures was 29.9%. This indicates that the state plays an active role in the economy and that public expenditure supports growth. At the same time, high budget expenditure requires careful planning in terms of fiscal discipline and the efficient use of resources (Azernews, 2025).

Table 1*Macroeconomic indicators (2014–2024)*

Macroeconomic Indicator	2021	2022	2023	2024*
Gross Domestic Product (million manat)	93,203.2	133,972.7	123,128.4	126,337.0
Household Income (million manat)	57,206.8	69,163.0	78,124.2	83,093.4
Average Monthly Nominal Wage (manat)	732.1	840.0	933.9	1,009.4
State Budget Revenue (million manat)	26,396.3	30,679.6	35,236.4	37,161.8
Share in GDP (%), state budget revenue	28.3	22.9	28.6	29.4
State Budget Expenditure (million manat)	27,422.4	32,064.6	36,458.0	37,713.7
Share in GDP (%), state budget expenditure	29.4	23.9	29.6	29.9
Household Bank Deposits (year-end, million manat)	9,241.5	11,743.0	12,947.8	14,661.9
Population (year-end, thousand persons)	10,063.3	10,127.1	10,180.8	10,224.9
Fixed Capital (year-end, million manat)	259,274.9	269,438.4	281,691.1	292,732.3
Credit Issuance (year-end, million manat)	17,119.8	20,184.0	23,979.1	29,288.2
Investment Directed to the Economy (million manat)	25,313.8	29,135.1	32,080.9	33,135.6
Current Account Balance (million US dollars)	8,291.6	23,478.1	8,329.4	4,671.1

Source. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *Milli hesablار sistemi və tədiyə balansı*.

In the banking sector, household deposits increased from 9,241.5 million manat to 14,661.9 million manat during 2021–2024, while credit volume rose from 17,119.8 million manat to 29,288.2 million manat. The growth of deposits indicates stronger confidence in the financial system, while the expansion of credit reflects a revival of economic activity. Nevertheless, the sustainability of credit growth requires continued monitoring of credit quality.

The increase in fixed capital and investment indicates an expansion of productive capacity. Fixed capital rose from 259,274.9 million manat to 292,732.3 million manat during 2021–2024, while investment directed to the economy increased from 25,313.8 million manat to 33,135.6 million manat. The decline in the current account balance from USD 8,291.6 million in 2021 to USD 4,671.1 million in 2024 creates a risk for external balance and may place pressure on foreign-exchange reserves. During 2021–2024, the Azerbaijani economy recorded increases in income, wages, and investment indicators, but it also experienced fluctuations in external balance and GDP dynamics.

For the period 2014–2024, Azerbaijan's Gross Domestic Product (GDP), measured both in total and per capita terms, clearly shows the growth dynamics of the economy. GDP was 59,014.1 million manat in 2014 and declined to 54,380.0 million manat in 2015, indicating a period of weaker economic activity. During 2016–2019, GDP increased steadily and reached 81,896.2 million manat in 2019. In 2020, GDP fell to 72,578.1 million manat; this decline may be associated with a contraction in economic activity and a decrease in external demand.

Table 2
Gross Domestic Product - Manat (GDP)

Year	Total (million manat)	Per Capita (manat)
2014	59,014.1	6,268.0
2015	54,380.0	5,706.6
2016	60,425.2	6,269.6
2017	70,337.8	7,226.0
2018	80,092.0	8,156.2
2019	81,896.2	8,246.3
2020	72,578.1	7,257.8
2021	93,203.2	9,278.9
2022	133,972.7	13,270.9
2023	123,128.4	12,126.1
2024	126,337.0	12,382.5

Source: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). Milli hesablalar sistemi və tədiyə balansı.

In 2021, GDP rose to 93,203.2 million manat and then increased to 133,972.7 million manat in 2022, reflecting strong growth. GDP declined to 123,128.4 million manat in 2023 before rising again to 126,337.0 million manat in 2024. GDP per capita followed a similar path: it stood at 6,268.0 manat in 2014, reached 13,270.9 manat in 2022, declined to 12,126.1 manat in 2023, and then increased to 12,382.5 manat in 2024.

Throughout this period, the phases of increase and decline in GDP reveal the economy's dependence on external demand and energy revenues. The sharp increase observed in 2022 shows that economic growth was supported by external income sources. The decline in 2023 reflects the slowdown in economic activity and the effect of volatility in external markets. The renewed increase in 2024, however, demonstrates the economy's recovery capacity and growth potential (World Bank, 2022).

The labour force increased from 4,587.4 thousand persons in 2010 to 4,915.3 thousand in 2015, 5,089.9 thousand in 2020, and 5,312.1 thousand in 2024. This increase indicates a steady expansion in the overall size of the labour force. The rise in the female labour force from 2,257.7 thousand to 2,571.1 thousand during 2010–2024 shows that women's participation in the labour force increased and that female employment strengthened. The male labour force also increased, from 2,329.7 thousand to 2,741.0 thousand.

The employed population rose from 4,329.1 thousand persons in 2010 to 5,029.8 thousand in 2024. This increase indicates that the employment rate among participants in the labour force improved. Female employment increased from 2,101.7 thousand persons in 2010 to 2,414.1 thousand in 2024, while male employment rose from 2,227.4 thousand to 2,615.7 thousand. The rise in employment indicates an expansion of job opportunities and growth in productive activity within the economy.

The unemployed population increased from 258.3 thousand persons in 2010 to 368.7 thousand in 2020, before declining to 282.3 thousand in 2024. This change shows that the gap between labour-force growth and employment growth became more pronounced in 2020, while employment growth reduced unemployment during 2021–2024. Female unemployment stood at 156.0 thousand persons in 2010 and reached 157.0 thousand in 2024, while male unemployment rose from 102.3 thousand to 125.3 thousand. The fact that female unemployment remained close to its 2010 level suggests that the increase in female employment was balanced by growth in female labour-force participation.

The number of registered unemployed persons was 217.6 thousand in 2023 and 217.2 thousand in 2024. The distribution of registered unemployment between women and men shows that registered unemployment was higher among men. The high level of registered unemployment may be associated with a reduction in informal employment in the labour market or with the expansion of the coverage of the registered unemployment system. In Azerbaijan, labour-force and employment indicators followed an upward trend during 2010–2024, while the unemployment rate increased in 2020 and subsequently declined. This pattern reflects the transformation of economic activity and of the labour market.

In the Azerbaijani economy, financial markets emerged as one of the key channels supporting economic growth during 2021–2024. The size of banking-sector assets and liabilities, the increase in credit and deposit volumes, the strengthening of the capital base, and the growth of investment financing demonstrate the contribution of financial-intermediation capacity to growth (Asian Development Bank, 2025). The containment of inflation and the maintenance of exchange-rate stability appear as structural elements through which financial markets support growth. The increase in domestic investment and the strengthening of employment indicate that the contribution of financial markets to growth has been translated into concrete outcomes by expanding the production and investment capacity of economic actors. On the basis of these data, the contribution of financial markets to economic growth can be identified through the effective allocation of resources, investment financing, and risk-management mechanisms.

Conclusion

This article has examined the structure of Azerbaijan's financial system and its relationship with macroeconomic developments during 2021–2024. The findings show that the country's financial system is largely dominated by the banking sector and that a significant share of resources is mobilized through banks. The Central Bank of Azerbaijan has a decisive role in monetary policy, the preservation of financial stability, and the supervision of the banking sector. According to the research findings, the banking sector controls approximately 95% of financial-system assets, which shows that financial intermediation takes place primarily through banks. The existence of the Azerbaijan Deposit Insurance Fund contributes to the stability of the system by strengthening confidence in deposits. At the same time, the state's strong presence in the financial sector is effective in directing economic resources, although in certain cases it may also limit market competition. When macroeconomic indicators are evaluated, GDP, household income, wages, investment, and credit volume display a general upward trend during 2021–2024. However, the foreign trade balance and economic growth remained sensitive to fluctuations in global markets and changes in energy prices. Employment increased in the labour market, while unemployment rates showed periodic fluctuations. Consequently, although Azerbaijan's financial system is an important structure supporting economic growth, financial diversification must be developed in order to strengthen the system's resilience. In particular, the strengthening of capital markets, the expansion of financial inclusion, and the improvement of risk-management mechanisms are of critical importance for the system's long-term sustainability.

References

1. Akansu, A. N., Kulkarni, S. R., & Malioutov, D. M. (2022). *Financial data analytics: Theory and practice*. Springer.
2. Alkan, G. (2022a). *Financial markets and institutions*. Detay Publishing.
3. Alkan, G. (2022b). *Finansal piyasalar ve kurumlar*. Detay Yayıncılık.
4. Asian Development Bank. (2025). *Azerbaijan: Country partnership strategy (2025–2029)*. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/1066886/cps-aze-2025-2029.pdf>

5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (t.g.). *Maliyyə statistikas*.
<https://www.stat.gov.az/source/finance/>
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (t.g.). *Milli hesablar sistemi*.
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
7. Azernews. (2025). *Analysis*. <https://www.azernews.az/analysis/251233.html>
8. Çalışkan, A. Ö. (Ed.). (2023). *Digital transformation in accounting and auditing*. Springer.
9. Central Bank of Azerbaijan. (2024). *Financial sector development strategy 2024–2026*.
<https://www.cbar.az/pages/strategy?language=en>
10. International Monetary Fund. (2025). *Republic of Azerbaijan: Financial sector assessment program—Financial system stability assessment*.
<https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2025/04/22/Republic-of-Azerbaijan-Financial-Sector-Assessment-Program-Financial-System-Stability-566422>
11. World Bank. (2022). *Azerbaijan—Country economic memorandum*.
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/099100009222236784/pdf/P17532606988e2056084e603c9c48ddc618.pdf>
12. Yalçın, S. (2022). *Current approaches in finance*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Cultural Branding in Azerbaijan: Structural Imbalances in Socio-Cultural Projects

Aghahuseyn Shiraliyev

Abstract. *This article analyzes structural imbalances in cultural branding within socio-cultural projects in Azerbaijan. Despite considerable investment in cultural infrastructure since independence, Azerbaijan's cultural branding remains uneven because the relationship between visibility, authenticity, and participation has not been systematically addressed. The study proposes an analytical framework built on these three dimensions and applies it to three cases: the Heydar Aliyev Center, YARAT Contemporary Art Space, and Icherisheher (the Old City of Baku). The Heydar Aliyev Center achieves high international recognition through architectural spectacle and state-backed symbolic projection, yet its connection to everyday cultural practice and local community involvement remains limited. YARAT demonstrates strong artistic credibility and curatorial sincerity through its engagement with the local contemporary art scene, but its audience base is narrow and its presence in the broader public cultural consciousness is weak. Icherisheher holds deep heritage authenticity and historical memory, but increasing tourism-oriented commercialization risks converting lived cultural meaning into staged experience. The article argues that these are not isolated weaknesses; rather, they reflect a systemic pattern in which Azerbaijani cultural projects tend to develop one branding dimension at the expense of others. The conclusion suggests that sustainable cultural branding requires the integration of all three dimensions within a coherent institutional and communicative strategy.*

Keywords: *cultural branding, Azerbaijan, socio-cultural projects, visibility, authenticity, participation, place branding, cultural policy, brand identity*

Azerbaijan State University of Culture and Arts, Baku, Azerbaijan

E-mail: ashiraliyev@gmail.com

Received: 11 December 2025; Accepted: 1 June 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Azərbaycanda mədəni brendinq: sosial-mədəni layihələrdə struktur tarazsızlıqlar

Ağahüseyn Şirəliyev

Xülasə. *Bu məqalədə Azərbaycanadakı sosial-mədəni layihələrdə mədəni brendinqin vəziyyəti təhlil edilir. Azərbaycan müstəqillikdən sonra mədəni infrastruktura böyük investisiyalar yatırır, lakin bu səylərə baxmayaraq mədəni brendinq həmişə effektiv olmayıb. Bunun əsas səbəbi layihələrin görünürlük, həqiqilik və iştirak arasındakı tarazlığı qura bilməməsidir. Məqalədə bu üç ölçü əsasında təhlil çərçivəsi təklif olunur və üç konkret nümunə üzrə tətbiq edilir: Heydər Əliyev Mərkəzi, YARAT Müasir İncəsənət Məkanı və İçərişəhər. Heydər Əliyev Mərkəzi beynəlxalq tanınma və memari görkəmlilik baxımından güclü brenddir, lakin yerli icmaların gündəlik mədəni həyatına bağlılığında boşluqlar var.*

YARAT müasir incəsənət sahəsində ciddi və səmimidir, yerli rəssam və yaradıcı insanlarla sıx işləyir, amma onun auditoriyası dar qalıb və geniş ictimai məqamda tanınması zəifdir. İçərişəhər tarix və miras baxımından dərinidir, amma turizm və kommersiyalaşmanın artması bu yerin real mədəni mənasını zəiflədə bilər. Məqalənin əsas iddiası budur ki, bu zəifliklər ayrı-ayrı problemlər deyil, Azərbaycanda mədəni brendinqin ümumi sistem problemini əks etdirir. Nəticədə göstərilir ki, davamlı və effektiv mədəni brendinq üçün görünürlük, həqiqilik və iştirak birlikdə və uyğunlaşdırılıb qurulmalıdır.

Açar sözlər: *mədəni brendinq, Azərbaycan, sosial-mədəni layihələr, görünürlük, orijinallıq, iştirak, məkan brendinqi, mədəni siyasət, brend kimliyi*

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: ashiraliyev@gmail.com

Daxil oldu: 11 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 1 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Cultural branding has become a central concern for cities, nations, and institutions that seek to articulate their identity within a competitive global environment. Unlike commercial branding, which is oriented primarily toward market differentiation and consumer loyalty, cultural branding is concerned with the construction and communication of meaning, shared identity, and social belonging. For countries undergoing political and economic transition, this process carries additional weight, because it serves not only external positioning but also internal identity consolidation, post-independence nation-building, and the mediation between inherited heritage and newly constructed modernity (Dinnie, 2016).

Azerbaijan offers a particularly instructive case. Since regaining independence in 1991, the country has pursued an ambitious program of cultural infrastructure development. Flagship architectural projects, heritage restoration initiatives, and independent art spaces have all contributed to an increasingly visible cultural landscape. International events such as the Eurovision Song Contest in 2012, the inaugural European Games in 2015, and the Formula 1 Grand Prix have further amplified the country's global cultural profile (Rojo-Labaien, 2018). Visibility on its own, however, does not constitute effective cultural branding. Recognition that is not supported by depth, coherence, and sustained engagement tends to produce fragile and ultimately shallow brand identities (Dinnie, 2016). This article argues that the central challenge of cultural branding in Azerbaijan is structural rather than resource-based. The country does not lack cultural assets; it lacks a balanced integration of the three dimensions that define strong cultural brands, namely visibility, authenticity, and participation. By examining three representative socio-cultural projects, the Heydar Aliyev Center, YARAT Contemporary Art Space, and İcherişəhər, the study shows how each develops particular branding dimensions while neglecting others, and how these individual imbalances combine into a broader systemic pattern.

Methods

This study adopts a qualitative comparative case study design. Its aim is not to measure brand performance statistically but to understand how the dimensions of cultural branding are distributed, and unevenly developed, across different types of cultural institutions in Azerbaijan. The comparative approach makes it possible to identify patterns that would remain difficult to see in the analysis of a single institution (Tijani et al., 2024).

Three cases were selected purposively: the Heydar Aliyev Center, YARAT Contemporary Art Space, and Icherisheher (the Old City of Baku). They were chosen because they represent three distinct models of cultural branding in the country. The Heydar Aliyev Center exemplifies state-supported flagship architecture; YARAT represents an independent contemporary art institution; and Icherisheher is a historic heritage site inscribed on the UNESCO World Heritage List. Because they differ in institutional logic, governance, funding, and audience, their branding dynamics can be compared along consistent lines.

The analysis is organized around three dimensions. Visibility refers to public recognition of a project's existence and profile. Authenticity refers to the perceived depth, sincerity, and cultural grounding of the project (Morhart et al., 2015). Participation refers to the degree to which audiences and communities actively engage with and help to shape the project's identity (Grcheva & Oktay Vehbi, 2021; Li et al., 2020). This framework was synthesized from the literature on cultural branding (Briciu & Briciu, 2020; Scarpaci et al., 2018), place and nation branding (Kavaratzis et al., 2015; Dinnie, 2016), brand authenticity (Morhart et al., 2015), and community participation in cultural institutions (Grcheva & Oktay Vehbi, 2021; Li et al., 2020).

The method of analysis is theoretical and comparative. Each case is assessed against the three dimensions using institutional materials, scholarly studies, and publicly available documentation. The principal limitation follows from this design: the article rests on conceptual and secondary-source analysis rather than on field interviews or survey data. Its conclusions are therefore interpretive rather than statistically generalizable. The intention is to clarify a structural pattern and to generate propositions that future empirical research can test.

Theoretical Framework

Cultural branding draws on several intersecting traditions. The vocabulary of brand management, including awareness, associations, perceived quality, and loyalty, continues to inform how the strength of a cultural project is assessed, although recent place and nation branding scholarship has reframed these constructs for collective and territorial actors rather than individual products (Dinnie, 2016; Kavaratzis et al., 2015). Translated into the cultural sphere, this vocabulary maps onto the three dimensions used here: visibility corresponds to recognition and association, authenticity to perceived quality and credibility, and participation to the relational depth that sustains loyalty over time.

A recurring theme in this literature is coherence. Strong brands depend on alignment between intended identity, projected image, and perceived image (Tijani et al., 2024; Dinnie, 2016). For a cultural institution, what it claims to represent, what it actually does, and how audiences experience it must remain broadly consistent; when these diverge, credibility erodes. Work on cultural and iconic branding extends the argument by suggesting that the most resonant brands do more than reflect existing preferences: they articulate identity myths that resolve cultural tensions and give audiences a narrative through which to interpret themselves (Briciu & Briciu, 2020; Scarpaci et al., 2018). At heritage sites in particular, such narratives shape how iconic status is constructed and experienced (Steriopoulos, 2025).

Place and city branding scholarship adds a further dimension. National and urban brands are built through sustained policy, institutional behavior, and communication rather than through promotional campaigns alone, and they depend on stakeholder participation and lived experience (Kavaratzis et al., 2015; Tijani et al., 2024). Cultural institutions function as anchor points within this wider ecosystem. When they communicate coherently and involve their communities, they reinforce the surrounding place brand; when they operate in isolation or pursue contradictory strategies, that brand fragments.

Authenticity has become a central condition of brand strength. It can be understood through continuity, credibility, integrity, and symbolism (Morhart et al., 2015). In cultural contexts, authenticity depends on whether a project is perceived as arising from genuine cultural practice rather than from institutional calculation or external imitation. Heritage sites derive it from historical continuity, contemporary art spaces from artistic seriousness and curatorial independence, and state-supported institutions must earn it through the quality and inclusiveness of their programming. Crucially, authenticity cannot be manufactured through communication; it has to be grounded in practice, a point underscored by research on cultural heritage brands (Schroeder et al., 2015).

Participation completes the framework and is often the most neglected dimension. Contemporary scholarship on cultural heritage management and museum experience treats audiences and communities not as passive recipients but as co-creators of meaning and value (Grcheva & Oktay Vehbi, 2021; Li et al., 2020; Yang et al., 2023). On this view, a cultural brand becomes durable only when communities recognize themselves in it and contribute to its ongoing definition. This shifts attention from one-directional projection toward shared ownership, and it provides the analytical lens through which the three Azerbaijani cases are examined below.

Results and Discussion

Cultural Branding in the Azerbaijani Context

Azerbaijan's post-independence cultural trajectory has been shaped by several converging forces. The first was the need to construct a national identity distinct from the Soviet framework within which Azerbaijani culture had been institutionally organized for decades, a task that involved both recovering pre-Soviet heritage and articulating a forward-looking, modern identity suitable for international positioning. The second was the availability of substantial oil revenues in the 2000s, which financed large-scale investment in cultural infrastructure, the restoration of historical sites, and the hosting of global events. The third was a deliberate strategy of international visibility that used architecture, sport, and cultural diplomacy to raise the country's profile abroad (Rojo-Labaien, 2018). These forces produced a visibly rich cultural landscape. Baku now contains internationally recognized architectural landmarks, restored heritage quarters, modern museums, and active art spaces. Yet the pace of infrastructure development has not been matched by comparable attention to the communicative, participatory, and identity dimensions of cultural branding. Large projects were frequently conceived with external audiences in mind, prioritizing spectacle and recognition over local engagement, while smaller independent initiatives grew organically but without the institutional support or communicative reach needed for broad public presence.

The result is a fragmented branding landscape. State-supported institutions, independent art platforms, and heritage sites operate according to different logics, address different audiences, and rarely coordinate their strategies. This fragmentation undermines the coherence that place and nation branding scholarship identifies as essential to brand strength (Kavaratzis et al., 2015; Tijani et al., 2024). Azerbaijan possesses the raw materials for powerful cultural branding, including heritage, modernity, artistic talent, and architectural ambition, but it has not yet developed the integrative frameworks required to convert these assets into a coherent and sustainable brand system.

The Heydar Aliyev Center: Visibility Without Participation

The Heydar Aliyev Center, designed by Zaha Hadid and opened in 2012, is arguably the most internationally recognizable cultural building in the South Caucasus. Its fluid, curving form has become a symbol of Baku and of the country's ambition to project a modern, globally connected identity. The building has received numerous architectural awards and appears regularly in international media, travel guides, and architectural publications. In terms of recognition it scores

exceptionally high: it is immediately identifiable and widely associated with modernity, scale, and national prestige.

From a branding perspective, the Center operates primarily at the level of symbolic projection. Its architecture communicates ambition, openness, and progress, and its programming of international exhibitions and cultural events reinforces this positioning. In this sense it functions as a tangible proof point for a national brand narrative, a physical manifestation of the story the country wishes to tell about itself (Rojo-Labaien, 2018; Dinnie, 2016). Its visibility is not accidental but strategically constructed, serving both domestic legitimation and international reputation.

The limitation lies in the participatory dimension. The Center's programming, although varied, is largely curated from above and oriented toward a visitor experience that remains primarily receptive. Community co-creation, local artistic dialogue, and sustained neighborhood engagement are not central to its operating model. This produces a projection gap: the institution broadcasts a strong identity outward but does not embed that identity in the cultural practices and daily lives of surrounding communities. Research on museum and heritage engagement suggests that without participatory depth, even highly visible institutions struggle to convert recognition into lasting attachment, because durable value is co-created with audiences rather than delivered to them (Yang et al., 2023; Grcheva & Oktay Vehbi, 2021).

YARAT Contemporary Art Space: Authenticity Without Scale

YARAT Contemporary Art Space, founded in 2011, occupies a very different position. Operating as a non-governmental organization, it has established itself as the principal institutional platform for contemporary art in the country, with a program that includes exhibitions, residencies, public art installations, educational workshops, and publications. Its curatorial decisions engage both local artistic communities and international contemporary art discourse. Unlike state-supported institutions, YARAT's credibility derives not from scale or spectacle but from the consistency and seriousness of its artistic work.

In branding terms, YARAT demonstrates strong authenticity. Assessed through continuity, credibility, integrity, and symbolism, its profile is coherent: it has maintained a consistent artistic direction since its founding, its curatorial choices are credible within the art community, its institutional behavior aligns with its stated mission, and it carries symbolic weight as a space of independent creative thought (Morhart et al., 2015). It has also cultivated an engaged audience that identifies with its values and takes part actively in its activities, a community that approximates the co-creative relationship described in recent scholarship on cultural participation (Yang et al., 2023; Grcheva & Oktay Vehbi, 2021).

The limitation is one of scale and reach. YARAT's audience, though loyal, remains relatively narrow. Contemporary art addresses a specialized public by its nature, and the institution has not fully bridged the gap between art-world credibility and broader civic engagement. Its presence in the wider public consciousness of Baku, let alone of the country as a whole, is considerably weaker than that of state-supported landmarks. The case raises a pointed question: can an institution be authentically branded yet remain structurally marginal? It suggests that authenticity without communicative scale limits the cultural impact of even the most sincere initiatives, and that making serious cultural work broadly accessible without diluting its integrity remains an unresolved challenge (Yang et al., 2023).

Icherisheher: Heritage Between Continuity and Commercialization

Icherisheher, the walled Old City of Baku, represents a third model. Inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2000, it carries deep historical significance, compressing layers of medieval architecture, religious structures, residential fabric, and commercial history into a compact urban

territory. Its brand, to the extent that it can be called one, is rooted in historical continuity and collective memory. For residents and visitors alike, Icherisheher symbolizes the oldest stratum of Baku's identity, a physical link to a pre-modern, pre-Soviet, and pre-oil past.

This form of authenticity differs qualitatively from YARAT's. Where YARAT builds authenticity through contemporary practice, Icherisheher's is inherited, deriving from physical permanence, architectural form, and the accumulated significance of centuries. Its continuity dimension is exceptionally strong (Morhart et al., 2015), and its symbolic value functions as an identity myth, a place that embodies a foundational narrative of origins, endurance, and belonging (Briciu & Briciu, 2020; Steriopoulos, 2025).

The site's trajectory, however, is increasingly shaped by commercialization. Tourism development has introduced souvenir shops, restaurants, and hotels into spaces that were once residential and communal. Guided tours present a curated version of heritage that favors visual consumption over lived experience, residents have gradually been displaced, and the everyday cultural practices that gave the place its meaning have thinned. Research on heritage tourism shows that as commercialization advances, perceived authenticity and visitor satisfaction can decline, because staged presentation erodes the qualities that made a site compelling in the first place (Zhang et al., 2021). The deeper risk is participatory: as top-down tourism management displaces the resident community, it crowds out the bottom-up involvement that sustains heritage as a living practice rather than a preserved surface (Li et al., 2020; Grcheva & Oktay Vehbi, 2021).

Comparative Analysis

Placing the three cases side by side reveals a clear pattern. The Heydar Aliyev Center is strongest in visibility: its architectural profile, international media presence, and state-backed positioning make it the most recognized cultural institution in the country, yet its authenticity is largely constructed through design and narrative, and its participatory dimension is limited. YARAT is strongest in authenticity: its curatorial integrity, engaged audience, and consistent behavior give it genuine credibility, but its visibility beyond a specialist public is low and its participatory base, while committed, is small. Icherisheher is strongest in inherited authenticity, yet its participation has declined as residents have been displaced, and its visibility now depends heavily on tourism-oriented presentation rather than on a living cultural fabric.

None of the three achieves a balanced integration of all three dimensions. This is the central finding of the study: the challenge for cultural branding in Azerbaijan is not the absence of cultural resources or institutional ambition but the difficulty of combining visibility, authenticity, and participation within a single coherent strategy. Each project develops the dimension most accessible to its institutional type, with state institutions producing visibility, independent spaces producing authenticity, and heritage sites inheriting it, while the dimensions that require more deliberate cultivation are left underdeveloped.

The imbalance is therefore systemic rather than incidental. It reflects a policy environment in which large-scale infrastructure investment, independent artistic activity, and heritage management operate as parallel tracks rather than as components of an integrated ecosystem. Place and nation branding scholarship indicates that branding succeeds only when policy, communication, and practice are aligned (Kavaratzis et al., 2015; Tijani et al., 2024). The task for Azerbaijan is not to choose among visibility, authenticity, and participation but to build institutional frameworks and communication strategies that bring the three together.

Conclusion

The analysis presented here indicates that cultural branding in Azerbaijan is constrained not by a shortage of cultural assets but by the structural separation of the dimensions that constitute effective branding. Visibility without participation yields impressive but shallow identities. Authenticity without scale yields credible but marginal ones. Heritage without community engagement yields culturally rich sites that gradually lose their grounding in lived experience.

The three cases examined, the Heydar Aliyev Center, YARAT, and Icherisheher, each embody a distinct branding logic and a distinct form of imbalance. Together they illustrate a broader pattern in which Azerbaijani cultural projects develop unevenly across the visibility, authenticity, and participation spectrum. This unevenness is not a failure of individual institutions but a reflection of the current structure of cultural policy, funding, and institutional coordination.

For cultural branding in Azerbaijan to become more effective and sustainable, it will need to move toward models that combine public recognition with genuine cultural depth and active community involvement. This does not require abandoning the investments already made; it requires complementing them with participatory programming, stronger connections among institutions, and communication that addresses local audiences with the same seriousness currently reserved for international ones (Grcheva & Oktay Vehbi, 2021; Kavaratzis et al., 2015). At its strongest, cultural branding is not the projection of identity to the outside world but the process through which a society recognizes itself.

References

1. Briciu, A., & Briciu, V.-A. (2020). A cultural perspective on brands and symbol affirmation: The theory of cultural and iconic branding reviewed. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series VII: Social Sciences and Law*, 13(62), 95–102. <https://doi.org/10.31926/but.ssl.2020.13.62.1.10>
2. Dinnie, K. (2016). *Nation branding: Concepts, issues, practice* (2nd ed.). Routledge.
3. Grcheva, O., & Oktay Vehbi, B. (2021). From public participation to co-creation in the cultural heritage management decision-making process. *Sustainability*, 13(16), Article 9321. <https://doi.org/10.3390/su13169321>
4. Kavaratzis, M., Warnaby, G., & Ashworth, G. J. (Eds.). (2015). *Rethinking place branding: Comprehensive brand development for cities and regions*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-12424-7>
5. Li, J., Krishnamurthy, S., Pereira Roders, A., & van Wesemael, P. (2020). Community participation in cultural heritage management: A systematic literature review comparing Chinese and international practices. *Cities*, 96, Article 102476. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.102476>
6. Morhart, F., Malär, L., Guevremont, A., Girardin, F., & Grohmann, B. (2015). Brand authenticity: An integrative framework and measurement scale. *Journal of Consumer Psychology*, 25(2), 200–218. <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2014.11.006>
7. Rojo-Labaien, E. (2018). The Baku 2015 European Games as a national milestone of post-Soviet Azerbaijan. *Nationalities Papers*, 46(6), 1101–1117. <https://doi.org/10.1080/00905992.2018.1488826>
8. Scarpaci, J. L., Coupey, E., & Reed, S. D. (2018). Artists as cultural icons: The icon myth transfer effect as a heuristic for cultural branding. *Journal of Product & Brand Management*, 27(3), 320–333. <https://doi.org/10.1108/JPBM-02-2017-1416>
9. Schroeder, J., Borgerson, J., & Wu, Z. (2015). A brand culture approach to Chinese cultural heritage brands. *Journal of Brand Management*, 22(3), 261–279.

<https://doi.org/10.1057/bm.2015.12>

10. Steriopoulos, E. (2025). Tourists' personal identity connections: How myths shape iconic brands at key heritage sites. *Journal of Hospitality & Tourism Research*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/10963480251335924>
11. Tijani, A., Majeed, M., Ofori, K. S., & Abubakari, A. (2024). Country branding research: A decade's systematic review. *Cogent Business & Management*, 11(1), Article 2307640. <https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2307640>
12. Yang, Y., Liu, S., & Song, X. (2023). The co-creation of museum experience value from the perspective of visitor motivation. *SAGE Open*, 13(4). <https://doi.org/10.1177/21582440231202118>
13. Zhang, T., Yin, P., & Peng, Y. (2021). Effect of commercialization on tourists' perceived authenticity and satisfaction in the cultural heritage tourism context: Case study of Langzhong Ancient City. *Sustainability*, 13(12), Article 6847. <https://doi.org/10.3390/su13126847>

Bəhram Osmanov tamaşalarında rejissor-müəllif tandemi

Pərviz Gülməmmədov

Xülasə. Azərbaycanın görkəmli teatr rejissoru Bəhram Osmanov bütün yaradıcılığı boyu qoyduğu tamaşalarının həmmüəllifinə çevrilməyi bacarmışdır. Bunu təbii ki, düzgün rejissor-dramaturq, rejissor-müəllif tandemi yaratmadan həll etmək qəliz məsələdir. Necə ki, səhnəyə qoyduğu hər bir əsərdə bütün yaradıcı heyətlə ciddi şəkildə sıx əlaqə qurur, həmçinin bu müəllifdən də yan keçmir. Onun aktyoru da öz rolunun həmmüəllifinə çevirməsi bacarığı da elə özünün həmmüəllifə çevrilmək bacarığından yaranır. Belə ki, onun tamaşalarında bütün aktyor ansamblı vahid bir hədəfə doğru inamla irəliləyir. Bunun üçün onlara ruh verən məhz rejissorun özünün inamlı şəkildə həmmüəllif kimi çıxış edə bilməsidir. Məhz bu cür rejissora aktyor ansamblı, quruluşçu rəssam, bəstəkar və ümumilikdə bütün yaradıcı heyət inanır, güvənir. Bunun üçün də rejissorun müəlliflə bərabər işi və hələ aktyorların qarşısına çıxmadan bütün detalları aydınlaşdırması vacibdir. Məhz bu məsələ hər zaman təkrar-təkrar Azərbaycan teatrında və hətta dünya teatrında qarşılaşdığımız problemdir. Bu problemi həll etmək üçün tədrisdən başlayaraq müəllif fikrinə hörməti əsas meyarlardan biri kimi təqdim və təbliğ etmək vacibdir.

Açar sözlər: teatr, dram, pyes, rejissor sənəti, tamaşa, dramaturq

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: parvizgulmemmedov@gmail.com

Daxil oldu: 11 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 22 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Director-author Tandem in Bahram Osmanov's Productions

Parviz Gulmammadov

Abstract. Throughout his creative career, the prominent Azerbaijani theatre director Bahram Osmanov has succeeded in becoming a co-author of the performances he staged. Achieving this is impossible without establishing a strong partnership between the director and the playwright, as well as between the director and the author. In every production, he builds close creative cooperation with the entire artistic team, including the author of the work. An actor's ability to become a co-author of their role also stems from the director's own ability to act as a co-author of the performance. In Osmanov's productions, the entire acting ensemble advances toward a common goal with confidence and conviction. This unity is inspired by the director's ability to present himself as a true co-author of the stage work. As a result, the acting ensemble, set designer, composer, and the entire creative team trust and follow the director. To achieve such a result, the director must clarify all aspects of the work in collaboration with the author before beginning rehearsals with the actors. This issue remains relevant not only in Azerbaijani theatre but also in world theatre practice. In order to

address this problem, respect for the author's vision should be promoted and cultivated from the educational stage as one of the fundamental professional principles.

Keywords: *theatre, drama, play, directing art, performance, playwright*

Azerbaijan State University of Culture and Arts, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: parvizgulmemmedov@gmail.com

Received: 11 December 2025; Accepted: 22 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

“Ən qədim tarixə malik olan model Aristotelin adıyla bağlı olan Qərbi Avropa modelidir ki, poetikanın nəzəri-konseptual, bədii-estetik səciyyələri əski Yunan teatr düşüncəsindən qaynaqlanıb. Təkmilləşərək öz elmi-konseptual formasını keçən əsrin əvvəllərində böyük teatr reformatoru və nəzəriyyəçisi K.S.Stanislavskinin teatr praktikasında əldə etdi” (Əlizadə, 2024. s. 87). Sözü gedən bu sistem bütövlükdə teatra düşüncəni dəyişdiyi kimi, eyni zamanda drama və onu yazan dramaturqa da bütün münasibəti yaxşı mənada dəyişdi. Bəzən tez-tez qarşılaşdığımız başlıca problemlərdən biri müəllifdən ayrılmış tamaşalar izləməyimizdir. Bir az sərt səslənsə də bunun şahidi olmayan bəlkə də diqqətli tamaşaçı yoxdur. Hər bir tamaşaçı teatra mənə görməyə gedir, kiminsə şəxsi düşüncələrini izləməyə deyil. Mənanı dəqiq çatdırmaq yalnız müəllif mətnini səlis anlamaqdan, onu doğru təhlil etməkdən və onun əsas nüanslarını unutmamaqdan keçir. Doğrudur ki, sənətdə individual yanaşma çox vacibdir və hər bir sənət adamını qiymətli edən məhz onun özünün fərdiyyətidir. Amma bu məsələ heç də hər zaman ürəkaçan şərait yaratmır. Belə ki, sənətə, səhnə əsərinə individual yanaşmanı bir çoxları yanlış anlayır. Sənətdə vahid bir şablon yoxdur və hər bir yaradıcı şəxsin fərdi keyfiyyətləri ərsəyə gələn nəticəyə öz təsirini göstərir. Bu təbiidir və danılmazdır. Amma unutmaq olmaz ki, bütün bu çıxışlar məhz müəllif mətninə yüksək hörmətdən irəli gəlməli və çıxış nöqtəsi məhz bu olmalıdır. Bununla paralel olaraq hər bir aktyorun da öz obrazına ciddi və özünəməxsus bir yanaşması olmalıdır. Bizim teatrimızın böyük sənətkarları bu məsələyə çox ciddi yanaşırdılar. “Ağasadıq Gəraybəylinin obraz üzərində iş zamanı istifadə etdiyi sənətkarlıq üsullarından biri də obrazın zahiri görkəmini tapmaq və sonralar həmin xarakterik cizgilərdən çıxış edərək, rolun bütün daxili aləmini müəyyən etməkdir” (Kazımov, 2025. s. 29).

Dünya teatrşünasları rejissor və aktyoruyenidən yaranan, müəlliflə bərabərhüquqlu şəxs hesab etməkdə haqlıdırlar (Brauneck, 2017; Page, 2016; Ebewo, 2017). Çünki hər bir aktyor və rejissor səhnə əsəri üzərində işləyərkən ciddi olaraq əhvalı nəzərə almalıdır. Məsələn, görkəmli Azərbaycan rejissoru və aktyoru olmuş Hüseyn Ərəblinski öz xidmətiylə ciddi bir bünövrə miras qoymuşdur. “Böyük aktyor fiziki dəyişikliyə, zahiri xarakter cizgilərinə, hərəkətə biganə qalmamışdır. O, nəzərə almışdır ki, obrazın mahiyyəti hadisədə, hərəkətdə əyan ola bilər” (Məmmədov, 2025. s. 23). Məhz bu cür hər bir sənətkar öz obrazı üzərində işləyərkən hərəkəti, rolunun yerini, oturuşunu, necə reaksiya verdiyini axtarıb tapmalıdır. Elə bu məqamda yenə də biz mətndən yola çıxmağa qayıdırıq. Azərbaycan və Kalmıkiya Respublikalarının əməkdar incəsənət xadimi olan Bəhram Osmanov da məhz bu cür öz aktyoruyla çalışan bir sənətkardır.

Metodlar

Ümumilikdə hər zaman sənət haqqında tədqiqatdan söhbət gedirsə, təbii ki, burada müşahidə metodu üstünlük təşkil etməlidir. Belə ki, biz sənəti hər zaman müşahidə edirik və yeniliklərin tətbiqinə, elmi yeniliklər yaratmağa nail oluruq. Realist səhnə sənəti də bunu tələb edir. Böyük Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cəbbarlı yazırdı: “Əsər tamaşaçının eyni zamanda həm şüuruna, həm də hissəsinə

deyil, yalnız şüuruna təsir etmək üçün yazılırsa, bu sənət deyildir” (Cəfərov, 2023, s. 236). Çağdaş dövrümüzün görkəmli teatr rejissorlarından biri olan Bəhram Osmanov məhz bu cür realist olan teatr ənənələrini davam etdirir. Səhnə sənətini bilən və ümumilikdə sənəti sevən hər bir kəs azından bir dəfə də olsa Bəhram Osmanov tamaşasını izləyib. Məhz bu müşahidələrin nəticələrini qeyd edərkən zəngin bir üslubla qarşılaşırıq. Bəhram Osmanov müxtəlif janrlarda qoyduğu əsərlərində öz üslubunu aydın şəkildə nümayiş etdirir. O, özünün bütün işlərində müasirliklə köhnəliyi, novatorlula ənənəni dəqiq sintez edir və bu heç bir vaxt yamaq kimi görünmür. Çünki, o, öz dəst xəttini çox gözəl şəkildə təqdim edə bilir. Onun quruluşlarında hər zaman işıq, nur, gözəllik hardansa istər-istəməz səhnəyə süzülür. Bu gözəllik görünməsə də hiss olunur və bütün tamaşaçı zalını bu enerji bürüyür. Təsadüfi deyil ki, anket metodu zamanı da müşahidə meodunda aparılan bütün işlər öz təsdiqini tapır. Bu əməli təhlil metodu vasitəsilə və ümumilikdə sistem vasitəsilə realist teatra xidmət etməyin nəticəsidir. Çünki, bunun vasitəsilə səhnədə canlı insan yaranır və həmin insan bizdən birinə çevrilir, bizi narahat edən hansısa bir mövzu haqqında bizə təsir edir. “K.S.Stanislavskinin sistemi realist mahiyyət daşıyır. Çünki dərin həyat həqiqətini təsdiq edir, teatr sənətinə materialist münasibət bəsləyir” (Məmmədov, 2021. s. 26).

Bu səhnə əsərlərinin finalında nə olsa da gözəllik qələbə çalır. Məsələn onun quruluş verdiyi Sofokl “Şah Edip, yaxud alın yazısı” tamaşasında aparıcının geyimi öndən ağ və qara rəngdə olsa da, arxasında yalnız bir rəng var ağ. Bu əslində hər bir şeyin kökünün bir rəngdən gəldiyini və bunun heç də qara, şər, pislik, eybəcərlik olmadığını bildirir. Sanki səhnə əsərlərində “Gözəllik dünyanı xilas edəcək” lozunqu aparıcı rol oynayır və sübut olunur. Eyni zamanda lazımsız dekorlarla səhnəni yükləmək, fikri aktyorun fiziki imkanlarından yayındırmaq, gərəksiz informasiya ilə fikir qarışdırmaq da ona yaddır. Teatr yaradıcılığında böyük rol oynadığı Şükufə Yusupova “Şah edip, yaxud alın yazısı” (Sofokl) İokasta obrazını oynayır. O, obrazın böyün hökmdar ruhunu, qadın incəliyini dəqiq işləmişdi. O, oğluluyla nikaha girdiyini biləndə özünə ölüm hökmü çıxarır və bunu icra edir. Bu səhnədə belə böyük bir gözəllik, nur var və sanki bu işıq olan günahları təmizləyir və tamaşaçının gözündə İokastanı yüksəldir. Eyni işıq, eyni gözəllik “Kral Lir” tamaşasında Lir (Kamal Xudaverdiyev) və qızı Kardeliyanın (Məleykə Əsədova) qarşılaşmasında da var. Bütün bu faktorları sadalamaqda məqsədimiz əyani olaraq rejissorun istənilən əsərə öz işığından qata bilməsini anlatmaq üçündür. “Aktyorun rol üzərində işinin tanışlıq mərhələsindən sonra onun həmin rolu dərinlən öyrənməsi, özü üçün bəzən müəllifin gizli saxladığı xüsusiyyətləri aşkarlaması mühüm məsələdir” (İsrafilov, 2021. s. 269).

Əgər rejissor fikri mətndən kənarda axtaracaqsız, bu nə qədər cazibə görünərsə də nəticəni arzuolunmaz edəcək. İlk söhbət zamanı gözəl təəssürat yaradan bir fikir getdikcə həm aktyor ansamblı üçün, həm də bütün yaradıcı heyət üçün bir əziyyətə çevriləcək. Ola da bilər ki, heç kim bu əziyyəti və səhvi sonadək hiss etməsin. Bu təbii ki, daha ciddi bir faciədir yaradıcı səhnə adamı üçün. Amma bir az da olsa özünü səhnədə düzgün əhvala kökləyə bilən sənətçi çox keçmədən anlayacaq ki, yumşaq desək nə isə düz getmir. Buna görə də aktyora məqsədə çatmaq üçün mətndən çıxış etməyi, onun ideyasını, fabulasını anlamağı, rolun bədii toxumunu, ikinci planını, ona lazım olan sözləli mənalara düzgün aydınlaşdırmağı aşılamaq lazımdır. Aktyor müəllifin yazdıqlarından başqa, yazmadıqlarını da oxumağı bacarmalıdır. Buna nail olmaq üçün müəllif mətninə yüksək hörmət olunmalı və ona yamaq olacaq heç bir şey uydurulmamalıdır. Bunun üçün onun əsas bələdçisi təbii ki, rejissordur. Bəhram Osmanov məhz bu cür rejissordandır. Onun aldığı təhsildə realist teatr məktəbi ənənələri, əməli təhlil və ümumiyyətlə düzgün təhlil vacibdir. Görkəmli teatr rejissorları Tofiq Kazımov, Mehdi Məmmədov onun bu cəhətdən sənət bünövrəsini sağlam şəkildə inşa ediblər. Realist məktəb həmçinin aktyor üçün də yeni bir üfüq açır. Aktyor bu haqda dərinlən öyrənməli və sistemin də diktə etdiyi kimi bədənini dəqiq tanımalıdır. Bədən ümumilikdə hər şeyin şəkil olmuş bir halıdır. “İnsanın bədənini sanki varlığın ən axırıncı divarıdır, təbiətin möhürüdür. Bədənlə təbiət qurtarır. Tanrı öz yaradıcılığına insanla (onun bədənlə) yekun vurur” (Talibzadə, 2015. s. 90).

Bəhram Osmanov öz yaradıcılığında tədricən məqsədə doğru irəliləyir. Qətiyyənlə tələsik bir şəkildə hər şeyi açıb tökmür və hətta ola bilər ki ilk hissə çox sakit bir şəkildə keçir. Rejissorun sədaqət tamaşaçısı gözləyir və əmindir ki, bu gün gözəllik görmədən teatr binasını tərk etməyəcək. “Şah Edip, yaxud alın yazısı” tamaşasında sonda İsmena (Mehriban Xanlarova) Antiqonanı (Münəvvər Əliyeva) bağışlayır və onu qucaqlayır. Gözəgörünməz mələk (Sənubər İskəndərli) gəlir və onlar birlikdə ağlayaraq pərdə bağlanır. Bu zaman da yeni bir ümid, yeni bir işıq görünür tamaşaçı. Rejissorun tamaşalarını izləyən tamaşaçı neqativ hisslərlə zəli tərk etmir. Gözəllik də heç vaxt uydurma olmur. Bundan başqa Bəhram Osmanov yaradıcılığı daim çağdaşdır. Bu təkrarçılıq və ya söz xətinə deyil. Belə ki, onun yaradıcılığında daim cəmiyyətə müəyyən bir mesaj ünvanlamaq ən əsas yerdə durur. Onu cəmiyyətin əxlaqi, sosial problemləri daim düşündürür və hansı millətin əsərini qoymasından, hansı janrı işləməsindən asılı olmayaraq hər zaman bizim cəmiyyətin buradan nə əxz edəcəyini aydınlaşdırır. Buna nail olmağın yolu yenə də həmmüəllifə çevrilməkdən və müəlliflə düzgün anlaşmaqdan keçir. İstənilən dövr haqqında və ya istənilən toplum, millət haqqında olan tamaşa olsa da, milli ya dünya dram əsəri olsa da rejissor ona öz yozumunu verməyi bacarmalıdır. Əsərdəki hadisələr, sözlər, ədalar fərqli bir mədəniyyətə, etnopsixologiyaya aid ola bilər. Amma rejissorun yozumu onu öz tamaşaçısına doğmalaşdırmırsa, baş verən hər şey çox quru və monoton təsir bağışlayacaq. Bəhram Osmanov yaradıcılığında hansı dövrün əsərini səhnələşdirsə də ona müasirlik vermək bacarığı var. Klassik pyesə müasir yanaşma daim özünü göstərir rejissorda. Amma bu necə gəldi müasirləşdirmək olmalı deyil. Müasirlik xətinə müəllif mətnini dəyişmək, özündən olmayan bir şeyi pyesə yamamaq qətiyyənlə doğru deyil. “Müasirlik müəllif mətnində müasir fikri, müasir dünya görüşünü göstərməkdən ibarət olmalıdır (Osmanov, 2024, s. 28). Bu baxımdan rejissorun biz bir çox səhnə əsərlərini misal gətirə bilərik. Məsələn: C.Məmmədquluzadə “Dəli yığıncağı”. Bu pyesdə müasir tələblərə uyğun olaraq məkan təyin olunması rejissorun əsas fikrini məşğul edən məsələlərdən biri olmuşdur. Bu zaman rejissorun və quruluşçu rəssamın iş birliyi çox vacibdir. Belə ki, bu bilinən bir faktdır ki, bəzən rejissorlar məkan məsələsində müəllif rəqəsinə zidd gedirlər. Bu başa düşülən bir haldır çünki, bəzən rəqədəki təsvirlə, rəal səhnə quruluşu bir-biriylə uyuşmur. Bunun üçün elə bir məkan həlli tapmaq lazımdır ki, burada şərti işarələr və ya simvollar müəyyən bir fikir yükünə sahib olsun. Bir sözlə səhnə boşuna ağır dekorlarla yüklənib, tamaşaçını əsas fikirdən, aktyor oyunundan yayındırmasın. Bu vacib məsələ Bəhram Osmanov yaradıcılığında da daim düzgün rəqət olunan bir prinsipdir.

Müzakirə

Bəhram Osmanov həmçinin pyes olmayan əsərləri də səhnələşdirib. Buna gözəl nümunəni biz Migel de Servantesin “Don Kixot” əsəri əsasında göstərə bilərik. Rejissor özünün “Tamaşaya aparan yol” kitabında bu haqda yazarkən bildirir ki, nəsr əsərini səhnəyə köçürmək ağır bir prosesdir. “Bəzi rejissorlara elə gəlir ki, tamaşanın uğurlu alınması üçün populyar nəsr əsərini səhnəyə çıxarmaq kifayətdir. Bu kökündən səhvdir. Səhnələşdirmə pyes üslubunda olmasa da mətnin təhlilə, faktların və ən əsas da baş hadisənin təyininə çox böyük ehtiyac var” (Osmanov, 2024, s. 67). Bu sitat özlüyündə çox şeyi izah edir. Rejissorun dərslək kimi dəyərlə olan bu kitabında hər bir tamaşaya sıfırdan başlamaq və bu yolda çətinliklərlə mübarizə aparmaq yolları göstərilir. Onlardan biri də nəsr əsərlərinin təyini zamanı rejissorların məkan məsələsində bir çox vaxt çarəsiz qaldıqları haqqında danışılır. Çünki hadisələrin həll olunacağı məkan da səhnədə çox vacib məsələlərdən biridir. Bəhram Osmanov və müəllif tandeminə danışmaq və burada görkəmli dramaturq Əli Əmirliyə xüsusi diqqət ayırmamaq yəqin ki, böyük bir səhv olar. Əli Əmirli və Bəhram Osmanov tandemi Azərbaycan teatrına çox şey qazandıraraq desək yanlışdır. Gəlin sayaq nələri qazandıraraq. Təbii ki, saydıqlarımız hamısı olmayacaq. İlk öncə teatra yeni nəsil tamaşaçı qazandıraraq desək mənəvi yanlışdır. Belə ki, sayacağımız əsərlər artıq teatrdan ayağı kəsilmiş tamaşaçıları da yenidən teatr binasına üz tutmağa sövq etdi.

Məsələn, möhtəşəm uğuruyla demək olar ki, böyük bir fenomenə çevrilmiş, milyonçu və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həsr olunmuş “Mesənət” tamaşası. “Mesənət” dramaturq Əli Əmirlinin

və rejissor Bəhram Osmanovun nəticəyə çatdırıb, uğur qazandıqları ilk iş deyildi. Buna qədər birlikdə üç işləri olmuşdur (“Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular” - 1995, “Köhnə ev” - 1999, “Varlı qadın” - 2003) və dördüncü məhz haqqında danışdığımız “Mesenat” tamaşası. Bu pyeslərin hər biri kifayət qədər uğur qazanmışdır teatrdə və tamaşaçı tərəfindən xüsusi rəğbət qazanmışdır. Elə tək “Varlı qadın” tamaşasının uğuruna heç bir şübhə ola bilməz. Dəfələrlə izlədiyimiz bu tamaşa hər dəfə anlaşıqla keçirdi və hər zaman da ən gözəl şəkildə alqışlanaraq qarşılanırdı. Bu tamaşa artıq demək olar ki, tamaşaçı cəhətdən kasıblamış bir teatrın yenidən tamaşaçısını özünə cəlb etməsinə şərait yaratdı. “Tamaşaçı səhnədə uydurulmuş situasiya əvəzinə gündəlik həyatını görür, vaxtı keçmiş problemlər əvəzində onu narahat edən məsələləri görürdü” (Cahangir, 2012, s. 496). Bu təsadüfi deyildi. Bu uğurların təsadüfi olmadığı ard-arda olan anlaşıqlarla sübut olunurdu. Eyni zamanda dramaturq və rejissor tandemi də burada ciddi rol oynayırdı. Çünki, ard-arda olan uğurlu üç tamaşanın ardınca dördüncü tamaşanın da uğurlu olması artıq təsadüf ola bilməzdi. Necə ki, bu pyesin özü müasir Azərbaycan dramaturgiyasının parlaq bir nümunəsi olsa da tarixi keçmişimizi əks etdirir. Onun kimi tamaşa da müasir texniki imkanlarla və müasir baxış bucağından tarixi bizə daha aydın göstərir. Belə ki, pyesdə keçmiş haqqında təsvir olsa da bu günümüzdə bir çox mesajlar var. Məsələn başımıza gələnləri unutmamalıyıq, tariximizi və xalq üçün özünü fəda edən şəxsiyyətlərimizi daim minnət və sevgi hissiylə xatırlamalıyıq, heç bir zaman vəzifəmizə, əlimizdə olan mal mülkə güvənərək haram işlər görməməliyik. Çünki, əgər Tağıyev kimi bir milyonçu bir gecədə bütün var-dövlətini itirirsə, bu deməli hər an hər bir kəsin başına gələ bilər. Bu çox böyük bir örnəkdir müasir dövrün harınlamış insanlarına qarşı. Buna görə də əslində hər bir kəsin və cəmiyyətin hər bir təbəqəsinin ayağı teatra açılmalıdır. Bu vəzifənin öhdəsindən “mesenat” tamaşası uğurla gəldi. Həmin tamaşa demək olar ki, cəmiyyətin demək olar ki, bütün təbəqələri tərəfindən izləndi.

“Mesenat” tamaşasında da dövrün bəzi reallıqları nəzərə çarpırdı. Baxmayaraq ki, pyesin hadisələri ötən əsrin əvvəllərində cərəyan edir, bu gün də bir çox məqamlar tamaşaçıya mesaj xarakteri daşıyırdı. Xeyriyyəçi adının sadəcə özünü boş-boş reklam etməklə olmadığı, doğurdan da xalqın işinə, gənclərin təhsilinə, taleyinə biganə qalmamaqla qazanıldığı bu gün üçün dəyərli bir mesajdır. Dəyərli aktyor, pedaqoq, xalq artisti Əlabbas Qədirovun oynadığı Hacı Zeynalabdin Tağıyev obrazı hər şeyiylə səhnədə canlı bir insan olaraq görünürdü. Belə ki, aktyorun duruşu, yerışı, oturuşu və hətta danışdığındakı Bakı ləhcəsinin şirinliyinə və doğmalığına qədər hər bir detal yerində və dəqiq idi.

Ədəbiyyat

1. Brauneck, M. (2017). *Independent theatre in contemporary Europe: Structures, aesthetics, cultural policy*. Transcript Verlag.
2. Cahangir, Ə. (2012). *Kim yatmış, kim oyaq*. Yazıçı.
3. Cəfərov, C. (1973/2023). *Azərbaycan teatrı (1873–1973)*. Zərdabi Nəşr MMC.
4. Ebewo, P. J. (2017). *Explorations in Southern African drama, theatre and performance*. Cambridge Scholars Publishing.
5. Əlizadə, M. (2024). *Teatr: Seyr və sehr*. Elm.
6. İsrailov, İ. (2021). *Stanislavski və aktyor sənətinin qrammatikası*. Zərdabi Nəşr MMC.
7. Kazımov, T. (2012). *Ağasadıq Gəraybəyli*. Zərdabi Nəşr MMC.
8. Məmmədov, M. (2021). *Rejissor sənəti*. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti (ADMİU).
9. Məmmədov, M. (2025). *Hüseyn Ərəblinski (həyatı və yaradıcılığı)*. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti (ADMİU).
10. Osmanov, B. (2024). *Tamaşaya aparan yol*. Mücrü Nəşriyyatı.
11. Page, C., Koretzky, C., & Jodeau-Belle, L. (2016). *Théâtre et psychanalyse: Regards croisés sur le malaise dans la civilisation*. Éditions L'Entretemps.
12. Talıbzadə, A. (2015). *Min maska və bir mən*. Təhsil.

Müasir futbolda fasiləli məşq metodunun üstünlüklərinin tədqiqi

Rövşən Əliyev

Xülasə. Müasir futbolda təlim-məşq prosesinin (T.M.P.) elmi-metodik əsaslarla optimallaşdırılması və yüksək ixtisaslı futbolçuların funksional hazırlığının idarə edilməsi müasir idman elminin ən aktual problemlərindən biridir. Futbol oyununun dinamikası hər bir oyunçudan yüksək biomexaniki, fizioloji və psixoloji potensial tələb etdiyindən, təlim prosesində idmançının fərdi homeostatik göstəricilərini və adaptasiya imkanlarını nəzərə alan inteqrasiyalı hazırlıq proqramlarının tətbiqi qaçılmaz bir zərurətdir. Müasir futbolçunun çoxşaxəli hazırlıq modelini təmin etmək üçün fiziki, texniki, taktiki və psixoloji komponentlərin vahətdə reallaşdırılması oyun fəaliyyətinin effektivliyini şərtləndirən fundamental amildir. Bu məqalədə strateji təlim məqsədlərinə nail olmaq, eləcə də konkret taktiki tapşırıqların icrası zamanı qarşıya qoyulan vəzifələrin reallaşdırılması üçün adekvat məşq metodologiyasının seçilməsi məsələləri araşdırılır və müvafiq metodların funksional üstünlükləri elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılır. İdman formasının qazanılması, stabilləşdirilməsi və orqanizmdə superkompensasiya (bərpaulunmadan sonrakı yüksəliş) fazasının əldə edilməsi, submaksimal və maksimal yüklənmələrdən sonra baş verən heteroxron bərpa proseslərinin kinetikasından, eləcə də orqanizmin ümumi işgörmə qabiliyyətindən birbaşa asılıdır. Təlim-məşq yüklərinin planlaşdırılması, yalnız hərəkət fəaliyyətinin həcmi ilə deyil, həm də iş və istirahət intervallarının metodoloji cəhətdən düzgün uzlaşdırılması, habelə idmançının ilkin funksional vəziyyətinin diaqnostikası ilə müəyyən edilməlidir.

Açar sözlər: fasiləli məşq metodu, bərpa, yüklənmələr, futbolçu, oyunçu

Azərbaycan İdman Akademiyası, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: rovshan.aliyev.2024@sport.edu.az

Daxil oldu: 22 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 4 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2028

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Applying of Advon Laves of Training Methods

Rovshan Aliyev

Abstract. In modern football, optimizing the training process based on scientific and methodical principles and managing the functional readiness of highly qualified football players is one of the most pressing problems in contemporary sports science. Since the dynamics of football demand high biomechanical, physiological, and psychological potential from each player, the implementation of integrated training programs that consider the individual homeostatic indicators and adaptation capabilities of the athlete in the training process is an inevitable necessity. In order to ensure the multi-faceted preparation model of a modern football player, the unified realization of physical, technical, tactical, and psychological components is a fundamental factor conditioning the effectiveness of match performance.

This article examines the selection of an adequate training methodology to achieve strategic training goals, as well as the execution of tasks set during the implementation of specific tactical assignments, and provides a scientific-theoretical substantiation for the functional advantages of the respective methods. Attaining and stabilizing peak athletic form, as well as achieving the phase of supercompensation (post-recovery surge) in the organism, directly depends on the kinetics of heterochronic recovery processes occurring after submaximal and maximal workloads, as well as on the overall working capacity of the organism. The planning of training workloads must be determined not only by the volume of locomotive activity but also by the methodologically correct coordination of work and rest intervals, as well as the diagnostics of the athlete's initial functional state.

Keywords: irregular training methods, recovery, the loading of training, footballer, player

Azerbaijan Sports Academy, Baku, Azerbaijan

E-mail: rovsan.aliyev.2024@sport.edu.az

Received: 22 December 2025; Accepted: 4 May 2026; Published online: 28 June 2028

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir futbolda idman nailiyyətlərinin dinamik artımı təlim-məşq prosesinin (T.M.P.) keyfiyyətə yeni, elmi-metodik prinsiplər əsasında qurulmasını tələb edir. İdman mütəxəssisləri və alimlər belə qənaətə gəlmişlər ki, yüksək yüklənmələrdən sonra bərpa prosesi kompleks şərtlərlə həyata keçirilir. Bu şərtlərə ayrı-ayrı istiqamətdə olan məşqlərdə tətbiq edilən spesifik vasitələr, hazırlığın əvvəlində enerji təminatını həyata keçirən aerob sisteminə uyğunlaşma və bu uyğunlaşmış aerob sisteminə çatmaq üçün anaerob iş səviyyəsinin həcmnin tədricən artırılması daxildir.

İdman məşqinin səmərəli təşkil olunması fasiləsiz T.M.P.-nin keçirilməsindən, ənənəvi hərtərəfli hazırlığın olmasından, məşq yüklənməsinin tədricən artırılmasından, yüklənmənin dalğavari prinsipindən və fərdi hazırlıq mexanizmlərindən bilavasitə asılıdır. Fizioloqların fikrincə, insan orqanizmi özünü tənzimləmə və özünüinkışaf sistemi bacarığına sahibdir ki, bu da orqanizmin ümumi uyğunlaşma (adaptasiya) qabiliyyətidir (Stølen et al., 2005). Fiziki yüklənmə insan orqanizmində idman fəaliyyətinə adekvat uyğunlaşma yaradır və onu daha yüksək məşq yüklərinə hazırlayır. Bunun əsasında morfo-funksional, metabolik və funksional dəyişikliklər etməklə, bədənə əzələ və orqanlarında bioloji homeostaz çatışmazlığı yaradılır. Alimlər bu bioloji prosesi tədqiq edərək idman məşqinin fundamental prinsiplərini formalaşdırmışlar. (Qarayev, 2005; Bangsbo, 2014).

Təcrübədə futbolçuların T.M.P.-nin təşkilində sınaq olmuş üç əsas variant mövcuddur:

1. Oyun metodundan ibarət olan və “oyun oyuna keçid” prinsipi ilə reallaşdırılan ənənəvi məşq sistemi;
2. Çevik texnoloji metod hesab edilən modelləşdirmə;
3. Futbolçuların funksional-texniki atletizmi metodu.

Bu metodlar futbolçuların xüsusi işgörmə qabiliyyətini və funksional səmərəliliyini müəyyən edir. (Zelentsov & Lobanovsky, 1998).

Metodlar

Tədqiqatın metodoloji yeniliyi məşq prosesində fasilələrin strukturlaşdırılmasıdır. Bu, orqanizmin kardiorespirator və metabolik sistemlərinin yüklənməyə qarşı dözümlülüyünü artıran və bərpa sürətini maksimallaşdıran effektiv idarəolunma mexanizmidir (Zimkin, 1975; Zelentsov &

Lobanovsky, 1986). Bu yanaşma çərçivəsində, daxili sistemlərin funksiyasını hazırlayan proqram və xarici idarəetmə proqramı daxil olmaqla iki əsas fakt nəzərə alınır.

Tədqiqat zamanı qısamüddətli hazırlıq proqramı (QMHP) fasiləli (interval) məşq metodu ilə həyata keçirilmişdir. Bu hazırlıq modeli adətən ilboyu hazırlıq, yarış və keçid mərhələlərində baş verir. Məşqlərdə verilən yüklənmələr fərdi uyğunlaşma dərəcəsinə görə futbolçuların orqanizminin ehtiyat imkanları nəzərə alınmaqla icra edilmişdir. Tərtib edilmiş 4 həftəlik biristiqamətli yüklənmə proqramı daxilində sıxlıq, həcm və davamiyyət göstəriciləri dinamik şəkildə tənzimlənmişdir (Kirkendall, 2012; Weinberg & Gould, 2018).

Fasiləli məşq metodunun texnoloji strukturunda aşağıdakı spesifik məşq faktorları əsas götürülmüşdür:

- Hərəkətin koordinasiya quruluşu;
- Hərəkət seriyasının davamiyyəti;
- İşin sıxlığı və təkrarların sayı;
- Yüklənmə və fasilənin növbələşdirilməsi rejimi;
- İstirahətin məzmunu və xarakteri.

Bu faktorların kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri dəyişdikcə, məşqin ümumi sıxlığı da müvafiq olaraq tənzimlənir.

Nəticələr

Tədqiqat çərçivəsində tətbiq edilən fasiləli məşq metodunun həftəlik mikrosikl üzrə planlaşdırılması və yüklənmə parametrlərinin bölgüsü Cədvəl 1-də təqdim olunmuşdur. Təklif edilən eksperimental proqramın effektivliyi Bakıda keçirilən hərbiçilər arasında futbol üzrə dünya çempionatında iştirak edən Milli komandamızın hazırlıq silsiləsində (T.M.P.) praktiki olaraq sübut edilmişdir. Belə ki, 1 ay (4 həftə) müddətində bu metodologiya əsasında intensiv hazırlıq keçən və turnir boyu 4 rəsmi oyun keçirən milli komandamız 16 ölkə komandası arasında yüksək rəqabət mühitində 4-cü yeri tutmuşdur. Komandamız funksional cəhətdən yüksək hazırlıq nümayiş etdirərək səmərəli, sürətli və məzmunlu oyun göstərmişdir (Verkhoshansky, 1985; Verkhoshansky, 1988; Reilly, 2006).

Müzakirə

Futbolçuların qısa müddət ərzində (4 həftədə) lazımi yüksək idman formasına çatdırılması və onun stabilləşdirilməsi idman praktikasında mürəkkəb vəzifələrdən hesab olunur. Lakin tədqiqatın nəticələri göstərir ki, fasiləli məşq metodu həm qısamüddətli məşq səmərəsinin (QMMS) operativ əldə edilməsinə, həm də uzunmüddətli məşq səmərəsinin (UMMS) formalaşmasına fundamental zəmin yaradır (Williams & Hodges 2005). Bu metodun tətbiqi sayəsində futbolçular yüklənmə və istirahət balansını optimal saxlamaqla yanaşı, texniki-taktiki hazırlığı inkişaf etdirmək, oyun təcrübəsini artırmaq, psixoloji və nəzəri hazırlıq komponentlərini təkmilləşdirmək imkanları qazanırlar (Kots, 1986; Ferguson, 2015; Zhelyazkov, 1997).

Cədvəl 1*Fasiləli məşq metodunun həftəlik hazırlıq proqramı üzrə planı*

Günlər	Məşq müddəti (dəq.)	Yüklənmənin xarakteri İstiqaməti	sıxlığı
1.	45-90	Hissiyatları tənzimləyən məşq. Bərpa tədbirləri	aşağı
2.	1-90	Hərəkət-keyfiyyətini fərdi təkmilləşdirilməsi	orta
	2-90	Xüsusi sürət-qüvvə keyfiyyətinin inkişafı	orta
3.	1-120	Xüsusi sürət-qüvvə keyfiyyətinin inkişafı	orta
	2-90	Xüsusi sürət dözümlüyünün inkişafı	orta
4.	1-120	Xüsusi sürət dözümlüyünün inkişafı	böyük
	2-90	Hərəkət keyfiyyətlərinin fərdi təkmilləşdirilməsi	aşağı
5.	1-60	Səhər kompleks məşqləri	aşağı
	2-90	Hərəkət keyfiyyətinin kompleksinin təkmilləşdirilməsi	aşağı
6.	60	Xüsusi sürət-qüvvə hazırlığı	aşağı
7.	1-60	Oyunqabağı xüsusi (sürət-qüvvə) hazırlığı	aşağı
	2-180	Təqvim oyunu	böyük

Mənbə. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Uzunmüddətli pedaqoji eksperimentlərin təhlili və əldə olunmuş uğurlu nəticələr fasiləli məşq metodunun digər ənənəvi metodlara nəzərən bir sıra mühüm üstünlüklərini aşkar edir (Qarayev, 2005):

1. Yüksək sıxlıq və rəşional yüklənmə strukturu: Digər dözümlülük metodlarından fərqli olaraq, bu metodla hər bir fərdi məşq sessiyası daha az davamlı olur, lakin effektiv iş sıxlığı maksimuma çatdırılır.
2. Oyun fəaliyyətinin modelləşdirilməsi: Yüklənmələr bilavasitə real oyunun kinetikasına uyğun modelləşdirilir və orqanizmin sistemlərini gərgin yarış fəaliyyətinə tam adaptasiya edir.
3. Funksional keyfiyyətlərin paralel inkişafı: Yüksək intensivlikli hərəkətlər kompleks xarakter daşıyaraq futbolçularda sürət, dözümlülük və əzələ gücünü eyni vaxtda artırır.
4. Avtomatizm və taktiki adekvatlıq: Texniki-taktiki istiqamətli hərəkət kompleksləri yarış şəraitinə maksimal yaxın mühitdə, spesifik oyun epizodları daxilində icra edilərək hərəkət vərdişlərinin avtomatizm səviyyəsinə çatdırılmasını təmin edir.
5. Fərdiləşdirmə və dəqiq dozalaşdırma: Məşq yükləri futbolçuların cari fiziki bacarıqlarına və fərdi funksional imkanlarına müvafiq olaraq dərqi dozalaşdırılır.

6. Diaqnostik əlçatanlıq və nəzarət: Məşq prosesinin daxili və xarici parametrləri, orqanizmin cari reaksiyaları asanlıqla müşahidə olunur və müasir testlər vasitəsilə dəqiq ölçülür.
7. Psixoloji dayanıqlıq və emosional rəngarənglik: Fasiləli məşq modeli çoxformalılıq və emosional zənginlik nümayiş etdirərək monotonluğu aradan qaldırır, futbolçuların iradi keyfiyyətlərini və psixoloji özünəinamını yüksəldir.

Ədəbiyyat

1. Ferguson, A. (2015). *Avtobiografiya* (Autobiography). AST.
2. Bangsbo, J. (2014). *Physiological profiles of elite soccer players*. Routledge.
3. Kirkendall, D. (2012). *Anatomiya futbola* (Soccer anatomy). Popurri.
4. Kots, Y. M. (1986). *Sportivnaya fiziologiya: Uchebnik dlya institutov fizicheskoy kultury* (Sports physiology: Textbook for institutes of physical culture). Fizkultura i Sport.
5. Qarayev, G. Q. (2005). *Futbol. Təlim, məşq və oyun nəzəriyyəsi: Dərs vəsaiti* (Football: Training, coaching and game theory). Maarif.
6. Reilly, T. (2006). *The science of training: Soccer: A scientific approach to improving efficiency*. Routledge.
7. Stølen, T., Chamari, K., Castagna, C., & Wisløff, U. (2005). Physiology of soccer: An update. *Sports Medicine*, 35(6), 501–536.
8. Verkhoshansky, Y. V. (1985). *Programmirovaniye i organizatsiya trenirovochnogo protsessa* [Programming and organization of the training process]. Fizkultura i Sport.
9. Verkhoshansky, Y. V. (1988). *Osnovy spetsialnoy fizicheskoy podgotovki sportsmenov* [Fundamentals of special physical preparation of athletes]. Fizkultura i Sport.
10. Weinberg, R. S., & Gould, D. (2018). *Foundations of sport and exercise psychology* (7th ed.). Human Kinetics.
11. Williams, A. M., & Hodges, N. J. (2005). Practice, instruction and skill acquisition in soccer: Challenging tradition. *Journal of Sports Sciences*, 23(6), 637–650.
12. Zelentsov, A. M., & Lobanovsky, V. V. (1986). *Modelirovaniye trenirovki futbolistov* [Modeling of football players' training]. Zdorovya.
13. Zelentsov, A. M., & Lobanovsky, V. V. (1998). *Metodologicheskiye osnovy upravleniya podgotovkoy futbolistov* [Methodological foundations of managing the preparation of football players]. Zdorovya.
14. Zhelyazkov, T. (1997). *Teoriya i metodika na sportnata trenirovka* [Theory and methodology of sports training]. Meditsina i Fizkultura.
15. Zimkin, N. V. (1975). *Fiziologicheskaya kharakteristika sily, bystroty i vynoslivosti* [Physiological characteristics of strength, speed and endurance]. Fizkultura i Sport.

Avropa ittifaqında dini müxtəlifliyin miqrantların sosial integrasiyasına təsiri

Səkinə Cəbraylova

Xülasə. Avropa İttifaqında dini müxtəliflik miqrantların sosial integrasiyası məsələsində həm fürsət, həm də çağırış kimi qiymətləndirilir. Dini müxtəliflik, fərqli etnik və mədəni mənşəyə malik miqrant qrupların cəmiyyətə daxil olarkən qarşılaşdıqları sosial, mədəni və iqtisadi maneələrin bir hissəsi kimi ortaya çıxır. Avropa İttifaqı ölkələri miqrasiya və sığınacaq siyasətləri çərçivəsində dini azlıqların hüquqlarını qorumağa çalışsa da, fərqli din və etnik qrupların mövcudluğu sosial integrasiyanın sürətini və keyfiyyətini müəyyən edir. Miqrantlar dini praktikalarını davam etdirməklə həm öz kimliklərini qoruyur, həm də yerli əhali ilə sosial əlaqələrini formalaşdırır. Bu proses bəzən qarşılıqlı anlaşma və tolerantlığı gücləndirsə də, müəyyən hallarda sosial ayrımcılıq, stereotiplər və diskriminasiya risklərini də artırır.

Miqrantların sosial integrasiyası dini faktorlarla birbaşa əlaqəli olduğu üçün təhsil, iş bazarı və ictimai həyat kimi sahələrdə onların iştirak səviyyəsi dəyişkənlik göstərir. Dini icmalar və təşkilatlar miqrantların sosial şəbəkələrini gücləndirmək, dil və mədəni uyğunlaşma kursları təşkil etmək və sosial xidmətlərə çıxışı təmin etmək baxımından mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, dövlət siyasətləri və lokal icmaların inklüziv yanaşmaları dini müxtəlifliyi pozitiv bir resurs kimi istifadə edərək cəmiyyətin çoxmədəniyyətliliyini artırmaq imkanı verir.

Açar sözlər: Avropa, miqrantlar, integrasiya, dini dəyərlər, həmrəylik, İslam, Xristianlıq, Buddizm

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: sakinacabraylova40@gmail.com

Daxil oldu: 15 Fevral 2026; Qəbul edildi: 12 May 2026; Onlayn dərc edildi 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

The Impact of Religious Diversity on the Social Integration of Migrants in the European Union

Sakina Jabrayilova

Abstract. In the European Alliance, religious diversity is valued both as an opportunity and as a call in the issue of social integration of immigrants. Religious diversity emerges as a reflection of the social, civil and economic challenges that diverse groups with different ethnic and civil origins encounter as they enter society. Although the European Alliance tries to protect the rights of religious minorities within the framework of their geography and refugee policies, the existence of different religious and ethnic groups hinders the speed and quality of social integration. It determines. By continuing their religious practices, immigrants preserve their own identity and formalize their social relations with the local community. Although this process sometimes strengthens mutual understanding and tolerance, in certain cases it also increases the risks of social discrimination, stereotypes and discrimination.

Since the social integration of immigrants is directly related to religious factors, their level of participation varies in areas such as education, business market and social life. Religious communities and organizations play an important role in strengthening the social networks of immigrants, organizing language and civil orientation courses, and providing access to social services. plays.

Keywords: Europe, migrants, integration, religious values, solidarity, Islam, Christianity, Buddhism

Baku Slavic University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: sakinacabrayilova40@gmail.com

Received: 15 February 2026; Accepted: 12 May 2026; Published online 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Avropa İttifaqına üzv ölkələr son illərdə dini və etnik müxtəlifliyin artması ilə qarşı-qarşıyadır. Bu tendensiyanın əsas səbəblərindən biri geniş miqrasiyadır; xüsusilə 2015-ci ildən başlayaraq Suriyadan, Əfqanıstandan və Afrika ölkələrindən gələn qaçqın və mühacirlər Avropada yeni sosial və mədəni kontekst yaratmışdır. Dini müxtəliflik, miqrantların sosial integrasiyasını bir çox aspektdə təsir edə bilər, çünki fərqli dini inancların cəmiyyətdə qəbul edilməsi, əmək bazarına çıxış, təhsil və sosial şəbəkələrə qoşulma imkanları ilə sıx bağlıdır. Həmçinin, dini və mədəni fərqliliklər, yerli əhali ilə miqrantlar arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq səviyyəsini müəyyən edir.

Sosial integrasiya, geniş mənada, fərdlərin yeni cəmiyyətin iqtisadi, mədəni və siyasi həyatına uyğunlaşması prosesidir. Avropa İttifaqında dini müxtəlifliyin təsiri, həm dövlət siyasətləri, həm də yerli icmaların qəbul meyarları ilə sıx əlaqəlidir. Müxtəlif dini qrupların sosial şəbəkələrdə iştirak səviyyəsi, iş həyatında qarşılaşdıqları maneələr və təhsil imkanlarına çıxışları, onların integrasiyasının göstəricilərindən sayılır. Eyni zamanda, miqrantların dini identitetlərini qorumaq istəyi və yerli cəmiyyətin tolerantlıq səviyyəsi arasında bir balansın yaradılması zəruridir.

Bu mövzu tədqiqat baxımından həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Teorik olaraq, dini müxtəlifliyin sosial integrasiyaya təsiri sosial və mədəni nəzəriyyələr, miqrasiya siyasətləri və insan hüquqları çərçivəsində analiz edilə bilər. Praktik baxımdan isə dövlət qurumları və sivil cəmiyyət təşkilatları üçün bu təhlil, miqrantların daha sürətli və səmərəli sosial integrasiyası üçün strategiyaların hazırlanmasına imkan verir. Nəticə etibarilə, dini müxtəliflik yalnız bir problem kimi deyil, həm də cəmiyyətin zənginləşməsi və inklüzivliyin artırılması üçün potensial bir resurs kimi qiymətləndirilə bilər.

Təhlil

Avropa İttifaqında dini müxtəliflik, həmrəyliyin və bərabərliyin gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu müxtəliflik, miqrantların sosial integrasiyasını təsir edən əsas amillərdən biridir. Miqrantların müxtəlif mədəniyyətlərdən, etnik qruplardan və dini inanc sistemlərindən gəlməsi, Avropa İttifaqı ölkələrinin sosial müdafiə və integrasiya siyasətlərini daha kompleks və çoxşaxəli edir (Rustəmli, 2020). Dinlərarası əlaqələr, sosial xidmətlər və yardımların təşkili, eyni zamanda sosial ədalətin və həmrəyliyin təmin edilməsi, Avropa İttifaqında miqrantların uğurlu sosial integrasiyasının əsas prinsiplərini təşkil edir (Quliyeva, A. 2022). Dini dəyərlərin sosial müdafiə sistemlərində integrasiyası həm müsbət, həm də bəzi hallarda məhdudlaşdırıcı təsir göstərə bilər. Bu yazıda, Avropa İttifaqında dini müxtəlifliyin miqrantların sosial integrasiyasına olan təsiri araşdırılacaq və dinlərin sosial müdafiə sistemindəki rolu müzakirə ediləcəkdir (Qənbərov, 2020).

Avropa İttifaqında dini müxtəliflik, miqrantların sosial integrasiyasına təsir edən əsas faktorlardan biridir. Dini müxtəliflik, həm mədəniyyətlərarası əlaqələrin, həm də sosial müdafiə sistemlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, 2022). Avropa İttifaqının çoxmədəniyyətli və çoxdiniyyətli strukturu, miqrantların müxtəlif dini inanc və mədəniyyətlərdən gəlməsi ilə zənginləşir, bu isə sosial integrasiya və sosial siyasətlərin tərtibində bir sıra çətinliklər yaradır (Miqrasiya üzrə dərslər, 2024). Bu təhlildə, dini müxtəlifliyin miqrantların sosial integrasiyasına təsirini, Avropa İttifaqının müxtəlif sosial müdafiə siyasətləri və dini dəyərlərin rolu kontekstində analiz edəcəyik (Multikulturalizm, avrosentrizm və avropaçılıq, 2024).

Avropa İttifaqında dini müxtəliflik, xüsusilə miqrantların sosial integrasiyası ilə əlaqədar bir çox təhlillər üçün əhəmiyyətlidir. Dini müxtəliflik miqrantların cəmiyyətə qəbul edilmə və sosial xidmətlərdən istifadə etmə prosesində mühüm amil hesab olunur (Moulin-Stozek, 2025). Miqrantlar, çox vaxt dini inanclarına əsaslanaraq, yeni cəmiyyətə daxil olarkən müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Avropa İttifaqı ölkələrində sosial integrasiya siyasətləri, miqrantların mədəniyyətlərini, dini inanc sistemlərini və sosial strukturlarını nəzərə alaraq tərtib edilməlidir (Dublang Morado, 2022).

Miqrantların dini müxtəlifliyinin sosial integrasiyaya təsiri, həm dini qrupların, həm də dövlətin integrasiya siyasətlərinin necə formalaşdırıldığından asılıdır. Bir çox Avropa ölkələri, miqrantların sosial müdafiə və integrasiya proseslərinə qatılmasını təmin etmək üçün dini qruplarla əməkdaşlıq edir. Bununla belə, bəzən dini inanc və mədəniyyət fərqlilikləri, sosial integrasiyanı çətinləşdirə bilər. Dini qrupların daxil olduğu sosial xidmətlər, həmrəyliyi gücləndirməkdə və miqrantların cəmiyyətə uyğunlaşmasına yardım etməkdə mühüm rol oynayır (Koenig, 2023).

Avropa İttifaqında sosial müdafiə sistemləri, müxtəlif dini dəyərlərin və prinsiplərin sosial siyasətə integrasiyasını nəzərə alır. İslam, Xristianlıq, Buddizm və digər dinlər, sosial yardımların və ehtiyacı olanlara dəstəyin təşkili baxımından əhəmiyyətli prinsiplərə malikdir. Məsələn, İslamda zəkat və sədəqə kimi sosial müdafiə mexanizmləri mövcuddur ki, bu da miqrantların cəmiyyətdəki bərabərsizliklərini azaldır və onların cəmiyyətə integrasiyasını təmin edir. Eyni şəkildə, Xristianlıqda xeyriyyəçilik və mərhəmət, sosial yardımların və həmrəyliyin təmin olunmasına kömək edir (Timmerman, (Ed.). 2015).

Bu dini prinsiplərin sosial müdafiə sistemlərinə daxil edilməsi, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə, xüsusilə miqrantlara, daha əlçatan və bərabər imkanlar yaradır. Lakin, Avropa İttifaqında sekulyar dövlət strukturları ilə dini dəyərlər arasında müəyyən ziddiyyətlər yaranır. Bu zaman dini təsirli prinsiplərin sosial müdafiə siyasətinə necə integrasiya olunacağı məsələsi önə çıxır. Sekulyar dövlətlərdə dini dəyərlərin tətbiqi, bəzən müəyyən məhdudiyyətlərlə qarşılaşır, çünki bu prinsiplər bəzən dövlətin hüquqi və sosial siyasətləri ilə uyğunlaşmaya bilər (Koopmans et al., 2005).

Dini dəyərlərin sosial müdafiə siyasətlərinə integrasiyası ilə əlaqədar ən böyük çətinliklərdən biri, sekulyar və dini prinsiplər arasında balansın tapılmasıdır. Avropa İttifaqında sosial müdafiə sistemlərinin tərtibində, həm sekulyar, həm də dini prinsiplərin birləşdirilməsi vacibdir. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqı ölkələrindəki sosial müdafiə sistemlərinin əksəriyyəti, dini təsirlərdən daha çox, sekulyar prinsiplərə əsaslanır. Bu, dini müxtəliflik mövzusu ilə bağlı mübahisələrə səbəb olur, çünki miqrantlar, öz dini inanc və mədəniyyətlərinə görə fərqli sosial xidmətlərdən faydalanmaq istəyirlər. Eyni zamanda, bəzi Avropa İttifaqı ölkələrində, dini təşkilatların və icmaların miqrantlara dəstək verməsi, sosial integrasiyanı sürətləndirən mühüm bir vasitədir. Dini qruplar, miqrantların sosial xidmətlərdən istifadəsini asanlaşdırır, onları cəmiyyətə daha yaxşı integrasiya etməyə kömək edir. Bu yanaşma, sosial müdafiə sistemlərinin daha inklüziv və müxtəlifliyə açıq olmasını təmin edir (Thiel, 2010).

Cədvəl 1

Avropa İttifaqında dini müxtəlifliyin miqrantların sosial integrasiyasına təsiri

Sosial İntegrasiya Sahəsi	Dini Müxtəlifliyin Təsiri	Nümunə Ölkələr	Qeydlər / Təkliflər
Təhsil	Müxtəlif dini fonlu şagirdlərin məktəb sisteminə integrasiyası çətinləşə bilər	Almaniya, Fransa	Məktəblərdə inklüziv proqramların tətbiqi
Əmək Bazarı	Dini fərqliliklər iş qəbulda diskriminasiyaya səbəb ola bilər	İsveç, Hollandiya	İş yerlərində tolerantlıq və inklüziv siyasətlər
Sosial Şəbəkələr və Cəmiyyət	Dini icmalar öz aralarında daha çox sosial əlaqə qurur, yerli icmalarla əlaqə məhdud ola bilər	Belçika, İtaliya	Multi-kultural mərkəzlərin təşkili
Qanun və Dövlət Siyasəti	Dini müxtəliflik siyasətləri, hüquqi qorunma və icma dəstəyi təsir edir	Avropa İttifaqı (ümumilikdə)	Anti-diskriminasiyaya dair qanunvericilik və proqramlar
Kultural İntegrasiya	Dini ənənələrin qorunması və eyni zamanda yerli dəyərlərlə uzlaşdırılması zəruridir	İsveçrə, Avstriya	Kross-kultural tədbirlər və dialoq proqramları

Mənbə. Penninx, 2016. *The dynamics of integration in Europe: A comparative approach*. International Migration Review, 50(3), 1–35.

Cədvəl 1 də Avropa İttifaqında dini müxtəlifliyin miqrantların sosial integrasiyasına təsiri müxtəlif aspektlər üzrə göstərilmişdir. Təhsil sahəsində dini fon fərqlilikləri, miqrant şagirdlərin yerli məktəb sisteminə uyğunlaşmasını çətinləşdirə bilər. Bu vəziyyət xüsusilə Almaniya və Fransa kimi ölkələrdə nəzərə cəlb edilir, burada inklüziv və multikultural proqramların tətbiqi integrasiyanı asanlaşdırmaq üçün vacibdir. Əmək bazarında dini müxtəliflik iş qəbul və karyera inkişafında müəyyən məhdudiyyətlər yarada bilər. İsveç və Hollandiya təcrübəsində iş yerlərində tolerantlıq və inklüziv siyasətlərin olması, diskriminasiyanın qarşısını almağa və miqrantların əmək bazarına çıxışını təmin etməyə kömək edir.

Sosial şəbəkələr və cəmiyyət səviyyəsində dini icmalar daha çox öz aralarında əlaqə qurur, bu işə yerli əhali ilə qarşılıqlı əlaqəni məhdudlaşdırmağa bilər. Belçika və İtaliyada belə vəziyyətlərdə multi-kultural mərkəzlər və icma layihələri bu fərqliliyin cəmiyyət daxilində uzlaşdırılmasına töhfə verir. Qanun və dövlət siyasəti də dini müxtəlifliyin integrasiya prosesinə təsir edən əsas faktorlar arasındadır. Avropa İttifaqı səviyyəsində anti-diskriminasiyaya dair qanunvericilik və proqramlar miqrantların hüquqlarını qorumaq və sosial integrasiyanı təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Kultural integrasiya baxımından, dini ənənələrin qorunması və eyni zamanda yerli dəyərlərlə uzlaşdırılması zəruridir. İsveçrə və Avstriya təcrübəsi göstərir ki, kross-kultural tədbirlər və dialoq proqramları miqrantların cəmiyyətə daha tez və səmərəli integrasiyasını təmin edir.

Nəticə

Avropa İttifaqında dini müxtəliflik və miqrantların sosial integrasiyası mövzusu tədqiq edildikdə aydın olur ki, dini fərqlilik yalnız integrasiya prosesində çətinlik yaradan amil kimi qiymətləndirilə bilməz. Əksinə, düzgün idarə olunduqda və inklüziv siyasət və proqramlarla dəstəkləndikdə, bu müxtəliflik cəmiyyətin zənginləşməsinə, sosial dialoqun genişlənməsinə və mədəni qarşılıqlı anlaşmanın artmasına xidmət edir. Təhsil, əmək bazarı, sosial şəbəkələr və qanunvericilik sahələrində tətbiq olunan strategiyalar miqrantların yerli icmalara integrasiyasını sürətləndirə bilər, diskriminasiyanın qarşısını ala və icmalar arasında qarşılıqlı hörmət və tolerantlıq mühitini

formalaşdırır bilər. Eyni zamanda, dini ənənələrin qorunması və yerli mədəniyyətlə uzlaşdırılması sosial harmoniya üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidməti, & Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Mərkəz. (2024). *Miqrasiya üzrə dərslik*.
2. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. (2022). *Multikulturalizm və tolerantlıq* (Mətbuat materialı).
3. Dublanq Morado, M. (2022). *The integration of ethnic and religious minorities in Europe*. European Documentation Centre.
4. Koenig, M. (2023). *Religious diversity, Islam, and integration in Western Europe: Dissecting symbolic, social, and institutional boundary dynamics*. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 75(Suppl. 1), 121–147. <https://doi.org/10.1007/s11577-023-00911-5>
5. Kupmans, R., Berger, M., & Qalonska, C. (2005). *Contested citizenship: Immigration and cultural diversity in Europe*. University Press.
6. Moulin-Storek, M., & dyu Plesis, G. (2025). *Social integration of migrants in Europe as a limitation to the right to freedom of religion or belief*. *The International Journal of Human Rights*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/13642987.2025.2602145>
7. *Multikulturalizm, avrosentrizm və avropaçılıq*. (2024). *Elmi məqalələr toplusu*.
8. Qənbərov, A. (2020). *Din və sosial dəyişikliklər: Qarşılıqlı təsirin əsas istiqamətləri*. *Din və Araşdırmalar Jurnalı*, 7(2), 23–37.
9. Quliyeva, A. (2022). *Multikulturalizm və dini müxtəliflik*. *Dövlət və Din*, 1(72), 45–58.
10. Rüstəmli, A. (2020). *Avropa İttifaqının miqrasiya siyasəti* (Təqdimat məqaləsi).
11. Til, M. (2010). *Understanding diversity in the European integration project*. Graduate Institute Publications.
12. Timmerman, C. (Red.). (2015). *New dynamics in female migration and integration*. Routledge.

Adaptation of Independent Auditing Standards to National Systems: The Case of Azerbaijan

Azad Abdullayev

Abstract. Independent auditing standards are central to the credibility of financial reporting and the integrity of capital markets. The International Standards on Auditing (ISA), issued by the IAASB under IFAC, have become the global benchmark for audit quality. However, their effective implementation depends on each country's legal, institutional, and market context, and purely formal adoption can lead to symbolic compliance. This article conceptually examines the adaptation process of independent auditing standards and analyzes Azerbaijan as a case study of a transition economy aligning its audit framework with ISA. Methodologically, the article relies on qualitative documentary analysis of academic literature, national laws and regulations, professional guidance, and international assessments (notably World Bank ROSC reports and IFAC/IAASB materials). The study finds that Azerbaijan has made substantial progress in translating and operationalizing ISA through the Chamber of Auditors, sectoral regulators, and education/CPD reforms, especially in high-risk sectors such as banking. Nonetheless, challenges remain regarding the legal status of ISA, independence and capacity of oversight, uneven professional skills, and economic incentives in the SME segment. The article concludes that successful adaptation is an ongoing, multi-dimensional process that requires coherence between standards, laws, institutions, and professional norms, and it outlines lessons for other emerging economies and avenues for future research.

Keywords: audit standards, national system, adaptation, Azerbaijani sample, financial statement, capital

Azerbaijan State Economic University, Master's student, Baku, Azerbaijan
E-mail: abdullayev.azad2003@gmail.com

Received: 31 December 2025; Accepted: 29 April 2026; Published online: 28 June 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Müstəqil audit standartlarının milli sistemlərə uyğunlaşdırılması: Azərbaycan nümunəsi

Azad Abdullayev

Xülasə. Müstəqil audit standartları maliyyə hesabatlarının etibarlılığı və kapital bazarlarının bütövlüyü üçün əsasdır. IFAC çərçivəsində IAASB tərəfindən buraxılmış Beynəlxalq Audit Standartları (ISA) audit keyfiyyəti üçün global etalon halına gəlmişdir. Lakin onların effektiv tətbiqi hər bir ölkənin hüquqi, institusional və bazar kontekstindən asılıdır və sırf formal qəbul edilməsi simvolik uyğunluğa səbəb ola bilər. Bu məqalədə müstəqil audit standartlarının uyğunlaşma prosesi konseptual olaraq araşdırılır və Azərbaycanı audit çərçivəsini ISA ilə uyğunlaşdıran keçid iqtisadiyyatının nümunəsi kimi təhlil edilir. Metodik olaraq, məqalə akademik ədəbiyyatın, milli qanunların və qaydaların, peşəkar rəhbərliyin və beynəlxalq qiymətləndirmələrin (xüsusən də Dünya Bankının ROSC hesabatları və IFAC/IAASB materialları) keyfiyyətli sənədli təhlilinə əsaslanır.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan, xüsusən də bankçılıq kimi yüksək riskli sektorlarda Auditorlar Palatası, sektor tənzimləyiciləri və təhsil/CPD islahatları vasitəsilə ISA-nın tərcüməsi və tətbiqində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edib. Buna baxmayaraq, KOBİ segmentində ISA-nın hüquqi statusu, nəzarətin müstəqilliyi və qabiliyyəti, qeyri-bərabər peşəkar bacarıqlar və iqtisadi stimullarla bağlı çətinliklər qalmaqdadır. Məqalədə uğurlu uyğunlaşmanın standartlar, qanunlar, qurumlar və peşəkar normalar arasında uyğunluq tələb edən davam edən, çoxölçülü bir proses olduğu və digər inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün dərslər və gələcək tədqiqatlar üçün yollar göstərildiyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: *audit standartları, milli sistem, uyğunlaşdırma, Azərbaycan nümunəsi, maliyyə hesabatı, kapital*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: abdullayev.azad2003@gmail.com

Daxil oldu: 31 Dekabr 2025; Qəbul tarixi: 29 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyun 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BYNC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Introduction

Independent auditing standards play a central role in safeguarding the credibility of financial reporting and, more broadly, the integrity of capital markets. Independent audit is commonly defined as an objective examination of an entity's financial statements by a qualified external auditor, performed with the aim of expressing an opinion on whether those statements are prepared, in all material respects, in accordance with an applicable financial reporting framework (Hayes et al., 2014). By providing “reasonable assurance” that financial statements are free from material misstatement due to fraud or error, independent audits enhance the confidence of investors, creditors, regulators, and other stakeholders in published financial information (Arens et al., 2014). This assurance function is particularly important in transition and emerging economies, where market institutions, corporate governance practices, and enforcement mechanisms are still consolidating.

To promote consistent, high-quality auditing practices worldwide, the International Auditing and Assurance Standards Board (IAASB), operating under the auspices of the International Federation of Accountants (IFAC), issues the International Standards on Auditing (ISA). These standards set out the auditor's responsibilities and prescribe key principles for planning and performing audits, assessing risks, gathering sufficient appropriate audit evidence, and forming an audit opinion (IAASB, 2021). Over the past two decades, the ISA have become the de facto global benchmark for audit quality, and many jurisdictions have either adopted them directly or used them as a basis for national auditing standards (IFAC, 2020). Global harmonization of auditing standards is seen as essential for cross-border investment, comparability of financial information, and the integration of national capital markets into the global financial system (Humphrey et al., 2009). When investors and other users of financial statements can rely on a common set of auditing principles, the cost of information processing is reduced and confidence in transnational financial reporting is strengthened.

At the same time, the movement toward global harmonization has revealed that auditing standards cannot simply be “copy–pasted” from the international level into domestic law and practice. The ISA are high-level, principles-based standards designed for broad applicability across jurisdictions. In practice, their effective implementation depends on the specific legal system, institutional arrangements, market structure, and professional capacity of each country (Nobes, 2013). Legal environments differ significantly in areas such as company law, securities regulation, civil and criminal liability of auditors, and the role of regulators. Institutional settings vary in terms of the

strength of professional bodies, the capacity of audit oversight authorities, and the development of educational and quality-assurance systems. Moreover, the size and structure of the audit market, ranging from global networks to small local practices, affect how standards are interpreted and applied (Khumawala & Leung, 2010).

These differences mean that a purely formal or legalistic adoption of ISA, without attention to local conditions, may result in what some authors describe as “symbolic” or “ceremonial” compliance (Suchman, 1995). In such cases, standards are adopted in law or regulation but are not fully embedded in the day-to-day practices of auditors, firms, and oversight institutions. The gap between *de jure* and *de facto* implementation can undermine the very objectives of harmonization. For instance, the World Bank’s Reports on the Observance of Standards and Codes (ROSC) have documented that in many countries, including transition economies, ISA are formally adopted but audit quality remains uneven due to weak enforcement, limited practical training, and insufficient quality control mechanisms (World Bank, 2015, 2017). Consequently, scholars and international organizations emphasize the need for a deliberate adaptation process that tailors international standards to national legal and institutional realities, while preserving their key principles (IFAC, 2020; Zeghal & Mhedhbi, 2006).

In this context, the notion of “adaptation” of independent auditing standards goes beyond translation or simple legal incorporation. It involves a complex process that includes the alignment of auditing standards with domestic legislation, the clarification of responsibilities among regulators and professional bodies, the development of guidance and training materials, and the design of monitoring and enforcement mechanisms suited to local capacities (Khorwatt, 2021). Adaptation may also require phased implementation, particularly in countries where the audit profession is still developing. This allows firms and practitioners to gradually internalize new requirements, invest in necessary methodologies and technologies, and upgrade their competencies. At the same time, adaptation must avoid excessive national modifications that could fragment the global framework and weaken comparability. Thus, the challenge is to strike a balance between international convergence and local relevance.

Azerbaijan offers an instructive case for analyzing this adaptation process. As a post-Soviet transition economy with ambitions to integrate into global financial and capital markets, Azerbaijan has undertaken substantial reforms in corporate financial reporting and auditing over the last two decades. The Law of the Republic of Azerbaijan “On Audit Service” and related regulations have been progressively aligned with international best practices, including the adoption of ISA as the basis for national auditing standards (Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan, 2019; The Law of the Republic of Azerbaijan on the “Audit Service”, 1994/2019). The Chamber of Auditors, established as the professional and regulatory body for auditors, has played a key role in translating ISA, issuing methodological guidance, and organizing professional education and qualification processes (Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan, 2020; IFAC, 2023). At the same time, external assessments by international institutions have highlighted ongoing challenges in ensuring consistent and high-quality application of these standards in practice (World Bank, 2015, 2017).

According to the World Bank’s ROSC on Accounting and Auditing for Azerbaijan, the country has made notable progress in adopting ISA and strengthening the regulatory framework, particularly since the late 2000s (World Bank, 2015). However, the report also points to issues such as the limited capacity of small and medium-sized audit firms, gaps in practical training for auditors, and the need to further develop quality assurance and public oversight mechanisms. A subsequent update stresses that while the formal framework is increasingly aligned with international requirements, implementation and enforcement require sustained efforts, including improvements in translation quality, more robust monitoring, and closer coordination between the Chamber of Auditors, the Ministry of Finance, and other stakeholders (World Bank, 2017). These findings illustrate the broader theme that the effectiveness of ISA adoption cannot be assessed solely by reviewing legal texts; one

must also examine institutional arrangements, professional culture, market incentives, and sector-specific regulatory practices such as those of the Central Bank of Azerbaijan (CBA) for bank audits (CBA, 2019).

The purpose of this article is therefore twofold. First, it aims to provide a conceptual and practical overview of the adaptation process of independent auditing standards in general. This includes an examination of the main stages of adaptation—from legal incorporation and translation to capacity building and quality assurance—and the typical challenges that arise, particularly in emerging and transition economies. By drawing on the international literature on accounting and auditing harmonization, as well as guidance issued by IFAC and the IAASB, the article outlines the key factors that influence successful adaptation and the risks associated with purely formal compliance (IFAC, 2020; IAASB, 2021; Nobes, 2013). Second, the article analyzes the specific experience of Azerbaijan as a case study. It explores how Azerbaijan has approached the adoption and adaptation of ISA, the role played by national institutions such as the Chamber of Auditors and the CBA, and the extent to which the country's audit practices have converged with international standards in substance, not only in form.

To achieve these objectives, the article addresses the following research questions:

1. What are the core elements and stages of an effective adaptation process for independent auditing standards?
2. How has Azerbaijan adapted ISA to its national legal and institutional environment, and what specific measures have been taken to operationalize these standards in practice?
3. What challenges and gaps remain in Azerbaijan's adaptation process, and what lessons can be drawn for other countries seeking to align their auditing frameworks with global standards?
4. By answering these questions, the study aims to contribute both to the academic literature on international auditing harmonization and to the practical debate on regulatory reform in emerging markets.

Methods

Methodologically, the article is based on a qualitative, documentary analysis of secondary sources in a comparative perspective. The research draws on academic literature on international auditing and accounting harmonization, including books, journal articles, and comparative studies (Arens et al., 2014; Hayes et al., 2014; Humphrey et al., 2009; Nobes, 2013; Zeghal & Mhedhbi, 2006). It uses primary legal texts of the Republic of Azerbaijan related to audit regulation, such as the Law “On Audit Service” and sectoral regulations (e.g., for banks and investment funds), as well as official documents, quality-control regulations, and methodological guidelines issued by the Chamber of Auditors (The Law on “Audit Service”, 1994/2019; CAAR, 2019a, 2019b). In addition, it analyzes international reports and assessments, notably the World Bank's ROSC Accounting and Auditing reports for Azerbaijan and relevant policy papers issued by IFAC and the IAASB (World Bank, 2015, 2017; IFAC, 2020; IAASB, 2021), complemented by CAAR's IFAC membership profile (IFAC, 2023), IAASB materials on the revised auditor's report and quality management (IAASB, 2016, 2020), and sectoral regulations by the CBA (CBA, 2019). The comparative element is addressed by benchmarking Azerbaijan's arrangements against international “good practice” models, particularly EU member states such as Estonia or Lithuania, along dimensions such as legal status of ISA, oversight independence, quality assurance transparency, and education/CPD alignment.

A small empirical vignette is included by examining the CBA's external audit requirements for banks and publicly available information on bank auditors, to illustrate how ISA-aligned expectations are implemented in a critical sector (CBA, 2019; Banker.az, 2022; FED.az, 2022). The article is structured as follows. Section 1 outlines the conceptual framework of independent auditing standards

and their adaptation, focusing on the rationale for international harmonization and the main dimensions of national adaptation. Section 2 provides an overview of the evolution of auditing regulation in Azerbaijan and the formal and practical adoption of ISA. Section 3 examines implementation issues, comparative positioning, and the banking-sector vignette. Section 4 summarizes the main findings, discusses policy implications, and suggests areas for future research.

Results

1. Conceptual Framework of Adapting Independent Auditing Standards to National Systems

Independent audit is generally understood as an objective examination of an entity's financial statements by a qualified external auditor, performed with the purpose of expressing an opinion on whether those statements are prepared, in all material respects, in accordance with an applicable financial reporting framework (Hayes et al., 2014; Arens et al., 2014). Independence—both in fact and appearance—is central: the auditor must be free from undue influence by management or other interested parties so that users can trust the audit opinion (IFAC, 2020). Independent auditing standards transform this broad notion of assurance into a structured set of principles and requirements. Their objectives are to: enhance the credibility and reliability of financial reporting; promote consistency and comparability of audit work across firms and jurisdictions; provide a benchmark for audit quality and a basis for supervision and discipline; and protect the public interest by supporting sound corporate governance and market confidence (IAASB, 2021; Humphrey et al., 2009).

The International Standards on Auditing (ISA), issued by the IAASB, embody several core principles. First, they institutionalize a risk-based approach. Rather than applying uniform procedures to all areas of the financial statements, the auditor is required to identify and assess the risks of material misstatement and to tailor audit procedures to these risks (ISA 315, ISA 330). This improves both effectiveness—by focusing on what matters most—and efficiency—by avoiding unnecessary work in low-risk areas (Hayes et al., 2014). Second, ISA emphasize professional judgment and professional skepticism. Because audits are conducted in complex environments with imperfect information, auditors must interpret evidence, evaluate management estimates, and make judgments about materiality, going concern, and internal control. ISA 200 explicitly recognizes the centrality of judgment and skepticism, requiring auditors to maintain a questioning mind and to critically assess audit evidence (IAASB, 2021). Third, documentation is a foundational principle. ISA 230 requires auditors to prepare sufficient and appropriate documentation to enable an experienced auditor, having no previous connection with the audit, to understand the procedures performed, evidence obtained, and significant judgments made. Documentation supports internal quality control, external inspections, and, where necessary, legal defense of the auditor's work (Arens et al., 2014). Finally, independent auditing standards are inseparable from ethics. ISA are designed to be applied together with the International Code of Ethics for Professional Accountants (including International Independence Standards), issued by the International Ethics Standards Board for Accountants under IFAC. Core ethical principles—integrity, objectivity, professional competence and due care, confidentiality, and professional behavior—are prerequisites for the meaningful application of ISA (IFAC, 2020; Humphrey et al., 2009).

Countries have followed different models in bringing ISA into their national systems. A first model is full adoption, where ISA are incorporated “as issued” by the IAASB, sometimes with only minimal additions to address specific legal references. Many smaller and emerging economies have chosen this route to benefit quickly from internationally developed standards and to signal alignment with global best practice (IFAC, 2020; World Bank, 2015). A second model is adaptation with modifications, where ISA serve as the primary reference but national standard-setters introduce changes to reflect local legal requirements on auditor reporting, liability, or specific regulated sectors (e.g., banking and insurance). This approach is more common in countries with well-established legal traditions that seek to preserve certain national features while converging with ISA (Nobes, 2013). A

third model is gradual convergence over time, in which existing national auditing standards are progressively revised to reduce differences with ISA, often based on a roadmap supported by IFAC or international financial institutions (Zeghal & Mhedhbi, 2006; World Bank, 2017).

Regardless of the model, several key mechanisms or steps are typical in the adaptation process:

1. Legal recognition of standards. For standards to be binding, they must be anchored in law or regulation. Company, banking, and securities laws often specify that statutory audits must be carried out in accordance with national standards, which are themselves defined as ISA-based or identical to ISA. In some jurisdictions, the law directly names ISA as the applicable standard; in others, it delegates authority to a standard-setting body (World Bank, 2015).
2. Translation and technical interpretation. In non-English-speaking countries, high-quality translation is essential. IFAC requires formal translation processes, involving bilingual experts and technical reviewers, to preserve the meaning of standards (IFAC, 2020). Even with good translation, national interpretations, FAQs, and guidance are usually needed to clarify complex concepts, such as materiality or the audit of group financial statements (Hayes et al., 2014).
3. Integration with existing laws and sectoral regulations. The effectiveness of adapted standards depends on their consistency with broader legal frameworks: company law, banking and insurance regulations, securities legislation, tax law, and sometimes public sector auditing requirements. Conflicts can arise where national law prescribes detailed audit procedures inconsistent with a risk-based approach, or where confidentiality and data-protection rules restrict access to information. Harmonization therefore requires legislative amendments and close coordination among ministries, regulators, and the audit profession (Humphrey et al., 2009; World Bank, 2017).

Formal transposition of ISA into legal texts is insufficient; effective adaptation requires appropriate institutional and regulatory structures. A first dimension concerns standard-setting arrangements. Some countries rely primarily on professional bodies to adopt and update auditing standards, often under a framework set by law. Others vest authority in governmental agencies or establish mixed models, where professional bodies draft standards subject to approval by a public authority (IFAC, 2020; Nobes, 2013). A second dimension is public oversight, quality assurance, and enforcement. Since the early 2000s, international practice has emphasized the need for independent public oversight of the audit profession, separate from professional self-regulation (Humphrey et al., 2009). Oversight bodies typically conduct inspections, enforce compliance with ISA and ethical requirements, and impose sanctions for serious violations. World Bank ROSC assessments repeatedly show that countries with strong, independent oversight and functioning quality-assurance systems achieve more substantive implementation of ISA than those relying solely on self-regulation (World Bank, 2015, 2017). A third dimension is education and continuing professional development (CPD). University curricula, professional examinations, and licensing requirements need to be aligned with ISA-based auditing. IFAC's International Education Standards require that auditors not only understand the content of ISA but can apply a risk-based approach, exercise professional judgment, and uphold ethical standards in practice (IFAC, 2020). Without sustained investment in education and CPD, formal adaptation risks remaining a "paper reform" (Zeghal & Mhedhbi, 2006; Hayes et al., 2014).

The adaptation of independent auditing standards is further shaped by structural legal, institutional, and cultural challenges, especially in emerging and transition economies. Legal and institutional incompatibilities between international standards and domestic legal traditions can create tension with ISA's principles-based, risk-oriented approach (Nobes, 2013). Capacity gaps in regulators and audit firms, particularly small and medium-sized practices, often constrain the ability to implement ISA fully (World Bank, 2015; Khorwatt, 2021). Market structure and economic incentives can hinder effective adaptation when demand for high-quality audits is limited and fee pressure is strong

(Humphrey et al., 2009). Finally, cultural and ethical factors—such as strong relational ties, deference to authority, and tolerance of conflicts of interest—may undermine auditors’ independence and professional skepticism (Suchman, 1995; Humphrey et al., 2009). Research on international adoption of accounting and auditing standards shows that factors such as investor protection, rule of law, and professional tradition significantly affect the depth of implementation, not only the formal decision to adopt ISA (Zeghal & Mhedhbi, 2006; World Bank, 2017).

These challenges imply that adapting independent auditing standards is not merely a technical exercise but a broader process of institutional development and cultural change. Successful adaptation requires coherence between standards, laws, institutions, and professional norms. Where such coherence is lacking, the risk is that ISA become a symbolic reference, while actual audit practices continue to reflect older habits, limited capacity, and domestic constraints.

2. Evolution of Auditing Standards and Their Adaptation in Azerbaijan

Under the Soviet system, Azerbaijan’s accounting and control mechanisms were designed for a centrally planned economy rather than capital markets. Accounting served primarily as a tool for state planning and control, with a strong focus on compliance with state norms and budget execution (World Bank, 2015). “Audit” in the Western sense did not exist; instead, financial control was exercised through internal state bodies such as revision commissions and ministerial inspectorates. These bodies verified adherence to plan indicators and state regulations rather than providing independent assurance on financial statements for external stakeholders (Alas et al., 2011). As a result, at independence in 1991, Azerbaijan had no tradition of a private audit profession, no audit firms, and no framework for independent assurance of corporate financial reporting.

The transition to a market economy in the 1990s fundamentally altered these needs. Privatization, the emergence of private enterprises, the development of a banking sector, and growing foreign investment created demand for transparent, reliable financial information. International financial institutions and foreign investors increasingly required audited financial statements, often prepared under International Financial Reporting Standards (IFRS) and audited in line with ISA (World Bank, 2015; Zeghal & Mhedhbi, 2006). The absence of a modern audit framework quickly became a constraint on financial sector development and integration into global markets.

In this context, Azerbaijan began building its audit profession from scratch. A key step was the adoption of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Audit Service” in September 1994, which established the legal foundations for audit activity and provided for the creation of the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan (CAAR) as the central professional and regulatory body (World Bank, 2017; The Law on “Audit Service”, 1994/2019; CAAR, 2020). The Chamber started operations in the mid-1990s, organizing qualification examinations and licensing of auditors, registering audit firms, and issuing initial methodological guidelines.

Over time, the audit profession evolved in several stages. The late 1990s and early 2000s saw the emergence of local audit firms and the entry of some international networks, primarily to serve foreign-owned enterprises and large domestic clients. During this period, audit practice was shaped by a mix of domestic regulations and imported methodologies from international firms, with limited systematic reference to ISA (World Bank, 2015). The profession gradually developed its own institutional structures, including professional examinations, CPD requirements, and disciplinary procedures managed by the Chamber of Auditors (CAAR, 2020; IFAC, 2023).

From the late 2000s onwards, the trajectory increasingly shifted toward alignment with international standards. Driven by recommendations from the World Bank’s ROSC and IFAC’s Statements of Membership Obligations, Azerbaijan began to rely more explicitly on ISA and international ethics standards, and to strengthen quality assurance and oversight mechanisms (World Bank, 2015; IFAC,

2020, 2023). This marked the beginning of a more structured adaptation process of independent auditing standards to the national system.

The core legal basis for auditing in Azerbaijan remains the Law “On Audit Service,” amended several times, notably in 2004 and later, to expand the scope and refine the regulation of audit activity (World Bank, 2017; The Law on “Audit Service”, 1994/2019). This law defines audit services, sets out conditions for practicing as an auditor, regulates the establishment and operation of audit firms, and assigns key regulatory powers to the Chamber of Auditors. Membership in the Chamber and a valid license are required for the provision of statutory audit services.

Auditing activities are also influenced by broader legislation. Company-related requirements for statutory audits appear in the Civil Code and in sector-specific laws that require audits for particular types of entities. For example, the Law “On Banks,” the Law “On Insurance Activity,” and regulations of the Central Bank and financial markets regulators mandate annual audits for banks, insurers, and other financial institutions, often specifying additional reporting requirements and interaction with regulators (World Bank, 2015; CBA, 2019; E-qanun, 2017). Listed companies and certain public interest entities are required to have their financial statements audited, in line with capital market regulations.

Regarding the legal recognition of auditing standards, Azerbaijan has followed a hybrid path. Historically, the Law “On Audit Service” did not explicitly prescribe the application of ISA as the mandatory standards. Instead, it empowered the Chamber of Auditors to develop and approve auditing standards and methodological guidance (World Bank, 2017; The Law on “Audit Service”, 1994/2019). Over time, the Chamber decided to base these national requirements on ISA, effectively adopting them for practical use, especially for significant and public interest audits (CAAR, 2020; IAASB, 2016-2017). By the mid-2010s, the Chamber had translated and formally adopted the IAASB’s 2016–2017 ISA Handbook in Azerbaijani and required its application in practice, particularly by audit firms engaged in audits of banks, insurers, large companies, and entities with foreign participation (World Bank, 2017; IAASB, 2016-2017). ROSC and IFAC reports note, however, that the legal framework still did not explicitly state in primary legislation that ISA, as issued by the IAASB (or as endorsed nationally), are the sole mandatory auditing standards; instead, ISA were effectively applied through the Chamber’s regulatory acts and licensing conditions (World Bank, 2017; IFAC, 2023). Ongoing legal reforms aim to clarify this linkage and give ISA a stronger statutory basis.

Institutionally, the Chamber of Auditors plays a central role in standard setting, licensing, and oversight. It:

- Drafts and approves auditing standards and related methodological documents, currently based on ISA.
- Organizes qualification examinations, licenses auditors and audit firms, and maintains registers.
- Oversees CPD requirements and ethics compliance.
- Operates the national quality assurance system, including periodic inspections of audit firms (CAAR, 2019a, 2019b, 2020; World Bank, 2017; IFAC, 2023).

While the Chamber combines professional and regulatory functions, there has been a gradual move—encouraged by international recommendations—toward enhancing public oversight and increasing the role of state bodies in supervising the audit profession, particularly for public interest entities (PIEs). Draft legal amendments have envisaged a more explicit public oversight function, possibly within or alongside the Chamber, to align with practices in the EU and other jurisdictions (World Bank, 2017; IFAC, 2020).

Prior to ISA-based reforms, Azerbaijan's audit environment was characterized by a patchwork of domestic regulations, internal firm methodologies, and inherited Soviet-style control practices. Early national standards and guidelines issued by the Chamber of Auditors were relatively general and did not comprehensively reflect modern risk-based auditing concepts, documentation requirements, or international ethics frameworks (World Bank, 2015). Key deficiencies identified by the 2015 ROSC included: insufficiently detailed auditing standards, limited guidance on auditor independence, lack of systematic risk-based approaches, and gaps in quality assurance and public oversight (World Bank, 2015).

Alignment with ISA unfolded through several reform milestones. The translation and use of ISA in practice began to accelerate in the late 2000s, influenced by IFAC membership obligations and World Bank recommendations. Around 2010, the Chamber of Auditors started to require the application of ISA in audits of major entities and initiated structured translation work (CAAR, 2020; IFAC, 2023). A major step came with the adoption of the Azerbaijani version of the IAASB 2016–2017 ISA Handbook, which the Chamber approved as the main basis for auditing practice (World Bank, 2017; IAASB, 2016-2017). Parallel to this, a package of more than 40 legal and regulatory amendments in 2016–2017 sought to improve the audit environment, strengthen quality assurance, and move toward explicit legal reference to ISA and international ethics standards (World Bank, 2017).

The practical aspects of adaptation included several components: high-quality translation into Azerbaijani under IFAC translation policies (IFAC, 2020; IAASB, 2016-2017); implementation guidance and methodological instructions; and integration into education and training. The Chamber issued methodological recommendations, model forms, and explanatory materials on key ISA topics—such as audit planning, risk assessment, documentation, and the auditor's report—helping especially smaller firms to adjust their methodologies and working papers to ISA requirements (CAAR, 2019a, 2019b; World Bank, 2017). Universities and professional education programs began incorporating ISA-based auditing content into curricula, and the Chamber revised qualification examinations and CPD courses to reflect ISA and the International Code of Ethics (Alas et al., 2011; CAAR, 2020; AZERTAC, 2023). The Chamber's quality assurance reviews increasingly used ISA as the benchmark for assessing audit work, thereby reinforcing their practical importance and encouraging firms to align their methodologies accordingly (World Bank, 2017).

3. Implementation, Comparative Positioning, and Practical Evidence

3.1 Current State of ISA-Based Practice in Azerbaijan

ISA-based standards are now widely applied in Azerbaijan, particularly for audits of significant entities. The World Bank's 2017 ROSC update notes that the Chamber has essentially adopted ISA as the operative standards for statutory audit, even though full legal codification was still evolving at that time (World Bank, 2017). In practice, ISA are expected to be followed in audits of:

- Banks and other financial institutions, under requirements of the Law “On Banks” and regulations of the CBA, which explicitly expect high-quality, ISA-based audits due to systemic risk considerations (World Bank, 2015; CBA, 2019).
- Insurance companies and investment funds, which face similar expectations given their public interest character (World Bank, 2015; E-qanun, 2017).
- Listed and other public interest entities, where capital market regulators and foreign investors often require ISA-compliant audits, sometimes supplemented by IFRS-based financial reporting.
- Large non-listed entities and foreign-invested enterprises, particularly where lenders or shareholders demand audited financial statements according to international norms (World Bank, 2015, 2017).

For small and medium-sized enterprises (SMEs) and micro-entities, the picture is more mixed. Statutory audit requirements are narrower, and many smaller entities either are not required to be

audited or are audited under simpler arrangements. ISA theoretically apply where a statutory audit is required, but the depth and consistency of implementation in small engagements depend on the capacity of local firms and the expectations of clients (Khorwatt, 2021; World Bank, 2017).

The structure of the audit market reflects a combination of international and domestic actors. Large international networks (the “Big Four” and some mid-tier firms) are present and tend to dominate audits of banks, insurers, multinational subsidiaries, and major corporates. Local media reports show that banks’ auditors include the Big Four and networks such as Baker Tilly, Grant Thornton, Nexia, and Crowe/Baltic Caspian (Banker.az, 2022; FED.az, 2022). These firms apply globally standardized ISA-based methodologies and contribute to the diffusion of best practices (World Bank, 2015). Alongside them, numerous local audit firms and individual practitioners serve SMEs, local corporates, and public entities. Market concentration is therefore high for PIEs, while the wider market remains fragmented, with many small practices facing resource constraints and fee pressure.

Regarding quality assurance and inspection mechanisms, the Chamber of Auditors operates the national quality assurance (QA) system. It conducts periodic inspections of audit firms, reviews selected audit files against ISA requirements, and issues recommendations or sanctions where necessary. The QA system has been progressively strengthened to better align with IFAC’s Statement of Membership Obligations on quality assurance, including the establishment of dedicated quality-control regulations and committees and more structured review cycles (CAAR, 2019a, 2019b; IFAC, 2023). The QA rules have been updated to reflect a more modern, quality-management-oriented approach consistent with the IAASB’s new ISQM 1 and ISQM 2 standards (IAASB, 2020).

Nevertheless, the World Bank (2017) and IFAC (2020, 2023) highlight remaining challenges. These include ensuring the effective independence of the QA function from the profession’s commercial interests, extending the scope and depth of inspections, and improving transparency of QA outcomes, especially for PIE audits. Capacity constraints, particularly the limited number of inspectors with extensive practical ISA experience, remain an issue. In addition, further legal measures are recommended to formalize public oversight arrangements and clarify the division of responsibilities between the Chamber, state bodies, and financial regulators.

3.2 Key Achievements and Main Challenges

From an adaptation perspective, Azerbaijan’s main achievements include:

- De facto ISA adoption and translation. CAAR has translated and adopted the 2016–2017 IAASB Handbook and requires its application in practice for statutory audits, especially for PIEs (World Bank, 2017; IAASB, 2016-2017).
- Strengthened QA and regulatory framework. CAAR operates a formal QA system under detailed regulations (CAAR, 2019a, 2019b), and sector regulators such as the CBA impose ISA-aligned requirements for external audits of banks (CBA, 2019).
- Improved methodologies and documentation. ISA-based reforms have encouraged risk-based audit planning, standardized working papers, and enhanced documentation (World Bank, 2015, 2017).
- Growth in professional capacity. Qualification requirements, CPD structures, and university curricula have been aligned more closely with ISA and IFRS, and more auditors hold international professional designations (World Bank, 2017; IFAC, 2023).

At the same time, significant challenges affect the depth and consistency of ISA implementation: constrained enforcement and supervisory capacity within a profession-centered oversight model; uneven professional capacity between large urban firms and smaller regional practices; structural fee

pressures in the SME segment; and ethical and independence risks linked to close client relationships and cross-service provision (World Bank, 2015, 2017; Khorwatt, 2021; AZERTAC, 2023).

3.3 Comparative Perspective and Benchmarks

When compared with peer post-Soviet and regional economies, Azerbaijan's progress can be seen as intermediate to advanced, depending on the benchmark. Countries such as Estonia or Lithuania, as EU member states, have rapidly implemented EU audit directives and established independent public oversight bodies; they now have legal systems that explicitly mandate ISA and strong institutional frameworks. Other states in the region have been slower to adopt ISA and maintain more fragmented professional structures (Zeghal & Mhedhbi, 2006; World Bank, 2017).

A comparative lens along key dimensions suggests the following positioning:

- Legal status of ISA. In mature EU benchmarks, ISA are mandated in law/regulation with automatic update mechanisms. In Azerbaijan, ISA are applied de facto via CAAR adoption and translation; the Audit Law anchors reliance on international standards but does not yet give ISA the same explicit statutory status (The Law on "Audit Service", 1994/2019; IAASB, 2016-2017; IFAC, 2023).
- Oversight independence. EU models typically feature separate independent oversight authorities for PIE audits. Azerbaijan retains a profession-centered model where CAAR conducts QA and disciplinary actions; independence enhancements remain a reform priority (CAAR, 2019a, 2019b; World Bank, 2017; IFAC, 2023).
- QA system design and transparency. EU oversight bodies often publish inspection statistics, common findings, and sanctions. Azerbaijan has the QA framework in place, but public reporting on inspection outcomes is limited (CAAR, 2019a, 2019b).
- Education/CPD alignment. Azerbaijan, as an IFAC member, has aligned many elements with IES, but capacity gaps persist outside Baku and among smaller firms (IFAC, 2023; World Bank, 2015, 2017).
- Implementation of new IAASB standards. EU jurisdictions have formally implemented ISQM 1/2 and ISA 315 (Revised 2019) with supervisor scrutiny. Azerbaijan's QA rules have been modernized to reflect a quality-management focus, but the visibility of implementation outcomes remains limited (CAAR, 2019a, 2019b; IAASB, 2020).
- Auditor reporting reforms. EU PIE audits now routinely include Key Audit Matters (KAMs), with analysis by regulators. Azerbaijan has adopted the revised auditor's report structure and KAM concept through ISA-based practice and training, but systematic evaluation of KAM usage is not yet publicly available (IAASB, 2016; CAAR, 2010; World Bank CFRR, 2016).
- Market structure. Azerbaijan is similar to many EU states in that PIE audits are concentrated among global networks, while the broader SME segment is fragmented and fee-sensitive (Banker.az, 2022; FED.az, 2022).

Overall, Azerbaijan sits between full EU-style legal embedding/independent oversight and earlier-stage convergence models. The main convergence gaps relate to formal legal status of ISA, independence and transparency of oversight, and the ability of smaller firms to implement complex standards under economic constraints.

3.4 Practical Vignette: Banking-Sector External Audit Requirements

A concise practical example of substantive ISA-aligned adaptation can be seen in the banking sector. The CBA's "Regulations on Requirements for Conducting External Audit of Local Banks and Branches of Foreign Banks" set explicit conditions for external auditors (CBA, 2019). Key features include:

- Appointment and notification. Banks must appoint qualified, independent auditors and notify the CBA by a specified deadline within the audit year (for example, by mid-November). Publicly available notices from banks confirm these timelines in practice (TuranBank, 2023).
- Reporting timelines. After completion of the audit, banks must submit the auditor's report to the CBA within prescribed deadlines (e.g., within five months of year-end or within a short period after the audit report is signed), ensuring timely supervisory access to audited financial information (CBA, 2019).
- Rotation and independence. The regulation empowers the CBA to require rotation of the external auditor after extended consecutive service (e.g., five years), mitigating familiarity threats. Similar independence safeguards apply to auditors of investment funds and other financial institutions under sectoral regulations (E-qanun, 2017).

In practice, banks tend to engage Big Four or other major international networks as their auditors (Banker.az, 2022; FED.az, 2022). These firms apply standardized ISA-based methodologies, and the CBA's requirements on appointment, reporting, and rotation create incentives for robust risk assessment, documentation, and transparent reporting, including the articulation of KAMs in the auditor's report in line with the revised ISA 700 series (IAASB, 2016; World Bank CFRR, 2016). This vignette illustrates that beyond formal references to ISA in professional regulations, sector-specific prudential rules can effectively "operationalize" ISA principles and drive substantive implementation in high-stakes segments of the market.

Discussion

The analysis in this article shows that adapting independent auditing standards is not a mere technical decision to "adopt ISA," but a multi-dimensional process that unfolds over time and is deeply shaped by national legal, institutional, and cultural contexts. In general, the adaptation of independent auditing standards involves several core elements and stages. It begins with formal legal recognition of standards—through laws or regulations that mandate their use—followed by translation and technical interpretation, particularly in non-English-speaking environments. Next comes integration with existing legal frameworks (company, banking, securities, and tax law) to avoid conflicts and ensure coherence. Crucially, these formal steps must be supported by institutional capacity (standard-setting, oversight, and quality assurance), professional education (university curricula, qualification exams, CPD), and effective enforcement mechanisms that ensure the standards are applied in substance, not just in form. Throughout, the process is iterative: as ISA evolve, national systems must update translations, guidance, and regulations and respond to emerging issues such as new technologies or complex financial instruments.

Azerbaijan's trajectory illustrates this general model, moving from a Soviet legacy with no tradition of independent auditing to an ISA-based framework that increasingly resembles international practice. In the early post-independence period, auditing emerged as a new profession under the 1994 Law "On Audit Service" and the establishment of the Chamber of Auditors. At that stage, national rules and inherited control practices dominated, with limited systematic use of ISA and modest methodological sophistication. Over time, driven by the demands of a market economy, foreign investors, and international financial institutions, Azerbaijan began to align its financial reporting and auditing frameworks with global standards.

The core of this adaptation has been the translation and practical adoption of ISA, led primarily by the Chamber of Auditors. Azerbaijan has translated the IAASB standards into Azerbaijani, approved them as the operative auditing standards, and embedded them in licensing requirements, methodological guidance, and quality assurance reviews. ISA are now applied in audits of banks, insurers, listed and other public interest entities, and many large corporations. Supporting measures include the development of ISA-based university courses, revision of professional examinations, and

CPD programs focusing on risk-based auditing, documentation, and ethics. Quality assurance and inspection mechanisms, although still evolving, use ISA and, increasingly, the ISQM framework as benchmarks for evaluating engagement and firm-level quality.

At the same time, Azerbaijan's path has distinctive features. The prominence of the oil and gas sector and major state-owned enterprises created early pockets of ISA-based practice, often driven by international networks and lenders. Regulatory design has centered on a strong professional body that combines standard-setting, licensing, and oversight, with a gradual shift towards more public-interest-oriented supervision. Sectoral regulators such as the CBA have embedded ISA-aligned requirements into prudential rules, especially for banks, reinforcing independence, reporting, and timeliness. This hybrid approach has enabled relatively rapid professionalization but also raises questions about the independence and capacity of oversight in a context where the profession largely regulates itself.

From a balanced perspective, Azerbaijan has achieved significant progress but still faces important weaknesses. On the positive side, the country has:

- Established a legal and institutional framework for the audit profession.
- Translated and operationalized ISA for a wide range of statutory audits, particularly in higher-risk sectors.
- Improved audit methodologies, documentation, and risk-based approaches in many firms.
- Expanded the pool of qualified auditors and strengthened education and training.

However, several gaps remain. Enforcement capacity is limited, especially in terms of the resources, expertise, and independence of inspection and oversight functions. Professional capacity is uneven: while large firms and Baku-based auditors often achieve high levels of ISA compliance, smaller regional firms struggle with complex standards and resource constraints. Market conditions—fee pressure, limited demand for high-quality audits among SMEs, and low awareness of the value of assurance—undermine incentives for rigorous application of standards. Ethical risks and independence threats, rooted in close client relationships and legacy practices, are not yet fully mitigated by existing safeguards and enforcement.

These strengths and weaknesses have direct implications for financial transparency, investor confidence, and economic development in Azerbaijan. Where ISA are robustly implemented—particularly in banks, major corporates, and entities with significant foreign participation—audits contribute to more reliable financial information, enhance the credibility of reporting, and support access to international capital and credit. This, in turn, reinforces financial stability and can facilitate investment in key sectors such as energy, infrastructure, and manufacturing. Yet, in parts of the economy where audit quality is uneven or audits are absent, information risks remain higher. This duality means that the full potential of independent auditing standards—for example, broad-based SME financing, improved governance in SOEs, and deeper capital markets—has not yet been fully realized.

With respect to the research questions posed in the introduction, the findings can be summarized as follows:

1. Core elements and stages of effective adaptation. An effective adaptation process combines legal incorporation of ISA or ISA-based standards; high-quality translation and technical interpretation; alignment with company, financial, and securities legislation; establishment of competent standard-setting and oversight bodies; comprehensive education, qualification, and CPD systems; strong quality assurance and enforcement mechanisms; and a culture of ethics and independence.

These elements typically unfold in stages, from initial formal adoption, through capacity building and institutional development, to ongoing updates and refinement.

2. Azerbaijan's adaptation and specific measures. Azerbaijan has adapted ISA by empowering the Chamber of Auditors to translate and adopt them, integrating them into licensing rules, methodological guidance, and QA inspections, and embedding them in education and training. Legislative reforms have progressively strengthened the audit framework, and sectoral regulators require ISA-based audits in key industries. The operationalization of standards has relied on practical tools: translated ISA handbooks, guidance notes, model documentation, ISA-aligned exams, CPD programs, and sector-specific prudential rules in banking and investment funds.
3. Remaining challenges and lessons for others. Remaining challenges include limited oversight independence and capacity, uneven professional skills—especially outside major centers—difficulties in applying full ISA to small entities under fee pressure, and persistent ethical and independence risks. For other emerging economies, Azerbaijan's experience underscores that: (a) de facto ISA adoption via professional regulation can be a powerful interim step; (b) robust QA systems and education are as important as legal reforms; (c) sectoral “flagship” areas (e.g., banks, oil and gas) can drive broader convergence; and (d) sustainable adaptation requires attention to economic incentives and ethical culture, not only technical standards.

Looking forward, Azerbaijan's journey towards full international convergence will increasingly be shaped by digitalization and technological change. The spread of data analytics, automated controls, and digital reporting systems will alter how audits are planned and executed, potentially helping smaller firms implement ISA more efficiently but also raising new skill requirements and risks. This points to several avenues for future research. Empirical studies on audit quality—using inspection data, financial reporting outcomes, or restatements—could shed light on how far ISA adoption and ISQM implementation have improved practice in different segments of the Azerbaijani market. Surveys and interviews with auditors, regulators, and users of financial statements could explore perceptions of audit value, independence, and the practical challenges of ISA implementation. Comparative studies with peer countries could deepen understanding of which institutional designs and policy choices are most effective in sustaining convergence. Finally, research on the impact of digital tools on audit processes in Azerbaijan—particularly among small and medium-sized firms—would provide timely insights into the next phase of the country's adaptation to international auditing standards.

Conclusion

In sum, Azerbaijan has moved a long way from a system with no independent audits to one where ISA—and, increasingly, ISQM—shape the practices of a growing and professionalized audit community. The task now is to close the remaining implementation gaps, strengthen institutions and incentives, and ensure that the benefits of high-quality, independent audits extend across the whole economy.

References

1. Alas, R., Tuulik, K., & Turk, K. (2011). Corporate governance in emerging economies: The case of Estonia. *Baltic Journal of Management*, 6(3). 330–349.
2. Arens, A., Elder, R., & Beasley, M. (2014). *Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach* (15th ed.). Pearson.
3. AZERTAC. (2023). *Peşəkar mühasiblərin Beynəlxalq Etika Məcəlləsi*. Azerbaijan State News Agency. Retrieved from <https://azertag.az>
4. Banker.az. (2022). *2022-ci ildə Azərbaycan banklarının auditini hansı şirkətlər aparıb?* – Siyahı. Retrieved from <https://banker.az>

5. CBA (Central Bank of Azerbaijan). (2019). *Regulations on requirements for conducting external audit of local banks and branches of foreign banks*. Retrieved from <https://www.cbar.az>
6. CAAR (Chamber of Auditors of the Azerbaijan Republic). (2010). *ISA 700 – Forming an Opinion and Reporting on Financial Statements* (2010 IAASB Handbook extract in Azerbaijani). Retrieved from <https://audit.gov.az>
7. CAAR. (2019a). *Regulations on external quality control of audit services*. Chamber of Auditors. Retrieved from <https://audit.gov.az>
8. CAAR. (2019b). *Regulations on quality control of audit services*. Chamber of Auditors. Retrieved from <https://audit.gov.az>
9. CAAR. (2020). *About the Chamber of Auditors*. Chamber of Auditors. Retrieved from <https://audit.gov.az>
10. Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan. (2019). *Annual Report 2019*. CAAR.
11. E-qanun. (2017). *Requirements for external auditors of investment funds*. Legal information portal of the Republic of Azerbaijan. Retrieved from <https://e-qanun.az>
12. FED.az. (2022). *Azərbaycan banklarını bu şirkətlər yoxlayır – banklar və auditorlar; tam siyahı*. Retrieved from <https://fed.az>
13. Hayes, R., Wallage, P., & Gortemaker, H. (2014). *Principles of Auditing: An Introduction to International Standards on Auditing* (3rd ed.). Pearson.
14. Humphrey, C., Loft, A., & Woods, M. (2009). The global audit profession and the international financial architecture: Understanding regulatory relationships at a time of financial crisis. *Accounting, Organizations and Society*, 34(6–7), 810–825.
15. IAASB (International Auditing and Assurance Standards Board). (2016). *ISA 700 (Revised), Forming an Opinion and Reporting on Financial Statements* and related reporting standards. IFAC.
16. IAASB. (2016–2017). *Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance, and Related Services Pronouncements 2016–2017*. Azerbaijani edition landing page. IFAC.
17. IAASB. (2020). *International Standard on Quality Management (ISQM) 1 – Quality Management for Firms that Perform Audits or Reviews of Financial Statements, or Other Assurance or Related Services Engagements*. IFAC.
18. IAASB. (2021). *International Standards on Auditing (ISA): 2021 Handbook*. IFAC.
19. IFAC (International Federation of Accountants). (2020). *International Education Standards and Statements of Membership Obligations*. IFAC.
20. IFAC. (2023). *Member profile: Chamber of Auditors of the Azerbaijan Republic*. Retrieved from <https://www.ifac.org>
21. Khorwatt, E. (2021). Challenges facing auditors in applying ISA in SMEs' audits in emerging economies. *Journal of Accounting in Emerging Economies*, 11(4), 623–645.
22. Khumawala, S. B., & Leung, P. (2010). International auditing standards and their applicability in emerging economies. *The Journal of Applied Business Research*, 26(3), 1–12.
23. Nobes, C. (2013). *International Classification of Financial Reporting* (3rd ed.). Routledge.
24. Suchman, M. (1995). Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *Academy of Management Review*, 20(3), 571–610.
25. The Law of the Republic of Azerbaijan on the “Audit Service”. (1994, as amended through 2019). Milli Majlis. English consolidated version retrieved from <https://audit.gov.az>; official Azerbaijani text from <https://e-qanun.az>.
26. TuranBank. (2023). External auditor selection announcement. Retrieved from <https://turanbank.az>
27. World Bank. (2015). *Report on the Observance of Standards and Codes (ROSC): Accounting and Auditing – Azerbaijan*. World Bank.
28. World Bank. (2017). *Azerbaijan – ROSC Accounting and Auditing: Update*. World Bank.

29. World Bank CFRR. (2016). *The New Auditor's Report*. Centre for Financial Reporting Reform, World Bank. Retrieved from <https://cfr.worldbank.org>
30. Zeghal, D., & Mhedhbi, K. (2006). An analysis of the factors affecting the adoption of international accounting standards by developing countries. *The International Journal of Accounting*, 41(4), 373–386.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

İlqar Hüseynov

Sosial məsuliyyət və etik prinsiplərin təhsilin davamlı inkişafına təsiri 7

Nawal Saoudi, Abdelkarim Melliani

Psychological Resilience and Its Relationship with Life Orientation among Final-Year Students .. 15

Fatma Turkmen, Sezer Yılmaz

The Reconstruction of French Humour in Turkish and Arabic Subtitles:

A Comparative Analysis..... 23

Samir Baxşəliyev

Monqol imperiyasının yaranması və onun ilk dövrü 48

Zemfira Babayeva

Naxçıvanda musiqi mədəniyyətinin inkişafı və Səidə Məmmədovanın yaradıcılıq fəaliyyəti 54

Pərvinə Əzizova, Elnarə Məmmədova, Tamara Əlizadə

Akademik nitqdə etik kommunikasiya prinsipləri 61

Gunay Musayeva

Mechanisms of Money Creation in the Digital Economy: Endogenous Monetary Theory and

Theoretical Analysis of Digital Currency Systems 66

Samir Haddadi, Fadila Khalfoun

The May 8, 1945 Massacres: The Problem of Non-Retroactivity in the Nuremberg

Charter Between Legal Interpretation and Political Perspective 72

Sədaqət Əhmədova, Aşlı Beyhan Acar,

Rahibə Əbdülhəsənova, Ülviyyə Nemətova

İqtisadi münasibətlərdə insan resurslarının idarə olunması..... 89

Arif İbrahimli, Fərrux Fərzəliyev

13-14 yaşlı gənc futbolçularda oyun texnikasının və taktikasının təlimi metodikasının tədqiqi..... 98

Yasemin Yazal

BLEU-dan COMET-ə: ərəb–türk audiovizual tərcüməsində ənənəvi və müasir qiymətləndirmə

metriklərinin müqayisəli təhlili 103

Khadra Hallab, Souad Arioua

The Level of Faculty Members' Knowledge of the New Assessment Strategies 121

Sayah Djoudi

The Influence of Saussure's Linguistics on Modern Literary Criticism 130

Xəqani İsmayilov, Rəşid Məmmədov

Gənc nəslin formalaşmasında fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti 135

Gunay Musayeva

Mechanisms of Money Creation in the Digital Economy: Endogenous Monetary Theory and

Theoretical Analysis of Digital Currency Systems 143

Fəridə Əlizadə

Ordubad təbii sənət məmulatlarında ornamental motivlərin semantik qatı və simvolizmi..... 150

Günəl Yusifova

Asiya ölkələri ilə Azərbaycan SSR arasında elmi əlaqələr 158

Fəqanə Əhmədova, Nairə Məmmədova, Şafaq Rzayeva

Student-Centered Learning: Principles, Models, and Benefits in Modern Education..... 165

Cavid Almazov

Rəqəmsal istehsal sistemlərinin məşinçayırmağa rolu 171

Ammaria Senoussaoui

Embodying Sufi Principles in Action: Ibn Arabi's Spiritual Legacy and Emir Abdelkader

as a Practical Model of Peace 176

Hadjersi Khadra	
Global Elites and the Algerian Revolution (Models)	182
Fərqanə Məmmədova	
Mətn komponentlərinin bağlanması morfoloji vasitələrin rolu.....	188
Ruqiyyə Həsənova, Günay Nağıyeva	
Xarici dil öyrənmədə əməkdaşlıq və qrup işinin təsiri	194
Boularaf Redhouane	
Changes in Play Patterns and Leisure Time Among Male Adolescents: A Comparative Study Between the 1980s Generation and the Contemporary Generation – Oued Rhum (El Qadous) Neighborhood as a Model	200
Bourouis Adel, Ibrahim Morzougla	
The Effectiveness of Knowledge Management in the Performance of Sports Enterprises: A Case Study of a Multi-Sport Complex in M'sila, Algeria	213
Hasan Alisoy, Zarifa Sadigzade	
Antithesis as Rhetorical Strategy in American Concession and Withdrawal Speeches: Harris (2024) and Biden (2024)	225
Rasim Qurbanov	
Memarlıq və dizaynda nanomateriallar və nanoyapılı sistemlər: funksional və davamlı tətbiqlər....	233
Səidə Quliyeva	
“Qafqaz təqvimi”nin tarixi-demoqrafik mənbə kimi xüsusiyyətləri	237
Mohamed Benmaiza	
The Role of International Arbitration in the Settlement of Border Disputes	243
Karim Kiared, Mehdi Souiah	
ESAA*: Navigating between complex institutional issues and communication strategies in the Algerian university field.....	249
Sariyya Sevdimaliyeva	
The Role of Artificial Intelligence in English Language Teaching	259
Houfa Nour El Houda, Zouani Nadia	
Compulsory Licences and Investment in Industrial Property	264
Anar Tağızadə	
Elektron hökumət və rəqəmsal transformasiyaların dövlət qurumlarında tətbiqi üstünlükləri	270
Aytən Əlimirzəyeva	
Qadın sahibkarların maliyyə mənbələri: bank kreditləri, mikromaliyyə, qrantlar, investisiyalar ...	275
Əsgər Muradzadə	
Sosial problemlərin həlli istiqamətində idarəetmə fəaliyyətinin optimallaşdırılması.....	281
Fərid İskəndərov	
E-ticarət brendlərində sosial media kontent marketinqinin müştəri sədaqətinə təsiri	286
Fatimə Ağabalayeva	
Ətraf mühitin yeniyetmə qızların tərbiyəsinə təsiri və çağırışlar	291
Fatima Novruzlu	
The Impact of Digital Communication on Textuality: A Comparative Analysis of English and Azerbaijani.....	296
İbrahim Mənsimzadə	
Maliyyə əməliyyatlarında rəqəmsal texnologiyaların rolu.....	302
Fəridə Qəhrəmanova	
Müəllim-tələbə münasibətlərində humanist yanaşma.....	307
Rüfanə Abdurahmanova	
Bank uçot dərəcələrinin səhm qiymətləri üzərinə təsiri	312
İsa İsayadə	
Əczaçılıq sektorunda marketinq kompleksi (4p)	317

Leyla İmaməliyeva	
Multispektral təsvirlər vasitəsilə Saatlı rayonunda yay otlaq sahələrindəki biokütlənin hesablanması	322
Mələhət Zamanova	
Yeniyyətə davranışının öyrənilməsinin elmi istiqamətləri.....	327
Məryəm Məmmədova	
Ümumtəhsil müəlliminin peşəkar fəaliyyətində motivasiyanın rolu	332
Naila Hüseynova, Sevinj Hasanova	
The Historical Influence of Clothing Styles on Architecture and Interior Design	337
Nemət Məmmədli	
İqlim dəyişkənliyinin turizm sektoruna təsiri: analiz və müqayisə.....	345
Nigar Jabrayilsoy	
Historical Development of the Azerbaijan's Banking System	350
Nigar Zeynalli	
Müasir Azərbaycan qrafikasında qadın sənətkarlar: tendensiya və üslub xüsusiyyətləri	355
Qumru Səmədova	
Müasir dövrdə autizmin yayılma göstəriciləri, epidemioloji statistik məlumatlar və beynəlxalq təcrübə	359
Tarqulu Nəcəfov	
Zəngəzur dəhlizinin reallaşmasının Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafında rolu.....	364
Tərlan Həşimov	
Logistika anlayışı və aqrar sektorda onun spesifik xüsusiyyətləri.....	369
Zülfüyyə Əkbərli	
Nəticəyönümlü idarəetmədə datalardan istifadə	374
Vüsal Abbasov	
Azərbaycanda kütləvi idmanın sosial rolunun artması və adaptiv idmanın inklüzivlik imkanları..	379
Nərmin Həsənova	
Maliyyə modeli ilə iqtisadi model arasında əlaqələrin formalaşdırılması və layihə qərarlarının optimallaşdırılması	385
Nicat Əliyev	
Layihələr üzrə maliyyə modelinin qurulması və pul axınlarının proqnozlaşdırılması əsasında maliyyə dəyərinin qiymətləndirilməsi	391
Nuridə Məmmədova	
Tikinti məhsulları bazarında segmentləşdirmənin optimallaşdırılması və marketinq tətbiqlərinin təkmilləşdirilməsi.....	397
Nərmin Abdurəhimova	
Xarici dilin tədrisində çatbotların və virtual assistentlərin istifadəsi.....	404
Hüseyn Ramazanli	
Azerbaijan's Financial System and Macroeconomic Dynamics: A Banking-sector-focused Analysis (2021–2024).....	411
Aghahüseyn Shiraliyev	
Cultural Branding in Azerbaijan: Structural Imbalances in Socio-Cultural Projects	419
Pərviz Gülməmmədov	
Bəhram Osmanov tamaşalarında rejissor-müəllif tandemi	427
Rövşən Əliyev	
Müasir futbolda fasiləli məşq metodunun üstünlüklərinin tədqiqi	432
Səkinə Cəbrayılova	
Avropa ittifaqında dini müxtəlifliyin miqrantların sosial integrasiyasına təsiri	437
Azad Abdullayev	
Adaptation of Independent Auditing Standards to National Systems: The Case of Azerbaijan	442

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073
Bakı şəh.,
Bakı şəh., Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073
19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku,
Azerbaijan
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.06.2026
Onlayn çap: 28.06.2026
Kağız çapı: 10.07.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 48 ç.v.
Sifariş: 191

Signed: 24.06.2026
Online publication: 28.06.2026
Paper printing: 10.07.2026
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 48 p.s.
Order: 191

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: 19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku, Azerbaijan
Phone: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

